

પ્રકાશકના બે બોલ

મુંબઈ યુનીવર્સિટી તરફથી “ધિ વિલ્ડસન ફાઇલોલોજીકલ લેક્ચર્સ”, એ આખ્યાનશ્રેણીને અનુસરીને રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેદીયા, બી. એ., એમણે ૧૯૧૫ ના ડીસેમ્બરની તા. ૩ થી ૧૯૧૬ના ફેબ્રુઆરીની તા. ૧ મી સુધીમાં “ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય”-Gujarati Language and Literature-એ વિષય ઉપર સાત ભાષણો અંગ્રેજીમાં આપ્યા હતાં. એ ભાષણો બે ભાગમાં (૧ લો સને ૧૯૨૧ માં અને બીજો સને ૧૯૩૨માં) પ્રસિદ્ધ થયાં છે. તેના પહેલો ભાગ-જેમાં પહેલાં ચાર ભાષણો (૧ પ્રવેશક-માયાના ઉત્ક્રમણ ઉપર અસર કરનાર ઉપાધિઓ; ૨ ભાષા ઉપર અસર કરનારા ઐતિહાસિક અને અન્ય ખલો; ૩ ભાષાને અસર કરનારી વાગ્-આપારગત શક્તિઓ; અને ૪: ખંડ ૧ ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસ-એની કેટલાંક અને ખંડ ૨ ગુજરાતી અને અન્ય ભાષાઓમાં કેટલેક અંશે સમાન કેસર્ગો,) સમાવાયલાં છે તેવું ભાષાન્તર પ્રકટ કરવાનું શ્રી કાર્પેસ ગુજરાતી સભાને સોંપવા સંબંધી પત્રવ્યવહાર સને ૧૯૧૭ ના ફેબ્રુઆરીથી ચાલ્યો અને આખરે ૧૧-૮-૧૯૧૮ ને રાજ રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેદીયાની ખુદેખ નીચે રા. રા. રામપ્રસાદ પ્રેમશંકર બક્ષી, બી. એ., ને એ પહેલા માગના ભાષાંતરનું કામ સોંપવાનું અને સભાએ પોતાના માલિકીહક્કથી ૧ પ્રકટ કરવાનું કરાવ્યું હતું.

તે પછી રા. રા. રામપ્રસાદ પ્રેમશંકર બક્ષીએ તેનો થોડોક ભાગ તૈયાર કરી, ગુજરાતી પ્રીન્ટીંગ પ્રેસને સોંપતાં સને ૧૯૨૪ ના મેમાં તે છાપવાનો આરંભ કરાવ્યો. આખરે ૧૯૩૬ ના એપ્રિલની તા. ૧૩ મીને રાજ એ ક્રિય પ્રપૂર્ણ અંગામાં તૈયાર કરીને તેમણે પૂરેપૂરો સોંપ્યો. એટલે ગુજરાતી પ્રીન્ટીંગ પ્રેસના માલિકાએ કૃપા કરીને બેએક માસમાં તે પ્રકટ કરી શકાય એવી સ્વલ્પ તજવીજ કરવા માથે લીધું અને તેને પરિણામે અમારી સભા તેને સદર્પે સત્વર પ્રકટ કરી શકી છે. ઉપરાંત આ વ્યાખ્યાનો છાપવાનું અમજનક કાર્ય કઠાવી લેવા અને વર્ષો પર્વત ચાલવા છતાં ધીરજથી પૂરું કરવા માટે અમારી સભા ગુજરાતી પ્રીન્ટીંગ પ્રેસના માલિકાની ઝણી ઘઘ છે.

આ ત્રિસિષ્ટવિષયી ગ્રન્થમાં યથોક્ત વિશેષ પ્રસિદ્ધિવ્યય વિચારતાં તેનું જોટલું મૂલ્ય રાખી શકાય તેનાથી ઘણું આણું મૂલ્ય એટલે કે રૂ. ૩ એટલા ખાતર આપ્યું છે કે જેથી ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના અભ્યાસીઓ તેનો સારી રીતે લાભ લેઈ શકે. એથી અમે આશા રાખીએ છીએ કે તેઓ તેનો પૂરતો શ્રમ લેઈ અમારી સભાનો સાહિત્યપ્રસારનો હિત પાર ઉતારશે.

અધિક બાદપદ સુદિ ૧ મંગળ, સં. ૧૯૯૨ }
 નો ૧૮-૮-૩૬: ૩૬૫, શ્રી કાર્પેસ ગુજરાતી }
 સભામંદિર, મુંબઈ નં. ૪ }

અંબાલાલ યુ. જાની
 સહાયક મંત્રી શ્રી કાર્પેસ ગુજરાતી
 સભા-મુંબઈ

ભાષાન્તરકારનું નિવેદન

શ્રી. નરસિંહરાવ દિવેદિયાનાં ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનોનું આ ભાષાન્તર ભાષાવિશારદો સમક્ષ મૂકતાં અન્તરાત્મા ઋણમુક્તિની વિશદતા અનુભવેછે તે જ સાથે વિલંબ થયોછે તે કારણે વિષાદ પામેછે.

વ્યાખ્યાનો પ્રકટ થયા પછી ચારેક વર્ષમાં ભાષાન્તર પૂર થયું હતું. મુદ્રણ દરમ્યાન મુદ્રેનું સંશોધન, અનુક્રમણિકાઓની રચના, વગેરે કાર્યમાં ક્યારે ક્યારે ક્યાં ક્યાં વિદ્યો નહ્યાં તે જણાવવું અસ્થાને લાગેછે. દશ વર્ષનો વિલંબ અક્ષમ્ય ગણાય; એ બાબતમાં ક્ષમાની વિદ્વલ યાચના નહિ કરે, મૌન જ સેવીશ.

આ ગ્રન્થમાં જોડણી શ્રી. નરસિંહરાવની સ્વીકારીછે તે વિષય-સ્વરૂપનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે. ભાષાન્તરદ્વારા પણ શ્રી. નરસિંહરાવ પોતે જ પોતાના મન્તવ્યનું પ્રતિપાદન કરેછે; તેથી, અમુક શબ્દસ્વરૂપનું પ્રતિપાદન થતું હોય અને એ પ્રતિપાદનવાક્યમાં એથી ભિન્ન સ્વરૂપનો પ્રયોગ હોય એ કદરું જણાય. આ કારણે મેં, આ ગ્રન્થપૂરતો, એમની જોડણીનો સ્વીકાર કર્યોછે.

ભાષાન્તરની ભાષામાં-વાક્યરચનામાં નહિ તો શબ્દોમાં-સરળ પ્રયોગનો અભાવ જણાય તો એના બચાવમાં એ બાબત રજૂ કરીશ. વિષયનું ગૌરવ, અને વસ્તુની વિદ્વદ્ભોગ્યતા. એ બે તત્ત્વોથી જેનો બચાવ ન થાય એવા વિષમ પ્રયોગો કાપને જણાય તો તે માટે ક્ષમા માગુંછું.

એક ઉપયોગી મુદ્દો અહિં રજૂ કરવાની છૂટ લઉંછું. શ્રી. નરસિંહરાવે ધીરાનાં કાવ્યોને ‘પદો’ કહ્યાં છે, અને (પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં) એ ‘પદો’ને અપાયેલા નામ-‘કાદી’-ની અવધાર્યતાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે (એમના ભાષણનું પુ. ૨, પૃ ૨૬૧) એમના આ મતને નર્મદનો આધાર મળેછે. કારણ, નર્મદે ધીરાની કહેવાતી કાદીને પદ તરીકે જ ઓળખાવીછે (‘મારી હકીકત’ પૃ ૪૩ મુ જુવો). એણે કાદી શબ્દ, ધીરાના પદોના નામ તરીકે, વાંચ્યો કે સાંભળ્યો નહોતો એ સ્પષ્ટ જણાયછે.

સાટાકુંઝ
જુલાઈ ૧૯૩૬

}

રામપ્રસાદ ત્રે. બક્ષી

મૂલ ગ્રન્થનું ગ્રન્થકારકૃત આમુખ

મુંબઈ યુનિવર્સિટીને હસ્તક વિદસન ફિલોલૉજીકલ લેકચર્સને અર્થે રહેલા ઉપનિધિને આશ્રયે મ્હેં આ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. આ સાત વ્યાખ્યાનો છૂટક છૂટક અપાઘને લગભગ બે માસ દરમ્યાન (૩ ડિસેમ્બર ૧૯૧૫ થી ૧૧ ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૬ સુધીમાં) પૂર્ણ થયાં હતાં.

વ્યાખ્યાન ૧, ૨, ૩ અને ૭ અગાઉથી જ પૂર્ણરૂપે લખાયેલાં હતાં, પણ વ્યાખ્યાન ૪, ૫ અને ૬ વિસ્તીર્ણ નોંધો ઉપરથી આપવામાં આવ્યાં હતાં. એ નોંધોનો અહિં વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે. આ વિસ્તારવિધિમાં વ્યાખ્યાન ૪ વધીને એટલું મોટું બની ગયું કે એના ત્રણ વિભાગ કરવા પડ્યા અને આખા ગ્રન્થનાં બે પુસ્તકો કરવાં પડ્યાં—જે પૈકી બીજા પુસ્તકમાં પ્રસ્તાવના આવશે. પ્રથમ પુસ્તકમાં વ્યાખ્યાન ૧, ૨, ૩, અને ૪ (ત્રણે વિભાગો)નો સમાવેશ થાય છે. બીજા પુસ્તકમાં વ્યાખ્યાન ૫, ૬ અને ૭ આવશે, જેમાં નીચે પ્રમાણે વિષયો છે:—

વ્યાખ્યાન વિષય ।

૫ ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ

૬ ગુજરાતી સાહિત્ય—ઐતિહાસિક આલેખન

૭ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનું ભવિષ્યનું વલણ

અને બંને પુસ્તકોની પ્રસ્તાવના.

બીજું પુસ્તક આજથી એક વર્ષ દરમ્યાન પ્રકટ થશે એવી આશા છે.

હિન્દુસ્તાનની ભાષાઓનો ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરવા તરફ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનું લક્ષ હમણાં હમણાં જ ગયું છે એમ કહી શકાય.

સદ્ગત ડૉ. ટેસિટોરીએ આ વિષયનો, ખાસ કરીને ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાપરત્વે, સ્તુત્ય ઉત્સાહથી, સૂક્ષ્મ વિવેક અને આન્તર દૃષ્ટિવડે, અભ્યાસ કર્યો છે. એ પંડિતના અકાલ મૃત્યુથી ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસને ખોટ ગઈ છે. (મ્હેને હેમની જોડે પત્રવ્યવહાર કરવાની, હમારા પ્રિય વિષય-માં મતની આપણે કરવાની, ધન્યતા પ્રાપ્ત થઈ હતી, અને હેમનું અકાલ મૃત્યુ ન થયું હોત તો, અન્યોન્ય મેળાપની અને હમારા ઉભયસાધારણ

પ્રીતિપાત્ર વિષય-ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્ર-વિશે વાતચીતની બંનેને આશા હતી.)
 વિદ્વાસભાજ સમક્ષ રજૂ થતા આ વ્યાખ્યાનોમાં મેં તુલનાત્મક ભાષા-
 શાસ્ત્રના વ્યાપક સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનની અર્વાચીન ભાષાઓની,
 વિશેષતઃ ગુજરાતીની, સ્થિતિ ચર્ચવાનો નમ્ર પ્રયાસ કર્યો છે; અને એ ભાષા-
 ઓની ઉત્ક્રાન્તિમાં એ સિદ્ધાન્તોની નિયામકતા, અને એ ભાષાઓના વ્યક્તિગત
 વિકાસમાં વિશિષ્ટ નિયમોની પ્રવૃત્તિ, દર્શાવી છે. આ વિષય પ્રત્યેના મદારા
 પ્રેમથી જ હું જેમાં પ્રેરાયો છું હેવા આ પરિશ્રમમાં મુંઝવે સફળ થયો છું
 હેનો નિર્ણય કરવો એ આ વિષયમાં અધિકાર પામેલા ધંડિતોનું કાર્ય છે.

મુંબઈ યુનિવર્સિટીની સિન્ડિકેટ આ વ્યાખ્યાનોને યુનિવર્સિટીને આશ્રયે
 પ્રગટ કરવાની અનુચ્છા આપી છે, અને હેના મુદ્રણ અને પ્રકાશન માટેના
 ખર્ચની જવાબદારી સ્વીકારી છે, તે કારણે એ સિન્ડિકેટ પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા દર્શાવું છું.

આ પુસ્તકની અનુક્રમણિકા બનાવવાનું, બહુ શ્રમ અને કાલવ્યય માગે
 હતું, કાર્ય કરી આપનાર એ તરુણ મિત્રોનો-શ્રી સન્મુખલાલ ઝવેરભાઈ
 પંજા શ્રી. એ. અને મંજુલાલ ઈ. યાજ્ઞિક શ્રી. એ. હેમનો-આભાર સ્વીકારું છું.

આ વ્યાખ્યાનો છાપવાના શ્રમજનક કાર્યમાં પ્રત્યેક પ્રસંગે મદને અચૂક
 સહભાવ અને સગવડનો લાભ મળ્યો છે તે માટે ગુજરાતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના
 માલિકનો હું ઋણી છું. ઉપરાંત એ પ્રેસના મુદ્રકો (પ્રિન્ટર્સ) પ્રત્યે પણ
 કૃતજ્ઞતા દર્શાવવી મદારે વીસરવી ન જોઈયે; “કોપી” માં વખતો વખત
 ફેરફાર કરવાની મદારી ઉપરાઉપરી થતી સ્વચ્છતાને તેઓએ શાન્તિથી
 અને તત્પરતાથી સ્વીકારી છે.

બાંદરા (મુંબઈ) }
 ઓગસ્ટ ૧૯૨૧ }

ન. ભો. દિવેગિયા

ટિપ્પણ—

આ વ્યાખ્યાનો અપાયા પછી પ્રગટ થયેલા લેખો વગેરેના ઉલ્લેખો,
 અને તદ્વાર પછીની કેટલીક ચર્ચાઓ, અને વ્યાખ્યાનોના મુદ્રણ દરમ્યાન
 ઉમેરવામાં આવેલ છે. એટલે કાલવિરોધનો દોષ સ્વીકારું છું.

મૂલત્રન્યત્રું ' અર્પણુ

મહારા પૂજ્ય ગુરુ

સર રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાંડારકર, કે. સી. એસ. આર્મ્. એમ. એ.,
પી. એચ. ડી., એલ. એલ. ડી.,
ઓન. મે. રૉ. એ. સી.

હેમને

હેમની કૃપામય અનુદાયાથી

હેમરૂં આપેલા શિક્ષણથી ત્રેરાયેલા અભ્યાસના ફળરૂપ

આ અદ્ય અન્થ

સમર્પું.

વિષયાનુક્રમણી

(અંકો પૃથસંખ્યા દર્શાવે છે)

વ્યાખ્યાન ૧

પ્રસ્તાવના-ભાષાના ઉત્ક્રમણ પર અસર કરનાર ઉપાધિયા. ૧-૨૨.

આમુખ-૧-૨; અધિકાર-૨; ભાષા, હેતુ સ્વરૂપ અને તેના પર અસર કરતાં તત્ત્વો-૩-૪; ભાષા-અને સાહિત્ય પર અસર કરનાર ઉપાધિયો-૪-૫; મૅકસમૂહરનો મત-ભાષાશાસ્ત્ર ઇતિહાસથી સ્વતંત્ર છે-એ મતની પરીક્ષા; ભાષા પ્રમુખવનના પ્રક્ટીકરણનું સાધન છે-૫-૭; માનવવર્ગોના સંસર્ગ અને સંમિશ્રણની ભાષાના સ્વરૂપ અને બંધારણ પર અસર-૭-૮; રાજકીય અને સામાજિક-રાજકીય સંસ્થાઓએ ભાષાને અપેક્ષા સંસ્કારો; રોમન આધિપત્ય નીચેના ગ્રીસનું ઉદાહરણ-૮-૯; મુસલમાન સમયની પૂર્વ ભરતબંધમાં હોવા જ ક્રમ, પણ પરિણામો અન્ય પ્રકારના-૧૦; આ ચર્ચામાં મુસલમાન સમયનો ઉદ્દેશ-પૂર્વક લાગ; હેની આપણી ભાષાપરની અસરની સ્વરૂપમાં અને વ્યાપકતામાં વિશિષ્ટતા-૧૦-૧૧ માત્ર એક અપવાદ, સંયોગી અવ્યય કેની ફારસીમાંથી પ્રાપ્તિ-૧૧-૧૨; કેનો સમાનાર્થ ક્રેય અવ્યય-૧૨-૧૩; કેના ફારસી પ્રભવનું સમર્થન-૧૩-૧૬; પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં કેનો અભાવ-૧૬-૧૭; દ્વારામના ગદ્યમાં કે અને જેનું મિશ્રણ-૧૭-૧૯; નિર્ણય; ફારસી અસર વગરની પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષામાં કેનો અભાવ; હેનો પૂર્વગામી જે, કેની પ્રાપ્તિ મુસલમાન સમયથી-૧૯-૨૦; અન્યપ્રાચીન ભાષાઓ સાથે તુલના: બ્રાહ્મી, સિંધી, મરાઠી-૨૦; ફારસી કે ઉપરથી કે, પરંતુ મરાઠી કોના પ્રેરકબળદ્વારા; મરાઠી કોંતે ફારસી અસરનું પરિણામ-૨૧. દિગ્દર્શક; (ક) વાદ એટલે મન્યપાદ ૨૨; (જ) વિવૃત્તર્થ અને લાંબાં ઐતિહાસિક અસર-૨૨.

વ્યાખ્યાન ૨

ભાષાપર અસર કરતાં ઐતિહાસિક અને અન્ય બળો.

ગુજરાતના ઇતિહાસનું અવલોકન. ૨૩-૬૫.

પ્રારંભમાં-૨૩; મૌર્ય અને ગ્રીક-૨૩; ક્ષત્રિયો-૨૩; યોધિયો-૨૩-૨૫; ત્રૈકૂટકો-૨૬; શ્વેતદ્રુણ-૨૬; વલ્લીવશ-૨૬-૨૭, ભરુચના ગુર્જરા-૨૭-૨૮; રાષ્ટ્રકૂટો-૨૮, મૈત્રકો-૨૮; ચાવડા-૨૯-૩૦; ચાલુક્યો-૩૦-૩૧; ગુર્જરા; ગુજરાત એ નામ કયારે પ્રાપ્ત થયું ?-૩૨-૩૭; ગુર્જરાની ભાષા; હેની દેશભાષા પર અસર-૩૭-૩૮; ગુર્જરાની ચળીના સમયમાં દેશની ભાષા-૩૮-૩૯, વાઘેલાઓ-૩૯-૪૦, આ ઐતિહાસિક સ્થિતિયોની ગુજરાતી ભાષા

૫૨ અસર-૪૦-૪૧; ભરતખંડની પ્રજાની ગતિવ્યવસ્થા-૪૧-૪૨; મુસલમાન સમય-૪૨-૪૩; મુસલમાન સમય દરમ્યાનના બાપા વિકાસપર અસર કરતા પ્રસંગો-૪૩-૪૫; ફારસીમાંથી ગુજરાતીમાં થતી શબ્દસંક્રાન્તિના વાગ્-યાપાર-નિયમો, સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં અને પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીમાં થતી સંક્રાન્તિના નિયમોથી અક્ષિતતા-૪૫-૫૨; દેશની બાપા પર ઇતિહાસે ન વર્ણવેલી મરાઠા સંસર્ગની અસર-૫૨-૫૭, મરાઠા પછીનો સમય-૫૭, પોર્ટુગીઝ શબ્દોનો પ્રવેશ-૫૭-૫૮; ઐતિહાસિક અસરો, પ્રાન્તોનો પરસ્પર સંપર્ક-૫૮-૫૯; હેવા સંસર્ગનું સાક્ષ્ય પૂરતા શબ્દો; ફલ્ગી (ગુજ.) ચાલકિ (કાનડી)-૫૯-૬૦, માનવજાતિ વિશે માહિતી આપતા છૂટા શબ્દો, તહેની વ્યુત્પત્તિ; બોટ (ગુજ.) વજર (મરાઠા) બોજર (કાનડી)-૬૧-૬૩; પ્રજાના અગ્રેસર વર્ણોની વૃત્તિની બાપા-રચના તથા સાહિત્યપર અસર-૬૩-૬૪; પ્રાદેશિક ઉપાધિયો-૬૪-૬૫.

વ્યાખ્યાન ૩

બાપાને અસર કરનારી વાગ્-યાપારગત શક્તિયો-૬૬-૧૧૧ ડૉ. બાંકીરકરે આપેલા બાપાવિકાસના અભ્યાસમાં અનુસરવાનાં મહાનિયમો-૬૬-૯૦; ૧ ઐતિહાસિક ઔચિત્ય-૬૬-૭૦; તાત્કાલિક પક્ષમાં ૨. ગણપતિ રાવની દલીલો, હેની પરીક્ષા-૬૭-૭૦; ૨ કેવળ બાહ્ય શ્રુતિસામ્યનો અ-વિશ્વાસ-૭૦-૭૭, ૩ કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિનો અનાદર-૭૭-૭૮; ૪ સાધવ-૭૮-૮૫; ૫ ઐતિહાસિક ક્રમનું અનુસરણ-૮૫-૮૬; ૬ બાપામાં સાક્ષાત્ પ્રયોગ-૮૬-૭ વ્યાખ્યાપટના પૂરતી સામગ્રી-૮૭-૯૦, વાગ્-યાપારગત વિકારો અને ઘટનાઓના નિયામક સામાન્ય ઉત્સર્ગો-૯૦-૧૦૧, વાગ્-યાપારગત ક્ષય; મજ-લાલ શાસ્ત્રીએ આપેલા બાર પ્રશ્નચક્રરો-૯૧; ડૉ. બાંકીરકર પ્રમાણે પ્રશ્નચક્રરોષક ૭ શક્તિયો-૯૨-૧૦૧; ૧ વાગ્-યાપારનો પ્રશ્ન; જિહ્વાદોષ-૯૨-૯૫, ૧ સામ્યાબાસ-૯૫-૯૬; ૩ ભેદનિષ્પત્તિ-૯૬-૯૭; ૪ સરલતા-૯૭-૯૮, ૫ શ્રમસંક્રાંતિ-૯૮-૯૯ ૬ પુલ્ય માત્રા-પરિમાણ-૯૯-૧૦૦; ગુજ-રાતી શબ્દ રચનાના નિયામક વિશિષ્ટ વાગ્-યાપાર તરવો-૧૦૦-૧૦૧; ગુજ-રાતી વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાના અગ્રેસરો-૧૦૧, હેમના કાર્યની ગુણદોષ ચર્ચા-૧૦૧-૧૦૨, હેમની અન્યવ્યવસ્થાની પરીક્ષા-૧૦૨-૧૦૬; આ વ્યાખ્યાનોમાં સ્વીકારવામાં આવેલી સરણિ-૧૦૬; આગળ ચર્ચવાના વાગ્-યારોનું સ્વરૂપ-૧૦૬; એ વિકારોની વર્ગવ્યવસ્થા-૧૦૬-૧૦૭,

ટિપ્પણી-૧૦૮-૧૧૧ (ક) ડૉ. બાંકીરકરના 'વિવેચક, પુલનાત્મક અને ઇતિહાસોચિત અન્વીક્ષણપદ્ધતિ' એ લેખમાંથી અવતરણો-૧૦૮-૧૧૦; (લ) મી. ખીમ્સે આપેલી 'nexus' 'mixed nexus' શબ્દોની સમજૂતી-૧૧૧.

વ્યાખ્યાન ૪

ખંડ ૧

ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ-હેની ઉત્કાન્તિ-૧૧૨-૨૮૪. ગુજરાતીની ઉત્કાન્તિમાં પ્રવર્તતા વિશિષ્ટ ઉત્સર્ગો-૧૧૩-૨૮૪ (અને ખંડ ૨ ૨૮૫-૪૨૮); સંગ્રામ્યો-૧૧૩-૧૩૨. ઉત્સર્ગોનું ત્રિવર્ગીકરણ-૧૨૨; અધિકારચત્રો-૧૨૩.

૧૧૩ ક. ખાસ ગુજરાતીમાં જ પ્રવર્તતા ઉત્સર્ગો-૧૨૩-૨૭૧. ઉત્સર્ગ ૧ વિવૃત્ત જ અને જી-૧૨૩-૧૫૫; પ્રતિસંપ્રસારણ-૧૨૩-૧૨૭; દ્રુતતર જ નો સોપ-૧૨૭; જ-જી નો વિવૃત્ત ઉચ્ચાર; વિવૃત્ત અને અર્ધવિવૃત્ત-૧૨૭-૧૩૦; આ ઉત્સર્ગની તુલનાત્મક પૃથક્ક્રિયા-૧૩૦-૧૩૧; અરબી અને ફારસીમાંથી આવેલા શબ્દોમાં વિવૃત્ત ઉચ્ચાર-૧૩૨; વિવૃત્તસ્વરનું સ્વરિતત્વદૃષ્ટિએ નિરૂપણ-૧૩૩-૧૩૫; કેટલાક અપવાદરૂપ ભાસતા ઉદાહરણોનું મહારા મત પ્રમાણે સમર્થન-૧૩૫-૧૪૨; વિવૃત્ત ઉચ્ચારનાં તત્ત્વોની પ્રવૃત્તિનાં ઉદાહરણો-૧૪૨-૧૪૪, આ સ્વરિતત્વવાદ સ્વૈરમત છે? હેમાં અન્યોન્યાયવનો દોષ છે? ૧-૧૪૪; ઉત્તર, ના. આ ઉત્તરના કારણો-૧૪૫; વિવૃત્ત જ અને જી ના વિદ્ભવ પરત્વે સંપ્રસારણવાદની વિરુદ્ધ પ્રતિસંપ્રસારણવાદના પક્ષકારોની દલીલો-૧૪૫-૧૪૬; પ્રતિસંપ્રસારણવિધિ સ્વયંવતા સાક્ષાત્ ભાષાપ્રયોગ-૧૪૬; જદ-અડ એ અવાન્તર ક્રમો કૃત્રિમ છે એ આરોપનું નિરાકરણ-૧૪૭; જદ-અડ પ્રાકૃત અન્યોમાં લખાતા પણ બોલાતા નહિ હેવો રા રા કે. હ. ધ્રુવનો અભિપ્રાય-૧૪૮ વાગ્યાપારના નિયમોનું પ્રવૃત્તિસાત્ત્વ અવિચ્છિન્ન હોવું જોઇયે એ હેમના મતની અયોગ્યતા-૧૪૯-૧૫૦; આ વ્યાખ્યાનમાં પ્રતિપાદિત કેટલા મતમાં ઉચ્ચારશાસ્ત્રીયિત સત્ય અને લાઘવ (ખીજ લાઘવ) જળવાય છે-૧૫૧; જદ-અડના વિવૃત્ત જ-જી ન યતા હોય હેવાં ઉદાહરણો-૧૫૧, અહિંયા પણ સ્વરભાર નિર્ણાયક તરત્ત છે-૧૫૧, વિવૃત્ત ઉચ્ચારણના દેખીતા અસાધારણ પ્રકારનાં ઉદાહરણો-૧૫૨-૧૫૩, અસાધારણ વિવૃત્ત ઉચ્ચારનો ખુલાસો-૧૫૩-૧૫૪; અર્ધવિવૃત્ત અને વિવૃત્ત ઉચ્ચારનો તફાવત-૧૫૪; અર્ધવિવૃત્ત ઉચ્ચારનાં ઉદાહરણો-૧૫૪-૧૫૫; ગુજરાતી ઉચ્ચાર શાસ્ત્રીઓ અને આ વિવૃત્ત ઉચ્ચાર. (૧) વજ્રલાલ શાસ્ત્રી-૧૫૫; (૨) કવિ નર્મદાશંકર; વિવૃત્ત ઉચ્ચારના હેમણે આપેલા ખુલાસાની ગુણદોષપરીક્ષા-૧૫૬, (૩) નવલરામ-૧૫૬; (૪) રા. રા. કે. હ. ધ્રુવ-૧૫૬-૧૫૭; રા. રા. ધ્રુવના મતની પરીક્ષા; એ ખીજલાઘવરહિત છે અને ઉચ્ચારદૃષ્ટિએ અવધાર્ય છે-૧૫૭-૧૬૦; વિવૃત્ત ઉચ્ચારનો મિદેશ કરનાર અન્ય પાંડતો, હેમના મતની પરીક્ષા; (૫) સર જ્યોત્સ્ના ઓઅરસનનો મત-૧૬૦; (૬) મિ. ખીમ્સના મતની

પરીક્ષા-૧૬૧-૧૬૩; મિ. ખીમ્સને માત્ર એક જ પ્રસંગે થયેલું અર્ધવિષ્ટ ઉચ્ચારનું દર્શન; દિન્દી શબ્દોનો અન્ય ઓ-૧૬૩; (૭) ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકરના અભિપ્રાયની સમાધાનના;-૧૬૩-૧૬૮; પાલી અને પ્રાકૃતના દૂરવ એ અને ઓ, હેની ડૉ. ભાંડારકરે કરેલી પૃથક્ક્રિયા-૧૬૯; આ એ-ઓનું સ્થાન-૧૬૯; વ્યાકરણમાં પ્રતિકૂલન-૧૭૦; મિ. ખીમ્સે કરેલું દૂરવ ઉચ્ચારનું નિરૂપણ-૧૭૦-૧૭૨; (૮) ડૉ. ટેસિટોરીએ કરેલી વિષ્ટ જ અને ઓની ચર્ચા-૧૭૨-૧૭૬; આ વ્યાખ્યાનકર્તાથી હેમના મતભેદનું સ્થાન-૧૭૬; ડૉ. ટેસિટોરીના મતની પરીક્ષા-૧૭૬-૧૮૪; એક સૂચના-૧૮૪-૧૮૬; ઉત્સર્ગ ૨-નામોના અને વિશેષણોના અન્ય ઓ-૩ અને જ-૧૮૬-૧૮૨; ઉત્સર્ગવ્યાખ્યા-૧૮૮; ઉત્સર્ગની પૃથક્ક્રિયા; જાનો અને જાનો જાં; જ-રહિત શબ્દોને અન્તે અપ્રસંગમાં ટ, હેનો અજરાતીમાં જ-૧૮૮-૧૮૯; કાનો-કાન ધત્યાદિ વૈકલ્પિક રૂપોના મૂળ શબ્દોમાં ક પ્રસયનું વિધાન કે લોપ વિકલ્પે થાય છે એટલે જ રૂપો થાય છે-૧૮૯-૧૯૦; શબ્દાર્થ બદલતો હોય ત્યારે વૈકલ્પિક રૂપો પ્રાપ્ત થાય છે-૧૯૧-૧૯૨; કવચિત્ ક પ્રત્યય લાગે છે અને કવચિત્ નથી લાગતો હેનો ખુલાસો; મિ. ખીમ્સનો અભિપ્રાય અને હેની પરીક્ષા-૧૯૨; સ્વરભાર-વિરુદ્ધ દલીલ-૧૯૩; કવાદના આધારભૂત સંશયાતીત કારણો-૧૯૩-૧૯૪; મિ. ખીમ્સના મત પ્રમાણે આદ્યગત શબ્દો જ-કારાન્ત જ રહેવા જોઈએ, પણ વસ્તુતઃ કેટલાક આદ્યગત શબ્દોમાં, હેમના નિયમથી ઉલટી રીતે અન્તે જ ઉપરાંત ઓ ઉમેરાય છે-૧૯૪; કેટલાક અન્તોદાત શબ્દો એ નિયમનો ભંગ કરીને અન્ત્યસ્થાને ઓ-ડને બદલે માત્ર જવર્ણુ પ્રાપ્ત કરે છે-૧૯૪-૧૯૫; આ વિધો મિ. ખીમ્સના જાણવામાં છે; કવાદના પક્ષકારો ઉપર પુરાવાનો ખોળો નાખીને તેઓ હેને વટાવી જાય છે-૧૯૫; હેમણે આપેલો ખીમ્સે ખુલાસો; પૂર્વકાલીન તદ્ભવો અને ઉત્તરકાલીન તદ્ભવો-૧૯૬; એક શક્તિ ખુલાસો સૂચવું; સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં આવતાં સ્વરભારે સ્થાન બદલ્યું હશે-૧૯૬; પૂર્વકાલીન અને ઉત્તરકાલીન તદ્ભવોનો નિર્ણય કરવામાં રહેલો અન્યોન્યાશ્રય-૧૯૭; મિ. ખીમ્સે વસ્તુ ૧: ડૉ. લર્નલના કવાદનો પ્રત્યાદેશ નથી થયો-૧૯૭-૧૯૮; ડૉ. લર્નલના મતનું સંપૂર્ણ નિવેદન, અને પરીક્ષા-૧૯૮-૧૯૯; ડૉ. લર્નલના મતમાં રહેલો વાગ્યાપારગતનિયમોનો ગોટાળો-૨૦૦-૨૦૨; મિ. ખીમ્સ અને ડૉ. લર્નલના અભિપ્રાયોનો સમન્વય-૨૦૨-૨૦૪; આ સમન્વયથી અન્ય ઓના અર્ધવિષ્ટ ઉચ્ચારનો ઉદ્ભવ સ્ફૂટ બને છે, અને વળી માત્ર અમુક જ શબ્દો ઓ અન્ય પામે છે એવા સ્વેરવર્તનના ભાસનું નિરાકરણ થાય છે-૨૦૪-૨૦૫; ઓ-ડ, જ એ અન્ય સ્વરો વિશે ડૉ. ભાંડારકરનો અભિપ્રાય-૨૦૫; “Silent” (શાન્ત) જ વિશે હેમનો અભિપ્રાય; સ્વારા વિરોધકારણો-૨૦૬; અસ્વરિત અને શાન્ત વચ્ચે બેધ-

ભ્રમ-૨૦૬; બ્રાન્ડસ માત્રાવડે થતી પરીક્ષા; એ જ ખરી કમોટી-૨૦૬-૨૦૭; બીજી કસોટી; પૂર્વસ્વરમાં થતી માત્રાની ન્યૂનાવિકતા-૨૦૭; અથી પણ વધારે સારી એક કસોટી; શાન્ત જ અને અસ્વરિત જ ઉચ્ચારતાં વાયિક પ્રતિયોજિત લિખ લિખ વિક્રિયા પામેછે-૨૦૭; કાન્, હાથ હેવા ઉચ્ચારે શ્રુતિભ્રમથી થાયછે; અંગ્રેજીમાંના 'મૂક' વર્ણોના સામ્યાભાસથી અપાયતી અવધાર્ય 'મૂક' સંજ્ઞાથી ભ્રમ વધે છે-૨૦૮; પ્રસ્તુત ભ્રમ યુરોપીય પંડિતોના સહવાસનું પરિણામ છે-૨૦૮; ડૉ. ટેસિટોરીનો અને સર જ્યોર્જ ગ્રીઅરસનનો આ શાન્ત જ વિશે મત-૨૦૯; ડૉ. લર્નલના મતનું નિવેદન અને પરીક્ષણ ૨૦૯; ડૉ. લર્નલને પોતાના મતમાં રહેલા દોષની જાણ છે; બ્રાન્ડસ કસોટીનું હેમણે કરેલું નિરાકરણ ખાતરી ઉપજવનાર નથી-૨૧૦-૨૧૧; મૂક જ વિશે શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનો અને મિ. ઍન્ડરસનનો અભિપ્રાય-૨૧૧; ગુજરાતી પંડિતોના આ "શાન્ત" જ વિશેના અભિપ્રાયો; તેઓમાંના ધણાખરાને એ પંથનો પાસ બેઠો છે;-૨૧૨; રા. રા. કેશવલાલ મુવનો મૂળ મત અને પછી ફેરવેલો નવો મત-૨૧૨; શાન્ત જ વિરુદ્ધ રા. રા. કે. હ. મુવની દલીલો; સ્વરભારનું તત્ત્વ હેમના લક્ષણદાર છે-૨૧૩; નવલરામ અને નર્મદાસંકરના અભિપ્રાયો અને હેની પરીક્ષા-૨૧૩; મરાઠી શબ્દાંત જા અને જા, અને જ, અને હિન્દી શબ્દાંત જા અને જ; હેમાં ગુજરાતીમાં છે તે જ નિયમો પ્રવર્તેછે-૨૧૪; શબ્દાંત જાની અપભ્રંશમાં પડતી પૂર્વજાયા-૨૧૪; શબ્દાંત જાનો ડૉ. ભાંડારકરે કરેલો પ્રુલામો એ જ ઉત્તમ પ્રુનાસો છે-૨૧૪; આ પૃથક્ક્રિયામાં જરાક ફેરફાર સૂચવુછુ-૨૧૫; મહે સૂચવેલી પૃથક્ક્રિયામાં બીજલાયવ સચવાયછે-૨૧૫; ફારસી અને અરબીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દોના અન્ત્ય ઓ અને ડ અને જ હેનો વ્યુત્પત્તિક્રમ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાંથી આવેલા શબ્દોના કરતાં જુદો છે-૨૧૮; ફારસી શબ્દાંત જ્ઞમાંથી અન્ત્યસ્વર ઓ કે ડ પ્રાપ્ત થાય છે; વ્યંજનાન્ત શબ્દોમાંથી જ શબ્દાંત ઉદ્ભવે છે-૨૧૯; વિરલ ઉદાહરણોમાં ફારસી શબ્દાંત જાનો ગુજરાતીમાં ઓ થાયછે; જે જાકારાન્ત ઉર્દુ અને હિન્દી શબ્દોનું અને તેઓના મૂળ શબ્દોનું અનુકરણ છે-૨૨૦; જત અન્ત્ય-વાળા થોડાક અરબી શબ્દોનાં જાકારાન્ત ગુજરાતી રૂપાન્તરો થાયછે, કવચિત્ અન્ત્ય જયનમાંથી જો શબ્દાંત પ્રાપ્ત થાયછે-૨૨૦; ફારસી શબ્દો વિશેના નિયમના કેટલાક અપવાદો-૨૨૧ ઉત્સર્ગ ઠ. અનન્ત્ય ઇ-ડ નો જ, એ વિકાર ગુજરાતીનું જ ખાસ લક્ષણ છે-૨૨૨; આ ઉત્સર્ગ અન્યોન્ય સંબંધ પાંચ ઉત્સર્ગોમાંના એક છે. એ ઉત્સર્ગોના નિર્દેશ અને હેનાં કારણો-૨૨૩; (ક)-(૧) પૂર્વે સ્વર હોય ત્યારે થતો ઇનો ય-૨૨૪; (ક)-(૨) નો ય, પૂર્વે વ્યંજન હોય ત્યારે-૨૨૪; (લ)-(૧) ઉપરના રૂપાન્તર યનો લોપ સુરતી ગુજરાતીમાં અચૂક થાયછે-૨૨૪; (લ)-(૨) અને શુદ્ધ ગુજરાતીમાં ધણી-

વાર થાયછે-૨૨૫; આ લઘુપ્રપત્ન ચકાર ગુજરાતીને જ નિયન્ત્રિત છે; એ સ્થાને મરાઠીમાં અ હોય છે-૨૨૫; (ગ) અનન્ય દનો અ-૨૨૫; (વ) વિરલ પ્રસંગોમાં ચ થાયછે-૨૨૭; આ લક્ષ્ય વિષયે ગુજરાતી, મરાઠી અને દિ-દીનો પરસ્પર વિરોધ-૨૨૮; અસ્વરિત અને સ્વરપૂર્વ અનન્ય દનો અ-૨૨૯; (દ) અન્ય ટનો અ-૨૨૯; અનન્ય ટનો અ; આ વિકારનું પ્રાકૃત, પાલી અને સંસ્કૃતમાં, છટાછવાયા પ્રસંગોએ, અનુદર્શન થાયછે-૨૩૧; પ્રગ્નુત ઉત્સર્ગના કેટલાક અપવાદો-૨૩૧; ઉત્સર્ગ (ગ) અને (દ)ના વિપર્યય-૨૩૨; (ચ) અનન્ય નો દ-૨૩૨; આ પરિવર્તનનું કારણ ગ્રંથસમજ છે-૨૩૨, વાચ્યાપારગત તત્વની અસરથી થતો હોય જ વિકાર-૨૩૨; (છ) અનન્ય અનો ટ-૨૩૩; ઉત્સર્ગ ધ; ગુજરાતીમાં ક્રિયાપદોના પ્રાકૃતિક સ્વરૂપની રચના-૨૩૪; ગુજરાતી ક્રિયાપદના ધાતુનું સરીર-દેની રચના-૨૪૦-૨૭૧.]

વ્યાખ્યાન ૪ થું

(ખડ ૨ એ)

ગુજરાતી અને અન્ય ભાષાઓમાં કેટલેક અંગે સમાન ઉત્સર્ગો-૨૮૫; (ક) હ નું સ્થાનાન્તર-૨૮૬; સામાન્યતઃ દ્વિતીય શ્રુતિમા રહેશે દ, પ્રથમ શ્રુતિ સાથે મળી જાયછે; કેટલાક અપવાદો-૨૯૧; સ્વલ સંયોગમાં રહેલા હનો સ્થાનદોર થતાં પૂર્વસ્વર દીર્ઘ બને છે-૨૯૨; છુની ગુજરાતીમાં તત્ત્વમ શબ્દોમાં પણ નિર્વલ સયોગનું અસ્તિત્વ-૨૯૨; રાષ્ટ્રિ અને સર, હેનું સ્વરૂપ-વર્ણન-૨૯૪, હના સંકરનું કવચિત્ અપર્ણસક્રમમા દર્શન; અને વખતે વખતે સંસ્કૃતમાં કેટલાંક રૂપોમાં જેમકે અષોક્, ઘુમ્મણા ધત્વાદિમાં દર્શન-૨૯૫; સંકરમાંના દકારને કેટલાક માત્ર પ્રાણવ્હાને માનેછે, એ માતનું પ્રત્યાખ્યાન-૨૯૮; સ્કીર્ણ દકારને પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અલગ અક્ષર તરીકે લખવાનો શિથિલ પ્રચાર હોય, પણ વસ્તુતઃ હોય ઉચ્ચાર સ્કીર્ણ રૂપે થતો-૨૯૯; ગુહામાંથી ગુફા થાયછે ત્હોમાં હ નું પરાવર્તન-૩૦૧; √ગુફ વિપયક પદનો સંક્ષેપ; √ગુફ એ જ ગુફાનું, ગુફાનું, ગુપ્તનું અને કદાચ ગોપનું અન્તિમ મૂળ; ગુફા (ગુજ.) શબ્દની, વ્યાપારગત મરુદ્ધપ્રતિની ધટનાથી, પ્રત્યક્ષરણ કરીને ગુહામાંથી વ્યુત્પત્તિ-૩૦૮; (લ) દકારનો પ્રક્ષેપ-૩૧૦; (ગ) દકારનો લોપ-૩૧૫. વર્ગ (ગ)-ઉત્સર્ગ ૧ કોમલ અનુસ્વાર ૩૧૮; કોમલ અનુસ્વાર, અન્તર્ગત કે અન્ય-૩૧૯, મૂળના ત્રીજા અનુસ્વારનું કોમળ થવું અને પૂર્વ સ્વરનું દીર્ઘત્વ-૩૧૯; કોમળ થયેલા અનુસ્વારની પૂર્વ મૂળમાં દીર્ઘસ્વર-૩૨૦; પ્રાકૃતમાં ન હોય છતાં ગુજરાતીમાં કોમળ અનુસ્વાર પ્રાપ્ત કરતા શબ્દો; અનુસ્વારની પછીનો સંયોગ લુપ્ત થાયછે અને પૂર્વસ્વર

દીર્ઘ બનેછે-૩૨૧; મૂળથી જ દીર્ઘ સ્વરવાળા, કામળા અનુસ્વાર પામતા શબ્દો-જ-૩૨૩; વર્ગ (ગ) ઉત્સર્ગ ૨ અનુસ્વારનો સોપ; પૂર્વસ્વરનું કવચિત્ દીર્ઘત્વ, અથવા એ દ્વસ્વ રહેતાં તે પછીના વ્યંજનનું કવચિત્ દ્વિત્વ-૩૨૪; વર્ગ (ગ), ઉત્સર્ગ ૩. કેટલાક શબ્દોમાં ઉમેરાતો ત્રીજો અનુસ્વાર-૩૨૬; ગુજરાતીમાં અનુસ્વારના ઉચ્ચારણના નિયમો, તીવ્ર, ક્રામલ, ક્રામતત્તર અને ક્રામયનમ અનુસ્વાર-૩૨૬. ક્રામલ અનુસ્વારનો ગુજરાતના જુદાજુદા વિભાગમાં ન્યૂનાધિક સૈધિયવાળો ઉચ્ચાર-૩૨૭, આ બાળનમાં મરાઠીમાં સારુપ્પ, પ્રદેશ-વિભાગ પરત્વે પશુ-૩૨૮; મિ. આર. એલ. ટર્નરે કરેલી ઇન્ડોઆર્યન (ભારતીય આર્ય-ભાષાના) અનુનાસિકોની ચર્ચા; હેનું કંઈક પરીક્ષણ અને કંઈક ગુણદર્શન-૩૨૮; વર્ગ ગ ઉત્સર્ગ ૪. અનુનાસિક ધોષવર્ણો, દે, ફે, ફે-૩૩૦; આ ઉત્સર્ગમાં પ્રવર્તતા તત્ત્વની પૃથક્ક્રિયા; સ્વરભાર પ્રધાનશક્તિ; અનુનાસિક સ્પર્શનો અંગવિસ્તેપ, ધોષત્વ અને અનુનાસિકત્વ-૩૩૨, ડૉ. ગુલેનો મત આ સ્વરશક્તિનો એક પ્રકાર છે. એ મતનો અસ્વીકાર-૩૩૩; ક્રામલ બન્યા પછી અનુનાસિકનો સોપ; કવચિત્ એ આગળ ખરોછે-૩૩૪; આ ઉત્સર્ગનું મૂળ અપભ્રંશમાં મળેછે-૩૩૫; વર્ગ (ગ) ઉત્સર્ગ ૫. અમુક વર્ણનો શુદ્ધ (અસ્પ્રાણ) ધોષ એ જ વર્ણનો અનુનાસિક બને છે-૩૩૫, વર્ગ (ગ) ઉત્સર્ગ ૬. ક, લમ, લ્ય, વ, કે તેનો રૂપાન્તર જૂત જ, જ્યારે દ ન થાય ત્યારે કેટલાક પ્રકારોમાં વ બનેછે-૩૩૬; આ ઉત્સર્ગ વિરુદ્ધની દલીલોનું કથન અને પ્રસાખ્યાન-૩૩૬; ઉત્સર્ગ ૭. ચ, ઇ, જ, જનો પ્રાકૃત ઉચ્ચાર. કેટલીક ભાષાઓમાં હેનો પ્રચાર-૩૪૨; સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ઉચ્ચારની સ્વરૂપ-તુલના, આદ્યનું શુદ્ધ તાલબ્ય અને બીજાનું દન્તતાલબ્ય કે અધેતાલબ્ય હેવાં નામો. બીજા કરેલું પૃથક્કણ; શુદ્ધ તાલબ્યમાં દન્ત્ય અને ઉબ્ધા તત્ત્વોનો સંવિલય, અર્થ તાલબ્યમાં એ તત્ત્વોની વ્યક્તતા-૩૪૨; ગુજરાતીમાં આ ઉચ્ચારની આધુનિક પ્રેરણાવસ્થા-૩૪૩; પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ઉચ્ચારના નિર્ભાવિક નિયમો-૩૪૩, કેટલાક અપવાદો, કેટલાક પ્રકારોનું સ્થૂળ લાગતું કારણ-૩૪૫, પ્રાકૃત ઉચ્ચારનું કારણ વિદેશીય અસર, એ સિદ્ધાન્તનું વિગેષ વિકાસન-૩૪૬; ડૉ રેન કોનાવના મતની પરીક્ષા; હેમની જૂલ-૩૪૭, પ્રાકૃત ઉચ્ચાર મોગેલ અસરનું પરિણામ હોવાનો સંભવ-૩૫૦; સુરત અને ભરૂચ જિલ્લામાં પ્રાકૃત ઉચ્ચારનો તદ્દન અભાવ; કારણ અન્યથું છે-૩૫૨; પ્રાકૃત તાલબ્યોના ઉચ્ચાર વિશે સર જ્યોર્જ ઓઅર્સનની ઉપયોગી ચર્ચા; હેનો સારાશ અને ગુણ-દોષ પરીક્ષા-૩૫૩; તાલબ્યોનો ઉચ્ચાર માગધીમાં અને શિષ્ટપ્રાકૃત-મહારાષ્ટ્રી-માં લિખ મિખ થતો-૩૫૫, માર્કલુડેને મને શુદ્ધ તાલબ્ય ઉચ્ચાર માગધી ઉપરાંત અન્ય કેટલીક ઉપભાષાઓમાં પ્રચરિત હતો-૩૫૬; આ બે ઉચ્ચારોનું સ્વરૂપનિરૂપણ-૩૫૬, સર જ્યોર્જે કરેલી આ ઉચ્ચારની પરીક્ષાનું ચોખ્ખું

પરિણામ-૩૫૮; ભારતીય શબ્દોનાં ગ્રીક રૂપાન્તરોથી થતું દંતતાલબ્ધ ઉચ્ચારનું સમર્થન-૩૫૯; દારૂંધીરી લેખન-પદ્ધતિ, જૂની અને નવી-૩૬૦; વર્ગ ગ. ઉત્સર્ગ ૨-જ (આંધ) અને જ્ઞ (અનાંધ)નો ગુજરાતીમાં પ્ર-૩૬૧; દ્વિતીયો યતો પ્રત્યેક જનો પ્ર-૩૬૨; ઉત્સર્ગ ૬, કેટલાક પ્રકારોમાં જને રૂપાને મનું પ્રતિનિવર્તન-૩૬૩; સ્વરમધ્યમત સનો જ-૩૬૪; નોળ: અને લોઢ: વચ્ચે સંબંધ-૩૬૬; પૂર્વે જનો વેદિક સમયથી માંડીને ઇતિહાસ; આ ઉચ્ચાર વિષયે ભારતીય આધુનિક આપાઓનું નિરૂપણ; પૈથામી સંસ્કારનું રૂપન-૩૬૭; ઉત્સર્ગ ૧૨, અસ્વરિત પ્રથમશ્રુતિસોપ-૩૭૦; અન્ય ભારતીય ભાષાઓમાં આ ઉત્સર્ગની પ્રશ્નિ-૩૭૩; ઉત્સર્ગ ૧૨. બંજનનાથ, અન્ય શ્રુતિનો, કવિત્ત્વ ખીજી કાષ્ઠ અનાંધ શ્રુતિના, બંજનનો સોપ-૩૭૬; ઉત્સર્ગ ૧૩. સંયોગસોપ અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘ-૩૮૫; કેટલાક પ્રકારોમાં આ વિધિનો વૈકલ્પિક પ્રચાર-૩૮૮; પ્રાકૃત અને ગુજરાતીમાંની ઘટનાઓ વચ્ચે બેઠ-૩૮૯; આ નિયમના બીજીની ઐતિહાસિક પ્રાચીનતા છેક પાણિનિ સુધી જઈ પહોંચે છે-૩૯૧; સિંધી, કચ્છી અને પંજાબીમાં બેવડો બંજન ટકી રહેછે; સિંધી વિશેના પ્રચારક મતનું પરીક્ષણ અને નિરસન ૩૯૨; ઉત્સર્ગ ૧૪. સંયોગ-સોપ-પૂર્વસ્વર અવિરુદ્ધ-૩૯૬; વિકલ્પ પ્રકારો-૩૯૯; આ વિષયમાં સ્વરભારની અસર-૩૯૯; ઉત્સર્ગ ૧૫. વિરમેષ-૪૦૦; કેટલાક પ્રકારોમાં વિરમેષ પછી પ્રથમ બંજન બેવડાય છે-૪૦૩; ઉત્સર્ગ ૧૬. કેટલાક પ્રકારોમાં અનાંધ સંયોગનો સોપ કે વિરમેષ થતો નથી-૪૦૩; ઉત્સર્ગ ૧૭. અનાંધ સખલસંયોગ નિર્બળ બનેછે-૪૦૫; આ અને રૂવાળો સંયોગના નિર્બળત્વ વિશે હેમચન્દ્રે પ્રકટી છૂટ; બન્દોણ-ચાસન, ૧-૬-૪૦૭; ઉત્સર્ગ ૧૮. કેટલાક પ્રકારોમાં નિર્બલસંયોગ સખલ થાય છે-૪૦૮; ઉત્સર્ગ ૧૯. અનન્ય કે અન્ય હ્રસ્વ સ્વરનું સંયોગસોપ વિના દીર્ઘત્વ-૪૦૯; આ વિકારનું મૂળ હેમચન્દ્રના વ્યાકરણમાં-૪૧૧; આ વિકારનું અન્તર્ગત કારણ-૪૧૧; પાછળના બંજનનું દ્વિત્વ અને એ સંયોગનો સોપ-૪૧૨; (૨) પ્રસ્તુત પ્રકારના સ્વરને સ્વરભારની અસર; આ, કલ્પના વધારે ઠીક-૪૧૨; અન્ય સ્વર દીર્ઘ થવાનું કારણ, આસનો છુટકારો-૪૧૨; ઉત્સર્ગ ૨૦. સ્વરમુગ્ધ; દ્વિતીય સ્વરનો સોપ અને પૂર્વ સ્વરનું દીર્ઘત્વ-૪૧૩; ઉત્સર્ગ ૨૧. અમુકે પરિસ્થિતિમાં ય અને રૂનો આગમ-૪૧૭; સાધારણ સંધિકાર્યથી આ ઘટનાની ભિન્નતા-૪૧૯; ઉત્સર્ગ ૨૨. સંપ્રસારણ; હેની પ્રચારમયોદા-૪૧૯; સંસ્કૃત રૂપાન્તરોમાંના અને અપભ્રંશોત્તર રૂપાન્તરોમાંના સંપ્રસારણવિધિની શ્રુતિ-૪૨૨.

પરિશિષ્ટ અ. મ્હોટું ત્હેની બ્યુત્પત્તિ-૪૨૩-૪૨૬.

પરિશિષ્ટ સ-હકાર પ્રાપ્ત: શબ્દોના આદિ તરફ જાય છે એ મ્હારા મતનાં કારણો-૪૨૭-૪૨૮.

વ્યાખ્યાન ૪ (ખંડ ૩)

ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ-હેનો વિકાસ (આદ્ય)-૪૨૯.

ઉત્સર્ગ ૧. પ્રક્ષેપ-૪૨૯-૪૩૧; પ્રક્ષેપનું આદ્ય પૂર્વદર્શન, અપભ્રંશમાં અને વૈદિકકાળમાં-૪૨૯ અને નોટ ૧; પ્રક્ષેપ વિશે ટેસિટોરીનો મત-૪૩૧.
 ઉત્સર્ગ ૨. ઓલિંગ શબ્દના અન્ય જ અને આ-૪૩૨. ઉત્સર્ગ ૩-ઉંકારાન્ત અને ઉકારાન્ત નામો-૪૩૩; આ બેદનું કારણ-૪૩૩. ઉત્સર્ગ ૪-વનો થ ૪૩૩-૪૩૫; ગુજરાતીમાં આદ્ય વનો થ નથી થતો-૪૩૩; નવધરામની ભૂધ-૪૩૪; ટેસિટોરીનો આ વિશે મત-૪૩૫ અપવાદો-૪૩૫. ઉત્સર્ગ ૫-વનો થ. ઉત્સર્ગ ૬-સનો થ ૪૩૫-૪૩૫-૪૩૭; અપવાદો-૪૩૭. ઉત્સર્ગ ૭-અનન્ય એનો હ અને અનન્ય બોનો જ-૪૩૭-૪૩૮. ઉત્સર્ગ ૮-બોનો જ ૪૩૮. ઉત્સર્ગ ૯-યશ્રુતિ અકારના યનો ભાષ અને અવસિષ્ઠ બોનો પૂર્વસ્વરમાં વિષય-૪૩૯. ઉત્સર્ગ ૧૦-વિવૃત બોનો જા-૪૪૦. ઉત્સર્ગ ૧૧-જનો રૂપાન્તરો-અરિ, અર, રિ, રુ, કે અઠ-૪૪૦-૪૪૨; મતાન્તરની ચર્ચા-૪૪૧-૪૪૨. ઉત્સર્ગ ૧૨-સન્ધિ-૪૪૨; અમુક પરિસ્થિતિ ચિંતાય ગુજરાતીમાં આન્તર સ્વરસંધિનો અભાવ-૪૪૨. ઉત્સર્ગ ૧૩-જા દ્રસ્વ થઇને બનતો જ-૪૪૨-૪૪૩. ઉત્સર્ગ ૧૪-ગુરુ કે સ્વરિત શ્રુતિની પૂર્વેની શ્રુતિ દ્રસ્વ બને-૪૪૩; ટેસિટોરી આ નિયમનો નોંધ લેછે-૪૪૩. ઉત્સર્ગ ૧૫-સાદા બ્યજનનું દિત્વ-૪૪૩-૪૪૪; ઉત્સર્ગ ૧૬-બ્યલય-૪૪૪-૪૪૫. ઉત્સર્ગ ૧૭-અઘોષ બ્યજનો ઘોષ બનેછે-૪૪૫-૪૪૭. ઉત્સર્ગ ૧૮-જનો થ. ઉત્સર્ગ ૧૯-કણ્ઠમવર્ણોને સ્થાને તાલ્લબ-૪૪૮; ઉત્સર્ગ ૨૦-તાલ્લબ વર્ણોનું કણ્ઠમવિધાન-૪૪૮. ઉત્સર્ગ ૨૧-હ-ત્યોનો મૂર્ધન્યભાવ-૪૪૯-૪૫૨. ઉત્સર્ગ ૨૨-મૂર્ધન્યને સ્થાને હ-ત્ય-૪૫૨; ઉત્સર્ગ ૨૩-હનો જ-૪૫૨; ઉત્સર્ગ ૨૪-હનો ગ-૪૫૨; ઉત્સર્ગ ૨૫-હનો જ અને હનો જ-૪૫૨-૪૫૫. ઉત્સર્ગ ૨૬-હનો ર અને રનો જ-૪૫૫; ઉત્સર્ગ ૨૭-હનો ઙ-૪૫૬. ઉત્સર્ગ ૨૮-રનો ઙ અને હનો ર-૪૫૬. ઉત્સર્ગ ૨૯-હનો જ-૪૫૭. ઉત્સર્ગ ૩૦-ર, હ અને હનો, અને કવચિત્ હનો ચ-૪૫૭. ઉત્સર્ગ ૩૧-સનો થ અને ચનો સ-૪૫૭-૪૫૮; ઉત્સર્ગ ૩૨-જનો થ-૪૫૮. ઉત્સર્ગ ૩૩-સનો જ-૪૫૮. ઉત્સર્ગ ૩૪-હનો સ-૪૫૯-ઉત્સર્ગ ૩૫-હનો જ-૪૫૯. ઉત્સર્ગ ૩૬-જનો સ-૪૬૦. ઉત્સર્ગ ૩૭-હનો જ-૪૬૦-૪૬૧. ઉત્સર્ગ-૩૮-વનો (અને કવચિત્ હનો) ચ-૪૬૧-૪૬૩. પરિશિષ્ટ ૪૬૫.

ધર્મ ક—ખાસ ગુજરાતીમાંજ પ્રવર્તતા ઉત્સર્ગો.
 વર્ગ સ—કોઈક અશે ખાસ ગુજરાતીના ગણ્ય હેવા ઉત્સર્ગો.
 ધર્મ ઘ—ગુજરાતીમાં અને અન્ય અનોંગીન ભારતીય ભાષાઓમાં સાધારણરૂપે પ્રવર્તતા ઉત્સર્ગો.

ઉત્સર્ગોના ક્રમાંક	ઉત્સર્ગવિષય	પૃષ્ઠ
૧	<p>(ખંડ ૧)– ધર્મ ક</p> <p>વિદ્યુત ઈ અને ઑ</p> <p>અંગભૂત કે પ્રાસંગિક ઉત્સર્ગો</p> <p>૧. પ્રતિસંપ્રસારણ</p> <p>૨. દ્રુતતર અ નો સોપ–</p> <p>૩. , અદ્-અડ બે-ઘૌ બને અથવા અવિદ્યુત રહે–</p> <p>૪. વિદ્યુત ઉચ્ચારણના અતિયમિત પ્રકારો–</p> <p>નાસોના અને વિશેષણોના અન્ય ઓ-ડં અને અ–</p> <p>પ્રાસંગિક ઉત્સર્ગો</p> <p>૧. “શાન્ત” અ</p> <p>૨. દ્વારસી અને અરખીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દોના અન્ય ઓ અને હ અને અ.</p>	<p>૧૨૩–૧૫૫; ૧૮૭ સ્વધી.</p> <p>૧૨૩–૧૨૭</p> <p>૧૨૭</p> <p>૧૫૧</p> <p>૧૫૨–૧૫૪</p> <p>૧૮૬–૨૦૫; ૨૧૩–૨૧૮</p> <p>૨૦૬–૨૧૩</p> <p>૨૧૮–૨૨૧</p> <p>૨૨૨ થી સર</p>
૨		
૩	અનન્ય ઈ-ડ નો જ	

૪ । ૧

અંગભૂત કે પ્રાસંગિક ઉત્સર્ગો	
(ક) અન્ત દત્તો યુ	૨૨૪
(લ) ધર્મોદ્ધત્તો યુ નો લોપ	૨૨૪-૨૨૫
(મ) અનન્ત દત્તો અ	૨૨૫
(ધ) અનન્ત દત્તો યુ	૨૨૭
(ક) અન્ત અતે અનન્ત ત્તો અ	૨૨૯-૨૩૧
(પ) અનન્ત અતો દ	૨૩૨
(છ) અનન્ત અતો ત	૨૩૩
ક્રિયાપદના પ્રાકૃતિક સ્વરૂપની રચના	
શબ્દરાતી ધાતુની સારીરચના	
(ખંડ ૨) વર્ગ લ	
હકાર-(ક) સ્થાનાન્તર	૨૮૫-૩૦૯
(૧) અ) શબ્દના આદિ તરફ	
(બા) શબ્દના અન્ત તરફ	
(લ) હકાર નો પ્રક્ષેપ	૩૦૯-૩૧૫
(મ) હકાર નો લોપ	૩૧૫-૩૧૮
પ્રાસંગિક ઉત્સર્ગ	
દ પ્રતિલોમક્રમે ક થતે છે.	૩૦૧-૩૧૦

ઉત્સર્ગના ક્રમાંક	ઉત્સર્ગનિધય	પૃષ્ઠ
૧	દેશભક્ત અનુસ્વાર (૧) મુગ્ધના તીવ્ર અનુસ્વાર દ્વામળ યામ છે (૨) શુભદાતીમા દ્વામળ અનુસ્વારનો પ્રદેશ અનુસ્વારભોષ	૩૧૮-૩૨૩ ૩૧૮-૩૨૦ ૩૨૧-૩૨૩ ૩૨૪-૩૨૫ ૩૨૬
૨	તીવ્ર અનુસ્વારનો પ્રદેશ	
૩	પ્રાસંગિક ઉત્સર્ગ	
૪	શુભદાતીમા અનુસ્વારના ઉચ્ચારણના નિયમો	૩૨૬-૩૨૭
૫	અનુનાસિક ઘોષવર્ણો (ઢ, ઘ, જ, જે) અસુક વર્ગનો શુદ્ધ (અદ્યપ્રાણ) ઘોષવ્યંજન એજ વર્ગનો અનુનાસિક બનેલ; (જ તો જ, જ તો મ) સ તો ણ	૩૩૦-૩૩૫ ૩૩૫-૩૩૯ ૩૩૯-૩૪૧ ૩૪૨-૩૬૦ ૩૬૧-૩૬૨ ૩૬૩
૬	ચ છ, જ, ઙ ના સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ઉચ્ચાર	
૭	ળ (આદ્ય) અને 'ળ્લ' (અનાદ્ય)નો ન	
૮	ળ તો જ, ણ, ણ્લ ન ની પ્રતિનિવૃત્તિ	
૯		

૩૬૪-૩૭૦
૩૭૦-૩૭૮
૩૭૮-૩૮૫
૩૮૫-૩૯૬
૩૯૬-૪૦૮
૪૦૦-૪૦૩
૪૦૩-૪૦૪
૪૦૫-૪૦૭
૪૦૭-૪૦૮
૪૦૮-૪૧૨
૪૧૩-૪૧૭
૪૧૭-૪૧૮
૪૧૮-૪૨૨

કતા ૩
અસ્વરિત પ્રથમ ક્રિતિના લોપ -
વ્યંજનનાશ-(અન્ત્યંજનના સ્વર સાથે નાશ-ક્રિયાનિત્ત અનન્તનો નાશ)
સંયોગલોપ-પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ
સંયોગલોપ-પૂર્વસ્વરઅવિકૃત
વિશ્લેષ
અનાદ્યસંયોગના લોપનો કે વિશ્લેષનો અભાવ
સમત્વ સંયોગ (અનાદ્ય) નિર્બંધ થાયછે
નિર્બંધ સંયોગનું સમત્વ થવું
અન્ત્ય કે અનન્ત્ય જેસ્ય સ્વરનું સંયોગલોપ વિના દીક્ષિત્ય
સ્વરશ્રેણી-દ્વિતીય સ્વરનો લોપ અને પૂર્વસ્વરનું દીર્ઘત્વ
ય અને વનો આગમરૂપે પ્રક્ષેપ
સપ્રસારણ

(ખંડ ૪)
(વિવધાનુક્રમણીનો અન્તભાગ ભૂતો.)

૧૦
૧૧
૧૨
૧૩
૧૪
૧૫
૧૬
૧૭
૧૮
૧૯
૨૦
૨૧
૨૨

ગંધિય સજાઓ

અપ૦, અરબી	ફા૦, ફારસી
અપ૦, અપભ્રંશ	ગ૦, ગંગાદી
પ૦, પટાલિયન	મ૦, મરાઠી
પનિ, ઍન્ટિ૦, પનિયન ઍન્ટિક્વેરી	મા૦, મારવાડી
પ્રક્ર પ્રાતિ૦, પ્રક્ર પ્રાતિશાસ્ત્ર	મુ૦ ઐ., મુખ્યાવળેષ ઐકિતક
પ્રા૦, પ્રોરિયા	લ૦, લૅટિન
કા૦, કાનડી	વિ૦ સં૦, વિક્રમસવત્
કા૦ પ્રવા૦ અધ્યા૦; કાળક, પ્રવાલક,	સ્થા૦, સ્થાલક
અધ્યાય	સિ૦, સિન્ધી
ગ્રી૦-ગ્રીક	સિ૦ હે૦, સિદ્ધ હેમચન્દ્ર
ગુ૦, ગુજ૦-ગુજરાતી	સ્ક૦, સ્કૅન્ડિનેવિયન
ગો૦, ગોથિક	સ્પ૦, સ્પેનિશ
જ૦, જર્મન	હિ૦, હિન્દી
ડ૦, ડેનિશ	A. S - Anglo-Saxon
નોટ્સ (Notes) (ટેસિટોરી) "Notes on the Grammar of the Old Western Rajasthani."	J. A. S - Benr N. S Journal of the Asiatic Society of Bengal, New Series.
પા૦, પાલી	J B B R. A. S - Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society
પો૦, પોર્ટુગીઝ	J. R A S - Journal of the Royal Asiatic Society.
પ૦, પન્જાબી	L S I - Linguistic Survey of India.
પ્રા૦, પ્રાકૃત	✓ (જેમકે ✓ દાન્), ધાતુ
પ્રા૦ પ્ર૦, પ્રાકૃતપ્રકાશ	
પ્રા૦ વ્યા૦, પ્રાકૃત વ્યાકરણ	
પ્રા૦ સ૦, પ્રાકૃતસર્વસ્વ	

* આનુમાનિક રૂપો દર્શાવતી સજા.

WILSON PHILOLOGICAL LECTURES

વિલ્સન ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનમાળા

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય

વ્યાખ્યાન ૧

પ્રસ્તાવના-ભાષાના ઉત્ક્રમણપર અસર કરનાર ઉપાધિયો

इति गुरुन् नमस्तुभ्य संस्तुत्य श्रुतमात्मनः ।

आरम्भे वीर्यमयेदं परित्यज्य फलस्पृहाम् ॥

આ પ્રમાણે હું પ્રણામ કરું છું ત્હાં ઇ.સ. ૧૮૭૭ માં મ્હારા માનનીય

આચાર્ય ગુરુ ડૉ. સર ભાણુદાસજી જે એ વખતે ફક્ત ત્રીદિસર

માણુદાસજી હતા તેમણે આ સંસ્થાના આશ્રય નીચે

પહેલી જ આપેલી વ્યાખ્યાનમાળા મ્હારી અન્તર્દષ્ટિ સમક્ષ ખડી થાય છે. એ

સમયનું ચિત્ર હું કદાપિ પીસરીશ નહિ; તેમના વદનમંથી પડતાં વિદ્વાંસભર્યાં

વચનોનું એકાગ્રદર્શિતા પાન કરતા માનસ્તબ્ધ શ્રોતૃગણની વચ્ચે હું હેમનો

નમ્રશિષ્ય ખેઠા હતો. મ્હારા સર્વજ્ઞાન અને સંસ્કારને માટે-અર્થ જેવા એ

સર્વને માટે-મ્હોટે અંશે હું એ મ્હારા ગુરુનો ઋણી છું; એ સર્વ હેમની જ

પ્રસક્ષ કે પરાક્ષ પ્રેરણાનું ફળ છે. આથી અખિલ જ્ઞાન અને બુદ્ધિના મહાન્

પ્રેરકનું નામ સ્મર્યાં પછી, હેમનું આ ક્ષણે સ્મરણ કરું એ સર્વથા ઉચિત

અને સ્વાભાવિક છે.

આ વ્યાખ્યાનમાળાની વિષયમર્યાદામાં પ્રથમ તો સંસ્કૃતાદિ પુરાતની

ભાષાઓને જ પ્રવેશ મળતો, અને પ્રાકૃત અને ખીજી હેમથી નીકળેલી

પ્રચલિત ભાષાઓને તો અર્ચાને અંગે અહ્ય અવકાશ મળતો, એ રિયતિનું

સહુને સ્મરણ હશે. આટલું તો ચોક્કસ છે કે ભરતખંડની આધુનિક ભાષાઓને

આ વ્યાખ્યાનમાળામાં સ્વતઃ પ્રવેશ કરવાને યોગ્ય તો ઘણાં વર્ષો સુધી નહોતી

ગણી. હવે એ ભાષાઓ સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાનને યોગ્ય ગણાઈને સન્માન પામી છે

એ પૂરા આનંદની વાત છે. આ ઇષ્ટ દેરફારનું કારણ કેટલેક અંશે, સ્વર્ગવાસી

મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેએ અનન્યસામાન્ય કૌશલ્ય, ઉત્સાહ અને સામર્થ્યથી

ચલાવેલા પ્રભાવપૂર્ણ અને આગ્રહી સક્ષોભના પરિણામે એમ. એ. પદ માટેના

અભ્યાસક્રમ માં પ્રચલિત ભાષાઓનો સમાવેશ થયો એ પ્રસંગને ગણી સ્કાય,

પરંતુ એ ફેરફારનું ખીન્નું એક પ્રબલતર કારણ છે એમ હું માનું છું. પૌરસ્ત્ય પરિપક્વને માટે ઇ. સ. ૧૮૯૧ અને ૧૮૯૨ માં કેટલાક સ્તુત્ય લેખો 'લખનાર સ્વર્ગવાસી હ. હ. ડુંવ જેવા આદિ પણ્ડિતોએ પ્રચલિત ભાષાઓની સ્વરૂપ-સમીક્ષાના ક્ષેત્રમાં પ્રયાસ આદર્યા હતા; અને કેટલેક અંશે એ પ્રયાસોને પરિણામે, પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને રસ પડવા લાગ્યો હતો. ત્યાર પછી ૩૧૦ ટેસીટોરી જેવા પણ્ડિતો આપણી કેટલીક ભાષાઓના અભ્યાસમાં અને વિવરણમાં તન અને મનથી મથી રહ્યાં છે, અને હેમના અન્વેષણકાર્યના ફળ, જેટલા જનમડળસમુખ પ્રકટ થયાં છે તેટલા એ, આપણી ભાષાઓનું નિપ્રણ ને છુદ્ધિમય અધ્યયન કરવામાં સહાયબૂત ગણાતા સાહિત્યના અમૂલ્ય અંશ બની રહ્યાં છે. આ સંબંધમાં સર જ્યોર્જ ઓર્મસ્ટને કરેલો મહાન પ્રયાસ મ્હારે ધીસરવે ન જોઇયે, *Linguistic Survey of India*—ભરતખંડનું ભાષા-વિષયક સમગ્રદર્શન—એ નામના હેમના ચિરસ્મરણીય ગ્રન્થને, હેવા વિશાળ સમારંભમાં સહજ હોય જ હેવી કેટલીક હેમની ખામીઓ છતાં, અર્વાચીન ભાષાઓની એક અદ્વિતીય એવી તરીકે સત્કાર થવો જોઇયે.

આ ત્રણમાંનું છેલ્લું આન્તર નિમિત્ત છે, અને બહેલાં એ બાહ્ય નિમિત્ત છે એ તો સ્પષ્ટ છે. બનશે તેટલી ત્વરણથી આ ત્રણ વર્ગનું આપણે નિરૂપણ કરી જઈશું. યથાક્રમ લઘયેઃ ઐતિહાસિક, પરિસ્થિતિમાં માત્ર સૌકાના રાજ્ય-પ્રકરણીય ઇતિહાસનો જ નહિ પરંતુ હેમની સામાજિક, ધાર્મિક, ઔદ્યોગિક અને અન્ય પ્રકારની ઉત્ક્રાન્તિના ઇતિહાસનો પણ સમાવેશ થવો જોઈએ. પ્રજાની ભાષા અને સાહિત્ય ઉપર થતી અસરમાં આ તરવો પણ કારણભૂત છે. કારણ કે પ્રજાનો ઇતિહાસ એ જ ખરો ઇતિહાસ, દેશનો નહિ:-જે કે આ વિષયપરત્વે તો ‘દેશ’નો અર્થ હેમાં વસતી પ્રજા જ થઈ શકે એ પણ ખરું છે. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો વિદર્મા, કોશલા, કુરુઃ એ પ્રમાણે દેશને હેમાં વસતી પ્રજાનું જ નામ આપવાની પુરાણી પદ્ધતિમાં અબ્યધિક્ અર્થ. સૂચકતા જણાય છે. માટે “અંગ્રેજ સૌકાનો ઇતિહાસ” હેવું જ અન્યનામ યથાર્થ છે, “ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ” હેવું નામ અયોગ્ય ગણાય.

ત્યારે હવે ગુજરાતની વાત કરીએ તો ગુજરાતીઓ એક પ્રજા છે એમ કહી શકાય? - હા કહીશ-હા, કહી શકાય; હેમની અનન્યસાધારણ-વ્યક્ત-સ્થિતિ સ્વીકારવા પૂરતું અને હેમની ભાષાના પ્રગતિક્રમ ઉપર થતી અસર દર્શાવવા પૂરતું એમ કહી શકાય.

જીવનરૂપી શૃંગલ્લા એ જ પૂરતું સાધન છે. એક સાદું ઉદાહરણ લઈએ; પાદ અથવા પદ્ સખ્દ, અથવા એથી ઉત્તરકાલીન વર્ણ સખ્દ: એ સર્વનો અર્થ “પગ” થાયછે, પણ તેઓનો “ચતુર્થાશ-ચોથો ભાગ” એટલે જીવનની એક પંક્તિ, એ અર્થમાં પ્રયોગ થાયછે, અને પાદ સખ્દ તો પ્રકરણના ચતુર્થ ભાગના અર્થમાં પણ વપરાયછે—જેમકે ખાલિનિની અષ્ટાધ્યાયીના વિભાગો—અને તેથી પણ આગળ વધીને કૃત “ચતુર્થ અંશ” એ અર્થમાં પણ વપરાયછે. આ સખ્દોનો મૂળ-પ્રાકૃતિક અર્થ “પગ” છે, તો પણ “ચતુર્થાશ” એ અર્થ હેતે ક્યાંથી સંલગ્ન થયો? મનુષ્યને તો એ જ પગ છે. આપણા પુરાતન પૂર્વજોની પશુપાલન અને કૃષિકર્મરૂપ વૃત્તિનું સ્મરણ કરશે એટલે તરત જ આ પ્રશ્નો ઉત્તર તમારા મનમાં સ્ફુરી આવશે; હેમની એ પ્રકારની જીવનવૃત્તિમાં ચતુષ્પાદ પ્રાણિયોનો, ખાસ કરીને ગાયોનો, તેમનાં નયન સમક્ષ હોયનો ગાઢ પરિચય હતો. એ પરિચયને પરિણામે જ “ચારમાંનું એક” એ અર્થમાં પાદ સખ્દનો પ્રયોગ હેમને સ્થિત થયો.

૩ બીજી શુભરાતી સાહિત્ય પરિષદ સમક્ષ “પરચર્યાના પ્રકાર” એ વિષયપર રા. રા. કે. ઉ. દ્વારે લેખ વાંચ્યો હતો—જે શુદ્ધિપ્રકાશના નવ્યુચારી ૧૯૦૮ ના અંકમાં છે—હેમાં એ કહેછે કે પાદ, વર્ણ અને પદ્ સખ્દોને “ચોથાનું એક ચરણ” એ અર્થ મનુષ્યના પગ ઉપરથી આપવામાં આવ્યો હતો; અને પોતાના એ મતનું કારણ હેઠું આપેછે કે વેદોમાં ત્રણ કે ચાર ચરણના જીવંતો એ ચરણના જીવંત પૂર્વર હોવા જોઈએ. હાલું માની લેવાને મઠિ, અને એમ માની લઈને હેમણે જે સિદ્ધાન્તો રચ્યાછે તે સિદ્ધાન્તોને મઠિ, કાંઈ આધાર હોય એમ હું માનતો નથી. પોતાના “Vedic Metro” નામના ગ્રંથમાં (પૃષ્ઠ ૧૭૧ ૬૨૦૨, વિવરણ ૪ એ સ્થળે) ડૉ. ઇ. વૈનોન આનોંઠે હેવો અભિપ્રાય દર્શાવેછે કે ચાર ચરણવાળા અનુષ્ટુપ્ કંરતાં ત્રણ ચરણવાળી ગાયત્રી ઉત્તરકાલીન છે, વળી પોતાના વિચારોને વાળીરમે દર્શાવવાના સાધનો બોળવા મઠિ મનુષ્ય પોતાના જ શરીર તરફ નજર કરે હોના કરતાં બાહ્ય પદાર્થો અને પ્રાણિયોના પરિચયનો લાભ લે એ વધારે સ્વાભાવિક છે. સંખ્યાની ગણના કરવાના મૂળ-આધાર તરીકે દશ આગળોઓનો ઉપયોગ ક્યો એ એક જીની વાંત છે. કારણ કે હેવો પદાર્થ પોતાના શરીર બહાર મળવો દેખીતી રીતે મુશ્કેલ છે. તેમ વળી પાદ કે. વર્ણ સખ્દોનો “જીવનની એક પંક્તિ” હેવો પારિભાષિક અર્થ વૈદિક કાળથી જ થવા લાગ્યો હતો એમ સ્વીકારવું જ પડે તેમ નથી. ચાર પંક્તિનો જીવંત જીવંત:સાત્તપરના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રવૃત્ત થયો ત્યાર પછી જ એ સખ્દનો હેવો પ્રયોગ થવા લાગ્યો હોય એ સર્વથા સમવિત છે પરંતુ વૈદિક સાહિત્યના જેટલા પુરાતન સમયથી જ “(ચાર પંક્તિના) જીવનની પંક્તિ” હેવો અર્થ થતો જોઈએ છિયે એટલે હાવા અનુમાનને આશ્રય રહેવાનું પ્રયોજન જ નથી. નિરુક્ત ૨-૭ માં પાદ સખ્દનો ઉલ્લેખ છે અને ત્યાં હેની પ્રકૃતિ-માથમિક અર્થ—વનુપાદ આપેલ છે, અને પણ “ભાગ-ચાર-ખડ” એ અર્થ આપેલો અને “ખડ”નો અર્થ વન્યપાદ વગેરે છે એ ભાષ્યકારે સપ્તર્ષી રીતે સમજાવ્યું છે. સેન્ટ પીટર્સબર્ગ લેક્સિકનમાં પદ્ અને પાદના (૧) ચતુર્થાશ (હેવા સખ્દનો અર્થ) અને (૨) જીવનની ચતુર્થાશ (બીજા સખ્દનો અર્થ) હેવા અર્થ આપેલો, અને હેવા મઠિ અર્થવેદનો અને બીજા મઠિ અર્થવેદના આસણ, નિરુક્ત, માત્રિશાખ્ય ધરાહિનો આધાર છે એમ જણાવ્યું.

આ શબ્દ પાલ (હિં. ને મ.) અને પા (ગુ) હેવાં રૂપાન્તર પામી આપણી અર્વાચીન ભાષાઓમાં આવ્યો છે અને એ રૂપાન્તરમાં “પગ” એ અર્થ તદ્દન વીસરાઈ જતાં “ચોથો ભાગ” એટલે જ સ્પષ્ટ અર્થ ઊતર્યો છે, જ્યારે એ જ શબ્દમાંથી નીકળેલો પાલ (ગુ. ને. મ.) શબ્દ ફક્ત “પગ” એ જ અર્થમાં વપરાય છે. (“પગ” અને “ચતુર્થાંશ” એ બન્ને અર્થ દર્શાવતો કાનડી ભાષાનો શબ્દ સરખાવો)

તેમ વળી પ્રાચીન ઇતિહાસની અસર ધણી એ વાર ભાષાના બધા-વિવિધ માનવવર્ગોના સંસર્ગ અને સંમિશ્રણની ભાષાના સ્વરૂપ અને બધાં રજુપર યતી અસર રજુ ઉપર પણ થાય છે. એ બતાવવા માત્ર આટલું જ સક્ષમા રાખવું જરૂરનું છે કે એક એક માનવવર્ગના બીજા માનવવર્ગ સાથેના સપર્ક અને સંમિશ્રણને પરિણામે ભાષામાં વિભત્તીય વર્ણોચ્ચારનો પ્રવેશ થાય છે. દાખલા તરીકે ગુજરાતી (અને બીજી આ દેશની અન્ય સિત ભાષાઓ)માં ફારસી શબ્દોનો પ્રવેશ થયો એ બનાવ ખાસ રસ પડે હોય છે હોયે પ્રસંગે ઈ “જ” જેવા વર્ણોચ્ચાર પ્રથમ તો એમને એમ પ્રવેશ કરે છે. પછી હેમને અત્યંત મળતા વર્ણોનું રૂપ અપાય છે, અને છેવટ, હાલમાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં શુદ્ધ ફારસી પ્રયોગ કરવાના પ્રયાસો થાય છે તેમ, ફરીથી મૂળરૂપે વપરાવા લાગે છે અને એ વર્ણોચ્ચાર ફારસી છે એ બતાવવા અધી-મિન્ધુ જેવી કાંઈ બેદસ્યક નિશાની મૂકવામાં આવે છે.

વળી ટ, ઠ, ઢ, ઢ, એ વર્ણો સમૂહ, એમ મનાય છે કે આ મૂર્ધન્ય વર્ણો મૂળની આર્ય ભાષાઓમાં નહોતા પણ દ્રાવિડ ભાષાઓમાંથી હેનામાં આવ્યા હતા. આ મતનો સંપૂર્ણ સ્વીકાર કરતા અમકાંધે તો પણ આટલું તો નિ સંદેહ છે કે આ મૂર્ધન્ય વર્ણવાળા અને ખાસ હેના ઘેવડા સહક્રતાદાર-પાળા કેટલાએક શબ્દો સમૂહની તદ્દન નિરાળા છે અને દ્રાવિડ ભાષાઓમાં આવ્યા છે. ૫

આવતા ભારતના ઇતિહાસમાં ગોચર થાયછે તેપર લક્ષ રાખીશું તો, હેમની સાથે આવેલી વિવિધ ભાષાઓની સ્થાનિક ભાષાઓપર છાપ પડી હોય અને “દેશ્ય” ગણાતા શબ્દો પણ હેમાંથી જ આવ્યા હોય, એ અસંભવિત નથી લાગતું. એથી એ આગળ વધીને કદીશ કે મરાઠી અને ગુજરાતી ભાષા-માંના કેટલાક શબ્દોમાં, કેટલીએક સ્થિતિઓમાં, તાલબ્ય ચ, છ, જ, જનો અસંસ્કૃત ઉચ્ચાર થાય છે ત્હેને પણ કદાચ આ અસરનું પરિણામ ગણી સકાય-પછી ડા. ભાણુદાસ અને બીજા આત્મ વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે, સંસ્કૃતની સાથે સાથે જ બોલાતી રોય હેવી પ્રાકૃત ભાષાઓના સમયના પ્રારંભથી જ એ ઉચ્ચાર આવ્યો હોય, તો હેવું પણ હેના પ્રાકૃતમાં અસ્તિ-ત્વને લીધે ખાતરી સકાય. પરંતુ પ્રાકૃત-સમયના આદિ ભાગમાં એ ઉચ્ચારનું સ્વરૂપ કેવું હતું હેનો નિર્ણય કરવાનાં સાધનને અભાવે, પ્રાકૃતમાં પણ વિદે-શીય લોકોએ અસંસ્કૃત ઉચ્ચાર દાખલ કર્યા હોય એમ માનવાને હરકત નથી. પણ કાંઈ ચોક્કસ નિર્ણય કરતા પહેલાં કાંઈક સાધન મળે તો આ વર્ણનોએ વિદેશીય લોક કેવો ઉચ્ચાર કરતા એ નક્કી કરવું જોઈયે.^૧

પ્રાચીન કાળમાં રાજસ્થાનમાં પાશ્ચાત્ય સંસ્થાની પ્રતિભૂતિ જેવી સંસ્થા હતી, તે છતાં ઉપર દર્શાવી લેવી મુશ્કેલી તો ત્યાં એ નડે છે.

રાજકીય, સામાજિક કે ધાર્મિક પ્રયોજનના બળે જ્યાં વિવિધ માનવજાતિયોના સંસર્ગ ને સંમિશ્રણ થાય છે ત્યાં ઐતિહાસિક અસર અબળતમ જોવામાં આવે છે. ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકા દરમ્યાન રોમના આધિપત્યની રહેલા ગ્રીસ દેશનું ઉદાહરણ લઈએ.

“ગ્રીસ અને મેસિડોનિયાના વતનીઓની સંખ્યા અત્યંત ઘટી ગઈ હતી અને વિદેશીય ગ્રજ સાથેના સંમિશ્રણથી હેમની ભાષાનો પ્રચાર પણ અદ્યપર થવા લાગ્યો હતો.”

(“Greece under the Romans” by George Finlay, Everyman's Library; page 174.)

‘દેશ પર ઉત્તર દિશામાંથી ચડી આવતા શત્રુઓએ કરેલા ઉપાલવોએ ડાન્યુબનદી અને ભૂમધ્યસમુદ્ર વચ્ચેના પ્રદેશોમાં રહેતી માનવજાતિયોમાં થનારા મોટા ફેરફારના બીજ રાખ્યાં. દેશબદારથી નવી જાતિયો આવી હતી, અને દેશના જ ક્ષેત્રપતિયો અને ખેડુતવર્ગના નવા આવેલા વિદેશીઓ અને રથાનિક શુભાગો સાથેના સંમિશ્રણથી અન્ય નવીન જાતિયો બધાઈ હતી. કૃષિકર્મોએ આવેલા વિદેશીઓ દેશના દરેક પ્રદેશમાં મુકામ કરી રહ્યા હતા. આ સમયે જે ફેરફાર થવા શરૂ થવા લેખે પૂર્વ યૂરોપમાં અભારે પ્રચરિત છે તેમાંની કેટલીક ભાષાઓ સાક્ષ્ય આપે છે. અર્વાચીન ગ્રીક, આલ્બેનિયન, અને વેનેટિયન ભાષાઓ ન્યૂનાધિક અંશે ગ્રીસ, એપાઇરસ, અને ગ્રીસની પ્રાચીન ભાષાઓની જ, વિદેશીય સંસ્કારથી વિકાર પામેલી, પ્રતિભૂતિયો છે.” (પૂર્વોક્ત ગ્રન્થનું પૃષ્ઠ ૧૯૧.)

“આ સમયે (જરિટનિયનના રાજ્યકાળમાં, એટલે ઇ. સ. ૫૦૭ થી ૫૬૫ પર્યંત) રોમન ગ્રજ મુખ્યતઃ ઓક લોકોની બનેલી હતી; પરંતુ ઇલિરિકમ અને ગ્રીસના વતનીઓનો ધણો મોટો અંશ લેટિન ભાષા બોલતો હતો. તેને જણાય છે. કદાચ એમ પણ હોય કે આ પ્રદેશોની મૂળભાષાઓ લેટિનની સળતીય હોઈને હેની સાથે ત્વરાથી મિશ્રિત થઈ ગઈ અને તરત જ પ્રદેશપરંતે, પૃથક્ પૃથક્ લોકભાષાઓ બની અને કાળક્રમે અર્વાચીન વેનેટિયન અને આલ્બેનિયન ભાષાને રૂપે સિદ્ધ થઈ.” (એ જ ગ્રન્થ, પૃષ્ઠ ૨૦૦)

નર્તક, ધવાજ, નગારુ, ધલવત્ત, ધિલકુલ, કુલ, વેશરમ, શરમ, કલમ, કાજી, દરવાજો, દરકાર, મરજ, મીમાર, વગેરે વગેરે.

પરંતુ આ શબ્દો ફક્ત ભાષાના બહિરંગમાં પ્રકાશિત થયા છે, હેના આંતર-સ્વરૂપને અસર નથી કરતા ફક્ત એક જ ન્હાનો સરખો માત્ર એકે અપવાદ છે, સંયોગી અવ્યય કે કદાચ ફારસી-શબ્દ અપવાદરૂપ છે, સંયોગી અવ્યય કે કદાચ ફારસી-માથી આવ્યો હોય હોવો સંભવ છે. રામે સીતાને કહ્યું કે તમે વનમાં આવશો નહિં હેવા વાક્યોમાં, હમેશા નહિં તો વખતો વખત, આપણે એ શબ્દ વાપરિયેછીએ. કે ની જગ્યાએ વપરાતો પ્રાચીનતર શબ્દ જે છે, હેનું મૂળ સંસ્કૃત ચત્ શબ્દ છે, જે હજીએ કાગળ ખત વગેરે લખવાની પ્રચલિત પ્રણાલીમાં જત રૂપે જળવાઈ રહ્યો છે, જેમ કે -

(૧) જત લલવા કારણ એ છે જે,

(૨) હસ્તાભરાણ દત્તવા જત,

(મૂળ સંસ્કૃત હસ્તાભરાણિ દત્તવા ચત્),

[ઉદાહરણ (૧) માં જતની પહેલા હાવા કેટલાક પ્રાસ્તાવિક શબ્દો મૂકાય છે - પૂજ્યારાષ્ટ્રે અનેક શ્રુમ હવમા જોત તીર્થહર થી - (અમુક) - જોત (જોત=યોગ્ય, અર્થમાં "પ્રતિ"ના અર્થમાં) અહિયા ઉત્તરવાક્યની સાથે સંબંધ ધરાવતા પૂર્વવાક્ય વિના જ એકદમ જતથી સેખપ્રારંભ થાય છે. હાવા શ્લેષિદ્વિપ્રયોગો અન્ય ભાષાઓમાં પણ માનુષ પડે છે, દાખલા તરીકે, અંગ્રેજીમાં વિશ્વપિત્ર જેવા લેખોમાં દરેક પારાગ્રાહના આદ્ય શબ્દ તરીકે "that" મૂકવામાં આવે છે

ઉદાહરણ (૨) માં જત પહેલાં લઘી આપણુ એમ, કે હેવા અર્થનો કાર્યક, શબ્દ અનુક્રમ રહે છે]

મરાઠીભાષામાં પણ કી અને જેનો હેવા જ પ્રયોગ થાય છે.

(૧) આપણ સામિતલેં કીં તેં શક્ય નહિં.

(૨) અર્જ કરિતો એસા જે

પરંતુ ગુજરાતી કેની સંસ્કૃત કિમ્ માથી વ્યુત્પત્તિ સાધવી તેટલી જ શક્ય છે, પ્રશ્નસૂચક અર્થનું કેવલોપન્યાસસૂચક અર્થરૂપે વિવર્તન સદૃશ થાય એમ છે. જેમ કે રામે કહ્યું-કિમ્ ? (એટલે કે શું કહ્યું ? આ) ઇત્યાદિ.

હાવા મનોવ્યાપારને પરિણામે કિમ્ શબ્દ કેમાં રહેલો શુદ્ધ ઉપન્યાસ-સૂચક અર્થ રહેલાઈથી પામે. માટે, કેની ફારસીમાંથી વ્યુત્પત્તિ અને તે વિષેના વિવેચનને સ્વીકારવામાં આ અસંતશક્ય વૈકલ્પિક વ્યુત્પત્તિના પક્ષથી ઉત્પન્ન થતી મર્યાદા રહેતી જોઈએ હેની દનીન કરી સકાય ખરી મરાઠી શબ્દ

૮ જેનો હાવા પ્રયોગ અરજ જેવા આચારવિહિત લેખોમાં જ થાય છે અને કી સામાન્ય પ્રચલિત ભાષામાં વાપરાય છે

વિશેષ હતો કે આર્ય સંસ્કૃતિના નિસર્ગસિદ્ધ સામર્થ્યને પરિણામે, તેમ જ અન્તઃક્રમણ કરતી જાતિયોમાંની કેટલીક આર્ય લોકની મુસલમાન સમયની સમગ્રતાય હોવાને કારણે, ભરતખંડની આધુનિક ભાષા-પૂર્વે ભરતખંડમાં એ જોનો હોમની માતૃભાષાઓથી, એટલે સંસ્કૃત અને પંડિત પરિણામે અન્ય પ્રકારનાં આવ્યાં.

મુસલમાન સમયની સમગ્રતાય હોવાને કારણે, ભરતખંડની આધુનિક ભાષા-પૂર્વે ભરતખંડમાં એ જોનો હોમની માતૃભાષાઓથી, એટલે સંસ્કૃત અને પંડિત પરિણામે અન્ય પ્રકારનાં આવ્યાં.

પૂર્વગત અવલોકનમાં મુસલમાનસમયનું જે વિવર્ણન કર્યું છે તે સહેતુક છે. મુસલમાનોના સંસર્ગથી આપણી ભાષાઓ જે સંસ્કાર પામી તે, સ્વરૂપમાં તેમ જ વ્યાપકતામાં, હોમની પૂર્વે આવી વશેલી જાતિયોએ અપેક્ષા ભાષા-સંસ્કારથી અન્ય પ્રકારના જ હતા. એ પ્રસંગે અન્યો-ન્યના સંસર્ગમાં આવેલી જાતિયો સંપૂર્ણ સંમિશ્રણ પામીને અન્તે, દ્રવ્યોના રાસાયણિકસંપોગમાં અને તેમ, સર્વાંશો એકરૂપ જાતી; જન્મકાર, મુસલમાન લોકો હંમેશને માટે આવી વરણા તો પણ હોમનો હિંદુપ્રજાઓની સાથે પૂર્ણ સંકર તો થયો જ નહિ, પરંતુ જે પદાર્થનું દરેકનું સ્વરૂપ દર્શાવી આપતું સામાન્ય મિશ્રણ અને હોમનું જ સંમિશ્રણ માત્ર થયું. હેનું પરિણામ એ આવ્યું કે ફારસી અને અરબી ભાષાઓમાંથી ઘણા એ શબ્દોનો આપણી ભાષાઓમાં પ્રવેશ થયો તો પણ આપણી ભાષાઓનું સ્વરૂપ તો અવિદ્ય જળવાઈ જ રહ્યું. આપણી ભાષાઓની પ્રયોગશૈલિમાં, વ્યાકરણમાં, કે હેન સ્વરૂપસાધક પદનામાં મુસલમાન સંસર્ગથી કાંઈ પરિવર્તન થયેલું જણાતું નથી આ પ્રમાણે ગુજરાતીમાં (અને બીજી અર્વાચીન ભાષાઓમાં) સંખ્યાબંધ ફારસી અને અરબી શબ્દો સામાન્ય પ્રચારમાં એકત્રિય થયે; જેવા, કે, શહેર

નજીક, ધવાજ, નગાહં, બહવત્, ચિલકુલ, કુલ, વેશમ, શરમ, કલમ, કાજી, દરવાજો, દરકાર, મલ્લ, મીમાર, વગેરે વગેરે.

પરંતુ આ શબ્દો ફક્ત ભાષાના બહિરંગમાં પ્રદક્ષિત થયા છે, હેના આંતર-સ્વરૂપને અસર નથી કરતા. ફક્ત એક જ ન્હાનો સંસ્કૃત માત્ર એકે અપવાદ છે; સંયોગી અવ્યય કે કદાચ ફારસી-કદાચ આંગ્રેજી હોય હેવો સંભવ છે. રામે સીતાને કહ્યું કે તમે વનમાં આવશો નહિં હેવાં વાક્યોમાં, હંમેશાં નહિં તો વખતો વખત, આપણે એ શબ્દ વાપરિયેછીએ. કે ની જગ્યાએ વપરાતો પ્રાચીનતર શબ્દ જે છે; હેનું મૂળ સંસ્કૃત ચત્ શબ્દ છે, જે હજીએ કાગળ ખત વગેરે લખવાની પ્રચલિત પ્રણાલીમાં જત રૂપે જળવાઈ રહ્યો છે; જેમ કે:-

(૧) જત લખવા કારણ એ છે જે;

(૨) હસ્તાક્ષરાણિ દત્વા જત;

(મૂળ સંસ્કૃત હસ્તાક્ષરાણિ દત્વા ચત);

[ઉદાહરણ (૧) માં જતની પહેલાં હાવા કેટલાક પ્રાસ્તાવિક શબ્દો મૂકાયે છે:-પૂજારાજે અનેક શુભ ઉપમા જોળ તીર્થહર યૌ-(અમુક)-જોળ (જોળ=યોગ્ય, અર્થિયાં “પ્રતિ”ના અર્થમાં). અર્થિયાં ઉત્તરવાક્યની સાથે સંબંધ ધરાવતા પૂર્વવાક્ય વિના જ એકદમ જતથી લેખપ્રારંભ થાય છે. હાવા રૂઢિસિદ્ધપ્રયોગો અન્ય ભાષાઓમાં પણ માલુમ પડે છે; દાખલા તરીકે, અંગ્રેજીમાં વિગતિપત્ર જેવા લેખોમાં દરેક પારાગ્રાહના આદ્ય શબ્દ તરીકે “that” મૂકવામાં આવે છે.

ઉદાહરણ (૨) માં જત પહેલાં લઘી જાણું એમ, કે હેવા અર્થનો ઠાંઈક, શબ્દ અનુક્રમ રહે છે.]

મરાઠીભાષામાં પણ કીં અને જેનો હેવો જ પ્રયોગ થાય છે.

(૧) જાણ સાંગિતલેં કીં તેં જાન્ય નાહિં.

(૨) જર્જ કરિતો એસા જે.

પરંતુ ગુજરાતી કેની સંસ્કૃત કિમ્માંથી વ્યુત્પત્તિ સાધવી તેટલી જ શક્ય છે; પ્રશસ્યક અર્થનું કેવલોપ-વાસસ્યક અર્થરૂપે વિવર્તન સહજ થાય એમ છે. જેમ કે રામે કહ્યું-કિમ્ ? (એટલે કે શું કહ્યું ? જા) છત્યાદિ.

હાવા મનોવ્યાપારને પરિણામે કિમ્ શબ્દ કેમાં રહેલો શુદ્ધ ઉપ-વાસ-સ્યક અર્થ રહેલાઈથી પામે. માટે, કેની ફારસીમાંથી વ્યુત્પત્તિ અને તે વિષેના વિવેચનને સ્વીકારવામાં આ અસન્તશક્ય વૈકલ્પિક વ્યુત્પત્તિના પક્ષથી ઉત્પન્ન થતી મર્યાદા રહેવી જોઈએ હેવી દલીલ કરી સકાય ખરી. મરાઠી શબ્દ

૮. જેનો હાવા પ્રયોગ અરજ જેવા આચારવિહિત લેખોમાં જ થાય છે. અને કીં સામાન્ય પ્રચરિત ભાષામાં વાપરાય છે.

સ્વીકારી સકાય, અને ફારસી અસરનો અવ્યુપગમ આ શબ્દપરત્વે સુખેથી તજી સકાય, હેવો પ્રતિપક્ષ ઉપપત્તિવિહીન નહિ ગણાય.

પરંતુ ફારસીની અસર સ્વીકારવાના પક્ષમાં પૂર્વોક્ત સર્વ દલીલોને હાલે

હેવી દલીલો છે. એ દલીલો સક્ષેપતઃ આપીશું:—

કે ફારસી ભાષામાંથી આવ્યો એ પક્ષનું સમર્થન કરતાં પ્રમાણો.

(ક) ભાષાવિકાસના ક્રમમાં કાઠપિણ્ય સમયે સંસ્કૃત-માં કિમ્ કે અન્ય કાઠ પ્રશ્નસૂચક શબ્દ સંયોજકને સ્થાને “કે” (કુ) ના અર્થમાં યોગ્યતા જાણ્યો નથી.

સંયોગ દર્શાવવાને સંસ્કૃતમાં યદ્વદિતિ નો અથવા યથાદિતિ નો કે યદ્વદેહલાનો પ્રયોગ થતો.

આ વસ્તુસ્થિતિ ખરેખર વિલક્ષણ જેવી છે; ખાસ એટલા માટે કે પ્રશ્નઘોતક શબ્દનો હેવો પ્રયોગ અસાધારણ તો નહોતો જ હેવું ભાષાઓના તુલનાત્મક અભ્યાસપરથી ઉપદ્રવ્ય થાય છે. આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ તેમ કેન્દ્ર ભાષાના સંયોગી અવ્યય વૃણની અને લેટિનના વૃણોત્તરી પૂર્વોવસ્થા પ્રશ્નઘોતકરૂપ હતી. ફારસી કેનો પણ દ્વિવિધ અર્થ છે: પ્રશ્નસૂચક (સર્વ-નામરૂપે) અને સંયોજક (અવ્યયરૂપે); અને હેમાંનો આવ-પ્રશ્નસૂચક-અર્થ અન્યનો ખીજભૂત છે. મનોવ્યાપારની હેવા જ પ્રકારની પૃથક્ક્રિયા કરવાથી ગુજરાતી કે અને મરાઠી કૌના ઉદ્ભવપર પ્રકાશ નાખી સકારો-સંસ્કૃત કિમ્માંથી કે ફારસી કેમાંથી ગમે તે વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારિયે તો પણ. અન્તરાય માત્ર એટલો જ છે કે સંસ્કૃતમાં કિમ્ નો હાલો પ્રમાર્થ અને સંયોગાર્થ ઉભયરૂપ પ્રયોગ નથી થતો. આ સ્થિતિમાં ગુજરાતી કે અને મરાઠી કૌના સંસ્કૃત કિમ્માંથી ઉદ્ભવ થયો એમ સ્વીકારવું સપ્રમાણ મણાય કે નહિ? સપ્રમાણ મણાય એમ હું તો નથી માની સકતો;—પછી કદાચ એમ હોય, કે સંસ્કૃત મૂળમાં સંયોગી તરીકે વપરાતો ન હોવા છતાં કિમ્ શબ્દને ગુજરાતી અને મરાઠી ભાષાઓમાં—તેમ જ ખંજાણીમાં પણ કિ (કે) છે તેથી હેમાં પણ—લાવી મૂકી પછી બળથી સંયોજક તરીકે ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યો હોય, તો જુદી વાત. પરંતુ આમ માનવાને કાંઈ પણ પ્રમાણ નથી એ નીચે દર્શાવેલા કારણ (ગ) પરથી સમજશે.

(જ) ઉપર (ક)માં જ અસંગતઃ જણાવ્યું તેમ ફારસી કેના બંને અર્થ થાય છે, પ્રશ્નઘોતનનો અને સંયોગઘોતનનો. જૌહ-સનની ફારસી-અંગ્રેજી ડિક્શનરીમાં નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે;—

૧૬ Kī who? what? which? ... that ... (કિ^૧—કાણુ? શું? કિયું? કે) તાત્પર્યદર્શક તરીકે, નિવેદન કરતાં કરતાં બાલનાર પાત્રનાં

આ પછીના એક વ્યાખ્યાનમાં હું દર્શાવીશ કે આ ગુજરાતી ભાષા વિ. સ. ૧૫૦૦થી જરાક જ અગાઉના સમયમાં વપરાતી. પૂર્વોક્ત ગ્રંથનો હસ્તલેખ વિ. સં. ૧૫૮૭ માં લખાયોછે હેવું હેના ઇતિવચનપરથી જણાય-છે. આ હસ્તલેખ ઇ. સ. ૧૬૧૩ના સપ્ટેમ્બરમાં મિ. બેહેરામ ગુર અંકલે-સરિયાએ હેમને મોકાને મને બતાવ્યો હતો.

ઉપર આપેલા ઉતારામાંથી આપણે અસારે માત્ર મદ પૂછેલું જત એટલા જ શબ્દોપર લક્ષ રાખવાનું છે; અને હેમાં 'thak'ના અર્થમાં સંસ્કૃત યદ્ માંથી નીકળેલો જત શબ્દ-આધુનિક ગુજરાતીનો જે-વપરાયોછે, કે નહિ.

(૨) કપર પુછેલ જે કૃતલાએક પ્રકાર-વગેરે.

(૩) તે જે પુછેલ જે આહારે મનસિ અરથિ જે તેજ વિકરેલ છિ ॥

(૪) વલતો ભિતર એ જે આહારે મનછિ તેની વિકાંત જે તેજ છિ-વગેરે.

(૫) જે કહેલ જે સમર્થ નહો કરવાનિ પછિ.

(૬) જે મેં લીધું જે પ્રખીના લોકસું સંવાદ.

(૭) જુ લો લોલે જે લોધી આપી નરોધ પ્રમૂલં લાળં.

(૮) જુ કોણે દમ કેહે જે રહું સથા પાઠવું કીધું છે વગેરે

(૯) લીજુ એ છે જે પાપનાં કળીર સર્વલિ કામનસ્ય ॥ ૦ ॥"

(આચીન ગુજરાતી ભાષાંતર સહિતના સ્કન્ડ ગુમાની ગુજાર નામના પારસી ગ્રંથના સંસ્કૃત ભાષાંતરમાંથી) ઉપર આપેલાં ઉદાહરણોમાંનાં નંબર (૨) થી (૫) થી જાજે કૌં હેની નિશાનીથી ચિહ્નિત કરેલા હસ્તલેખમાંથી લીધાંછે; હેને અન્તે ઇતિવચન નથી, અને તારીખ પણ નથી; પણ ગુજરાતી અંશની ભાષા વિ. સં. ૧૮૦૦ પછીના સમયની હોય એમ જણાયછે. એ સમય ખેલનાં સૈકાઓમાં દેશની મૂળ ગુજરાતીમાંથી જે ભાષા પારસીઓએ અ-વિકૃતરૂપે સ્વીકારી હતી તે આ લેખમાં થોડી બણી પણ વિકૃત થયેલી જણાય-છે, આજ કાલ એથી બહુ વધારે પ્રમાણમાં સ્વચ્છન્દે થાયછે તેમ. નં. (૬) ને (૮)નાં ઉદાહરણો કૌં હેવા ચિહ્નવાળા હસ્તલેખમાંથી લીધાંછે; એ હસ્તલેખની ભાષા શુદ્ધતર જળવાયછે; પણ વિ. સં. ૧૭૫૦ પછીના સમયની હોય એમ જણાયછે.

ટિપ્પણ:-આ બીજા હસ્તલેખમાં માત્ર એક જ સ્થળે મ્હેં જે ને બદલે કે વપરાયેલો દીઠાછે: જુ કોણે દમ લોલિ કે વગેરે. પરંતુ એ જ લેખમાં જે આટલી બધી વાર વપરાયેલોછે એ જોતાં, એક જ સ્થળે થયેલો આ કેનો પ્રયોગ સંકારપદ છે અને લેખક કે અન્ય કાઈના પ્રમાદનું પરિણામ છે એમ માનવાની મ્હારી વૃત્તિ થાયછે.

૧૩ ઉપરિલિખિત પુસ્તકની પારસી પંચાયતના દ્રુસ્ટીઓએ ખંદાર પાડેલી એ-વદ સુદેરિયારણ શ્રી. ભર્યાવાળી પ્રસિદ્ધિનાં પૃષ્ઠ ૮૨, ૭૪, ૭૫, ૭૬, ૭૮, ૮૦.

મૂળ વચનો આપવા માટે વાક્યના પ્રારંભમાં કેનો પ્રયોગ જોવાનો થાય-
છે. ૧૨ જેમકે

માલિક, બાબિદેરા પુરસિદ્ધ કે અવકાશિ, બક્ષીસત્ત્વ વિ ગુન મિ ગુસરદ્.

‘રામએ કાઈ સાધુ પુરખને પૂછયુ શું ?’

“તારા અમૂલ્ય કલાકો કેમ પસાર કરેછે ?” માટે હેનું બાષાતર

“અને કહ્યું, તે નીચે પ્રમાણે, તથા” એમ થઈ સકે.

દ્વયરાત્ત માન્દદ્ કે બયા નિ ચીક્ષ જત્ત.

“તેઓ આશ્ચર્યજનક થઈ બિા, (અને કહ્યું) કે ‘અરે શું થયું ?’”

એ ડિક્ષનરીનો કર્તા પણ સંયોજકાર્થ પ્રયોગનું લગભગ મ્હેં કર્યું છે ત્હેવું જ પૃથક્કરણ કરેછે, અને પ્રત્યાર્થ પ્રયોગને હેનો પૂર્વગામી-હેનો ખીજભૂત-ગણેછે, એ અત્ર જાણવા જેવું કે દેખીતો માત્ર આટલો ભેદ છે કે એ હેને તાત્પર્ય-સૂચક અભય કહેછે. પરંતુ અન્તિમ અવસ્થા બાકરણદષ્ટિયે સંયોગી અભયપની છે, તોપણ હેણે કરેલું પૃથક્કરણ પ્રયોગના મૂળ પર્યન્ત પહોંચેછે અને એ અભય વપરાવા છતાં એ યથાશ્રુત રચના શા કારણે જળવાઈ રહેછે એ દર્શાવેછે આ સ્થળે આટલું કહેવું જોઈયે કે ફારસીમાં કેનો આ પ્રયોગ સંયોગી અભય (that)ના તુલ્યકોટિક ગણી સકાય એમ છે, કારણ કે એ કહેવાયછે પણ કાફ-અ-માફત, એટલે કે ઉપન્યાસાર્થક, સબધક, કે મધ્યસ્થ કાફ (કવણું).

છેવટ, (ગ) —આ કારણે સર્વથી વધારે ગૌરવયુક્ત છે — મુસલમાન સમયની અસર દઢ થઈ તે પૂર્વેનું પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય અવલોકીશુ તો આ વાત અવશ્ય જ્ઞાર આવશે કે ‘that’ (સંયોગી)ના અર્થમાં કેને પ્રચાર હતો જ નહિ. હેવા સાહિત્યમાથી થોડાંક પ્રકારદર્શક ઉદાહરણ આપીશ —

(૧) બહ બ્રજચંદ્ર યત્ બસ્યા તનઝ । ના । કિં પાતક કૃત યત્ (ત્ અર્હિયાં કીશુ થયેછે.) બાતમના એવ મહાનુદુ સહતર નિમદ્ ક્રિયતે ।

મદ્ પૂછઈઝ જત રૂંદ સ્ત્રીતણિ । તનઝ । સારીસ ક્હસઝ પાતક કીધઝ । જીનઈ । પાપકરી । બારમારહિં રસઝ દોહિલઝ નિમદ્ કીઝઝ બહિ ।

(નર્દા ગિરા કે બર્દા ગિરાફ નામના પારસી અન્યના સંસ્કૃત બાષાતરમાંથી; તે સમયે પ્રચલિત હતી ત્હેવી ગુજરાતી, બાષામાં હેનું પરિવર્તન પણ હેમાં આપ્યુંછે)

૧૨ આટલું લક્ષમાં રાખતુ જોઈયે કે જો કે આ ઉત્તારમાં પૂછાયેલો પ્રશ્ન યથા શ્રુત નિવેદનની રચનામાં આપેછે તો પણ કે રાખ્દ-અથેજમાં નિવૃત્ત નિવેદનની રચના જોડે જ વપરાતા ‘that,’ રાખ્દની કાટિમાં રહેવો કે રાખ્દ-વાક્યના આદિમ વપરાયોઠે, આ પ્રમાણે વાક્યરચના અથેજમાં બદલાયછે પણ ફારસીમાં કે રાખ્દના પ્રયોગથી નથી બદલાવી ગુજરાતીમાં પણ કે વપરાતા છતાં રચના યથાશ્રુત જ રહેછે

આ પછીના એક વ્યાખ્યાનમાં હું દર્શાવીશ કે આ ગુજરાતી ભાષા વિ. સ. ૧૫૦૦થી જરાક જ અગાઉના સમયમાં વપરાતી. પૂર્વોક્ત ગ્રન્થનો હસ્તલેખ વિ. સં. ૧૫૮૭ માં લખાયો છે હવે હેના ઇતિવચનપરથી જણાય છે. આ હસ્તલેખ ઇ. સ. ૧૯૧૩ના સપ્ટેમ્બરમાં મિ. યેહેરામ ગુર અંકલે-સરિયાએ હેમને મોકલે મને ખતાવ્યો હતો.

ઉપર આપેલા ઉતારામાંથી આપણે અસારે માત્ર માત્ર પૂછવું જત એટલા જ શબ્દોપર લક્ષ રાખવાનું છે; અને હેમાં 'that'ના અર્થમાં સંસ્કૃત વત્ત માંથી નીકળેલો જત શબ્દ-આધુનિક ગુજરાતીનો જે-વપરાયો છે, કે નહિ.

(૨) કપર પુછેજ જે કેતલાએક પ્રકાર-વગેરે.

(૩) તે જે પુછેજ જે આહારે મનસિ અરથિ જે તેજ વિકરેજ છિ ॥

(૪) વલતો ઊતરે જે આહારે મનસિ તેની વિકાત જે તેજ છિ-વગેરે.

(૫) જે કહેજ જે સમર્થ નહો કરવાનિ પછિ.

(૬) જે મેં લીધું જે પ્રચીના લોકસુ સ્વાદ.

(૭) જુ કો બોલે જે વરોધી બાધી નરોધ પ્રમૂતં લાજુ.

(૮) જુ કોઈ હમ કહે જે રહું તથા પાઠવૂ કીધું છે વગેરે

(૯) લીજુ જે જે પાવના કળીર સઘલિ કામનસ્ય ॥ ૦ ॥"

(પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાંતર સહિતના સ્કન્ડ ગુમાની ગુજાર નામના પારસી ગ્રન્થના સંસ્કૃત ભાષાંતરમાંથી) ઉપર આપેલાં ઉદાહરણોમાંનાં નમર (૨) થી (૫) થી જુ કો હેવી નિશાનીથી ચિહ્નિત કરેલા હસ્તલેખમાંથી લીધાં છે; હેને અન્તે ઇતિવચન નથી, અને તારીખ પણ નથી; પણ ગુજરાતી અંશની ભાષા વિ. સં. ૧૮૦૦ પછીના સમયની હોય એમ જણાય છે. એ સમય હેલાંના સૈકાઓમા દેશની મૂળ ગુજરાતીમાંથી જે ભાષા પારસીઓએ અ-વિકૃતરૂપે સ્વીકારી હતી તે આ લેખમાં થોડી ઘણી પણ વિકૃત થયેલી જણાય છે, આજ કાલ એથી બહુ વધારે પ્રમાણમાં સ્વચ્છન્દે થાય છે તેમ. નં. (૬) ને (૯)નાં ઉદાહરણો ૬૧૦ હેવા ચિહ્નવાળા હસ્તલેખમાંથી લીધાં છે; એ હસ્તલેખની ભાષા શુદ્ધતર જળવાઈ છે; પણ વિ. સં. ૧૭૫૦ પછીના સમયની હોય એમ જણાય છે.

ટિપ્પણ-આ બીજા હસ્તલેખમાં માત્ર એક જ સ્થળે મ્હે જે ને બદલે કે વપરાયેલો હોય છે: જુ કોઈ હમ બોલિ કે વગેરે. પરંતુ એ જ લેખમાં જે આટલી બધી વાર વપરાયેલો છે એ જોતાં, એક જ સ્થળે થયેલો આ કેનો પ્રયોગ સંકારપદ છે અને લેખક કે અન્ય કાઇના પ્રમાણનું પરિણામ છે એમ માનવાની મ્હારી વૃત્તિ થાય છે.

૧૩ ઉપરિલિખિત પુસ્તકની પારસી પંચાયતના દ્રશ્યોએ બહાર પાડેલી એ-વંદ સહેરિયાર ૭ કી. અર્યાવાળા પ્રસિદ્ધિનાં પૃષ્ઠ ૮૨, ૭૪, ૭૫, ૭૬, ૭૮, ૭૯.

જગતમિતર નામના એક પારસી ગુજરાતી પત્રમાં નીચેનાં સૂચક વચનો છે:—

- (૧) કહેવા લાગો જે (પૃ. ૨૫૭) | (૩) હોકમ કીધો જે (પૃ. ૪૩)
(૨) યદીએવ જે (પૃ. ૨૬૩) | (૪) હેતું પારેઆમાં આવેવજે (પૃ. ૫) વગેરે.

આ પત્ર ઇ. સ. ૧૮૫૦નું છે, અને આ મુદ્દાપર સારો પ્રકાશ પાડે છે.

હવે આપણે પ્રાચીન સાહિત્યમાંની હિંદુ ગુજરાતી ભાષામાં આ કે

હતો કે નહિ તેની તપાસ કરીએ. આ સંયોગી અભ્યય

પ્રાચીન ગુજરાતી સા-
હિત્યમાં કેમટિ તપાસ;
હેમાં કે જડતો નથી.

કે પદમાં મળવો મુશ્કેલ છે એ વાત સ્મરણમાં રાખીને

આપણે ગદ્યરૂપ સાહિત્યમાં જ હેની ખોળ કરીશું; અને

એટલા પૂરતી આપણી મુસીબત વધશે, કારણ કે

પ્રાચીન સાહિત્યનો મોટો અંશ પદ્યરૂપે છે અને ગદ્ય તો સાધારણ રીતે બહુ

જૂજ છે. વળી કાવ્યમાં લાસિલવૃદ્ધિ કરવા અને કવિતાનું રૂપલાઘવ

જાળવવા કવિ હાવા સંયોગી અભ્યયોનું વિવર્જન જ કરશે. ઉદાહરણ તરીકે

કોણ કહે કે, અથવા જે, કાનૂનો કૂઠો હેના કરતાં

કોણ કહે કાનૂનો કૂઠો જ્ઞેનયું ચોલ ન ચાલ ૧૪

એ રચના કવિને વધારે ગમશે. આ વાત લક્ષમાં રાખીને જ મ્હે

પારસી સાહિત્યમાંથી ઉદાહરણો લીધાં છે; કારણ કે એ સ્વતંત્ર સાક્ષ્ય પૂરે છે—

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાંના જૈન સંપ્રદાય જેવા કેઈ અમુક સંપ્રદાયની

હેની ઉપર અસર થઈ હોવાનો સંજય નથી. તે ઉપરાંત, વિદ્યમ સંવત્સરા

૧૫મા અને ૧૬મા સૈકાઓનું પારસી સાહિત્ય હિંદુઓની ભાષાશૈલીનું

સંપૂર્ણ અનુકરણ કરે છે: ત્હાર પછીના સમયમાંના પારસી સાહિત્યમાં

ગુજરાતી ભાષાનો જેવા નિરંકુશ ને સ્વચ્છન્દી પ્રયોગ થયેલો જણાય છે તેવો

એ સૈકાઓમાં નથી થયો. આ કારણે ઉપર આપેલાં ઉદાહરણોનું સાક્ષી

તરીકેનું ગૌરવ અધિકતર બને છે.

પરંતુ પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યમાં કરેલી ખોળ તદ્દન નિષ્ફળ નહિ નીવડે.

કેટલાક ઉતારાઓ નીચે આપું છું:—

(૧૦) તેહ મળી દેવતા આરાધી પાતા પામી સ્વર્ગચાલ મરી જુવડ્ડ વહડુ । જે પે

મક્કનદં જીપદ તે ચાલ સોનેદ્દ મરિકં લિઝ.

(મેરુ સુન્દરના પુષ્પમાલપ્રકરણમાંથી; નકલ વિ. સં. ૧૫૨૯ ની સાક્ષ્ય

કરેલી છે; નર્મકાશની પ્રતાવનામાં ૪ પૃષ્ઠે હેમાંથી ઉતારો આપ્યો છે.)

અહિંયાં મળીની અને તે પછીના વાક્યની વચ્ચે સંયોગી અભ્યય મૂક્યું જ

નથી એ લક્ષમાં રાખવાનું છે. પ્રાચીન સાહિત્યમાં હેવો જ પ્રચાર હતો એ

સ્પષ્ટ છે:—

તેને પિતાયે કહ્યું () તારો સ્વર્ગવર કરિયે. ના પિતા હું તો દેવાંશી ઘર રચ્યું હું. રાજા કેહે () આપણ મનુષ્યને ધેર દેવ વરવા કેમ આવે એ મનોર્થ તે મિથ્યા ધરવો. કન્યા કેહે () ઇટલો પોણ () જેણે કનકપુરી જોઈ હોય તેને હું ઘરં. રાજા કેહે () તેની માલ કેમ જણાયો. કન્યા કેહે [] પુરમાં પાટ ફેરવો.

(નર્મદાશંકરે વિક્રમ સંવતના ૧૯મા સૈકાની ભાષાના ઉદાહરણ તરીકે આ ઉતારો આપ્યો છે; નર્મકોશ પ્રસ્તાવના પૃ. ૬.)

આ ઉતારામાં મ્હેં કૌંસ વચ્ચે આલી જગ્યા મૂકી છે ત્યાં ત્યાં અર્વાચીન પદ્ધતિયે કે મૂકવો પડે.

ટિપ્પણ:-જે કે મનનંદે જીપદ હેમાં કે છે તે આપણે જોખિયેછિયે એ સંયોગી અવ્યય કે નથી. કાં તો એ જે કો ને સ્થાને લેખનપ્રમાદથી મૂકાયો- છે અથવા તો એ કો (=કોઈ) ના જેવું સર્વનામ છે.

(૧૧) તેની ટોલ કરીને લોકે શીશ્યું તું જઈને કેહેની જે કનકપુરી મેં જોઈ છે.

(નર્મકોશમાંથી; ઉપર આપ્યો છે તે જ ૧૯મા સૈકાના ઉતારામાંથી.)

(૧૨) એક મનોહરાનામા ગોપીજન છે તેહેને મંદિર કોઈ એક જાનેં ત્યાં રાત્રી રમીને પ્રભુ પધારયા તે અન્ય સ્ત્રી સંબંધના વિન્દ જોઈને-તે સ્ત્રી કહે છે જે દે નાથ પર જે ધીજી રહેની પલકા જે સગ્ગા-વગેરે.

(નર્મકોશની પ્રસ્તાવનાનાં પૃ. ૬ પર આપેલા ૧૯મા સૈકાના કાળના ઉતારામાંથી.)

“Milestones in Gujarati Literature” નામના ગ્રંથમાં ૨૫૨મે પૃષ્ઠે રા. રા. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીએ, કવિ દયારામે પોતાના સતસૈયા પર લખેલી ગદ્યરૂપ ટીકામાંથી કેટલાક અંશ આપ્યા છે ત્યાં જોને બદલે કેના સંયોગી અવ્યય તરીકે પ્રયોગ થએલો જોખ્યેછિયે:-

“તે પોતાની સહી પ્રત્યે પોતાના મેહતાપનું દુઃખ કહે છે કે અલી માય વિરહની વ્યથા-વગેરે”

હવે ઉપર આપેલા ઉતારો ૧૨મા પૃષ્ઠ દયારામની સતસૈયાપરની ટીકામાંથી લીધા છે (દુહો ૧૮૦મે^{૧૫}) હેમાં જે વાપયો છે અને રા. રા. ઝવેરીવાળા ઉતારામાં જે વાપયો છે, એ દેખીતા વિરોધનું કારણ આપતું હુબર લાગશે. રા. રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ આપેલા ઉતારામાં કે છે તે ભૂલથી ન મૂકાયો હોય તો પછી હેવું સહજ અનુમાન થઈ સકે કે ૧૯મા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં સંયોગી અવ્યય જે હુમ થવા લાગ્યો હતો, (દયારામનો

સમય વિ. સં. ૧૮૨૮ જન્મકાળથી ૧૯૦૮ મૃત્યુકાળ), અને જે ને કેની પરસ્પર સ્પર્ધા ચાલી રહી હતી—જેનું અંતિમ પરિણામ કેના વિજયરૂપ આવ્યું. વળી આ પશુ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે વર્તમાન સેકાના પૂર્વાધમાં, કેના વિજયકાળમાં પશુ, જ્યાં ફારસીની અસર નહોતી જ પોંચી અથવા તે જ્યાં ધર્મભાવનાને કારણે હોતો અતથી બહિષ્કાર કરવામાં આવતો હતો. હોવાં મંડળોમાં, પ્રાચીનતર સંયોગી અવ્યય જેનો પ્રચાર પ્રબળતર હતો. આ કારણે, વિ. સં. ૧૮૮૬ માં સહજનન-દે સ્વામીનું અવસાન થયું ત્યાર પછી જ સ્થાપના વચનામૃતમાં સર્વત્ર જે વપરાયેલો જોઈએ; ઉદાહરણ તરીકે (૧) પછે મુત્તાનન્દ સ્વામીએ પ્રથમ પુછ્યું જે કામકોષ ઇત્યાદિ

(૨) પછે શ્રીજિમહારાજ ચોલ્યા જે હું વેદ નહિ ઇત્યાદિ.

• દયારામના સત્સૈયા વિષે તર્કને આશ્રયે રહેવાની જરૂર નથી. હોની ટીકામાં ઉપરઉપરથી જોઈ જતાં જ માલુમ પડે છે કે જેનો ખુલાખો પ્રયોગ થયો છે અને કે નો પ્રયોગ પશુ ખુલાખો તો છે પરંતુ જેનાથી આવે; ૧૯ દેટલેક સ્થળે (જિમકે ૬૭, ૨૧, ૫૮, ૫૭૫, ૬૪૫, ૬૫૧ માં દુહાપરની ટીકામાં) કેના સ્વતન્ત્ર સંયોગી અવ્યય કરતાં એ કે એમ કે હેવું જોડે સાપેક્ષ શબ્દરૂપે વધુ પ્રયોગ છે; જેનો પશુ હોવો પ્રયોગ છે (દુહા ૧૫૯ ની ટીકા જુઓ); ઉદાહરણો:—

પ્રેમનું થઈ હેવું અતુલ્ય છે કે;

તે એમ કહે છે કે;

હેવું નિથે ન મલે કે;

એમ કહે છે જે.

પરંતુ જ્યાં સંયોગી અવ્યયનો દેખીતી રીતે સ્વતન્ત્ર પ્રયોગ થયો હોય ત્યાં પશુ હાવી સાપેક્ષતા બ્યંગરૂપે હોય છે જ. રાજા ચોલ્યો કે એટલે વસ્તુતઃ રાજા એમ ચોલ્યો કે.

તો પશુ મ્હારે આટલું કહેવું જોઈએ કે રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીવાળા (૨૪૫ માં દુહાપરની ટીકામાંના) ઉતારામાં, ગુજરાતી પ્રેસ પ્રકાશિત કરેલાં દયારામનાં

૧૬ નીચેના દુહાઓ પરની ટીકામાં જે દૃષ્ટિ પડે છે. ૧૭, ૨૭, ૩૦, ૭૩, ૭૮, ૮૩, ૮૭, ૮૮, ૯૦, ૯૬, ૯૯ (જે સ્થળે) ૩ ૧૦૦, ૧૦૬, ૧૪૪, ૧૫૨, ૧૫૩ (જે સ્થળે), ૧૫૪, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૭૨, ૧૭૬, ૧૮૨ (જે સ્થળે), ૨૨૬, ૨૩૨, ૨૪૨, ૨૪૫, ૨૭૬, ૨૮૪, ૨૮૭, ૨૯૩, ૫૩૮, ૫૪૫

નીચેના દુહાઓપરની ટીકામાં કે દૃષ્ટિગચર થાય છે. ૮૭, ૯૭, ૧૬૮, ૧૭૧ (એક વાક્યમાં ત્રણવાર), ૧૮૨, ૨૨૪, ૨૨૭, ૨૩૦, ૩૨૨, ૫૮૪ (જે વખત), ૫૮૭ ૭૨૧ (જે વખત).

આ નોંધ ચદ્મજાએ મૂંઠી કાઢી છે અને ખૂંટી નથી.

ઠાળ્યોની ૪થી આવૃત્તિમાં જે છે, જ્યારે ૩ છ આવૃત્તિમાં કે છે, આ ટીકામાં જે અને કે બનેનો આવેલો જોયો પ્રયોગ થયો છે એ જોતાં દ્યારામના સમયમાં જે અને કેનો સમકાલીન પ્રચાર હતો એ વિશે કંઈ મોટો સંશય રહેવાનું કારણ નથી; જો કે આ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે કવિ નર્મદાશકરે ૪ થી આવૃત્તિને પૃથ ૨૭૭મે આપેલા ટિપ્પણ અનુસાર ટીકાના કતાં તરીકે પ્રસિદ્ધિમાં રણછોડનું નામ છે, અને તે જ આવૃત્તિના પૃથ ૪૪૪ ઉપર મૂળ ગ્રંથમાં વલ્લભદાસનું નામ છે; જ્યારે કવિ નર્મદાશકરના પૃષ્ઠીના કાળમાં હેવુ જ મનાતું આવ્યું છે કે દ્યારામે જાતે ટીકા લખી છે. પરંતુ આ સંશયગ્રસ્ત અવરથાની આપણા મૂળ મુદ્દાને કાંઈ અસર નથી હોતી, કારણ કે ઉભય રીતે ટીકા દ્યારામના સમયમાં લખાઈ એ સિદ્ધ છે.

આ પ્રમાણે, સયોગી અવ્યય કેનો પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રચાર નિર્ણય, ફારસીની અ ન્હોતો હોવો નિર્ણય કરવાને આપણી પાસે પૂરતું પ્રમાણ છે; કા તો કન્યા કેહે () પુરમાં પાટ ફેરવો એ અને હેવા વાક્યમાં છે તેમ હેતી જગ્યા ખાલી રહેતી, અથવા તો 'indef' ને મળતા સયોગી અવ્યય તરીકે વપરાતા સંસ્કૃત વ્યભાષી ઉદભવેલો જે શબ્દ વપરાતો. ક્રિયોને આધુનિક ભાષાવિકાસની અસર નથી લાગી તેથી ખાસ તેઓ જ વાપરે છે તેવી કેટલીક ભાષા-

રૂઢિઓમાં ક્ષ્માંક ક્ષ્માંક જેનો પ્રયોગ હજી પણ થાય છે; જેમ કે મકુ જે (=મ્ ફળુ જે) માં એ જૂનો જે જોઈએ છે અને જુ છે જે-? માં પણ એ જ સયોજક જે છે, રૂઢિના બળે વાક્ય અપૂર્ણ રહે છે અને બાકીનો, (જુ છે જે) મારા માઈને ઘમકાવો છો? કે હેવો કાંઈક અર્થ દર્શાવતો અનુક્રમ અશ માની લીધેલો રહે છે. આ ચર્ચાના પરિણામરૂપે નીચે પ્રમાણે નિર્ણયો પ્રાપ્ત થાય છે.-

✓ (૧) ફારસીની અસરથી અસ્પૃષ્ટ રહેલા સાહિત્યમાં ગુજરાતી સયોગી અવ્યય કે પ્રચરિત નહોતો; અને (૨) કેની સંસ્કૃત કિમ્ માંથી ઉત્પત્તિ સાધી સઠાય ખરી, પરંતુ કિમ્નો સંસ્કૃતમાં સયોજક પ્રયોગ કદાપિ નથી થયો, અને ભાષામાં થતો સાક્ષાત્ પ્રયોગ જ પરમ પ્રમાણ છે, એ જોતાં જણાય છે કે જે પ્રાચીનતર સયોગી અવ્યય હતો અને ક તો અસહમાનો સાથેના સંસર્ગ અને ફારસીભાષાની અસરને પરિણામે પ્રવેશ પામ્યો.

ફારસી કે પોતે સંસ્કૃત કિમ્નો સંબંધી હોય અથવા હોવાથી જ ઉદભવ્યો હોય, એ સંભવરહિત નથી; પરંતુ તેમ હોય તો પણ તે નિઃસંશય પ્રમાણ પરત્વે જ હોઈ શકે; સંયોગાર્થે રૂપ સંસ્કૃતમાં અપરિચિત હોઈ એક

તદન નવુંજ અપૂર્વ સ્વરૂપ હતું, એટલે એ ફારસીમાંથી જ આવી સકયું હોય?)

અન્ય અર્વાચીન બાપાઓમાંની કેટલીએક તરફ નજર કરીએ. બંગાળીમાં કિ છે, જેનો અર્થ “કે” તેમ જ “કુ” થાય છે. પરંતુ અઘાપિ હેમાં જે પણ વપરાય છે. પ્રવાસી નામની પત્રિકાના બંગાળી સંવત ૧૮૨૨ ના દાર્શિક માસના અંકમાં પ્રગટ થયેલી શ્રીયુત નગેન્દ્રનાથ સરકારે રચેલી ત્યાગ નામની કથામાં ૭૬મે પૃષ્ઠ આ પ્રમાણે વાંકય છે:—
 ફલ હલ્લ દદે ચે (=તે) ઇલાદિ. (ફલ યયુ દ જે ઇલાદિ.) (પરંતુ આ જે તદન સ્વતન્ત્ર સંયોગી અભ્યય નથી પણ પૂર્વગત એની જોડે સાપેક્ષતાથી વપરાયેલું ઇતરેતરાનયી સર્વનામ છે.)

સિંધીમાં તે છે તેમ જ જે છે, જેમના મહેસા શબ્દ સંસ્કૃત તત્ત્વ એટલે તે—(નિર્દેશક)માંથી આવ્યો હશે; અંગ્રેજીમાં પણ (that) (=તે)ના નિર્દેશક અર્થ હેના સંયોજક અર્થનો મૂલભૂત છે.

મરાઠીમાં પ્રાચીન સાહિત્યમાં સંયોગી અભ્યય કી ઉપલબ્ધ નથી મતો. પ્રાચીનતમ ઉચ્ચકોટિક મરાઠી ગ્રન્થ જાનેશરીમાં સર્વત્ર જેનો પ્રયોગ થયો છે. કીનો ક્યાંએ પણ નહિ. એકનાથે અને શ્રીધરે જે અને કી ઉભયનો પ્રયોગ શરૂ કર્યો અને એ ઉભયનો સામાન્ય પ્રયોગ શિવાજીના સમયમાં શરૂ થયો એમ જણાય છે. આગળ જતાં જે નષ્ટ થયો. મોરારાપંતે હેનો વિરલતમ પ્રયોગ કર્યો છે. આધુનિક સમયમાં પુરાણીઓ અને પુરાણી રુઢિને વળગી રહેલા પુરખો જ જે વાપરે છે. ૧૮

૧૭ હાવી રીતિ ખ્દારથી આવેલા શબ્દો મૂળશબ્દોને સ્થાનસ્થિત કરે એ પ્રસંગ અપૂર્વ નથી સ્વાર (=ચોડાસવાર) શબ્દ લઘ્યે સંસ્કૃત મૂળવારમાંથી, હેના યથાસંબન્ધ પ્રાકૃતરૂપ મસ્તવારોમાં થઈને (આગળ જતાં મસ્તવારો, અને અસ્વરિત આજ પદનો લોપ થતાં સ્વાર એ કરો), એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સાધવી શક્ય છે, અને કટલાક સાધે પણ છે. પરંતુ, સ્વારવું જ રૂપાન્તર મસ્તવાર છે એ જોતાં, કંદાય ફારસી બાપાએ જ શબ્દ સંસ્કૃતમાંથી લીધો હોય તો પણ, ગુજરાતીમાં તો એ સીધો ફારસી-માંથી જ આવ્યો છે એ વિષયે બાપો જ કંઈ સંદેહ હોઈ શકે. અન્તરાય આટલો જ કે સ્વાર શબ્દ ફારસીમાં, તેમ જ ગુજરાતીમાં, ગમે તે માણીપર આદોહલ્ય દર્શાવે છે,—ચોડાસવાર, જોડેનો સવાર (ફારસી જાતરસવાર), ઇલાદિ. પરંતુ મૂળ અર્થ (ચોડાસવાર) હોય થતાં ગમે તે સવાર હેનો મોહ્યઅર્થ અવશિષ્ટ રહ્યો હોય એ સંભવનો આશય લઈ સમાધાન થઈ શકે.

૧૮ આ ઉપયોગી હકીકતને મદદે હું શ. હા. ગ. પાંચે દ્વારા રાવ બહાદુર પી. એમ. મંડાળીનો ઝાણી છું.

નિયુક્ત, મહાર ઇત્યાદિ નામો, અને દેશની ભાગવ્યવસ્થામાંના વિષય, આદાર, પદ્ધતિ, સ્થલી ઇત્યાદિક શબ્દો લક્ષ્ય ખેંચે હેવા છે.^૫

— મહેસો વલ્લભી રાજા ભટ્ટાર્ક હતો; એ કંઈ ભતિનો હતો તે ચોક્કસ જણાયું નથી. ગેઝેટીઅરનો લેખક અનુમાન કરેછે કે એ ગુર્જર હતો; પરંતુ એ ખરેખર અનિશ્ચિત છે, અને એ અનુમાન પ્રબલ પ્રમાણોપર નથી બંધાયું. પરંતુ એ વિદેશીય હતો હેમાં શંકાને અવકાશ નથી.

સિંધની રાજધાની મન્સુરાના^૬ આરબ રાજાએ ઇ. સ. ૭૫૦ થી ૭૭૦ વચ્ચેના સમયમાં વલ્લભી સત્તાનો અંત આણ્યો. '૬

ઇ. સ. ૬૬૬ થી ૭૪૦ સુધીના સમય દરમ્યાન દક્ષિણ ગુજરાતપર દક્ષિણાત્ય આલુક્યોની સત્તા પ્રવર્તતી હતી. હેવી માહિતી ભરૂચના ગુર્જરા મળેછે કે એ સમયે ભરૂચમાં નહાનું ગુર્જરાન્ય હતું, જે'ના પ્રથમ રાજા, મળેલી માહિતી પ્રમાણે, મહેસો દેહ હતો. આ રાજાએ સ્વતંત્ર નહોતા પરંતુ ખંડિયા હતા, ધણે ભાગે પ્રારંભમાં વલ્લભીવંશની સત્તા નીચે અને પાછળથી દક્ષિણાત્ય આલુક્યો નીચે. આ ગુર્જર રાજ્યનો વિષયવિસ્તાર મહીનદીથી નર્મદાનદી પર્યંત હતો; જે કે વખતે વખતે તેઓની સત્તા ઉત્તરમાં ખેડા સુધી અને દક્ષિણમાં તાપી નદી સુધી પ્રસરી હતી. રાષ્ટ્રકૂટ સમય દરમ્યાન ગુર્જરાનો નિર્દેશ થયેલોછે તે આ ભરૂચના ગુર્જરાને નહિ પણ હિનમાલના ગુર્જરાને અથવા, રા. દેવદત્ત, ભાણુડારકરના પ્રમાણસિદ્ધ મત પ્રમાણે, મહોદયના એટલે કનેજના ગુર્જરાને લાગૂ પડેછે. ત્રીજા દફના સમયમાં (ઇ. સ. ૬૭૫-૭૦૦)

હવે આપણે ત્રૈલોક્ય તરફ દષ્ટિ કરીશું. તેઓ પુરાણમાં વર્ણવેલા આઠ રાજાઓની એક શાખા હોય હોયો સંભવ છે. મધ્યમ ક્ષત્રપે ત્રૈલોક્ય ના સમયની લગભગ એટલે આશરે ૪૦ સં ૨૫૦૦ અને ક્ષત્રપની અવનતિ જે ૪. સ. ૩૦૦માં શરૂ થઈ

પછી, એ લોકોની સત્તા જમી હતી. સંભવ છે કે ક્ષત્રપોના સામ્રાજ્ય ઊંચાં ઊંચાં કરવામાં હેમના જૂના પડોશી અને પ્રતિસ્પર્ધી, ત્રૈલોક્ય લોકો કારણસર હતા. ૪૦ સં ૪૫૫-૬ ની લગભગમાં ત્રૈલોક્ય હૈહય નામ સમૃદ્ધિશિખરે પહોંચ્યા; ત્રિલોક્ય નગરમાં (ધણ કરીને પૂના ગિલ્લામાં હા જુનર ફહેવાયછે તે નગરમાં) તેઓએ એક શાખા સ્થાપી, અને ૪. સ. ૪૧ (ક્ષત્રપોની અન્તવેળા) અને ૪. સ. ૫૦૦ (ચાલુક્યોની ઉદયવેળા) વચ્ચે સમય દરમ્યાન મુંબઈ પ્રાન્તમાંના દક્ષિણ દેશ અને દક્ષિણ ગુજરાત અધિકાર ભોગવ્યો.

પરંતુ એ અસર દક્ષિણ ગુજરાતમાં જ રહી. કારણ કે લગભગ તે સમયે (૪. સ. ૪૧૦ થી ૪. સ. ૪૭૦ સુધી) ગુજરાતના મુખ્ય ભાગ ઉપર અને કાઠિયાવાડ ને કચ્છપર ગુપ્તલોકોની સત્તા પ્રસરી હતી. આ ગુપ્તવંશ ચંદ્રગુપ્ત બીજાએ (૪. સ. ૩૬૯-૪૧૫) ગુજરાત દેશ ૪. સ. ૪૧૦ ૩ જીએ, કુમારગુપ્તે (૪. સ. ૪૧૬-૪૫૮) ગુજરાત અને કાઠિયાવાડ પર રાજ કર્યું અને ચંદ્રગુપ્તે (૪. સ. ૪૫૪-૪૭૦) એ જ ઉપરાંત કચ્છ પોતાની સત્તા નીચે આણ્યો.

આ ગુપ્તસત્તાનો પરાભવ કરનાર તોરમાણ અને હેનો પુત્ર મિહિરકુ (રાજ્યાભિષેક વર્ષ ૪. સ. ૫૧૨) હતા; તેઓ પોતે એક એક જૂથ હોતા પણ ચીન દેશના લેઓમાં ગુપ્ત-ગુપ્ત તરીકે વર્ણવેલી જાતિના હતા, પરંતુ એકલોની સાં ભારતવર્ષ ઉપરની ચઢાઈમાં જોડાયા હોય એમ જણાયછે. ઈરાનીઓ અ તાતારલોકના સંયુક્ત હુમલાઓ વચ્ચે કચ્છાઈને એકલોની સત્તા નષ્ટ થઈ

ગુપ્તરાજ્ય પછી ગુજરાત અને કાઠિયાવાડનું આધિપત્ય વસ્તુતઃ ભોગવ નારા વલ્લી રાજાઓ હતા (૪. સ. ૫૦૬ થી ૭૬૬). વવલીવંશ એ નામ હેમને તેઓની રાજધાની વવલીપરથી આપવામાં આવ્યું હતું. વલ્લી રાજાઓના તામ્રપટ્ટપરનાં દાનલેખ સંસ્કૃતમાં લખાયેલાછે, જે કે દેશમાં એ ભાષા પ્રચલિત નહોતી એ તો નિઃસંશય છે. આ દાનલેખોમાં આવતાં અધિકારીઓનાં વાચક,

નિયુક્ત, મહત્તર ધન્યાદિ નામો, અને દેશની શાગવ્યવસ્થામાંના વિષય, આહાર, પયક, સ્વલી ધન્યાદિક શબ્દો લક્ષ્ય ખેંચે હેવા છે.^૫

પ્રેસી વલ્લભી રાજા ભટાર્ક હતો; એ કઈ જાતિનો હતો તે ચોક્કસ જણાયું નથી. ગેઝેટીયરનો લેખક અનુમાન કરેછે કે એ ગુર્જર હતો; પરંતુ એ ખરેખર અનિશ્ચિત છે, અને એ અનુમાન અખલ પ્રમાણોપર નથી બંધાયું. પરંતુ એ વિદેશીય હતો હેમાં શંકાને અવકાશ નથી.

સિંધની રાજધાની મન્સુરાના^૬ આરબ રાજાએ ઇ. સ. ૭૫૦ થી ૭૭૦ વચ્ચેના સમયમાં વલ્લભી સત્તાનો અંત આણ્યો. 'વ'

ઇ. સ. ૬૬૬ થી ૭૪૦ સુધીના સમય દરમ્યાન દક્ષિણ ગુજરાતપર દક્ષિણીય ચાલુક્યોની સત્તા અવર્તતી હતી. હેવી માહિતી ભરૂચના ગુર્જરા મળેછે કે એ સમયે ભરૂચમાં ન્હાનું ગુર્જરરાજ્ય હતું, જેના પ્રથમ રાજા, મળેલી માહિતી પ્રમાણે, પ્રેસી હતા. આ રાજાઓ સ્વતંત્ર નહોતા પરંતુ ખંડિયા હતા, ક્ષત્રી બાળે પ્રારંભમાં વલ્લભીવંશની સત્તા નીચે અને પાછળથી દક્ષિણીય ચાલુક્યો નીચે. આ ગુર્જર રાજ્યનો વિષયવિસ્તાર મહીનદીથી નર્મદાનદી પર્યંત હતો; જો કે વખતે વખતે તેઓની સત્તા ઉત્તરમાં ખેડા સુધી અને દક્ષિણમાં તાપી નદી સુધી પ્રસરી હતી. રાષ્ટ્રકૂટ સમય દરમ્યાન ગુર્જરાનો નિર્દેશ થયેલોછે તે આ ભરૂચના ગુર્જરાને નહિ પણ જિનમાલના ગુર્જરાને અથવા, રા. દેવદત્ત ભાણુડારકરના પ્રમાણસિદ્ધ મત પ્રમાણે, મહોદયના એટલે કનોજના ગુર્જરાને લાગૂ પડેછે. ત્રીજા દ્વંદ્વા સમયમાં (ઇ. સ. ૬૭૫-૭૦૦) ભરૂચના ગુર્જરાએ ગુર્જર નામ તજી દીધું. ગુર્જરા વિશે નિરાળા અને સંપૂર્ણતર ચર્ચા હું આગળ ઉપર આપીશ, અને અહિંયાં માત્ર આટલું જ કહીશ કે ભરૂચના ગુર્જરવંશનો નાશ ક્યાં તો આરબોએ કે ગુજરાતના રાષ્ટ્ર-

૫ શાસક અને નિયુક્ત શબ્દોનો અર્થ "નીમાએલો" થાયછે, એટલે સ્પષ્ટ છે કે એ મુખ્ય અધિકારીઓનાં નામ હશે મહત્તર (અથવા વડો) એટલે ગામનો મુખી (ઠાણ સિંધમાં વપરાતો વંજો શબ્દ સરખાવો) વિષય-મહોદ્યામાં મ્હેટા પ્રાંતિક વિભાગ, ઠાણના (કમિશનર નીચે છે લેવા) વિભાગને મળતો. આહાર-નિર્દેશ; પદ-ઉપવિભાગ; સ્વલી-અન્યથા વિભાગ.

૬ મૂળ પ્રાકૃતભાષા, અથવા કેટલાક લેખકો પ્રમાણે, પ્રાકૃતભાષાના સ્વરૂપને 'પરસંત', એટલે ૧૬ માંથી, દૂર આવેલું શબ્દો (Elliot's History of India, as told by its own Historians, Vol. I, P. 122. દક્ષિણીય ભારતમાંના ઇતિહાસ એ દેશના જ ઇતિહાસવેત્તાઓને આધારે, પૃષ્ઠ ૧૫. ૧૨૨)

દ્રોષે ક્યો; અથવા તો, પરલોકવાસી એ, એમ. ટી. જોડસનના અભિપ્રાય પ્રમાણે, તેઓ ચાલુક્યોને વશ થયાં હોય.

રાષ્ટ્રકૂટોના ગુજરાત સાથેના સંબંધના ત્રણ સમયવિભાગ પાડી સકાય:-

(૧) મહેલો વિભાગ ૬૫ વર્ષનો, ઇ. સ. ૭૪૭ થી ૮૦૮

રાષ્ટ્રકૂટો સુધીનો, જે દરમ્યાન ગુજરાતનો રાજ્યકર્તા દક્ષિણના મુખ્ય રાષ્ટ્રકૂટોને તાબે રહેતો;

(૨) ખીન્ને વિભાગ ૪૦ વર્ષનો, ૮૦૮ થી ૮૮૮ પર્યંતનો, જે દરમ્યાન ગુજરાતની સૌખ્યા એકંદર સ્વતંત્ર રહી; અને

(૩) ત્રીજો વિભાગ ૮૬ વર્ષનો, ઇ. સ. ૮૮૮ થી ૯૭૪ સુધીનો, જે દરમ્યાન દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોએ ફરીથી ગુજરાતપર પરભારી સત્તા ભોગવી હતી.

રાષ્ટ્રકૂટોના ઉદ્ભવવિષયે કેટલાંક અનુમાનો રચાયાં છે, અને ઉત્તરના અને દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટો એક જ હતા, કે અન્યો-ન્યસંબંધ હતા, કે તદ્દન ભિન્ન હતા, એ પ્રશ્નનું પુરાતન સમયના અનેક અભ્યાસીઓએ વિદ્વતાપૂર્ણ પરિશીલન કર્યું છે; અહિંયાં એ સર્વની અંદર હંકા બિતરવાની જરૂર નથી, પરંતુ એ સર્વ ચર્ચાઓનો એકંદર નિષ્કર્ષ આ છે, કે રાષ્ટ્રકૂટો કાં તો દક્ષિણના અનાયો હતા અથવા તો વિદેશીય લોક હતા, અને પાછળથી બ્રાહ્મણત્વ પામી વ્યાપક રજપૂત શબ્દથી નિર્દિષ્ટ થવા લાગ્યા. તેઓના તામ્રપટપરના દાન-લેખોમાં લક્ષ્મી રાખવા યોગ્ય મુદાઓ આ છે કે ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટોનો પ્રાચીનતમ લેખ શક ૬૬૯ એટલે ઇ. સ. ૭૪૭ નો છે, અને હેની રચના-શૈલી અને વર્ણાકૃતિ વલ્લભી લેખ જેવી જ છે.

આ વ્યાખ્યાનના પૂર્વગામી અંશમાં પ્રસંગત: તોરમાણ અને હેના

પુત્ર મિહિરકુસનો ગુપ્ત સત્તાના ઉચ્છેદ કરનાર તરીકે

મૈત્રકા. નિર્દેશ ક્યો હતો. વલ્લભીના તામ્રપટમાંના મૈત્રક લોકો

આ બે યોદ્ધાઓની સાથે આવ્યા હોય એમ લાગે છે,

અને મૈત્રકા શ્વેતદ્રુણથી અભિન્ન છે, એમ મનાય છે. વળી હેવું પણ મનાય

છે કે આ મૈત્રકા તેજ મિહિર, મહેર, કે મેર, -જે મહેર કે મેરલોકો

અઘાપિ કાઠિયાવાડમાં અવશિષ્ટ છે. એક વેળા આ શ્વેતદ્રુણો પર ઇરાની

ઓની અસર પ્રબળ હતી; અને એ કારણથી હેમનાં નામોમાં ફર

ફાર થયો અને સૂર્યની ઉપાસના હેમનામાં દાખલ થઈ. તેઓના વ્યાવવા

પછી ભારતવર્ષમાં એ ત્રિશિષ્ટ પ્રકારની સૂર્યપૂજનો પ્રવેશ થયો. તેઓનો

સમય ઇ. સ. ૪૭૦ થી ૯૦૦ સુધીનો ગણાય છે,

પક્ષબીનો નાશ પછી ગુજરાતનો મ્હોટા ભાગપર રાજ્ય કરતા કાઈ વંશનો વિશ્વાસયોગ્ય લિખિત ઇતિહાસ મળતો નથી. સર્વોચ્ચ રીતે વિશ્વાસપાત્ર અને ઇતિહાસસિદ્ધ માહિતી કાઈ વિશે હોય તો તે અણહિલપુરના આવડાઓ સંબંધે છે. તેઓ વિશે પણ, તેઓના પૂર્વ સમય સંબંધે તો, સોલંકી (ચૌહાણ) અને પાણેલાના ઇતિહાસોમાં જૈન લેખકોએ કવચિત્ કવચિત્ કરેલા ઉલ્લેખ ઉપરાંત કાંઈએ મળતું નથી. આવડાઓની સત્તાનો સમય ઇ. સ. ૭૨૦ થી ૯૫૬ સુધીનો છે. ગુજરાત અને કુચ્છની મધ્યમાં (વડિઆરમાં) આવેલા પંચાસરના ન્હાનકડા આવડા સંસ્થાનથી એ સત્તાનો પ્રારંભ થયો. અણહિલપુરના^૭ સ્થાપનાર વનરાજના રાજમાલિકેકની તિથિથી હેતી અભિવૃદ્ધિનાં વર્ષો ગણાય છે.

આ આવડાઓની ગણના કઈ માનવજાતિમાં થઈ શકે? ગેઝેટીઅરમાં^૮ કહ્યું છે કે તેઓ ગુર્જરા હતા. પરંતુ એ મતનાં આધારભૂત પ્રમાણો બલહીન છે; જ્યારે આવડાઓ ગુર્જરાથી ભિન્ન હતા એ દર્શાવવા માટે પ્રમળ પ્રમાણો છે. ગેઝેટીઅરમાં લખનાર લેખકના મતને આધાર આપેલા જ છે કે વ્યાઘ્રમુખરાજ, જેને એ આપવંશનો ગણે છે, તેના આશ્રય નીચે લિન્ગના સ્થળે ઇ. સ. ૬૨૮ માં જ્યોતિર્વિદ્ બ્રહ્મગુપ્તે સિદ્ધાન્ત નામનો ગ્રન્થ રચ્યો હોય એક અતિપરાક્ષ ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ થાય છે. જે ઉલ્લેખવિષયે પણ માનાન્તરની અપેક્ષા રહે છે. આપ લેડા, એટલે આવડાઓ, ગુર્જર હતા હોય તો નિઃસંશય નિર્ણય કરવા માટે આ સાધન પૂર્યાં નથી; કારણ કે ગેઝેટીઅરવાળો લેખક માત્ર અનુમાન કરે છે કે આ વ્યાઘ્રમુખ તે જ પુલકેશી બીજાએ વધ કરેલો ગુર્જર રાજા હશે. હેના મતનો બીજો આધાર એ લાગે છે કે અણહિલવાડના આવડાઓ લિન્ગના ગુર્જરના માંડલિક-ખંડિયા-રાજાઓ હતા. આ પણ એટલું જ બલહીન પ્રમાણ છે; ઉલટું એમ કહી શકાય કે તેઓ માંડલિક સામન્તો હોય તો મંડલના અધિરાજના જ કુળના ન હોય. અન્ય પક્ષે,

૭ આ શહેરના સ્થળની પસંદગીને લગતી એક વાત કહેવામાં આવે છે, કે એ જગ્યાએ એક સસતું પોતાની પાછળ પડેલા ગિઝારી કૂતરાની સામે થયું હતું એથી એ ભૂમિને અત્યંત જવવાન અને ધૈર્યવાન પુરોએને ઉપજવનારી માનીને એક બરવાડે વનરાજને બતાવી હતી પરંતુ આ એક દત્તકથા છે અને હેવી જ બીજાં શહેરો વિશે પણ મ્હોવામાં આવે છે; અમદાવાદ અને કાનહી-દખણમાં ઇ. સ. ના ૧૪ માં સેકામાં સ્થપાએલા પુરાણા વિજયનગર વિશે પણ હેવી જ દત્તકથાઓ સંભળાય છે.

૮ Bombay Gazetteer—મુંબઈ ઇલાકાનું ગેઝેટીઅર પુસ્તક ૧ વિભાગ ૧ પૃ. ૪૬૭

આવડાઓ ગુર્જરાથી મિલ દત્તા હેતુ સિદ્ધ કરવાને સમ્મળ કારણો રા. દેવદત્ત રામકૃષ્ણ ભાષ્યારકરે પોતાના ગુર્જરા વિશેના લેખમાં દર્શાવ્યાં છે; એ પણ સ્વીકારવામાં તેઓ આયુષ્ય રાજ્ય પુલકેથી જનાશ્રયના (ઇ. સ. ૭૩૮-૯) એક દાનપત્રપર આધાર રાખે છે, જેમાં તાલિક સંન્યે કયા કયા લોકોના દેશપર ચદાઇ કરી એ વર્ણનપ્રસંગે આવોટક અને ગુર્જર લોકોના નિર્દેશ કર્યો છે. આ પ્રમાણે હેમાં આવડાઓ અને ગુર્જરાનાં રાષ્ટ્રોના પૃથક્ નિર્દેશ થયો છે.^{૧૦} રા. દેવદત્ત ભાષ્યારકરના મતનાં આધારભૂત અન્ય કારણોની પરિગણના કરવાની મ્હને આવશ્યકતા લાગતી નથી. પરંતુ આવડાઓનું અઘાપિ ગુર્જરા સાથે તાદાત્મ્ય પ્રતિપાદિત ચર્ચ સક્રે એમ નથી હેતુ માનવાને આપણને હવે પૂરતાં પ્રમાણો છે.

આવડાઓ પાછી તરત જ આયુષ્યો અથવા સોલંકીઓ આવ્યા. (ઇ. સ. ૯૬૪-૧૨૪૨) તેઓના સમયમાં જે જૈનાએ દેશભાષાના સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવ્યું, અને જેઓ એ સાહિત્યવિપવક ઉદ્યોગને પ્રવર્તિત રાખનારા, અને એ વખતની દેશભાષામાં અન્યો લખ્યાં લખીને છેવટ હેને અર્વાચીન ગુજરાતીનું રૂપ અર્પનારા, અનેક જૈન પંડિતોના પૂર્વાચાર્યો હતા, તેમની સાથેના અને જૈન ધર્મની સાથેના સંબંધને યોગે તથા તેઓના આશ્રયદાતા તરીકે આયુષ્યો ગુજરાતી સાહિત્યના

૯ બા. ધા. શૌ. એ. સો. નું નર્નવ XXI, ૪૧૨ અને ત્હાર પાંખીનાં પૃષ્ઠા જુઓ. (ઇ. સ. ૧૯૦૨)

૧૦ અન્ય પ્રમાણો પૈકી આજ આયુષ્ય દાનલેખને અવલંબીને પરલોખિત એ. એમ. ડી. જેકસને પણ આજ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો (મુંબઈ ગેઝેટીઅર, પુસ્તક ૧, ભાગ ૧, પૃષ્ઠા ૪૬૫-૬). અને તે છતાં ૪૬૭ મેં પૃષ્ઠે એ કહે છે કે ઉત્તરકાલીન આવડાઓ ગુર્જરમૂળભાષી હૂબખ્યા હતા; ઉપર આપેલા વ્યાખ્યાન વિશેના ઉલ્લેખને આધારે જ એ આ મત બાંધે છે. પરંતુ એ પ્રસંગ ઇ. સ. ૧૨૮ નો અને પુલકેરાનો દાનલેખ ઇ. સ. ૭૩૮-૯ નો છે. તે પછી પૂર્વતર ઉલ્લેખ ઉત્તરકાલીન આવડાને કેમ લાગે ? વળી એ જ ગેઝેટીઅરમાં “આવડા” પરના પ્રકરણને અંતે ૧૫૫ મેં પૃષ્ઠે એ. એમ. ડી. જેકસને એક ખાસ સૂચના મૂકી છે, જેમા આવડાઓ ગુર્જરવંશીય હતા એ પણ તરફ સ્પષ્ટ વળણ દર્શાવે છે.

મુંબઈ ગેઝેટીઅર પુ. ૧ ભાગ ૧ ને ૫ મેં પૃષ્ઠે નીચેની ટિપ્પણીમાં કહ્યું છે કે કેલ્લાએક લેખોમાં આવડા અને સોલંકી બંનેને ગુર્જરરાજ્યો તરીકે વર્ણવ્યાં છે; અને એ વિશે નીચે પ્રમાણે ટીકા કરી છે, “આ વંશમાંનો અન્યતર, કે હમય, ગુર્જરમૂળવ હોય કે નહિ એ સંકાપાત્ર છે.” વળી વિશેષ કહ્યું છે કે “ગુર્જરરાજ” એ વ્યવહેરોના ગુર્જર દેશપર રાજ્ય કરતા રાજ એથી અધિક કંઈ પણ અર્થ નહિ હોય.

ઇતિહાસમાં મોટો ભાગ બજવે છે. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળનો નામનિર્દેશ કરવાની સાથે જ વિદ્યા અને સાહિત્યના બે મહાન પરિપાલકોનું ચિત્ર આપણી સમક્ષ ખડું થાય છે; હેમની સાથે તત્કાલે જ હેમચંદ્રનું નામ અને મૂર્તિ પ્રકટ થાય છે, કે જે પોતાના વિશાળ અને સઘન પાણ્ડિત્ય અને સાહિત્ય-વિષયક ઉત્સાહશક્તિ અને કાર્યવિસ્તારને કારણે સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એક મહાપ્રતાપ અપ્રતિમ પાત્ર રૂપે પ્રકાશી રહે છે. પંડિતોની લેખભાષા સંસ્કૃત ભાષામાં હોયે અથવા લખ્યા રચ્યા છે, તેમ જ, અપભ્રંશમાં પણ હોયે અનેકાનેક અથો લખ્યા છે. હેના સમયમાં દેશમાં કઈ ભાષાનો પ્રચાર હતો એ પ્રશ્નની ચર્ચા આપણે આગળ ઉપર કરીશું. અત્યારે તો આપણે મુખ્યતઃ એ વિચારવાનું છે કે માનવ જાતિયોના વર્ગીકરણમાં ઔલુક્યોને ક્યાં સ્થાન મળે છે, તેઓ કાણ હતા? આ વિષયપર મુંબાઈ ગેઝેટીઅર આપણને લેણપણ જ્ઞાન આપી સકતું નથી. હેમાં કહ્યું છે કે: “આ કુળનું મૂળ અધિષ્ઠાન કયું હતું એ ખોળી કાઢવાને, અથવા તો તેઓ ક્યાંથી અને ક્યારે ગુજરાતમાં આવ્યા એ બતાવવાને, કાંઈપણ સાધન મળતાં નથી.”^{૧૧} હેમાં માત્ર આટલું કહ્યું છે કે (ઔલુક્યોના) દક્ષિણના અને ગુજરાતના વંશો એક જ સંઘની સાખાઓ હતી.^{૧૨} પરંતુ હેમાં એક નિર્દેશ ઉમેર્યો છે જે આપણને અન્વેષણની દિશા દર્શાવી આપે છે. હેમાં હેવું કહ્યું છે કે “ડૉ. ખ્યુલર માને છે તે પ્રમાણે સંભવ હોય છે કે મૂલરાજના પૂર્વજો ઉત્તર-માંથી આવ્યા હતા.” અને એ સત્ય છે, એક સમર્થ લેખમાં^{૧૩} ડૉ. ખ્યુલરે દર્શાવ્યું છે કે પહેલો ઔલુક્ય રાજા મૂલરાજ, કાન્યકુબ્જ (કનોજ)ના એક રાજાનો પુત્ર હતો, જે રાજાએ પોતાના પૈતૃક રાજ્યના અંગત્રૂત ગુજરાતને ફરીથી જીત્યો. દક્ષિણ ઔલુક્યોની રાજધાની તે જ કલ્યાણકુટક (કનોજના રાજાઓની રાજધાની) હેવું તાદાત્મ્ય સિદ્ધ કરનારા ફ્રાન્સ, એલ્ફિન્સ્ટન અને અન્ય પુરોવાની જૂલ શા કારણથી હતી એ પણ તહેલો દર્શાવ્યું છે. ડૉ. ખ્યુલરના આ મતનું રા. દેવદત્ત લાજપારકરના ગુર્જર-પરના લેખમાં બલવત્ સમર્થન થયું છે. ત્યાં ડૉ. ખ્યુલરથી એક પગલું આગળ વધીને એ કલ્યાણકુટક અને કનોજનું તાદાત્મ્ય પણ સિદ્ધ કરે છે. તે ઉપરાંત એ લેખમાં એ દર્શાવે છે કે કનોજ એ સમયે એક પ્રમુખ ગુર્જર રાજ્યની રાજધાની હતું, અને ચાલુક્યો ગુર્જર અન્વયના હતા.

૧૧ મુમ્બાઈ ગેઝેટીઅર, પુસ્તક ૧, મંચ ૧, પૃષ્ઠ ૧૫૬

૧૨ The Indian Antiquary, VI, 180 II

પુસ્તક ૧ ભાગ ૧ (પૃષ્ઠા ૫૨૬-૭ અને ૫૧૬) માંથી ઉતારેલા છે. અને વ્યંજ એ ગુજર હેવો સર્વનો યથાર્થ અભિપ્રાય છે. આ સંબંધ અસાર સૂધી કાંઈ સ્પષ્ટીકરણ કરવું જાણી હોય તો તે, હું જાણું છું ત્યાં સૂધી, એ શબ્દનું અંગભૂત ન્હાનુંથું વાગ્યાપારનું તત્ત્વ છે:—‘ગ’ ને સ્થાને આવેલો ‘જ’. હેવું કારણ આ હોઈ સકે કે યમન આરબો અલ્પવંત જીમ વર્ણનો ઉચ્ચાર ગીમ કરેછે અને એ વર્ણવાળા પ્રત્યેક શબ્દમાં પણ તેઓ જ ને સ્થાને ગ બોલેછે; મિસર દેશના અને અન્ય આરબો હેના ઉચ્ચાર જ કરેછે.^{૧૭} આથી કદાચ પૂર્વનિર્દિષ્ટ આરબ લેખકો જીમ નો ઉચ્ચાર ગ કરતા હોય એટલે હેમણે સ્વાભાવિક રીતે ગુઝ્ર નામ લખવામાં જીમ વાપર્યો હોય અને ભાષાન્તરમાં અન્ય લિપિમાં ઉતારવામાં એ નામ સ્વાભાવિક સમજકેરથી ગુઝ્ર રૂપે લખાયું હોય તો અસંભવિત નથી: અંગ્રેજીમાં પણ “G” વર્ણના જ અને ગ એ ઉચ્ચાર થાયછે એ સૌ જાણે છે: જેમ કે Gin (જિન) અને Ginn (ગિન).^{૧૮}

૨૧. દેવદત્ત ૨૧. ભાણુડારકર કહેછે કે એઓનો ગુર્જરા વિશેના લેખ, મુંબાઈ ગેઝેટીઅર પુસ્તક ૧ ભાગ ૧ ના પરિશિષ્ટ ૩ જામાં “ભિન્માલ” વિશેના લેખના ઐતિહાસિક અંશ રૂપે આપેલા એ. એમ. ટી. જૅકસનના ગુર્જરાપરના સમર્થ અને બહુમૂલ્ય લેખની એક પ્રકારની પૂરવણી છે. તેથી

૧૭ આ માહિતી મળે છે ઇન્ડિયન મેટ્રિકલ સર્વિસમાંના મ્દારા એક મિત્રને આભારી છું; હેમણે આરબોની સાથે સ્ત્રીને આ નિરૂપણ કર્યું છે.

૧૮ અંગ્રેજીમાં G નો ઉચ્ચારવૈવિધ્યને લગતા મુખ્ય મુખ્ય નિયમો મરેની ટ્રિક્લરીમાં આપ્યાછે, એ નિયમોને સંક્ષેપમાં આપું છું—

— નીચેના પ્રસંગોએ G, નો hard એટલે કઠોર સ્વેવાતો ઉચ્ચાર થાયછે:—

(૧) શબ્દને અંતે;

(૨) વ્યંજનની અથવા a, o, u, ની પૂર્વે (goal, goaler આપવાદ છે), અને

(૩) ટ્યુટોનિકમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દોમાં o અને i ની પૂર્વે, જેમ કે grass et; તેમ જ

(૪) હિબ્રૂ વિશેષ નામોમાં, જેમ કે Gedaliah, Gideon, હિબ્રૂમાંનું આ વળગુ યમન આરબોના જીમના ગીમ ઉચ્ચાર સાથે સમપણુ ધરાવતુ જણાયછે.

લૅટિન કે રોમાનિક પ્રબળતા શબ્દોમાં G નો o, i, u ની પૂર્વે “મૃદુ” ઉચ્ચાર થાયછે, અને ગમે તે પ્રબળતા શબ્દોમાં પદની અને એ ઉચ્ચાર દર્શાવવા હમેશાં tgeo કે geo મૂકાયછે, G વર્ણનો એ સ્થાને પ્રયોગ થતો જ નથી. (જેમકે એ. એચ. મરે એવ એલ. ડી અને હેવી ઇંગ્લી. બી. એ ફ્રંચ ન્યૂ ઇંગ્લિશ ડિક્શનરીમાં G જુઓ)

એ અશર્મા સ્થાપિત કરેલા સિદ્ધાન્તોના દૃઢ તારણની અહિંયા તોય આપવા-
થી લાભ થશે એ સિદ્ધાન્તો નીચે પ્રમાણે છે

(ક) ભરતખડમા ગુર્જરા ઇ. સ. ના ૫ મા સૈકામાં આવ્યા

(ખ) છઠ્ઠા સૈકાના અન્તમા (ઇ સ. ૫૮૫ માં) તેઓએ અર્વાચીન
ગુજરાત અને ભરુચ જીતીને વનબીઓને (ઇ. સ. ૫૦૯-૭૬૬ મા) પોતાનું
આધિપત્ય સ્વીકારવાની ફરજ પાડી

(ગ) સિનમાય (શ્રીમાલ) લાંબો વખત ઉત્તર ગુર્જરવશની મુખ્ય
શાખાની રાજધાની રહ્યું,

(ઘ) ગુર્જરા દક્ષિણમા પોતે જીતેના પ્રદેશ લાંબાકાળ સુધી જળવી
સક્યા નહિ, છુએન ત્સાંમના સમયમા ખેડા અને વડનગર (આનંદપુર)
બનેપર માનવાનું સ્વામિત્વ હતું, અને ભરુચના રાજાઓ ધણુ કરીને
આલુક્યોને વશ હતા

(ડ) ગુર્જરાને (આરબના આક્રમણો વેઠ્યા પછી) એક નવા શત્રુની,
રાષ્ટ્રકૂટોની, સમુખ ટકતું પડ્યું જેઓએ દક્ષિણમા આલુક્યને દબાવી દઈ
ઉત્તર તરફ દૃષ્ટિ કરી

(ચ) હીમશેનના રાજ્યસમયમા આશરે ઇ સ ૯૫૦ માં ભિન્માલ-
ને, રાજધાની રૂપે, તજવામાં આવ્યું, તે વખતે ૧૮૦૦૦ ગુર્જરાએ
ભિન્માનમાંથી નિષ્ક્રમણ કર્યું, ૧૮

૧૯ યજ્ઞનાભના કાઠદે પ્રવ વરથી જણાયછે કે ઇ સ ૧૩૧૧ ને આશરે
અહુઆલુક આધિપત્ય નીચે કિત્રમાન શ્રીમાથી બ્રાહ્મણોનું સમૃદ્ધિમાન સ્થાનક હતું
એ મહાકાવ્ય રચાયું વિ સ ૧૫૧૨ માં એટલે કે, અન્તમા (ખડ ૪, ૩૬૭) કવિ પણ
કહેછે તે પ્રમાણે જાસોરની પડતી પછી ૧૪૫ વર્ષે અને કવિ કહેછે (ખડ ૩ જો કડી
૨૨ આદિકમા) કે જાસોરપરની ચઢાઈ દરમ્યાન અગ્રાહીન ખિનજના મુસલમાન
સૈન્યે કિત્રમાલને લૂટ્યું હતું અને બાળ્યું હતું આ પરથી કિત્રમાલના આક્રમણનું વર્ષ
વિ સ ૧૩૬૭ એટલે ઇ સ ૧૩૧૧ આવે, (વિ સ ૧૫૧૨-૧૪૫=વિ સ ૧૩૬૭) જ
આથી મિન્ જૈકસને સ્થાપેલા નિર્ણયને બાધ નથી આવતો એથી એટલું જ જણાયછે
કે ગુર્જરમળનું ચક્રવર્તિપદ ભિન્માવથી અણહિવવાડ સકાન્ત થયું ત્યારપછી પણ
રહાડા તથા સૈકાઓ સુધી ભિન્માન ચહેર સમૃદ્ધ રહ્યું

ક કિત્રમાલની સમૃદ્ધિ અને પવિત્રતાનું વર્ણન આપતા યજ્ઞનાભ દેને જણપુરી
ચઢાણા જણી (૩-૨૫) કહેછે વળી કહી રહ મા કહેછે ॥ મિશ્નમાલ ધામાલા વસદ
શ્રીમાનીઓ કિત્રમાવમા વસતા હતા

જ આ જણના અણહિવવાડ પાટણના આક્રમણના સમય ॥ સ ૧૩૦૪
સાથે ઠીક બંધાઈગેરેછે કારણ કે પાટણ જત્યા પછી અને જોસોરપર ચઢાઈ થ્યાં પછી
પાટા વળતાં મુસલમાન સેનાપતિયે ઇ સ ૧૩૧૧ માં જાસોર લીધું હતું ૭ વર્ષના
ગાળો અસંભવિત નથી

(૭) આ પરિત્યાગનું મુખ્ય પરિણામ એ આવ્યું કે ચક્રસમ્રાટનું સ્થાન ભિન્ન-માલથી અલ્પહિલવાડ સંક્રાન્ત થયું; ત્ય્હાની ખેલો આલુક્ય રાજા મૂળ-રાજા હતો (ધ. સ. ૯૬૧-૯૯૬); અને

(૮) ગુર્જર કે ભિન્ન-માલ રાજ્યના કેટલાએક ભાગ પડી ગયા, જેમાં સાંભરના ચૌદાણા, માલવાના પરમાર અને અલ્પહિલવાડના સોલંકી એ ત્રણ મુખ્ય હતા.

આ ઉપરાંત જણાશે કે રા. દેવદત્ત રા. ભાણ્ડારકરના નિર્ણયો અને એ. એમ. ટી. જૈનસનના નિર્ણયોનું પરસ્પર સંગ્રથન કરીને એક સુધરિત સમગ્ર વૃત્તાન્ત ગોઠવી સકાય એમ છે.

એ ઉપરાંત એ. એમ. ટી. જૈનસન મત દર્શાવે છે (મુંબાઇ ગેઝેટીઅર પુસ્તક ૧, ભાગ ૧, પૃષ્ઠ ૪૬૫) કે ચિલાલેખોમાં અને ઐતિહાસિક ગ્રન્થોમાં ગુર્જરાના જે સંખ્યાબંધ નિર્દેશ થયેલા છે તે અલ્પહિલવાડના આલુક્યો કે સોલંકીઓ (ધ. સ. ૭૪૦-૯૪૨) વિશે છે અથવા તો ત્હેમના અનુગામી વાઘેલાઓ (ધ. સ. ૧૨૧૯-૧૩૦૪) વિશે છે; દશમા સૈકા પછીના લેખોમાં ગુર્જરાનો નિર્દેશ હોય તે પરથી પણ હેતુ માની ન લેવાય કે એ ગુર્જરા તે અલ્પહિલવાડના આવડા કે ભરચના ગુર્જરા (ધ. સ. ૫૦૮-૮૦૮) કે વંશીઓ (૫૦૯-૭૬૬) છે. હેવા મતોને અશ્રદ્ધેય ગણવા માટે હેણે બહુ સારાં કારણો દર્શાવ્યાં છે. અહિંયાં હું માત્ર ભરચના ગુર્જરા વિશેનાં કારણોની નોંધ લઈશ. સત્ય છે કે તેઓએ છેક સાતમા સૈકાના મધ્યમાં પોતાનો ગુર્જરપ્રભવ કબૂલ્યો છે. પરંતુ આ એકીકરણની વિરુદ્ધ પ્રબળ કારણો છે. ધ. સ. ૬૩૪ (ચક્ર વર્ષ ૫૫૬) ના પોતાના ઐહોલ લેખમાં પુલકેશી ખીજએ ગુર્જરાનો લાટલોડાથી ભિન્ન તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે, અને લાટલોડાના દેશમાં જ વસ્તુતઃ ભરચનો સમાવેશ હતો. દ્યુએન-ત્સ્યાંગ (૬૪૦ ધ. સ.) ભરચના રાજ્યને એ શહેરના નામથી જ વર્ણવે છે, ગુર્જર દેશ તરીકે નહિ. આરબ હુમલાઓના ઇતિહાસકારોએ આઠમા સૈકામાં ખરસ (ભરચ)નો જુર્જ (કે જુર્જ) થીરો ભિન્ન નિર્દેશ કર્યો છે, અને ધ. સ. ૭૩૮-૭૯ નું આલુક્ય દાનપત્ર ગુર્જરાને (આવડાએ) અને ચિતોડના

૨૦ એપ્રિલ ૧-૧૨૬ માં આવેલ ખિલાફુરીના આપેલો વૃત્તાન્ત જુવો. એ નવમા સૈકાની મધ્યની લગભગ હયાત હતો, ધ. સ. ૮૯૨-૩ માં મરી ગયો, હેતુ એપ્રિલના આ ઉલ્લેખથી જણાય છે. એ. એમ. ટી. જૈનસને ત્હાર પછીનો સૈકા (દ્યુએન ત્સ્યાંગ પછી) હેવા રાખ્ડો મૂક્યા છે, અને આ એક શિથિલ વર્ણન હશે એમ જણાય છે.

મૌર્યલોકા પછી,) આરણ સૈન્યે આક્રમણ કરેલાં રાજ્યોમાંના છેલ્લા તરીકે વર્ણવેછે.

આ ભરમના ફેલાવાતા ગુર્જરાને, તેમની સત્તા અલ્પકાલિક હતી, તેઓ ન્હાનાસૂના ખંડિયા રાજ્યો હતા, અને તેમનું આધિપત્ય લાટમાં હતું, ઉત્તર ગુજરાતમાં નહિ, એ ત્રણ કારણથી પડતા મૂકીશું અને રા. દે. રા. ભાષાકરના નિર્ણય અનુસાર ગુર્જરાનું ગુજરાતમાં આગમન મોલકાઓના પ્રવેશ સમયથી શરૂ થાયછે એ મત સ્વીકારીશું તો હરકત નથી.

ગુર્જરા વિદેશીય હતા એ તો સર્વતઃ સ્વીકારાયુંછે. આપણે આગળ જોયુંછે કે રા. દેવદત્ત રા. ભાષાકર પોતાના ગુર્જરા પરના લેખમાં ગુર્જરા શક પ્રભવના હતા એ મત દર્શવેછે. “Foreign Elements in the Hindu Population” “હિંદુ પ્રજામાંનાં વિદેશીય તત્ત્વો” એ નામના પોતાના લેખમાં એ ગુર્જરાના શ્વેતહૃણ સાથેના, તેમનું ખરૂર સાથે ઐક્ય સૂચવતા, સંબંધનો ઇશારો કરેછે-જે કે ગુર્જરાને શ્વેતહૃણના જ વંશના એ નથી માનતા. જો આપણે રિસલીએ ભારતવર્ષીય જાતિયોના માનવજાતિ-શાસ્ત્રને અનુસરીને કરેલા પૃથક્કરણમાં દર્શાવેલો માર્ગ અનુસરીશું તો ગુર્જરાને શકના વર્ગમાં મૂકવા પડશે, કારણ કે ગુજરાત અને પશ્ચિમ-ભરત-ખંડમાં હેની દૃષ્ટિએ શક-દ્રાવિડીય પ્રકારનું પ્રાધાન્ય જણાયછે, અને જો કે રજપૂતાના અને પંજાબમાં ભારત-આર્ય પ્રકાર પ્રધાનતઃ રહેલોછે છતાં એ ભાગોમાં ખીળાં તત્ત્વોનું મિશ્રણ થયેલું હેને જણાયછે; અને હેનો અભિપ્રાય હેવો છે કે હેને માત્ર પડેલા અન્ય જાતિપ્રકારની માફક શક-દ્રાવિડીયો પણ મૂળ ભારતવાસી દ્રાવિડોની સાથે વર્ણસંકર પામીને ઉદ્ભવેલો મિશ્ર પ્રકાર છે.^{૨૨} આ પરસ્પર વિરુદ્ધ જણાતી કલ્પનાઓમાંથી એક સસ બ્યક્તરૂપે નીકળેછે; તે એ કે ગુર્જરા વિદેશીય હતા. અત્યારે આપણે ઉદ્દેશ આટલેથી જ સરશે.

આ તો નિઃશંક છે કે ગુર્જરાએ આ દેશમાં દૃઢ પ્રતિષ્ઠા મેળવી, અને તેઓ સ્થાનિક પ્રજા સાથે પૂર્ણરીતે એકબાવ પામ્યા. ગુર્જરાની ભાષા; દેશની આ સંપૂર્ણ સંમિશ્રણને પરિણામે આજે નીચેના ભાષાપર હેની અસર પ્રશ્નો આપણું ધ્યાન અત્યંત રોકનારા યર્ષ પડ્યા-છે; ગુર્જરા પોતાની ભાષા સાથે લેતા આવ્યા હતા ? તેમની ભાષા કઈ હતી ? દેશની ભાષા પર હેની થી અસર યર્ષ ? તેમના આધિ-

૨૧ ઇન્ડિયન એન્ટિક્વરી, ૪૦, જાન્યુ. ૧૯૧૧.

૨૨ “પીપલ ઓફ ઇન્ડિયા” પૃષ્ઠા ૩૭, ૩૫ અને ૨૬૬.

પત્યના સમય દરમ્યાન દેશની ભાષા કંઈ હતી ? હાવા અનેક પ્રશ્નો આપણું લક્ષ્ય બન્યું. પૂર્વક ખોંચેછે, અને હેમાંના જનશે તેટલાનો યથાશક્તિ ઉત્તર આપીશું. આગત્તુકલોકો ભારતભૂમિપર પણ મૂકતાં વાંત જ પોતાની ભાષા તથા દેશ અચિન્ત્ય છે. મદારા પ્રથમ વ્યાખ્યાન^{૨૩} દરમ્યાન કહ્યું છે તે પ્રમાણે, રચાતિક ભાષાપર લેખણે થોડે ધણે અશે પણ અસર ન કરી હોય એ પણ એટલું જ અચિન્ત્ય છે. ડૉ. ટેસિટોરીની સાથે આપણે, ગુર્જરા જમ્હૂર જમ્હૂર ગયા ત્યાં ત્યાં દેશના લોકો કને પોતાની ભાષાઓ ગ્રહણ કરાવતા ગયા^{૨૪} તેવું કહેવા સૂધી જવાની જરૂર નથી. એ મત સ્વીકારતાં અત્યુક્તિ કરવા જેવું થાય છે. સામાજિક, ધાર્મિક, ઇત્યાદિ બીજી સર્વ દિશાઓમાં તેઓ દેશના લોકની સાથે સર્વાંશે એકરૂપ બની ગયા એ વાસ્તવિક સ્થિતિ સાથે પણ એ મતની સગતતા ભાગે જ સચવાશે; વળી, દેશની આજે બોલાતી અને તે કહેલાના કાળમાં વિદ્યમાન ભાષાઓ ગુર્જરાના આગમનની પૂર્વની ભાષાથી સહસા વિચિત્ર થઈ ગઈ હોય એમ લાગતું નથી, પરંતુ પૂર્વકાલીન ભાષાના, વિકૃત છતાં પણ અવિચિત્ર, પ્રવાહ રૂપે જેવામાં આવે છે એ સાક્ષાત્ જણાતી વિશિષ્ટતા સાથે પણ એ મત બધે બેસતો નથી. આ નિયમમાં ગુજરાતી, મારવાડી અને અપભ્રંશ ભાષાઓનો માત્ર મુકામલો કરી જેવાથી ખાતરી થશે. કદાચ ડૉ. ટેસિટોરીના વચનનું અન્તિમ તાત્પર્ય એ હશે કે દેશીય ભાષાને ગુર્જરાએ પોતાની ભાષાનો કંઈક અંશ અર્પ્યો; આ અભિપ્રાયથી કાંઈને વિરોધ નહિ રહે.

ગુર્જરાની પોતાની ભાષા શી હતી એ વિશે આપણા જ્ઞાનની સાંપ્રત અવસ્થામાં કાંઈપણ કહી સકાય તેમ નથી. પરિણામે દેશની ભાષાઓ પર હેની કેટલી અસર થઈ એ ચોક્કસ કરવું પણ આપણી શક્તિથી પર છે. જો કે ગુજરાતીમાંનાં અસરકૃત તત્ત્વોમાંના કેટલાએકનું મૂળ એ અસરમાં હશે એમ કહેવામાં હાનિ નથી.

પરંતુ હેમની સત્તા દરમ્યાન દેશની ભાષા કંઈ હતી એ જાણવા માટે આપણી પાસે ખોળાં સાધના છે. પ્રાચીન ગુર્જરાની સદ્ગીતના સમ પાશ્ચાત્ય રાજરચાનીના^{૨૫} વ્યાકરણમાંનાં ડૉ. ટેસિ-
યમાં દેશની ભાષા ટોરીનાં બહુમૂલ્ય દિગ્વિષ્ટોના આરંભના પેરગ્રાફોમાં એક સિદ્ધાન્તનું વિશદ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે,

૨૩ પાછળ પૃષ્ઠ ૭, ૮, ૧૦, જુલો

૨૪ ઇન્ડિયન ઓન્ટોલોજી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૧૪, ૫-૨૨

૨૫ ઇન્ડિયન ઓન્ટોલોજી, ૪૩ ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૪.

જોયમા તથા, "ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ"^{૨૬} વિશે મ્હે લખેલા ગુજરાતી
 દર્શાવેલા અભિપ્રાયનું સ્વતન્ત્ર રીતે સમર્થન ચાલે. મ્હે ત્યાં હેતું
 સૂચિનાં પૃષ્ઠ ૪, સ.ના ખારમા અને પંદરમા સૈકાની વચ્ચેના સમયમાં એક
 આત્મા જેણે વિસ્તાર પામેલી ભાષા અર્વાચીન ગુજરાત અને રજપૂતાનામાં
 સર્વ રાષ્ટ્રિન હતી (મ્હે એ ભાષાને અન્તિમ અવસ્થા એ નામ આપ્યું છે);
 અને શીખ ભાષાના, છેક પંદરમા સૈકા પછી જ, ગુજરાતી, મારવાડી અને હેની
 સંગોર્ભા ભાષાઓ^{૨૭} હેવા ભાગ કમી કરીને થયા. આ તત્કાલપ્રચલિત ભાષાને
 ડૉ. હૅન્ડરસોનીએ પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાની કહી છે, અને ઇ. સ.ના
 સોળમા સૈકાના અંતની લગભગ હેના ગુજરાતી અને મારવાડી હેવા ભાગ
 પથા હેતું મત એ દર્શાવે છે.

આ ઉક્તિયો આયુકયો દશમા સૈકામાં આત્મા ત્યાર બાદ એ કે ત્રણ
 સૈકા પછીના સમયને લાગૂ પડે છે. એથી પાછળ ચાલિયે તો માલૂમ પડે છે
 કે દશમા સૈકાથી પાછા જતાં છેક છઠ્ઠા સૈકા સુધીમાં જુદા જુદા રૂપમાં
 અવગ્રજ ભાષા બોલાતી, અને ધણે ભાગે બીજી પ્રાકૃત ભાષાઓમાંની કેટલીએક
 બોલાતી-જેની સાથે આપણે અહિંમાં કાંઈ સંબંધ નથી, કારણ કે ગુજરાતી
 મુખ્યતઃ અવગ્રજમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે. ડૉ. રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાટ્ટકારકર માને છે
 કે, અર્વાચીન સમયમાં જે દેશમાં મુજલાયા પ્રચરિત છે તે દેશમાં અવગ્રજ ભાષા
 ઇ. સ. ના છઠ્ઠા કે સાતમા સૈકામાં વિકાસ પામી.^{૨૮} આમળ ઉપર યોગ્ય સ્થાને^{૨૯}
 આ વિષયની હું વિસ્તીર્ણ ચર્ચા કરીશ. ઇ. સ. ના આઠમા સૈકાના અન્તની
 લગભગમાં પારસીઓ ભરતખડમાં આત્મા અને સંજનમાં બેસ્યાં તે સમયમાં
 અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષા વિષમાન હતી હેવા જે મત કેટલાએક દર્શાવે છે
 હેને હું યોગ્ય અતાફર પૂર્વક પડતો મૂકીશ; એ વિચાર ઉપપત્તિહીન અને
 હાસ્યપાત્ર છે; ગુજરાતી ભાષાના સમસ્ત ઇતિહાસ અને વિકાસક્રમથી હેને
 બાધ આવે છે-જે એ વિષયની ચર્ચા કરીશું ત્યારે સ્પષ્ટ થશે.

જ્યાં ઔતુકયોને ઊંચા હતા ત્યાંથી વિચારતન્તુને પાછો લઇયે તો
 હેમના અનુગામી તરીકે વાવેલાઓ આવેલા જણાય છે.
 વાવેલાઓ.
 હેમનું આધિપત્ય ઇ. સ. ૧૨૧૯ થી ઇ. સ. ૧૩૦૪

૨૬ "વસન્ત," વિ સં ૧૯૨૦, પૃષ્ઠ ૧૪૮.

૨૭ ઇન્ડિયન ઑન્ટોગ્રાફી પુસ્તક ૪૪ બન્ધુ ૧૯૧૫ માં મ્હારો Note on
 Some Special Features of Pronunciation etc. in the Gujar-
 atī Language એ નામનો લેખ જુવો.

૨૮ હેમના "વિસન બાળાગાઝવિષયક વ્યાખ્યાનો" પૃષ્ઠ ૮૦૨ જુવો.

૨૯ નીચે વ્યાખ્યાન ૫ માંનાં આરંભનાં પૃષ્ઠા જુવો.

જાંચમા અને છઠ્ઠા સૈકાઓમાં ભરતખંડમાં અવિષ્ટ થયેલા મ્લેચ્છ સંઘો-
 હોમાંથી થયો હતો હેમાં કાંઈ સંદેહ નથી. અને વિદેશીઓમાંનાં સામાન્ય
 સૂત્રાંતિનાં કુટુંબોમાંથી ગુર્જર અને અન્ય જ્ઞાતિયો યર્ષ, જેઓ પૌર્વાપર્યના
 ધર્મમાં રજપૂતથી જરાક નીચે આવેછે.”^{૩૦}

૨૧. ડે. ૨૧. ભાણુડારકરના ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલા “હિંદુ પ્રજામાંનાં
 વિદેશીય તત્ત્વો” એ નામના રસપૂર્ણ અને સમર્થ લેખમાં એ જ નિર્ણય
 અર્પતા અનેક સ્પષ્ટ પ્રમાણો આપ્યાંછે. ખૌદ્દ થયો હતો તે ધીક મિનંદ્રોસ
 (મિનંદર, મિલિન્દ) અને ખૌદ્દ બનેલા અને પરિણામે ભારતવર્ષીય નામ
 ધારણ કરેલા ફટલાએક સામાન્ય યવન (ગ્રીક) પુરુષોથી, અને હિંદુ અને
 વૈષ્ણવ ધર્મ ગયેલા એક યવનદૂતથી પ્રારંભ કરીને ૨૧. ભાણુડારકર, ખૌદ્દ
 થયેલા, રાજવંશી અને સામાન્ય વર્ગના, શકપુરુષોનાં ઉદાહરણો આપેછે;
 હેમના આધિપત્યતળેના ખૌદ્દ બનેલા ક્ષત્રપોનાં, અને આઘણુધર્મ સ્વીકાર-
 નાર ઉપવદાત અને આઘણુધર્મ સ્વીકારી હિન્દુ સ્ત્રી પરણનાર મુદ્દામત્તનાં
 દૃષ્ટાન્તો આપેછે; અને આગળ જતાં દર્શાવેછે કે આશીરો, કુશનો, મગ
 આઘણો, હૈહયો, હૂણો, ગુર્જરો, મૈત્રકો, અને હેવા ધણુએક વિદેશીઓએ
 હિન્દુ કે ખૌદ્દ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અને તેઓ એક કે બીજો પ્રકારે હિંદુઓ
 સાથે ભળી ગયા હતા.

આ પ્રમાણુને આધારે કરેલી મનુષ્યની જાતિવ્યવસ્થા લઘયે: બહુ
 ટીકાઓનું પાત્રબનેલા પોતાના ગ્રન્થમાં^{૩૧} રિસલી આપણને
 ભરતખંડની પ્રજાની ફેહેલે કે, ભરતખંડની જૂઓલપરત્વે દુર્ગમ સ્થિતિ તે આ
 જાતિવ્યવસ્થા મિત્ર જાતિસ્વરૂપો બંધાવામાં કારણુભૂત પ્રધાન શક્તિ
 હતી, એ દુર્ગમ સ્થિતિને પરિણામે આક્રમણ કરતી જાતિયો
 પોતાની સાથે નહિજેટલી જ સ્ત્રીઓ લાવતી અને આક્રાન્ત દેશની સ્ત્રીઓ
 સાથે વિવાહ કરતી; અને આ નિયમને અપવાદ એક જ હતો, ભારત-
 આર્યોના પહેલો આધ. હાનાં કારણો એ નીચે પ્રમાણે આપેછે:

“આપણા અત્યારના ઉદ્દેશ અર્થે આપણે માની લઈશું કે ભારત-
 આર્યોના પૂર્વજો ભરતખંડમાં વાયવ્ય કાણુમાંથી આઘ્યા હતા, અને
 તેઓ આઘ્યા તે વખતે ગંગાચમુનાની સંચારશૂંચિ પર્યન્ત ભરતખંડનો
 દ્વીપકલ્પ પ્રદેશ દ્રાવિડલોકના તાગમાં હતો.

૩૦ “The Early History of India” (“ભરતખંડનો પ્રાચીન ઇતિહાસ”)
 પૃ. ૩૦૩ (બીજી આશુત્તિ).

૩૧ “People of India” (“ભરતખંડના લોક”) પૃ. ૨૬૬.

આજના ભારત-આર્થિકોદ્ધારમાં દ્રાવિડીય લોહીનો છાંટો પણ નથી જણાતો. એથી આટલું સંભવિત લાગે છે કે જ્યારે ભારત-આર્થિક લોદ્ધાએ પંજાબમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેઓ પોતાની સ્ત્રીઓને સાથે લાવ્યા હતા, અને દ્રાવિડીય કન્યાઓને હાથ કરવાની હેમને જરૂર નહોતી. ખીજા ટાઈપણ કંપનાથી હેમની જાતિની અન્યને મુકાબલે જણાતી અમિશ્રતાનું કારણ સમજાવી સકાતું નથી.”૪૨

આ મુકરર સિદ્ધાન્તોને આપણે સર્વાંશે અનુમાદન ન આપી સકીએ તો પણ ભરતખંડની માનવજાતિયોની રચનામાં રહેલા વિદેશીય મિશ્રણનો અનાદર કરી સકીએ તેમ નથી, કારણ કે ઉપર જોયું તે પ્રમાણે એ જ સિદ્ધાન્તનાં આધારભૂત અન્ય પ્રમાણો પણ છે. ત્યારે આ મતનો રથૂલ સ્વરૂપમાં સ્વીકાર કરતાં આપણે જોઈએ છીએ કે, જ્યારે જાતિયોનાં હાવાં સંમિશ્રણોથી સ્થાનિક ભાષામાં બાહ્ય તત્ત્વો મિશ્રિત થવાની અને નવાં તત્ત્વો ઉત્પન્ન થવાની અનુકૂળતા વધી, ત્યારે દેશની સર્વદા સંકુલ્પ રહેતી સ્થિતિમાં સાહિત્યની સમૃદ્ધિનો અને હેના વિકાસનો બહુ અવકાશ રહ્યો નહિ; એ અવકાશ આપતા અપવાદરૂપ સમયો હતા તે ફક્ત સૌરાષ્ટ્રીઓના સમયો— ખાસ કરીને, ઉપર કહ્યું છે તેમ, સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના; અથવા પ્રાચીન ઉત્કૃષ્ટકાવ્યિક સંસ્કૃત સાહિત્યના સમયો.

હવે આપણે સુસલમાનસમય (ખ. સ. ૧૨૯૭ થી ૧૭૬૦) તરફ સુસલમાનસમય. શીઘ્ર દૃષ્ટિએ કરીશું.

સાઠાચાર સૈકા ઉપરાંતના આ સમયના ત્રણ

ભાગ પડી સકે છે:—

- (૧) દિલ્હીના ખુલ્લુંહેલા બાદશાહોનું આધિપત્ય, એક સૈકાથી જરાક વધારે (ખ. સ. ૧૨૯૭ થી ૧૪૦૩).
- (૨) અમદાવાદના રાજાઓનું આધિપત્ય, લગભગ પોણાબે સૈકા (ખ. સ. ૧૪૦૩ થી ૧૫૭૩); અને
- (૩) મુગલ બાદશાહોનું આધિપત્ય, એટલે હેમના તાબાના સુબાઓનું આધિપત્ય, લગભગ બે સૈકા (ખ. સ. ૧૫૭૩ થી ૧૭૬૦).

આ સાઠાચાર સૈકા દરમિયાન ગુજરાતનો વિષયવિસ્તાર બહુ બદલાયા કરતો. તે નીચે પ્રમાણે:—

૧૪ માં સૈકામાં—ઉત્તરમાં જાલોરથી દક્ષિણમાં સુબાઈની નજદીકના પ્રદેશ સુધી, અને પૂર્વમાં માળવા અને ખાનદેશની ટેકરીઓથી પશ્ચિમમાં સમુદ્ર પર્યન્ત.

૧૫ મા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં:—ધણે અંશે પૂર્વ પ્રમાણે.

૧૫ મા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં અને ૧૬ મા સૈકાની પહેલી પચ્ચીશી-માં—ખાનદેશ અને માળવામાંથી મોટા ભાગે પહેલાના પ્રદેશમાં ઉમેરાયા.

૧૬ મા સૈકાના ઉત્તર અંશમાં (ખ. સ. ૧૫૩૦ થી ૧૫૭૩)—જે દરમ્યાન કેટલોક સમય રાજ્ય દુર્બલસ્થિત રહ્યું હતું —ખાનદેશનો પશ્ચિમ ભાગ અને કોંકણનો ઉત્તર ભાગ ગુજરાતના રાજ્યની જ્ઞાત હતો.

છેવટ—ખ. સ. ૧૮૫૩ માં અકબરે કરેલી વ્યવસ્થા પ્રમાણે—માળવા અને ખાનદેશને વધારે પ્રદેશ પાછો સોંપવામાં આવ્યો.

આગળ ઉપર ઉત્તરમાં જાગેર અને સિરોહી; ઇશાન કાણુમાં ડુંગરપુર અને વાંસવાડા અને પૂર્વમાં અલિરાજપુર; એટલાં રજપૂતાનાને અને મધ્ય-દેશને સોંપવામાં આવ્યા; અને બાકી રહ્યો આજનો ગુજરાત પ્રદેશ.

ખર્ડના (વસ્તુતઃ 'મિરાતે અહમદી'ના ભાષાંતર ૩૫) ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ૧૧૦ મે પૃષ્ઠે સરકારોની (એટલે પ્રદેશોની), અને રાજકીય વ્યવસ્થાએ ગુજરાતમાં સમાવિષ્ટ થતા ભાગોની, નામાવલિ આપીછે. હેમાં (રજપૂતામાંનાં) જુહાપુર અને જાગેર અને નાગોરનો સમાવેશ છે, દક્ષિણમાં એ વસાઈ અને કમણુ પર્યન્ત પહોંચેછે અને તેથી એ નીચે (કોંકણમાં) ઠાંકા—રાજપુર સૂધી જાયછે; અને પૂર્વમાં અને ઇશાન કાણુમાં એ (ખાનદેશમાં આવેલા) મુલ્હેર અને નન્દુરગાર તથા ડુંગરપુર, વાંસવાડા અને સિરોહીનો સમાવેશ કરેછે.

આ વિષયવિસ્તાર માત્ર રાજકીય દેશવ્યવસ્થા રૂપે હતો, ભાષાપ્રચાર દર્શાવનારી સ્થલવ્યવસ્થા હેમાં નહોતી, એ અહિંયાં સ્મરણમાં રાખવાનું છે. હાવા રાજ્યવ્યવસ્થાને પરિણામે પડેલા વિભાગોવડે ભાષાપ્રચારની સ્થલવ્યવસ્થા કરવી શક્ય નથી.

મુસલમાન સમયના ઇતિહાસનું અવલોકન કરતાં લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે ઔરંગઝેબના મૃત્યુ પછી અર્ધો સૈકાસૂધી (ખ. સ. મુસલમાન સમય દર ૧૭૦૭ થી ૧૭૫૭ સૂધી) રાજ્યતન્ત્ર અસ્તવ્યસ્ત મ્યાનના ભાષાવિકાસ સ્થિતિમાં હતું. આ સમય દરમ્યાન મરાઠાઓને અવકાશ પર અસર કરતા પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયા. આપણે દક્ષ સમયમાં 'મરાઠા સમય' વિશે વિચાર કરીશું પરંતુ એ પહેલાં મુસલમાન સમય દરમ્યાનનાં બુદ્ધિના અને ભાષાના વિકાસપર અસર કરતાં તત્ત્વોની પર્ચોલોયના

ઠરી લઇએ, આ બહુ લક્ષ્યોગ્ય છે કે, જ્યારે મુસલમાનોની પૂર્વના સમયમાં વિદેશીય જાતિયો દેશગત જાતિયોની સાથે એટલે સુધી મિશ્ર થઈ જતી કે એ સમિશ્રણને પરિણામે વિલક્ષણ પ્રકારની નવી જાતિયો ઉદ્ભવતી, અને હેતુ એક પરિણામ આપણી પ્રાકૃત ભાષાઓની ઉત્પત્તિ અને આગળ ઉપરના વિકાસ રૂપ આપ્યું, ત્યારે મુસલમાનસમય દરમ્યાન વસ્તુસ્થિતિ બિન્ન પ્રકારની જ હતી. મુસલમાન આધિપત્યની પૂર્વેના સૈકાઓમાં જે રક્તસંમિશ્રણ અને જાતિયોનું એકીભવન થતું તો એ સમયે નહોતું થયું. મુગલ બાદશાહોએ કેટલાક રજપૂત સાથે કરેલા વૈવાહિક સંબંધ તરફ કે મેમણ, ખોજ, બહોરા ઇલાદિ વણોના મુલ્યજૂત હિંદુઓના ઇસ્લામ ધર્મમાં પરિવર્તન તરફ મ્હારું અલક્ષ નથી. પણ એ તો અસાધારણ સામાજિક ઘટનાઓ છે, જેમાં સંમિશ્ર થતાં તરવેા હજૂ અંશોરૂપે સુવ્યક્ત છે, પૂર્વના સૈકાઓમાંના જાતીય એકીભવનથી આ ઘટનાઓ તદ્દન બિન્ન પ્રકારની છે. વળી મુસલમાન સમયની આ ઘટનાઓનો વિષય મર્યાદિત હતો, જ્યારે પૂર્વકાલીન એકીભવનની અતિવિશાળ હિંદુસમાજની રચનાપર અસર થઈ હતી અને એ પરિણામને લીધે હેની અસર દેશની ભાષાપર પણ થઈ એ સ્વાભાવિક હતું. કારણ કે જ્યારે મુસલમાનસમયની ઘટનાઓ એક પ્રકારે માત્ર કૃત્રિમ વ્યવસ્થાઓ હતી, ત્યારે હેની પૂર્વેનાં એકીભવનો સ્વરૂપતાઃ ઉત્ક્રાન્તિના વિધિરૂપ હતા. પરિણામ એ આપ્યું કે રાજ્યકર્તા મુસલમાનોની ભાષાની એટલે ફારસીની, દેશની ભાષાઓ અને સાહિત્યપર જે અસર થઈ તે માત્ર બાહ્ય હતી, અન્તરંગજૂત નહોતી.^{૩૩} છતાં પણ એટલું તો સ્વીકારવું પડશે કે આ સમય દરમ્યાન પણ, ફારસીની બાહ્ય અસરથી અન્તરંગબાધી વિકાર પામ્યા વિના, ભાષાઓ ઉત્ક્રાન્તિના માર્ગપર પ્રવાણ કરી રહી હતી.

આ સમય દરમ્યાન રાજ્યતંત્રમાં પદવીઓ ભોગવતી નાગર, કાયસ્થ, અને બ્રહ્મક્ષત્રિય જેવી કેટલીએક જાતિયો રાજભાષાનો અભ્યાસ કરતી અને હેમાં પ્રાવીણ્ય મેળવતી, તે એટલે સુધી કે તેઓમાંના કેટલાએકે તો ફારસી પંડિતો અને કવિયો તરીકે વિખ્યાત હતા.

૩૩ આ ઉક્તિને એક મર્યાદા છેઃ ગુજરાતીમાં ત્ર અને કાઠીના પ્રકારના શબ્દોમાં જ અને જાનો વિરૂત હચ્ચાર છે. હેનો ઉદ્ભવ જો કે એ શબ્દોની પૂર્વાવસ્થામાં રહેલા વાગ્ધાપારવિષયક પ્રસંગોમાં રહેલો છે-નગર અને કલદ્રિયામાં જ ઉપર રહેલા મથન અને ય અને વના સાંનિધ્યમાં જ જો કે વિરૂત સ્વરનું બીજ રહેલું છે- તોપણ અરબી અને ફારસી ભાષાઓના હયાત અને વલ્લના પ્રકારના શબ્દોમાં રહેલા અપરિચિત વિદેશીય હચ્ચારના સામ્યથી જ એ બીજનું પરિોપણ થયું છે. આ વિષયની પૂર્ણ ચર્ચા માટે વ્યાખ્યાન ચોખું હતું.

શુદ્ધિ અને સાહિત્યના વિલાસરૂપ 'જંતબાઝી' નામનીગર જે સુવિખ્યાત ગમ્મત નાગરો, અને કદાચ બીજી એ યાત્રિયોના ગૃહસ્થો પણ, યાત્રિભોજન દરમ્યાન કરતા એ જ સૂચવેછે કે એ યાત્રિયોપર ફારસીભાષાની અસર કેટલી હતી. વળી કચેરીઓમાં ફારસીભાષા વપરાતી હોવાથી રાજ્યતંત્રને લગતી ભાષામાં અને તે દ્વારા દેશની સામાન્ય ભાષામાં સ્વાભાવિક રીતે ધણું ફારસી શબ્દોનો પ્રવેશ થયો. બીજો ક્રમ એ હતો કે કચેરીની અને રાજ-મન્દિરની ભાષાની અસર સામાન્ય લોકની બજારની ભાષાપર પણ ફારસી રીતે થઈ અને હેમાં, લોકની શુદ્ધિમર્યાદાને પરિણામે અને શબ્દોઆરપર સામાન્યતઃ અસર કરતા અન્ય પ્રસંગોને લીધે, શબ્દોનું સ્વરૂપ વારંવાર બદલાઈ જતું. આ ક્રમને પારણામે જ એક બાબુ ઉર્દુ ભાષા—એટલે જાવણીની ભાષા—હયાતીમાં આવી, અને બીજી બાબુ દેશની જ ભાષાના શબ્દસમૂહમાં ફારસી તરવો ઉમેરાયાં (આ ખાસ લક્ષમાં રાખવું ધટેછે કે ફારસી તરવો માત્ર શબ્દસમૂહમાં જ ઉમેરાયાં હતાં).

સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં અને પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીમાં આવતા શબ્દો ફારસીમાંથી ગુજરાતી-વાગ્ધ્યાપારના જે નિયમોને અનુસરતા એ જ નિયમોમાં થતી સંક્રાન્તિને લ-ઉપર વર્ણવેલી શબ્દસ્વરૂપની વિક્રિયાના નિયામક હતા ગતાવાગ્ધ્યાપારવિષયક એ વાત લક્ષ આકર્ષે હેવી છે:-કેટલાએક પ્રસંગોએ નિયમો:-એ નિયમો ફારસીમાંથી થતા સંક્રમણને લગતા નિયમો સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં અને પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીમાં થતા સંક્રમણના નિયમોના જેવા હતા. આ ઉક્તિના નિર્દેશન તરીકે કેટલાએક ઉદાહરણો યદ્યપ્તાએ નિયમોથી બિન્ન નથી. લઈને આપું છું:-

(૧) વ્યત્યય એટલે વર્ણોની અદ્વલબદ્ધ; જેમ કે:-

ફારસી (અરબી) બમાન્ત, ગુજરાતી બનામત; આ વિધિ હુમયન્દ પોતાના વ્યાકરણમાં ૮-૨-૧૧૬ થી ૧૨૪ સૂત્રોમાં વર્ણવેછે, જેનાં ઉદાહરણો:-

પ્રાકૃત ઘાણારસી (જેમાંથી બનારસ થયું), સંસ્કૃત વાણસીમાંથી; પ્રાકૃત અલ્લપુર, સંસ્કૃત અલ્લપુરમાંથી; ઇલાદિ.

૩૪ આ ગમ્મતમાં ખેલનારાઓમાંનો એક જણ ફારસી કવિતાની એક બૃત બોલતો અને ત્હાર પણ બીજો એ બૃતના અન્ય વર્ણથી રાઝ થતો બીજો બૃત બોલતો; અને એમને એમ રચાતી જતી કાવ્યશૃંખલાને દિંરોજે બૂલતાં રસિકદ્વયોમાં, ઉત્સાહ નમતો.

(સં.) વિદ્યાલભાષી (ગુજરાતી) ચિલાહી થયું તે પણ એ જ નિયમે.^{૨૫}

(૨) સ્વરાણા સ્વરાઃ પ્રાયોજ્યધ્વંષે (સિ. દે. ૮-૪-૩૨૮); આ નિયમ અનેક સ્વરવિકૃતિનો ખુલાસો આપેછે. અને શબ્દના આદિમાં એક સ્વર ઉમેરાયછે એ વાત ગુજરાતી વાગ્યાપારનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. આ બંને નિયમોની ક્રિયા ગુજરાતી શબ્દ આવેદ્યમાં એવામાં આવેછે, જે અરબી દ્વયદ્વમાંથી નીકળ્યોછે.

(૩) કેટલાએક શબ્દોમાં એ અને જોનો વિવૃત ઉચ્ચાર થાયછે એ ગુજરાતીનું એક ખાસ લક્ષણ છે. એ શબ્દોની રૂપરચનામાં પ્રયુક્ત થતા નિયમોની ચર્ચા આ પછીના એક વ્યાખ્યાનમાં હું કરીશ. અહિંયાં એટલું જ કહેવું ખસ થશે કે (સંસ્કૃત કે પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીમાં સંક્રાન્ત થતા શબ્દોમાં પ્રવૃત્તિ પામતો) આ નિયમ ફારસી કે અરબીમાંથી ગુજરાતીમાં આવતા શબ્દોમાં પણ પ્રવર્તેછે; જેમ કે:

અરબી કે ફારસી	ગુજરાતી
કૌલ (કવ્લ)	કૌલ
ગૈરત (ગવૃત)	ગરિત
દેખન (દિયાન)	દરીન
એલ (અલ્)	અલ્લે
ગૈલ (ગલ્)	ગલ
ગૈર (ગૃર)	ગર (ગરિવાજી ઇલાદિમાં)
	ઇલાદિ ઇલાદિ.

(સૂચના—માત્ર વગેરે (અરબી વગૈર)માં જોનો એ વિવૃત નથી. આ અપવાદ ગણાવો. જોધો.)

ઘરર (ફા. ગહર), કર (ફા. કહર), કર (ફા. કહર) અને હેવા શબ્દોમાં એનો વિવૃત ઉચ્ચાર ઉપજાવતા ક્રમમાં કેટલાએક આન્તર વિકાસોનો સમાવેશ થાયછે તે અન્ય વ્યાખ્યાનમાં યોગ્ય સ્થાને હું વર્ણવીશ.

૩૫ Linguistic Survey of India (ભરતજીની ભાષાઓનું સમગ્રદર્શન) એ નામના ગ્રંથમાં (પુ ૯. ભાગ ૨ પૃષ્ઠ ૩૩૧ પેરા ૬ માં) સર જ્યોર્જ ટ્રીઅર્સન ચિલાહી શબ્દને હ (હો, હી, હું) પ્રત્યય લગાડવાથી થયેલા શબ્દો પૈકી આપેછે. આ એક સ્પષ્ટ ભૂલ છે. હેમણે આપેલું ઉદાહરણ કુદરતે પણ એટલું જ ભૂલ બરેલું છે, ખિલ-ચિલામાં તેમ જ કુહુટ-કુહુટો-કુહુટો હેમાં હ છે તે શબ્દો, અન્તર્ગત છે, પ્રત્યયરૂપ નથી.

૩૬ વિવૃત સ્વરને અરબી માત્રાવડે દર્શાવવાનો હોવાથી મહં ઉદેરાપૂર્વક જ ઉપર માત્રા મૂકીછે.

(૪) અન્ય એક જોડામાં (અર્થાત્) અને ઉં (નાન્યતર) આવે છે; જેમ કે:-

ફારસી કે અરબી	ગુજરાતી
પરદેહ	પદ્દો
મુદ્દેહ	મદ્દું
પ્યોદેહ	પ્યાદું
સજ્જાનેહ	સજ્જાનો
તકિયેહ	તકિયો
નકારેહ	નગાર્હ
પ્યાલેહ	પ્યાલો

ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

ખીણ ખાણ, હોવા અન્ય પદ વિનાના, પણ માત્ર વ્યંજનવાળા, શબ્દોમાંથી ગુજરાતી શબ્દો અન્ય ભાષાના આવે છે:-

ફારસી કે અરબી	ગુજરાતી
મર્દ	મરદ
માર્ગ	માર્ગ
ફિકર	ફિકર, ફકર

ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

આ તત્ત્વ સંસ્કૃતજન્ય શબ્દોમાં પ્રવર્તતા એક નિયમને મળતું આવે છે; તે એ કે જ્યાં અન્યવાળા સંસ્કૃતશબ્દો, અપભ્રંશમાં અન્યપદનો જથ્થો થયા પછી, ગુજરાતીમાં જો અન્યવાળા શબ્દોરૂપે આવે છે, અને ક પ્રત્યય વિનાના જોડાના સંસ્કૃતશબ્દો ગુજરાતીમાં અન્ય ના વાળા બને છે; જેમ કે.

સંસ્કૃત	અપભ્રંશ	ગુજરાતી
દન્તક.	દંતક	દાતો
હસ્તક	હત્થક	હાથો
દન્ત	દંત	દાત
હસ્ત.	હત્થ	હાથ

ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

ફારસી અને અરબીમાંથી ગુજરાતીમાં સંક્રમણ થતી વેળા, જન્ય જો (કે ઉં) પ્રાપ્ત થયા પહેલાં, હોવા જ જરૂર હોય તો અલક્ષિતરીતે થયેલા હોવા જોઈએ, હોવી કલ્પના યથા સહે.

(૫) જૂનો ગુજરાતીમાં જ થાયછે; ગૃહી અર્થ નેદર (કા.) નર્મી (કા.); કાઠી (કા.) વાઠી (કા.); ઘાઠી (કા.) ઘાઠી (કા.); મિઠા (કા.) મિઠો (કા.); મિદ (કા.) મિદ (કા.) મિઝાજ (કા.) મિઝાજ (કા.); ઇત્યાદિ.

આ શબ્દો પૈકી મિઝાજમાં પ્રથમ વ્યત્તય થયો હોય એમ જણાયછે, અને એથી અવાન્તરરૂપ મિઝાજ થઇને અન્ય જૂનો જ થતાં મિઝાજ બનેછે. અને એ રૂપ સૂરત અને ભરૂચ શિવાય ગુજરાતમાં સર્વત્ર વપરાયછે; ભરૂચ સૂરત અને ભરૂચ પ્રદેશના લોકો જૂનો જ કરીને મિઝાજ રૂપ વાપરેછે. પરંતુ હેનો શિષ્ટ રૂપ તરીકે સ્વીકાર થતો નથી, કારણ કે શિષ્ટતાનો નિર્ણય કરવામાં તો સુશિક્ષિત વર્ગોનાં લખાણોમાં અને સંભાષણમાં થતા સાધારણુતમ પ્રયોગને જ પ્રમાણુ ગણવામાં આવેછે.

આ નિયમ ફારસી અને ગુજરાતી વચ્ચેના સંબંધનો એક અત્યંત સાધારણુ વિશેષ છે, કારણ કે સંસ્કૃતમાં અને અન્ય ભારતવર્ષીય ભાષાઓમાં એ જ ઉચ્ચાર અપરિચિત છે.

(૬) અર્થનું અન્યથાભાન થતાં શબ્દોનો અપ્રયોગ થાયછે, જેમ કે (અરબી) તર્ફ (એકવચન), તર્ફે (દ્વિ. વ.); (ગુજરાતી) તરફે.

અરબી શબ્દ તર્ફેનો અર્થ "જે બાજુએ" થાયછે, ભરૂચ શબ્દના મૂળ અર્થથી અજાણુ લોકો તરફે શબ્દને ગુજરાતીમાં તર્ફ-એક બાજુ-ના અર્થમાં વાપરેછે.

(આ ઘટનામાં શબ્દના સ્વરૂપમાં ફેરફાર થતો નથી; પરંતુ અન્યથા-બુદ્ધિના નિયમનું ઉદાહરણુ આપવા હેતુ અહિંયાં સમાવેશ કર્યોછે.)

(૭) બંજનોમાં પ્રાણોપચય થાયછે, એટલે કે અલ્પપ્રાણુ બંજનો મહાપ્રાણુ બનેછે; જેમ કે—

ફારસી કે અરબી

વક્ત

ગુજરાતી

વક્ત

સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીમાં આવતા ધણા શબ્દોમાં આ વિકાર થતો જેવામાં આવેછે;—

સંસ્કૃત

પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ

ગુજરાતી

કોણક

કોણડ

લૂણો

જ્વાલા

જાલા

જાલ

કાન્ત

કંતુ

કંચ

ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ.

(૮) કને સ્થાને ગ.

ફારસી કે અરબી

ગુજરાતી

નકારહ

નગારું

આ ફેરફારને અપ્રગ્ણતાથી થતો સિ. હે. ૮-૪-૩૯૬ માં બતાવેલો છે; વળી પ્રાકૃતમાં કેટલાક શબ્દોમાં પણ એ યાવ છે (સિ. હે. ૮-૧-૧૮૨૩૮).
કેટલાએક પ્રસંગોએ ગુજરાતીમાં પણ એ ફેરફાર યાવ છે; જેમ કે

સંસ્કૃત

ગુજરાતી

પર્યંકઃ

પર્લંગ

દ્વિકકઃ

બગડો

एकादश

અગિયાર

एकोन

બોગળ (બોગળીસ બોગળગ્રીવ ઇત્યાદિમાં).

सप्तकालः

સપ્તગાલો.

(૯) ફ કે હ (અન્યેતર) નો જ યાવ છે; જેમ કે

ફારસી

ગુજરાતી

मुद्द

મહદું

मुर्ग(=पक्षी)

મરખ (હું)=કુકડો; મરખો મરખી ૪૯

फिकर

ફકર

ઇત્યાદિ

સંસ્કૃત કે પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીમાં સંક્રાન્તિ પામતા શબ્દોમાં આ ફેરફાર બહુ પ્રવર્તમાન છે; જેમ કે

ગુજરાતી

विना (સં), विण (પ્રા.)

વના

तिल (સં, ને પ્રા.)

તલ

चिनोति (સં.)

ચણે

विणइ (પ્રા.)

વણે

मुद्ग (સં.)

મદા

मुग (પ્રા.)

મગ

सनाति (સં.)

સણે

सणइ (પ્રા.)

સણે

ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

૩૮ મરકનું-મરખવું, મદદલ-મદગળો, મંદુર્ક-મંદુર્ગ.

૩૯ અર્ધવિપરિણામ મટિ બંગેટ રાજે total સરખારો; દેનો મૂળ અર્થ-કાઇ

પણ પક્ષી થતો.

મૂળભાષા સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત હોય, અથવા ફારસી કે અરબી હોય, તે પણ શબ્દના સંક્રમણ દરમ્યાન એક જ કે એક સરખા વાઝ્યાપારના નિયમોની કટલી વિસ્તીર્ણ પ્રવૃત્તિ થાય છે, એ દર્શાવવાને આ ઉદાહરણો પૂરતા થશે. આપણે જોઈએ છીએ કે આજે પણ આપણી ભાષાઓમાં સંક્રાન્ત થતા અંગ્રેજી શબ્દો હોવા જ વાઝ્યાપારના નિયમોને અનુસરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, અંગ્રેજી agreement નું આપણી ભાષાઓમાં ગિરમિટ થાય છે અને અસ્વરિત આઘ સ્વરનો પ્રાયઃ લોપ થાય, એ નિયમની અદિયા આપણે પ્રવૃત્તિ જોઈએ છીએ. Doctor ને બદલે ડાક્ટર કહેતા હિંદી બોલતા ગામડીઆ-ઓ ડાક્ટરમાં રહેલા અદ્વપ્રાણ અધોપ (કઠોર) ક અને સને ધોપ (મૃદુ) બનાવે છે, જે બનાવ અવગ્રંથમાં બહુ સાધારણ છે.

• મરાઠીમાંથી પણ યોગ્ય ઉદાહરણો મળી આવશે:-

(૧) ફારસી નું નો મરાઠીમાં દ થાય છે:-

ફારસી	મરાઠી
આજ્ઞામાદશ	અદમાસ
શુદ્ધર્ગ	શુદ્ધક (જેમ કે હિંગળે શુદ્ધક, કપલાઈ શુદ્ધક ઇત્યાદિ, ગામડાંનાં નામોમાં).

(૨) વ્યત્યય

ફારસી વાદ અજ્ઞ સલામ

મરાઠી વાજત સલામ

(૩) ફારસીમાં રહેલો ધોપ વ્યંજન મરાઠીમાં અધોપ બને છે:-

ફારસી	મરાઠી
શુદ્ધર્ગ	શુદ્ધક (ઉપર આપેલાં ગામડાંનાં નામોમાં)
વાદ અજ્ઞ સલામ	વાજત સલામ

આમ અધોપ બનવાનું કારણ મહેલા ઉદાહરણમાં એ છે કે જ અન્ત્ય વ્યંજન

(૫) તરીકે રહેલો છે, અને ખીજા ઉદાહરણમાં કારણ એ છે કે (જની સાથે ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે વ્યત્યય પામેલો) દ યોજ્યા વ્યંજન તરીકે ઉચ્ચારાય છે અને હેની પછી સ આવે છે. હાવી ધટના સંસ્કૃતના સંધિકાર્યમાં બહુ પરિચિત છે.

હવે આપણે ત્વરાથી ગુજરાતના ઇતિહાસમાંના મરાઠી સમય તરફ મરાઠાઓનો સમય; પ્રવાણ કરવું જોઈશે. ગુજરાતસાથેના મરાઠાઓના સંબંધ હોના ત્રણ અવસ્થા. ના નીચે પ્રમાણે ત્રણ અવસ્થા છે:-

૧ લૂંટફાટના ઉદ્દેશવાળા આક્રમણોનો સમય, ઈ. સ. ૧૬૬૪ થી ૧૭૪૩
પર્યંત, જે દરમ્યાન મરાઠાઓ હજી આ પ્રદેશમાં પ્રતિષ્ઠિત નહોતા થયા.

૨ બાહુતી સાહાય્યોનો સમય, ઈ. સ. ૧૭૪૩ થી ૧૭૬૦, જે દરમ્યાન
મુસલમાન અમલદારોના ઝગડાઓમાં વચ્ચે પડીને મરાઠાઓ પોતાનાં સૈન્યો
મદદે મોકલતા હતા અને ક્રમશઃ ભૂમિ પ્રાપ્ત કરતા જતા હતા.

૩ આધિપત્યનો સમય, ઈ. સ. ૧૭૬૦ થી ૧૮૦૧, જે દરમ્યાન પેશ્વા-
ઓની સત્તા કરતાં ગાયકવાડની સત્તા વખતે વખતે વધારે હતી.

ઈ. સ. ૧૮૦૨ પછી મરાઠા આધિપત્ય નષ્ટ થયું અને સર્વોપરિ સત્તા
વસ્તુતઃ બ્રિટિશના હાથમાં ગઈ.

સમસ્ત મરાઠાસમય દરમ્યાન દેશના ઇતિહાસના વિધાતા, ભોલક
કરતાં ધણે મોટા અંશે, સરકાર અને હેના પ્રતિનિધિયો હતા. આર્થિક લાભ
ઉપરાંત મરાઠાઓને ગુજરાતની કાંઈ દરકાર નહોતી. શિવાજીનો મુખ્ય
ઉદ્દેશ ધન લૂટવાનો હતો, અને એથી નહેપારી અને કારીગર ભોલકને સૌથી
વધારે હાનિ પહોંચી. ત્વરાથી કાર્ય સાધી લેવું એ હેતુ સિદ્ધાન્ત હોઈને હેનાં
આગમનો અલ્પકાલિક હતાં અને હેની અસર ક્ષણિક હતી. પોતાના સવારો
લઈ જઈ સફે તેટલી લૂંટ એ ધસડી જતો. આક્રમણસમયે હેની સાથે
શિયો કે પરિચારકો આવતા જ નહોતા, અને મોટો ઠંડ આપી સફે હેવા
કેટલાક ધનિકો શિવાય કાંઈને તે પકડી જતો નહિ. શિયો અને કૃષિકારોને
પકડતો જ નહિ. પરંતુ મરાઠાઓની લૂટફાટોના ઉત્તરકાલમાં આ આક્રમણોની
ગતિ મન્દમન્દ થતી ગઈ અને સામર્થ્ય વધતું ગયું. હવે તે લૂટેલી સંપત્તિનાં
ગાડાંઓ ભરીને દક્ષિણમાં લઈ જવામાં આવતાં અને પાછળના રસ્તાઓનું
અને પર્વતમાર્ગોનું મરાઠાઓ રક્ષણ કરતા જતા હતા.

પેશ્વા અને મરાઠા દાબાડે વચ્ચેના આન્તરકલહો એટલા પ્રખ્યાત છે કે
હેનું વિસ્તીર્ણ વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. હેને પરિણામે ગુજરાત વર્ષો સુધી
વ્યવસ્થાહીન દશામાં રહ્યો અને અન્તે ખરી સત્તા ગાયકવાડના હાથમાં
ગઈ. બીજી વાત એ ખ્યાનમાં રાખવાની છે કે ગુજરાતમાં હેમની સત્તા
હતી તે દરમ્યાન મરાઠાઓને ઠોકણુમાંથી અને ઘાટપરથી સૈનિકો લાવવા
પડતા; અમુક કારણોને લીધે ગુજરાતના લગભગ વર્ષો અને અસહી અનાર્થ
ભલિયો મરાઠાઓની સેનાના ઉપયોગમાં નહોતાં આવતાં. મરાઠા સૈન્યની
નિવાસભૂમિ સર્વદા દક્ષિણમાં હતી, અને મરાઠાઓ ગુજરાતમાં પ્રતિષ્ઠિત
થયા ત્યારપછી એ અનેક વર્ષો પર્વત તેમનું સૈન્ય જન્મભૂમિમાં
ઝડપુ ગાળવા નિયમિત રીતે જતું. હેમના નેતાઓ પણ

રાજધાનીની સમીપમાં બને તેટલું રહેતા. મરાઠાઓના મેળવેલા પ્રદેશોનું વ્યવસ્થાપોગ્ય એકરૂપે દલીકરણ કરવાપૂરતું સૈન્ય ગુજરાતમાં રાખવામાં આવતું નહોતું. પરિણામે મરાઠાઓનું આધિપત્ય એટલી ત્વરાથી વિનષ્ટ થયું કે દેશના તન્ત્રમાં મળી જઈને તદ્દપ થવાનો ત્હેને સમય જ ન રહ્યો; અને વસ્તુસ્થિતિ વિચારતાં આ પરિણામ સ્વાભાવિક હતું એમ જણાય છે, કારણ કે શાસનકર્તાની નિવાસભૂમિથી દૂર રહેલા આ પ્રદેશની શાસનપ્રણાલી સુવ્યવસ્થ નયસિદ્ધ રાજ્યતન્ત્રરૂપ નહોતી પરંતુ યુદ્ધસમયના લશ્કરી અધિકાર જેવી હતી; પ્રધાન પાત્રો અને સત્તાવાહી પુરોષો આન્તર ધર્મ્યા અને કલહ-ને લીધે વિસ્મિત હતા; કેન્દ્રભૂત અધિકારીને પોતાને સ્થાનિક શાસનકર્તા તરફ શંકા અને દ્વેષબુદ્ધિ હતી; આ દુર્વૃત્તિયો તેમ જ સ્થાનિક અધિકારીઓની અદ્વરદર્શિતાને લીધે ભૂતપૂર્વ તન્ત્રમાંથી એક સમયોચિત રાજ્યતન્ત્ર ઘટાવવાનું બન્યું નહિ અને અંતે અંતે શાસનવ્યવસ્થા ચેતનહીન અને સ્તબ્ધરૂપ બની, વિદેશીય ભોંક ઉપર દેશ ખંડારથી નાંખેલી ધૂસરી જેવી થઈ રહી, દેશમાં જ ઉદ્ભવેલી વ્યવસ્થા જેવી ન બની.

મરાઠાઓના આગમન અને આધિપત્યના આ સમય દરમ્યાન અને ઇતિહાસમાં નથી તે પછી તરતમાં સાહિત્યવિષયક જીવન અને પ્રવૃત્તિના વર્ણવે હોવા દેશની પરિમાણનો કે અભાવનો વિચાર કરતાં આ સર્વ ધ્યાનમાં આપાપર થયેલી રાખવા લાયક લક્ષણભૂત પ્રસંગો સ્મૃતિમાં રાખવાના છે. મરાઠાસંસર્ગજન્ય પરંતુ આ સમયમાં કેટલીએક હોવી સંસ્થાઓ હતી ખરી અસરો. કે જે વર્ણવવાનો ઇતિહાસકારોએ થયે જ નથી લીધે પણ જે આપણા પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ઉપયોગી થાય એમ છે, ઉદાહરણ તરીકે, દક્ષિણની પદ્ધતિ અને તે સંબંધે શાસ્ત્રીઓની સ્પર્ધા, જે વિશે આપણને વિશ્વાસયોગ્ય દત્તકથા અને અન્ય પ્રભવામાંથી માહિતી મળે છે, તે હાવી સંસ્થા હતી. મરાઠાઓની ભાષા અને સંસ્થાઓએ ગુજરાતની ભાષા અને સંસ્થાઓને અપેલા, ભિન્નભિન્ન સામર્થ્ય અને ગૌરવ યુક્ત, અનેક સંસ્કારોનું પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ મૂળ આ સ્પર્ધાઓમાં જ હતું. આ સમય દરમ્યાન એક વખત તે સંસ્કૃત અધ્યયન અને દક્ષિણી બ્રાહ્મણોનો અવિનાશાવરૂપ સંયોગ હતો, તે એટલે સુધી કે ગુજરાતી શાસ્ત્રીઓ માહારાષ્ટ્ર બ્રાહ્મણોની પાધડી પણ પ્હેરવા લાગ્યા, અને પરિણામે એ અમુક પ્રકારની પાધડી વિદ્વાતાનું ચિહ્ન લેખાવા લાગી, અને હવે તે ગુજરાતના બ્રાહ્મણવર્ણની કેટલીક શાખાઓમાં માયાના પ્હેરવેશ તરીકે સ્થાન પામી છે. (અઘાપિ, વધારે નહિં તે એક શાખામાં, જે પ્રકારની પાધડી પ્હેરાય છે જ, સામાન્યવર્ગ સાધારણ ગુજરાતી (ગોળ

આકારની) પાધડી પહેરે છે જ્યારે તેઓમાંના શાસ્ત્રી અને પુરાણી વર્ગ દક્ષિણી બ્રાહ્મણની પાધડી પહેરે છે.)

આ તો એ સ્પર્ધાઓનું સૂચક એક અલ્પ તત્ત્વ હતું. એક વખત હેમાંથી એવી ઉગ્ર અહમદમિકા અને ઈર્ષ્યાઓ ઉદ્ભવી હતી કે ગુજરાતી અને દક્ષિણી બ્રાહ્મણો, છેક ઉચ્ચારપદ્ધતિની વાતમાં પણ, એકબીજાનાં હિંદ્ર સોધતા. ગુજરાતીઓના સંસ્કૃતના ઉચ્ચારને બ્રહ્મ ગણીને દક્ષિણી બ્રાહ્મણો ગર્હણ કરતા અને આ વૃત્તિમાંથી પ્રચલિત શ્લોક ઉદ્ભવ્યો:—

શુભ્રી શુભ્રી જાતો (તા) મુકુન્દોઽપિ મન્નન્દકઃ ।

, ગુર્જરાણા મુક્ષં બ્રટં (પ્રાપ્ય) શિવોઽપિ શવતાં ગતઃ ॥

મહને બરાબર યાદ છે કે સ્પર્ધાસ્થ શાસ્ત્રી પ્રજલાલ કાલિદાસ^{૪૦} આ ગર્હણાવૃત્તિનો ધણા ક્રોધથી તિરસ્કાર કરતા અને કહેતા કે:—

“આ હખણી બ્રાહ્મણો આપણા પર ઉચ્ચાર બ્રહ્મ કરવાનો દોષ મૂકે છે; હેમનેજ પૂછો કે જુનો ઉચ્ચાર શો; તેઓ હેમાં અવશ્ય રહ્યારને ઉચ્ચાર કરશે. એ માટે તો હેમની જીભ ખેંચી કાઢવી જોઈએ !” (શાસ્ત્રી ક્રોધશીલ હતા). એક વખત આ પરસ્પર દ્રેષભાવ કેવી ઉગ્ર કાઠિયે પહોંચ્યો હતો એ દર્શાવનારી વાત મહને એક જદ્દ શાસ્ત્રીએ કહી હતી: કે ગુજરાતી સ્ત્રીઓના પોશાક વિષયે પ્રતિપક્ષીવર્ગે ટીકા કરી હતી અને ગુજરાતી શાસ્ત્રીઓએ હેને ઉત્તર આપ્યો હતો.

આ સમયે એ બે ક્રોધવચ્ચે સાહિત્યક્ષેત્રમાં કેટલો નિકટ સંસર્ગ હતો એ દર્શાવવા માટે જ હું આ ન્હાના પ્રસંગો વર્ણવું છું. પરંતુ આટલું તો વિશેષતઃ લક્ષમાં રાખવાનું છે: કે એ સંસર્ગ સંસ્કૃત પંડિતવર્ગમાં જ હતો, અને બહુતમાં શે સંસ્કૃત અધ્યયન વિષયે જ હતો. બંને પ્રચલિતભાષાઓ

^{૪૦} વિક્રમ સવત્તાના વર્તમાન સૈકાના પૂર્વોર્ધમાં જ્ઞેઓ વિજયમાન હતા, મરાઠા પાખ્યા વિ. સં. ૧૯૪૬ના કાર્તિક વદિ ૧૦મને દિવસે (= ૧૧ મી ડીસેમ્બર ૧૮૯૨ ઈ. સ):— જો શાસ્ત્રીએ જેલ્લા અબુલકાસિ સંતે વિ. સં. ૧૯૫૪માં પ્રગટ જેલ્લા વૈદ્યપિક્ષાત્તર્ક આપેલો તો રા. તનસુખરામ મ ત્રિપાઠીએ લખેલો હેમને જીવનવૃત્તાન્ત જુલો. પોતાના વતન (નડિયાદ તાલુકા ખેડા ડિસ્ટ્રિક્ટના) મવાતજ ગામમાં નિવૃત્તિસમયમાં રહેતા હતા ત્યાંથી વિ. સ. ૧૯૪૨ના બાદ્રપદ શુદ્ધ પૂર્ણિમાને દિવસે લખેલો હેમને પત્ર મહારી પાસે છે. ત્યારે પોતાનું વય ૬૦ વર્ષનું હતું એમ એ પત્રમાં તેઓ જણાવે છે. એટલે હેમને જન્મ વિ સં. ૧૮૮૨માં થયો ગણાય. દુર્ભાગ્યે રા. રા. તનસુખરામ ત્રિપાઠીએ આપેલા વૃત્તાન્તમાં સાક્ષીની જન્મતિથિ નથી આપી તેથી મહારે આ ગણના પર આધાર રાખવો પડે છે.

રાજધાનીની સમીપમાં બને તેટલું રહેતા. મરાઠાઓના મેળવેલા પ્રદેશોનું વ્યવસ્થાયોગ્ય એકરૂપે દલીકરણ કરવાપૂરતું સૈન્ય ગુજરાતમાં રાખવામાં આવતું નહોતું. પરિણામે મરાઠાઓનું આધિપત્ય એટલી ત્વરાથી વિનષ્ટ થયું કે દેશના તન્ત્રમાં મળી જઈને તદ્દપ થવાનો તહેને સમય જ ન રહ્યો; અને વસ્તુસ્થિતિ વિચારતાં આ પરિણામ સ્વાભાવિક હતું એમ જણાય છે, કારણ કે શાસનકર્તાની નિવાસભૂમિથી દૂર રહેલા આ પ્રદેશની શાસનપ્રણાલી સુવ્યવસ્થા નયસિદ્ધ રાજ્યતન્ત્રરૂપ નહોતી પરંતુ યુદ્ધસમયના લશ્કરી અધિકાર જેવી હતી; પ્રધાન પાત્રો અને સત્તાવાહી પુરુષો આન્તર ઈર્ધ્યાં અને કલહને લીધે વિમિલિષ્ટ હતા; કેન્દ્રભૂત અધિકારીને પોતાને સ્થાનિક શાસનકર્તા તરફ શંકા અને દ્વેષબુદ્ધિ હતી; આ દુર્વૃત્તિયો તેમ જ સ્થાનિક અધિકારીઓની અદૂરદર્શિતાને લીધે ભૂતપૂર્વ તન્ત્રમાંથી એક સમયોચિત રાજ્યતન્ત્ર ધટાવવાનું બન્યું નહિ અને ઐથી શાસનવ્યવસ્થા એતનહીન અને સ્તબ્ધરૂપ બની, વિદેશીય લોક ઉપર દેશ ખંડારથી નાંખેલી ધૂસરી જેવી થઈ રહી, દેશમાં જ ઉદ્ભવેલી વ્યવસ્થા જેવી ન બની.

મરાઠાઓના આગમન અને આધિપત્યના આ સમય દરમ્યાન અને ઇતિહાસમાં નથી તે પછી તરતમાં સાહિત્યવિષયક જીવન અને પ્રવૃત્તિના વર્ણવી હેવી દેશની પરિમાણનો કે અભાવનો વિચાર કરતાં આ સર્વ ધ્યાનમાં ભાષાપર થયેલી રાખવા લાયક લક્ષણભૂત પ્રસંગો સ્મૃતિમાં રાખવાના છે. મરાઠાસંસર્ગજન્ય પરંતુ આ સમયમાં કેટલીએક હેવી સંસ્થાઓ હતી ખરી અસરો. કે જે વર્ણવવાનો ઇતિહાસકારોએ શ્રમ જ નથી લીધો પણ જે આપણા પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ઉપયોગી થાય એમ છે. ઉદાહરણ તરીકે, દક્ષિણની પદ્ધતિ અને તે સંબંધે શાસ્ત્રીઓની સ્પર્ધા, જે વિશે આપણને વિશ્વાસયોગ્ય દૃતકથા અને અન્ય પ્રભવોમાંથી માહિતી મળે છે, તે હાવી સંસ્થા હતી. મરાઠાઓની ભાષા અને સંસ્થાઓએ ગુજરાતની ભાષા અને સંસ્થાઓને અપેલા, ભિન્નભિન્ન સામર્થ્ય અને ગૌરવ યુક્ત, અનેક સંસ્કારોનું પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ મૂળ આ સ્પર્ધાઓમાં જ હતું. આ સમય દરમ્યાન એક વખત તો સંસ્કૃત અધ્યયન અને દક્ષિણી બ્રાહ્મણોનો અવિનાશાવરૂપ સંયોગ હતો, તે એટલે સૂધી કે ગુજરાતી શાસ્ત્રીઓ માહારાષ્ટ્ર બ્રાહ્મણોની પાઘડી પણ ખેરવા લાગ્યા, અને પરિણામે એ અમુક પ્રકારની પાઘડી વિદ્વાતાનું ચિહ્ન લેખાવા લાગી, અને હવે તો ગુજરાતના બ્રાહ્મણવર્ણની કેટલીક શાખાઓમાં માયાના ખેરવેશ તરીકે સ્થાન પામી છે. (અર્થાત્, વધારે નહિ તો એક શાખામાં, જે પ્રકારની પાઘડી ખેરવે છે જ, સામાન્યવર્ગ સાધારણ ગુજરાતી ગોળ

આકારની) પાધડી પહેરે છે જ્યારે તેઓમાંનો શાસ્ત્રી અને પુરાણી વર્ગ દક્ષિણી બ્રાહ્મણની પાધડી પહેરે છે.)

આ તો એ સ્પર્ધાઓનું સૂચક એક અલ્પ તત્ત્વ હતું. એક વખત હેમાંથી એવી ઉગ્ર અહમદમિકા અને ઇર્ષ્યાઓ ઉદ્ભવી હતી કે ગુજરાતી અને દક્ષિણી બ્રાહ્મણો, છેક ઉચ્ચારપદ્ધતિની વાતમાં પણ, એકબીજાનાં હિંદ્ર સોધતા. ગુજરાતીઓના સંસ્કૃતના ઉચ્ચારને બ્રષ્ટ ગણીને દક્ષિણી બ્રાહ્મણો ગર્હણ કરતા અને આ વૃત્તિમાંથી પ્રચલિત શ્લોક ઉદ્ભવ્યો:—

દુલસી તલસી જાતો (તા) મુકુન્દોઽપિ મકુન્દકઃ ।

ગુર્જરાણાં મુખં બ્રષ્ટં (પ્રાપ્ય) શિવોઽપિ શવતાં ગતઃ ॥

મહને બરાબર યાદ છે કે સ્પર્ગસ્થ શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલિદાસ^{૪૦} આ ગર્હણાવૃત્તિનો ધણા ક્રોધથી તિરસ્કાર કરતા અને કહેતા કે:—

“આ કબજી બ્રાહ્મણો આપણા પર ઉચ્ચાર બ્રષ્ટ કરવાનો દોષ મૂકે છે; હેમનેજ પૂછો કે જુનો ઉચ્ચાર શો; તેઓ હેમાં અવસ્ય રહારનો ઉચ્ચાર કરશે. એ માટે તો હેમની જીભ ખેંચી કાઢવી જોઈએ !” (શાસ્ત્રી ક્રોધશીલ હતા). એક વખત આ પરસ્પર દ્રેષભાવ કેવી ઉગ્ર કાટિયે પહોંચ્યો હતો એ દર્શાવનારી વાત મહને એક વૃદ્ધ શાસ્ત્રીએ કહી હતી: કે ગુજરાતી સ્ત્રીઓના પોશાક વિષયે “તિપક્ષીવર્ગે ટીકા કરી હતી અને ગુજરાતી શાસ્ત્રીઓએ હેનો ઉત્તર આપ્યો હતો.

આ સમયે એ બે કામવચ્ચે સાહિત્યક્ષેત્રમાં કેટલો નિકટ સંસર્ગ હતો એ દર્શાવવા માટે જ હું આ ન્હાના પ્રસંગો વર્ણવું છું. પરંતુ આટલું તો વિશેષતઃ લક્ષમાં રાખવાનું છે: કે એ સંસર્ગ સંસ્કૃત પંડિતવર્ગમાં જ હતો, અને બહુતમાંશે સંસ્કૃત અધ્યયન વિષયે જ હતો. અને પ્રચલિતભાષાઓ

^{૪૦} વિક્રમ સંવત્સરા વર્તમાન સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં જ્યેષ્ઠા વિષ્ણુમાસ હતો, મરણ પામ્યા વિ. સં. ૧૯૪૯ના કાર્તિક વદિ ૧૦મને દિવસે (= ૧૧ મી ડીસેમ્બર ૧૮૯૨ ઈ. સ.)— એ શાસ્ત્રીએ કરેલા અનુવાદ સાથે વિ. સં. ૧૯૫૪માં પ્રગટ કરેલા વૈદેષિકસારમાં આપેલો રા રા. તનસુખરામ મ. ત્રિપાડીએ લખેલો હેમનો જીવનવૃત્તાન્ત જુનો. પોતાના વતન (નડિયાદ તાલુકા ખેડા ડિસ્ટ્રિક્ટના) મવાવજ ગામમાં નિવૃત્તિસમયમાં રહેતા હતા ત્યાંથી વિ. સં. ૧૯૪૨ના બાદ્રપદ શુદ્ધ પૂર્ણિમાને દિવસે લખેલો હેમનો પત્ર મ્હારી પાસે છે. ત્યારે પોતાનું વય ૬૦ વર્ષનું હતું એમ એ પત્રમાં તેઓ જણાવે છે. એટલે હેમનો જન્મ વિ. સં. ૧૮૮૨માં થયો ગણાય. દુર્ભાગ્યે રા રા. તનસુખરામ ત્રિપાડીએ આપેલા વૃત્તાન્તમાં શાસ્ત્રીની જન્મતિથિ નથી આપી તેથી મ્હારે આ ગણના પર આધાર રાખવો પડે છે.

વચ્ચેના વાસ્તવિક બાપાવિષયક સંસર્ગનો પ્રારંભ પણ એ જ સમયે થયો એ નિઃસંદેહ છે, પરંતુ એ સંસર્ગ સામાન્ય પ્રભમાં જ હતો અને તેની ગુજરાતી બાપાપર પ્રમાણમાં ઘણી ઓછી અસર થઈ. તેના કારણો સોધિયે તો મરાઠા સમયના સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંતમાં દેખાડેલા બંને જાતિયો વચ્ચેના આછા અને ક્ષણિક સંસર્ગમાં જડે એમ છે.^{૪૧} પરિણામ એ આવ્યું કે નાર્દવાદો^{૪૨} (અમદાવાદની એક શેરીનું નામ) અને હેવા છૂટક શબ્દો એ સંસર્ગના ચિહ્નરૂપે અછ-પર્થન્ત ગુજરાતીમાં ટકી રહ્યા છે. મરાઠા સમયના અને તે પૂર્વના પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં જોવામાં આવતા પરિવટ^{૪૩} (ધોળી), ટવાટ^{૪૪} (ભૂટો) ઇત્યાદિ શબ્દો તો મરાઠી તેમ જ ગુજરાતીમાં સ્વતન્ત્રરીતે એક જ મૂલમાંથી, એટલે કે પૂર્વ-કાલીન દેશ કે પ્રાકૃત બાપામાંથી, આવ્યા હોવા જોઈએ એ લક્ષમાં રાખવાનું છે. હાનો સવિશેષ પૂરાવો એ છે કે મરાઠીમાં પટ્ટ શબ્દ છે તે તો મૂળ દેશ શબ્દનું દૂરતર રૂપાન્તર છે પરંતુ ગુજરાતી શબ્દ મૂળને નિકટતર છે, કારણ કે મૂળશબ્દ પરિવટો છે, (હેમચન્દ્રકૃત વેશીનામમાલા વર્ગ ૬ કો, શ્લોક ૧૫ મેા જુવો). આ સ્થળે થોડાંક ખીજાં ઉદાહરણો તપાસવા ઉપ-યોગી થશે:-

(બ) બાર્ડ (=મા), આ શબ્દ મરાઠીમાં પરિચિત છે પરંતુ સાધારણતઃ ગુજરાતીમાં અજાત છે, માત્ર અરુપ સ્થળોએ એ શબ્દ ગુજરાતીમાં વપરાયો છે; જેમ કે—

(૧) વેડો બાર્ડ વૂંઢતો હ્વારો રૂ
બંબે આર્દ;પાર ઉતારો;

૪૧ આ ઘટના, કંઈક વિશિષ્ટતા છતાં, હારવખંડપરની ઢીક અસર સાથે સાચ્ય ધરાવે છે; ઢીક સંસર્ગ સિન્દરના સમયથી મિનેન્ડરના સમય પર્થન્ત (કપ્ડાંક 'વિષ્ણુ' પામતો) આશ્ચિ તે છતાં પણ એ અસર બાહ્યતઃ સ્પર્શતી અને અર્થપ્રવિની જ હતી; અને મિ. વિન્સેટ એ. સ્મિથ (The Early History of India, ૫૪ ૨૨૫ બીજી આવૃત્તિમાં) લખે છે તે પ્રમાણે “ઢીક અસર હિન્દુ સંસ્કૃતિની બદિ: તે સીમાને પણ બાંધે જ પડેલી સહી હતી, અને હારતીય સંસ્થાઓમાં કંઈ તાત્વિક વિકાર કરવાને અસમર્થ થઈ હતી.” આ બાપાવિષયક અસરને પણ એટલું જ લાગુ પડે છે.

૪૨ સંસ્કૃત નામિક: (વિ. હે. ૮-૧-૨૨૦ થી) નામિકો કે જ્ઞાવિકો થાય છે. સર્વથા શક્ય છે નાર્દ શબ્દ પેલા રૂપમાંથી ગુજરાતીમાં આવ્યો હોય અને પછી હ્રસ્વ થયો હોય અને જ્ઞાતી શબ્દ મરાઠીમાં બીજા રૂપમાંથી આવ્યો હોય.

૪૩ (વિ. સં. ના ૧૮ મા સૈકાના) રામલની નંદવોશી કડી-૨૭ ને ૩૩ જુવો. (જ. કા. દો. મં. ૧, પૃ. ૧૪૧)

૪૪ નર્મકોટ માં કે પૃષ્ઠ ૧૯ મા સૈકાની બાપાના નમુનાનો ઉતારો જુવો.

(૨) આઈ એ સમોલ્ડ કો નર્દિ; ૪૫

(૩) કાઠિયાવાડના કાઠીઓ “બાપની મા”ના અર્થમાં આઈ શબ્દ વાપરે છે.

અત્યંત સંભવિત છે કે આઈ શબ્દ સંસ્કૃત કાર્યામાંથી નીકળ્યો હોય કે તેની સાથે સંબંધ ધરાવતો હોય; કાર્યામાંથી પ્રાકૃત અજ્ઞા અને મરાઠી બાજી થાય છે. શૌરસેની અને માગધી તેમ જ પાલીમાં અપ્પા અને; જે પણ આઈનું મૂળ હોઈ શકે. (સંસ્કૃત કાર્ય=સસરો, કાર્યપુત્રમાં છે તેમ, (સ્ત્રી પતિને કાર્યપુત્ર કહી સંબોધે છે), અને કાર્યા=સાસુ.)

(૪) વડીઆઈ કે વઢિયાઈ અર્વાચીન શુજરાતીમાં “માની મા”ના અર્થમાં પ્રચરિત છે. (વડી=મ્હોટી અને આઈ=મા)

(બા) આપો કાઠીઓમાં પુરુષને માનપૂર્વક સંબોધવામાં વપરાય છે. આ પ્રયોગ આપના અર્થમાં હશે, અથવા તો આપના અર્થમાં હોવાનો વધારે સંભવ છે. આપ શબ્દ સંસ્કૃત આત્મન્, દેશ્ય અપ્પામાંથી નીકળ્યો છે અને હેને દ્રાવિડ અપ્પા એટલે “બાપ” હેની સાથે સંબંધ છે. (કાનડી અપ્પા=બાપ). પ્રધાન અર્થ પોતે હોઈને એ એક સંમાન દર્શાવનારો શબ્દ હોવો જોઈએ; જેમ શુજરાતીમાં પોતે શબ્દનો પ્રધાન અર્થ “પડે” “ગતે,” થાય છે અને પોતે ઘરમાં છે કે? હેવાં વાક્યોમાં એ માનાર્થે વપરાય છે. મરાઠીમાં અપ્પા પુરુષોનાં વિશેષનામાં જ વપરાય છે (એટલે કે હૂલામણાં નામોમાં), જેમ કે અપ્પા સાહેવ, અપ્પા સાહેવ ઇત્યાદિ.

(એક કાઠી દરબાર વિશેની એક મરકરી મ્હારા સાંભળવામાં આવી છે; દરબારને સી. આઈ. ઈ. નો ખેતાળ મળ્યો એટલે કાઠીલોક કહેવા લાગ્યા કે—

“સ્વાચર તો આપો મટીને આઈ વ્યા”.

(૬) માંગ એટલે (મરાઠીમાં) હોળલા કેશ બ્હાંથી બે ભાગમાં પડે છે તે મધ્યરેખા; અર્વાચીન શુજરાતીમાં જેને સૈથી કહે છે તે.

ઈ. સ. ના ૧૭ મા સૈકામાં થયેલા વધ્ધભ ભટ્ટના “શળગારનો ઘરવો” નામના કાવ્યમાં છે કે:—

૪૫ મુસરિફત “ઈન્દ્રાવિવાહ” હસ્તલિખિત નકલ ઉપર વિ. સં. ૧૯૭૫ લખી છે. વૃહદ્ કાવ્યદોહન કહે છે કે મુસરિફ બ્હાંથી આવ્યો એ વિદિત નથી. કાઠિયાવાડમાં થયેલ હશે? કારણ કે તેણે તેજેવડી શબ્દ વાપર્યો છે—

તેજેવડીય તાળીઓ પર્વતોકેરો દામ

વૃ. કા. દો. ધં. ૬ પૃ. ૪૭૪

તેજેવડી એ “સમાનવયસ્ક” મળે કાઠિયાવાડી શબ્દ છે; એ કે ખરા કાઠિયાવાડી શબ્દ તેજેવડી હોવો જોઈએ.

“મરી માંગ મૂળતા તે મદા મૂલની રે લોહ.”

અન્યત્ર આમ છે.

“માંગ સમાઈ મોતીદે”

(૩) વીચોળા (અર્વાચીન ગુજરાતી)=કચ્છ, આંખલીના ખીઆં. મરાઠી-
માં ચિંચ=આંખલી છે; સંસ્કૃત ચિંચામાંથી (ભરતકોશ જુવો.)

આ ચિંચ શબ્દ ગુજરાતીમાં ફક્ત વીચોળા શબ્દમાં જ છે, અન્યત્ર એ
અર્થમાં કાંઈ શબ્દ વપરાય છે.

(૯) પુઢે=આગળ (સંસ્કૃત પુરઃમાંથી). આ શબ્દ અર્વાચીન મરાઠીમાં
પણ પ્રચલિત છે, પણ ગુજરાતીમાં નથી. તો પણ વિ. સં. ૧૬૯૯ માં
રચાયેલા સૂતકર્ણિયની એક હસ્તલિખિત પ્રતિમાં આ શબ્દ અનેકવાર
વપરાયેલો મ્હે જોયો છે.^{૪૧} એ પ્રત મ્હેને લુણાવાડાના (ગુજરાતી નિશાળ-
ના માણ હેડમાસ્તર) રા. છગનલાલ વિ. રાવળે બતાવી હતી.

ગુજરાતી બાપાના પ્રકૃતિસ્વરૂપને અનુકૂળ ન હોય હેવા મરાઠી
શબ્દો દાખલ કરી દેવાનું વક્ષણ અર્વાચીન સમયમાં પણ વડોદરામાં કેટ-
લાક ગુજરાતીઓ દર્શાવે છે એ અહિંયાં કહેવું બટે છે; જેમકે

(૧) પાન, પાનાંના-પૃષ્ઠના-અર્થમાં; પણ ગુજરાતીમાં પાનનો અર્થ
“તાંબૂલપત્ર” કે સામાન્યતઃ ફાઈ પણ “વૃક્ષનું પત્ર” યાય;

(૨) નિવાન=છેવટ, at least; જે ગુજરાતીને તદ્દન અપરિચિત છે;

(૩) વાટાણટ=વિવાહ, અર્થાં; ગુજરાતીને એટલો જ અપરિચિત;

(૪) વલ્લવલ્લ=સંક્ષોભ;

(૫) વલ્લકટ=મજબૂત, બળવાન. ઇલાદિ.

૪૬ શ્રાદ્ધળ શ્રાદ્ધળને બાલવા જાણ જયવા હીનવર્ણ ઉત્તમ વર્ણને પુઢે જાણ તો
વલ્લ સંઘાતે સ્નાન કરે (પૃ. ૭-૨, પં. ૨-૩)

છમાસ પુઢે નવ સૂધી એક રાત્ર નવ પુઢે સ્નાન પિતૃવિશયે માથાપને દેશપરદેશ
જોવૂ નહિ ॥ ત્રણ માસ પુઢે છમાસ પર્યન્ત પશ્ચિણિ શબ્દે એક રાત્રિ એક દિવસ
ધીમી રાત્ર પશ્ચિણી એ વે દિન પામે ॥ (પૃ. ૪-૨, પં. ૧-૪)

વિદેશ મરે ને દશ રાત્રિ પુઢે સાંમલે તો ત્રિમાસ પર્યન્ત દિન ૨ મૃતાશૌચ.
(પૃ. ૪-૧, પં. ૯)

વાકુદાન દહબા પુઢે પળવા મુદ્દિ. (પૃ. ૪-૧, પં. ૧)

વાકુદાન નહ (૨) પુઢે માથાપ ગોત્રિને તથા મર્તાસુ ગોત્ર. (પૃ. ૩-૨, પં. ૮-૯).

હાલું વલણ થવાનું કારણ રાજ્યકાર્ય સંબંધી પત્રવ્યવહારની અસર અને અનુકરણશીલ સ્વભાવવાળા કેટલાક લોકની નવું અહણ/કરી લેવાની ટેવ એ છે. ઇતર ભાષામાં પરાણે પ્રવેશ કરવાના પ્રયાસમાં હાવા શબ્દો સફળ થાય કે નહિ હેતો ત્રણ તત્ત્વપર આધાર છે: (૧) એ પ્રયાસમાં જળવાતી હઠ, (૨) અહણ કરનારી ભાષામાં હેવા શબ્દોની અપેક્ષાની વાસ્તવિકતા કે અવાસ્તવિકતા અને (૩) અહણ કરનારી ભાષાના સ્વરૂપ પ્રત્યે હાવા શબ્દોની સ્વગત અનુકૂલતા કે અતિકૂલતા.

મરાઠા પછીના સમય વિશે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. છેલ્લાં મરાઠા પછીના સમય. સો વર્ષ દરમ્યાનના ભાષાવિકાસના ક્રમનું યાન સર્વને સુલભ છે, અને આપણી ચચાને અંગે તો પોર્ટુગીઝ અને અંગ્રેજી શબ્દોનો આપણી ભાષાઓમાં પ્રવેશ એ તત્ત્વ જ ઉપયોગી છે. હેમાં એ અંગ્રેજી શબ્દો તો એટલા સુવિદિત છે કે હું થોડાંક પ્રકારદર્શક ઉદા-હરણો આપીને અટકીશ:—કલેન્ડર, રેલ્વે, ઑફિસ, ગવર્નર, ટાઇમટેબલ, સ્ટેશન, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

ફિરંગીઓ હિંદુસ્તાનમાં ઈ. સ. ના ૧૫ મા સૈકાના અન્તમાં આંબ્યા પોર્ટુગીઝ શબ્દોનો એ ખરું; પરંતુ, એ સંપર્ક પરાક્ષ હતો છતાં, એ પછીનાં પ્રવેશ વર્ષો દરમ્યાન ગુજરાતી ભાષાપર હેની ક્રમવાહિની અસર થઈ હતી. ફિરંગી ભૂગમાંથી ઉદ્ભવેલા ગુજરાતી શબ્દોનાં થોડાંક ઉદાહરણો અહિંયાં તપાસીશું.—

ગુજરાતી

આફુસ

પાયરી

અનનાસ

પોર્ટુગીઝ

Alfonsa

Pires

Ananas^{૪૭}

Ananaz (Century Dictionary)

૪૭ ૨૧. ૨૧ કૃષ્ણવાલ એ: ઝવેરી. આ શબ્દને ફારસી (વસ્તુતઃ અરબી) મયન્ડુન્ નાસ (લોહની આંખ)માંથી ન્યુત્પન્ન થયેલો માનેછે.

રાજકોટમાં તૃતીય ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સમક્ષ વાંચેલો દેખેલો “કેટલાક ફારસી શબ્દો” વિશેનો લેખ, પૃ. સ ૨)

આ (અરબીમાંથી) ન્યુત્પત્તિ કૃત્રિમ લાગેછે. એ ફળ દક્ષિણ અમેરિકાનું છે, અને પ્રાચિન ભાષાનો શબ્દ ananas, anassa, કે anas છે, અને હેનો પ્રથમ નિર્દેશ પેરુ ભાષાના nanas થી થયેલો (Century Dictionary).

કાફી	Café
વાજુ	Caju
દસ્કોતરીયો	Escritoria
પાદરો	Padró
મેજ	Mesa
ચટાટા	Batata
તમાકુ ૪૮	Tabaco

મૉન્સેન્હોર એસ. રોડાલ્ફે ડાદમાડોફ્ટ “Influência do Vocabulario Portugues em Linguas Asiaticas”—“પોર્ટુગીઝ શબ્દોની એશિયાતી ભાષાઓ પર અસર” એ ગ્રન્થમાંથી. ૪૯

ભાષાના વિકાસપર અસર કરનાર ઐતિહાસિક ઉપાધિયોનાં અંશજૂત કેટલાક તત્ત્વોને, વિશેષતઃ ગુજરાતી ઐતિહાસિક અસરો, માં પરત્વે, હું હવે દર્શાવીશ. દેશમાં પ્રવેશ કરતી વિદેશીય જ્ઞાનોના પરસ્પર સંપર્ક જાતિયો સાથેનો સંસર્ગ આપણે કાંઈક વિસ્તારથી ચર્ચા; ત્હાર પછી હવે પ્રદેશોનો માંહોમાંહેનો સંસર્ગ—એક પ્રદેશનો બીજા પ્રદેશ સાથેનો સંબંધ—તપાસવાનો આવેછે. ભાષાની રચના પર હાવા સંસર્ગની અસરનું પ્રમાણ વિકાસક્રમમાં ભાષા જે સ્થિતિને પ્હોચી હોય તેથી નિયત થાયછે. જેમકે, જ્ઞદારે એકતઃ અતીત સૈકાઓમાં મુસાફરી અને વ્યવહારનાં સાધનો અતિવિરલ હતાં એથી અન્ય પ્રદેશની ભાષાઓની ગુજરાતી પરની અસર પણ વિરલ હોવાનો સંભવ હતો, અને અસર વિરલ હતી પણ ખરી, ત્હારે અન્યતઃ જે કે અર્વાચીન સમયમાં હિંદુસ્તાનમાં પ્રદેશો વચ્ચે નિકટ વ્યવહારની અને ત્વરિત પર્યટનની અનુકૂળતા જોતાં હાવી અસર પ્રબળ હોવી જોઈએ, છતાં વસ્તુતઃ એમ છે નહિ; કારણ પુરાણી સૈકાઓમાં ભાષા વાગ્વ્યાપારવિષયક રચનાના વિકાસની અવસ્થામાં હતી પરંતુ અત્યારે હેવી દશાએ પ્હોચીછે કે જેનું સ્વરૂપ નિયત અને સંસિદ્ધ બન્યુંછે, અને એથી પ્રદેશ પ્રદેશના સંસર્ગની એકપૂરી અસર

૪૮ કેટલાક લોક આ શબ્દને (સ) તામ્રજૂત માથી નીકળેલા માનેછે અને એ ભરતખડની અતિ પુરાણી અને દેરાજ જ્ઞોનધિ હતી એમ કહેવો કરેછે. એ વિષયે મદારા અભિપ્રાયો આવતા વ્યાખ્યાનમાં હું આપીશ

૪૯ આ પુસ્તક મી આર વી કરકશિયાએ દુપાથી મદને જેવા આપ્યું હતું

બેંગાળી અને મરાઠી સાહિત્યમાંથી ચતા અનુવદોમાં અને પ્રસંગતઃ ચતા શબ્દ-સ્ત્રીકારમાં દ્રષ્ટિયે પડેછે. ૫૦ અતીત સૈદ્ધાંતોમાં દૂરદૂરના પ્રદેશો વચ્ચે યાત્રાઓ, બહેપારનો સંબંધ, અંદર અંદરના વિવાહો, અને હેવાં કારણોએ વ્યવહાર ચાલુ રહેતો. જ્યાં ભાષાઓનું એકથ કે સામ્ય હોય નહિ અને પરસ્પર વ્યવહાર ચલાવવા પૂરતી સર્વસામાન્ય એકાદી ભાષા હોય ત્યાં ભાષાનું એકથ સાધવા માટે એ સાધનો પર્ચાસ ન્હોતાં. જ્યાં હાવી સ્થિતિ હોય ત્યાં બેમાંથી એક પક્ષને અન્ય પક્ષની ભાષાનું જ્ઞાન મેળવવું પડતું. એ વ્યવસ્થાને અભાવે અનેક પ્રસંગોએ રમૂજ આપનારી કે ખેદકારક સમજફેર થતી. મરાઠા વરની નવોદા કાનડી પત્નીની એક કથા કહેવામાં આવેછે; એ ઇતિહાસસિદ્ધ નથી તો પણ હેમાં સમજફેરની પ્રકારદર્શક કથા તરીકે અર્થ સમાયલો ॥ ખરો. પત્ની પતિને માટે પાનની પટ્ટી બનાવતી હતી; હેને ચૂનો પાન પર લગાવીને ખાવો ફાવશે કે (દક્ષિણમાં ધણી લોક ખાયછે તેમ) છૂટો ઉપર ખાવો ગમશે એ જાણવા માટે હેણે પતિને પૂછ્યું:— “ચલે મેલે?” એટલે કે “પાન પર (ચૂકું)?” (ચલે=પાન, મેલે=ઉપર). પત્નીની માતૃભાષાથી અજાણ્ય પતિ સમજ્યો કે—“ચક્લી મેલી” એટલે “ચક્લી મરી ગઈ.” (હેની ખેનનું નામ ચક્લી હતું). તેથી હેણે જ્ઞાનપૈરામ્ય ભર્યો ઉત્તર આપ્યો—“હરિત્તા” એટલે “હરિની સત્તાને આધીન રહેવું જોઈયે.” આ સાંભળીને હેની પત્ની રોવા-ફૂટવા લાગી, કારણ કે હેના બાઈનું નામ હરિ હતું અને કાનડીમાં સત્તા એટલે “મરી ગયો” થાય.

પ્રાચીન સમયમાં ચાલતા પ્રદેશો વચ્ચેના વ્યવહારના અવશેષમૂલ ચિહ્નો ભાષાવિષયના અણુધાઓ ખૂણાઓમાં દ્રષ્ટિગોચર થાયછે; એકબે ઉદાહરણો આપીશ એટલે આ વાત પર પ્રકાશ પડશે. જેમ કે ગુજરાતી ભાષાને ફલ્લી શબ્દ ગુજરાત અને એ વસ્તુની ઉત્પત્તિભૂમિ મલખાર કિનારો એ બે પ્રદેશ વચ્ચેના બહેપારરૂપ સંબંધના ઇતિહાસને ઉદ્ભાસિત કરેછે. એલચી ખાસ કાનડા વિભાગની પેદાશ તરીકે

૫૦ મહારાજ શબ્દ જુવો; એ શબ્દ બંગાળીમાંથી “Sir” અર્થમાં લેવામાં આવ્યોછે એ નિઃસંશય છે—મૂળ સંસ્કૃતમાં એ અર્થ અપરિચિત છે. બંગાળીઓ જે નવા કૃત્રિમ શબ્દો ધરી કાઢેછે હેવાળ આ સ્પષ્ટરીતે જણાયછે. હું જાને નહું છું કે બંગાળીમાંથી અનેકાનેક જાણીના અનુવાદ કરનાર સ્વ. નારાયણ હેમચન્દ્રે આ શબ્દ પોતાના લેખમાં પ્રથમ દાખલ કર્યો હતો, અને પછી લોકોમાં તરાથી મસખો હતો.

મશહૂર છે, અને હેનું કાનડી નામ ચાલકિ છે. હિંદી એલાયચી છે, અને મરાઠી વેઢગોઢે (ઢા)માં હેની સાથે સમાનતા ધરાવતો અંશ વેઢ ઉપરાંત કાંઈએ નથી, અને વેઢ સંસ્કૃત એલામાંથી હોઈ સકે. ગુજરાતી એલચી અને હિંદી એલાયચીમાં વી છે હેનું સંસ્કૃત એલ શબ્દમાં મૂળ નથી મળતું. હેનું મૂળ ચાલકિના કિમાંજ રહેલું છે, અને વાગૂબ્યાપારના નિયમો પ્રમાણે વ અને ક અન્યોન્ય સંબદ્ધ અને વિનિમયક્ષમ છે, વિશેષતઃ જ્ઞહારે ક પછી ફ આવતો હોય ત્હારે. વળી, કાનડીમાં ચાલકિનું પૃથક્કરણ કરિયે તો ચાલકિ (=૧. ચોખા; ૨ ચોખા જેવું ધાન્ય; ૩ ફાતરાવાળો દાણો) અને. આ જાકિ તે (કાનડી) ચાલકિના તામિલ પર્વાય ચાલકાયમાં રહેલા કાયનું વિકૃતરૂપ હોય એમ લાગેછે. એ શબ્દનું બીજું રૂપ મ્હને મળ્યુંછે તે ચાલકાયિ છે, અને કાનડીમાં તેમજ તામિલમાં કાયિનો અર્થ “કાયું ફળ” થાયછે.^{૫૧} એલચી દ્રાવિડીય પેદાશ હોવાથી સંસ્કૃત એલ શબ્દ દ્રાવિડ ચાલ કે ચાલમાંથી અન્યો હોય એ બહુ સંભવિત છે; અને ગુજરાતી એલચીનો એ અને હિંદી એલાયચીનો એલ સંસ્કૃત એલ તરફ પ્રતિનિવર્તન થયેલું સૂચવેછે, અથવા તો સંસ્કૃત એલ અને કાનડી ચાલકિ એ મળીને ઉભયધર્મી શબ્દ અન્યો હોય એમ સૂચવેછે. છેવટ, ગુજરાતીમાં એલચીની જ્ઞાત વસ્તુતઃ નાન્યતર છે; માત્ર અજ્ઞાનથી અને (સાધારણતઃ ઓર્લિંગના શબ્દને અન્તે આવતા) અન્સ ફના મિથ્યા આભાસથી ધણા લોક હેને ઓર્લિંગમાં વાપરેછે. આ નપુંસકલિંગ કાનડી ભાષા સાથે મળતું આવેછે; હેમાં સર્વ નિર્જવ વસ્તુઓનાં નામ નપુંસકલિંગમાં હોયછે.

ત્હાર પછી મિલીદંઢાની રમત લો; હેના એક પ્રકારમાં દાવ એલતાં મણુના માટે વક્કટ, લેળ, મૂર, નાર ઇલાદિ શબ્દો વપરાયછે. વસ્તુતઃ ‘એક,’ ‘બે,’ ‘ત્રણ,’ ‘ચાર,’ હેવા અર્થના કાનડી શબ્દોમાંથી એ આવેલા છે:-વક્કટ (વન્ઢુ=એક+કટુ=ખાંધવું), ચર્ફુ(=બે), મૂર(=ત્રણ), નાલ્કુ(=ચાર). રમતનો આ પ્રકાર સમુદ્રકિનારે ઉત્તર તરફ છેક સૂરત પર્યંત જઈ પહોચ્યો હોય એ બહુ સંભવિત છે, કારણ કે તળ ગુજરાતમાં એ રમત અન્ય પ્રકારે રમાયછે અને દાવ મણુતાં અન્ય શબ્દો વપરાયછે. કાનડી શબ્દોવાળો એ રમતનો પ્રકાર અન્દરની જાણૂ દક્ષિણમાં ગયોછે.

^{૫૧} આ વિવિધ માહિતી માટે હું તામિલ અને કાનડી જાણુતા બ મિત્રોનો આભારી છું.

પોતાનો વર્ણ કે વંશ કહેતી વખતે લોકો વર્ણ કે વંશ દર્શાવનારા શબ્દનું અનેકવચન વાપરેછે; આ પ્રમાણે—કાનડી નીચ ચાતરવ? (“ત્હમે કેષ ન્માતના?” શબ્દસ: “ત્હમે કા’ના?—”; ઉત્તર—ઓલનાર એક હોય તો પણ—હાવો મળે “નાથ દવિકર” (હમે હુવિકા (છિયે)); ગુજરાતી—“હમે વાળિયા”. તાલુકે હુબલી, ડિસ્ટ્રિક્ટ ધારવાડમાં તડસ ગામના એક મુસલમાનને હેની જાત્ય પૂછતાં હેણે કહ્યું કે હમે શેયાં (શેયનું અનેકવચન); ‘મહાર’ માટે વપરાતો કાનડી શબ્દ હોલેયર અથવા હોલેય અને હોલેયક (અનેકવચન) સરખાવો.

હવે ઓડ (ગુજ.) વઙ્ગ કે વઙ્ગર (મ.) અને ઓડ (ઠ) (કાનડી અને અન્ય દ્રાવિડ ભાષાઓ) એ બધાં નામો વચ્ચે હાવો જાતિસંબંધ છે એ વાત બહુ સ્પષ્ટ છે, અને આ દેખીતી સજાતીયતાનું કારણ એ એડ જાતિની ભ્રમણશીલતામાં મળેછે. હેના નામનો ઇતિહાસ સૂચવેછે તે પ્રમાણે એ એડ જાતિ પ્રથમ દ્રાવિડદેશમાંથી (દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાંથી) આવી હોય એ સંભવિત છે. જે એડ સુંદરીપર સિદ્ધરાજ જયસિંહ મોહ પામ્યો હતો તેના નામની સાથે પણ આ તર્ક બંધ બેસતો આવેછે,—જણમાં રહેલા મા નો ખુલાસો દ્રાવિડ યજ્ઞમામાંથી બહુ ઉત્તમરૂપે મળી સકેછે.

“Chronology of India” એટલે “ભરતખંડની વર્ષાનુક્રમણી”માં ૧૦૬ જે પૃષ્ઠે મેબલ ડેફ કહેછે કે (ઈ. સ. ૧૦૦૨ માં થયેલા) રાજેન્દ્ર ચોસે જીતેલા પ્રદેશોમાં ઓડ કે એડ લોકોનો દેશ—એટલે ઓરિસ્સા (ઓરિસ્સા)—ગણાવ્યોછે. (Epigraphia Indica IV, 68; Inscriptions: Madras Christian College Magazine, V. 41; Archaeological Survey S. India, iii, 68, 95, 100 142; iv, 77 ff.) આ લોકો ઓડ, વઙ્ગર કે હશે? જે એમ હોય, અને જે ઓરિસ્સા એ ચોસ દેશ જ હોય, તો પછી એ વિભાગની ભાષા દ્રાવિડી ન હોઈ સકે, કારણકે ઉરિયા તો આર્ય ભાષા છે. તેમ વળી, એડ એ આન્ધ્ર જ હોઈ સકે? Historical Atlas of Indiaમાં, જોખેને જગ્યાં હાલ ઓરિસ્સા છે ત્યાં જ સિકંદરના સમયમાં આન્ધ્ર દર્શાવ્યોછે, અને ઈ. સ. ના ૨જ સૈકાના નકશામાં આન્ધ્રને હાલના મધ્ય હિંદુસ્તાનને સ્થાને દર્શાવ્યોછે; પોતાના શબ્દકોષમાં આપ્ટેએ આન્ધ્રને અર્વાચીન તેલિંગણથી અસિજ માન્યોછે, જેની સીમા કલિંગને સ્પર્શ કરતી (ઈ. સ. ના બીજા સૈકાના નકશામાં કલિંગને આજના ઓરિસ્સાને સ્થાને મૂક્યોછે.)

દેશીનામમાલા ૧-૮૫ માં હેમચન્દ્રે સૂનોના અર્થ કૃપાદિજ્ઞનક: આપ્યોછે. (કાનડી મળ્યું ઓડ અને વહુ ઓડ શબ્દો દર્શાવેછે. તેમ) આ નામ (ઓડ),

પ્રથમતઃ એ જાતિનો ધંધો સૂચવતું એ મતનું હિમચન્દ્ર સમર્થન કરેછે. એ લોકની બ્રમણવૃત્તિ જોતાં શક્ય લાગેછે કે તેઓ જો કહિં પણ સ્થિર થઈ રહેતા તો જે દેશમાં સ્થિર સ્થિતિ કરતા તે દેશને પોતાનું નામ આપતા. પ્રાકૃતસર્વસ્વ માં માર્કેડેય ઔદીને આન્ધ્રદેશની પ્રાકૃતભાષા તરીકે આપેછે. આ સધળાં સાધનો અન્વેષણકાર્ય માટે જોઈતી સામગ્રી પૂરી પાડેછે; પરંતુ મ્હારે જે મુખ્ય તાત્પર્ય સૂચવવાનું છે તે અવિકૃત રહેછે, કે અનેક વાર માત્ર એક જ શબ્દ ભાષામય શૃંગલા દ્વારા દેશના ઇતિહાસના માનવ-શાસ્ત્ર-વિષયક પ્રકરણને ઉદ્દભાસિત કરેછે.

ઉપર ભાષાના બંધારણપર અને સાહિત્યપર અસર કરનાર અન્ય એક પ્રજાના અગ્રેસર પ્રણી-ઉપાધિ સૂચવીશઃ દેશની પ્રજાના અગ્રેસર વર્ગોની જીવન-ની વૃત્તિની બાધાના વૃત્તિ. જેમકે ગુજરાતમાં, વિશેષતઃ હેના ઇતિહાસના બંધારણ અને સાહિત્ય ઉત્તરકાળ દરમ્યાન, પ્રજાનો એક અલ્પ અંશ જ શિકાર, ઉપર અસર યુદ્ધ, નાવિકવૃત્તિ ઇલાદિ કર્મ કરતો, અને આ અલ્પ અંશનો ભાષાવિકાસ અને સાહિત્ય સાથેનો સંબંધ નહિ જેવો જ હતો, એ કારણથી એ વૃત્તિયોને લગતા શબ્દવિશેષોની ગુજરાતી ભાષામાં વિરલતા અથવા અભાવ નજરે પડેછે. પરિણામ એ આખું કે હાવા શબ્દો, વચનો અને રૂઢવનો, અલ્પમાત્ર છે તેટલાં એ, અન્યતઃ બહિષ્કાર પામીને ન્હાના અને અશિક્ષિત વર્ગોની બોલીઓમાં જઈ રહ્યા. ૫૫ ઉદાહરણ: પક્ષીઓના વિવિધ પ્રકારોનાં નામ ગુજરાતીમાં અત્યંત અલ્પ છે; પર્વતપરના જીવનને લગતા શબ્દો તો વિરલ જ હશે, અને ખલાસી લોકોમાં વપરાતા કેટલાક શબ્દો અન્ય ભાષાઓમાંથી સ્વીકારવામાં આવ્યાછે એ તો સ્પષ્ટ જણાયછે. હેવા કેટલાક શબ્દો:—

ભામેસ (કરડ)	ચઢાવડુ
ઘારિયા (કાઠી)	ઉતારડુ

દાઘો, ખાડીના, કે ભરતી આવતી હોય હેવી નદીના, મુખપરના તરંગપૂર્ણ ભાગ.

૫૫ ન્હાં ન્હાં બુદ્ધિદેવનો ઇન્દ્રો ઉચ્ચતર વર્ગો રાખી બેઠાછે ત્હાં ત્હાં પ્રસન્નિત ભાષાઓનું ભાગ્ય હાલું જ બન્યુંછે. એક પ્રસંગોચિત ઉદાહરણ હું આપીશ. ઇ સ. ૧૮૬૩-૪ ના અરસામાં ઉત્તર કાનડા જિલ્લામાં એક હવિક બ્રાહ્મણને મેં એક સવિશેષ મુંદર મધુરકક પક્ષીનું નામ પૂછ્યું હેણે આપેલા જવાબમાં સૂચકતા રહેલી છે:—“હમે કેમ જાણિયે ? હમે તો બ્રાહ્મણ છીયે!”

છેલ્લો શબ્દ મરાઠી ઢાંઙ (ઢાંઙા)માંથી આવ્યો છે; ઢાંઙ શબ્દનો પ્રયોગ ખાડીઓ અને હાવી નદીઓથી ભરેલા કોંકણ પ્રદેશોમાં સાધારણ છે; જ્યારે પહેલા બે શબ્દો ખલાસીઓ હમેશાં વાપરે છે તે અરબી કે પોર્ટુગીઝમાંથી આવ્યા હોય;— પરંતુ આ વિષયમાં અન્વેષણ કરવાની જરૂર છે, અને હજી સુધી હું કંઈ અન્વેષણ કરી સક્યો નથી.

આટલી ચર્ચા પૂરતી છે અને હવે આપણે લક્ષ્ય (x) પ્રાદેશિક પરિસ્થિતિની ભાષાવિકાસ અને સાહિત્યપર થતી અસર. પ્રાદેશિક ભાષાઓ. હું માનું છું ગુજરાતી વિશે જ બોલીશ. ગુજરાતની પ્રદેશ-સીમા સુવિદિત છે:—

ઉત્તર—હીસા પર્વત (મારવાડની દક્ષિણ સીમાને અડે છે).

પૂર્વ—મહીકાંઠાની પૂર્વમર્યાદા અને ખાનદેશની પશ્ચિમ સીમા.

દક્ષિણ—કોંકણ, દક્ષિણથી શરૂ થઈને;

અને પશ્ચિમ—અરબી સમુદ્ર, કચ્છનો અખાત, અને કચ્છનું રણ.

પાછળ^{૫૧} કહ્યું છે તે પ્રમાણે, ઇ. સ. ના ૧૬ માં સૈકાના અન્ત પછીના સમયથી જ પ્રદેશની સીમા ઉપર પ્રભાવ છે. એ સમયની પૂર્વેના સૈકાઓ દરમ્યાન સીમા ક્યાં કરતી હતી, પરંતુ આપણે જોઈ ગયા તેમ, એ વ્યવસ્થાઓ શાસનતંત્રની અનુકૂળતા વિચારીને જ કરવામાં આવી હતી. પ્રાચીનતર સૈકાઓ દરમ્યાન એક સર્વસાધારણ ભાષાના પ્રચારથી લક્ષિત પ્રદેશ વધારે વિસ્તીર્ણ હતો, જેની મર્યાદામાં રજપૂતાનાનો પણ સમાવેશ થતો હતો.

હાલ, અને વધારે નહિ તો છેલ્લા બે સૈકા દરમ્યાન, ગુજરાતના ભાષાદૃષ્ટિ નીચે પ્રમાણે વિભાગ પડે છે:—

૧ તળ ગુજરાત, એટલે અમદાવાદ, ખેડા, અને પંચમહાલ જિલ્લાઓ અને જેની અંદરનો કે આસપાસનો ગાયકવાડી પ્રદેશ.

૨ કાઠિયાવાડ, સમગ્ર દ્વીપકલ્પ.

૫૭૩ દક્ષિણ ગુજરાત, એટલે ભરૂચ અને સુરત જિલ્લાઓ.

(ટિપ્પણ:—ગુજરાતની પૂર્વમાં અને એશિયન કાણુમાં રહેલી ટેકરીઓની તમેટીમાંની ભીલ સરહદને ભીલ ભાષાનો પ્રદેશ ગણવો જોઈશે.)

૫૬ પાછળ પૃષ્ઠા (૪૩-૪૪) જુઓ.

૫૭ આ વિભાગો સ્થૂળ દૃષ્ટિ સૂચવ્યા છે. (ચરોતરની એટલે વાત્રક અને મહી નદી વચ્ચેના ગુજરાતના ભાગની) ખાસ ભાષા, પાટણની આસપાસ ઉત્તર ગુજરાતની ખાસ ભાષા, અને પાટણપુરની આ-વજાની સરહદની ભાષા, જેવા ભેદને અનુસરીને સૂક્ષ્મતર દૃષ્ટિ મોજુ ભાગો પણ થઈ શકે.

આ પ્રદેશવિસ્તાર સામાન્યતઃ સપાટ ભૂમિનો બનેલો છે, પર્વતો અને ઝાડીઓથી મુક્ત છે, અને હેમાં પશ્ચિમના કેટલાક ભાગ (કાઠિયાવાડ અને સુરત) સિવાય અન્યત્ર સમુદ્રતટ અત્યલ્પ છે. એથી કેટલાંક પક્ષીઓનાં નામવિશેષોનો, ટેકરીઓ અને સમુદ્રના લક્ષણદર્શક શબ્દોનો અને હેવા અન્ય શબ્દોનો ગુજરાતી સાહિત્યમાં સામાન્યતઃ અભાવ છે.

લોકનાં શરીર અને શીલ પર અસર કરતી પ્રદેશની કુદરતી પરિસ્થિતિના પણ ભાષાનાં વાગ્યાપારગત તત્ત્વોપર સસ્કાર પડે છે. જેમ કે હિંદી બોલનારી જાતિયોનાં શરીર અને ફેફસાં ખૂબ જાડાં અને ગુજરાતીઓનાં શરીર અને ફેફસાં હીનખળ છે તેથી હિંદીમાં છે તહેવો ગુરુપ્રયત્ન હકાર ગુજરાતીમાં નથી.

(ટિપ્પણ—પાણિનીય શિક્ષા માં હ ના બે ઉચ્ચાર વર્ણુઆ છે,—ઔરસ્વ અને ક્ષઢઘ. ક્ષઢઢ અલ્પ વિશેષ છે છતાં એ આ બે ઉચ્ચાર ગુજરાતીમાંના^{૫૮} ગુરુપ્રયત્ન અને લઘુપ્રયત્ન હકારને મળતા આવે છે.)

તેજ પ્રમાણે, ગુજરાતીના વિરૂદ્ધ અને જાના પ્રતિનિધિભૂત હિંદી-માના એ અને ઔ ઉચ્ચારો ઉત્તર હિંદુસ્તાનના લોકની વાક્શક્તિ ગુજરાતીઓ કરતાં પ્રમલતર હોવાના પૂરાવા છે.

વળી, ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં, અને કેટલેક અંશે બિજા રૂપે કાઠિયાવાડમાં, જોવામાં આવતો શબ્દના ઉચ્ચારમાં રહેલો સ્વરભાર ગુજરાત તળની અને દક્ષિણ ગુજરાતની ભાષામાં નથી. આ સ્વરભાર વેદિક સ્વરવ્યવસ્થામાંહિનો નથી, પરંતુ શબ્દનાં કેટલાંક પદો ઉપરનો એક પ્રકારનો થડકો કે ભાર છે. આ પણ શારીરિક સામર્થ્યના ફરકનું પરિણામ છે, શરીરની દૃઢતા હુમ્મ ચતાં ગુજરાતીઓ એ સ્વરભાર પણ ખોઈ બેઠા છે.

આ શીર્ષક નીચે આટલી લઘુ ચર્ચા બસ છે. છેલ્લા શીર્ષક ન-વાગ્યા) પારગત શક્તિયો-ની ચર્ચા ખાસ ત્રીજા વ્યાખ્યાન માટે રાખવી ઠીક છે.

^{૫૮} ગુજરાતીમાં આ બે ઉચ્ચારો છે, લઘુપ્રયત્ન હકાર સામાન્યતઃ તજ્જ શબ્દોમાં જ જોવામાં આવે છે આ પ્રશ્ન હું હવે પછીના એક વ્યાખ્યાનમાં ચર્ચીશ.

વ્યાખ્યાન ૩ બું

ભાષાને અસર કરનારી વાગ્યાપારગત શક્તિયો

ગયા વ્યાખ્યાનના અંતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે હવે આપણે શબ્દોની સ્વરૂપકલ્પનાના ક્રમનું અને ભાષાના બંધારણનું નિયમન કરતી વાગ્યાપારગત શક્તિયોની ચર્ચા કરીશું. એ ચર્ચા આપણને આપણા વિષયની અંતર્ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરાવેછે. પ્રથમ, જે સૂત્રોને વશ રહીને વાગ્યાપારગતાં રૂપો અને રૂપાન્તરો ધડાયછે તેવાં કેટલાંક સૂત્રો, તેમ જ ભાષાવિકાસનો અભ્યાસ કરતી વખતે જે સૂત્રોને આપણે અનુસરવાં જોઈએ તે સૂત્રો, હું દર્શાવીશ. એ બેમાંનાં બીજાંને હું પ્રથમ લઈશ. આરંભમાં, આ પ્રશ્નની સામાન્ય પણ વ્યાપક દૃષ્ટિ સૂચવતાં, ડૉ. ભાણ્ડારકરના "The Critical, Comparative and Historical Method of Inquiry" એ વિષય પરના લેખમાં આપેલા મહાનિયમો વાંચવાની સૂચના હું કરીશ. (એ લેખ તા. ૩૧ મી માર્ચ ૧૮૮૮ ને દિવસે મુંબઈની Free Church Collego Literary Society સંમુખ વ્યાખ્યાન રૂપે રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો.) એ નિયમોને પૂરેપૂરા અહિંયાં આપવાની જરૂર નથી.

ડૉ. ભાણ્ડારકરે આપેલા, ભાષાવિકાસના અભ્યાસમાં અનુસરવાના, મહાનિયમો

ત્યારે આપવાના નિયમો એ નિયમોના સંસ્કારબળે ઉદ્ભવ્યાછે અને દૃઢતાને પામ્યાછે એ દર્શાવવાના હેતુથી. જ હું એ નિયમો તરફ ધ્યાન ખેંચું. (આ વ્યાખ્યાનના અંતમાં હું એ પત્રિકામાંના કેટલાંક પ્રસંગોગ્ય ઉત્તારાઓ ટિપ્પણમાં આપું.) ત્યારે હવે વિનાવિલંબે

એ નિયમોની ચર્ચા આરંભિયે; સૌથી પ્રથમ સૂચવીશ—

૧ પેતિહાસિક ઔચિત્ય.

આથી હું એમ કહેવાને ધન્યુંછું કે, કોઈ એક શબ્દની જે કાંઈ વ્યુત્પત્તિ સૂચવવામાં આવે તે ઇતિહાસમાં સ્વતંત્ર રીતે સિદ્ધ

૧ ઇતિહાસિક ઔચિત્ય.

યથેલાં સત્યોને અનુસરતી હોવી જોઈએ. આ નિયમ ન પળાય તો ભૂલ જ થાય. ઉદાહરણ તરીકે ગુજરાતી તમાકુ શબ્દ લઈએ. ગયા વ્યાખ્યાનમાં મેં જણાવ્યું

હતું કે એ શબ્દ ફિરંગી 'tabacco' માંથી નીકળ્યોછે; અને કહ્યું હતું કે આગળઉપર હું એ શબ્દની જે કલ્પિત વ્યુત્પત્તિ આપવામાં આવેછે તેની પરીક્ષા કરીશ.^૧ એ કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત તામ્રકૃટમાંથી એ શબ્દને સાધેછે.

૧ ઉપર પૃષ્ઠ ૫૮ માંનો પ્રયણગ તેમજ ટિપ્પણ ૪૮ મી જુઓ.

પણ ઇતિહાસસિદ્ધ સત્યો એ છે કે તમાકુ અમેરિકામાંથી યુરોપમાં ખેલ-
વેલી ઇ. સ. ૧૫૫૮માં આવી^૨ અને હિંદુસ્તાનમાં તો ફિરંગીઓ ઇ. સ. ના
૧૬મા સૈકાના અંતમાં અહિંયાં આવ્યા ત્હાર પછી તમાકુ લાવ્યા. હવે જો
એ શબ્દનો સંસ્કૃત તામ્રકૃતમાંથી ઉદ્ભવ થયેલો સ્વીકારવામાં આવે તો એ
મતનો ઇતિહાસના સિદ્ધાન્તોથી વિરોધ થાયછે. અને ત્હાં સુધી ઇતિહાસના
એ સિદ્ધાન્તો ખોટા છે હેવું સ્થાપિત કરવાપૂરતાં પ્રબળ સાધનો ન હોય ત્હાં
સુધી આ કલ્પિત બ્યુત્પત્તિ સ્વીકારી સકાશે નહિ. બંગાળાની નેશનલ કૉલેજની
પુસ્તકશાળાના અધિકારી રા. ગણપતિ રાયે આ ઇતિ-
હાસની ઉકિતને અસત્ય ઠરાવવાનો પ્રયાસ કરેલોછે એ
હું જાણું છું. હેમણે 'Indian Antiquary' ને એ
લેખો મોકલ્યાછે, એક ૧૯૦૯ ના જૂનમાં અને
બીજો ૧૯૧૧ ના જાન્યુઆરીમાં.^૩ તેઓ હેવી દલીલ
કરેછે કે હિંદુસ્તાનમાં તમાકુ પ્રથમ ફિરંગીઓ લાવ્યા હેવો; મિ. વિન્સેન્ટ
રિમથનો અભિપ્રાય છે તે ખોટો છે. એઓ નીચે પ્રમાણે કારણો આપેછે:—

(ક) સારનાયના મઠોનાં ખંડેરામાંથી એક માટીનો હુકો મળી આવ્યો
છે; એ હુકો ઇ. સ. પૂર્વના ૩ જ સૈકાથી ઇ. સ. ના ૧૨ મા સૈકા
સુધીના સમય દરમ્યાનનો હોઈ સકે.

(ઘ) ઇ. સ. ના ૭મા સૈકામાં થયેલો બાળ પેતાની કાદમ્બરીમાં
ધૂમવર્ત્તિ એટલે બીડીનો નિર્દેશ કરેછે.

(ગ) ઇ. સ. પૂર્વેના ૧ લા અને ઇ. સ. ના ૩ જ સૈકા દરમ્યાન
થયેલો ચરક, તેમજ કનિષ્ક^૪નો રાજવૈદ્ય—એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૬ ઠા સૈકાનો—
સુશ્રુત, અને ઇ. સ. ૬૨૫માં થયેલો વાગ્બટ—સર્વે ધૂમવર્ત્તિનું અને હુકો
બનાવવાની રીતનું વર્ણન આપેછે.

૨ ત્હારે કોલમ્બસે અમેરિકાખંડ સોંધ્યા ત્હારે અમેરિકાના વતનીઓ તમાકુ-
નું ધૂમ્રધાન કરતા જોવામાં આવ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૫૫૮માં સ્પેનનો એક વૈદ્ય પ્રથમ
થોડીક તમાકુ યુરોપમાં લાવ્યો ત્હાર પછી એ ફ્રાન્સ અને ઇટાલીમાં પહોંચી અને
ઉપર ૧૫૮૫માં સર ફ્રાન્સિસ ડ્રેક અને રાલ્ફ લેઇન તમાકુ હેને પીવાનાં સાધનો સહિત
લાવ્યા, અને હેમણે એ સર વૉલ્ટર રાયને આપી (The Century Dictionary
અને The Encyclopædia Britannica)

૩. The 'Indian Antiquary' જુન ૧૯૦૯ પૃષ્ઠ ૧૭૬, અને જાન્યુઆરી
૧૯૧૧ પૃષ્ઠ ૩૭ થી શરૂ કરીને.

૪. કનિષ્કનો સમય ઇ. સ. નો ૨ જ સૈકા;—વિન્સેન્ટ એ રિમથન
"Early History of India" (૨ જ આવૃત્તિ) પૃષ્ઠ ૨૩૯ જુવો.

(વ) ઇ. સ. ના ૭ મા સૈકાથી બહુ વર્ષો પૂર્વે વિદ્યમાન હતું તે સ્કન્દ પુરાણ ધૂમપાનનાં દોષોની નિંદા કરેછે.

અને (ઙ) વિષ્ણુસિદ્ધાન્તસારાવલીમાં ધૂમ્રવર્ણી અને ધૂમ્રપાનના ગુણો વિશે દર્શાવેલ આવેછે.

હવે આ સર્વ આધારોમાં રહેલી મોટી ખામી એ છે કે પીવામાં આવતી ઓપધિ શી હતી તે ક્યાં એ પણ કહ્યું નથી, અને એથી હેને આધારે આપેલી કોઈ પણ દલીલ નિષ્ફલ નીવડેછે. ઉલટું, રા. રાય પોતે કહેછે તે પ્રમાણે સ્કન્દપુરાણમાં ધૂમ્રપાનના દ્રવ્ય તરીકે તમાલનું નામ આવેછે—જે દ્રવ્ય તમાકુથી તદ્દન ભિન્ન છે. તમાલ એક સર્વવિદિત મહાટકા છે, અને તમાકુનો રાય તો હેવા ન્હાનો હોયછે કે હેનાં પાંદડાં જમીનથી પૂરાં બે ફૂટ પણ નથી જતાં; એ જોતાં આ ખરેખર આશ્ચર્યની વાત છે કે રા. રાય (Ind. Ant. ૧૯૧૧ પૃ. ૪૦ કાલમ ૧-૨) હદતાપૂર્વક કહેછે કે સંસ્કૃત શબ્દ

એમલ ડર્ફના 'Chronology of India' નામના પુસ્તકમાં હેના રાજ્યાધિરાજ્યનું વર્ષ ઇ. સ. ૭૮ આપ્યુંછે.

પરંતુ ઇ. સ. પૂર્વેના ૬ હો સૈકા આપવામાં સ્પષ્ટ ભૂલ છે. મેં ઉપર વર્ષો આપ્યાંછે તે રા. રાયે આપ્યા પ્રમાણે જ છે.

ઇ. સ. ૧૯૧૩ ના J. R. A. S. માંના કનિષ્કના સમય વિશેના કેટલાક લેખો વાંચતાં જણાયે છે એ વિષયની ચર્ચામાં ભાગ લેનારા વિદ્વદ્વરોમાંના કોઈએ પણ કોનકનો સમય છેક ઇ. સ. પૂર્વે ૬ હો સૈકા નેટલો માયીન નથી લેખ્યાં. હેના જીવનકાળ તરીકે સ્વીકારાયેલો પ્રાચીનતમ સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૫૮, એટલે ઇ. સ. પૂર્વેના પ્હેલા સૈકાનો મધ્યકાળ છે.

કનિષ્ક યુદ્ધ પછી ૪ સૈકા પછી થયો હતો એ સર્વસંમત છે; યુદ્ધના નિર્વાર્ણનું વર્ષ રિહ્ઝ ડેવિઝ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૧૨ આપેછે, ફ્લીટ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૮૨ આપેછે અને વિ. દિમથ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૮૭ આપેછે—રા. ગણપતિ રાય કનિષ્કને યુદ્ધની પૂર્વે મૂકે ? કે સાથે જ મૂકે ? કે પછી રા. રાયના લેખમાં ૬ હો સૈકા મુદ્રાદોષથી આવ્યોછે ? મને એવી શંકા રહેછે કે રા. રાયે ભૂતમાં સુસ્તતને ચરકનું સ્થાન આપ્યુંછે, કારણ કે જૈન દોષક્રમ પ્રમાણે ચરક કનિષ્કનો રાજવૈદ હતો. ખીલું ડૉ. હાર્નલના "Medicine of Ancient India" નામના ગ્રન્થને આધારે રા. રાયે સમયગણના નહીં કરીછે, પણ તે ડૉ. હાર્નલે પોતે જ સુચવે અને અન્ય પુરુષોના જીવન સમય સંબંધી પોતાના નિર્ણયો બહુ વિરલ અને બલહીન પ્રમાણ પર રચ્યાંછે. આ મુદ્દાની ચર્ચા વ્યર્થ છે, કારણ કે "હેના (એટલે કે હિંદના વૈદક ગ્રન્થોના અને તે રચનારાઓના) સમય વિશે, પ્રત્યેકને નિરાણો લાગે તો પણ તેમ જ અન્યોન્યની અપેક્ષાએ પણ, હજી બહુ મોટી અનિશ્ચિતતા રહેછે." એમ ડૉ. હાર્નલ પોતે સ્વીકારે છે, અને વળી ઉપર વ્યાખ્યાનમાં ચર્ચેલા મુખ્ય મુદ્દાઓથી થોડો ઘણો આ મુદ્દો અસંબંધ છે.

તામ્રકૂટ અને હેનું જ બ્રહ્મ રૂપ બંગાલી તમાકુ એ' બંને સ્કન્દપુરાણમાંથી લીધેલા ઉતારામાં આવતા તમાલ શબ્દથી અભિન છે." અને "આ જ તમાલ પત્રને પ્રાચીન વૈદ્યવિદ્યાના ગ્રંથોમાં શિરોબ્યાધિયોના પ્રતીકાર તરીકે વર્ણવ્યું છે" એ રહેના વચનમાં શેા મુદ્દો રહ્યો છે તે મ્હને સમજાતું નથી. તમાલની હાવી ઉપયોગિતા સ્વીકારવા માટે હેની તમાકુ સાથે તાદાત્મ્યસિદ્ધિની અપેક્ષા નથી એ નિઃસંદેહ છે.

પરંતુ રા. રાય કુલાર્ણવતન્ત્રનો પણ આધાર આપે છે; હેમાં ધૂમપાનનાં દ્રવ્યો તરીકે કાલ્પકૂટ, તામ્રકૂટ, ઘૂલુલ અને જહિફેન વર્ણવ્યાં છે. આ શબ્દોમાંના તામ્રકૂટ શબ્દ તમાકુ તરીકે હેણે સ્વીકાર્યો છે. હાલો અર્થ કરવાપૂરતું કાંઈ પ્રમાણ છે? જમરકોશમાં એ શબ્દ નથી આપ્યો, અને એક મત પ્રમાણે જમર ઇ. સ. ના ૧૧ મા સૈકાની લગભગમાં યો. તેમ છતાં, તામ્રકૂટ ધૂમપાનનું દ્રવ્ય હતું એમ આપણે સ્વીકારીએ, અને કુલાર્ણવતન્ત્રમાંનું વાક્ય વસ્તુતઃ હેમાં મૂળથી છે કે નથી એ વિશે પંચાતમાં ન પડિયે, તો પણ તામ્રકૂટ એ જ તમાકુ એ સિદ્ધ થતું નથી. કારણ, તમાકુ (ગુજ.) તંવાકુ (ગુજ. અને બંગાલી) શબ્દની હાવી વ્યુત્પત્તિ વિશે પ્રબલતમ અન્તરાય એ છે કે વાગ્ગ્યાપાર દષ્ટિએ એ વ્યુત્પત્તિ અસંભવિત છે. તામ્રકૂટ શબ્દ પ્રાકૃત કે અર્વાચીન દેશભાષાના શબ્દરૂપે તમ્બકૂટ કે તમ્બગૂટ કે તમ્બરૂટ કે તમ્બોડ અને, પણ અન્ય ટ (ટ) કાંઈ પણ પ્રકારે લુપ્ત થાય નહિ. એમ બનવું વાગ્ગ્યાપારના જે નિયમો આપણે જાણીએછીએ તે સર્વથી વિરુદ્ધ છે. એ કે tobacco શબ્દના વિવિધ, એક બીજાના પ્રતિપક્ષી ગણાતા, અર્થોની ત્રિવિધ વ્યવસ્થા થઈ સકે છે, - (૧) રોપનું નામ, (૨) જન્દાંથી તમાકુ આવી એ દ્રોપ કે પ્રદેશનું નામ અને (૩) એ પીવામાં વપરાતી નળી કે બૂગળીનું નામ; તો પણ અન્તિમ

પ ક એમને એમ રહે એ સંકાર્પક છે વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર એક શાસ્ત્ર છે, એટલે જ્ઞાની જ્ઞાની બાબતો એ ધારી મમતાથી સાચવે છે સૂક્ષ્મતમ અંગની પણ એ ઉપેક્ષા કરી સમ્મત નથી. શાસ્ત્રસિદ્ધ વ્યુત્પત્તિનો અવગણનખૂત એક સર્વ-સમત નિયમ ૥ કે મૂળ શબ્દમાં, તેમ જ અન્તર્ગત કાંઈ પણ રૂપમાં, પ્રત્યેક અક્ષર સપ્રમાણ હોવો જોઈએ. એથી જ પ્લતામાંથી પ્લલી થયું સ્વીકારાય નહિ, કારણ કે સ્ત્રી મૂલરદિત રહે છે, અને વાલકે શબ્દ મૂળશબ્દ તરીકે સ્વીકાર્ય છે આ જ નિયમે મિં બીગ્સ પ્રકાશિત છે કે, પોતે જ આપેલી જોષ્વતુ શબ્દની કલ્પિત વ્યુત્પત્તિમાં મૂળ શબ્દ પ્રાકૃતમાં નથી તે વ જ્ઞાંથી આપ્યો? (હેનો અપ ૧ હો પૃષ્ઠા ૩૪૩-૨૦૬ જુલો, અને અન્ય ૩ ને પૃ. ૧૫ જુલો). આપણી ચર્ચાના વિષયમાં વ્યુત્પત્તિ શબ્દનો ક અને મૂળ શબ્દનો ટ નિપ્રમાણ રહે છે.

૬ Encyclopædia Britannica આ હેટ્ડો અર્થ એકરો જ સ્વીકારે છે. અને હેણે કે tobacco શબ્દ મૂળ આપણને કે વનસ્પતિને જ્ઞાતો હાગતો, પરંતુ

અર્થ એ જ ખરો અર્થ હતો હેવો સહવ છે. યુરોપીય મુસાફરોએ સ્વાભાવિક સમજદારી એ શબ્દને ઓપધિના નામ તરીકે જાણ્યો હશે. આ દહીકત પોતે જ તામ્રકૂટ સ્વીકારવાના મતનું નિરસન કરેછે. બીજો અર્થ ખરો હોય એટલે કે ઉત્પત્તિસ્થાન પરથી ઓપધિનું નામ પડ્યું હોય, તો પણ મિ. રાયના મતનું ખડન થાયછે. વળી ભરતખંડનો તામ્રકૂટ શબ્દ અને છેક દૂર રહેલા દક્ષિણ અમેરિકાનો tobacco (ટોબેકો) શબ્દ એક બીજાને કાર્ષિ પણ રીતે મળતા આવે એ અત્યંત અસંભવિત છે. “મા” “પા” જેવા સાદા અને પ્રથમાવસ્થાના ગૃહજીવનને લગતા શબ્દોની બાબતમાં હાલું સામ્ય સહવે, પરંતુ મનુષ્યની ઉત્ક્રાન્તિ પ્રમાણમાં ઉચ્ચતર ક્ષાત્રિયે પહોંચી હોય તે સમયને લગતી વસ્તુઓ દર્શાવતા શબ્દોના પ્રિયમાં એ સહવે નહિ. પ્રાચીન ભરતખંડ અને અમેરિકા વચ્ચે વ્યવહાર ચાલતો હશે અને એથી એ બે ખડના ધૂમપાન કરવાનાં દ્રવ્યોમાં સમાનતા હશે—આ દલીલ કદાચ કાર્ષિ કરે, પણ એ ચર્ચાવાની જરૂર નથી. કારણ કે એ દલીલ કરનારને આધાર માત્ર અશાસ્ત્રીય પદ્ધતિયે કરેલા તર્કોનો છે. પરંતુ, જો એ સહવ સ્વીકારવામાં આવે તો પણ પૂર્વોક્ત વાગ્બાપારવિષયક અતરાય એ બ્યુત્પત્તિનો એકદમ અંત આવે હેવો છે. વસ્તુત એ શબ્દ પ્રમાણમાં તાજે જ અન્ય ભાષામાંથી આવ્યો હોવાથી હેને માટે વિધવિધ કૃત્રિમ સંસ્કૃત રૂપો રચવામાં આવ્યાછે, જેમ કે તામ્રકૂટ અને —તમાલપત્ર રાજેન્દ્ર મન માઝ્ઝાનદાયકમ્ ૧૭ હેમાનો ઇનાલુ.

આટલું બસ છે. મ્હારે સૂચવવાનો બીજો નિયમ:—

૨ કેવલ ઘાહ ધૃતિ. ૨ કેવલ ઘાહ ધૃતિસામ્યનો અવિશ્વાસ.

સામ્યનો અવિશ્વાસ

આ સાવચેતી આપવાની ધણી જરૂર છે, કારણ કે આપણે વારંવાર બાહ્ય સામ્યથી આકર્ષાઈને આડે માર્ગે ચડી જપ્તયેછિયે.

સાન ટોર્મિગોમાના હિસ્પાનિયોલાના વતનીઓ હેનો ધૂમાડો નાક વાટ પીવાનું વિચિત્ર પ્રકારનું જે સાધન વાપરતા હેના પરથી જ એ નામ એ ઓપધિને અને વનસ્પતિને લગાડવામાં આવ્યું એ એક અજેલ Y અક્ષરના આકારની પેડી લાકડાની નળી હતી. ઉપરની બે શાખાઓના છેડા નાકમાં રાખવામાં આવતા અને નીચેની નળી બળતા તમાકુના ધૂમાડામાં રાખવામાં આવતી

૭ Indian Archipelago માના પાપુઆ અને ન્યુગિનીના દ્વીપના વતનીઓ ગેશરોકના આવવા પહેલાં તમાકુ લગાડતા અને જરાજરા પીતા હેવા તાત્પર્યના પ્રિફેસર હેડનના “Head Hunters” નામના પુસ્તકમાંથી લીધેલા એક ચિત્રા પર રા રાપે આધાર રાખ્યોછે, એ હું પડતો મુકું તમાકુ ભરતખંડની ફેશન વનસ્પતિ છે કે નહિ એ મમ પશ્વે એ જવારો કાંઈ નિર્ણય દર્શાવતો નથી.

(૧) હમણાં જ ચર્ચેલા તામ્રકૂટ શબ્દ આ પ્રકારનાં કેટલાંક ઉદા-
હરણમાંનું એક છે. આ નિયમ સમઝાય એટલા માટે બીજાં કેટલાંક ઉદા-
હરણો આપીશ:-

(૨) અક્ષીણ-સંસ્કૃત અહિષેન અને અષેન માંથી.

હવે અશીષુ થિયોફ્રેસ્ટસની જાણમાં હતું,^૮ અને ઇ. સ. ૭૭ ની
લગભગમાં આખી વનસ્પતિનો આસવ, અને માત્ર ડોડવામાંથી નીકળતો-
ગ્રીક ભાષામાં Ὠρός (ઓપોસ) કહેવાતો-ઊંચતર રસ, એ બન્નેનો તદ્દાવત
ડાથોસ્કારાષ્ટિસે દર્શાવેલો હતો. ૧ લાથી ૧૨ મા સૈકા પર્યન્ત વેપારમાં
એશિયા માઇનરનું જ અશીષુ જાણીતું હતું. ૧૬ મા સૈકામાં બંગાળાના
Copus (કૂસ) રાજ્યની એટલે ભૂતાનના અમિકાણમાં રહેલા કુચબિહારની
તેમ જ માળવાની નીપજ તરીકે અશીષુને પાપરીસે વર્ણવ્યું છે (ઇ. સ.
૧૫૧૬માં). તૈત્તિહાસિક રાજ્ય દરમ્યાન ઇ. સ. ૧૨૮૦-૯૫ ના અરસામાં
આરબોએ અશીષુ ચીનમાં દાખલ કર્યું. ભરતખંડમાં હેના પ્રવેશ ઇસ્લામના
વિસ્તાર સાથે સંબંધ ધરાવે છે, એમ મનાય છે.^૯

જો આ હકીકત સ્વીકારવામાં આવે તો અક્ષીણ શબ્દની સંસ્કૃત અહિષેન
અને અષેન શબ્દોમાંથી બ્યુત્પત્તિ આપવી જાગ્યે જ યથાર્થ ગણાય. જો ગ્રીસ-
દેશમાં અશીષુ છેક ઇ. સ. ૭૭ જેટલું ઓછું પરિચિત હતું તો તે જ પ્રમાણે
હિંદુસ્તાનમાં પણ એ તે જ સમયમાં-અને શક્ય છે કે તેથી પૂર્વે-વિદિત
હતું, એ દલીલને અવકાશ છે ખરો; અને કેટલાક અર્વાચીન સંસ્કૃત શબ્દ-
કોશોમાં અહિષેન અને અષેન શબ્દોને સ્થાન મળ્યું છે એ વાતથી એ દલીલને
દૃઢતા મળે એમ છે. પરંતુ આ મત સ્વીકારતાં અચકાવાનું આપણને
કારણ છે, કારણ કે અક્ષીણ શબ્દ અને હેના પર્યાય તરીકે સ્વીકારાતા
સંસ્કૃત શબ્દો વચ્ચેના સંબંધ માત્ર બાલ સામ્યને આધારે ટકી રહે છે^{૧૦}
અને એ વિશે બહુ અનિશ્ચય રહેવાનાં પ્રબળ કારણો છે.

પ્રથમ,-ગુજરાતી શબ્દ અક્ષીણ છે અને હેના સંસ્કૃત પદ્યોમાં શબ્દ-
રવમાં અને 'કદિપત અર્થયાજનામાં અતિશય નિકટ અને પદવિશ્લેષથી

^૮ Encyclopædia Britannica (નવમી આવૃત્તિ) પુ. ૧૭. પૃ. ૭૮૭ d.

^૯ માલપ્રજ્ઞા, રાજનિર્ઘન્ટ અને ઘાઠધરમાંથી, અશીષુનો અષેન, અહિષેન અને
જામ્બૂક હેવાં વિવિધ નામોથી નિર્દેશ થતો દર્શાવવાના હેતુથી, દતારાઓ આપવામાં
આવ્યા છે. પરંતુ ઉપનાત્મક બ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના સ્વતંત્ર પ્રકારમાં આ નિર્દેશોની પરીક્ષા
કરવી ધોર છે.

સિદ્ધ કરાયેલું સામ્ય જોવામાં આવે છે—અસ્ફીળ;—શબ્દકોશોમાં જાહેરને અરીણ, સર્પનું થૂંક કે ઝેર, એ પ્રમાણે વર્ણવામાં આવ્યું છે, અને અરીણને સર્પનું ફોળ (થૂંક) કહેવામાં કાંઈ પણ ઉપપત્તિ નથી,^{૧૦} અને જ (નહિ) + ફેન એ તદ્દન અર્થહીન લાગે એમ હોવાથી, હિ તો માત્ર અર્થનો ભાસ ઉપજાવવા માટે દાખલ કરી દેવામાં આવેલો જણાય છે.^{૧૧}

ખીજું—ગુજરાતી શબ્દ અસ્ફીળ છે પણ મરાઠીમાં બાફુ^{૧૨} છે, જે શબ્દ opium (ઓપિયમ), હિંદુસ્તાની અપીમ, અરબી અને ફારસી અપ્યૂન, ગ્રીક opion (ઓપિયન વગેરેને) વધારે નજીક છે, અને હિંદુસ્તાનમાં અરીણ ધરલામની સાથે આવ્યું એ મતની સંભવિતતાને પ્રબલ બનાવે છે. એ શબ્દની યાત્રાનો ક્રમ આ ઉપરથી એકદમ પ્રતીત થાય છે:—અપ્યૂન (ફારસી) અપીમ (હિંદુસ્તાની), જેમાં ચૂ નો સંપ્રસારણ જોવા કોઈક ક્રમે થયો, ક નું દૈર્ઘ્ય રૂ ઉપર સંક્રાન્ત થયું અને ઉભયને સ્થાને ર આવ્યો, અને અન્ત્ય ન નો મ્ થયો. (અનુનાસિકોના હાવા ફેરફારો પ્રસિદ્ધ છે^{૧૩};) ત્દાર પછી હેની બે શાખા પડે છે. એક તરફ ગુજરાતીમાં, અસ્ફીળની દિશામાં જતાં મૂળનો ન રહ્યો (માત્ર પ્રાકૃતમાંથી સંક્રાન્તિ થતાં થાય છે તેમ હોતો જ થયો) અને ક હ્રસ્વ થયો; બીજી તરફ મરાઠી બાફુ તરફ પ્રયાણ થતાં અન્ત્ય અનુનાસિક નષ્ટ થયો અને ચૂ ની ઉપેક્ષા થતાં અન્ત્યાક્ષર તરીકે ક ને પ્રાધાન્ય મળ્યું. (આથ જ નો બા થાય છે એ મરાઠી ભાષાનું એક ખાસ લક્ષણ છે—જેમ કે કેટલાક લોકો જાનુમવ, જાનમાન, આદમાસ ઇત્યાદિ વાપરે છે.)

ત્રીજું અને છેલ્લું કારણ—ગ્રીક ભાષામાં એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિમાં મૂળ શબ્દ ΟΡΟΣ (ઓર્સ) છે, જેનો અર્થ ‘વનસ્પતિનો રસ’ થાય છે. હેમાં રહેલી અર્થોપપત્તિ, સ્પષ્ટ રીતે કિલ્લ અને કૃત્રિમ જણાઈ આવતી સર્પના શીણની (થૂંક કે ઝેરની) કલ્પના કરતાં, અનન્ત પ્રકારે વધારે સારી છે.

૧૦ રાધાકાન્તદેવ ખડકાદૂરના શબ્દકલ્પદ્રુમમાં જેમ તેમ અર્થ પઢાવવાનો આ પ્રમાણે પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.—અદિ: સર્પસ્ય ફેનં ગતલમ્ રૂવ । અવુમત્વાત્ । હેની કૃત્રિમતા સ્પષ્ટ છે.

૧૧ શબ્દકલ્પદ્રુમમાં અફેનનો પણ કિલ્લ અને કૃત્રિમ રીતે અર્થ સમજાવ્યો છે:—નિન્દિતં ફેનં નિર્યાસો વસ્ય તત્ । નચ્ ના ઇ અર્થોમનો હાલો જ નો નિન્દિતત્વ કે અપ્રાશસ્યનો અર્થ અકાલ, અકાર્ય ઇત્યાદિ શબ્દોમાં કરવો ઉચિત છે, અદિયાં એ નથી જ બેસતો.

૧૨ હજી કે માવપ્રકાશમાં બાફુકમ્ શબ્દ આવે છે. પરંતુ અપ્યૂનમાંથી ઉદ્ભવેલા લૌકિક બાફુ શબ્દ પશ્ચીમ એ નામ રચ્યું છે હેમાં રાકા બાગે જ રહે છે.

૧૩ રા. કેશવલાલ ડ. ધ્રુવ દત્ત વાગ્વ્યાપાર (પૃષ્ઠ ૨૦ મું) જુનો.

આ મુદ્દાએ વિચારતાં સંસ્કૃતાનુસારી બહિષ્કે એને શબ્દ તરફ સંદેહની દૃષ્ટિથી જોવું ન્યાય લાગે છે. કદાચ અશીષુનું હિંદુસ્તાનમાં, પ્રમાણમાં પુરાતન ગણાય હેવા કાળમાં, અસ્તિત્વ હેાય તો પણ આ વ્યુત્પત્તિ તો અસત્ય જ ગણવી પડશે.

(૩) સુધારો (ગુજરાતી)-આ શબ્દમાં સુ (=સારો) +ધારો (=નિયમ) હેવા સમાસ સ્વીકારવાની લાલચમાં ઘણા લોક પડે છે. પરંતુ એ માત્ર બાહ્ય અંગોમાં રહેલા સામ્યના આભાસનું પરિણામ છે. હેની ખરી વ્યુત્પત્તિ આમ છે:-શુષ્ (સંસ્કૃત) એટલે સુધારવું-ગુજરાતી સુષ્-(જે એકલો નથી વપરાતો)+આરો-ગુજરાતી પ્રત્યય, જે વધારો (વષ્+આરો), લગારો (લ્+આરો) પ્રત્યાહિ-માં-જોવામાં આવે છે અને કદાચ કાર^{૧૪} માંથી નીકળેલા હશે. આ રીતે સુધારો શબ્દનો ખરો પ્રતિયોગી-શબ્દ, ઉપરની ખોટી વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારનાર લોક માને છે તે કુધારો (કુ=ખરાબ+ધારો=નિયમ) નથી, પરંતુ વગાડો છે (પ્રેરક વગાડવું, મૂળ વગાડવું, હિન્દી વિષદ્વના-કદાચ સંસ્કૃત વિષદ્વમાંથી).^{૧૫}

(૪) દેવાલયને દેવલ ના મૂળ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે એ ભૂલ છે. દેવ શબ્દ રહેલાઈથી સમઝાતાં લ નો ઉદ્ભવ અગ્રાનિથી બાલ્ય માંથી ઝાળી કાઢ્યો હોવો જોઈએ (દેવ+બાલ્ય=દેવાલય). ક્ષણમાત્ર વિચાર કરતાં જણાશે કે એ શબ્દનું પ્રાકૃત રૂપ ફક્ત દેવાલય (દેવાલયમ્) અને, દેવલમ્ થવાનો ખરું જોતાં સંભવ જ નથી.^{૧૬} વાસ્તવિક વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત દેવકુલ માંથી છે, જેનો

૧૪ સુધારવું એ સુધારવુંનું પ્રેરક છે અને વધારવું એ વધવુંનું પ્રેરક છે. આ ઉલ્લા દાખલામાં આર પ્રેરક રૂપનો પ્રસય છે, અને વધારો હેમાંથી નીકળેલું નામ ગણી સકાય. પરંતુ ખેલામાં તો મૂળ ધાતુ સુષ્ પોતે પ્રેરક સરખા સુધારવું ધાતુમાંથી રચાયેલ ગણાય છે-એટલો ફરક છે. આ મત સ્વીકારતાં સુધારો, વધારો હેમાંનો આરો પ્રસય કૃત્ત ન ગણાય. પરંતુ કંપારો, ઘૂઝારો હેવા બીજા શબ્દો પણ છે, જેમાં આરો પ્રસયને કૃત્ત તરીકે સ્વીકારવા શિવાય છૂટકો જ નથી.

૧૫ ડૉ. લાંકારકર વિષદ્વમાંથી વ્યુત્પત્તિ થયેલી માને છે. (હિમનાં વ્યુત્પત્તિ-વિષયક વ્યાખ્યાનાનું પૃષ્ઠ ૧૪૧ જુઓ). મેં 'કદાચ' કહ્યું છે તેનું કારણ એ કે સાધારણ રીતે આદ્ય વ નો ગુજરાતીમાં વ થતો નથી. પરંતુ આ શબ્દને હિન્દીમાંથી આવેલો ગણી સકારો.

૧૬. પોતાના વિદ્વતાપૂર્ણ અને અસંત ઉપયોગી ગ્રંથમાં મિ. બી. ગ્રસ આ શબ્દને દેવાલયમાંથી ઉદ્ભવેલો ગણે છે (A Comparative Grammar of the Modern Aryan Languages of India, પૃ. ૨. ૫. ૧૦). પરંતુ હેમાં સંભત થવાનું કંઈ કારણ મુને દેખાતું નથી; જો કે એ પંચળી દેવાલ આપે છે તેથી ખેલી દૃષ્ટિએ હેલે સ્વીકારેલી વ્યુત્પત્તિનું સમર્થન થતું જણાય છે. ખદ્દ તો પંચળી શબ્દ દેવાલય માંથી આવ્યો હશે; પરંતુ દેવલ શબ્દ સર્વસંભત વાગ્વ્યાપારના નિયમો પ્રમાણે દેવકુલમ્ માંથી ઉદ્ભવ્યો હશે.

વ, સિ. દે. ૮-૧-૨૭ અનુસાર, વિકલ્પે ઉડી જતાં રેડલં બનેછે. પ્રતિ-
સંપ્રસારણ વિધિ દર્શાવતા એક ઉત્તર્ગના વ્યાપારથી ગુજરાતીમાં ડ નો વ યાપ-
છે. (આ ઉત્તર્ગ આગળઉપર આ પછીના વ્યાખ્યાનમાં ચર્ચાઈશ.)

આ પ્રમાણે દેવલં-દેવલ બનેછે.

(૫) વ્યાપાર (સંસ્કૃત)-એ બ્રાન્તિથી સ્વીકારાયેલ મૂળ શબ્દનું બીજું
ઉદાહરણ છે-(ગુજરાતી) બ્હેપાર પરત્વે. નીચેના મુદ્દા વિચારીશું કે તરત જ
બ્રાન્તિ જણાઈ આવશે.

(ક) વ્યાપાર નો વ અવિકૃત રહેવાનો સભવ નથી; હેના કાં તો વ થાય,
અથવા તો લોપ થાય.

(લ) ગુજરાતીમાં બ્હેપાર નો અર્થ છે એ અર્થ સંસ્કૃતમાં વ્યાપાર નો
કદાપિ થતો નથી. બ્હેપાર એટલે ‘કય-વિકૃત, વાણિજ્ય,’ સંસ્કૃતમાં
વ્યાપાર એટલે માત્ર ‘પ્રવૃત્તિ, ઉદ્યોગ.’

(ગ) બ્હેપાર મા રહેલા વિદ્યુત ઇ ઉચ્ચારનું મૂળ વ્યાપાર માં સોધ્યું મળતું
નથી, પરંતુ-વ્યવહાર શબ્દમાંના વ્યવ નો વય થતાં બને વ નો હ માં
સંયોગ થતાં બાકી રહેલા ભવ મા ઉપલબ્ધ થાયછે; જેમકે -
વ્યવહાર-વયવહારો-વયવ્હારો-વૃહ્દાર, પછી હ પાછો પડતાં બ્હેપાર
બનેછે. (આ ગુજરાતી શબ્દનો અર્થ ‘સંબધ, લેવડદેવડ’ થાયછે).
પછી કાંઈક વિચિત્ર રીતે વ નો વ બનેછે, જે કદાચ વ્યાપાર ના
સામ્બાળાસથી થયું હશે, કે પછી વ સાથેના વ ના સંબધની
વિપરીતક્રિયાથી થયું હશે (બીન્સ પુ. ૧ પૃ. ૩૩૦ સરખાવો;
તદ્દા એ મ નો વ થઈને વ થતો દર્શાવેછે). જેમાંનું બીજું કારણ
વધારે સંભવેછે, કારણ કે પત્તણી (દ્વિ વ.), પ્રાકૃત પત્તણી,-
પાવળ-પાવળ હેમાં આ પ્રમાણે ન નો વ થતો જોઈએ.

“વાણિજ્ય” અર્થમાં ખસે સંસ્કૃત શબ્દ વ્યવહાર છે, અને બ્હેપાર
(ગુજરાતી) એ શબ્દમાંથી ઉદ્ભવ્યોછે.”^{૧૭}

ફોર્હર્ડે પ્રત્યેક મા પિંચનામ વિવહારિયા શબ્દને બ્હેપારીના અર્થમાં વાપરેછે
એ વાતથી આ બુદ્ધિપૂર્ણ ઉપયોગી પ્રકાશ પડેછે.

(વિવહારિયાવસદ કામિયા (૪-૧૨),

વિવહારિયા સવિ શકુટુર્વા (૪-૨૨૮)

૧૭. બીન્સ (પુ ૧ પૃ. ૩૩૦ પર મે) બ્હેપારનું મૂળ વ્યાપાર આવેછે. ઉપર
કહેલાં કારણોથી હું હેમાં સમત થતો નથી

નીચેના પ્રયોગો પણ સરખાવો:-

(૧) તહાં મહાધન થેઠ દહલદ નામે વિવહારિત વસદ (વૈતાલપદવીશી; ગદ્ય પૃ. ૧૦૭, વિ. સં. ૧૬૨૯ કે એટલામાં).

(૨) શેદેવારીયો તો અચરજ પામ્યો બાવ્યું મનમા વહાલ (રાવો ભક્ત' ઘૃ. કાવ્યદોહન, ૫ મો અન્ધ, પૃ. ૮૨૬ મું).

આ ઉપરથી જણાશે કે વ્યવહાર (વ્યાવહારિક) નાં રૂપાન્તરો સોળમાં સૈકાથી માંડીને તાજેતરના સૈકાઓ સુધી વપરાતાં આનાં છે.

(૧) વિનતિ (ગુજરાતી) શબ્દને માત્ર બાહ્ય સામ્યને આધારે સંસ્કૃત વિનતિ માંથી વ્યુત્પન્ન થયેલો સ્વીકારવાની ભૂલ થતી આવી છે. વિનંતિ એટલે 'પ્રાર્થના', વિનતિ નો એ અર્થ થતો જ નથી. તે ઉપરાંત વિનતિને મૂળ શબ્દ માનિયે તો જ નો તીવ્ર અનુસ્વાર કચ્છાંથી આવ્યો એ સમજાતું નથી. વાસ્તવિક રીતે વિનતિ શબ્દ હેના જ અર્થના-પ્રાર્થના' અર્થના-વિનતિ શબ્દમાંથી વ્યુત્પન્ન થયો છે; હેનું પ્રાકૃત રૂપ વિનંતિ છે, જે શબ્દ ગુજરાતીમાં (અને મરાઠીમાં) આવતાં વિનતિ બને છે, અને છેવટ સધુક્ત તો સાદો ત થતાં, અને વર્ક માંથી વર્ક થયું તે પ્રમાણે, પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થવાને બદલે તીવ્ર અનુસ્વારથી યુક્ત થતાં, વિનતિ થાય છે. સિ. હે. ૮-૧-૨૬ માં આ પ્રસંગે વર્ણવેલો વક્રાદિગણ કાં તો આકૃતિગણ^{૧૮} લેખાવો જોઈયે, અથવા તો, અનેક હસગોંમાં બને છે તે પ્રમાણે શબ્દોની ગુજરાતીમાં સંક્રાન્તિ થવાને સમયે પણ અનુસરવામાં આવતા એક પ્રકાર તરીકે સ્વીકારાવો જોઈયે. ખરું કહિયે તો, હેવાં ગુજરાતી શબ્દો સંખ્યાબંધ મળી આવે છે, કે જે, હાલો અનુસ્વાર દાખલ થાય છે તે છતાં પણ, બ્યાકરણમાં ખાસ વર્ણવેલા વક્રાદિગણ ની પદ્ધતિ છે; જેમ કે:-

સંસ્કૃત	અપભ્રંશ	ગુજરાતી
મર્દટક	મરુડક-મવડો	માવડો
હિરક	હિરુ-હિરુ	હીંડુ
પક્ષી	પક્ષી	પંતી
પક્ષ	પક્ષુ-પંદુ	પાંછ
પક્ષવ	પક્ષવ-પંચવ	પલો
ઉચ્ચ	ઉચ્ચ-ઉચ્ચ	ઠેંટ

પ્રત્યાદિ

પ્રત્યાદિ.

૧૮. કાશ્મીર કે સરના બાપ્તમાં ગા ને અંતે રૂપાદિ શબ્દ ઉમેરાયેલો છે. આ આકૃતિગણ છે જેવી ચાકુસે ઉક્તિ કરવામાં નથી આવી એથી આ અનુમાન રચવું પડે છે

[ટિપ્પણ—ડૉ. ભાંડારકર (વિનંતિ (મરાઠી)ની વ્યુત્પત્તિ વિગતિ માંથી સાધેછે. હેમનાં વ્યુત્પત્તિવિષયક વ્યાખ્યાનો પૃ. ૧૭૭ જુવો.]

(૭) વાત્માર (ગુજરાતી) ની વ્યુત્પત્તિ કેટલાક કેવળ બાલ સામ્યને લીધે જ (સંસ્કૃત) વાત્માર માંથી થયેલી માનેછે. પણ વાત્માર નું પ્રાકૃતમાં તો કન્નમારો કે કન્નદારો હેવું રૂપ અને તે વાતની તેઓ અવગણના કરેછે. કેટલાક શબ્દો આવેછે તેમ આ શબ્દ પરભાષ્યો સંસ્કૃતમાંથી જ આવ્યો હોય એ પણ અસંભવિત છે, કારણ કે એ રીતે પણ કાર રૂપ ન જ અને. વાર શબ્દ ચોખ્ખો ફારસી છે—અલગત સંસ્કૃત વાત્માર સંગ્રામ છે પરંતુ તેમ છતાં તે રૂપે ફારસી જ છે—અને ફારસી વાત્માર શબ્દ સુવિદિત છે; અને હેને (ગુજરાતી) વાત્મારના જન્મદાતા તરીકે સ્વીકારવામાં માનદાનિ માનવાને કારણ નથી. વારના વનો મ થયો એ ગુજરાતી શબ્દ માર બહુ-પરિચિત હોવાનું પરિણામ જણાયછે.

(૮) વાત્માર—આ શબ્દ બેશક ફારસી છે અને ગુજરાતીમાં હેનો ઉપયોગ પરિચિત છે. તો પણ હેને સંસ્કૃત વાત્માર સાથે જોડી દેવાના પ્રયાસો વારંવાર કરવામાં આવેછે. આ બાબતમાં, બાલ સામ્યને અનુસરવાના દોષમાં એ બે શબ્દોના અર્થમાં મુલગામી બેદકની અવગણના કરવાનો દોષ ભળેછે. “વસંદ” વિષયપરત્વે વપરાયછે, “વસન્” વિષયપરત્વે વપરાયછે; (“વસંદ” પ્રીતિજનક વસ્તુને લાગેછે, “વસન્” પ્રીતિ અનુભવનારને લાગેછે;) દમયંતીએ નળને સ્વયંવરમાં વસંદ કર્યો એમ કહિયે તો અર્થ સમગ્રાય, પરંતુ એ જ અર્થ દર્શાવવા માટે દમયંતીએ નળને સ્વયંવરમાં વસન્ કર્યો એમ કહિયે તો દેખીતું ઉપપત્તિહીન જણાશે.

(૯) દોહદ—પંચમહાલ તાલુકાના મુખ્ય ગામનું નામ છે. સુધારો શબ્દના સંબંધમાં કરવામાં આવેછે તેમ, બાલ સામ્યને આધારે જ આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સાધવામાં કેટલાક લોક હેનાં બહિરંગોના પૃથક્કરણની સહાયતા લેછે; અને દો અને દહ હેવા બે લાગ પાડીને માનેછે કે ગુજરાત અને માળવા બે મુલકની સમાન હદપર આવેલું છે એટલે એ ગામ દોહદ કહેવાય-છે. (દો=એ અને દહ=સીમા). આથી વધારે કૃત્રિમ બીજું શું હોઈ સકે? ખરી વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે:—૧૯ દહિવદ—(પ્રાકૃત) દહિવદ—દહેવદ—દાહોદ, જે નામ એ દેશમાં વસ્તુતઃ પ્રચરિત છે, દોહદ તો પાછળથી કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિની અનુકૂળતાએ ધડવામાં આવ્યું હશે. (અઘપર્યંત કેટલાક વર્ગના સ્થાનિક

વતનીઓ અને અન્ય પુરોહિત દેવદ નામ વાપરેછે). નાસિક જિલ્લાના ચાંદવડ તાલુકામાં હિવદ નામે ગામ છે; અને (સંસ્કૃત પદ=ગામ, પ્રાકૃત વદ, હેમાંથી આવેલું) ઉત્તરપદ વદ અનેક શહેરોનાં અને ગામોનાં નામોમાં જોવામાં આવેછે; જેમ કે હલ્લવદ, નહિયાદ (નટપદ માંથી), વડોદરા (વટપદમાંથી); અહિયાં પદનો રજળવાઈ રહ્યોછે અને વિશ્લેષને પામ્યોછે), નંદોદ (નન્દપદ).

(૧૦)-(૧૧)-(૧૨) વાપડ, માશી અને જાજો ની બાબતમાં પણ બહિરંગની હેવી પ્રયત્નિયાનો અયોગ્ય આશ્રય લેવામાં આવેછે. વાપડ ના પાનવડ હેવાં ભાગ પાડવામાં આવેછે (વા પદ, અલન્ટ પાતળો હોવાથી); જ્યારે વસ્તુતઃ મૂળ પર્વદ છે. શક્ય છે કે આ પર્વદ શબ્દ દેવ્ય હોઈને સંસ્કૃતપ પામ્યો હશે; અને વાપડ ખાધે ત્યારે પડ-પડ અવાજ થાયછે હેના અનુકરણમાં મૂળ એ ધડાયો હશે. માશો ના પણ એ જ પ્રમાણે માનશી (=મા જોવી) હેવા બે ભાગ પાડવામાં આવેછે; જ્યારે વસ્તુતઃ વ્યુત્પત્તિ હાવી છે:-માતૃવ્રજા (સંસ્કૃત), માટિમા^{૨૦} (પ્રાકૃત); (મરાઠી માવશી સરખાવો.)

[ટિપ્પણ:-મરાઠીમાં માવશીનો વર એ અર્થમાં માવશી માંથી નીકળેલો એકે નરજાતિનો શબ્દ નથી હેતું કારણ આ વ્યુત્પત્તિમાં જ રહ્યુંછે; માવજા કહેવું સ્વભાવતઃ અશક્ય છે. ગુજરાતી માસો (=માશીનો વર) એ શબ્દ ક્ષુદ્ધિભરને પરિણામે રચાયેલું પુર્વિલંગનું રૂપ છે એ સ્પષ્ટ છે^{૨૧}]

જાજો-(માતામહનું શ્રાદ્ધ):-આ શબ્દની પણ હેવી પ્રયત્નિયા કરવામાં આવેછે;-જાનજા એટલે આવ અને જા; જેને આવકાર મળે અને ન પણ મળે તે, શ્રાદ્ધ કરનારો પિતા હયાત હોય તો જ આ શ્રાદ્ધ થઈ શકે, નહિ તો ન થાય એ કારણથી. વસ્તુતઃ આ શબ્દ સંસ્કૃત કાર્ય:-પ્રાકૃત જાજો માંથી આવ્યોછે એ વિચારિયે કે તરત એ કૃત્રિમ રચના પડી જાયછે (મરાઠી જાજા સરખાવો; ત્યાં હેનો અર્થ પિતામહ પણ થાયછે.)

૩ કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિનો અનાદર.

આ નિયમ એક રીતે પૂર્વોક્ત નિયમનું અંગ છે; પરંતુ બંનેના વિષય

કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિનો સર્વથા સમાન ન હોવાથી હેની પ્રયત્ન ચર્ચા કરવાનો અનાદર.

અવકાશ રહેછે. જે જ દૃષ્ટાન્તો આપીશ.

^{૨૦} સિદ્ધ હેમચંદ્ર ૮-૧-૧૩૪ જુલો.

^{૨૧} કર્પૂરમંજરીમાં (હાર્વર્ડ આટલિને પૃષ્ઠ ૩૨ મે) માદુચ્છઓ કે પાક ફેરથી માડ-સરઝો, માટિઓ (મરાઠીનો વર)છે. આ કૃત્રિમ રચના (ઈ. સ ૬૦૦ ના અરસાના) રાજ્યોખર જેટલી પુરાણી છે, એ આથી સ્પષ્ટ થાયછે. રાજ્યોખરનું રંગભૂમિયાન્ય પ્રાકૃત બહુ ધણીવાર કૃત્રિમ અને નાપૂર્ણ સંદેહ લાગેછે, એ સ્મરણમાં રાખવાનું છે,

(૧) વિધવા-સામાન્યતઃ એમ મનાયછે કે આ શબ્દ જે ભાગનો બનેલો છે, વિ અને ધવ (પતિ), “પતિ રહિત સ્ત્રી”, પરંતુ તુલનાત્મક વ્યુત્પત્તિ-શાસ્ત્ર બતાવી આપેછે કે વૈદિક (વિદુષા) એક સંદત લાટિન શબ્દ છે, અને હેના વૈ (વિ) અને વૈષા (દુષા) હેવા ભાગ થઈ સકે તેમ છે જ નહિ. આથી અનુમાન થાયછે કે લાટિન વૈવૈષા (વિદુષા) અને સંસ્કૃત વિધવા બન્ને એક જ, ઉભય-સાધારણ, મૂળમાંથી નીકળ્યાછે અને વિ-ધવ એ વ્યુત્પત્તિ કૃત્રિમ છે. ૨૨

(૨) દમ્પતી એટલે પતિ-પત્ની; આ શબ્દની સામણ્યાર્થ અને અન્ય પંક્તિઓએ જાણાવ્યો છે: હેવી કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિ આપીછે. અને દમ્ પદ જાણી શકાનાર છે હેવી કૃત્રિમ કલ્પના રચીછે. વસ્તુતઃ હેનો હેવો અર્થ થતો જ નથી અને વાગ્યાપારદૃષ્ટિએ હાલો ફેરફાર શક્ય પણ નથી. ઉદાહરણ આધુનિક વિદ્વાનો એકમતે સ્વીકારેછે કે દમ્ પદ વૈદિક દમ્ ધર (લાટિન domus) એ શબ્દને સ્થાને છે, અને દમ્પતી એટલે ધરના જે માલિક, પતિપત્ની.

૪ લાચર.

આ નિયમ અગત્યનો છે પણ આ શબ્દનો કિયો અર્થ સ્વીકારવામાં આવેછે એ વાતપર ધણો આધાર રહેછે. ઈર્ષમાત્રાલાષણેન જાણવ. પુત્રોત્સવં મન્યન્તે વૈયાકરણાઃ એ પરિભાષાનો વિનિયોગ અને વિષય નિરાણો છે. તુલનારૂપ વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં હેનો અંગીકાર કેટલે અંશે થઈ સકે એ વિષયનો ઉડા વિચાર કરવો પડે એમ છે. માટે આપણા ચર્ચાક્ષેત્રમાં હેની ઉપયોગિતા પર લક્ષ રાખીને આ

૨૨ Widower (=વિદોહર), અને વિધુર એ શબ્દો સરખાવવા જેવા છે. વિધુર ની વિ+ધુર હેવી વ્યુત્પત્તિ વિ+ધવ=વિધવા જેટલી જ કૃત્રિમ હોવી જોઈએ. Widower નો er એ વિધુર ના ર ને મળત કાઠ શબ્દાંગ હશે. પછી-સબધ, મૂર્તસંબધ કે હેવા અર્થવાળો સાધારણ er પ્રત્યય અથેજમાં છે તે નહિ. લાટિન Viduus (વિદુયુસ) ‘રહિત’ એ શબ્દ viduus (વિદુષા) ને વૈધવ્યપ્રાપ્ત, વિરહિત, હેવા અર્થનું વિશેષણ ગણીને હેમાંથી રચવામાં આવેલો મનાયછે. સ્ત્રીલિંગમાંથી પુલ્લિંગ શબ્દ થયો એમ મનાયછે. Century Dictionary સચવેછે કે ‘વિધવા’ કદાચ “વિન્નુ=રહિત હોયું એ ધાતુમાંથી આવ્યો હશે. વિન્નુ નો હાલો અર્થ મૃતને મળતો નથી. માત્ર વિલિયમ્સ તર્ક કરેછે કે ધાતુ વ્યવ્ હશે. વિધુર નો પ્રાચીન અર્થ “દુઃખાધેશ” અને પછી આકલ્પની રીતે “મૃતપત્ની” થયોછે. વિધુર શબ્દ પણ જેનેનો અર્થ સાચણ વિધવા કરેછે. આ પ્રમાણે વિ+ધવ અને વિ+ધુર એ કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિયોની વિરુદ્ધમાં નિઃસંદેહ નિર્ણય આપનારી માહિતી મળેછે.

નિયમનું હું પૃથક્કરણ કરીશ, કે જેથી વિષયના મૂલમાં જ જઈ પહોંચાય. ત્હારે લાગવ ના બે સ્પષ્ટ વિનિયોગ છે

- (૧) જેમ જેમ પ્રયાણક્રમ ઓછા થતા જાય તેમ તેમ લાગવ વધારે જળવાય. હાને કમલાગવ ઠીકીયું. ગણિતમાં, તર્કશાસ્ત્રમાં, અને
- (૨) જેમા યોક્તસ નિલસિદ્ધ સ્વરૂપના નિયત અંગોનો વ્યાપાર બ્હેળો હોય તે સર્વ વિષયમાં આ પ્રકારના લાગવ ની ઉપયોગિતા રહેછે.
- (૨) અનેક વિવિધ ઉદાહરણમાં વ્યાપનારા સર્વસામાન્ય નિયમોની સખ્યા ઘટાડી સકાય, અનેકનો એકમાં સમન્વય કરાય, તે ખીજા પ્રકારના લાગવનું કાર્ય છે. હેને ઘીજલાગવ ઠીકીયું. જેમાં જીવન-જૂત પ્રગતિ અને વિકાસ એ અંગોનો વ્યાપાર પ્રમળ હોય હેવા, ઇતિહાસ અને ભાષા-ભીમાસા જેવા, વિષયોમાં આ પ્રકારનું લાગવ ઉપયોગી છે. હાવા વિષયોના અભ્યાસમાં કમલાગવને અવકાશ જ નથી. ઉદાહરણ તરીકે વિકાસની એક દશામાંથી ખીજી દશા પ્રાપ્ત કરવામાં મનુષ્ય જાતિયે જેમ બને તેમ થોડા ક્રમ કરેલા દર્શાવાય તેમ સાફ હેવો, કે અન્તિમ સ્વરૂપ પામવામાં ભાષાના શબ્દોનાં અવાન્તર રૂપાન્તરો જેમ ઓછાં દર્શાવાય તેમ સાફ હેવો, આગ્રહ રાખી સકાય નહિ.

આ બન્ને પ્રકારના લાગવમા મૂન મુદ્દો અસ્પષ્ટ છે, પરંતુ ત્હારે કમલાગવમાં વ્યાપાસ કે શક્તિનો વ્યય અસ્પષ્ટ થાયછે ત્હારે ઘીજલાગવમાં સામગ્રી અસ્પષ્ટર અપેછે. ભાષા-વિકાસના અધ્યયનમા કમલાગવની ઉપયોગિતા અત્યન્ત વિરલ એને તદ્દન ગૌણ પ્રકારની જ હોઈ સકે. ત્હાં ઘીજલાગવથી પરીક્ષા કરવી ઉચિત હોય ત્હા કમલાગવ દાખલ કરવા મથવું એ માર્ગ પાપનીને બદલે ગળ કે વાર લઈને દાણા ભરવા બેસવા જેવું છે. અલબત્ત આ બે પ્રકારના લાગવ વચ્ચેનો ફરક માત્ર નિયામક તત્વોના વ્યાપારની દૃષ્ટિયે જ છે; કારણ કે ગણિતમાં, તત્ત્વજ્ઞાન અને ભૌતિકવિજ્ઞાનમાં, અને હેવા જ, પદાર્થના અન્તસ્સ્વરૂપની અન્વીક્ષા કરતા, વિષયોમાં પણ એકીકરણની અને સર્વસાધારણ નિયમ સોધવાની પદ્ધતિનો હમેશાં પ્રયોગ કરવામાં આવેછે. વ્યાકરણના વિષયમાં ઘીજલાગવ અને કમલાગવ બન્ને સૂત્રોને ઓછા વત્તો અવકાશ છે. અર્ચમાનાગ્રાગવ ની પરિભાષાને વૈચારણોનું પ્રિયમૂત્ર ગણવામાં આવેછે તે આ જ પ્રસંગને ઉદ્દેશીને છે.

પૂર્વગત ઉક્તિયોને સ્પષ્ટ કરવા માટે ભાષાવ્યુત્પત્તિનાં કેટલાંક ઉદાહરણો લઈશું:-

(ક) ઘડોદરું (ગાયકવાડની રાજધાની). હેની એક કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિ ઘડોદર (ઘટ+ઉદરમ્) છે. અલગત હેમાં વર્ણવિપરિણામના ક્રમે થોડામાં થોડા આવે-
છે, અને એ ક્રમલાઘવ ના સૂત્રને અનુસરિયે તો આપણે આ વ્યુત્પત્તિ એકદમ
સ્વીકારવી પડે. પરંતુ અનેક શબ્દોની વિશાળ સમાલોચના કરવાથી અને
તદન્તર્ગત સાધારણ તત્ત્વોની શોધ કરવાથી, ટૂંકામાં કહિયે તો ઘીજલાઘવ-
નું સૂત્ર સ્વીકારવાથી, વાસ્તવિક વ્યુત્પત્તિ ઘટપદ છે એ જણાશે; કારણ કે
હેમાંનું પદ (=ગામ, શહેર) એ તત્ત્વ વાગોદ, નહિવાદ, નાન્દોદ, હલ્લવદ ઇત્યાદિમાં
પણ જોવામાં આવેછે.

[વડોદરાના પ્રસાકર રામચન્દ્ર પંડિતના (ઈ. સ. ૧૮૭૮ માં) રચેલા
અપર્ણશશ્વદચન્દ્રિકા નામના જૂના ગ્રન્થમાં ઘટ+ઉદર હેવે. વ્યુત્પત્તિપ્રયાસ
પણ ખરો. એ ગ્રન્થ મરાઠી ભાષાના શબ્દોનો વ્યુત્પત્તિયુક્ત કોશ છે. ઘડોદર
શબ્દની રદ્દામે નીચે પ્રમાણે આપ્યુંછે:-

“ઘડોદર, ઘટ+ઉદર, પૂર્વે ઘડાંની કાઠી દ્વા શહરાવ્યા આસપાસ ફાર હતી
મળત હે નાંવ.”

પરંતુ સુધાએ ઉમેર્યુંછે કે “કોઠે ઘટપદ્મ જસે દિ આઢઠતો.”

(ઘ) ઘાહોદ-કમલાઘવ ના પૂજકાને દોનહદ હેવી વ્યુત્પત્તિ પસંદ પડશે,
પરંતુ ઉપર જ ઘડોદરું શબ્દના પ્રસંગમાં આપેલાં કારણોને લીધેરજ ઘીજ-
લાઘવ ના સૂત્રને અનુસરીને ઘપિપદ એ જ વાસ્તવિક વ્યુત્પત્તિ છે એમ
સ્વીકારવું પડશે.

(ગ) વાયળું-વાળું (=દરવાજો). કમલાઘવ ના પક્ષકારો હેની વાળું (એટલે
જે અટકાવેછે તે) એ શબ્દમાંથી વ્યુત્પત્તિ થયેલી સ્વીકારશે, અને હેમાં
વ નો વ થાય તે શિવાય બીજો ફેરફાર નથી થતો.

પરંતુ દ્વાર શબ્દનું પ્રાપ્ત રૂપ વિકલ્પે દ્વાર અને વારં થકને હેમાંથી
મરાઠીમાં વાર અને ગુજરાતીમાં વાળું અને વારં હેવાં રૂપાન્તરો થયાં
(જેમાં વાર વિશેષતઃ કાઠિયાવાડનો શબ્દ છે), એ એકદમ સમજાય એમ
છે. એ રીતે બંને ભાષાઓનો એક જ સમાન મૂળશબ્દ મળેછે.

૨૩ ઉપર ૨-(૯) માં આપેલાં કારણો પણ જુવો.

૨૪ વાળું સ્વીકારતાં વાર શબ્દનું મૂળ અજ્ઞાત રહેશે, એટલે એ વ્યુત્પત્તિની વિરુદ્ધ
આ એક વાંધો વળ્યો. વળી આવ વ નો વ ગુજરાતીમાં નથી યનો (દ્વારું વારં થાય-
છે એ જૂની વાત છે, કારણ કે હેમાં વ વદન આવ નથી). તદાર પણ એક બીજો
વધો એ છે કે દ્વારનો અર્થ વસ્તુતઃ “દ્વાર માર્ગ” થાયછે, તદારે “વાળું” હેવો
શબ્દ હોય તો પણ હેનો અર્થ “કમાડ” જ થઈ શકે.

વાર ને જું લાગ્યોછે તે અપભ્રંશ અને ગુજરાતીમાં અતિપ્રચરિત (સંસ્કૃત પ્રત્યય ક ના પ્રતિનિધિ) ઢ પ્રત્યયના હેતુ રૂપાન્તર છે.

[હાવી રીતે ક નો જ થતો નીચે દર્શાવેલા પ્રકારના શબ્દોમાં જોવામાં આવેછે:-

(૧) કટિદોરો-કડદોરો-કળદોરો-કંદોરો (મરાઠી શબ્દ કડદોરા સાથે સરખાવો).

(૨) કુડુમ્બી (સંસ્કૃત), કુડુમ્બી (પ્રાકૃત). કુલ્લંબી, કુળબી (મરાઠી)-કળબી (ગુજરાતી).

(૩) તંતુકક:-અપભ્રંશ) તંતુકડ, (ગુજરાતી) તાંતળો.

(૪) પઠંચા (વિજય)-પળછ (ગુજરાતી).

ગુજરાતી આપણું શબ્દના આપણું રૂપમાં વિપરીત ક્રમ જોવામાં આવેછે, એ વાત ઢ અને જના, જ એ અનુનાસિક હ છે હેવા પ્રકારના, સગપણનું સાક્ષ્ય પૂરેછે. વિ. સં. ૧૬૭૨ માં લિપિ પામેલી દોષકવૃત્તિમાં (સિ. હે. ૮-૪-૩૬૭ પરની વૃત્તિમાં) મહે અપ્પડલે શબ્દ જોયોછે તેમ જ (સિ. હે. ૮-૪-૩૫૦ પરની વૃત્તિમાં) અપ્પળલે શબ્દ જોયોછે; અર્થાત્ આ રૂપાન્તર જોખામાં જોણું વિ. સં. ૧૬૭૨ જેટલું પુરાણું હોય એમ જણાયછે.]

(ક) ન્હાતું (ગુજરાતી):-આ શબ્દ વીજલાયવનું બહુ સખલ ઉદાહરણ છે; સંસ્કૃત જ્ઞાણના પ્રાકૃતમાં વિકલ્પે જે રૂપ થયાં-જ્ઞાનં અને સજ્ઞં; પ્રથમ રૂપમાંથી (જ્ઞાનં થઈને) ગુજરાતી ન્હાતું શબ્દ, અને મરાઠી જ્ઞાન શબ્દ નીકળ્યો; જ્ઞાનરે ખીજા રૂપમાંથી [સંધી સજ્ઞો^{૨૫} (=પાતળો), કાનડી સજ્જ (=જાનું) અને કૈંકણી સાજ (=જાનું) એ શબ્દો આવ્યા.

(ખે નળાની ખિસ્તોલ જેવો મરાઠી જ્ઞાનસજ્જાન શબ્દ, તેમ જ ગુજરાતી ન્હાતુંજ્ઞાન શબ્દ, જ્ઞાન અને સજ્ઞ એ બંને પ્રાકૃત રૂપોના પ્રતિનિધિયોના યુગ્મ ૩૫ છે.)^{૨૬}

આ પ્રમાણે જલ્પને મૂલ શબ્દ તરીકે સ્વીકારવાથી ગુજરાતી, મરાઠી, કાનડી, સિંધી અને કોંકણી એ પાંચ ભાષાઓમાં સમાનરૂપે રહેલું એક જ તત્ત્વ ઉપલબ્ધ થાય છે, અને વળી લહાન રહાન અને ન્હાતું સતું જેવા દ્વિમુખ શબ્દોના દ્વિતીય અંગનું પણ સંતોષકારક અને સમાન મૂલ મળી આવે છે. વીજલાલનું આ એક ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. ૨૭

(૬) વેસતું (ગુજરાતી)-સદ્ગત શાસ્ત્રી પ્રજલાલ કાળીદાસ^{૨૮} અને જેઓમાં વધારે સારા જ્ઞાનની આશા રહે હેવા કેટલાક આધુનિક વિદ્વાનો આ શબ્દને નયાં (સંસ્કૃત) વિશ્વ ધાતુમાંથી નીકળેલો માને છે, અને એ આગ્રહમાં નિશ્ચયેટલે ‘પ્રવેશ કરવો’ અને વેસતું એટલે ‘ઉપવિષ્ટ થવું’ એ અર્થબદ્ધની પણ ઉપેક્ષા કરે છે.^{૨૯} વ નો વ અને ઙ નો ઇ યો (અને જ નો સૂ તો સ્વા-

૨૭ હેમચન્દ્ર સજ્જ ને સૂક્ષ્મમાંથી પણ સાધી જતાવે છે (સિ. દે. ૮-૨-૭૫) અને (૮-૧-૧૧૮). પરંતુ આ બંને સૂત્રો સૂક્ષ્મ શબ્દને જ ઉદ્દેશીને રચાયેલાં, અને સૂક્ષ્મનું સ્વાભાવિક રૂપ (સૂત્રો દ્વારા) સુહુમ થાય હેને ગર્ભ ગણ્યું છે, એ મુદ્દાઓ વિચારતાં મને શંકા ઉપજે છે કે સજ્જ અને સજ્જ બંને શબ્દોનો પ્રયોગમાં સાક્ષાત્ “સૂક્ષ્મ” અર્થમાં પ્રયોગ થયેલો નોંધને હેને, જલ્પમાંથી સજ્જ અને સજ્જ નીકળે છે. એમ દર્શાવનારાં, પેતાનાં જ (૮-૨-૭૭, ને ૭૬) સૂત્રોની વિસ્મૃતિ થઈ અને સજ્જ અને સજ્જની સૂક્ષ્મમાંથી વ્યુત્પત્તિ આધુવાનું આવશ્યક લાગ્યું. એમ ન હોય તો હેનાં ૮-૧-૫૨ થી ૫૫ સૂત્રોનાં સૂત્રોમાં રહેલા નિયમને અનુસરીને સજ્જના ઉત્ત્ત્વ સમર્થન કરવું રહેલું હતું.

પરંતુ જો સજ્જને સૂક્ષ્મમાંથી નીકળેલો માનિયે તો ગુજરાતી ગુમરાજ ન્હાતું-સતુંમાં રહેલો સતું શબ્દ એ મૂળમાંથી જ ઉદ્ભવ્યો એમ સ્વીકારી સકાય. સજ્જ સજ્જમાં જલ્પ અને સૂક્ષ્મનો સંયોગ ગુજરાતી વાડીચુગલી, કામકાજ ઇત્યાદિ જેવા ધરો, કે જેમાં એક જ અર્થના બે શબ્દોનો સંયોગ થાય છે.

૨૮ હેમની ઉત્તર્ગમાલ્યાની ઇ. સ. ૧૮૭૦ ની આરતિનું પૃષ્ઠ ૧૧૪ થું જુવો. સદ્ગત નવલરામ લક્ષ્મીરામે પણ આ વિષયમાં પ્રજલાલ રમસીનું અનુકરણ કર્યું છે (હેમનો વ્યુત્પત્તિપાઠ, ઉત્તર્ગ, ૯ પૃ. ૬૬ થું જુવો).

૨૯. આ દોષનું નિવારણ કરવાના પ્રયાસમાં રા. રા. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ હેવો અભિપ્રાય રજૂ કરે છે કે ઉપવિશ્વ માંથી ઉપ હ્રસ્વ થાય છે અને ત્હાર પછી નિશ્વ તું વસ્ જને છે. હેમના ગીતગોવિન્દના ભાષાવર્ણની ૨ ૭ આવૃત્તિનો ઉપોદ્ધાત જુવો: ત્હાં (પૃષ્ઠ ૧૬ મે) કહે છે કે:-

“ઉપરાન્ત પહેલા સર્ગના ષોળા પ્રકન્ધમાં નિઘ્યાંયતિને સ્થાને ધ્યાયતિ અને સાતમા સર્ગના ષોળા પ્રકન્ધમાં નિઃશ્વસિતિને સ્થાને શ્વસિતિ વાપર્યાં છે, તે ગુજરાતીમાં ઉપવિશ્વને સ્થાને ષેસે ષગેરે વપરાય છે તે જ મુજબ પ્રાજ્ઞત પ્રક્રિયા અનુસાર વાપર્યાં છે.

બાવિક રીતે યશ જ) એટલેથી જ પતાવવા કમલાવવા ના; મોઢમાં તેઓ પડેલા જણાય છે. પરંતુ જો ઉપવિશ્વ (= બેસવું) હેમાંથી હેની વ્યુત્પત્તિ ખરી છે તે સ્વીકારિયે તો એક તરફ (૧) ઉપવિશ્વસિ (સંસ્કૃત), ઉવવિસદ (પ્રાકૃત) ઉવદસદ, વદસદ - વસે (ગુજરાતી) અને બીજી તરફ (૨)

આવી જ રીતે ચારમા સર્ગના પહેલા પ્રવચનમાં પરિચરણને સ્થાને ચરણ વાપરેલું જોવામાં આવે છે. આ પ્રયોગ વેદાંતા સંસ્કૃતપ્રાકૃતિયા વિરુદ્ધ જ છે.”

સંક્ષિપ્તરૂપે હોવાની હેમની રીત મુજબ રા. રા. કે. ઇ. ડ. ધ્રુવે ઉપવિશ્વ ઉદાહરણ છે. ઉપવિશ્વ વાળા કેટલાક ધાતુઓ પ્રાકૃતમાં થઈને આવતાં ઉપસર્ગના સાગ કરે છે અને તેમ છતાં એ ઉપસર્ગથી થયેલા અર્થાન્તર જાણી શકાય છે. ઉપવિશ્વ એ હાનું યથાર્થ ઉદાહરણ હેમના મત પ્રમાણે છે. હેમના આ મતમાં સર્વાંશ ગમે તેટલા હોય (ઉદાહરણ એ જ આપ્યું છે, અને તે પણ ખોટું), પરંતુ આટલું ચોક્કસ છે કે ઉપવિશ્વ ઉદાહરણ યથાર્થ નથી.

હું કબૂલ કરું છું કે ૩ છ અને ૪ થી આવૃત્તિમાં રા. રા. કે. ડ. ધ્રુવે ઉપવિશ્વ ઉદાહરણ છોડી દીધું છે અને અવલગ્નનરૂપ ઉદાહરણ તરીકે નિશામવ-સામલ (ગુજરાતી) આણી મૂક્યું છે; અને તે ઉપરાંત આપણને સાલણકૃત કારમ્ભે પરના પોતાના ટિપ્પણમાં પૃષ્ઠ ૧૮ની પંક્તિ ૧૩ માં ઉપરનું ટિપ્પણ જોવા સૂચના કરી છે; ત્યાં આ ઉદાહરણો આપેલાં છે.-સંવર્ધ-વચાર (ગુજ.), વિનિ, -વેઝ (ગુજ.), નિવદ્-વેઝ (ગુજ.), નિર્ગમય-ગમાવ, ગમાવ (ગુજ.), ભવિત્રાહય-ન્દા (ગુજ.), વિમ્બન્-વંચ (ગુજ.), સંપન્ન-વન (ગુજ.) ઇત્યાદિ અને વધારામાં વિમ્બ-સન્ધુ (ગુજ.), પરિવમ્વાસી (ગુજ.) (પર્યુપિન) એ બે આપ્યાં છે. આ ઉદાહરણોની પરીક્ષા કરવાનું આ સ્થાન નથી; પરંતુ સુદ્ધિમાન પુરુષ એક દૃષ્ટિપાતથી જ જોઈ સકરી કે દરેકે દરેક ઉદાહરણ કિલ્લ, તરંગમનિત અને પ્રમાણ-રહિત છે.

ગમે તેમ હો, ઉપર મૂળગ્રંથમાં જે દર્શાવેલા હોય રા. રા. કે. ડ. ધ્રુવે સ્વીકારેલી વેસવુંની વ્યુત્પત્તિસરણીમાં પણ રહે છે.

૩૦ આ વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારવાના, અને ત્રિગ્માંથી કરાતી વ્યુત્પત્તિને ખાતલ કરવાના પક્ષનું સમર્થન કરવા માટે સ્વતંત્ર કારણો પણ છે. જે દૂધમાં આપ્યું છે:-

(૧) વિશ્વ એટલે પ્રવેશ કરવો ‘બેસવું’ નહિ. જ્યાં ઉપવિશ્વ એટલે ‘બેસવું’ થાય છે,

(૨) સાદા ત્રિ ધાતુને વ્યુત્પત્તિ મૂળ તરીકે સ્વીકારતાં વેસવું સખ્દના જનો વિવૃત સ્વર નિષ્પ્રમાણ રહેશે, જ્યાં ઉપવિશ્વનો મયલ્લહીન જ હ્રસ્વ યતાં બાકી રહેલા વદસદમાંના વદમાં હેનું મૂળ દર્શાવવું શક્ય છે; અને

(૩) ગુજરાતીમાં જ આવ હોય તોહેનો જ નથી થતો, માત્ર મધ્યમાં હોય ત્યારે જ થાય છે, અને તે પણ ગદ્યના સખ્દોમાં. (કેટલાક દેખીતા અપવાદો છે.)

મીઠા બીજાં વર્ગો અને વેસવું સખ્દોની વ્યુત્પત્તિ અપવાદો સમજામાં પડીને અન્યોન્ય વિરુદ્ધ અભિપ્રાયો દર્શાવે છે. એક વખત ઉપવિશ્વ-ઉપવિશ્વસિ હેમાંથી યથાર્થ વ્યુત્પત્તિ

સંસ્કૃત પ્રવિણતિ (પ્રવેશ કરેછે), પ્રાકૃત પવિસર્ફ-પર્સર્ફ-પેસે (ગુજરાતી) એ બંનેને સમાન એક તત્ત્વ મળેછે.

(વ) કળગી-કમલાવલી ઉપાસકોએ આ શબ્દ પ્રાપ્ત કરવાનો સ્વેચ્છા માર્ગ કળ અને લી દ્વારા સોધી કાઢ્યાછે. આ વ્યુત્પત્તિ સગવડવાળી છે, પરંતુ દેખીતી રીતે કૃત્રિમ છે.

પરંતુ સંસ્કૃત કુટુમ્બી(=કણુબી)^{૩૧} શબ્દમાંથી વધારે સારી રીતે નિરૂકિત થઈ સકેછે, અને એથી મરાઠી કુઝંબી, કુળબી શબ્દનો ગુજરાતી કળબી સાથે એક જ વ્યુત્પત્તિચત્રમાં સમાવેશ થઈ સકેછે; કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિના કળ શબ્દમાં છ અને જ નું મૂળ નથી મળતું. વળી આ ઉદાહરણ પરત્વે લીજલાવલ ચત્રની પ્રવૃત્તિનું ક્ષેત્ર એટલું વિશાળ છે, કે દૂરદેશની અંગ્રેજી બાપામાંના હેના પર્ચાયમૂત husbandman શબ્દમાં પણ એ જ પ્રકારનો અર્થવિકાસ હોઈ સમાન તત્ત્વ નજરે પડેછે; husbandman એટલે (૧) કુટુમ્બનો મુખ્ય પુરુષ, કુટુમ્બી અને (૨) ખેડુત, કળવી;—આ શબ્દના ખેડા પદ 'husband' નો અર્થ 'ધરધણી' તેમ જ 'કુટુમ્બનો મુખ્ય પુરુષ, ગૃહચત્રનો નિયામક,' તેમ વળી 'ખેડુત' હેવા થાયછે, અને હેની વ્યુત્પત્તિ 'hus'='a house' 'ધર' અને 'bond'='ગામડીઓ, ખેડુત' હેવી છે.

(છ) બજીહું (ગુજરાતી)=હિંદી જૂઠા.

સાધેછે, પણ સાદા વિદ્ય: માંથી, અને એક વખત તો હસ્પિત સંસ્કૃત ધાતુ વસ્ માંથી (હેના અંધનું પુ. ૧ પૃ. ૧૭૯ મું, પુ. ૩ પૃ. ૩૮ મું, પુ. ૧ પૃ. ૧૯૭ મું જુલો.) આ વિષયની વિશેષ વિસ્તીર્ણ અર્થો આ પછીના વ્યાખ્યાનમાં થશે.)

૩૧ નીચેનાં વાક્યોમાં કુટુમ્બી શબ્દનો પ્રયોગ લક્ષ્યોગ્ય છે.

(ક) કામપિ ત્રિયમાસાય યસ્તદ્વૃદ્ધયૈ ન ચેષ્ટે ।

તસ્યાયતિપુ ન બેયો લીમમોલિકુટુમ્બિવત્ ॥

(મધ્ય પ્રાન્તના ઔચોગિક અદર્શન તરફથી અપાયેલા પ્રમાણપત્રમાં મું આ ઉદાહરણ વાંચ્યે હતો.)

(ઘ) કુટુમ્બી કર્પકઃ ક્ષેત્રી હલી કૃષિકકાર્યકૌ ।

કૃષીપત્રોડપિ ॥ (હિમચંદ્રનો અભિધાનચિન્તામણિ ૩-૫૬૪)

(ગ) કુટુમ મુગંધી ઘેશમાં યાય (ક) કુટુંબો જેમ ।

શાસ્ત્રસિક કવિની યલા થાય નિરર્થક તેમ ॥

(વીરવિજયપૂત ધર્મિણ કુમારો રાસ ૫૧૩ ૩, શ્લોક ૧૦, વિ. સં. ૧૮૬૬.)
જામકમાંનો ક અર્થ અને છન્દ બંને મટિ નામો છે એથી મું હેને કાઢસમાં મૂકાયછે.

આ શબ્દોનું સંસ્કૃત જુદા શબ્દમાંથી નિર્વચન કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. અક્ષપત, એથી કમલાયવ જળવાશે, જુદું-જુદું-જુદું! એમ એ જ પગથિયાં ઊતરવાં રહેશે (૬ નો ૪ થશે એ એક, અને ૮ નો લોપ થતાં પૂર્વનો ૩ દીર્ઘ થશે એ બીજું); પરંતુ અન્તિમ ૩૫ સ્ત્રીકું લાવવાને માટે બીજાં એ પગથિયાં જોઈશી, (૧) ૩ નો ૬ થશે તે અને (૨) આદિમાં ૪ નો ઉમેરો. પરંતુ ઉચ્છિદ્ર (= આધેલા અનનો અવશેષ) એ શબ્દમાં વાસ્તવિક મૂળ શબ્દ આપણને મળી આવે છે; કારણ કે એથી મરાઠી ઉદે, હિંદી જૂઠા અને ગુજરાતી સ્ત્રીકું એ ત્રણે શબ્દોની સમાન વ્યુત્પત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે; જેમ કે:-

ગુજરાતી સ્ત્રીકું;-(સંસ્કૃત) ઉચ્છિદ્ર, (પ્રાકૃત) ઉચ્છિદ્રં, (સંયોગલોપ અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ) ડહીકું-(છ નો જ) ડહીકું, (૩ નો જ) સ્ત્રીકું; મરાઠી ઉદે;-(સંસ્કૃત) ઉચ્છિદ્ર, (પ્રાકૃત) ઉચ્છિદ્રં-ચિ અને ૬ નો સંશ્લેષ અને છ નો પ થતાં-ઉદે; હિન્દી જૂઠા; (સંસ્કૃત) ઉચ્છિદ્ર, (પ્રાકૃત) ઉચ્છિદ્રં-ડહીઠા (ગુજરાતી પ્રમાણે); (અસ્વરિત આદ્ય ૨૨ નો લોપ થતાં) જીઠા, (૬ નો ક, સ્વરાળી (વરા:) જૂઠા.^{૭૨}

પ્રસંગવશાત્ હું કહીશ કે સંસ્કૃતમાં જુદ નો એક અર્થ હોવા નથી થતો કે જેને ઉચ્છિદ્ર નો નિકટવર્તી પણ ગણી સકાય. પાણિનિના ધાતુપાઠમાં અને (પાણિનિના, હુમ્મંદના અને જોષીદેવના ગ્રંથોમાંથી સંગ્રહરૂપે રચેલા) ગ્રંજલાલ શાસ્ત્રીકૃત ધાતુસંગ્રહ માં પ્રીતિ, સેવન, પરિતર્કન, પરિતર્પન; પ્રેમ કરવો, સેવવું; તર્ક કરવો, હનવું, છુટ કરવું, હોવા અર્થો આપ્યા છે.

ડૉ. ભાસ્કરકર જુદા ને ઉત્કૃષ્ટક્રમાંથી વ્યુત્પન્ન થયેલા માને છે (વિશ્વન વ્યુત્પત્તિવિષયક વ્યાખ્યાનો પૃ. ૧૬૫). પરંતુ ઉચ્છિદ્રકં પસંદ કરવામાં મહારા અભિપ્રાય છે તે તુરતમાં જ અન્ય પ્રસંગે હું દર્શાવીશ, (આગળ, ૬ માં).

ગ્રંજલાલના સૂત્રના ઉદ્દેશાસન માટે વધારે ઉદાહરણોની અપેક્ષા રહેતી મુને નથી લાગતી.

૫ પેતિહાસિક પૌર્વાર્પયનું અનુરોધન.

અત્યંતન પ્રચલિત ભાષાઓના વિકાસક્રમમાં તેઓની અને સંસ્કૃતની

૫ પેતિહાસિકક્રમનું અનુસરણ વચ્ચે આવતી પ્રાકૃત ભાષાઓ પ્રત્યે વિચિત લક્ષ આપવાની આવશ્યકતાનો હું આ સૂત્રમાં સમાવેશ કરું છું.

અવાન્તર પ્રાકૃત રૂપોની અવગણના કરીને સંસ્કૃતમાંથી

એકદમ આધુનિક ભાષાઓપર મર્યાદાસ્થિતિ કરીને આવવું નહિ ચાલે. એ તો કમલાયવના આગ્રહની પરા કાષા ગણાય.

૭૨ અથવા વધારે સારી રીતે-(આજ ૪ ના પ્રતિકૂલન ૩૫ ૬ નો ક) રજૂ, અને ૫ થી જૂઠા.

હાવી આવગણનાનું એક પરિણામ હેતું આવેછે કે કેટલાક લેખકો સંસ્કૃત પ્રત્યેના પોતાના ભક્તિભાવના આવેશમાં તજવું ને સ્થાને ત્યજવું, અને પ્રગટને સ્થાને પ્રકટ ઇત્યાદિ લખેછે, અને આટલું એ નથી વિચારતા કે ગુજરાતીમાં વસ્તુતઃ વપરાતા શબ્દો તજવું અને પ્રગટ ઇત્યાદિ છે, સંસ્કૃત મૂળ શબ્દમાંથી આવતાં ત્યતો જ અને ક્તો ગ થાયછે, અને પ્રતો ર અપ્રત્યક્તો સુવિદિત પ્રભાવથી જ ટકી રહેછે.

વળી, સદ્ગત નવલરામ લક્ષ્મીરામ પોતાના વ્યુત્પત્તિપાઠમાં સૂતો, ભાક, ઇત્યાદિ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ પરભારી સુપ્ત, ઝર્ક ઇત્યાદિમાંથી સાધેછે, અને નસને સ્તસામાંથી (પ્રેક્ષાં ન્હસા યધ્નિ પછી હ લુપ્ત યતાં નસા, એમ લેવાને બદલે) પરભાષ્યો કાઢી બતાવેછે. એ પણ અન્તરાગત પ્રાકૃત ક્રમોના આ પ્રકારના અનાદરનું પરિણામ છે. (હિમનો વ્યુત્પત્તિ પાઠ પૃ. ૭૦, હસ્તર્ગ ૨૨ જુવો).

છેવટ આ અગ્નાને પરિણામે ઉપપત્તિ-મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કેટલે સૂધી થઈ સકેછે એ દર્શાવનારું વહેન શબ્દનું મગિની માંથી કાઢીને સાધેલું નિર્વચન લખ્યે:-

મ નો થયો જ, મિનો થયો હે, અને નીં નો થયો ન!

આ વિષયની વિશેષ ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી.

૬ સાક્ષાત્ ભાષામાં થતો પ્રયોગ.

આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ એ પ્રકારે થાયછે; એક, વ્યુત્પન્ન ભાષાઓ પરત્વે (જેમકે ઉપર ચર્ચેલા તજવું, પ્રગટ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં; આટલે અંશે આ સૂત્ર અને હાની પહેલાનું સૂત્ર સખદ છે); અને બીજી, મૂલ ભાષા પરત્વે. ઉદાહરણ તરીકે ડૉ. ભાવકારકરે જૂઠા ના મૂળ શબ્દ તરીકે સ્વીકારેલો ઉત્પટક શબ્દ લખ્યે. આ શબ્દનો નિરાસ કરવામાં હું બીજાં કેટલાંક કારણો ઉપરાંત એ અહિંયાં આપેલા સૂત્રને અનુસરુંછું, કારણ કે છાંડેલું કે પડતું મૂકેલું અન્ય એ અર્થમાં ઉત્પટક શબ્દનો પ્રયોગ યતો જણાતો નથી, જ્યારે ઉચિત શબ્દનો હોવો પ્રયોગ જોવામાં આવેછે:-

નોચિછંતે કલ્પચિદ્ દયાત્ (મનુસ્મૃતિ, ૨-૫૬).

૭ વ્યાપ્તિરૂપ નિયમ રચવા માટે પૂરતી સામગ્રી. —નાટલો

Induction એટલે વ્યાપ્તિનિમોલુના નિયમો હોવા છે કે વિશિષ્ટ નિયમ-

૫ વ્યાપ્તિષ્ટનાપૂરતી સામગ્રી. હરણોનું અન્તગામી અન્વેષણ કર્યું હોય તો જ વ્યવહાર નિયમ ધરી સકાય. ભૌતિક વિજ્ઞાનના વિષયમાં આ અન્વેષણ શક્ય હશે. જો કે ત્યાં પણ સુષ્ટિમાં :

પ્રત્યેક વિશિષ્ટ ઉદાહરણ પકડીને તપાસી રહિયે ત્યાં સુધી રાહ પામાં અશક્ય છે; અને વિજ્ઞાનના અભ્યાસીઓને સિદ્ધાંત રચવા માટે ખતિભાવ થાય તેટલાં જ ઉદાહરણો તપાસીને સંતોષ રાખવો પડે છે. (રાતી). બાપાવિષયક પરીશોધનમાં તો, એ વિષયના વિશિષ્ટ સ્વરૂપને પર્તિએ જ એ નિયમની પ્રવૃત્તિ એથી પણ વધારે સંકુચિત છે. બાપાવિકાસના જિજ્ઞાસીને થોડાં ઉદાહરણો-કેટલી'ક વાર ધણાં થોડાં ઉદાહરણો-મમા વાગ્ધ્યા-એથી વધારે મળવવાં બહુ મુશ્કેલ લાગે છે, અને તેમ છતાં

થોડાં ઉદાહરણો નિયમન કરવું સૂત્ર ધડે તો ન્યાય-અને-સા અને એથી એ પછી ભલે અપવાદરૂપ પ્રસંગોમાં જ, કારણ કે ધણી એ વાર માત્ર મહા-સ્વચ્છન્દી, નિયમ-રહિત અને દુર્બલ હોય છે. મિ. ધીમસ કહે છે : વિશ્લેષ પણ કબૂલ કરું છું કે વસ્તુતઃ વાગ્ધ્યાપારમતિ કોઈ પણ ફેરફાર અપવાદ-રૂપ-એટલે નિષ્કારણ-ન હોઈ સકે; આપણા અપૂર્ણ જ્ઞાનની ખૂબાર રહેલી કોઈ એક નિયમને અનુસાર જ એ ફેરફાર થયો હોવો જોઈયે. છતાં પણ

૩૪ “મુશ્કેલી આવે ત્યારે “સ્વચ્છન્દ” કે “નિયમરહિત સ્વાતન્ત્ર્ય”નાં ખૂલાં કાઢીને હેતુ નિશ્કરણ કરવાની જે શિથિલ પદ્ધતિ સાધારણ ધર્મ પડે છે તેનો મુદારી તર્ક-સરણીમાં અવકાશ નથી. જે બોળી સક્રિયે તો સુષ્ટિમાં ફરક પદાર્થનું કારણ છે જ. જે બોળી ન સક્રિયે તો આજ્ઞાવ તે કબૂલ કરવામાં છે, કાંઈ નિયમ જ નથી હેતું કહીને અજ્ઞાન ટાંકવાનો ચંલ કરવામાં નહિ”. (બીમસકૃત “ભરતખંડની આધુનિક આર્યભાષાઓનું તુલનાત્મક વ્યાકરણ”, પુ. ૨ પૃ. ૨૨).

વળી,—“કેટલાક લેખકો કહે છે તેમ ભારતીય નિરક્ષિતા “હૃદયપલ સ્વેરભાવ” ની વાત કરવી રહેલી છે, પરંતુ એ અજ્ઞાન જ સૂચવે છે, એમ કરવું એ એકાદ વર્ણવિકાર માટે કારણો મળી સક્યા નહિ એટલે કારણો નથી જ એમ કહેવા જેવું છે, દિવસનો પ્રકાશ ન જોઈ સકનારી આંધળી છત્તર કહે છે કે સૂર્ય છે જ નહિ કારણો તો હોવા જ જોઈયે અને એ બોળી કહવા મયતું એ આપણું કર્તવ્ય છે; અથવા વધારે નહિ તો આધુનિક ભારતીય બાપાઓના તારવાન્વેષણની આ પ્રારંભની અવસ્થામાં આપણે હેવી કેટલી'ક અલ્પ સૂચનાઓથી જ સંતોષ રાખવો પડે, કે જેની વિરોધ ચર્ચા કરને ‘અવિધ્યના પરીશોધકો સપૂર્ણ અને અન્યૂન નિયમતન્ત્ર સોધવા સમર્થ થાય’. (એ જ અન્ય, પુસ્તક ૧ પૃષ્ઠ ૨૦૪-૫)

વીઠું, વજ્રમ - વાહુ - વહુ - વહુ - વહુ - વહુ, વાલમ, નાયક - નાહુ - નાહુ - નાહુ - નાહુ નાવલો, પટ્ટક - પટ્ટક - પટ્ટક, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.) હવે જ નો વહુ થવાના નિયમની પ્રવૃત્તિનાં અન્ય ઉદાહરણો મળવા મુશ્કેલ છે. છતાં પણ કેટલાક હેના સમાનકક્ષ તેમ જ હેના સમાવેશ કરે હેવા ઉત્સર્ગોની સહાયતાથી આ નિયમની વાસ્તવિકતા સિદ્ધ થાય છે, એ નિયમો -

(ક) નીચેના ઉદાહરણમાં એથી વિપરીત ક્રમે વહુ નો મ થતો જોવામાં આવે છે - નિર્વાહ - નિર્વાહ, (હ નો પૂર્વક્ષેપ થતા) નિર્વાહ, નિર્વાહ (ગુજરાતી), તેમ જ વિમૂર્તિ (હ ઉમેરાતા) નિમૂર્તી, ^{૭૭} મમૂતી (ગુજરાતી)

હુમયન્દ્રે, વ્હો મો વા ॥ સિ હે. ૮-૨-૫૭ એ સૂત્રમાં, સ્થાપેલા એ જ નિયમનો અધિક વિકાસ આ ઉદાહરણો દર્શાવે છે, એ સૂત્રથી જિન્હા-જિન્હા-જીમ (ગુજરાતી) પ્રાપ્ત થાય છે, અને વહુ અને જ વચ્ચેના વાગ્યાપારગત સમન્વય સિદ્ધ થાય છે. ^{૭૮}

(ઘ) જ અને જ છૂટથી એક જીભને સ્થાને આવે છે અને એથી એ જ વચ્ચેનું વાગ્યાપારસામ્ય સિદ્ધ થાય છે; અને જ તો માત્ર મહાપ્રાણ જ છે. આ પ્રમાણે જમિનવ માંના મૂનો અશત વિસ્તેપ થતાં જ અને જ થાય છે 'અશત' એમ કહેવાનું કારણ એ કે મિત્રિની (સંસ્કૃત) ના પ્રાકૃતરૂપ મિત્રિનીમાં જોવામાં આવે છે હેવા

૩૬ આઠમું લક્ષમાં રાખવાનું છે કે વર્ણવિપરિણામ વાગ્યાપારના અન્તરાવર્તી ક્રમ રૂપે બને છે, એટલે લખવાની ભાષામાં જોવામાં આવે જ હેવા નિયમ નથી છતાં પણ આગળ ઉપર આવેલા જોવામાં આવે ગુજ રાખના ઉદાહરણથી જણાશે કે જીભે નહિ તો જ રાખમાં તો આ વિપરિણામ રાખના અન્ય સ્વરૂપમાં દૃષ્ટિ પડે છે

૩૭ પ્રાકૃત વાગ્યાપારની પ્રક્રિયા પ્રમાણે યતુ જોધ્યે તેમ હામાં તિનો દી નથી થતો અને મૂનો પણ જ નથી થતો એ કારણે કેટલાક આ ઉદાહરણને રાખસ્પદ કદાચ માનશે પરંતુ આ રાખને સાક્ષાત્ તદ્વત, એટલે પ્રાકૃતદ્વારા આવવાને બદલે પરબારે અસ્કૃત માધી ગુજરાતીમાં આવેનો, માનવો શક્ય છે, અને હેવા રાખોમાં પ્રાકૃતમાં થતા વાગ્યાપારન્ય ફેરફારો અવરજ દેખાય જ હેવું નથી

૩૮ સિ હે ૮-૩-૫૮માં કર્વના વૈકલ્પિક ગદ્યેશત્વપ આપેના ઉચ્ચનું સમર્થન આ ઉદાહરણના અતર્ગત નિયમથી થઈ સટે છે, કર્વના ૮ છુપે થતા અને ધમાથી શુદ્ધ હ છટે પડતા ઉદ્ધ, ઉદ્ધ યશે અને વ્હનો મ યશે

મિ જીએ (પુ ૧ ૫ ૩૫૮ મે) યથાર્થ સૂચના કરી છે તેમ, જ અને જ અન્તરે સાથે હોના સંયોગ થાય ત્હારે તેઓના જ અને જ થાય છે, અને ત્હાર પણ આ મિશ્રસંયોગમાં પ્રબલતર વર્ણને ક્રિયા મહાપ્રાણ બનાવીને જ વિરમે છે (છનો જ અને મ્હનો મ થવાના ક્રમની પૃથક્ક્રિયા આ જ છે)

આ વિશ્લેષ સંપૂર્ણ નથી; જો કે ગુજરાતી વ્હેનમાં વ અને હેનો ફરીથી અંશતઃ સંયોગ થાયછે. (મરાઠીમાં વિશ્લેષ સંપૂર્ણ રહેછે અને શબ્દ ઘટ્ટાળ છે.)

સંસ્કૃત મળ માંથી આવેલા મરાઠી મ્હળ (એટલે 'ખોલવું-કહેવું' એ અર્થવાળા) ધાતુમાં પણ એ જ ક્રમ દ્રષ્ટિયે પડેછે; એટલે કે મ્ નો ઘ અને હ રૂપે વિશ્લેષ થાયછે, અને આ પ્રસંગમાં જૂના પ્રભાવથી વ અનુનાસિક બનીને મ્ થાયછે. સં. મહિષીમાથી આવતા (ગુજરાતી) મૈત્ર શબ્દમાં એથી વિપરીત ક્રમનું દર્શન થાયછે. હેમા વ્યુત્પત્તિ ક્રમના અવાન્તર રૂપ મ્હદશી ના મ્હ ને સ્થળે વ્હ ઉપરાત અનુનાસિક આવેછે, અને પછી વ્હ સંકીર્ણરૂપ થતાં મ થાયછે.

(ગ) બંગાળીમાં વ વર્ણુ છે જ નહિ અને વ્હ ને સ્થાને મ લખવામાં આવેછે, જેમ કે ટ્રિફ્ટોરિયા ને સ્થાને મિક્ટોરિયા, આ પણ વ્હ અને મ વચ્ચેની વાગ્યાપારગત સગોત્રતાનું સાક્ષ્ય પૂરેછે.

આ પ્રમાણે, ઉદાહરણ માત્ર એક જ છે છતાં પણ મ નો વ થવાના નિયમને સ્વીકારવાનો અધિકાર મળેછે. વસ્તુતઃ એ વ અને વ એ વર્ણો વચ્ચેનું ઉચ્ચારસામ્ય, મિશ્રસંયોગમાંના જલવત્તર હ થી થતું મહાપ્રાણ્યત્વ, અને એ ક્રમની વિપરીત ક્રિયા, હેવા એક બે વિશાલતર નિયમોના ઉદાહરણમૂલક પ્રસંગોમાનો એક પ્રકાર છે. વ્હ અને મના પરસ્પર સંબંધનું સમર્થન કરતું એક ખીજું ઉદાહરણ સંસ્કૃત ક્રમ (ધ્ર્જિતું એ અર્થના) ધાતુના મ્માં રહેલું છે, કારણ કે હેનો લાટિન ભાષાનો પ્રતિનિધિ *Imbet* (ત્યુવેદ-પસંદ પડેછે) છે અને મ્નો પ્રતિધ્વનિ અગ્રેજી 'love' (-લવ્) ના વ્હ ., ૧૬૬૭)ક મળતા " v " માં જોવામાં આવેછે. મ્ નો વ્હ થવાના આ ઉત્તરનું અંશતઃ સમર્થન કરતો એક ખીજો શબ્દ પણ છે, -અંશતઃ કહેવાનું કારણ એ છે કે હેમાં મ નો વ્હ નહિ પણ વ્હ થાયછે:-મયવ્યાઝલક. (સં.), મયવ્યાઝલક (અપ.)-મ્હેવાજલો (ગુજ). આથી જણાશે કે આ ઉત્તરર્થ કેવળ સક્રમણોત્તરર્થ નથી.

હવે વાગ્યાપારગત વિવર્તનો અને ઘટનાઓનું નિયમન કરતા ઉત્સર્ગો વાગ્યાપારગત વિવ- લખયે; પ્રથમ હું *Encyclopædia^{૩૯} Britannica*માં ત્રીનો અને ઘટનાઓનું વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રપરનો લેખ લખનારે વાગ્યાપારગત વિકા- નિયમન કરતા સામાન્ય રોના સ્વભાવવિશે કરેલા એક ઉપયોગી કથનનો ઉત્સર્ગો નિર્દેશ કરીશ:-

“ભાષામાં જે પ્રકારની વર્ણવિવૃત્તિયો ચાલે છે, એક અમળવ્યે થતી, અમુક સમયે અને અમુક પ્રદેશમાં સર્વવ્યાપક હોય છે, અને બીજી એક વિશિષ્ટ જાતિ કે સંધની ભાષામાં રહેલી, લોકના મુખ્ય ખેડોળા અશના ઉચ્ચારોથી શુદ્ધિપૂર્વક બેઠ સાધે છે, અને એથી સર્વદેશીય નથી થતી અને ભાષાપર કાષ્ઠપણુ સ્થાયી સંસ્કાર નથી પાડતી.”

આ વર્ણવિકારનું વર્ગીકરણ ગુજરાતીને કેટલે દરજ્જે લાગૂ પડશે એ વિચારિયે. આટલું એકદમ કઠી સકાશે કે ધણુંએક વાગ્ધ્યાપારગત વિકરણો અને તત્કાલ રૂપાન્તરો માત્ર આપાત્ત બીજા વર્ગમાં જતાં જણાશે, એટલે કે શુદ્ધિકૃત અને કૃત્રિમ વર્ણવિકાર તરીકે સ્વીકારાશે; કારણ કે તેઓ સર્વમાન્ય વાગ્ધ્યાપારના નિયમોને અનુસરે છે અને એથી વસ્તુતા ખેલા વર્ગમાં જવાં જોઈએ એ સ્પષ્ટ કરી સકાય એમ છે; ઉદાહરણુ:—ગયા તથા દશકા દરમ્યાન બેડણી સુધારવાના પક્ષકારોએ સૂચવેલાં, અને લોકના લક્ષ્યોગ્ય સમૂહમાં સ્વીકાર પામેલાં, કેટલાંક શબ્દસ્વરૂપો—અંશતઃ મદાપ્રાણ બનેલા વ્યંજનો, એ અને જોનો ત્રિવૃત્ત એટલે ખેડોળો ઉચ્ચાર, ઇલાદિ પ્રકારના. આગળ ઉપર હું દર્શાવવા ધારું છું તે પ્રમાણે, આ રૂપો પ્રતિષ્ઠિત વ્યુત્પત્તિનિયમોના અગમાં આવી જાય હેવાં છે, અને પરિણામે હેને કાષ્ઠએક જાતિ કે સંધની કૃત્રિમ સૃષ્ટિ તરીકે ઠરાવી મૂકવા એ અશક્ય છે, આ અશક્યતાનું સવિશેષ કારણુ એ છે કે તેઓ ભાષાતી ભાષામાં પ્રચલિત હતા અને રૂકત લગભગ ૪૦ વર્ષ પૂર્વે સરકારી ફેજવણી ખાનાએ ચોળેતી કૃત્રિમ લેખન પદ્ધતિમાં જ હેને અનાદર કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ ઉપર કહેલા શબ્દોના કહેલે જેવા વાસ્તવિક, સ્વાભાવિક અને લગભગ સર્વસમત ઉચ્ચારોને સ્થાને, હકાર વિના જ, અથવા તો હકારને અળગો પાડીને, અને પ્રખલતર કરીને પણ, કેટે કે ક—હે—છે (અથવા કે—હે—છે) ઉચ્ચાર કરવાનો કેટલાક લોક પ્રયાસ કરે છે તેમના ઉપર જ કૃત્રિમતાનો આરોપ મૂકવો ચોગ્ય છે.

આ વિષયને આટલેથી પડતો મૂકીને આપણે વાગ્ધ્યાપારગત ફેરફારો વાગ્ધ્યાપારગત ક્ષયરૂપ કરનારાં કેટલાંક ઉપયોગી તત્ત્વો, વિશેષતઃ ગુજરાતી વિકારઃ ભાષાને ઉદ્દેશીને, વિચારીશું. સદગત મુજલાલ વ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ વર્ણ- શાસ્ત્રીએ ૪૦ સંસ્કૃત-શબ્દોના પ્રશ્નનાં ચાર કારણે વેલા પ્રશ્નનાં ચાર વર્ણવ્યાં છે; (૧) જ્ઞાન (૨) વેગ (૩) જનમ્યાસ અને (૪) કારણો જિહ્વાદોષ વાગ્ધ્યાપારની દુર્વિક્રિયાઓની ચર્ચા કરતાં ડૉ. સર ભાણુદાસકર હેનો નિરોધ કરનારી અને હેને

ડૉ. માળવકરના મત પ્રમાણેની પ્રશ્નશનો નિરોધ કરનારી છઠ્ઠી શક્તિયો ઉપજાવનારી ૭ શક્તિયો વર્ણવેછે: (૧) વિચાસપત્તિ (૨) સ્પષ્ટ અગ્રણ્યોષ થઈ સકે એ માટે ઘટતો સાવચેતી, (૩) વિશુદ્ધિનું માન, (૪) સાહિત્યની સૃષ્ટિ, (૫) વિદેશીય સંસર્ગને પ્રસંગે થતો કર્ણદોષ અને (૬) વાચેન્દ્રિયોનો રચના-દોષ^{૪૧}. ભાષાપ્રશ્નની આ બે પ્રકારની ચિકિત્સાઓને પરસ્પર સરખાવતાં બંને વચ્ચે અનુરોધરૂપ કે વિરોધરૂપ શક્તિયો દર્શાવનાર સંબંધ દર્શાવે પડેછે.

જેમ કે

(૧) વિચાસપત્તિ	}	હેની સ્થ મે	(૧) અગ્રણ
(૩) સસ્કાર			
(૪) સાહિત્ય			
(૨) સાવચેતી	}	હેની સ્થામે	(૨) વેગ
(૫) શ્રવણદોષ			(૩) અનમ્યાસ

અને (૬) વાચેન્દ્રિયની વિકલ્પતા હેની સ્થામે (૪) જિહ્વાદોષ

આ તત્ત્વોની વિસ્તીર્ણ ચર્ચા અનાવશ્યક છે. પરંતુ હું જિહ્વાદોષ એટલે વાચેન્દ્રિયના વૈકલ્પ વિશે ચર્ચા કરીશ. જમ્હારે વિદેશીય જાતિયો પરસ્પર વપરાતા શબ્દોના અપરિચિત ઉચ્ચારનું અનુકરણ કરવા પ્રયત્ન કરેછે, ત્યારે આ તત્ત્વ પ્રવૃત્તિ પામેછે; અથવા તો એમ પણ બને કે એક જ દેશમાંના કેટલાક વર્ગના લોક અપૂર્ણ શિક્ષણ કે જાતિનિષ્ઠ કારણોને લીધે કેટલાક વર્ણોના ઊંટા ઉચ્ચાર કરેછે. જેમ કે પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ સંસ્કૃતના અને આપણી આધુનિક ભાષાઓના દન્ત્ય વ્યંજનોનો ખરો ઉચ્ચાર સમાન્યતઃ નથી કરી સકતી એટલે કે સંસ્કૃત ત, થ, દ, ધ, ન, નો તેઓ ધણોખરો મૂર્ધન્ય ટ, ઠ, ઢ, ઢ, જ, ને મળતો ઉચ્ચાર કરેછે; અને વળી આપણી ભાષાઓમાં ઘોડો, દાદી ખત્યાદિમાં રહેલા મૂર્ધન્યતર વર્ણો હ અને ઢનો ઉચ્ચાર તેઓ અનુક્રમે 'r' (=ર) અને 'rh' (રહ) કરેછે, તે એટલે સુધી કે હિંદુસ્તાનની ભાષાઓની વ્યુત્પત્તિ વિશે અન્ય લખનારા કેટલાક યૂરોપના વિખ્યાત વિદ્વાનો પણ મૂર્ધન્યતર વર્ણોના પ્રતિનિધિ તરીકે

“d” અને “dh” ન મૂકતાં “r” અને “rh”^{૪૨} મૂકે છે, કારણ કે ખરા ઉચ્ચારોનું નિકટતમ અનુકરણ તેઓ “r” અને “rh” જેટલું જ કરી સકે છે. ગર્વિત યથા વિના ફેરવું ઘટે છે કે પાશ્ચાત્ય લોકો પૌરસ્ત્ય ઉચ્ચારના વિષયમાં સફળ નથી થતા, અને ધરાનીઓ અને એશિયાખંડના અન્ય પરદેશીઓ એ જ ખામી દર્શાવે છે, પરંતુ ભારતખંડના બ્રાહ્મણો પોતાની જ ભાષાના તેમ જ વિદેશીય ભાષાઓના શબ્દોના ઉચ્ચારો સારી રીતે કરી સકે છે. બ્રાહ્મણોના ઉચ્ચારશુદ્ધિ માટેના જહુમાનના પરિણામ રૂપ, સૈંકડો વર્ષો પર્વત ચાલી આવેલો વિશુદ્ધ સંપ્રદાય તેઓના આ સામર્થ્યનું પરિપોષણ કરે છે, અને હેનું કારણ દર્શાવી આપે છે. મ્લેચ્છોચિત ઉચ્ચાર ન કરવાનો આદેશ કરતી જે શ્રુતિ છે,^{૪૩} જેમાં યોગ્યેષુ ક્રિયાપદ મ્લેચ્છ જેવા ઉચ્ચારણના જ અર્થનું છે, એ શ્રુતિનું મૂળ ઉચ્ચારશુદ્ધિની એ ભક્તિમાં જ રહ્યું છે.^{૪૪}

૪૨. ઉદાહરણ તરીકે બીગ્સ પુસ્તક ૧ પૃ. ૭૩ થું લુલો; ત્હાં એ ઢ અને ઢ દર્શાવવા r અને rh વાપરે છે, જોકે એક સ્થળે તં પણ વાપરે છે. તં અને વચ્ચે કાંઈક બારીક ભેદ દર્શાવવાની હેતી કબજા નહોતી, પરંતુ એ ભેદ હું સમજી સકતો નથી એ કબૂલ કરું છું. વિદેશીયોના પક્ષમાં એટલું કહેવું જોઈશે કે r-rh અને ટ-ઢ વચ્ચે કાંઈક એવો વાગ્ધ્યાપારગત સામ્ય છે, જે હેનાં સ્થાન અને પ્રવલ્નની સરખામણી કરતાં નહોતો, અને સંસ્કૃત પુરઃ (r અને તિર્ગનો હકાર મળીને ધ તુલ્ય થતાં) મરાઠીમાં પુઢે બને છે. તે પરથી તેમ જ દોષકનો દોહલો-દોહરો બને છે તે પરથી નહોતો. (મોષવાનલદોષકપ્રવચ સર્વગ્નિ દોહરા નો બનેલો છે; કાવ્યમૂળમાં દોષક શબ્દ છે.) સં. કુહારકાંડ શુભ. કુહારો રૂપ થયું એ પણ રને સ્થાન આ પ્રમાણે હ થતો દર્શાવે છે.

મિ. બીગ્સના અન્યના પુસ્તક ૧ લાનાં પૃષ્ઠ ૨૩૪-૩૫ ઉપર દૃષ્ટિ નાખતાં જ નહોતો કે હેલે લીવેલા પક્ષમાં કોષ કહ્યાં છે: હેલે હિન્દુસ્તાની ગામડીયાના અંગ્રેજ શબ્દો ઉચ્ચારવામાં નહોતા ત્રિજ્ઞાતોને અવલગનરૂપે સ્વીકાર્યો છે, નહોતો તુલનાનું ખરું અવલગન પૂર્વે પશ્ચિમનો વિલાસસ્કારી પુરુષ જ ગણી સકાય.

૪૩ તસ્માદ્ બ્રાહ્મણેન ચ મ્લેચ્છતૈર્વા નાપમાપિતૈર્વા ॥ વળી ઉપજિજ્ઞાસ્યાં ચ મ્લેચ્છસ્તસ્માન્મા બ્રાહ્મણો મ્લેચ્છેત્ । (ભત્રતય બ્રાહ્મણ લા૦ ૨ પ્ર. પા. ૧-૫-૧૧. ૨. લખ્યાય ૨-૧-૨૪).

૪૪ મિ૦ બીગ્સ (પૃ. ૧, પૃ. ૨૩૩ મે) કહે છે કે ભારતવાસિયો ખરા દન્ય વર્ણો અને ઉચ્ચતર મૂર્ધન્યો (હું મૂર્ધન્યતર કહું છું તે) વાપરે છે, પણ મધ્યમ કે અતર્વર્તિ મૂર્ધન્યો નહોતા નથી. એટલે કે તેઓ ૨ થી ૧ સધીના સામાન્ય મૂર્ધન્ય વર્ણો વાપરી નહોતા નથી. હું ધારું છું કે હેનું નિરીક્ષણ સદોષ છે. તોલે જો દમર, દડા, દાઢી, લાલ હાથાદિ શબ્દોના આદિ ઢ અને ઢ વર્ણો, જે મધ્યમ મૂર્ધન્ય વર્ણો છે, તેનો ઉચ્ચાર

પરંતુ ઉપર સૂચવ્યું તે પ્રમાણે ભરતખંડની પ્રજામાં પણ ઉચ્ચારશુદ્ધિના અભાવ માટે કેટલીક કામના પુરુષો ભણીતા છે. ઉદાહરણ તરીકે કેટલાક હિંદીઓ in નો ઉચ્ચાર હમેશાં 'ij' કરશે ('z' જેવો ઉચ્ચાર હેમની જાણના સામર્થ્યની ખંડાર હોયછે). તેમ જ અંગ્રેજી ભાષામાં ઉચ્ચારના કેટલાક હેવા સૂક્ષ્મ બેદો છે કે ધણા થોડા હિંદીઓ એ ઉચ્ચારવાની શક્તિ મેળવી સકેછે, અને અંગ્રેજો હેમના ઉચ્ચારમાં રહેલો સૂક્ષ્મ દોષ અને અંગ્રેજી-લિપ્ત ખવનિ ત્વરાથી ખોળી કાઢેછે. વળી ગુજરાતમાં કેટલાક વાણિયાઓ નને બદલે જ અને જને બદલે ન બોલેછે, અને એ એક વિચિત્ર ખોડ દર્શાવેછે; પરંતુ હેને ખોડ કહેવી કે નહિ એ એક સવાલ છે, કારણ કે તેઓ બેમાંના એકાદ નથી ઉચ્ચારી સકતા એમ નથી, બંને ઉચ્ચારી સકેછે, પરંતુ અસ્થાને; મળ કહેવું હોય તો મળ કહેશે અને કને ને બદલે કને બોલશે. હેને શારીરિક ખોડ ગણવાને બદલે દુર્લક્ષ અને બેદરકારીનું પરિણામ માનવું વધારે યોગ્ય છે. શારીરિક ખોડ જ ને સ્થાને ર કે જ બોલતા કેટલાક (વાણિયા, કણુખી, બ્રહ્મક્ષત્રી ઇત્યાદિ) લોકોમાં જોવામાં આવેછે. વાચેન્દ્રિયની વિકલતાનું ખરું ઉદાહરણ સુરતની અવર અદાક્ષતમાં ધણું વર્ષો ઉપર એક પારસી હતો. હેનામાં જ્યું હતું; એ હેની કામનેા સાચો નમૂનો હતો. હેને દ કે જ લખવાનું કાર્ડ કહે ત્યારે બિચારો ખુલ્લે ખુલ્લું પૂછી લેતો કે વાશમાદનો વહો લઈ કે લોસામાદનો વહો? (વસ્તુતઃ લોસામાદનો વહો). દ અને જ વચ્ચેનો તફાવત એ સમજતો, પણ હેના લિપ્ત ઉચ્ચાર કરવાની વાચિક શક્તિ હેનામાં નહોતી. આ અમુક કામની અશક્તિનું ઉદાહરણ થયું. વ્યક્તિગત અશક્તિના ઉદાહરણો અનેક અને સુવિખ્યાત છે, જેમ કે કને સ્થાને ત બોલનાર એક ફારસી મૌલવી

એ જ વર્ણોના અનાથ સ્થાને (તીક, વીંચનિ, લીક, ગૂંદ (સં.) અને ઘોટો, કઢી (ગુજ.) ઇત્યાદિમાં) થતા ઉચ્ચાર ભેદો સરખાવ્યા હોત તો એ એટલે અંશે પેતાની ભૂલ જોઈ સક્યા હત. આથી એ તદ્દન અજ્ઞાત છે એમ નથી, કારણ કે પુ. ૧ ના પૃ. ૭૩ માં માં એ કહેછે કે:—

“રાખના આદિમાં, કે સંયોગના અંગ તરીકે રહેલા દ અને જ અનુક્રમે ત અને તો માફક ઉચ્ચારાયછે; બીજી સ્થિતિયોમાં કઠોર ર અને રાનો ઉચ્ચાર પામેછે”

૮, દ મધ્યમ મૂર્ધન્ય સિવાય અન્ય પ્રકારના હોઈસકે કે કેમ એ વિશે કોઈપણ મનુષ્ય હાની ભૂલ્ય કેમ કરે એ સમજતું મુશ્કેલ છે. મધ્યમ મૂર્ધન્યતર રહેલાધથી ન બની સકે હેવો ઉચ્ચતર મૂર્ધન્ય માત્ર જ જ છે; પણ જ થી રાક થતા અતિકૃત્રિમ પ્રાકૃત અને દેશ રાખોના આદિ ને મધ્યમ મૂર્ધન્ય ગણિયે તો બસે. પણ બિવહા જ્ઞ માંના પ્રથમ જ તો અવશ્ય મધ્યમ મૂર્ધન્ય તરીકે ઉચ્ચારવો જ પડે.

પોતાના શિષ્યને ઠપકો આપતો કે: " અરે બોલ તાફ! (ફેવાનું હોય કાફ) - અય્ નામાત્મલ મેં તાફ બોલતા હું ઔર તુ તાફ તાયતુ બોલતા હૈ? "

[ખરો ઉચ્ચાર કયો હોય તે વાક્ય હાતું થાય:-

અય્ નામાત્મલ! મેં કાફ બોલતા હું ઔર તુ તાફ વાયકુ બોલતા હૈ?]

આટલું વાગ્ધ્યાપારના પ્રશ્ન વિશે. ડા. ભાષ્યકરકરે નિર્દિષ્ટ કરેલું બીજું

તત્ત્વ સામ્યામાસ, હેમણે આપેલાં ૪૫ ઉદાહરણો અદિયા

સામ્યામાસ ફરીથી આપવાની જરૂર નથી, અને મ્હેં પણ કેટલાંક

ઉદાહરણો આપ્યાં છે અને બીજાં વધારેની ચર્ચા કરવાના

પ્રસંગ આગળ ઉપર આવશે, માટે આ મુદ્દાપર વિસ્તારથી ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી.

પરંતુ સામ્યામાસના નિયમનો વ્યાપાર દર્શાવતાં કેટલાંક ઉદાહરણો ઉમેરીશ:-

(૧) કમું વિશેષણ સં. કર્વક, અપ. હન્નવં, માંથી ચયેલું છે. હવે આ શબ્દને ભૂતકૃદંત માનવાની ભૂખ કાઢ્યાવાડના કેટલાંક પ્રદેશોમાં કરવામાં આવે છે. જે ભૂલતું મૂળ, શુદ્ધ ગુજરાતીમાં સ્વીકારાએલાં લાગ્યું, વાગ્યું ઇત્યાદિ લાજ, વાગના ભૂતકૃદ-તોને બદલે લાગું, વાગું ઇત્યાદિ જે રૂપો તે પ્રદેશોમાં વપરાય છે, હેની સાથેના સામ્યામાસમાં રહેલું છે; આ ઉપરથી તેઓએ કમ્ ધાતુ ઊભો કર્યો છે, અને કેમ જાણે કે એ ખરો ધાતુ જ હોય તેમ કમલું, હમે છે ઇત્યાદિ પ્રયોગો પણ તેઓ કરે છે. કમું વિશેષણના અર્થમાં રહેલી 'ઊલું રહેવા'ની ક્રિયાના ખ્યાલથી આ ભૂલમાં વધારો થાય છે. અદિયા સામ્યામાસનું દ્વિવિધ ઉત્પત્તિસ્થાન છે.-(૧) શબ્દસ્વરૂપ અને (૨) અર્થ.

(૨) જોડ્યે ઢિયે-" મ્હારે વાગલ જોડ્યે ઢિયે," હામાં (છે ધાતુના વર્તમાન-કાળનું પ્રથમપુરુષ અનેકવચન) ઢિયે રૂપ વપરાય છે તે (વર્ત. ૦ તુ. ૦ પુ. ૦ એકવચન) છે નું રૂપાન્તર છે; અને જોડ્યે સાથે સામ્ય સાધવાના હેતુથી કરાયું છે. જોડ્યે માં ધાતુ જો (= જોતું) છે, અને મારે વાર દુષિયા જોડ્યે હેવા વાક્યમાં એ શબ્દ કાંઈક વિશેષણ કે ક્રિયાવિશેષણ રૂપે પ્રતિક્ષા પામે છે. "અપેક્ષા"ના અર્થ "કાઈ વસ્તુ માટે આમતેમ જોતું" એ અર્થ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. જે વસ્તુની અપેક્ષા હોય-એટલે જે વસ્તુ આપણને જોડ્યે-તેને માટે આપણે આણુઆણુ જોડ્યે. જોડ્યેના પ્રસંગમાં સામ્યનો નિયમ પ્રગલ્ભ

પ્રવૃત્તિ પામેછે, અને જોડ પોતે જ માત્ર હોય તેમ હેનાં (ભવિષ્યકાળ) જોડો અને (વર્તમાન કૃદન્ત) જોડતું હેવાં રૂપો બનેછે.

(બાલકોના ભાષાપરિચયના વિકાસ દરમ્યાન હેમના પ્રયાસોમાં સામ્યા-ભાસ ગ્રેરકશક્તિરૂપે બહુવાર દર્શિયે પડેછે. અંગ્રેજ બાલકો “He looks”ના સામ્યથી “I looks” કહેછે એ એક પ્રસંગોચિત ઉદાહરણ છે. સમાનરૂપ શબ્દોનું અનુકરણ કરવાની પદ્ધતિના એક સારો નમૂનો નૈયાયિકો ના એક સૂવિદિત ઉપહાસરૂપે જળવાઈ રહ્યોછે, જેમાં તેઓને અસ્માકૂનાં નૈયાયિક-નામર્થરિ તાત્પર્ય ન તુ શબ્દરિ-એમ કહેતા, અને એ ઉક્તિમાં રહેલાં અશુદ્ધ રૂપોનું યથા ફેરવાકૂળાં તથા અસ્માકૂનાં નૈયાયિકૂનામ્ । યથા યાતરિ પિતરિ તથા બર્ધરિ શબ્દરિ એમ સમર્થન કરતા દર્શાવ્યાછે. અલગત આ ઉદાહરણ ઉપપત્તિના અના-દરની પરા કાષ્ઠા દર્શાવેછે, પરંતુ સામ્યાભાસની પ્રવૃત્તિદિશા સૂચવેછે એટલાપૂરતું આપણા ઉપયોગનું છે.

[પરંતુ સામ્યાભાસનું એક વિચિત્ર ઉદાહરણ એક ન્દાના બાળકની ઉક્તિમાં સાક્ષાત્ મળી આવ્યું હતું. છત્રીની પાછળ છુપાઈ જઈને એ બાળક યથાર્થ વાક્ય બોલતો-“હું સંતાઈ ગયો”; પરંતુ પાછો બહાર આવીને મુગ્ધતામાં કહેતો કે “હું સંતાઈથી આવ્યો.” “હું મુઠાઈથી આવ્યો” હેવા એકાદ વાક્યનું સરખા હેના મનમાં હશે એ સ્પષ્ટ છે; સંતાઈ ક્રિયાપદ છે એ સમજવા જેટલો હેનો શુદ્ધિવિકાસ ન થયો હોવાથી હેણે હેને એક જાતનું નામ માની લીધું.]

આ સામ્યાભાસના તત્ત્વનું પ્રતિદ્વન્દ્વમૂલ તત્ત્વ ભેદનિષ્પત્તિ છે. બ્યાકરણ-

સિદ્ધ રૂપોમાં કે આદેશોમાં સામ્યાભાસરૂપ જૂલ ન

કે ભેદનિષ્પત્તિ કરવાની ધ્વજામાં ધણી વિચિત્ર રૂપો કરવામાં આવેછે.

ક્રિયાપદના વર્તમાનકાળનું પ્રથમ પુરુષ અનેક વચનનું રૂપ

ઉદાહરણ તરીકે લખ્યે-હમે કરિયે (છિયે). આ રૂપ કરિયે વસ્તુતઃ, માથે પ્રયોગના ત્રીજા પુરુષ એક વચનનાં રૂપ (સં) ક્રિયતે, (પ્રા. અને અપબ્રંશ) કરિજ્ઞઈ, કરિયઈ માંથી આવ્યુંછે. ડા. ટેસિટોરીએ કરેલાં અન્વીક્ષણોમાં આ બ્યુત્પત્તિનું સમર્થન કરતું તત્ત્વ મળ્યુંછે અને ભાષાની દાવી સ્વૈરવૃત્તિનું જે સ્પષ્ટી-કરણ હેણે આપ્યુંછે (જે મ્હને ન્હોતું સૂઝ્યું) તે ભેદનિષ્પત્તિના નિયમનું સૂચન કરેછે. તે આ પ્રમાણે:-વર્તમાન પ્રથમ પુ. અનેકવચનનું વાસ્તવિક રૂપ કઠું (અપબ્રંશ), ફાડું (પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાની)છે, જેની દિ. પુ. એકવચન કરડ (પ્રા. પા. રાજ.) અને ગુજરાતી વ્તોથી બિલરૂપે પ્રતીતિ થવી મુશ્કેલ છે. એ બે રૂપો વચ્ચે ભેદ સ્પષ્ટ રહે એ હેતુથી, સામ્ય-દર્શન કે અભેદશુદ્ધિના અનર્થથી હેતું રક્ષણ કરવા માટે, પ્રથમ પુરુષ અનેક

વચનમાં કરિયે રૂપ વપરાવા લાગ્યું. (ડૉ. ટેસિટોરીનો “પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજ-
સ્થાનીના વ્યાકરણ વિશે ટિપ્પણો” નામનો ગ્રન્થ ૬ ૧૦૭ જુવો). આ સ્વૈર-
વૃત્તિની પાછળ, અન્ય રૂપની પસંદગીમાં પ્રવર્તતો, અમુક નિયમ છે ખરા, એ
સર્વને જણાશે. ક્રિયાપદના પ્રયોગભેદને અંગે કરવો જોઇતો અર્થફર કરવામાં
અમુક મનોવ્યાપાર નિયામકરૂપે પ્રવર્તે છે; એ વ્યાપારને આપણે મનોગત વક્ત્રી-
મક્ત્ર કહીશું; જેમ અર્ધ ભાગે પાણીમાં જોભી રાખેલી લાકડી પાણીને અડકે
એ સ્થાને વક્ત્રતા પામતી અને સીધી જવાને બદલે મરડાઈને જતી જણાય છે
તેમ, ફરિયદ “કરાય છે,” હેને મનમાં જાણે કે મરડી મચડીને હેનો “હમે
કરિયે છિયે” હેવો અર્થ કરવામાં આવે છે.

મનોવ્યાપારના ક્રમે આ પ્રમાણે છે: હૃદય કર્મ ક્રિયતે—અર્થે કામ કરિ-
યદ્, કર્મણ્યપ્રયોગ; એ ઉપરથી ગુજરાતી હાલ કામ કરિયે: આ કાંઈક આત્માર્થ
જેવું થયું (કરિયે=કરવું જોઇયે). હિંદીમાં પણ જાણે કેસિયે=આપે જેસવું જોઇયે,
આપ જેસો, હેવો પ્રયોગ છે. ત્હાર પછી ખરું વક્ત્રીમવન આવે છે; જાણે—હમે-
કરિયે (વર્તમાનકાળ, મૂળભેદ, કરવા માટે પ્રત્યયરૂપે છે લાગે એટલે કરિયે
છિયે થાય). ગુજરાતી જાપાના બંધારણમાં ભેદનિષ્પત્તિના નિયમનું પ્રવૃત્તિ-
ક્ષેત્ર બહુ વિશાળ છે, અને ઉદાહરણો અનેક આપી સકાય, પરંતુ આ એક જ
ઉદાહરણ આપીને હું અટકીશ.

આ છેલ્લા બે નિયમો સાથે સંબંધ ધરાવતો સરલત્વનો નિયમ છે.

મનુષ્યના મનનું વલણ હેતું છે કે વૈષમ્ય દૂર કરીને

૪ સરલતા સરલતા પ્રાપ્ત કરવા માટે રૂપોની વિવિધતા ધટાડવી

અને અને તેટલી એકરૂપતા જાળવવી. વાસ્તવિક (પ્રાકૃત=

પ્રકાશ, પરિચ્છેદ ૧૨ સૂત્ર ૧૯) અનુસાર શૌરસેનીમાં જગુનો અચ્છ થતાં અચ્છામિ,
અચ્છસિ હેવાં રૂપો બને છે. પરંતુ હેનાં ત્હાર પછીના સૂત્ર (૧૨-૨૦) માં
(વર્તમાન) ત્રીજા પુરુષ એકવચનને અપવાદ ગણ્યું છે એટલે અતિતનું અચ્છરને
રચણે અતિય બને છે. હવે આપણા ગુજરાતી છે (અને પુરુષ એકવચન,
વર્તમાન) રૂપનાં અગ્રગામી રૂપો છદ, અછદ છે. એથી આ પ્રસંગમાં સરલતા.
ના આશ્રય લેવાયેલો માનિયે તો સહેલુક છે; હેને પરિણામે પ્રાકૃતના
વિકાસ દરમ્યાન વરસચિના સમય પછી કોઈક કાળે અપવાદભૂત અતિય રૂપને
લીધે થતું વૈષમ્ય નષ્ટ થયું અને ત્રીજા પુરુષ એકવચનના રૂપને પણ સમાન
નિયમને અધીન બનાવીને, એકરૂપતા અને સરલતા પ્રાપ્ત કરવામાં આવી,
અને એ પ્રમાણે અચ્છદ રૂપનો પ્રચાર થવા લાગ્યો.

[Jack's Self-Educator (જેકનો સ્વયંશિક્ષણગ્રન્થ) નામના પુસ્તકમાં વ્યુત્પત્તિવિષયક નિબંધમાં ડૉ. એચ મટ્થર્સન કહે છે કે:—“એકરૂપતા તરફનું સર્વસાધારણ વલણ અને લાપાને સરલ કરવાની ઇચ્છા એ બે સામ્યમૂલક વિકારોનાં મુખ્ય કારણો છે.”]

વાગ્વ્યાપારમત વિકારોનું નિયમન કરતી બીજી પ્રેરકશક્તિ ધર્મસંકોચ છે. પૂર્વગત કારણોમાંના કેટલાકના આન્તર સૂત્રરૂપે આ ૫ ધર્મસંકોચ નિયમ રહ્યો છે. પાલીભાષાના ખાસ અન્યવિશિષ્ટ પ્રસંગોમાં આ નિયમનો વ્યાપાર થતો ડૉ. લાણ્ડારકર બહુ વિચારપૂર્વક દર્શાવ્યો છે; હેના પ્રભાવે ત્હાં સંસ્કૃતના એ અને જોને સ્થાને હ્રસ્વ એ અને જો આવે છે, અને સંયોગમાં રહેલા બિજવર્ગીય વર્ણોને સર્વથા બનાવવામાં આવે છે. વળી હાનું વાસ્તવિક કારણ સમજાવવાને હેમ હેવો અભિપ્રાય રજુ કર્યો છે કે પાલી બોલનારા લોક મૂળ વિજ્ઞતીય હતા. અને, જોકે તેઓની વાચેન્દ્રિય શક્તિમાન અને પ્રબળ હતી છતાં પણ તેઓ જોસમેર ઉચ્ચાર કરતી વેળા વાચેન્દ્રિયોનું લાગટ બે વાર સંચાલન કરી સકતા નહિ. (અત્યારે પણ કેટલાક ખંગાળીઓ, સંસ્કૃત ગ્રન્થો વાંચવામાં પણ જ નો જ, જ નો જ, જ નો જ (જ), અને હેવા બીજા ફેરફારો કરે છે હેનું કારણ આ જ છે. ૪૧)

ડૉ. લાણ્ડારકર હ્રસ્વ એ અને જોનું તેમ જ હત્વવર્ણોના મૂર્ધન્ય બનવાનું બીજું કારણ એ માને છે કે આ ઉચ્ચારો (હ્રસ્વ એ અને જો અને મૂર્ધન્યો) પાલી બોલનાર લોકની મૂળ ભાષામાં વિષમાન હશે અને તેઓ હેનો સર્વથા લાગ કરી સક્યા નહિ એટલે તેઓના સંસ્કૃત ઉચ્ચારોમાં પણ હેની અસર રહેતી. તે ઉપરાંત પોતે હેવું દર્શાવે છે કે આ બે ખાસિયતો,

૪૬. પરંતુ મનુષ્યજાતિનું વલણ અમુક દરમ્યાને જ સરલતા અને યતનસંકોચ તરફ છે એ લક્ષ્ય પ્કાર ન રહેતું જોઈએ; પાણિનિ અને હેમના બાધ્યકાર વિશેની ક્યા આ વિષયમાં ઉદાર સાદૈય પૂરે છે. કહેવાય છે કે એ મહાત્યાકરણી નદીમાં માતઃસંધ્યા કરતા હતા ત્હારે અંજલિમાં રહેવા જગમાં હેમણે સર્પ દીઠા એટલે પહે-બાકળા બની બોલી ઉઠ્યા કે કોર્મવાન? સર્પે ઉત્તર આપ્યો કે—સપ્તોદ્દમ્. એ દરમ્યાન વ્યાકરણનું જ્ઞાન પાડું આપ્યું એટલે પાણિનિયે પૂછ્યું: “રેફ્ત ક્વ ગતઃ?” સર્પે ઉત્તર પકડાવ્યો કે “મત્તા મુક્ષે”: પછી મ્હારાં મુત્રોનું બાધ્ય લખવા યોગ્ય વિદ્વાન આ એક જ એમ માનીને પાણિનિયે સર્પનો જહુમાનથી સહાર કર્યો. સર્પરૂપે મહાબાધ્યકાર પોતે જ હતા. અહિંયાં સપ્તો રૂપ મ્હારી સૂચનાનું વદાહરણ છે. કારણ કે જોવા ૬ હુમ થયો હોવા જ પૂ સ્વતઃ બેવડાઈ ગયો.

હ્રસ્વ એ અને ઓ અને મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારો, ૪૭ દ્રાવિડ ભાષાઓમાં પણ છે, અને પાલી બોલનાર લોક અને દક્ષિણના દ્રાવિડો મૂળ એક જ જાતના હોય હેવો સંભવ છે. ૪૮

છેવટ, આપણી આધુનિક પ્રચલિત ભાષાઓમાં વાગ્ધ્યાપારગત વિદ્યિયા

૬ તુલ્ય માત્રા-
પરિમાણ

દરમ્યાન અક્ષરોના માત્રાપરિમાણને અવિકૃત રાખનાર સમર્થ તરત તરફ હું લક્ષ દોરીશ. ઉદાહરણ તરીકે સંયોગલોપ અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વનો ઉત્તર્ગ તપાસીશું

તો આ તુલ્યપરિમાણત્વના નિયમની પ્રવૃત્તિ દૃષ્ટિએ પડશે; જેમ કે કર્મ (સ), વસ્ત્ર (પ્રા.), હેતુ (ગુજરાતીમાં) કામ અને છે અને હેમાં સ્ નો મૂલ્યતાં થયેલી પહેલા પદની માત્રાહાનિનો કં ના જ ના આ કરીને પ્રતીકાર થયો છે, તે જ પ્રમાણે, જ્યારે સંસ્કૃતનો તીવ્ર અનુસ્વાર ગુજરાતીમાં ક્રામ્ય બને છે ત્યારે નિકટવર્તી સ્વરને લંબાવીને માત્રાપરિમાણ જાળવી રા. માં આવે છે; જેમ કે:-વર્ક (સ.), વર્કવં (અપભ્રંશ), વાકું (ગુજ.); વંશક: (સ.), વંસડ (અપ.), વાસો (ગુજ.). તેમ જ વળી જ્યારે મહાપ્રયાન હ સ્થાનબ્રહ્મ યાવ છે ત્યારે પણ હેવી જ માત્રાસંખ્યા - જાળવવાની ક્રિયા યાવ છે; જેમ કે:-જલ્લક (સ.). જાહવં (અપ.), નન્હવં-

૪૭ ફળોના ઉદ્ભવ અને ઇતિહાસ વિષયે મિ. બીગ્સ એક સ્વતંત્ર અભિપ્રાય આપે છે, પરંતુ એ સર્વથા અદ્વારપદ નથી લાગતો. (હેના ગ્રંથનું પુ. ૧. પૃ. ૨૩૧-૨૩૫ જુવો). એ હેતુ સૂચકે છે કે ભારતખંડમાં આવ્યા ત્યાર પહેલાં, અને કાંઈ ત્યાર પછી એ કેટલાક સૈકા સુધી, આર્યોને ફળ અને મૂર્ધન્ય એ બે વર્ણોમાંથી માત્ર મધ્યવર્તી મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારોની જ માહિતી હતી; હેતુ કારણ એમ આપે છે કે:-ઉચ્ચતન લોકની આર્યોનું સ્નાયુજન હેતુ હતું કે તેઓ વાચેન્દ્રિયોના દૃઢ અને ચપલ ઉપયોગ કરી શકતા; એ સમયે તેઓને ત અને ટ કે દ અને ઢ વચ્ચેના તફાવતનું જ્ઞાન નહોતું; કાળક્રમે આ ઉચ્ચારોના (મૂર્ધન્યવર) ૨ સાથેના સંયોગોમાંથી મૂર્ધન્યવર અને ફળ વર્ણોની એક નિરાળા સૃષ્ટિ પેદા થઈ; અને અંતે આ ક્રમે મૂર્ધન્યમાંથી ફળ વર્ણો ઉદ્ભવ્યા. દ્રાવિડ સંસર્ગ અને અનાર્થ રાખેલો સ્વીકાર એ બે તત્ત્વોમાંથી મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારો નીજ્યા એ મતની પ્રતિસ્પર્ધા કરતો આ મિ. બીગ્સનો મત છે, -પરંતુ દ્રાવિડ સંસર્ગ અને અનાર્થ રાખેલો સ્વીકારનો મત કાંઈક અંશે સત્ય હોવાના સંભવને સર્વથા પ્રત્યાહાર કરવો હેને ઇષ્ટ નથી હેના મત પ્રમાણે આ પરિણામનું પ્રધાન કારણ ભારતખંડની માર્દવ ઉપખવનારી ગરમ આબોહવા હતી. પણ પ્રશ્ન માત્ર એટલો પૂછીશું કે એ જ કારણ આબોહવા છતાં પણ હમે અલ્પપર્યંત મધ્યવર્તી તેમ જ ઉચ્ચતર મૂર્ધન્યોને જાળવી સક્યા છિયે અને ઉચ્ચારી સકિયે છિયે હેતુ શું કારણ? અને એ સમયે આબોહવા એ જ છતાં દ્રાવિડ લોકો એ ઉચ્ચારો કેમ જાળવી સક્યા?

૪૮ વિદ્વન વ્યુત્પત્તિવિષયક વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૪૮-૪૯. (મિ. બીગ્સ દ્રુવ દર્માં પણ વિદેશીય સંસ્કારનું સાર્વ પૂરાં મળે છે, પુ. ૧. પૃ. ૧૪૦-૧૪૧ જુવો.)

નહી. અને ત્યાર પછી માત્રાસામ્યની ખાતર ન્હાનું (ગુજ.), એક અધિક ઉદાહરણ લખ્યે; ન્હારે સ્વયુગ્મમાને ખીજે સ્વર હ્રાપ્ત થતાં પાછળ એક જ સ્વર રહેછે ત્યારે એ બાકી રહેલો રહેલો સ્વર દીર્ઘ બનેછે અને માત્રાપરિભાણ તુલ્ય રહેછે; જેમ કે - મૌલિક (સં.), મોતિજ (પ્રા.) મોતિજ (અપ.) મોતી (શુ.), લોહિતં (સં.); છોહિત (અપ.) લોટી (શુ.).

આ સર્વ નિયમોની પ્રવૃત્તિમાં કૃત્રિમ ધટના કરતાં નૈસર્ગિક વિકાસનો અંશ ધણે વધારે છે, વસ્તુતઃ એ ક્રમમાં કૃત્રિમતાનો લેશ પણ નથી. વાગ્વ્યાપારના હયરૂપ વિકાર તેમ જ યત્નસંકોચ એ બે નિયમોમાં તો સ્વાભાવિક યોગ્યાયોગ્યતા અને ગાત્રરચના એ જ ઉત્પત્તિહેતુ છે એ નિઃશંક છે. સામ્યામાસ, મેદનિષ્પત્તિ, સરલતાસિદ્ધિ^{૪૬} અને માત્રાસામ્યના વિષયમાં નિયમક હેતુ હાવા વિકારક્રમે પડેછે પરિણામ લાવવાના ખાસ ધરાદામાં કે સ્વરૂપમાં નથી રહ્યો. આ ક્રિયાઓને માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તપાસી જોતાં પ્રત્યક્ષ થશે કે હેમાં રહેલો મનોવ્યાપાર પૃથક્ક્રિયારૂપ નહિ પણ સંકલનાત્મક^{૪૭} હોય છે, બુદ્ધિપૂર્વક નથી. એથી પણ વધારે, એ સંકલન અલક્ષિતરૂપ છે, યુક્તિ-પુરાસર સ્વાયેલ નથી. એ એક પ્રકારની સ્વયંપ્રેરિત સકલના છે. ઉદાહરણ તરીકે ન્હારે લોક કમ્મનું કામ કરેછે ત્યારે એમ નથી કહેતા કે “હવે ચાલો સયોગનો લોપ કરિયે;” અને કામ પ્રાપ્ત થયા પછી નથી કહેતા કે, “હવે માત્રાનું પરિભાણ અચલ રાખિયે અને કામ બનાવિયે.” એ જ વાત મેદનિષ્પત્તિ, સામ્યામાસ, યત્નસંકોચ એ અન્ય નિયમોને લાગુ પડેછે. ટુંકામાં કહિયે તો જેમ ભાષાનું સ્થાનસાજ એટલે બાકીરૂપ પૃથક્ક્રિયાત્મક છે પરંતુ હેનું લક્ષ્ય ભાષા સંકલનાત્મક વિકાસરૂપ છે, તેમ જ વાગ્વ્યાપારના વિધિયો મનુષ્યના સંકલનાત્મક વિચારોનાં સહજસિદ્ધ પરિણામો છે, અને વ્યુત્પત્તિ-શાસ્ત્ર હેનું પૃથક્ક્રિયાત્મક નિરૂપણ કરેછે.

આટલી પ્રસ્તાવનારૂપ સામાન્ય ચર્ચા થયા પછી હવે હું, સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં શબ્દરચનાનું નિયમન કરતાં વિશિષ્ટ વાગ્વ્યાપારગત તત્ત્વો. પ્રાકૃતમાં થઈને કે વખતે વખતે પરભાષા ગુજરાતીમાં આવતા શબ્દોની સ્વરૂપરચનાનું નિયમન કરતાં વાગ્વ્યાપારગત વિશિષ્ટ તત્ત્વોની વિસ્તીર્ણ પર્વાલોચનાને આરભ કરીશ. પ્રથમ હું એ દિશામાં પૂર્વકાલીન પંડિતોએ કરેલા પ્રયાસોનું ગુણદોષનિરૂપણ કરીશ-આ વિષયમાં અગ્રેસરો તરીકે તેઓએ કરેલા કામની પ્રશંસા કરિયે એટલી

^{૪૬} સરલતાની યાગતમા સ્વાભાવિક ગાત્રરચનાને હાથ પણ છે, એ નિયમની પ્રવૃત્તિમાં શારીરિક અને માનસિક તત્ત્વો સાથે સાથે પ્રવર્તેછે.

ઓછી છે; ત્યાર પછી હું મ્હારે ચર્ચવાના વાગ્ધ્યાપારગત વિકારોના સામાન્ય સ્વરૂપનું વર્ણન આપીશ; અને છેવટમાં આ વિશિષ્ટ તત્ત્વોની જ ચર્ચા કરીશ.

ગુજરાતી વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં અગ્રેસરો તરીકે બે પુરુષોનાં નામ વિશિષ્ટરૂપે અલગ પડી રહેછે; સદ્ગત શાસ્ત્રી ગુજરાતી વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના પ્રજ્ઞલાલ કાલિદાસ અને સદ્ગત રા. રા. નવલરામ.

ક્ષેત્રમાંના અગ્રેસરો શાસ્ત્રિયે ઈ. સ. ૧૮૬૬ માં “ગુજરાતી માપાનો इतिहास” લખ્યો અને ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં उत्सर्गमालા લખી.

રા. રા. નવલરામે ઈ. સ. ૧૮૮૭માં વ્યુત્પત્તિપાઠ લખ્યો. જો કે આ ગ્રંથોમાં શાસ્ત્રોચિત સૂક્ષ્મતાનો અભાવ હતો, અને ગુજરાતીમાં વ્યુત્પત્તિવિષયક

-અન્યીક્ષણનો હજી ખુલ્લો ખોલ હતો તે સમયે રચાયેલા હોવા ગ્રંથોમાં અનિવાર્ય થાય તોયે ખામીઓ હેમાં હતી:-એ ખામીઓ આ બાબતો

દરમ્યાન અત્યારસુધીમાં પ્રસંગવશાત્ મહં દર્શાવીછે; અને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં હવે પછી પણ દર્શાવવી પડે. તો પણ, કયા સમયમાં

હેમના કામની શુભ- આ વિદ્વાનોએ સાહાય્ય વગર શ્રમ કર્યો હતો એ રમરશુમાં દોષચર્ચા રાખવાનું છે. પ્રજ્ઞલાલ તો શાસ્ત્રીવર્ગના હતા; અને

એ વર્ગમાં સાધારણ રીતે પ્રાકૃતનો અનાદર-અને તિર- સ્કાર પણ-થતો; હેમાં અપવાદરૂપ કદાચ એ એકલા જ હતા. હેમને

પાશ્ચાત્ય પંડિત્યનો અને અન્વેષણપદ્ધતિના જ્ઞાનનો લાભ નહોતો મળ્યો; જો કે શુરોપીય પંડિતો સાથેના સંપર્ક દરમ્યાન પ્રસંગતઃ જે જ્ઞાન

હેમણે મેળવ્યું હતું તેટલાપૂરતી હેમની સ્થિતિ સામાન્ય કાદિના શાસ્ત્રીઓ કરતાં સારી હતી. અને ટેવરકૃત ગુજરાતી વ્યાકરણમાં કર્તૃત્વનો પ્રધાન

અંશ હેમનો હતો. પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિના વિષયમાં પ્રજ્ઞલાલ શાસ્ત્રી કરતાં નવલરામ ભાગ્યશાળી હતા, પરંતુ હેમનામાં શાસ્ત્રી જેવી સંસ્કૃત કે પ્રાકૃતની

વિદ્વતા નહોતી. તે ઉપરાંત ગમે તે કારણ હોય પણ તે વાપને માટે વાપકઃ^{૫૦} અને ઘેઠો માટે ઘિઠઃ જેવી વ્યુત્પત્તિયો આપતાં અચકાતા નહિ. છતાં પણ,

૫૦ થોડીકવાર ખેલાં નિર્દેશ કર્યો હતો તે અપર્મજ્ઞશબ્દપ્રકાશ નામના ગ્રંથમાં, હેમચન્દ્રના કાશમાંના વપ્રઃ પ્રાકારરોઘભોઃ ક્ષેત્રે તત્તે ચયેડરણૌ ॥ એ વાક્યને આધારે અને મેદિનીકોશ ના વપ્તા તુ જનકે પુતિ ॥ એ વાક્યને આધારે, સંસ્કૃત વપ્ર માંથી વાપ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સાધવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યોછે, એ વિશે એટલું જ કહેવું પડે- છે કે આ સર્વ દેશ્ય શબ્દ વપ્પને સંસ્કૃત જનાવવાના વફ માગ્યો છે; વપ્પ વિદેશીય શબ્દ છે એમ ખુદેખુદું જાણ કરી જેવું લેખ્યે.

ગુજરાતી શબ્દમૂલરૂઢીકોશની હેમણે કરેલી ઉગ્ર ગુણદોષયર્થોમાં હેમણે વ્યુત્પત્તિવિષયક અન્વીક્ષણની ખરી પદ્ધતિનું સારું જ્ઞાન દર્શાવ્યું હતું.

પરંતુ એ વિદ્વાનોના મુખ્ય દોષ હેમના અન્વેષી તાત્ત્વિક વ્યવસ્થામાં હતા. પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીમાં થતા વિકારોનું નિ-
 હેમની અન્યવ્યવસ્થાની
 પરીક્ષા
 યમન કરતા ઉત્સર્ગોની, એટલે જેને હું અવાન્તર
 ઉત્સર્ગો કહું છું તેની, પ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ ઉપેક્ષા કરી
 છે. હેમની ઉત્સર્ગમાલા બહુ અંશે હેમચન્દ્રના પ્રાકૃત વ્યાકરણના ગુજરાતીને
 લાગૂ થતા અંશનું સરલ રૂપાન્તર જ છે, એથી અપૂર્ણતા સમય અને અર્વાચીન
 સમય વચ્ચેના ગુજરાતી શબ્દોના ઇતિહાસનું એ નહિ જેતું જ પ્રકાશન કરે-
 છે. વિરલ અને અપવાદરૂપ અવસરોએ, અને તે પણ પ્રસંગવશાત્, હેમણે
 એક બે અવાન્તર ઉત્સર્ગોના વિમર્શ કર્યા છે.^{૫૧} અને જ્યાં હેમણે હેમચન્દ્રની
 પ્રક્રિયા ફેરવી છે ત્યાં પરિણામ એ આવ્યું છે કે વાગ્યાપારના કેટલાક ઉપયોગી
 નિયમોનો અવરોધ થયો છે.^{૫૨}

૫૧ ઉદાહરણ ૧૭૩ માં ઉત્સર્ગમાં ટિપ્પણરૂપે કહેતા હોય તેમ એ ગૌરી-ગૌર્ય;
 વાપી-વાપ્ય ઇત્યાદિ શબ્દોમાં થતા ફના વ વિશે લખે છે; અને મુસ્તી ગુજરાતીમાં એ
 ફનો જ થતો દર્શાવે છે-ગર્દિ, વાવ-ઇત્યાદિ.

૫૨ આ દીકાની ચથાર્થતા દર્શાવવા માટે કેટલાંક ઉદાહરણો આપે છે. ઉત્સર્ગમાલા
 ને ૧૧૫ મે પૃષ્ઠે, સર્વ ઉત્સર્ગો પૂર્ણ કર્યા પછી, પ્રજલાલ શાસ્ત્રી કહે છે:-

“જો નિબંધના સવચ્છા ઉત્સર્ગ પ્રાકૃત માપાના વ્યાકરણ ઉપરથી રચ્યા છે, તે
 ગૂર્જર માપામાં સર્વત્ર પ્રવર્તે થતા નથી પણ એ ઉત્સર્ગ માપા જાણનારને અવશ્ય જાણવા
 યોગ્ય છે, માટે અમે જો નિબંધમાં લખ્યા છે.”

પછી, અવાન્તર ઉત્સર્ગો માત્ર નીચેના જ હેમણે આપ્યા છે. ઉત્સર્ગમાલા (પૃ. ૧૧૪-
 ૧૧૫):- (૧) વ નો જ, (૨) સ નો જ, (૩) વ નો વ (જે આજે વ વિષયે અપ્રમાણ
 છે), (૪) ટ નો ત, અને (૫) જ નો જ.

પરંતુ સર્વથી ઉપયોગી વાત એ છે કે જ્યાં ફેરવે ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં રચેલા ગુજરાતી
 માપાના ઇતિહાસમાં પ્રજલાલ શાસ્ત્રી પ્રસંગવશાત્ (૩૦ મે અને ૭૭ મે પાને) સંધ્યામ-
 લોપ અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘતા (સર્પ-સર્પો-સાપ) થવાના અવાન્તર ઉત્સર્ગોના નિર્દેશ કરે છે,
 ત્યાં ફેરવે ઇ. સ. ૧૮૭૦ માં રચેલી ઉત્સર્ગમાલામાં એ ઉત્સર્ગને હેમણે ૧૧ માં પ્રાકૃત
 ઉત્સર્ગના અગ્ર તરીકે ગ્રીણ સ્થાન આપ્યું છે.

વળી જ્યાં (૧૦ મે પાને) પોતે પ્રાસંગિક ટિપ્પણ રૂપે જામીયાઓ સંસ્કૃત
 શબ્દોના પ્રથમ ફનો જ કરે છે એમ કહે છે, અને વિચાર-વચાર ઉદાહરણ આપે છે,
 ત્યાં ફેરવે પણ હેમને સ્મરણ નથી થતું કે તલ, જગલું ઇત્યાદિ શબ્દોમાં અન્યથે ફનો
 શિદ્ધ ગુજરાતીમાં પણ જ થતો દર્શાવનારો એક વિશાળ ઉત્સર્ગ છે. ઉપર, જેઓના

ખીજી બાજુ નવલરામે અવાન્તર ઇત્સર્ગી-એ કે કાંઈક અંશે અપકરણ, પણ-
ચર્ચા કરીછે, તથાપિ હેમણે વચમાં રહેલી પ્રાકૃત ભાષાઓનો અનાદર
કર્ચોછે અને ગુજરાતી શબ્દો કેમ જાણે પરભાષા જ સંસ્કૃતમાંથી આવ્યા
હોય એમ વ્યુત્પત્તિયો આપીછે. ૫૦

વસ્તુતઃ પ્રાકૃત ભાષાઓના સમયથી જ કેટલેક અંશે પ્રરત્ત થવા લાગેલા અન્યેતર
૬-૭નો અથવા વિશેષ એક વિશિષ્ટ નિયમમાં સમાવેશ થાયછે તે લગુન-લક્ષ્મ,
કુરુ-છો, સિલ-લલ ઇત્યાદિ પ્રકારેનો પણ સ્વરણાં સ્વરાઃ પ્રાયોડવર્ણો એ સામાન્ય
નિયમમાં સમાવેશ કરવાનો (૧૦૪ થે ૫૪૭) ૧૭૩ મા ઇત્સર્ગમાં હેમણે પ્રયાસ કર્યોછે;
પરંતુ એ વ્યવસ્થાના પક્ષમાં લાઘવ અને શાસ્ત્રીય વ્યાસિનિગમનરૂપ ગુણોનો ફાવે
કરવાનો પ્રત્યક્ષ સાક્ષીને અવકાશ નથી એટલું જ નહિ પણ ઉલ્ટું એ વ્યવસ્થામાં
અસંબદ્ધ નિયમોના ક્યારે-ખાચરો થઈ ગયાછે.

૫૩ હાનાં પણ એક બે ઉદાહરણો આપવાં જોઈશે. ગ્યુપત્તિપાઠ માં પ્રથમ
ઇત્સર્ગી તરીકે સંયોગલોપ અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વનો નિયમ આપ્યોછે. એ યથાર્થ છે.
પરંતુ ઉદાહરણો આપવામાં કેમ જાણે સર્વ, સત્, કર્મ ઇત્યાદિ શબ્દો એકદમ સાપ, સજ,
કામ ઇત્યાદિ બની ગયા હોય અને સવ્, સત્, કર્મ ઇત્યાદિ પ્રાકૃત ક્રમમાં થઈને
આવ્યા જ ન હોય, હેડું દર્શાવ્યુંછે. શબ્દની ઉદ્દાન્તિનો આ ખોટો ઇતિદાસ છે.

તે જ પ્રમાણે ઇત્સર્ગી ૨ જમાં ત્રીવચનુસ્વાર કોમળ થાય ત્વરે પૂર્વસ્વર દીર્ઘ બને
એ નિયમ આપ્યોછે; જેમ કે દંત-દાત, રંક-રાંક; ઇત્યાદિ. આ યદ્દતિમાં વક્ત-વંક્ત-વાંક્ત
(ગુજરાતી) અને હેવા ખીજી પ્રાકૃત પ્રકારોને સ્થાન આપવું રહી નયછે.

૫૫૧ ઇત્સર્ગી ૩૭માં સંસ્કૃત નરમતિના પ્રત્યય જઃ નો ગુજરાતીમાં જો થવાનો
નિયમ આપ્યોછે; અર્થે પણ અપભ્રંશક્રમ-અડ (સંસ્કૃત જા પ્રત્યયદ્વારા માત્ર થયેલો)
ઉદાહરણ દીધોછે. ઇત્સર્ગી ૪ થામાં અમ્ ના ં વિકાર સંબન્ધે પણ એ જ સ્થિતિ છે
ઇત્સર્ગી ૧૨ મામાં જ્ઞના વિકારોમાંના એક તરીકે ઈ આપ્યોછે, અને ઉદાહરણરૂપે
કુળક-કૌળકું; ગૃધ્ર-ગીધ્ર, અમૃત-અમી; ઘૃત-ઘી એ શબ્દો આપ્યાછે. પણ બે ખોટું
છે: જ્ઞનું સ્વપ્રાંતર ધ્રુવ ૬ છે, અને છેવટી જે દીર્ઘત્વ થાયછે તે, ગૃત અને કૃત ની
ભાગ્યતમાં પ્રાકૃતરૂપમાં રહેલા રૂપનો સંવોગળોપ થવાથી અને જ્ઞનો અનુસ્વાર કોમળ
થવાથી થાયછે, અને ઘી અને અઘીના પ્રસંગમાં વચમાંનાં પ્રાકૃતરૂપો વિમ્ અને
અમિ અને લીધે થાયછે કારણ કે ગુજરાતી સમીપ પૂર્વોત્પત્તિ અન્યસ્વર હ્રસ્વ થાયછે અને
પ્રતિક્રિયારૂપે ઈ ને દીર્ઘ કરતો નયછે.

ખીજી પણ કેટલાક હોય છે, પરંતુ તેઓને અન્તરાગત પ્રાકૃતના ન. 'દર સાથે
સંબંધ ન હોવાથી હું અહિંયાં દર્શાવતો નથી.

હું કમ્પ્રેસ કરેલું કે આ ગ્રંથ ખાસ ટ્રેનિંગ કોલેજોના ઉપયોગ માટે રચાયેલ હતો
અને એટલા માટે સરળતા જાળવવી પડી હતી. પરંતુ તે છતાં ચોક્કસાઈ અને શબ્દના
ઇતિદાસ તરફનો આદર હોવો અને સરળતાનો એકત્ર યોગ કરવો શક્ય હતો.

અહિંયાં મ્હારે કહેવું ધટેછે, કે સદૃશ નવગરમે ગ્યુપત્તિપાઠ મગદ થયા પછી
યોગ્ય માસ પછી એક ખાનગી પત્રદ્વારા મ્હારો એ ગ્રંથ વિશેનો અભિપ્રાય પૂછવાની

આ બે વિદ્વાનના અવસાન પછી ગુજરાતીના વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રને અન્યરૂપે રચીને પ્રગટ કરવાનો રીતસર પ્રયાસ ક્ષેષ્ટ થયો નથી. ડૉ. રા. મે. ભાંડારકરનાં વ્યુત્પત્તિવિષયક વ્યાખ્યાનોમાં ગુજરાતીના વાચ્યાપારતન્ત્ર અને વ્યાકરણની ચર્ચા કરવામાં આવી છે એ ખરું, પરંતુ સર્વ ભાષાઓની હેતી નિર્વિશેષ ચર્ચામાં ગુજરાતીને ભાગે પડતો હિસ્સો મળ્યો છે, અને એ કારણે, વિદ્વાતા અને વિચારશીલ ચર્ચાથી બરપૂર હોવા છતાં પણ, એ અન્ય ઉપર આપેલી ગણનામાં આવી સકતો નથી; હેતુ ખાતલ કરવાનું ખીલું પણ કારણ છે; એ અન્યના કરતાં માત્ર આરંભના કાર્યકરની કોટિમાં નથી આવતા, તેઓ તો અપૂર્વ વિદ્વાતા અને અવલોકનક્ષેત્રની વિશાળતાથી સંપન્ન એક પ્રાચ્યાર્ય ગણાવા યોગ્ય છે. હેમનાં વિદ્વાતામય વ્યાખ્યાનોનો હું બનશે તેટલો ઉપયોગ કરીશ, અને એ વ્યાખ્યાનોમાંથી મળે તે મળતા સ્વતન્ત્ર અને સમર્થ આધારનો કૃતઘટાથી સ્વીકાર કરીશ; છતાં પણ થોડાક મુદ્દાઓપર, જ્યાં મતભેદનો અવકાશ હશે ત્યાં, નમ્રતાપૂર્વક મતભેદ દર્શાવીશ ખરો.

[Indian Antiquaryમાંથી લઇને ફરીથી ઉપાવેલાં અને “Notes” એટલે ટિપ્પણ રૂપે પ્રગટ થયેલાં ડૉ. ટેસિટોરીનાં વિદ્વાતાભર્યાં ગુજરાતી ભાષા વિશેનાં અન્વીક્ષણો એક અતિ અગત્યની કૃતિ તરીકે અવગ રચાત મેળવે છે, અને એ જ કારણે હું એ વિખ્યાત વિદ્વાનની કૃતિને ઉપરની ગણનામાં સમાવેશ કરતો નથી; જો કે મ્હારાં વ્યાખ્યાનોમાં હેના પ્રસંગત: નિર્દેશ કરીશ.]

ગુજરાતી ભાષાના તત્ત્વસંશોધનના ક્ષેત્રમાં સદ્ગત કવિ નર્મદાશંકરે કરેલું પાયાનું ખોદાણકામ આ ગણનામાંથી રહી જતું ન જોઇયે. આ વિષયપરની હેમની મ્હારા જોવામાં આવેલી કૃતિયો નીચે પ્રમાણે છે.—

(૧) નર્મ-વ્યાકરણ, ભાગ ૧ અને ૨ (અનુક્રમે ઈ. સ. ૧૮૬૫ અને ૧૮૬૬ માં પ્રગટ થયેલાં).

(૨) નર્મકોષ, ઈ. સ. ૧૮૭૩ માં પ્રગટ થયો, હેમાંના બે પ્રસ્તાવના-રૂપ નિબંધો.

ક્યા કરી હતી, અને મ્હેં મ્હારો અગ્રિમ પ્રયત્ન પણ હતો ત્યાર પછી વરતમ હેમનું મૃત્યુ થયું (ઈ. સ. ૧૮૮૮ માં), જો એઓ વધારે જીવ્યા હોત તો પોતાના ઝસમોમાં કેટલોક સુધારો એઓ જરૂર કરવો અન્યના મત સ્વીકારવા માટે પોતાના મનનું દ્વાર ખુલ્લું રાખવાની હેમની ઉદારચિત્તિની મ્હને ખાતરી છે.

(૩) જૂની ગુજરાતી ભાષા નામનો લેખ, ભ. સં. ૧૯૩૮ (= ઈ. સ. ૧૮૮૨) માં લખેલો, ઈ. સ. ૧૯૧૭ માં “ગુજરાતી”ના દીવાળીના અંકમાં પ્રગટ થયેલો.

અને (૪) વરસિના પ્રાકૃતપ્રકાશનું ભાષાન્તર, અપૂર્ણ અને અઘાપિ અપ્રકટ; હેમાં શબ્દશઃ ભાષાન્તરથી વિશેષ કંઈ નથી. (હામાંના ૧, ૩, અને ૪ નંબરના ગ્રંથો મળે ગુજરાતી પ્રેસવાળા રા. રા. નટવરલાલ ધ્રુવચારામ દેસાઈ બી. એ. અને રા. રા. અંબાલાલ છુ. જાની બી. એ. હેમની સહાયતાથી મળ્યા હતા.)

આ સર્વ ગ્રંથોમાં આરમ્ભકાળના કાર્યકરની કૃતિમાં હોય હેવા ગુણ તેમ જ મર્યાદિતતા અને દોષ છે. એ સર્વના વિસ્તારમાં ઊતરવાની જરૂર નથી. પ્રસંગ આવશે ત્યારે આગળ ઉપર નિર્દેશ કરવો પડશે. પરંતુ આટલું તો અહિંમાં જણાવવા યોગ્ય છે:—કવિ નર્મદાદેશકરને કૃષ્ણાંક કૃષ્ણાંક સ્વચ્છન્દવિહાર કરવાની ટેવ હતી, જેમ કે તેઓ જોઈ અને હેવા બીજા વર્ણો વાપરતા (વસ્તુતઃ હ થી જ દર્શાવી સકાય તે મહાપ્રાણુયુક્ત સ્વરની આ સંજ્ઞા—જહ—વાગ્ધ્યાપારદૃષ્ટિયે ઉપપત્તિવિહીન છે). પરંતુ, આ અયોગ કેવો ઉપપત્તિરહિત છે એ હેમણે જોયું, કે કાષ્ઠ્યે હેમને બતાવ્યું, કે તરત જ હેમણે પોતાની બૂલ સુધારીને હેને સ્થાને જ સંજ્ઞા ‘વાપરવાનું’ (એટલે સ્વરની નીચે વિશેષદર્શક બિન્દુ મૂકવાનું) શરૂ કર્યું; અને પછી માત્ર એકરૂપતાની ખાતર એ જ પદ્ધતિને અન્યત્ર પણ વળગી રહીને જ્ઞ, જ્ઞ ને બદલે તુ ક્ લખવા માંડ્યું.

[વડોદરાની Vernacular College of Science નામની સંસ્થાવાળાં પ્રભાકર રામચન્દ્ર પંડિતે, પોતાના હેવા જ મરાઠી શબ્દકોશની પદ્ધતિપર રચેલો, અને ઈ. સ. ૧૮૮૦માં પ્રગટ કરેલો અપભ્રંશશબ્દપ્રકાશ નામનો બ્યુત્પત્તિ-દર્શક ગુજરાતી શબ્દકોશ—હેવા છૂટાછવાયા અને તાત્કાલિક ઉત્સાહના વેગમાં કરાયેલા પ્રયત્નોનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. આ અપભ્રંશશબ્દપ્રકાશમાં સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં આવેલા શબ્દોમાં યના વાગ્ધ્યાપારજન્ય વિકારો દર્શાવતા કેટલાક ઉત્સર્ગો ધડવાનો જે પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે તે સ્તુત્ય છે એ કબૂલ કરું છું; પરંતુ હેની, મીળના મૂળશબ્દ તરીકે મયન, મીડુંના મૂળ શબ્દને સ્થાને પડ, અને હેવા અન્ય તર્ગજનિત અને નિર્મૂલ મૂળ-શબ્દો આપવાની પદ્ધતિરૂપે દૃષ્ટિગોચર થતી, અશાસ્ત્રીય નિર્વચનપદ્ધતિ અને અપકવતા તરફ લક્ષ ખેંચ્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી.]

હું સ્વીકારવા ઇચ્છું એ સરણિ પૂર્વોક્ત બંને અગ્રેસરોની સરણિ-
 યોથી અવશ્ય ભિન્ન છે; હું મધ્યવર્તી પ્રાકૃતોનો મ્હારી
 આ વ્યાખ્યાનોમાં સમીક્ષામાં સમાવેશ કરીશ તેમ જ અપદ્મ પછીના
 સ્વીકારવામાં આવેલી સમય દરમ્યાન થયેલા વિકારોની પણ ચર્ચા કરીશ. વળી
 સરણિ હું ઉત્સર્ગોની વર્ગવ્યવસ્થા અને ગણુચર્યના કરવામાં આ
 વ્યાખ્યાનોની અનુકૂળતાને ખાસ લક્ષમાં રાખીશ. પરંતુ પ્રથમ તો અભારે હું
 આગળ અર્ચવાના આગળ ઉપર ચર્ચવાના વાગ્યાપારગત વિકારોના સામા-
 ન્ય સ્વરૂપનો નિર્દેશ કરું છું. એ વિકારો એ પ્રકારના છે:-
 (૧) છેવટના કે દૃઢ થયેલા વિકારો.
 (૨) અવાન્તર કે સંક્રમણદશાના વિકારો, એટલે
 કે રૂપાન્તર દશાના વિકારો.

પ્રકાર (૧) નાં ઉદાહરણો ગ્રામીન સૈકાઓના લિખિત ગ્રન્થોમાં જોઈએ
 તેટલાં મળશે, અને અઘતન પુસ્તકોમાં તેમ જ અભારે સાક્ષાત્ જોલાતી
 આ વિકારોની ભાષામાં પણ મળી આવશે. પ્રકાર (૨) નાં ઉદાહરણો
 વર્ગ વ્યવસ્થા લિખિત પુસ્તકોમાં અવશ્ય મળે જ હેવું નથી. આ પ્રકારના
 વિકારોના ત્રણ વર્ગો કરી સકાય:-

- (ક) કાર્ષક કાળે જોલાતી ભાષામાં વિદ્યમાન હોય, પણ લિખિત પુસ્તકોમાં પકડાઈ રહેલા ન હોય, તહેવા;
- (લ) લિખિત પુસ્તકોમાં પ્રવેશ પામ્યા હોય, પરંતુ એ પુસ્તકો જ હાથ ન લાગતાં હોય કે અઘાપિ આપણને સુવિદિત ન હોય તેથી અપરિચિત રહ્યા હોય, તહેવા;
- (ગ) માત્ર સંક્રમણમાર્ગે દર્શાવતા હોય, એટલે કે જે અવસ્થામાં ઘર્ષને શબ્દો પસાર થયા હોવા જ જોઈએ હેવી અમુક, વાગ્યાપાર-દૃષ્ટિએ શક્ય, અવસ્થા દર્શાવતા હોય, પરંતુ જોલાતી ભાષામાં કદાપિ પ્રચાર ન પામ્યા હોય-તો પછી લેખનિબદ્ધ તો કમ્હાંથી જ થયા હોય, -તહેવા.

આ વર્ગવ્યવસ્થાને વિશદ કરવા માટે ચોક્કસ ઉદાહરણો આપું છું:-

(૧) ધણાખરા ઉત્સર્ગોનો આ વર્ગમાં સમાવેશ થશે; જેમ કે:-

(૧) સંયોગલોપ પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ;-કર્મ-કર્મ (પ્રાકૃતમાં પ્રચલિત રૂપ)-કામ જે ગુજરાતીમાં વર્ષો થયાં જોલાયછે અને લખાયછે.

(૨) ई के य ना संसर्गमा आवता स नो ज्ञ थायछे—

સંસ્કૃત

પ્રાકૃત

ગુજરાતી

ગુગાલ;

સિયાલો

શિયાલ ઇલાદિ.

અહિયાં છેવટ સિદ્ધ થયેલા ગુજરાતી શબ્દો સર્વે અન્તની રચાયા દશાને પામ્યાછે.

(૨) (ક)-અધુના (સંસ્કૃત)-અહુના (પ્રાકૃત)-પછી હનો પરાક્ષેપ યતાં હવળા, ગુજરાતી હવળા; કે હમળા અન્તરાલવર્તી હવળા રૂપ હેવું છે કે ભાષાના એકાદ દશાન્તરમાં એ વિષયમાન હોય એ શક્ય છે, પરંતુ લિખિત પુસ્તકોમાંથી નિર્ણય કરવાનું કાંઈ સાધન મળતું નથી.

(જ)

સંસ્કૃત

પ્રાકૃત

ગુજરાતી

કુડુમ્બી

કુડુમ્બી

કળવી

જરઠ;

જરઠો-ગરઠો

ચરઠો (ઘયઠો)

અહિયાં પ્હેલો શબ્દ ગ્રન્થોમાં પણ વિષયમાન હોય હેવો સંભવ છે, પરંતુ એ ગ્રન્થો જ ઉપલબ્ધ નથી. જ્યારે બીજો શબ્દ જે ગ્રન્થમાં જળવાઈ શ્લોષે એ ગ્રન્થ સુપરિચિત નથી; મહને એ શબ્દ ગણપતિ નામના એક કાવ્યરથે વિ. સં. ૧૫૮૪ માં રચેલા માધવાનાઝદોધકપ્રવચ્ચ નામના એક કાવ્યમાં ઉપલબ્ધ થયો હો. ૫૪ (એ કાવ્યની નકલ વિ. સં. ૧૬૯૪ માં મળેલી છે.)

(ગ)

સંસ્કૃત શબ્દ અમિનવના મનો ગુજરાતીમાં જ થવા વિશેના અવાન્તરવર્ત્સર્ગ છે તે આ વર્ગનું એક ઉત્તમ પ્રકારદર્શક ઉદાહરણ છે; એ ઉત્તર્ગના સામર્થ્યથી અમિનવ શબ્દને, ગુજરાતીમાંનું હેવું દલીભૂત અવનવુ રૂપ પામતા પ્હેલાં, અહિનવ રૂપમાં યદને પસાર થવું પડેછે; અને આ અહિનવ રૂપ કેઈ પણ કાળે બોલવામાં એ વપરાતું હોય હેવો સંભવ જણાતો નથી. ૫૫

૫૪ આપણ કરસિડ અતિષળી ગરહપણામહિ મોઠી ॥ (અગ ૮, શ્લોક ૩)

૫૫ પ્રાકૃતરૂપેના પણ હાવા સંક્રમણકાળના, સાક્ષાત્ ભાષામાં પ્રતિબિમ્બિત ન થયા હોય હેવા, વિકારો બોળી સકાયછે, ઉદાહરણ તરીકે સંસ્કૃત મગિની શબ્દનું પ્રાકૃતરૂપ વહિણી. અને હેમચન્દ્ર (સિ.દે. ૮-૨-૧૨૬માં) એ રૂપને જ પરમાર્થ મગિનીના બાદેશ તરીકે આપેછે પરંતુ એ વિકારની પૂર્વાવસ્થા સૂચવતો વાગ્ધ્યાપારમત ક્રમ મહણી-મ્હણી-મ્હિણી હેવા હરો એ નિ સદેહ છે.

તેજ પ્રમાણે ગૃહ શબ્દના (અવગત વસ્તુત નહિ પણ વાગ્ધ્યાપારસાત્રના નિયમક્ષેત્રમાં)-ગૃહ-ગહ્-હેવા રૂપાન્તર ક્રમે થયા પછી જ, હેમચન્દ્ર (સિ. દે. ૮-૨-૧૪૪ માં) જેને પૂર્વના તૈયાર બાદેશ તરીકે આપેછે તે, છેવટનું જ ૧૫ યથું.

હવે આવતા આખ્યાનમાં હું નિશ્ચિત ઉત્સર્ગોની વિસ્તીર્ણ ચર્ચા કરીશ.

ટિપ્પણુ ક

The Critical, Comparative and Historical Method of Inquiry (=સદસદ્ધિવેદકક્ષીય, તુલનાત્મક અને ઇતિહાસાનુરૂપ અન્વીક્ષણ પદ્ધતિ) એ વિષયપર ડૉ. ભાસ્કરકરે (ઈ. સ. ૧૮૮૭ માં, લખેલા લેખમાંથી લીધેલા કેટલાક ઉતારા.

(૧)

કાઈ પણ બનાવનો વૃત્તાન્ત પોતેજેવા સાંભળ્યો હોય કે વાંચ્યો હોય હોવાને હોવા જ જે પુરુષ સ્વીકારી નથી લેતો તે એક વિમર્શશીલ અન્વેષક ગણાય. એ પુરુષ હોવા વૃત્તાન્તની યથાર્થતા કે અયથાર્થતા સિદ્ધ કરવામાં સમર્થ ગણાતી કેટલીક કસોટીઓ વડે પરીક્ષા કરે છે. એટલે કે એ વૃત્તાન્ત કહેનાર મનુષ્યે એ પ્રસંગ પ્રત્યક્ષ નિહાળ્યો છે કે નહિ, અને જો નિહાળ્યો હોય તો એ નિહાળનાર પક્ષપાતરહિત અને ભુદ્ધિમાન નિરીક્ષક છે કે નહિ, એ વિશે ખાતરી ક્યાં વિના રહેશે નહિ. એ માહિતી જો તે મનુષ્યે અન્યસાધનોદ્વારા મેળવી હશે તો એ સાધનો વિશ્વસનીય છે કે નહિ એ તપાસી જોવાનો એ તત્ત્વપરાયણ પુરુષ પ્રયાસ કરશે. પોતાની ચર્ચાનો વિષય એકાદ વસ્તુ કે એકાદ પ્રમાણુ-સિદ્ધ પ્રસંગ હશે તો હેના સ્વરૂપ અને સંગ-ધીના આપાતતઃ ખરા ભાગતા અભિપ્રાયથી હેને સંતોષ થશે નહિ. પોતે હેને યથાર્થરૂપે જોઈ સકે એટલા માટે એ બાણ સાહાય્ય મેળવવા પ્રયત્ન કરશે. તુલ્ય વસ્તુઓની કે પ્રસંગોની તુલના એ હેનાથી વપરાતાં સાધનોમાંનું એક સમર્થતમ સાધન છે. એ તુલનાની સહાયતાવડે એ વસ્તુ કે પ્રસંગના તાત્ત્વિક સ્વરૂપથી હેની પ્રાસંગિક બહિરુપાધિ-યોને એ અલગ પાડી સકે છે, અને કોઈકવાર એકાદ હેવો નિયમ જોળી સકે છે કે જેમાં એ વસ્તુ કે પ્રસંગનો અમાવેશ એક પ્રકારરૂપે થઈ જાય અને હેનું કારણ પણ સમજાય. આ પ્રમાણે તુલનાને સૂક્ષ્મ અન્વેષણના એક અંગમૂત સાધન તરીકે ગણી સકાય, પરંતુ હેની સહાયતાથી મળતાં ફોજોની ઉપયોગિતા જોતા હેને એક સ્વતન્ત્ર અન્વીક્ષણપદ્ધતિરૂપે સ્વીકારવી પડે છે. વસ્તુનો ઇતિહાસ, એટલે કે જુદાં જુદાં, સુખ્યકત સમયાવધિ દરમ્યાન જેવામાં આવતાં, હેનાં વિવિધ રૂપોની પરસ્પર સરખામણી, એ પણ હેનું સત્યસ્વરૂપ નિશ્ચિત કરવામાં બહુ જ ઉપયોગી છે. અનેકવાર, લિખિત ઇતિહાસના અભાવમાં, અન્વેષક પ્રસ્તુત વસ્તુનાં અનેક રૂપાંતરો વચ્ચે રહેલા ઐતિહાસિક કે સમયપૌર્વાપર્યરૂપ સંગઘનો એક અતિસ્ફુટ પ્રમાણની સહાયતાથી નિર્ણય કરે છે.

ઉદાહરણ તરીકે, ઓક શબ્દ 'comes' (=એસ્મિસ "હમે ઢિયે") સંસ્કૃત સ્મઃ (smas) કરતાં પ્રાચીનતર છે, કારણ કે સંસ્કૃત સ્મ. માંથી હ્રુમ થયેલો મૂળ ધાતુ વસ્તુનો જ હેમાં છે રૂપે અઘાપિ જળવાઈ રહ્યો છે; અને સંસ્કૃત સન્તિ (=santi) ઓક સન્તિ (एन्टि) કરતાં પ્રાચીનતર છે, કારણ કે આ ઓક રૂપમાંથી જ્ઞ ધાતુ આખો નષ્ટ થયો છે. હાવાં અનેક રૂપોનું નિરીક્ષણ કરવાથી નિર્ણય એ બાંધી સકાય કે, ઓક ભાષા સંસ્કૃતમાંથી નથી નીકળી, કે સંસ્કૃત ઓકમાંથી નથી નીકળી, પરંતુ બંને એક વધારે પુરાણી ભાષામાંથી નીકળી છે. તુલનાત્મક અને ઐતિહાસિક પદ્ધતિયો ભૌતિક અને પ્રયોગ-પ્રધાન શાસ્ત્રોમાં વપરાતી બ્યાસિધટનાની (=inductive) પદ્ધતિને મળતી આવે છે. જે વિદ્યાઓમાં વિષયના સ્વરૂપને પરિણામે જ પ્રયોગક્રિયા અશક્ય હોય, ત્યાં તુલનાનો અને ઐતિહાસિક નિરીક્ષણનો આશ્રય લેવો પડે. એ બ્યાસિધટનારૂપ (=inductive) પદ્ધતિ યુરોપમાં સોળમા સૈકાના અન્તમાં પ્રથમ વપરાવા લાગી. અને ત્યારથી આજસુધીમાં ભૌતિક સૃષ્ટિના નિવર્તનોની અન્વેષણમાં ધણી પ્રગતિ થઈ છે. સલાસલને સૂક્ષ્મતાથી તપાસનારી તુલનાત્મક અને ઐતિહાસિક અન્વીક્ષણપદ્ધતિનો સારો પરિચય અને પ્રયોગ અદ્યારમાં સૈકાના અન્તમાં થવા લાગ્યો, અને ત્યાર પછીનાં એકસો વર્ષમાં જ્ઞાનની અન્ય શાખાઓમાં પણ ભૌતિકવિદ્યા જેટલી જ આશ્ચર્યજનક પ્રગતિ થઈ છે; અને ભૂસ્તરવિદ્યા, પૃથ્વીના પ્રાચીન જીવનક્રમનું જ્ઞાન, તુલનાત્મક વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર અથવા ભાષાશાસ્ત્ર, તુલનાત્મક પુરાણકથાશાસ્ત્ર, પ્રાણિવર્ગોની ઉત્પત્તિ અને ઉત્ક્રાન્તિ, રાષ્ટ્રીય પદ્ધતિનો ઇતિહાસ, તુલનાત્મક કાયદાશાસ્ત્ર, પુરાણવિદ્યા, ઔદ પારિકલ, અને તુલનાત્મક ધર્મવિચાર પણ-આ સર્વે હેનાં જ ભવ્ય પરિણામો છે. (પૃષ્ઠો ૧-૨૨).

(૨)

પુસ્તકો અને અન્ય લેખોની ચર્ચા સમાપ્ત કરીને હવે હું લોકકથાઓની કીમતનો અંદાજ કાઢવાનો પ્રયાસ કરીશ. લોકકથાઓ જેવી મને તેવી જ માની બેશિયે તો છેતરાવાના અનેક પ્રસંગો આવે. ઉદાહરણ તરીકે, આપણામાં હેવી એક લોકકથા છે કે ભવભૂતિ અને કાનિદાસ સમકાલીન હતા: પરંતુ આપણે હવે જાણીએછિયે કે ભવભૂતિ ઇસવી સનના આઠમા સૈકાની પહેલી પચ્ચીસીમાં થયો અને કાનિદાસ ઇ. સ. પૂર્વે ૬૩૪ થી પણ બહુ ઓલો થઈ ગયો કારણ કે એ વર્ષમાં લખાયેલા એક સિનાતેખમાં હેનો એક પ્રખ્યાત ઠવિ તરીકે નિર્દેશ થયેલો છે અને સાતમા સૈકાના મધ્યમાં

યદિ ગયેલો ધ્યાણ પણ હેના હેવો જ નિર્દેશ કરેછે; વળી હાલ તરતમાં શોધ થઈછે કે ભગવતિ કુમારિલક્ષ્મીનો શિષ્ય હતો, અને કુમારિલક્ષ્મી કાલિદાસના શાકુન્તલમાંથી ઉતારો આપેાછે.

✽	✽	✽	✽
✽	✽	✽	✽
✽	✽	✽	✽

લોકકથા પાણિનિ કાત્યાયનનો સમકાલીન બનાવેછે અને હેતું દર્શાવેછે કે એ મૂર્તિપદ્મશુદ્ધિ મૂર્ખ હતો પણ તપશ્ચર્યાવડે શિવને આરાધીને હેમની પાસેથી એક નવું વ્યાકરણ મેળવી સકયો હતો. હેની સાથે કાત્યાયને આઠ દિવસ પર્યંત વિવાદ ચલાવ્યો અને પાણિનિ એક મહાસમર્થ પ્રતિસ્પર્ધી નીવડ્યો, તો પણ, છેવટ એ હાર્યો. પરંતુ હવે આપણે જાણીએછીએ તે પ્રમાણે ખરી વાત હેવી કે પાણિનિના વ્યાકરણ ઉપર કાત્યાયને વાર્ત્તિક લખેલાં છે, જેમાં હેણે પાણિનિએ આપેલા નિયમોનું વિવરણ, સંશોધન, અને પરિપૂરણ કરેલુંછે. આ પ્રમાણે હેણે પાણિનિનું સંશોધન અને પરિપૂરણ કર્યું એ ઉપરથી જ હેણે હેનો પરાજય કયો હેવી કથા ઉદ્ભવી હેવી જોઈએ,—અને ધણું ખરું લોકકથાઓનું મૂળ હાવું જ હોય છે, આથી લેશ પણ વધારે નથી હોતું;—પરંતુ આ વાર્ત્તિક જેમાંનો ધણો અંશ સ્પષ્ટીકરણ રૂપ છે તે હેણે એક સમકાલીન અન્યકર્તાની કૃતિ ઉપર રચ્યાં હોય એ અશક્ય છે. (પૃષ્ઠ ૧૦-૧૧).

✽	✽	✽	✽
✽	✽	✽	✽
✽	✽	✽	✽

(૩)

આ પ્રમાણે, ત્યારે, આપણે મોટો બોધ એ લેવો ધોઈએ કે જો આપણે શાસ્ત્રમાંનો કે પછી સાક્ષાત્ જીવનનો કોઈ મુદ્દો વાસ્તવિકસ્વરૂપે જાણવા અને સમજવા ઇચ્છતા હોઈએ તો આપણે સાચ્યો જાળવા જોઈએ, અને તો ઇતિહાસ સોધવો જોઈએ, સત્યાસત્યનું સૂક્ષ્મ વિવેચન કરવું જોઈએ;—અને તે અનેકવાર કરીએછીએ તેમ મૂર્ખતાથી અને અજ્ઞાનથી નહિ, પરંતુ સુચ્યકતરૂપે પ્રતિષ્ઠા પામેલા અને શુદ્ધિસંસ્કૃત નિયમો વડે. (પૃ. ૨૨)

ટિપ્પણી સ્વ

મિ. બી.સ.કૃત Comparative Grammar (તુલનાત્મક બ્યાકરણ) ના પુસ્તક ૧. પૃષ્ઠ ૨૮૧ માંથી નીચે ઉતારો આપ્યો છે તે, આ બ્યાખ્યાનમાં અને અન્ય બ્યાખ્યાનોમાં વાપરેલા, 'સયોગ' 'મિશ્રસયોગ' ઇત્યાદિ શબ્દોનો અર્થ સમજવામાં સદાયરૂપ થશે -

૬ ઉદા. ક્ત, પ્ત, સ્ત, ઇત્યાદિમાં થયો છે હેવો બે બ્યજનોનો સ્વરના અન્તરાય વિના થયેલો યોગ દર્શાવવા માટે પ્રયુક્ત-‘સંયોગ’ શબ્દ વાપર્યો છે. સયોગની અન્યોન્યવિશિષ્ટ ત્રણ પ્રકારના વ્યવસ્થા કરવી અત્યુકૃળ પડશે.

(૧) ‘પ્રમત્તસયોગ’ માત્ર પ્રમત્ત વર્ણોનો જ બને છે, જેમકે ક્ત, પ્ત, ર્જ, ર્ઙ, ત્ત, ત્ત્ત, વ્ત, વ્ત્ત.

(૨) ‘મિશ્રસંયોગ,’ જેમાં પ્રમત્ત અને મૃદુ બન્ને પ્રકારના વર્ણો આવે તે, જેમ કે ક્ત, ર્જ, ર્ઙ, વ્ત, વ્ત્ત.

(૩) ‘મૃદુસયોગ,’ માત્ર મૃદુ વર્ણોનો બનેલો હોય છે, જેમકે ક્ત, ર્જ, ર્ઙ, ર્ઙ, ર્ઙ, ર્ઙ, ર્ઙ, ર્ઙ.

‘પ્રમત્ત વર્ણો’ એટલે પાંચ વર્ગોના પ્લેલા ચાર વર્ણો

ક,	લ,	ઞ,	ષ,
ચ,	છ,	જ,	ઝ,
ટ,	ઠ,	ડ,	ઢ,
ત,	થ,	દ,	ધ,
પ,	ફ,	બ,	ભ.

‘મૃદુવર્ણો’ એટલે અત્યુનાસિક ક, જ, ઞ, ન, મ, બિભાક્ષરો જા, ય, રા, અન્ત સ્થ કે અર્ધસ્વરો ઘ, ર, લ, વ, અને હ. સંયોગરૂપ જા અને જાને અનેકવાર મૂળાક્ષર તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે, પણ હું એ બંનેને ‘મિશ્ર સયોગ’ ગણું છું.

વ્યાખ્યાન ૪

(ખંડ ૧)

ગુજરાતી માપાનો इतिहास—हेनी उत्क्रान्ति.

ગુજરાતી બાપાની ઉત્ક્રાંતિનું ક્રમશઃ નિરીક્ષણ કરવામાં, હેનું નિયમન કરતા વિશિષ્ટ ઉત્સર્ગોની પરીક્ષા કરવી એ આપણું અગ્રમ કાર્ય થશે, અને એથી ગયા વ્યાખ્યાનના અંતમાં મહે કહ્યું હતું તે પ્રમાણે, હું એ પ્રશ્ન હાથમાં લઉં-
 ગુજરાતીની વિકાન્તિમાં અગ્રમ કાર્ય થશે, અને એથી ગયા વ્યાખ્યાનના અંતમાં મહે કહ્યું હતું તે પ્રમાણે, હું એ પ્રશ્ન હાથમાં લઉં-
 વિશિષ્ટ ઉત્સર્ગો અને પ્રારબભાજ એ છુ લાધવની ખાતર હું કેટલીક સગાઓ વાપરીશ; સગાઓની વ્યાખ્યા આપીશ તો અનુદાન પડશે.

(૧) વર્ણપ્રતિ કે, હુકામાં કહિયે તો મુતિ, એટલે એક જ સ્વર, કેવળ એકસી, અથવા તો હેને આધારે વ્યંજનો રજા હોય સજાઓ તો એ વ્યંજનો સાથેનો, અક્ષર; જેમ કે બનુસ્વાર શબ્દમાં ચાર મુતિયો છે, જ, જ્, જ્ઞ, જ્ઞા (=જ), સ્+વ્+ભા (=વા) અને ર્+ભ (=ર) હુકમાં, મુતિ એટલે અદ્યમાં અદ્ય શ્રવણ્યોઅધ્વનિસમૂહ^૧

(સંસ્કૃતમાં વર્ણપ્રતિ અર્થમાં બક્ષર શબ્દ વપરાયછે. હેની વ્યાખ્યા પ્રાતિશારણ્યમાં આ પ્રમાણે આપી છે -

सर्व्यजन सानुस्वार शुद्धो वापि स्वरोऽक्षरम् ।

(જાગ્રેદ પ્રાતિશારણ્ય, મેક્સ મૂલરવાળા ગ્રન્થમાં ૧૦૩૩.)

પ્રાતિ ન ચાંપ એ ઉદેશથી મહે ધ્રુતિ શબ્દને જ વળગી રહેવાનું પસંદ કર્યુંછે.

(૨) સ્વરિત-અસ્વરિત-(કે પ્રધાન-ગૌણ)

૧ ધ્રુતિનું આ લક્ષણ જે વિભાજનો સંગ્રહ કરેછે (ક) નાદધ્રુતિ એટલે સંગીત શાસ્ત્રમાંની ધ્રુતિ, સાબળી સકાય હેવો અદ્યતમ સંગીતનાદ, અને (લ) વર્ણપ્રતિ, બાષાશાસ્ત્રમાંનો સાબળી સકાય હેવો અદ્યતમ વર્ણોચ્ચાર, અક્ષર સંગીતમાં નાદધ્રુતિને સ્થાને લઘુરૂપ ધ્રુતિ વપરાયછે તેમ હું આ વિવેચનમાં વર્ણપ્રતિને સ્થાને લાધવ માટે ધ્રુતિ શબ્દ વાપરીશ વર્ણપ્રતિને સ્થાને એક વખત લેહો સાધારણ વચડી-વરડી શબ્દ વાપરતા (જે કદાચ દ્વિવર્ણી, ત્રિવર્ણી-જે વર્ણોનો સમૂહ ત્રણ વર્ણોનો સમૂહ-ઇત્યાદિ શબ્દોમાંથી અલગ પડેલા વર્ણોમાંથી નીકળેલા ઠરો)

એક જ શબ્દમાં અન્ય શ્રુતિયો કરતાં જે એક શ્રુતિનો ઉચ્ચાર વધારે ભાર મૂકીને કરવામાં આવે તે શ્રુતિ સ્વરિત અથવા પ્રવાજ કહેવાય છે; અંગ્રેજીમાં હેને accented syllable કહે છે. અસ્વરિત અથવા ગૌણ શ્રુતિ તે જે શ્રુતિ ઉપર તેવો ભાર ના હોય તે, unaccented syllable, ઉદાહરણ- ચોંપડી-ઘોંપડીયો, વઢલું-ઘઢલું; ધ્યાદિ.

(૩) દ્રુત-મધ્ય-વિલમ્બિત-દ્રુતતર-વિલમ્બિતતર; આ સંગ્રામો સ્વરોના ઉચ્ચારણકાલનું પ્રમાણ, એટલે ઉચ્ચારની માત્રા, દર્શાવવા માટે વપરાય છે.

દ્રુત ઉચ્ચારણમાં ૬ માત્રા હોય છે.

મધ્ય ઉચ્ચારણમાં ૧ માત્રા હોય છે.

વિલમ્બિત „ ૨ માત્રાઓ હોય છે.

દ્રુતતર ઉચ્ચારણનું પ્રમાણ શૂન્ય અને ૬ માત્રાની વચ્ચે ક્યાંક રહે છે.

વિલમ્બિતતર ઉચ્ચારણમાં ૩ માત્રાઓ હોય છે. (નજીથી અધિક માત્રાઓ હોય તો જૂઠા જૂઠાં પ્રમાણોવાળા વિલમ્બિતતમ ઉચ્ચારો બને છે. દ્રુતતમ ઉચ્ચાર વાગ્યાપારમાં શક્ય નથી)

[ભારત જાન્દસશાસ્ત્રની માત્રા યુરોપના પ્રાચીન જાન્દસશાસ્ત્રની मात्रा ને બહુ મળતી આવે છે.]

(દિષ્પણુ- (શુજરાતીમાં) અસ્વરિત અક્ષરોના ઉચ્ચાર દ્રુત કે વખતે દ્રુતતર હોય છે.)

(જ શિવાયના) ન્હાવ સ્વરોના ઉચ્ચાર મધ્ય હોય છે.

દીર્ઘ સ્વર „ „ વિલમ્બિત „

પ્લુત સ્વર „ „ વિલમ્બિતતર „

ઉદાહરણ વેસડું-હેમા 'વે' વિલમ્બિત છે, 'સ' દ્રુત છે. સવાલ-હેમાં 'ત' મધ્ય, 'વા' વિલમ્બિત, અને 'લ' દ્રુત છે.

૨ પાણિનિર્મા અને વૈદિક પ્રક્રિયામાં “accented” માટે ઉદાત્ત સહા કદાચ અનર્થ છે અને એ પરિભાષા (ઉદાત્ત-accented અને અનુદાત્ત-unaccented) વાપરવી અને એ રીતે સ્વરિત શબ્દના જે સમ્ય અર્થોની વચ્ચે ભ્રાન્તિ થતી અટકાવવી એ આકર્ષણ ગ્રહીત છે. પરંતુ વૈદિક accentના ખરા સ્વરૂપ વિશે, એટલે એ accent વળનરૂપ હતો કે આરોહરૂપ હતો એ વિશે, અષ્ટાપિ કાંઈ નિર્ણય નથી થઈ શક્યો. પણ એ વિષયમાં પ્રવેશ કરવાની અભિચાર નર નથી, અને એ અનિશ્ચિતતાને કારણે ઉપર સ્વીકારેલી પરિભાષાને જ વળગી રહેવાની મુદને ફરજ પડે છે તે દ્રષ્ટાંત આ શબ્દ સાધારણ accent અર્થમાં વપરાય છે, સિદ્ધાન્તકૌમુદીમાં accent

૧૭ પ્રક્રિયા નામ આપવામાં આવ્યું છે

(આ શબ્દમાં 'ઝ' અત્વરિત છે, 'વા,' પૂરે સ્વરિત છે, અને 'ર્' ને કે અત્વરિત છે પરંતુ 'ઝ' ની સરખામણીમાં કંઈક સ્વરિત છે.)

(૪) લઘુપ્રયત્ન કે લઘુચારણ વચ્ચે એટલે જિહ્વાના સર્વ ભાગોના સિધિલ પ્રયત્નવડે ઉચ્ચારાયેલો નિર્મળ ય; ઉદાહરણ:-

આવ્યો; ગયો; વાયડી; દોયડું; ધારય; ગાઠય; ધાપ્ય; લાઠ્ય; ધત્યાદિ. (ધ્યાપાર, દ્રવ્ય, સહ્ય, ચજમાન, યોગ ધત્યાદિમાં ય પરિપૂર્ણ અને બલયુક્ત છે, ગુરુપ્રયત્ન કે અસિધિલ છે)

તે જ પ્રમાણે જિહ્વા અને ઝોઘના સિધિલ પ્રયત્નથી થતો લઘુપ્રયત્ન વચ્ચે પછી છે;

ઉદાહરણ: નાવ્લો, વાવ્લું, વાવ (જાઓને સ્થાને), જાવ (જાઓને સ્થાને), ધત્યાદિ. (જાવેછે, વિચાર, વસતું ધત્યાદિમાં પ્રબલ અને પરિપૂર્ણ-ગુરુપ્રયત્ન-વ છે.)

(૫) લઘુપ્રયત્ન કે લઘુચારણ હવાર-આ ઉચ્ચારને હાવા નામથી કહ્યાં એ નિર્દેશ થયેલો નથી, પરંતુ એ આપણે ખોલિયેછીયે; એ આપણી પ્રાન્તિક ભાષાઓમાં બહુ જોવામાં આવેછે, અને કદાચ સંસ્કૃતમાં પણ હશે ખરે; પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ, પાણિનીય શિક્ષામાંના ઔરસ્ય અને કષ્ટ્ય હકાર એ આપણે આપણે જોને લઘુપ્રયત્ન અને ગુરુપ્રયત્ન હકાર કહીયેછીયે તે જ હશે; કારણ કે લઘુપ્રયત્ન હકારમાં ગ્રાણી (છાતીમાં) પસરી જાયછે અને ગુરુપ્રયત્નમાં ગ્રાણી (કંઠમાં) સંકટન થાયછે.

ઉદાહરણ: લઘુપ્રયત્ન હકાર-હમે, હમારું, હું, હવે, હમણાં, હજી, હોવું, હોવું; દહમ, વ્હલું, ત્હારું, મ્હારું, વ્હલું, વ્હરો, ધત્યાદિ.

ગુરુપ્રયત્ન હકાર-વહન, વહન, હર્ષ, ધત્યાદિ.

(૬) યદ્યુતિ અકાર-લુપ્ત થયેલા વ્યંજનને સ્થાને જ આવે રહેતો, હેની પૂર્વે જ કે જા હોય તો, નિર્મળ ય-રૂપ જે ઉચ્ચાર થાયછે રહેને યદ્યુતિ અકાર કહીછે; ઉદાહરણ: વચન, આકૃત વચન; નવન ધત્યાદિ.

આ યદ્યુતિ અકાર સિ. હે. ૮-૧-૧૮૦ માં આપ્યોછે, અને, જો કે

૩ લઘુપ્રયત્નજર ય અને વના સંબંધમાં સિદ્ધાંત કેલુટીમાં લઘુચારણની નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપીછે:-

યસ્યોચારણે જિહ્વાયોગમધ્યમૂળનાં શૈથિલ્યં જાયતે સ લઘુચારણઃ । (અષ્ટાધ્યાયી ૮-૩-૧૮ ઉપરની વૃત્તિ જુઓ).

૪ ડૉ. હર્નલ (અંગ્રેજીના આકૃત-વક્ષણના ઉપોદ્ધાતને xxvii પૃષ્ઠ) હેવા મત દર્શાવેછે કે યદ્યુતિ હેમચન્દ્રે જ થઈ કાઢેલુ ખાસ નામ છે. પરંતુ સૂત્ર અને વૃત્તિ તરફ દૃષ્ટિપેષ કરતાં જ માહુમ ચરો કે વસ્તુતઃ એમ નથી.

ખરે અર્થે એ છે કે અમુક વ્યંજનોના હોય યતાં જ રહે તે ય જોડે સંબંધાય; અને ખાસ પરિભાષા રચવા જેવો આશય હોય પણ નથી.

પાણિનિના સમયના પ્રાચીન લઘુચારણ્યી એ અલગત જુદો નથી જ તોપણ, એ સંતાનું ઉદ્ભવસ્થાન પણ એ જ (સિ. હે.) છે. આ નિયમના અવર્ણાત્પરઃ એ અંશમાં રહેલી મર્યાદાને હ્રેમચન્દ્ર અનિલ ગણે છે અને ઉદાહરણ તરીકે પિઞ્ઞ (સં. વિરતિ) આપે છે. વસ્તુતઃ ૬ પત્રી આવતા જ નો ય ઉચ્ચાર અવશ્ય થાય જ. આ નિયમમાં હ્રેમચન્દ્ર જાનો સમાવેશ કરે છે, જેમ કે પાતાલ (સં.) પાઞ્જાલં (પ્રા); અને એટલા માટે અવર્ણ શબ્દ વાપરે છે. પરંતુ શુજરાતી ઉચ્ચારત-નનો ઉદ્દેશ એકલો જ લેવાથી જ સરે છે.

(૭) મૂર્ચન્યતર ઢ અને ઢ-એટલે જિહ્વાનો વધારે ઉંડો અને પૂરેપૂરો મૂર્ચન્ય પ્રપત્ત કરવાથી ઉચ્ચારાતા ઢ અને ટ.

ઉદાહરણ: ફડડું, પાહો, ગાહી; લહે, પહે, કહી; ધત્વાદિ.

(પરંતુ ઢગલું, ઢાઢી, ઢોસો; ઢંગ, ઢગલો, ઢાલ, ધત્વાદિમાં કેવળ મૂર્ચન્ય છે.) (સંસ્કૃતમાં પણ આ મૂર્ચન્યતર ઉચ્ચાર હરે એમ લાગે છે, જે કે એ નામે નહિ ઓળખાતો હોય, એથી જ વૈદિક સંસ્કૃતમાં ફંડે ને સ્થાને ફંડે અને ગૂંડ ને સ્થાને ગૂંડાં લખાય છે).

(૮) ચ, છ, જ, ણનો ઉપતાલમ્, અર્ધતાલમ્, કે પ્રાઠત ઉચાર.

આ ઉચ્ચાર સંસ્કૃતમાં અપરિચિત હતો અને પ્રાકૃતોમાં જ શરૂ થયો. અને એથી હું હેને પ્રાઠત ઉચાર કહું છું.

એ ઉચ્ચાર દન્તપંક્તિને અડધી રહેવા તાલુના પ્રાન્તભાગનો જિહ્વાવડે સ્પર્શ કરવાથી થાય છે, જન્દારે (જેને શુદ્ધ તાલમ્ કહીશ તો ચાંલશે તે) સંસ્કૃત તાલમ્ ઉચ્ચાર કરવાને જિહ્વાવડે તાલુના એથી ઉચેના ભાગનો સ્પર્શ કરવો પડે છે.

ઉદાહરણ: ઘાંચડું; પૂંડડું; તજડું; ઘોંડડું.

✓ (૯) વિરૂત, અવિરૂત, અને અર્ધવિરૂત (૯ અને ઓના ઉચ્ચારો.) વિરૂત ૯ ઓ એટલે ૯ અને ઓના, કણના અગ્રરન્ધ્રને પ્હોળું કરવાથી થતા, પ્હોળા ઉચ્ચારો, bat અને plot શબ્દોમાંના સ્વરોચ્ચારોને કાર્ષક મળતા.

અવિરૂત (૯-ઓ)-એટલે વિરૂતથી વિરુદ્ધ પ્રકારના ઉચ્ચારો-જેમાં કણરન્ધ્રને એટલું બધું ખુલ્લું રાખવામાં આવતું નથી; lakṣ અને boatમાં છે તેવા ઉચ્ચારો.

અર્ધવિરૂત (૯-ઓ)-એટલે વિરૂત અને અવિરૂતની વચ્ચેના પ્રકારના ઉચ્ચારો.

ઉદાહરણો:-ધિવૃત-વર્ણ, વર્ણ, વર્, વર્ડ, મોર, ધત્વાદિ.

અવિવૃત-ઘેલ, કેલ, જોડી, મોર, ધત્વાદિ.

અર્ધવિવૃત-લણે, લણો, લોગો (લોમાંનો લો) ધત્વાદિ.

(ટિપ્પણ્યુ:—વિવૃત સંજ્ઞા વર્ણોના પ્રયત્ન વિશેની સંસ્કૃત પરિભાષામાંથી લીધેલી છે, પરંતુ હેના અર્થમાં ગુજરાતીમાંના આ વિશિષ્ટ ઉચ્ચારનો સમાવેશ નથી થતો; પરંતુ એ સંજ્ઞાનો વિશાલતર અર્થ કરીને સામ્યને આધારે મ્હે અહિંયા પ્રયોગ કર્યો છે. અર્થવિવૃત શબ્દ તદ્દન નવો રચેલો છે).

(૧૦) કોમલ અને તીવ્ર અનુસ્વાર:—નાસિકાપ્રપત્ન શિથિલ કરવાથી જે નિર્ગળ અનુનાસિક ઉચ્ચાર થાય છે તે કોમલ અનુસ્વાર.

એથી ઉલટો, દૃઢ નાસિકાપ્રપત્નથી થતો, પ્રગળ અનુનાસિક ઉચ્ચાર તીવ્ર અનુસ્વાર કહેવાય છે.

ઉદાહરણો:—

કોમલ—વાંચું, કાંતું, ઘીંટું, છંટું. ધત્યાદિ.

તીવ્ર—કંકાસ, નિંદા, કુંઢ, કુડલ; ધત્યાદિ.

કોમલ અનુસ્વારના વળી ત્રણ પેટા ભાગ પડી સકે છે:—

(ક) કોમલ, (ખ) કોમલતર, (ગ) કોમલતમ;

જેમ કે કોમલ—ઝાંક, ઘીંટું, છંટું; ધત્યાદિ.

કોમલતર—દર્હિ, અર્હિ, નર્હિ, ઘર્ઠ, કુંપલ, કુંવારો, કુંવાલું; ધત્યાદિ.

કોમલતમ—છે, છારું, જાલું, પાડું, આપું, લલું; ધત્યાદિ.

(પાડું, ગાડું ધત્યાદિનો અત્યંત અનુસ્વાર કામલતમ છે. પરંતુ એ શબ્દોનાં અનેકવચનરૂપો પાડાં, ગાડા ધત્યાદિમાં કોમલ છે.)

(૧૧) સંયોગ એટલે સ્વરરૂપ બ્યવધાન વિના એ કે વધારે બંજનોનો સંધાત.

(૧૨) સયોગલોપ એટલે સંયોગના એક અંગનો હોપ.

(૧૧ મી સંજ્ઞા જૂની છે; ૧૨ મી મ્હે ધરી છે.)

(૧૪) વિષ્લેષ એટલે સંયોગનાં અંગોનો પૃથગ્ભાવ અને તે સાથે હેમની વચ્ચે જ નો પ્રસેપ.

ઉદાહરણો:—

સંસ્કૃત

ગુજરાતી

ધર્મ:

ધરમ

ભાગ્ય;

ભાગરો

જોષ્મા

જોષ્મમ

(ટિપ્પણ્યુ:—હાને વરરુચિ (૨-૫૧ મી) વિપ્રકર્ષ કહે છે; મ્હે વિષ્લેષ શબ્દને હેના અર્થ સ્ફુટતર હોવાને કારણે સ્વીકાર્યો છે. હેમચન્દ્રે હેને માટે કાઈ

(ટિપ્પણ-નિવૃત્ત સંગ્રહ) (પુસ્તક ૧ પૃષ્ઠ ૨૮૧ મે અને પંજીરૂમ યથેચ્છા) ધિધીછે, પરંતુ હેના જોગો એક જ નથી. હેમનો મિશ્રસંયોગ કે મૃદુચ્છોગ પણ થી થતો, પરંતુ જોગ હોઈ સકે—જેમ કે મિશ્રસંયોગ-વદ્ધન, શુષ્ક, ઇત્યાદિ; મૃદુચ્છોગ-અહિયા પ્રયોગ વર્ણ, સર્વ, ઇત્યાદિ. હેમણે વર્ણોના વાગ્વ્યાપારદૃષ્ટિયે જણાતા સભવા-

(૧૦) કોમ્સરીને વર્ગબંધવસ્થા કરીછે, જગ્ગારે મ્હે આપેલી બંધવસ્થામાં નેમણ અનુનારિ થતા પ્રયત્નની ન્યૂનાધિકતાનું ખીજ સ્વીકારવામાં આબંધુછે.

એથી ઉદ્ભૂત વર્ણોમાંનો એક લઘુપ્રયત્ન અથવા ૩ હોય તો નિર્ધિષ્ટ સંયોગ અને નિન અનુસ્વાર કે આબંધુ હશે.

ઉદાહરણો—
(૬) વ્યવય એટલે motathesis-વર્ણોનો (બંજનોનો કે સ્વરોનો) કોમ્સ એક ભાગમાંથી ખીજ ભાગમાં સ્થાનવિનિમય; જેમ કે સં. વિઙ્ગલ: તો વિઙ્ગલો શુભ. યિલાહો.

હેમચન્દ્રે સૂત્ર ૮-૨-૧૧૬ માં આ સંગ્રહ વાપરીછે. વરરચિ હેને ૭, સ્થિતિપરિવૃત્તિ કહેછે (૪-૨૮), પરંતુ એ શબ્દ કાંઈક ભારે છે.

(૧૭) સંપ્રસારણ-ચ, વ, ર, હને સ્થાને ક, ઝ, જ, લ થાય એ દર્શાવતી આ સંગ્રહ સુવિદિત છે. (શ્લેષ. સંપ્રસારણ પાશ્વિનિ ૧-૧-૪૫).

અહિયા આપણા અન્વેષણમાં ચ અને વના સંપ્રસારણનું જ કામ પડશે.

(૧૮) પ્રતિષંપ્રસારણ કે ઘનીભાવ-સંપ્રસારણથી વિરુદ્ધ પ્રકારની ક્રિયાને હું આ નામ આપુછું, હેમાં ક અને ઝ વર્ણોનો (અથવા પ્રસંગોમાં) ઘનીભાવ થતો હોય તેમ ચ અને વ બનેછે,

ઉદાહરણ.—

સં.	પ્રા.	શુભ.
કોકિલા	કોડલા	કોચલ
૨૧ નાઈક	નાહુલો	નાવલો
	નાંડલો	
વૈર	વર-વયર	
દેવકુલ	દેડલ	દેવલ
ધસાદિ.		

ઘનીભાવ શબ્દ વાપરવાનું કારણ એ છે કે, જગ્ગારે સંપ્રસારણમાં અર્ધ-સ્વરો કેમ જાણે કે વિચાર અને ધ્રુવીભાવ પામીને સ્વરરૂપ બનેછે ત્યારે, આ પ્રતિષંપ્રસારણમાં ધીજ જઈ ને-ધ્રુવીભાવ પામીને-અર્ધસ્વરરૂપ થતા જણાયછે.

(૧૯) પ્રક્ષેપ કે પ્રક્ષિપ્ત સંસાર શબ્દની અંદર કાંઈ પણ દેખીતા નિમિત્ત વિના

આવી પડતા વર્ણુને આપવામાં આવી છે;

ઉદાહરણ:

૨-	કોટિ	(કોટી)	કરોડ
૬- {	મંગલપુર	મંગલર	મંગલહર (કાન્હડે પ્રવંધ)
	પ્રાસ	પતં	ફોલ્યુ - પ
૪-	વદન	વગ્ન	વયળ
૬-	ગુજ. રીસાયા	રીસાયા	(રસિક સગાથે રાધા)
	પ્રોત	પ્રોય	પરોચ્ય ઇત્યાદિ.

(૧૯) સ્વરુપ એટલે સ્વરોનો સમુચ્ચય, સંધિથી થતું રૂપાન્તર થયા વિના સાથે રહેલા સ્વરો. (આ પ્રાકૃતોમાં જ જોવામાં આવે છે.) સ્વરુપ શબ્દના અન્તમાં હોય અથવા મધ્યમાં હોય.

ઉદાહરણો:—	પૂત	ધિમ	...	} ધી				
	ફૂતવા	કરિમ	...		} અહિયાં ફૂમ			
	વેર	વદર	...			} બદ		
	પ્રવિશાતિ	પદસદ	...				} અને બડ	
	ક. પુન.	કડળ	...					} સ્વરુપનો છે.
	મુકુલ	મડલ	...					

(૨૦) વિચ્છેદ, અર્ધવિચ્છેદ, સ્ફુર, અને સમુદ્ધિ -

(ક) વિચ્છેદ (કે વર્ણવિચ્છેદ) એટલે સંકરરૂપ ધ્વનિના અંગભૂત ધ્વનિનું છૂટા

પડી જવું; જેમ કે—(સં.) મગિની (પ્રા.) વહિણી. અહિયાં સંકરરૂપ ધ્વનિ મ (મહાપ્રાણુમિશ્ર વ) નાં અંગો વ અને હ, જે સંક્રીય થતાં મ થયો હતો તે, છેવટની વહિણી અવસ્થામાં સપૂર્ણ વિચ્છેદ પામ્યા છે.

(ઘ) અર્ધવિચ્છેદ એટલે પૂર્વોક્ત મૂળ ઉચ્ચારોનો અપૂર્ણ વિચ્છેદ, જેમાં જે અંગો સંયોગ અવસ્થામાં રહે છે, જેમ કે:—અમિતવ—અદિતવ (સંક્રાન્તિદશામાં)—(છેવટ બચવું).

અહિયાં મૂળ અંગભૂત વ અને હ વિચ્છેદ પામે છે, પરંતુ તદ્દન છૂટા પડીને પૃથક્કરિયતિ પામતા નથી પણ વ્હ રૂપે સંયોગની દશામાં જ અટકે છે.

(ટિપ્પણ:—વિચ્છેદના પ્રસંગમાં પણ પ્રથમદશા તરીકે અર્ધવિચ્છેદ સ્વાભાવિક રીતે થાય છે જ,—મગિની શબ્દ માર્ગમાં વ્હનો દશા પામ્યા પછી જ વહિણી રૂપે અન્યદશાને પામે છે;^૭ અર્ધવિચ્છેદમાં, એ ઉચ્ચાર માત્ર સંક્રાન્તિ.

૭ હવું આ ઉત્તર દુતિ તરફ પ્રયાણ થાય છે, તે ગુજરાતીમાં સપ્તારણ્ય: પ્રવર્તતા હમયી વિરોધ વ્યાપાર છે, ગુજરાતીમાં સામાન્યતઃ હવું વડણ પૂર્વ દુતિ તરફ, કે વખતે પ્રથમ દુતિ તરફ પણ, પ્રયાણ કરવાનું છે, જેમ કે વહિરવું—વહવું ઇત્યાદિ.

દશામાં જ નજરે પડે છે તથાપિ, એથી આગળ જઈ ઉપદ્રવો વિચ્છેદ થતો નથી.

આ પ્રમાણે વિચ્છેદ અને ઈર્ષવિચ્છેદ એ બે ક્રિયાઓ અનેકવાર અન્ય અને ઉપાન્ય હેવા બે ક્રમ બહુવાર દર્શાવે છે.)

(ગ) સંકર કે વર્ણસંકર એટલે, જેથી બે ઉચ્ચારો સંયુક્ત થઈને એકરૂપ બનતાં એક નવો જ મિશ્ર ઉચ્ચાર નીપજે છે, તે ક્રિયા. આ પ્રમાણે નીપજતો મિશ્ર ઉચ્ચાર પણ સંકર કહેવાય છે. ઉદાહરણ:-
ગમીર (સં.) ગહીરં (પ્રા.) ઘેરં (ગુજ.)

(હાવી રીતે જન્ધારે, જેમ ઝળં-ઝળં-ઝળં (ઝનઝ) માં છે તેમ, બંજન અને સ્વર સાથે આવે ત્થારે યથાર્થ કહિયે તો હમેશાં સંકરજ બને, સંઘટ્ટિ કદાપિ ન બને; સ્વરનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ જ હેવું છે કે સંઘટ્ટિનો સંભવ જ ન રહે).

(ઘ) સંઘટ્ટિ કે વર્ણસંઘટ્ટિ એટલે જે ક્રિયાથી બે મૂળ ઉચ્ચારો સાથે આવે પરંતુ, એકરૂપ થઈને સંકર ન બનતાં, સંયોગદશામાં જ અટકે તે ક્રિયા. ઉદાહરણ:-

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
સ્રક્ષ્ણ	સ્રજ્ઞ	નહાનું
વાર્ણિ:	વર્ણી	પ્રાની પ્રાની
મગિની	મહિની	મ્હેન
કૃષ્ણ:	કૃજ્ઞ	કદાન

(ટિપ્પણ:-અહિંયાં ન્હાનુંમાં ન અને હ સંહત થઈને સ્કર બનવાનો સંભવ જ નથી, કારણ કે આ બે વર્ણોનો બનેલો મિશ્ર ઉચ્ચાર ઠાઈ છે જ નહિ. માત્ર જન્ધારે ગ અને હ, પ અને હ, ફ અને હ, અને હેવા, વર્ગાંય મહાપ્રાણ બંજનના અંગભૂત, વર્ણો સાથે આવે ત્થારે જ સંકર થશે કે સંઘટ્ટિ થશે એ પ્રશ્ન જોડે છે.)

[વખતે વખતે અપવાદરૂપ લાગતા પ્રસંગો દૃષ્ટિયે પડે છે; જેમ કે ભમિજ્ઞાન-અહિંણાણ-અહિંણાણ-અહિંણાણ-અહિંણાણ અહિંયાં હ્મન્, હ્ન રૂપ પામીને વિરભવાને બદલે, અનુનાસિક ઘનું રૂપ પામે છે. આ પ્રશ્નના વિશેષ વિવેચન માટે આગળ વ્યાખ્યાન ૪ થાના ખંડ ૨ જ માં હ ના સ્થાનચલન વિશેનો વત્સર્ગ લુવો.]

બીજું એ લક્ષમાં આવશે કે વિચ્છેદ એ સંકરથી ઉલટી ક્રિયા છે, પૂરું ઈર્ષવિચ્છેદ એ સંઘટ્ટિથી ઉલટો ક્રમ નથી, પણ બંને ક્રમ સમાનવાહી છે, અને

બંનેનાં પરિણામો સમાનરૂપ હોયછે; જેમ કે વ્હં, વ્હન હેમાંની સંસૃષ્ટિમાં, ઘટિહં (દૈશ્ય) અને ઘટિની (પ્રાકૃત) શબ્દોમાં અલગ રહેલા વ્ અને હ્, અને વ્ અને હ્, સંયુક્ત યદ્ધને સંસૃષ્ટિ દશામાં વિરમ્યા; જ્યારે અઘ્નિનવમાં અમિનવનો સંકીર્ણ મ વિચ્છિન્ન થયો અને વ્દ રૂપે વિરમ્યો. આ પ્રમાણે સંકીર્ણ ઉચ્ચારનો વિચ્છેદ યદ્ધને બનતો સંયોગ જ્યાં વિરમે તે અધવચનો ક્રમ એ અર્ધવિચ્છેદ.)^૮

(૨૧) અનુપૂર્તિ—જે ઉત્સર્ગનું મૂળ, પ્રલક્ષ કે પરાક્ષ રીતે, પ્રાકૃત બ્યાન કરણમાં જ હોય અને જેની વિશેષ પ્રવૃત્તિ ગુજરાતી શબ્દરચના સૂધી પહોંચતી હોય, એ ઉત્સર્ગને મ્હે અનુપૂર્તિ નામ આપ્યુંછે.

ઉદાહરણ:—

(ક) પ્રલક્ષમૂળ:—તનો ટ યાયછે હેનું મૂળ સિ. હે. ૮-૨-૨૧, ૩૦ માં રહેલું છે. તક્ષવત આટલો છે કે પ્રાકૃતમાં ત કે ત્ સંયોગોનો (એટલે, ત્તનો પ્રથમ ત યશે તેથી વસ્તુત: તનો) ટ યાયછે, જ્યારે ગુજરાતીમાં હેની અધિકતર પ્રવૃત્તિ થતાં એ ઉત્સર્ગ સાદા તને પણ લાગુ પડેછે.

જેમકે મૃત્તિકા-મટિઆ, વર્તિ:—નદી; પરંતુ ગુજરાતીમાં—તિલક—ટીલ. સિ. હે. ૮-૨-૨૧, ૩૦ માં વર્ણવેલા શબ્દો ઉપરાંતના અન્ય સંયોગો સૂધી પ્રવૃત્તિવિષય વિસ્તારવામાં આવે ત્યારે પણ અનુપૂર્તિ યાય.

જેમ કે જ્ઞટિતિ-જ્ઞતિ-જ્ઞટ.

(લ) પરાક્ષમૂળ:— સિ. હે. ૮-૧-૬૬ માં અલાલ અને અરણ્ય એ એ શબ્દોના આઘ સ્વરનો વિકલ્પે લોપ દર્શાવ્યોછે: જેમ કે પ્રા. લાડ કે અલાડ (લાલ કે અલાલ) અને રણ કે અરણ.

પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીમાં આવતા શબ્દોને લાગુ પડતા અસ્વરિતપ્રથમમુતિ-લોપ વિશેના ઉત્સર્ગનું અન્તિમ મૂળ આ જ છે.

હેમચન્દ્રે ટીકામાં કહ્યુંછે કે હાલો લોપ દ્રુસ્વ જ નો જ યાયછે એટલે આરણ્યનું આરણ જ યશે અરણ પણ નહિ; હેમાં, સ્વર અસ્વરિત હોય ત્યારે જ હેનો લોપ યાય એ નિયમનું મૂળ રહેલું છે.

૮ વૈદિક સંસ્કૃતમાંથી મધ્યકાલીન સંસ્કૃતમાં અથવા સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં જતા શબ્દોમાં વર્ગીય મહાપ્રાણ વર્ણનો સાદો હ થતો જોવામાં આવેછે હેમાં પણ વસ્તુત: પ્રથમ વિચ્છેદ યયા પછી જ અર્ધપ્રાણ બંગનો લોપ યાયછે; જેમ કે વૈદિક મૃદુ, મધ્યકાલીન સં. મૃદુ; સં. વદ્ર, પ્રા. વદ્ ઇત્યાદિ.

આ જનપુર્તિ ને સુક્માનુપૂર્તિ કહીયું, અને પેલીને શુદ્ધાનુપૂર્તિ કહીયું, તેા ચાલશે.

(૨૨) સંક્રમણોત્સર્ગ કે દેહલી એટલે જે છેવટનું પરિપૂર્ણ ૩૫ ન દર્શાવતાં માત્ર વચર્માની સંક્રમણાત્મક દશા સૂચવે તે ઋતુર્ગ.

ઉદાહરણ:-અમિનવ-અદ્વિનવ-અવનનું હેમાં મનો વદ થવા વિશેનો ઋતુર્ગ. પાછળના એક વ્યાખ્યાનમાં^૬ કહ્યું છે તેમ, અદ્વિનવ (તેમજ અવ્દનવ) ૩૫ કાર્તિ પછી સમયે ભાષામાં સાક્ષાત્ વપરાતું જણાયું નથી અને એથી એ ૩૫ની ઉપયોગિતા સબ્બને છેવટના ૩૫ અનનુસૂધી ખોચાડવા પૂરતી જ છે.

(ટિપ્પણ:-સંક્રમણોત્સર્ગ અને અવાન્તરક્રમ વચ્ચે તફાવત એ છે કે સંક્રમણોત્સર્ગમાં વચર્માના ૩૫ને અનુસરતું છેવટનું દૃઢ થયેલું ૩૫ કાર્તિ પછી પ્રસંગે હોતું જ નથી; જ્યારે અવાન્તરક્રમનો છેવટનાં ૩૫નોવાળા કાર્તિ ઋતુર્ગમાં સમાવેશ થાય છે, પણ માત્ર અમુક પ્રસંગોએ અન્તિમ દૃઢીભૂત ૩૫ સિદ્ધ થતું નથી, જેમ કે

અમિનવક-અદ્વિનવર્ડ-અવ્દનવર્ડ-અવનર્ડ.

૧ ૨ ૩ ૪

અર્થિયાં ૨ માં ૬ છે તેનો ૩ માં જ ચાલે, એ ૩૫ માત્ર અવાન્તરક્રમ દર્શાવે, એ ૩૫નો ભાષામાં સાક્ષાત્ પ્રયોગ ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ તેમ છતાં એ ફોનો જ થવા વિશેના સાધારણ નિયમનું સૂચન કરતો એક ઋતુર્ગ છે જેના વિષયમાં અનેક છેવટનાં, દૃઢ થયેલાં, ૩૫નો સમાવેશ થાય છે (તિલ-તલ, ધસાદિ)

હવે આપણે જેની ધણી વખત થયા રાહ જોઈએ છીએ તે વાગ્યા-ઉત્સર્ગોનું ત્રિપા પારગત વિશિષ્ટ નિયમો કે ઋતુર્ગો લઈયું. એ ઋતુર્ગોના વર્ગીકરણ હું ત્રણ વર્ગો પાડું છું —

ક જેઓ માત્ર ગુજરાતીમાં જ પ્રવર્તે છે, અને ભારતખંડની અન્ય ભાષાઓમાં નથી જ પ્રવર્તતા, હેવા ઋતુર્ગો.

ખ જેઓ બહુથ ગુજરાતીમાં જ પ્રવર્તતા હોય, અને બીજી ભાષાઓમાં હોય પણ કઈક કિંજ પ્રકારે પ્રવર્તતા હોય, તે ઋતુર્ગો.

અને ગ ગુજરાતીમાં તેમ જ અન્ય ભાષાઓમાં કાર્તિ તાર્ત્વિક ભેદ વિના પ્રવર્તતા હોય તેવા ઋતુર્ગો.

આ વર્ગો હું એક પછી એક અનુક્રમે લખ્યા.

આ સત્સર્ગોના વર્ણન અને વિવેચનના આરંભમાં પ્રસ્તાવના રૂપે હું
અધિકારમૂલે એ સામાન્ય નિયમો આપવા ઇચ્છું, જે નિયમોને આ

સમગ્ર ચર્ચા દરમ્યાન અધિકારસૂત્રો તરીકે સ્વીકારવા ઇટે છે;

૧ પ્રાકૃત અને દેશ્યમાંથી, કે કવચિત્ પરભાર્યા સંસ્કૃતમાંથી, શુભ-
રાત્રીમાં આવતા શબ્દોમાં એ સંક્રમણ દરમ્યાન યતા વાગ્યાપાર-
વિષયક વિકારો એ જ આ સત્સર્ગોના વિષય છે.

૨ બહુલમ્ એ સત્સર્ગોની પ્રવૃત્તિ અવસ્થાએવ અને અવિચલિતરૂપે સર્વ-
દેશીય હોવી જ જોઈએ એમ નથી, હેમાં અપવાદો પણ હોય અને
વિલક્ષણ અસાધારણ સ્વરૂપો પણ હોય; હુંદામાં, બહુલમ્ શબ્દના
તાત્પર્યનું યથાર્થ વર્ણન અપાયું છે તે પ્રમાણે:-

કચિલ્લવૃત્તિઃ કચિદપ્રવૃત્તિઃ.

• કચિદ્ વિમાપા કચિદન્યદેવ ।

અર્થાત્, એ નિયમો ક્યાંક પ્રવર્તે છે, ક્યાંક (પ્રવૃત્તિ સ્પષ્ટરીતે ધવી
જોઈએ ત્યાં) નથી પ્રવર્તતા, ક્યાંક વિકલ્પે પ્રવર્તે છે, અને ક્યાંક તો હેનું
નહું જ રૂપાન્તરની વડે છે.

આ બે અધિકારસૂત્રને લક્ષમાં રાખીને આપણે સત્સર્ગોને વર્ગીકરણ કરીશું:-

ઘેરં	ઘડુ	ઘયર ^{૧૦}
ઘેરાળી	ઘડરાળી	ઘયરાળી ^{૧૧}
અપવિટ્ઠલ:	અવદટ્ટઠ-અડઠ	ઘયઠ

(અપળી સુણદ ઘયઠ એ તીરપ જાગાફલુ લેદ ।

સંપત્તિ સમરસિંહરાસ વિ. સં. ૧૪૭૧-

રા. રા. અમનલાલ ડાહ્યાલાલ દલાલનો પાટણના હસ્તલેખો વિશેનો
લેખ, પૃ. ૪૪ મું જુવો)

(તેમ જ વેતલ પદ્યવિંશી (ગદ્ય, વિ. સં. ૧૬૨૬) પૃ. ૮૮. ઘયડુ, સદર
પૃષ્ઠ ૧૦૦; ઘયેઠડ, સદર પૃ. ૧૦૪; ઘયઠા, સદર પૃ. ૧૩૬; ઘયઠડ, ગૌતમરાસ
છન્દ ૬ મે.)

[વિશેષ ઉદાહરણો માટે આગળ સ્તરગ ૩ ની ચર્ચામાં વિભાગ (ક)-(૧)
જુવો; જૂજ પ્રસંગો (ગ) અને (ઘ) માં પણ છે.]

[અર્વાચીન ગુજરાતીમાં આ નિયમ સંઘર્ષા વ્યાકરણસિદ્ધ રૂપોમાં
પ્રવર્તેલો નેમ છે:—

ઘાઈ+લો (પ્રત્યય અર્ધિયાં તિરસ્કારાયે)	=ઘાયલો
ઘાઈ+હો (સ્વાયે પ્રત્યય)	=માયહો
ઘાઈ+ઠી (સ્વાયે પ્રત્યય)	=માયઠી.]

જ નો ૩

[ટિપ્પણ્યુઃ—અન્ય જો, અસ્વરિત હોય તો, ક્યહાંક ક્યહાંક વ બનેછે; જેમ કે

પાદ.	પાઝો	પાવ
પાત.	પાઝો	પાવ

પરંતુ આ પરિણામનું કારણ, જો નો ર થયો અને પછી ર થયો એમ, અથવા તો ઉકારાન્ત અપભ્રંશ ર્યો (પાઝ, પાઝ) લઈને હેના ર નો પ્રતિસંપ્રસારણ વિધિથી ર થયેલો સ્વીકારીને, ખતાવવું શક્ય છે.]

(૨) દ્રુતતર જ નો લોપ થાયછે.

ઉદાહરણોઃ—

દ્રુતતર જનો લોપ	સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
જહમ્		જહ-હઝ	હુ
જટક		જટક	જટુ
જયાપિ		જમ્પિ-જમ્પદ	હજી
પદ્માત્		પચ્છદ-પછદ	પછી
		કહ્મ્જો (વેદ્ય)	કહિયો

[ડૉ. ટેસિયેરીએ (પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીના બ્યાકરણપરના ટિપ્પણો કુ ૮૪ માં) જણાવે છે કે (સં.) જહમ્માથી આપીછે. હું માનું છું કે જહ્મ્માથી, બ્યત્પથી, અને સામાન્ય રીતે અપભ્રંશમાં થાયછે તેમ જ નો ર થવાથી, નીકળ્યોછે. આ મત સ્વીકારવાથી નિરૂપયોગી અને કદાચ ક પ્રત્યયને દાખલ કરવાની જરૂર નથી રહેતી. પરંતુ વરુચિના પ્રાકૃતપ્રકાશ ૧૧, ૯ માં જહમ્નું માગધીરૂપ જહ્મ્ને આપ્યુંછે.]

હવે વિવૃત જ અને જા વિશેના ઉત્તર્ગ સ્થાપી સકારોઃ—

વ્યાખ્યાઃ—

ઉત્તર્ગ ૧

(ક) ઉપર આપેલા ઉત્તર્ગ (૧) અને (૨)ના વ્યાપારથી મધ્યવર્તી જહ્

જ અને જા ના વિવૃત અને જહને સ્થાને તેમજ મધ્યવર્તી જય અને જ્યને સ્થાને (=જહ્) ઉચ્ચાર; વિવૃત સંક્રમણ દરમ્યાન જય અને જય આવેછે, અને જહાર અને જર્પવિવૃત પછી, છેવટ, અનુક્રમે વિવૃત જ અને જા થાયછે.

(મધ્યવર્તી શબ્દનો પ્રયોગ કરવાનો ખાસ હેતુ અન્ય જહ જહને ખાતલ કરવાનો છે; તેથી હેમાં આવ જહ-અઝનો સમાવેશ થાયછે એમ માનવું; જેમ કે અમિજાન-અહિજાન-અર્ધાન-અર્ધાન, અગલિતક-અવગલિત-અગલિત-અગલિત. કદાચ અનન્ય શબ્દ વધારે થોડા ગણાશે.)

(લ) અન્ય જહ અને અઝના અનુક્રમે જર્પવિવૃત જ અને જો થાયછે.

[આ વર્તમાનો (ક) અંશ સ્થૂલરૂપે નીચે પ્રમાણે આપી સકાય:-

પ્રાકૃત શબ્દોમાંના મધ્યવર્તી અડ અને અવનો વિવૃત્ત જા અને છે અને તે જ પ્રમાણે મધ્યવર્તી અડ અને અવનો વિવૃત્ત જા અને છે.]

ઉદાહરણો:-

વિવૃત્ત જ

સં.	પ્રાકૃત કે અપ.	ગુજ.
વૈર	વરુ	વૈર
પ્રવિષ્ટક:	પરુષ	પઠો
અપ્રવિષ્ટક:	અવરુષ	વઠો
પ્રવિશતિ	પવિસદ પરસદ	પસે
અપ્રવિશતિ	અપવિસદ અવરસદ	વસે
ઘઘિરક:	ઘઘિરત	ઘઘીરો
શિથિલકં	સિથિલતં	સ્થિલં
	મશ્લત (દેશ)	મહિ
	(સં. મલિનકં કે અપ. મશ્લત)	
	છદ્ધ (દેશ)	છલ
	ઘઘિલત (,,)	ઘઘીલત
		ઘઘીલત
	ઘઘેગણ (,,)	ઘંગણ
મયનં	નયણું	નંણ
ઘયનં	ઘયણું	ઘંણ
રજની	રયણી	રંણ
પ્રહણં	ગહણ ધયણ	પંણ (=કેદ, નિશો)
	(દેશ)	
	અયાલી અયલી	હાલી (=ચાલુ વૃદ્ધિ)

અર્ધવિવૃત્ત પ:-

પ્રા. કે અપ. કે દેશ	ગુજ.
વરદ	કો
મોહદ	મોલો
ઉત્તરકાલીન અપ. છદ્ધ (અછદ્ધ-અહદ્ધ તું ઉત્તર સ્વરૂપ)	હે
ધરનદ (નદ ચતુર્થા પ્રત્યય)	ધરને

વિવૃત્ત ઑ-

મુકુલ	મરુલ	મૌર (આંખાનેા)
પૃથુલકં	પદુલકં-ફરલકં	પ્હાલું
મુરુટં	મરુડ	મૌઢ (લભપ્રસંગે કન્યા,
કે		કે કન્યાની અથવા
મરુટં		વરની મા, પ્હેરેછે તે.)
ગૌરી	મરુરી	મૌર્ય (આપાઢ માસમાં
		કુમારિકાઓજેને
		પૂજેછે તે દેવી.)
ચતુરણં	ચતુરસં	ચૌરસ
ચતુષ્કં	ચતુકુ	ચૌક
ગવાશઃ	ગવશ્ચુ	ગૌલ
કપિરથં	કવિતુ વવડુ	કૌઠ
કપરિકા	કવપ્રિમા	કૌઢી
સમર્પયતિ	સમપ્પેદ સમપ્પદ	
	સમપદ સંવપદ	સૌપે
કઃ પુનઃ	કરુણ કવણ	કૌણ
કવલકકઃ	કવલકરુ	કૌલિયો
નવમી	નવમી	નૌમ્ય (માસના પક્ષની
		નવમી તિથિ.)
અન્યપક્ષકં	અન્યવલકં	અનલિં ૧૪
	અનવલકં	નલિં

૧૪ અનલિં કરતાં નલિં વધારે પ્રચલિત છે. ત્રિભુવન પ્રેમસંકર રચિત કલાપીનો વિરહ નામના કાવ્યની પ્રસ્તાવનામાં પૃ. ૧૩મે પંકિત ૩૭માં રા. રા. ન્હાનાલાલ હલપતરામ કવિએ અનલિં રાજ વાપરેલો છે જેથી રા. રા. મણિસંકર ૨. બદ્ધ અને અન્ય ગદ્યકથા કૃત દુલ્હી સંસાર નામક નાટકમાં ૧૫૫મે પૃષ્ઠે હેલ્લીની પ્હેલાની લીટીમાં એ જ રાજ છે. (એ પ્હેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તા. ૧ લી જુન ૧૯૧૭ ને દિવસે લખેલા પત્રમાં રા. રા. મણિસંકર બદ્ધ એ રાજ વિશે પોતાને માહિતી ન હોવાનું અને પોતાની જવાબદારી ન હોવાનું જણાવેછે અને લખેછે કે પ્રસ્તુત અરા હેમના સહાયક વડનગરના વરમાળા રા. ડાહ્યાલાલે લખ્યોછે. રા. રા. ન્હાનાલાલ કવિને એ આ રાજ વિશે ફરીફરીને પૂછ્યુંછે પરંતુ હેમણે ઉત્તર દેવાની કૃપા નથી કરી. પરંતુ ગુજરાતમાં ક્યાંક ક્યાંક અનલિં રાજ વપરાયછે એ નિઃસંદેહ છે.) એ

હવે આપણે આ ઉત્સર્ગનું અન્ય પ્રકારે પૃથક્કરણ કરી નોંધવું. મેં આ ઉત્સર્ગની તુલના-મય પૃથક્કરણ શાસ્ત્રનું ખાસ લક્ષણ છે. મરાઠીમાં, હિન્દીમાં, કે અન્ય સગોત્ર ભાષામાં હેની પ્રવૃત્તિ નથી. ત્યારે હવે આપણે ગુજરાતી મરાઠી અને હિન્દીમાં યતા ઉચ્ચારો સરખાવિયે:—

ગુજ.	મ.	હિં.
વૈસવું	વૈસળું	વૈઠના
વૈલ	વૈલ	વૈલ
ચૌર	ચૌર (સ. જાદિરમાંથી)	ચૌર
મૈલ	મૈલ	મૈલા
ચૌધ	ચૌધ	ચૌધા
ચૌક	ચૌક	ચૌક
કૌડી	કૌડી	કૌડી
ચૌરસ	ચૌરસ	ચૌરસ

[મરાઠી ચૌધા શબ્દનું વૈકલ્પિક રૂપ જવયા થાય છે એટલે હેમાં અપવાદ છે.]

શબ્દના આ રૂપમાં અન્યરૂપ નાંવું અને હેના મૂળ શબ્દ (અન્યપદ્યક) વચ્ચેની એક ઉપયોગી કડી પૂરી પડે છે.

હેમચન્દ્ર (સિ. હે. ૮-૪-૪૨૨ માં) નવલને નવના એક આદેશ તરીકે આપે છે. આ નવલ (નવલકડ) નો નાંવું ના મૂળ તરીકે પુરસ્કાર કરવામાં આવે એ શક્ય છે અને તે આપાત્તઃ ઉપપત્તિ ધારે પરંતુ અન્યપદ્યક ને નાંવું ના મૂળ તરીકે સ્વીકારવાના પક્ષમાં કેટલાક મૂળ કારણો છે; તે નીચે પ્રમાણે:—

(ક) સિ. હે. ની હસ્તલિખિત પ્રતોમાંની એકમાં નવલ ને સ્થાને નવલ પાઠ આપ્યો છે. (કુમારપાલચરિત ના શં. પાં. પંડિત પ્રકાશિત ગ્રંથમાં પરિશિષ્ટ પૃ. ૧૬૮ દિપણ ૧૮ જુલો.)

(લ) અર્નાવું શબ્દનો ગુજરાતના કેટલાક ભાગમાં, ખેડે જન, પ્રયોગ થાય છે ખરો.

(ગ) અર્નાવું શબ્દનો હિન્દી સાહિત્યમાં છૂટા પ્રયોગ થતો જોવામાં આવે છે.

(ઘ) હેમચન્દ્રે નવ શબ્દને જ કે જલ વગવાડી દીધો છે તે માટે ખુલાસો કાંઈ પણ નહોતો નથી અને એ સ્વૈચ્છિક કૃતિને લીધે સત્યસ્થિતિ ગૂઢ રહે છે, જ્યારે અન્યપદ્યક માં જલ અને ■ માટે સારો ખુલાસો મળે છે.

આ પ્રમાણે આટલું સ્પષ્ટ છે કે નવલ શબ્દ પસંદ: હેમચન્દ્રના સમયની પૂર્વે જ સિદ્ધ થયેલું અન્યપદ્યક નું જ રૂપાંતર હોઈ હોય, અનિર્ણય અર્થસામ્યને અને બાહ્ય રૂપસામ્યને આધારે, ખરાં વાચ્યાપારસિદ્ધ રૂપાંતરોની અને વિશેષતઃ અજ્ઞાનકલ્પને

ઉપરના શબ્દોના લૌકિક પ્રયોગમાં થતા ઉચ્ચારોને લક્ષ્યપૂર્વક તપાસીએ અને સરખાવિએ તો ત્રણમાંની દરેક ભાષામાં સુલક્ષિત વિલક્ષણતા જણાશે. દરેક ઉચ્ચાર બદ અને બઢ એ સ્વરયુગ્મમાંથી (કે જય અને જવમાંથી) ઉત્પન્ન થયો છે; પરંતુ ગુજરાતી ઉચ્ચાર સ્પષ્ટ રીતે ખોલો છે ("ha" "a"માં છે હવે), અને હેમાં જ અને ફ નો તથા જ અને ઝ નો સંપૂર્ણ સંવિલય થાય છે; મરાઠી ઉચ્ચાર ફ અને ઝ તરફ વધારે ઢળે છે અને એથી નીપજતું સ્વરયુગ્મ સાંકડું થાય છે; જ્યારે હિન્દી ઉચ્ચાર (બદ-બઢ એ) સ્વરયુગ્મોમાંના જ તરફ વધારે ઢળે છે અને એથી તે ઉચ્ચાર ટૂટલેક અંશે ગુજરાતી વિષ્ટ ઉચ્ચારને મળતો આવે છે પરંતુ એટલેથી જ અટકી જાય છે, સર્વથા ગુજરાતી વિષ્ટ સંવિલીન ઉચ્ચારના જેવો નથી બની જતો. તેમ વળી હિન્દી ઉચ્ચાર તદ્દન જ સંસ્કૃત સંધિસ્વરના ઉચ્ચાર જેવો નથી, પણ ઘણે મોટે અંશે જય-જવને મળતો આવે છે, અને એથી, ખરું કહીએ તો, ઈ, ઈ એ સંજ્ઞાઓ વાસ્તવિક નથી. આ વાતનું આડકતરું સૂચન કરતી વસ્તુસ્થિતિ બીન્સમાં (પૃ. ૧લાને પૃ. ૫ મે) ઉપલબ્ધ થાય છે; એ કહે છે કે પ્રાચીન હિન્દીના અન્ત્ય જોનો (પછ) ઘણ જેવો ખોલો ઉચ્ચાર થયો છે. હું કહીશ કે મધ્યવર્તી જો માં એ ઉચ્ચાર અધિકતર વિષ્ટ સંભળાશે.

(બંગાળી ભાષામાં કાંઈક વિશિષ્ટ પ્રકારનો વિષ્ટ જો ઉચ્ચાર છે ખરો; પરંતુ એ ઉચ્ચાર હેની જ વાગ્યાપારગત પૂર્વ દશા દર્શાવતા બઢ કે જવનું પરિણામ નથી; એ તો રજની (રજની) કમલ (કામલ) ઇત્યાદિ શબ્દોમાં થતો જ નો વિશિષ્ટ પ્રકારનો ઉચ્ચાર છે. એથી એ ગુજરાતી વિષ્ટ ઉચ્ચારથી ભિન્ન હોઈ આપણી પરીક્ષામાંથી વર્ત્ય છે.)

આજ અસ્થિરિત અક્ષરના લેખની અવગણના કરીને, એ (નવલે) શબ્દને નવ નો બાદ જ માન્યો. ડૉ. સર રા. એ. હાંડારકરે (હિમના વ્યુત્પત્તિવિષયક વ્યાખ્યાનોમાં) (હિ.) જનાલા ની અનવેશ(ક) માંથી વ્યુત્પત્તિ દર્શાવી છે. પરંતુ નીચે દર્શાવેલાં સુમાલ કારણોને લીધે હું માનપુરઃસર વિમત્તિ દર્શાવું છું.

(૧) અનવેશકે નું પ્રાકૃતરૂપ અનવેશકડ અને પછી જ ગુજરાતીમાં અવિષ્ટરૂપે જતરે (જ નો ન પવા વિશેનો આગળ ઉપર આપેલો તત્સર્ગ જુઓ), અને જનાલુંમાં તો ન છે.

(૨) હિંદીમાં જનાલા નો અર્થ અનવેશિન એટલે "અણધાર્યું" થાય છે કે નહિ, એ શંકાસ્પદ છે. હું તો માનું છું કે હેનો ગુજરાતીમાં જે અર્થ છે તે જ હિન્દીમાં છે, એટલે કે "ભૂલું", "અસાધારણ". અર્થ ફરી સકે એ ખરું; પણ હેમાં કાંઈક બહાકાર થાય છે.

(૩) હે માં રહેલા ઘ નો જ કરવો પડશે, અને હેનો વાગ્યાપારસિદ્ધ કાઈ આધાર નથી.

હવે, અરખી અને ફારસી ભાષામાંથી ગુજરાતીમાં આવેલા કેટલાક અરખી અને ફારસી મૂળમાંથી શબ્દોનાં ઉદાહરણો આદિયાં આપણા કાર્યમાં થયેલા શબ્દોમાં રહેલા વિવૃત સદાચર્ય યશે. એ ઉદાહરણોમાં નીચે દર્શાવેલા ઉચ્ચારનાં ઉદાહરણો પ્રકારના શબ્દો આવેછે:-

અરખી કે ફારસી	ગુજ.
ગયુરત	ગરત
ગયુવ	ગવ
ઝયુવ	ઝવ
હયુરાન	હરાન
ફવલ	ફલ
ખત્યાદિ	પત્યાદિ

વળી નીચેના શબ્દો તપાસો:-

જહર	જીર
કહર	કીર
શહર	શીર

આ શબ્દોમાં વાગ્યાપારજન્ય વિકારનો ક્રમ હાવો છે:-

કહર-કહઝર-કઝર-કયુર-કીર;
શહર-શહઝર-શઝર-શીર-શીર;
જહર-જઝર-જયુર-જીર

આ શ્રેણિરૂપ ક્રમો મ્હેં આપ્યાછે તે સર્વે સાક્ષાત્ સિખિત ભાષામાં પ્રત્યેક અવસ્થામાં હયાત હતા એમ માનવાનું નથી; એમ હોવું શક્ય જ નથી. વાગ્યાપારના પ્રવાહની શક્યતમ દિશા દર્શાવવાનો જ ઉદ્દેશ છે. મ્હેં દર્શાવેલી દિશાની અત્યન્ત શક્યતા સમજવા માટે આટલું યાદ રાખવું જરૂરું છે કે હ ઉચ્ચારનું (આગળ ઉપર બતાવવામાં આવશે તેમ) મધ્યમાંથી શબ્દના આદિ તરફ સરી જવાનું વલણ છે; હ ના આ સરણથી જ્ય ઉચ્ચાર એવશિષ્ટ રહેછે, જેનો અન્તે વિવૃત જ થાયછે. કારણુ જે ત્હમે પૂર્વ-નિર્દિષ્ટ સર્વ શબ્દોમાંના તેમ જ વયુર, વયુળ, કવુઠ, ગવુઠ, આદિ શબ્દોમાંના જ્યુ અને જવુનો ઉચ્ચાર કરી જોશો તો ઉચ્ચારશુદ્ધિવાના કાંઈક ખાસ વિવૃતભાવનું ત્હમને લાન થશે, જેના વિના ગુજ. વિવૃત જ અને જી અને જ નહિ.

હવે આપણે નીચે આપેલા શબ્દોના ઉચ્ચારનું સ્વરિતત્વને અંગે વિવિધ સ્વરનું સ્થરિતત્વ- નિરૂપણ કરીએ:—
દ્રષ્ટિ નિરૂપણ.

	સં.	પ્રા.-અપ.	શુબ.
(ક)	ગમીરકં	ગહીરકં ^{૧૫}	ધૈરકં
(લ)	ચંપકનગરી	ચંપાનગરી	
		ચંપાનચરી ચંપાનહરી	ચાંપાનેર
	(તે જ પ્રમાણે)	વાંકાનેર, અમચ્ચેર, શીકાનેર	પ્રત્યાદિ.)
(૧)	અંધકાર	અંધમાર ^{૧૬}	અંધચૂર
		અંધચાર અંધર	
(ઘ)	વર્ણપાલી	વર્ણવલી વર્ણવણી	વાનોલી
		વર્ણવલી	(સૂરત ગિરલાનું એક ગામ.)
(ઙ)	ચતુર્વર્ત્તકં	ચતુર્વટ્તં ચતુર્વટ્	ચૌટું
(ચ)	ચતુર્દશ	ચતુદ્દહ ચતુદ્દહ	ચૌદ

૧૫ ગમીરમાં દીર્ઘ ઈ છે તેથી હેના જે નિયમની ચર્ચા આવેછે તેમાં સમાવેશ નથી થતો એ ખરું; પરંતુ એ જ કારણે હેને લીધેાછે, કારણ કે, દીર્ઘ ઈ હેના દીર્ઘત્વને લીધે અવશ્ય સ્વરિત બનેછે અને એથી પ્રતિસંસ્કારણની આડે આવેછે એમ દર્શાવતો એ શબ્દ ખરેખરી કસોટી પૂરી પાડેછે.

(૦ નગરી માં નયરી ના ય ઉપર પડતા સ્વરભાસને લીધે આવશ્યક જનું વિસ્તાર પામવાનું વલણ ગૌણ બનેછે એટલે યનું સંસ્કારણ થાયછે; અને સ્વરભાસ ય ને સ્થાને આવતા ઈ ઉપર પડેછે.)

સિ. હે. ૮-૧-૧૦૧ માં પ્રાકૃતરૂપ ગહીર આપ્યુંછે, પરંતુ દીકામાં ક્યુછ કે:—
મટ્ટલાધિકારાદેષુ ક્વચિત્તિયં ક્વચિદ્ વિકલ્પઃ । અને તદ્દનુસાર પાનિખંડું વૈકલ્પિકરૂપ પાનીખ પાણુ વપરાતું જોવામાં આવેછે; સૂત્રનિર્દિષ્ટ ગણમાં મિલિત દ્રષ્ટિયે પડેછે, અને છાતુન્નજમાં સિપીસકુલમાઈ ॥ (એ નાટકની પ્રસ્તાવના જુઓ), અને તદ્દાં છન્દોમેલમાં દીર્ઘ જ બંધ બેસેછે. આ પ્રમાણે ગહીરને ગહીરનું વૈકલ્પિક રૂપ ગણાય.

૧૬ ડૉ. સર રા. જો. લાંડાસકર કહેછે કે અંધરમાનો ય પરમાર્થો બનાવો વિકાર છે, તેમજ મોઝાઈ અને (સં. પાંડોનમાંથી) વંજુ શબ્દોમાનો જો પરમાર્થો જાડમાંથી થયેાછે (તેમનાં વિવિધન વ્યુત્પત્તિવિવેચક વ્યારખ્યાનો પૃષ્ઠ ૧૬૬ અને ૧૪૫ જુઓ; જો ૧ લેખે શુભરાતી શબ્દો નથી આવેલા; એવે હિં. અને ય તરીકે આવેાછે, મોઝાઈ હિં અને માનર્ડ મ. તરીકે, અને પ્રાંત હિ તરીકે આવેાછે). પરંતુ મહારો મન હેના છે કે એ ઉચ્ચારોને પૂર્વનિર્દિષ્ટ લઘુભવનની અવસ્થામાં થઈને પસાર થાું જ પડે; પ્રવિગ્ન-વદ્દગ્ન-વદ્દગ્ન-વદ્દન સરખાવો (અર્થેથી કીજાવવનો નિયમ પ્રવર્તેછે). આ લઘુ થાયછે તે સ્વરમાર

૨	(ક)	ઘૈર	ઘર	વર	વર
	(રા)	વર્ષદિકા	કવટિઆ	વવટી	વર્ષી
	(ગ)	પૃથુલકં	પહુલકં	પ્હુલક	પ્હાલું
	(બ)	આતૃજાયા	માતૃજાયા	માવજાઈ	માજાઈ
	(દ)	અન્યપક્ષકં	અનવસ્તુકં ^{૧૭}	અનવસ્તુ	અર્નાવું

(પછી નીચું=અડધું)

વર્ગ ૧ માં આટલું દૃષ્ટિગોચર થશે કે અઈ (અઈ)-અઈ (અ=ઈ) એ સ્વર-યુગ્મેમાં સ્વરભાર દ્વિતીય અક્ષર ઉપર પડે છે, જ્યારે વર્ગ ૨ માં સ્વરભાર પ્રથમ અક્ષર ઉપર, એટલે કે અ ઉપર પડે છે. હવે અતું સ્થાન કળ છે અને વિવૃત હ્રસ્વાર કરવામાં કળ ને કાંઈક વિલક્ષણ પ્રકારે^{૧૮} વિકસિત કરવો પડે છે. અતું આ વિવૃત સ્વરૂપ એ જ વિવૃત અ અને ઈનું મૂળ છે અને ઉપર (પૃ. ૧૩૨ મે) સૂચ્યબુદ્ધિ તેમ હેમાં ચ અને ષ સહાયરૂપ બને છે-અક્ષબત હેની ઉપર પડતા સ્વરભારને પ્રભાવે જ.

પ્રથમ હેની પછીના જ અક્ષર ઉપર હોવાનું પરિણામ છે, પરંતુ એ પરિણામ નિષ્પન્ન થયું કે તરત જ સ્વરભાર ફરી નીચેને હ્રસ્વ થયેલા અ (-અ) ઉપર પડે છે, અને આ રીતે અ-અરૂપાન્વર દ્વારા વિવૃત હ્રસ્વાર હ્રસ્વભવે સ્વરભારની આ સ્થાનપરિવૃત્તિ એક વિચિત્ર ધટના છે, અને સમ્પ્રદાયનાં પૃથક્કરિયાત્મક અભિપ્રાય કરવામાં એ ધટનાનું અનુદર્શન બહુ રસદાયી બને છે.

૧૭. અહિંયાં, જે કે પ્રથમ ત્વલ્લમાંથી અવશિષ્ટ રહેલો વ સ્વરિત હોય છે તે પણ, નીચે દર્શાવેલાં દ્વિવિધ કારણને બળે એ સ્વરભાર અલિપ્ત થાય છે -

(૧) સંયોગ કરુનો (સંયોગ-) લોપ થાય છે, પણ હેના પ્રતીકારરૂપે પૂર્વસ્વરનું દીર્ઘત્વ થયું જોઈએ તે નથી થતું, અને

(૨) જ્યાં પ્રથમ અક્ષર અસ્વરિત હોય ત્યાં દ્વિતીય અક્ષર ઉપર સ્વરભાર નાખવાનું વલણ થતાં અંતે પ્રથમ અક્ષર લુપ્ત થાય છે.

(વલ્લમાંના પનો ન થાય છે તે હેતુ સૂચવે છે કે એ શબ્દ આખા સમાસનું અંગ જની ગયો છે અને એથી વ ગોણું બન્યો છે, અનાલ પનો વ થઈ શકે, તેથી પછીને અહિંયાં અવગ શબ્દ નથી ગણવામાં આવતો.)

૧૮. આ જ કારણે એ, કાંઈક વિસ્તૃત અર્થમાં અને જશક નીચે પ્રકારનો પ્રયોગ કરીને પણ, પ્રાચીન પરિભાષાગત વિવૃત શબ્દ વાપર્યો છે, કારણ કે જ્યાં સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ વાદ્ય અને માત્રાન્તર પ્રયત્નો વર્ણવ્યા ત્યારે અ અને ઈનો વિવૃત હ્રસ્વાર અસ્તિત્વમાં પણ નહોતો અને હું આગળ ઉપર દર્શાવીશ તેમ વિદેશીય સંસ્કારની જ બાજી કે વધતી અસરનું એ પરિણામ છે.

ગૌરીનાં (ક) ગોરી (શ્રી) અને (સ) ગર્વ (દેવી) એ બે વૈકલ્પિક રૂપોનું,
એટલે કે (ક) માંના સંવૃત ઉચ્ચારનું અને (સ) ના વિવૃત ઉચ્ચારનું મૂળ
આ પ્રમાણે સ્વરયુગ્મ જાવના એકથી બીજા અંગ ઉપર સંક્રાન્ત થતા
સ્વરભારમાં રહેલું છે.

જદ્ અને જડ એ સ્વરયુગ્મોમાંના જ ઉપર પ્રકૃતા સ્વરભારને પરિણામે
કેટલાંક આપાતતઃ અપવાદ- વિવૃત ઉચ્ચાર ઉદ્ભવે છે હવે તે મત મ્હેં રજૂ
રૂપ ભાસતાં ઉદાહરણો; કર્યો છે તેનું વિશેષ સમર્થન કરનારાં કેટલાંક એક,
મહાશ મતનું તેઓથી થઈ ^{જાત} આપાતતઃ અપવાદરૂપ જણાતાં, ઉદાહરણો છે તે
હકીકતજી. તપાસિયે—આ ઉદાહરણો માત્ર આપાતતઃ અપ-
વાદરૂપ જણાય છે એ બ્રહ્મવું નહિ:—

મારણ વગેરે વિશે ખુલાસા

ગુજરાતી

પ્રાપ્ત થયેલ
અને સ્વાસ્થ્ય
પછીના કોષ

સંસ્કૃત

૬

મદકલ:

મયગાળ
મદગાળ

મેગલ

૭

વિકિરિતિ

વિદ્યાર
વદ્યાર

વેર

અહિં કરી ગયો, અને એ ફેરવાર તો ક' અનાધ હોય તો જ થઈ સર, તેથી રપટ થાય છે કે કલ સમગ્ર શબ્દનું એક અંગગાત્ર છે. એથી સ્વરભાર ન પડતાં ય ઉપર પડે; નેનું, એ કારણે, સંપ્રસારણ થાય છે.

પરિણામ સન્દર્ભ (સંવત)

અહિંયાં દ છે તે વિનિર્મિતનાં ધાતુઅંશના આઠ અક્ષરનો અવશેષ છે; એ પોતાનું પ્રાધાન્ય ભળવી રહે છે, અને એ રીતે સ્વરિત રહીને પ્રતિસંપ્રસારણથી બચી જાય છે. પરિણામ સન્દર્ભ (સંવત).

પરિણામ:- સ્વરિતિ-સ્વરિતિ (સન્દર્ભ- સ્વરિ)માં સ્થિતિ એ કે આપાતત: વિકિરિતિ જેવી છે, એટલે કે વિચારથી રહેલો દ સ્વરિતિનાં ધાતુઅંશનો આઠ અક્ષર છે, છતાં પરિણામ બૃહ આવી છે (એટલે કે સદમાં સ્વરભાર જ ઉપર હોવાથી જ ગૌણ થઈને જ બને છે અને એથી સ્વરિતિનાં વિવૃત સ્વર નીવડે છે.) હેનું મારણ એ છે કે સ્વરમાં સ્વરભાર પ્રથમ જ ઉપર છે, અને સ્વરિતિનાં આઠ અક્ષરિત જ હોય છે (અને પછીના કમ સ્વરિતિ થતાં) જ ઉપરનો સ્વરભાર પ્રબલ થાય છે-જે જ (પરંતુ ઉપર રૂપ જ) સહતાકાર ધાતુરૂપ રૂપ વડેનો આઠ અક્ષર બને છે. આ રીતે સ્વરભાર સદના જ ઉપર પડે છે, જ ઉપર નહિ. એક નહોતો સુદો આ ખુલાસાની વિરુદ્ધમાં જતો કદાચ જણાશે તે એ કે, કિરના કનો લોપ થાય છે તેથી હેનું જણાય કે એ ધાતુઅંશને નિરાશો શબ્દ નથી માન્યો (મારણ કે હેવા લોપ હપમાં અનાદ્ય બનેલો ન થાય છે). પરંતુ, સ્વરભારની વ્યવસ્થા પરંતુ કિરના ધાતુવ છે કે સુધી જળવાઈ રહે છે, અને એથી સદનો પરભારો જ કરવામાં હોતો પ્રવૃત્તિ શક્ય છે, એમ માનિયે તો વ્યર્થ ગણાય.

સંસ્કૃત	પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ અને ભેદાર પાળના કાળો	ગુજરાતી	માતૃગુણો વિશે પ્રવાસ
૮	• નગરી • મદરી	• નેર, નાંપોનેર • અન્નનેર, નાંપોનેર • હાલિંકાદેર નાં નાંપોમાં આવે છે તે	અહિંમાં કારણ પ્રથમ દરિયે દુરંમ જ્યારે સંસ્કૃત ઉચ્ચારના પ્રવાનો આપના માટે ડૉંઠ રેલિટોરી, અન્ન ન 'ચાન્ત' (quaccent) દોરાને કારણે, ઉપાન્ન એ અન્ન ગણે છે. (J. R. A. S. Bong. N. S. XII પ. ૨. ૧૬૨) માંના 'Bardic Survey' નામના દેખના લેખનુ પૃષ્ઠ ૭૮૫ જુલો). દુ માનુષ્ય કે એક બીજી પ્રવાસી કાય છે અને વધારે મારો છે. જો કે જાણેના આગ અધાર તરીકે સ્વાભાવિક રીતે ન સંસ્કૃત બને, પરંતુ અહિંમાં સ્વરભાર વસ્તુતઃ. ગ ઉપર (અને તેના રૂપાન્તર વ ઉપર) પડે છે; કારણ કે (વર્ણમળો કલાદિ) સમાસોના ઉત્તર અંગ તરીકે જગત્ત્વ ગોણ બને છે, અને એથી આત ન પણ ગોણ રથાને રહે છે અને એને સ્વસ્થિતવ બાદને સ્વરભારને પાછળ રહેલા ગ ઉપર, અને તેના રૂપાન્તર વ ઉપર, નાંખે છે. પરિણામે ભવનો વ અસ્થિત રહે છે. એટલે તેનું કાળગાને વિસ્તારી કરવાનું વલણ અપ્રકૃત રહે છે, તેના ક યાગ છે, અને જનક મળીને સંસ્કૃત વ બને છે.
૯	અપમાર અપમાર અપમાર	• ભોર	ગામાનો જા સ્પષ્ટીતે સ્થિત છે. એ દૂધ યથા પછી પણ રખાનો જ આ સ્વસ્થિતવ બળની રાખે છે; એથી ભવમાં રહેતો પડેલો જ ગોણ અને અસ્થિત રહે છે; પરિણામે તેના ક યાગ છે અને જ + ક = (અંક) વ યાગ છે.

કાશ્વ વગેરે વિશે પ્રશ્ન

સંસ્કૃત	અર્થ	સુબંધ	પ્રશ્ન
૧૦	સવયવ	અવયવ અવયવ	અવયવ૨૦
૨૧	ચતુર્વેદો	ચતુર્વેદ ચતુર્વેદ	ચોક્ષ૨૨ ચોક્ષ (હિ.)

(મીઞાઈ અને વેદલ શબ્દો આથી વિરુદ્ધ પ્રકારનાં હિદાહરણો છે; હેમાં બા, સ્પષ્ટીતે સ્વરિત છતાં, સ્વરભારને પોતાની પાછળ રહેલા બ હિપર નાખેછે, અને આ પ્રમાણે અલ-ભાસ્તુ પ્રથમઅંગ સ્વરિત બનેછે, અને પરિણામે વિવૃત્ત કો-ર્જ થાયછે. તેમ જાતરાવર્ક-કાલરસ (પ્રશ્નિકરણે ૩૩ થતા) કાલરસમાંથી આવેલો અર્થો શબ્દ પણ વિરુદ્ધ પ્રકાર દર્શાવેછે. ડૉ. ટેસિટોરીએ એ શબ્દની હાવી બ્યુત્પત્તિ આપીછે; હેમાં 'Notes' (ટિપ્પણો) ૬ ૧૪૮ જુલો. અહિંમાં પણ સ્થિતિ હિપર મુજબ જ છે, જેથી જાણ નોઈ બનેછે.

(ક) જ અને બની વચ્ચે આવતા યનો ૨૫૦૮ અને વ્યક્ત હિન્દ્યાર થઈ સહ એટલા મોટે, વિશેષતઃ તેણે અક્ષરો અકારાન્ત હોવાથી, જ હિપર ભાર મૂકવો પડેછે;

(જ) અન્ન, અકારાન્ત, જ ગોણુ બનેછે.

એથી જ પ્રધાન અને સ્વરિત થાયછે, અને જય અસ્વરિત રહેછે. પરિણામે જ નો ૬ થાયછે અને અ + ઇ = (સંવૃત) જ બનેછે.

પાછળ આવતા સંયોગ (વ્યોને લીધે ડગ્ગર છે, અને એથી સ્વરિત હોઈને, અલ ના અને અસ્વરિત રાખેછે. પરિણામે સંવૃત બો.

૨૦ "વેલ જાણે હેમની ને અવેવ ફૂલે ફૂલી" (પ્રેમાનંદ નગાલ્યાન, ૧૨).

૨૧ આ શબ્દનો જો સામ્યાભાસનું પરિણામ બાજુએ; કાશ્વ ક હિન્દી ચોક્ષે શબ્દ જોવાના અનેકવચનના ૩૫ નેવા લાગેછે, તેથી અકારાન્ત હિંદી પ્રુલ્લેખ શબ્દને મળવું મુજબ. ૩૫ જોકારાન્ત બન્યુંછે.

સંસ્કૃત	પ્રાકૃત કે અપ- ભ્રંશ અને લઙ્કાર પછીના ક્રમે।	ગુજરાતી	અરથુ વગેરે વિશે શુભાસા
૧૨. વયપટિકા	કમવદિઆ કસલદો કસલ્લો	ફસોડો	(ક) પાછળ રહેલા સંયોગને લીધે પત્તો જ ગુરુ બનેછે. (લ) વધી નવા શબ્દનો પ્રારંભ થાયછે; (સમાસનું ઉત્તર પદ હોવા છતાં સ્વરભાર પરત્વે એ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય જાળવી રાખેછે); (ગ) જ સમાસના પ્રથમ અંગનો અન્ત્ય વર્ણુ છે; આ કારણેથી જ (૧)નો જ અસ્વરિત થાયછે, કારણુ કે જ સ્વરિત છે. પરિ- ણામ:-અન્તનો ગત્થ થાયછે (જેમાં લ સ્વરિત છે) અને અન્તક મળીને (સંવૃત) બો થાયછે.
૧૩. વર્ણપલો	વર્ણવલ્લો વર્ણલ્લો વર્ણલ્લો	વર્ણોલો (સ્વરત નિઃશ્વા- ના એક મામનું નામ)	(ક) વર્ણનો જ ગુરુ અને સ્વરિત છે; (લ) વર્ણનો જ વર્ણુ ગુરુ અને સ્વરિત છે; (ગ) વર્ણનો નવા શબ્દનો પ્રારંભ થાયછે (ઉપર નં. ૧૨ માં થાયછે તેમ); (ઘ) જ્ઞનો જ સમાસના પૂર્વપદનો અન્ત્ય વર્ણુ છે. પરિણામ:-ઉપર પ્રમાણે, અવ-અલ (અલ્લ)-બો (સંવૃત).
૧૪. ચિત્રકૂટ	ચિત્રકૂટ	ચિતોટ	(ક) ચિ ગુરુ અને સ્વરિત છે; (લ) કૂ (ક) દીર્ઘ અને સ્વરિત છે; આ રીતે બંને સ્વરિત છે; (ગ) કૂ થી નવા શબ્દનો પ્રારંભ થાયછે (ઉપર પ્રમાણે); (ઘ) ત માંનો જ સમાસના પૂર્વપદને અન્તે આવેછે;

સંસ્કૃત	પ્રાપ્ત કે અપ્રાપ્ત અને સ્વરૂપ પાળના ક્રમો	ચુલ્લક્ષણ	મારણ વગેરે વિશે ખુલાસા
૧૫) ચાપ્લુટ	રુદ્રક રાક્ષસ	રાહોઢ	આથી ન-ત-નો (એટલે જલ માંના) જ ગોળુ રહેછે, અને એથી અસ્વરિત રહેછે; પરિણામ:-જન-જનો (સંદૃત). મારણે। યથાસંભવ ઉપર પ્રમાણે. પરિણામ:-જન-જનો (સંદૃત). ટિરપણુ:-કહેવાની જરૂર નથી કે જે મારણે ઉપર જમીરનો સમાવેશ થયો તે જ મારણે અદિમાં ઉદતા જે ઉદાહરણો, ચિત્રકૂટ અને ચાપ્લુટ, આપ્યાછે; એટલે કે ક દીર્ઘ અને એથી સ્વરિત હોવાથી પ્રતિસંગ્રહણ થતું બટોછે એ દર્શાવવાને, અર્થાત્ વિપુલ અવરોધનાર માટે જરૂરની સામગ્રીની અપૂર્ણતા બતાવવાને, એ ઉદાહરણો આપ્યાછે.
૧૬) ગુહિલપુત્ર	ગુહિલસ ગુહિલજન્મ	ગુહિલોત	(ક) પાછળ રહેવા સંયોગને લીધે ■ ગુરુ છે; (બ) સ્વભાવની દૃષ્ટિએ પુત્ર નિરાશા અન્દ છે; (ગ) ગુહિલના અન્ત્ય જ નું સ્થાન ગોળુ છે; પરિણામ ઉપર પ્રમાણ:-જન-જનો (ક)-જનો (સંદૃત).

અહિંયાં ગુજરાતીમાં (૧) ગર્વ, (૨) ગવરી અને (૩) ગોરી એ રૂપો છે તે પ્રત્યેક ભિન્ન અર્થે વપરાયછે; અને પ્રત્યેકનો વાગ્યાપારગત વિકાસક્રમ પણ ભિન્ન છે; તે નીચે પ્રમાણે:-

(૧) ઝડ-ઝવ-ઝવ્-ઝી, (એટલું લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે કે આ રૂપવિકારમાં અન્ત્યર્થે ગૌણ્ય યતાં હોના જ થાયછે; પણ (૨) માં એ પ્રધાન રહીને વળા અને દ્રુતતર થતા બચાવેછે, અને એથી ઝવ ટકી રહેછે, અને ગવરી થાયછે.)

(૨) ઝડ-ઝવ; ઉપરની જ (૧) નીચેની નોંધ જુવો.

(૩) સિ. હે. ૮-૧-૧૫૯માં આપેલા ઉત્તરગની પ્રવૃત્તિ યતાં ઓપર-ભાઈઓ પ્રાકૃતભાષી આવેછે. (આમળ તરતમાં જ હું આ પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ અને ઉદ્ભવ ચર્ચાશિ; અત્ર એટલું જ કહેવું બસ યશે કે, ઔનો સંક્રાંતિ યદને ઓ થવામાં ઓ તે ઝડ દશમાં યદને પસાર થાયછે, અને એ ઝડમાં ડ પ્રધાન હોવાથી ઓ સંવૃત નીવડેછે.)

૨-ગવાણ (સંસ્કૃત)

ગવણ (પ્રાકૃત)

પ્રા. પા. રા.

ગવાણ
(૧)

ગવણ

ગર્વ (ગુજ.)
(૨)

ગૂણ

ગૂલ (પ્રા. પા. રા.)
(૩)

અહિંયાં આપણે જોઈએ છીએ કે (૨) ગર્વમાં ઝવનો ઝી થયોછે, અને (૩) ગૂલમાં ઝડનો ક થયોછે; (૩) ગૂલમાં ઝડનો જ એટલો ગૌણ્ય છે અને ક એટલો બધો પ્રધાન છે કે, બંને મળીને સંવૃત ઓ થવાને બદલે, જા હુમ થાયછે અને ગૂલ=ગૂ અવશિષ્ટ રહેતાં ગૂલ થાયછે. ૨૨૬ (વિ. સં. ૧૫૧૨ ના) કાન્દહરે પ્રવચ્ચ ની નીચે આપેલી પંક્તિયો પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીમાં ગૂલ અને ગવાણ બંનેની સ્થિતિ દર્શાવેછે:-

૨૨૬ આ રૂપમાં જ અસાધારણ રીતે ગૌણ્ય હોવાનું કારણ એ છે કે, એ આપ અક્ષર હોઈને હોને આધાર આપનારો પૂર્વાક્ષર નથી એમ એ દ્રુતતર બનેછે ગવણ માં જોવા લેવું થાયછે તેવા જ હોના સ્વરભાર વિહુમ થાયછે અને એથી ઝવ ના ઝ ઉપર સ્વરભાર પડેછે.

સ્વાભાવિક વસ્તુસ્થિતિ જ હોવી છે કે ન્હારે લોકોનું વલણ એ ને અત્યંત ગૌણ્ય બનાવવાનું હોયછે તેવારે એ જ હુમ થાયછે, અને એથી વિપરીત મસખમાં જ વળન પામેછે.

કોટે છઠ્ઠ કોસીયા ઘળા રંગુલ ગવાલ મઢ મતવાળાં !

(સંખ ૩, કડી ૨૪૫.)

કુ-કવણ (અપભ્રંશ)

કડળ (પ્રા. પા. ૨૧.)

પ્રા. પા. ૨૧. કુળ

કવણ પ્રા. પા. ૨૧.

કળ (ગુજ.)

અહિં પણ કુળ અને કળ એ પરિણામે ગુલ (ગૂલ) અને ગોલ જેવાં છે. વિશેષ માત્ર એટલો છે કે ગુલમાં ક દીર્ઘ છે અને કડળમાં ટ દ્વસ્વ છે. અને છતાં પણ ગમે તે કારણથી એ એટલું બધું પ્રાધાન્ય મેળવે છે કે જ ને ધક્કેલી કાઢે છે.

વળી પુનઃ પુત્ત, વત્ત^{૨૪} દ્વારા થયેલા અન્તિમ રૂપવત વાળા ચોલાવત ચંદાવત ધત્યાહિ શબ્દોની અને ગુહિલપુત્ર-ગુહિલવતમાંથી થયેલા ગુહિલોત શબ્દની વચ્ચેના ભેદનું નિરૂપણ કરિયે; તદ્વાવત એ છે કે ગુહિલોતમાં જઠ મળે છે તદ્વારે ટ પ્રબળ હોવાથી સંવૃત જો બને છે, પરંતુ ચોલાવત આદિમાં ટ નું પ્રાબલ્ય હેતી પૂર્વે રહેલા દીર્ઘ જા વડે પ્રતિહત થઈ નષ્ટ થાય છે અને એથી જ નીવડે છે.

આ સ્થળે કાઈ શંકા કરશે: સ્વરિતત્વનો આ નિર્ણય એક સ્વૈરતર્ક આ સ્વરિતત્વ-વાદ સ્વૈરમત છે ? નથી ? હેનો નિર્ણય કરવામાં માર્ગદર્શક તત્ત્વો શા છે ? પરિણામે નીવડતો ઉચ્ચાર વિવૃત કે સંવૃત હોય હેમાં અન્યોન્યાશ્રયનો તે પ્રમાણે સ્વરિતત્વને જ ઉપર કે ડ-ઉ (કે ય-મ) હોય છે ? ઉપર ઠરાવવું હેમાં સાધ્યસાધનના અન્યોન્યાશ્રય રૂપ હોય નથી આવતો ?

૨૩ કર્મણ મન્ત્રિયે (વિ. સં. ૧૫૨૬ માં) રચેલા સીતાહરણમાં પણ ગૂલ અને ગવાલ સાથે સાથે આવે છે ગૂલ ગવાલ નહ માલેઆ સ્વદાં ઉત્તમ ઠામ, (અધ્યાધ્યા વર્ણન.) (આ ભોડિયા શબ્દનો પ્રયોગ સ્વદ થઈ ગયો હોય હેવું નજાય છે)

(વિ. સં. ૧૫૬૮ ના) વિમલપ્રબન્ધ માં દ્વસ્વ ટ વાળો ગુલ શબ્દ છે. (સંક ૧ કડી ૫૫ માં જુવો.)

૨૪ આ શબ્દોમાં ઉચ્છેનો કત પ્રતિસંપ્રસારણથી થાય છે. પુત્ર-પુત્રનું વૃત્ત રૂપ થઈને વૃત્ત થાય છે એ મત હું નથી સ્વીકારતો; કારણ કે ગુહિલોતમાં પુત્ર-વૃત્ત હોવા કમ છે. (પુત્ર, વૃત્ત, વૃત્ત નહિ).

પહેલા અને છેલ્લા પ્રશ્નોનો મહારો ઉત્તર:-ના: અને આ નકારાત્મક ઉત્તર
ઉત્તર: ના. આ ઉત્તર-
નાં કારણો

આપવાનું જે કારણ હમણાં જ દર્શાવું છું, તેમાં ખીન
પ્રશ્નોનો ઉત્તર આવી જાય છે. જેમાં સ્વરિતત્વ સુવ્યક્ત
અને નિર્ધિવાદ છે હેવાં, પર્દર, વિત્તકડ, અવ્યવ, અંધાર,
ચઢવેદ, કસવડિઆ, ણ્ણવણી, રક્તક, ગુહિલજી, માઝગાહ, પાયદલ ઇત્યાદિ
ઉદાહરણો માર્ગદર્શક અને કસોટીરૂપ બને છે, અને તેઓની સહાયતાથી
આપણે અન્ય શબ્દોના સ્વરિતત્વનું સ્થાન જોણી કાઢીએ છીએ, અને એ
સ્થાનનિર્ણયને માટે સબલ કારણ સર્વત્ર દર્શાવિએ છીએ. આ છેવટનો નિર્ણયવિધિ
કદાચ કારણપરથી કાર્યનું અનુમાન કરવાની (=a priori) પદ્ધતિ જેવો
ભાસે, પરંતુ એ ન્યાય છે અને અન્યોન્યાયથી ભિન્ન છે; કારણ કે વ્યાપક
નિયમ તો કસોટીરૂપ ઉદાહરણોમાંથી ઉપસાધ્ય થયેલો જ છે, અને આપણે
હેતુ, વિવાદનો અવકાશ હોય હેવા પ્રસંગોએ, પ્રત્યક્ષ પરિણામરૂપ શબ્દોથી
શરૂ કરીને પૂર્વગામી વિકારોમાં અનુદર્શન કરિએ છીએ, અને એ નિયમ બંધ
ખેસે છે કે નહિ એ તપાસિએ છીએ. હું માનું છું કે આ રીતિ ઉચિત અને
ઉપયોગમાં આણી સકાય હેવી છે, અને હાવા પ્રકારની સર્વ અર્થમાં
વારંવાર હેનો ઉપયોગ પણ કરવામાં આવે છે.

હું આશા રાખું છું કે જદ અને જડ એ સ્વરયુગ્મોમાંના જ ઉપર સ્વર-
ભાર પડવાથી વિદ્યુત ઉચ્ચાર થાય છે એ મહારા મતનું સમર્થન કરવા
માટે આ સર્વ વિસ્તીર્ણ પૃથક્ક્રિયા પૂરતી થશે. એ સ્વરયુગ્મોનાં જય અને
જવ હેવાં સંક્રમણાત્મક રૂપાન્તરો વિશે મહે અન્યત્ર જે કહ્યું છે તે અહિંયાં
ઉતારી લેવાની છૂટ લઉં છું:-

“આ રીતે અબાધિત અનુમાન રચી સકાય કે જડ તેમ જ જદ એ
સ્વરયુગ્મોની બાબતમાં પ્રતિસંપ્રસારણ વિધિ પ્રવર્તે છે,
અને, પ્રત્યેક શબ્દનો જા વિકાસક્રમ સાક્ષાત્ માપામો પ્રત્યક્ષ-
રૂપ થયો હોય કે નહિ, પગ વિદ્યુત જ અને જાનો અહિંયાં
દર્શાવેલો વાગ્યપારગત ઉદ્ભવ અન્તર્ગત નિયમનું ચર્ચા
સૂચન કરે છે એ સ્વીકારવું દોષરહિત છે. કેટલાક હેવો
વાંધો ઉઠાવતો કે નયુન, ઘયુન, ગવક્ષ, કવડિઆ, ઇત્યાદિ
શબ્દોનાં જય અને જવ, વિદ્યુત જ અને જાની અન્તિમ દશાએ પહોંચ્યા પહેલાં,
સંપ્રસારણથી જદ અને જડ દશામાં થઈને પસાર થાય છે એમ માનવું વધારે
સારું છે; પરંતુ મહે પ્રતિપાદિત કરેલા પ્રતિસંપ્રસારણવાદનો ત્યાગ કરવાને હું

તૈયાર નથી; કારણ કે પ્રતિસંપ્રસારણ વિધિનું સૂચન કરતાં (વચર ધત્યાદિ) કેટલાંક ઉદાહરણો પંચાત્યાન આદિ અન્યોમાં સાક્ષાત્ ભાષામાં વિચરતા છે, પરંતુ નયન ધત્યાદિ શબ્દોના જન્યો ભદ્ર થવાનાં પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણો છે જ નહિ; અને જ્યારે કેટલાંક પ્રસંગોએ જન્યો ભદ્ર થયો છે (જેમકે શતર્ક-સય(ર્ક)-સદ્(ર્ક) ત્યારે એ ઉચ્ચાર કાં તો ભદ્ર દશામાં જ વિરચ્યો છે, અથવા તો હેનો ગુજરાતીમાં એ થયો છે, પરંતુ વિવૃત્ત જ નથી બન્યો.”

(The Indian Antiquary XLIV 18-19 —January 1915)

[આ ઉતારામાં છેલ્લા વાક્યમાં “ભદ્ર દશામાં જ વિરચ્યો છે” એ શબ્દો પછી હવે હું એટલું ઉમેરું કે:—“અથવા તો સંવૃત્ત એ બન્યો છે, કે જવ હોય તો સંવૃત્ત જો થયો છે, જેમકે “નેર ધત્યાદિ, વાનોલી ધત્યાદિ.”]

મું પાછળ સૂચ્યું છે તેમ, ભદ્ર અને જડ અને જવ અને જવનો તદ્દમે ઉચ્ચાર કરી જોશો કે તરત જ તદ્દમારી ખાતરી થશે કે વિવૃત્ત ઉચ્ચાર જવ અને જવ માથી જ નીકળી સકે. એક વધારે પુરાવો આપવા અર્થે હું ગુજરાતી શબ્દ તર્કિત ઉદાહરણ આપીશ; એ શબ્દ (સંસ્કૃત તત્ત્વ: ૧૫ માંથી) વિક્રમ સંવત્ ૧૬૨૨માં સૈફામાં ભાષામાં વપરાતા તત્ત્વ શબ્દમાંથી નીકળ્યો છે, પણ આ તત્ત્વ શબ્દ ઉત્તરકાલીન ગુજરાતીમાં તથા રૂપે વપરાતો હતો અને હેનું પ્રતિબિંબ હિન્દી તત્ત્વમાં જોવામાં આવે છે. આ પુરાવો નિઃસંશય સંપ્રસારણવાદની વિરુદ્ધમાં જાય છે અને મહારા પ્રતિસંપ્રસારણવાદનું દલીલરૂપ કરે છે. આ ઉદાહરણ આ વર્તમાન અર્થવિવૃત્ત ઉચ્ચાર વિશેના અંશમાં આવતું જોઈએ, પરંતુ માત્ર પ્રતિસંપ્રસારણવાદના વિશદીકરણ અર્થે જ અહિંયાં આપ્યું છે.

કેટલાક પુરુષો પ્રશ્ન પૂછે છે કે: (સં. વૈરને સ્થાને વદ્, ગૌરવને સ્થાને ગરવ ધત્યાદિમાં) સંસ્કૃત એ અને જૌને બદલે પ્રાકૃત રૂપાન્તરોમાં ભદ્ર અને જડ લખાય છે તે, સાક્ષાત્પ્રચલિત ભાષામાં પ્રત્યક્ષ પ્રતિનિધિ વિનાનાં તદ્દન કૃત્રિમ રૂપો તો નહિ હોય? ઉત્તર સ્પષ્ટ છે. એ રૂપો કૃત્રિમ હોઈ સકે નહિ, અને છે પણ નહિ. કારણ નીચે પ્રમાણે:—

૨૫ ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકર જીને (સંસ્કૃત) વચર (પ્રા.) લાવવાંથી વ્યુત્પાદિત કરે છે.—વિદ્વાન વ્યુ. વ્યા. ૫ ૧૧૬ મું ભુવો. આ વ્યુત્પત્તિ વધારે સંભવિત હશે, મુખ્યત્વે બૌદ્ધિકમાં તત્ત્વ આપ્યો છે (છે ઉ મુખ્ય પ્રકાશિત અન્યમાં ૫. ૧૧૦ મું કાવ્ય ૧ ભુવો, તત્ત્વ કિસિર્ત. ૧૧ કિર્.)

જદ્ અને જડ એ
અવાન્તર ક્રમે કૃત્રિમ
હોવાના આરોપનું
નિરાકરણ

- (૧) કૃત્રિમતાનો ખ્યાલ ભાષાવિકાસના તત્ત્વને જ
અનનુરૂપ છે;
- (૨) પ્રાકૃત વ્યાકરણો કાર્ષ્ણ્ય અપ્રચલિત ભાષા વિશે
લખાયાં હોય એમ દર્શાવનાર કાર્ષ્ણ્ય સાધન નથી.
- (૩) વચર, વચરાળી ઇત્યાદિ શબ્દો સાક્ષાત્ ઉપલબ્ધ
થાયછે એ જ સૂચવેછે કે એ શબ્દોમાં પ્રથમ જદ્
હોવો જોઈએ, કારણ કે દે-ઝોને સ્થાને એકદમ
ઘડ-અવ આવી પડે એ અશક્ય છે.
- (૪) વિવૃત્ત ઉચ્ચારનું ઉપર આપેલું પૃથક્કરણ દર્શાવેછે
કે દે અને ઝોનો નિઃછેદ યદ્દને અનુક્રમે જદ્ અને જડ
બને એ આવશ્યક છે, અને એથી જનું સ્વરિતત્વ
નિર્ણાયક તત્ત્વ બનેછે.
- (૫) દે અને ઝો એ વસ્તુતઃ જદ્ અને જડ કરતાં વધારે
કૃત્રિમ છે, દે અને ઝો સંધિસ્વર હોઈને નૈસર્ગિક
સમાન સ્વરો હોવાનો દાવો વસ્તુતઃ કરી સકે
નહિ; એક પક્ષે દે અને ઝો અને અન્ય પક્ષે જદ્
અને જડ, એ બે વચ્ચે તફાવત માત્ર અંગમૂલ
અક્ષરો જ અને ફ કે જ અને ડ વચ્ચે
રહેતા કાલમાનનો જ છે; દે અને ઝોમાં
એ કાલરૂપ અન્તરાય અત્યન્ત અલ્પ છે, ૨૧
તેથી પાલી અને પ્રાકૃત બોલનારાએ ઉચ્ચાર

૨૧ હૉ. સર ભાંડારકરે આ તફાવત હાની રીતે દર્શાવેછે -“ ઉપર કહ્યું તેમ,
જદ્ અને જડ એ શ્રુતિયોગે દે અને ઝોથી તફાવત એટલો જ છે કે દેમા (=જદ્-જડમાં)
એકને બદલે બે ઉચ્ચારક્રિયા થાયછે, ખીજી રીતે તેઓ સરખા છે કારણ કે સંધિ-
સ્વરોમાં, ‘દે, ઝે, આતેવાદિ.”

(વિ બ્યુ બ્યા પૃ. ૧૪૧-૭)

“ જદ્ અને જડને ત્રણથી એટલે કે બે તરતો વચ્ચે જણાવણી કાલ બીનેડો નજીય
નહિ તેવી રીતે ઉચ્ચારણે તેથી થતા ઉચ્ચાર જેવાજ સંસ્કૃત સંધિસ્વરોનો ઉચ્ચાર છે.”

(પૂર્વોક્ત ગ્રન્થ, પૃ. ૪૩)

મિ. બીગ્સની ડે-જદ્ અને જો-જડ એ ઉચ્ચારો વિશેની સ્વરૂપપરીક્ષા બહુ
બરેલી છે, કારણ કે તે અને જદ્ કે જો અને જડ વચ્ચે કંઈ ભેદ નથી દેવો હોમનો
ખ્યાલ નજીય છે. એના માનેછે કે પ્રાચીન હિન્દીમાં કેજસને બદલે કદ્દાસ, અને

સરળ કરવાના હેતુથી એ-બીના કાં તો એ અને બો કે દ અને ઠ કયાં, અથવા તો અંગમૂત સાદા સ્વરો વચ્ચેનું કાલનું અન્તર વધારીને અદ અને અઠ કયાં. જે મુસીબત સમુક્ત બજનોના ઉચ્ચારણમાં હેમને નડી હતી અને જે દૂર કરવાને હેમણે અન્ય ઉપાયો ઉપરાત વિષ્ણુનો આશ્રય લીધો હતો, તે જ મુસીબત, કાંઈક ઓછા પ્રમાણમાં, હેમને સમુક્ત સ્વરોના ઉચ્ચારણમાં નડી (સંયુક્ત શબ્દ અત્ર જાણી જોઈને વાપર્યોછે), અને એ ટાળવાના ઉપાયો પૈકી હેમણે સ્વરસંધિનો વિષ્ણુ કરીને અદ અને અઠ બનાવવાનો ઉપાય યોજ્યો.

૨૧. ૨૧. કેશવનાથ હ. ધ્રુવ હેતુ માનેછે કે અદ અને અઠ લિખિત ઉચ્ચ-
અદ અને અઠ લિખિત ક્રાંતિક પ્રાકૃત અ-થોમાં દૃષ્ટિગોચર થતા, પરંતુ બોલાતી
પ્રાકૃત અ-થોમાં હતા પ્રાકૃત ભાષામાં હોના અસ્તિત્વ વિશે એઓ શંકા દર્શાવે-
પરંતુ બોલાતી ભાષામાં છે. આ મત માટે કારણ હેમણે એટલું જ આધુ-
નિક, હોવા રા રા કે છે કે ગુજરાતીમાં કેટલાક શબ્દોમાં એ-બી અઘાપિ
હ ધ્રુવનો અભિપ્રાય જળવાઈ રહ્યોછે (જેમ કે સૈનપર, વૌઠા-હેમણે
આપેલા ગામના નામો-જેમાં હું જોઈ (છાકરો) અને મૈયો ઉમેરીશ)
અને મામડિયાઓને રાફનો રૈ અને -હાડનો ન્હો ઉચ્ચાર કરવાની ટેવ
હોયછે. (હેમનો વાગ્વર્ણ ૫ ૮ મુ જુવો). હું માનું છું કે આ કારણ
બહુ મજબૂત નથી. વાગ્વર્ણપર તત્ત્વ નિયમોની સતત પ્રવૃત્તિમાં વિચ્છેદ
હેમની દલીલનું પરી થાય તો એ નિયમો ટકી સકે જ નહિ હોવા સિદ્ધાંત
સાચું અને પ્રસાધ્ય એવો તેઓ બાધી બેઠાછે અને એ સિદ્ધાંત ઉપર હેમણે
પોતાની દલીલ રચીઠે, હેમની દલીલ હેવી લાગેછે
કે જો એ-બીનો સંસ્કૃતમાં એ-બી ઉચ્ચાર થતો હતો અને ગુજરાતીમાં પણ
હાલ કેટલાક શબ્દોમાં એ-બી જોવામાં આવેછે તો પછી પ્રાકૃતમાં પણ
એ ઉચ્ચારો હોવે જ સ્વરૂપે હોવા જોઈએ; અને જો અદ-અઠ લિખિત ભાષામાં

વચલાસ પણ લખાયછે છતાં પણ સર્વત્ર ઉચ્ચાર ફેલાત જાયછે, તે જ પ્રમાણે
કોન, કઠન અને કવનની બાબતમાં પણ પોતે એમ માનેછે કે ઉચ્ચાર કૃત્ત વૌન જ થાય-
છે એ ઉચ્ચારોની ઉપર એ આપીછે તે અને હોં સર રા જો ભાંડારને આપી
છે તે પૃથ્વીયા મિ બીમસના મતની ભૂલ દર્શાવી આપશે

દૃષ્ટિયે પડતા હોય તો એ રૂપો માત્ર લખવામાં-જ વપરાતાં કૃત્રિમ રૂપો હોવા વાગ્યાપારના નિયમોનું જોધયે, નહિં તો અહ-અઝ એ રૂપો ઉચ્ચારસપ્રદાયના પ્રવૃત્તિસાતત્ય અવિ સતત પ્રવાહનો વિચ્છેદ કરશે. ૨૭ હું માત્ર એટલું જ જતાવી આપીશ કે હેમણે માની લીધેલો સિદ્ધાંત તદ્દન આધારરહિત છે, અને હેનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ કરતાં માત્રનો ચોખ્ખો વિચ્છેદ દર્શાવતાં, અનેક ઉદાહરણો વિદ્યમાન છે; જેમ કે, જ વૈદિક સંસ્કૃતમાં હતો, અને ઉત્તરકાલીન સંસ્કૃત-માંથી હ્રમ થયો હતો, પણ પાછો વૈદ્યાચીમા, પાલીમા, શીલની બાપાઓમાં, ગુજરાતીમાં અને મરાઠીમા દૃષ્ટિગોચર થયોછે; તે જ પ્રમાણે સંસ્કૃતના નવો પ્રાકૃતમાં જ થાયછે તો પણ ગુજરાતીમાં કેટલાક શબ્દોમાં પાછો ન આવી જાયછે (જેમ કે ઝ્ઞન, ધ્નિ, ત્તન, ધાન, ન્નિ ઇત્યાદિ; આ નિયમ વિશેનો આગળ ઉપર આપેલો ઉત્તર્ગ જુવો.)

વસ્તુતઃ પ્રાકૃત ભાષાઓ દ્વારા ગુજરાતીના વિકાસનો સમગ્ર ઇતિહાસ એ જ દર્શાવેછે કે જ્યારે કેટલાંક વાગ્યાપારગત લક્ષણો અમુક વિકાસ પામેછે ત્યારે એના એ લક્ષણો ગુજરાતીમાં અવિકૃતરૂપે પણ પ્રવેશ કરેછે અને છેવટ, જો હેવા ફેરફાર સાક્ષાત્ ભાષામા થયા ન હોય તો વૈયાકરણી સંસ્કૃત એ-ઐના પ્રાકૃતમાં અહ-અઝ થતા દર્શાવનારા ખાસ સૂત્રો શા માટે રચે એ સમઝવું અશક્ય છે. અહ અને અઝ એક વખત ભાષામાં હયાત હતા એ મતના સમર્થનમા મહે આપેલાં કારણો, વિશેષતઃ વિષેય ક્રિયામા રહેલી સમવક એ કારણ, વિરુદ્ધ પક્ષની દલીલોના કરતા મહે બલવત્તર લાગેછે.

મહારા મતનું સમર્થન કરતી એક અલ્પ સૂચના પ્રાકૃત બ્યાકરણમાં છે. સમોધનાર્થ ઉદ્ગારદર્શક અભ્યય (સં.) અર્થિનું પ્રાકૃતરૂપ વિકલ્પે એ અને અહ

૨૭ “એ-ઐ ને પ્રાકૃતમાથી વૈયાકરણીય વાતલ કરેલા છે શિષ્ટ પ્રાકૃતમાં સંસ્કૃત એ-ઐને ટેકાળે અહ-અઝ એવી જોડણી મઝી આવછે પરંતુ લોકની બોલીમાં એવી પૃથક્કૃતિ યદ્યં નહિં હોય, ઇટલે કે ઐ-ઐ તે ઐ-ઐ દ્વયે અપૃથક્કૃત બોલાતા જશે. એમ ન હોય તો સૈ ઐ સૈજપર બૌઝ એવા સાદા વાલ શબ્દોમાં ઐ-ઐ નો ઉચ્ચારસપ્રદાય વિચ્છિન્ન માનનાં શી રીતે જઝવાઈ રહે? વઝો રાઝને પ્રાપ્ત્ય વર્ગ રે, ન્હાઝ ને ન્હૌ બોલે છે તેમા વૃદ્ધિયુગ્મ અલ્પાને પણ દેલા દે છે, તે લોકવાર્ગીમાં ઐ-ઐ ના શુદ્ધ ઉચ્ચાર જઝવાયા ની સાક્ષી પૂરેછે.”

(વાગ્યાપાર પૃષ્ઠ ૮)

આ ઉતારા ઉપરથી જણાયે કે ૨૧ ૨૧ કે ૬ ધ્રુવે પેતાનો મત ઉચ્ચાર સપ્રદાયના સાતસની માન્યતાએ બાંધેલો.

યાયછે (સિ. હે. ૮-૧-૧૬૯). હેમચન્દ્રે (સં.) અગ્નિના પ્રાકૃતરૂપમાં એ અને જડ હોવા વિકલ્પ દર્શાવ્યો છે અને તદર્થે-પ્રાકૃતમાં એ (કે જો) ન હોવાથી આ એકપૂરતા અપવાદની ખાતર-એક ખાસ સૂત્ર રચ્યું છે; હવે જો વસ્તુસ્થિતિ મ્હેં વર્ણવી છે હેવી નહોત તે હેમચન્દ્રને હાલુ કરવાની કાંઈપણ આવશ્યકતા રહેત જ નહિ. તે ઉપરાંત, મ્હેં જતાવી આપ્યું છે તેમ, સંહિતાત્મક સ્વરો કરતાં વિશિષ્ટ સ્વરોનું ઉચ્ચારણ વધારે સરળ છે: આ સરંજતાથી આકર્ષાઈને પ્રાકૃત બોલનારાઓ સાક્ષાત્ બોલાતી ભાષામાં જડ અને જડ વાપરવા લાગ્યા. અત્યારે પણ આ વલણ પારસીઓની અસરવાળા છાપખાનાના કૌંઓઝિટરો અને છાપનારાઓમાં જોવામાં આવે છે; કારણ કે મૂળ પ્રતમાં મ્હેં ગૌરવ ઇત્યાદિ લખીને આપ્યું હોય છતાં પણ તેઓ મ્હને ગરવ ઇત્યાદિ છાપીને આપે છે.

એક અધિક પુરાવો ઉમેરીશ:-

ધનદેવગણિયે વિ. સં. ૧૫૦૨ માં લખેલા નેમિનાથ-જાગ નામના ગ્રન્થને અને આ શ્લોક આવે છે:-

સામી કેવલ કામિની કરિ પરી રાજીમતી નાદરી
સા સાંરી નિજકા ૧ રાજકુમરી મુગતિહ ગદ સાવરી ।
જે રેવડગિરિરાય કારિ ગમદ શ્રીનેમિપાયે નમદ
તે પામદ મુલસિદિ રિદિદિ રમદ શ્રી શાશ્વતી મોગવદ ॥

અહિંયાં જન્દના નિયમ પ્રમાણે ગદને સ્થાને ગૈ, રેવડ ને સ્થાને રૈ
ગમદ ને સ્થાને ગમૈ, નમદ ને સ્થાને નમૈ, પામદ ને સ્થાને પામૈ, રમદને સ્થાને રમૈ
અને મોગવદને સ્થાને મોગૈ બોધ્યે; અને છતાં પણ કતો જડને વળગી રહ્યો-
છે. આ આગ્રહ શિષ્ટપ્રયોગનું અનુરોધન નથી સૂચવતો પરંતુ ભાષાના
સાક્ષાત્ પ્રચારનું અનુવર્તન દર્શાવે છે: હેના વિશેષ પુરાવો એ છે કે પંક્તિ
૨ માં મુગતિહ શબ્દમાં જન્દના નિયમની અવગણના કરીને પણ જ અને
તિ અલગ રાખ્યા છે, અને એ જોડણી બોલાતા શબ્દનું જ પ્રતિબિંબ
છે એ સ્પષ્ટ છે. હું કબૂલ કરું છું કે આ શ્લોકમાં જડ છે તે અતિ ઇત્યાદિમાંથી
નીકળેલો છે, અને (સં. વૈરમાંથી વડરમા છે હોવા) સંધિસ્વર એમાંથી નીક-
ળેલો નથી. છતાં પણ, મ્હારી દલીલ હાવી છે: કાર્ણ એક મૂળમાંથી ઉદ્-
ભવેલો જડ એ રૂપે દયાત હોવાનો જ એક દાખલો હોય, તો અન્ય પ્રસંગે
એટલે કે એના વિકારરૂપે એ વિષમાનૂ ન હોય એમ માનવાનું કાંઈ પણ
પ્રયોજન નથી.

છેવટ હું એટલું કેહીશ કે જદ અને જય અને જડ અને જવ એ સર્વને

આ વ્યાખ્યાનમાં પ્રતિ-
પ્રાદિત કરેલા મતમાં
ઉચ્ચારશાસ્ત્રોચિત સત્ય
અને સાધવ (બીજા-
સાધવ) બંને જળવાઈ
રહે છે.

એ અને ઓના વિવૃત્ત ઉચ્ચારના મૂળ તરીકે સ્વીકારવાને
બદલે માત્ર જય અને જવને જ હેના મૂળ તરીકે સ્વી-
કારવામાં આવે તો કે જા વ્યાખ્યાનમાં મૂંઝવેલો
વીજલાયવનો નિયમ જળવાય છે. આ લાભ કાંઈ નહોતો
નથી; અક્ષયત્ત ઉચ્ચારશાસ્ત્રના સત્યનું અનુરોધન એ
પ્રથમ સરત છે, અને એ હામાં જળવાઈ છે.

હવે જોમાં જદ અને જડ ના વિવૃત્ત જ અને જા થવાને બદલે
જદ અને જડના વિવૃત્ત યુજરાતીમાં એ અને ઓ થાય છે, અથવા તો
જ અને જા ન થતા જદ અને જડ જ રહે છે, હેવાં કેટલાંક ઉદાહરણો
હોય હેવાં ઉદાહરણો. આપું છું.

ઉદાહરણો:—

દે કે અદ

સં.

પ્રા. કે અપ.

યુજ.

હૃદયકં

હિમમઠ

હેધુ કે

હૃદમઠ હૃદ

હૃદ્યુ

ચૈત્ર

(પરભાષો; પ્રાકૃતહાર નહિ)

ચૈતર કે ચૈતર

શતકં

સવ(કં)

સહક કે સેકં

ઔ કે અડ

ચતુર્દશ

ચત્તરહ

ચૌદ કે ચૌદ

સર્વ

સર્વો

સવ-સડ

સૌ

આ શબ્દોમાં જદ અને જડ ના વિવૃત્ત જ અને જા થતા અટકાવનાર
કારણની કે કારણોની તપાસ કરવી રસદાયી થશે.
આપણને અવકાશ પૂરતો નથી, પરંતુ હવે તહમે જોઈ
સકશો કે લગભગ સર્વ શબ્દોમાં સ્વરિતત્વ એ જ
નિર્ણાયક કારણ છે. જ્યાં હેની પ્રવૃત્તિ જોવામાં ન આવે ત્યાં બીજું કાંઈ
પણ કારણ ચોક્કસ મળી આવશે; જેમ કે, સૌ શબ્દમાં હેને સૌ (= શત્)

શબ્દથી અસંદિગ્ધ રાખવાની સ્વાભાવિક અને અગણ્ય જ પ્રવર્તતી ઇચ્છાને
પરિણામે વિવૃત્ત જા આવતો અટકે છે;

વિરૂત ઉચ્ચારના બીજા કેટલાક દેખીતા અસાધારણ પ્રકારો તે હું
 વિરૂત ઉચ્ચારના દેખીતા અસાધારણ પ્રકારનાં
 ઉદાહરણો

ર્જ

સં.

પ્રા. કે અપ.

ગુજ.

ચિતરિત:

વિદ્યર્થ

મ્હત્ય

સીમન્તક

સીમંતક-સીમંતક

સંધે એ. ધો.

કાટિ

કદી

કઠિય

(અર્થ ફરી જાય છે)

તટી

તળી

તેજ્ય ને

ગઢક

ગઢક

ગંડો (એ નામનું પ્રાણી)

સરી

સરી

સેર્ય

(=પ્રવાહની ધાર; હારની સેર્ય)

પિણ્ડક:

પેણ્ડ

પર્ણ

ચન્દુક:

ચેન્દુઓ

ચેન્દ

ચિન્હ

ચેન્હ

ચર્ચા-

પ્રહર

પ્રહર પ્રહર

પ્રહોર

નચર

નહર નહર

નહોર

મહાર્ધક

મહાર્ધક મહાર્ધક

મોરું

ચાતં

ચાત

ચો

(ચલે, ગળચ ધત્યાદિમાં થાય છે; ધા
 પણ છે, ચસા, ગળસા ધ.)

મુહં

મુઈ

મ્હાં

મુહકલ:

મુહકલ મુહકલ મુહકલ

મ્હકલ

મુઠ:

મુઠ

મોર

મુઠ.

મુઠ

મોઠ

ચપા

(પરબાપો)

ચાપા

સચિ:

સઈ

સાચ

(સિય) કોદલક

કવિલો

,, ઓસરિઆ

ઓસરી

કોઠિલ	કોદલા	કચિલ
ઠઠવ:	ઠઠલુ	ઠઠિવ
મૃત્યુ:	મૃતુ	મતિ
✓ પ્રાધૂર્ણક:	પ્રાહુળ્લ	પ્રહાળો
સ્વર્ધક	મુગર્ધ	સંધુ
કુદાલક:	કુશાલક	કાંદાલો
	(વેર્ય) મોક્ષિમર્ત	મોક્ષિયુ
		(=વમન કરી કાઢયું)

આ ઉદાહરણોને તપાસીશુ તો વિવૃત ઉચ્ચારનો ખુલાસો પ્રાપ્ત થાય: મળી જશે. જેમ કે:-વિદ્યો, મુદ્દ અને મુદ્દલનાં અન્ય ઉત્કર્ષની પ્રવૃત્તિ થતાં એટલે કે હોના આઘ અક્ષર તરફ પરાક્ષિપ થતાં દ્વિઅત્થી, મ્હુમ અને મ્હુમડલ હોવાં રૂપાન્તરો બનેછે; ત્હાર પછી એ રૂપાન્તરોમાંનાં તેમ જ સીમંતલનાં રૂપાન્તર સીમંતલમાંનાં ફક્ત કે ફક્ત અને ઠમ એ સ્વરયુગ્મોનાં અંગમૂલ સ્વરોનો વ્યત્યય થવાથી અફ અને અઠ એ સ્વરયુગ્મો પ્રાપ્ત થાયછે, અને ત્હાર પછી અય અને અઘ થઈને વિવૃત ઉચ્ચાર નીવડેછે. (સીમંતલ-સદ્ગતમાં અનુસ્વાર કામળ થઈ જાયછે, અને દ્વિઅત્થી-મ્હુઅત્થીમાં રહેલા સમળ સંયોગનું એક અંગ હુમ થતાં એકલો ન બાકી રહેછે (અને હોનો પણ, હોના મહાપ્રાણુત્વનો નાશ થતાં, ત બનેછે), પરંતુ બીજાં અનેક ઉદાહરણોમાં બનેછે તેમ) પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થતો નથી.

કટિ-તટી-ગડો-સરી-ગુઠ-ગુઠ હોમાં આઘ શ્રુતિના જ પછી, યથા-વકાશ હ કે હોનો, કાંઈક અસાધારણ પ્રક્ષેપ થાયછે, અને યથાના હની પૂર્વે હોવી જ રીતે બનો પ્રક્ષેપ થાયછે; અને એ પ્રમાણે વિવૃત ઉચ્ચાર માટે જોઈતી સામગ્રી પૂરી પડેછે. કાંઈક હાલું અનુમાન કર્યા શિવાય વિવૃત ઉચ્ચારનો ખુલાસો આપી સકાતો નથી.

હેવો જ અસાધારણ પરંતુ બિજા પ્રકારનો વિકાર સૂર, કોદલ, કોદલા અને ઓસરિઆ શબ્દોમાં બનેછે; ત્હાં પ્રથમ અક્ષરમા રહેલા ક અને ઓનો ગમે તે કારણે અઠ થાયછે, અને એથી વિવૃત ઉચ્ચાર માટેની સામગ્રી પ્રાપ્ત થાયછે.

૨૮ તડિય શબ્દની બાબતમાં હોનો પ્રક્ષેપ માત્રા વિના ખુલાસો આપવો રહ્ય છે. અમૂલોપિ ક્વચિત્ ૨મા પ્રવિષ્ટ થાયછે, અને તદીનું ત્રીય થઈને તરહી-તરહ્ય-તવહ્ય-તડિય હોવાં રૂપાન્તરો બનેછે (અઘાપિ તડિય (=કાટ) અર્થે તરહ-તવહ શબ્દો વપરાયછે, કાંઈ વસ્તુમાં ફાટ પડે ત્હારે હોમાં જે તટ લક્ષણ થવા હોય એમ લાગેછે.) કદીની બાબતમાં પણ ઓગળતું રની સહાયતાથી હોવો જ ખુલાસો ન આપી સકાય?

ગ્રહર (પદ્મ-મ્હમર), નગર (નહર-મ્હમર), મહાર્પક (મહમ્મર-મ્હમ્મર) એ શબ્દોમાં મધ્યવર્તી સ્વરસુગ્મ બબનો હેવી જ રીતે બઝ થતાં વિવૃત બીને માટે દ્વાર ખુલ્લું થાયછે.

છેવટ પિંડ, ચિન્હ, ઉદ્ભવ, મૃત્યુ, કુસાલક, સ્વર્ગક (સુધર્મ), પ્રાવૃણક (પ્રાણુજીવ) એ શબ્દોમાં, પ્રથમ દૂસ્વ ર અને દૂસ્વ રની પછી સંયોગ આવે છે. હોય તો ર અને રને સ્થાને વધાકમ ર અને બો આવે (સિ. દે. ૮-૧-૮૫ અને ૮-૧-૧૧૬) એ નિયમની પ્રવૃત્તિ થતાં, પ્રથમ તો ર અને બો પ્રાપ્ત થાયછે; એટલું લક્ષમાં રાખવાનું છે કે આ ર અને બો તે પાક્ષી અને હેના જેવી પ્રાકૃત ભાષાઓમાંના દૂસ્વ ર અને બો છે અને એ દૂસ્વ ર-બો તત્ત્વતઃ અને ઉચ્ચાર-દૃષ્ટિએ વિવૃત ઉચ્ચારથી ભિન્ન હોવા છતાં પણ એક પ્રકારે હેના સરખા જ છે. અને એ સાદૃશ્યને પ્રસ્તુત શબ્દોના ગુજરાતી વિકારોમાં રહેલા વિવૃત ઉચ્ચારનું કારણ માની સકાય. ઓક્કિમરમાં સંયોગને લીધે બો ઉપર દર્શાવેલું દૂસ્વ રપ પામતો લાગેછે અને ત્હાર પછી હેને પણ ઉપરઆપેલો ખુલાસો લાગુ પડેછે; અથવા તો એ શબ્દમાં બો છે ત્હેને પ્રથમથી જ પાક્ષીભાષાને દૂસ્વ બો માનવો એ વધારે સાફ છે.

હવે વિવૃત જ અને જા વિશેના ઉત્સર્ગની બ્યાખ્યાનો અપરાર્ધ (જ), અર્ધવિવૃત અને વિવૃત બનવા વિશેના અંશ, લખ્યે. એ ઉચ્ચારને અર્ધવિવૃત ઠહેવામાં જે વિશેષાર્થ હું દર્શાવવા ઇચ્છું તે સંક્ષેપમાં સમઝાવીશ. મધ્યવર્તી જ-બઝને સ્થાને જે વિવૃત (જ-જા) ઉચ્ચાર આવેછે તે, શબ્દમાંના અધિકતમ આવ્યતાવાળા મધ્યભાગરૂપ પ્રધાનતમ સ્થાનને લીધે, સુચકતા અને સંપૂર્ણ રીતે વિવૃત બનેછે; અને અન્ત્ય જ-બઝને સ્થાને આવતા એ-બો, શબ્દના ઉચ્ચારણના અવરોધને અંતે હોવાથી, મધ્યવર્તી વિવૃત ઉચ્ચાર કરતાં સ્વાભાવિક રીતે ઓછા વિવૃત હોયછે.

આ અર્ધવિવૃત ઉચ્ચારનાં ગુજરાતીમાં પુષ્કળ ઉદાહરણો છે:-

અર્ધવિવૃત ઉચ્ચારનાં

ઉદાહરણો.

પ્રા. કે અપ.

ગુજ.

(ઉત્તરકાલીન અપ. પણ ખરી.)

છદ

છ

વરદ

વર

બનદ

બન

તડ
કરડ
ઘોડડ

ર્તા
ર્કર્
ર્ઘોર્

સહોપમાં કહિયે તો, ક્રિયાપદોનાં વતમાનકાળમાં ત્રીજા પુરુષનાં એક-વચનનાં રૂપોનો અન્ત્ય એ, અને ઓકારાંત નામો કે વિશેષણોનાં નરજાતિનાં પ્રથમા એકવચનનાં રૂપોનો અન્ત્ય ઓ, અને ક્રિયાપદોનાં આદ્યાર્થ ત્રીજા પુરુષ એક વચનનાં રૂપોનો અન્ત્ય ઓ, એ સર્વેનો તેમ જ અન્ય શબ્દોનાં કે રૂપોના અન્ત્ય એ-ઓનો અર્થવિવૃત્ત ઉચ્ચાર થાયછે;

હવે આપણે ગુજરાતી ઉચ્ચારશાસ્ત્રના ક્ષેત્રના અન્ય અન્વેષકાએ ગુજરાતી ઉચ્ચાર-શાસ્ત્રીઓ અને આ વિવૃત્ત ઉચ્ચાર. આ વિવૃત્ત ઝ અને જાનું નિરૂપણ કર્યુંછે કે નહિ, અને કર્યુંછે તો શું કર્યુંછે, એ વિશે વિચાર કરિયે. હું નિશ્ચિત કરી સક્યોછું ત્યાંસુધી તો મનલાલ શાસ્ત્રીએ આ ઉચ્ચારનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી જણાતો, તો પછી હેતી પૃથક્કૃતિ ક્યાંથી જ કરી હોય. આ ઉક્તિ હેમના પ્રકાશિત થયેલા ગ્રન્થોને અનુલક્ષીને જ કરવામાં આવીછે. પરંતુ પિ સં. ૧૯૪૨ના ભાદ્રપદ સુદિ (૧) મનલાલ શાસ્ત્રી ૧૫ ને દિને મહેને લખેલા ખાનગી પત્રમાં, એ વિશે મહુ કરેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં, તેઓ આ ઉચ્ચારનું અસ્તિત્વ સ્વીકારેછે, હેને (કંઠતાલમ્ય કે કઠોણ્ય ને બદલે) શુદ્ધ કંઠ્ય કહેછે, હેના ઉદાહરણો આપેછે, પ્રાકૃત કે પ્રાચીન ગુજરાતી બ્ધાકરણોમાં આ ઉચ્ચારનો ઉદ્ભવ નથી ચર્ચ્યો એમ કહેછે, અને, હેમને એક મારવાડીએ એક વખત બતાવેલી વૃષુરાજ રાજાની જૂની પ્રતને અનુસરીને, ગુજરાતીમાં આ વિવૃત્ત ઉચ્ચાર દર્શાવવાને અવળી માત્રા વાપરવાની ભલામણ કરેછે, હેમના પત્રમાંથી કેટલોક અંશ નીચે ઉતાર્યોછે --

“એ, બા અહાર કંઠતાલસ્થાન છે પણ ગૂર્જર ભાષામાં કેટલાએક શબ્દોમાં કેવલ કંઠ્ય બોલાય છે. તેમજ ઓ અહારનુ કઠોણ સ્થાન છે પણ ગૂર્જર ભાષામાં કેટલાએક શબ્દોમાં કેવલ કંઠ્ય બોલાય છે ઉદાહરણ એ સરો-અંસરો (બા ચોમાસામાં કાંઠાશુક નાનુ છાડ યાય છે). ગેર-ગેવ. ચેર, ચેર (એક છાડ છે) ચદિર=ચદર= ચેર વેર=વેર, દેર, તેમજ કોડી, ફોડી કોમલ, ફોચલ, જોલ, જોડ, મોલ, ગોલ ચોલ (લલચીજનુ જાડ), રોલ, જોલ, જોલામડલ, જોલડ (એક માળણ છે) કેવલ કંઠ્યનુ ચિહ્ન બવલ્લી માત્રા લખાય તેનું કારણ પ્રાચીન ગૂર્જર બ્ધાકરણમાં નથી તેમ પ્રાકૃતમાં પણ નથી. એક વહીવંતો મારવાડી માત્ર મળ્યો હતો તેની પાસે મારવાડી ભાષાવાળો પૃથ્વીરાજનો રાષો હતો તેમાં બા પ્રમાણે લખેલું હતું. મકરદરા મકવાળર્ત હર્થ નિત શુદ્ધ હમેશ. પછી તે માટને મેં પૂછ્યું ત્યારે તેને

કનુ ક ધમારાં જેટલાં પુસ્તક છે તેમાં એ અને ઈ અને ઓ અને ઍ એમ ઉચાર ચડલાય છે ત્યારે જવલી માત્રા લચાય છે. હવે આપણે પણ એમ રીતિ રાખવી એવું મારું મત છે.”

શાસ્ત્રીએ અહિંયાં સૂચવેલી એ ઉચ્ચારની સંક્ષિપ્ત અને પ્રાસંગિક પૃથક્ક્રિયા માત્ર એકાંશે ખરી છે; કંઠસ્થાન વસ્તુતઃ અઃ અને અઃના અને લીધે છે એટલાપૂરતું હેમાં સત્ય છે; પરંતુ વિષ્ટત ઉચ્ચારની ઉત્પત્તિના કારણભૂત યુ અને ય-રૂપી એટલાંજ ઉપયોગી તત્ત્વોનું હેમાં દર્શન થયું નથી. જરૂરને જાહેર દ્વારા વ્યુત્પાદિત કરવામાં શાસ્ત્રીએ પગેરું સાચું લીધું છે, પરંતુ પદપંક્તિને મૂલ્યપર્યન્ત બરાબર જોઈ સકયા નથી.

કવિ નર્મદાસંકરે આ વિષ્ટત ઉચ્ચારને હેમના નર્મ-કોશની પ્રસ્તાવનામાં વર્ણુવ્યો છે, પરંતુ હેના ઉદ્ભવનો ખુલાસો આપવામાં (૨) કવિ નર્મદાસંકરે; વિષ્ટત ઉચ્ચારના હેમણે આપેલા ખુલાસાની શુભ હોષ પરીક્ષા એ તદ્દન ખોટું માર્ગ ચૂકી ગયા છે. જો ધ્રુવાદિ શબ્દોમાં રહેલા હને, અથવા તો ઉચ્ચારદોષને, હેમણે વિષ્ટત ઉચ્ચારનું કારણ માનેલ છે.^{૨૯} પરંતુ હેમણે આપેલાં ઉદાહરણોની લાંબી યાદી તરફ દૃષ્ટિ નાખવાથી જ, અને પૂર્વગત ચર્ચામાં મ્હેં આપેલા પૃથક્કરણના અને વાગ્ધ્યાપારના ઇતિહાસના પ્રકાશમાં હેમનો મત તપાસી જોવાથી તરત જ જણાશે કે કવિ લક્ષ્ય ચૂકયા છે.

નવલરામ લક્ષ્મીરામે વિષ્ટત ઉચ્ચારને સ્વીકાર્યો છે, પરંતુ એ કેમ અને કહાંથી ઉત્પન્ન થયો એ વિશે અન્વેષણ કરવાનો યત્ન જ નથી કર્યો.^{૩૦}

રા. રા. કેશવલાલ હ. ધ્રુવે (જેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સમક્ષ પોતે વાંચેલા) વાગ્ધ્યાપાર નામના ઉપયોગી લેખમાં આ (૪) રા. રા. કે. હ. ધ્રુવે ઉચ્ચાર વિશે ચર્ચા કરી છે અને હેની ઉત્પત્તિ વિશે પોતાના મતનો પુરસ્કાર કર્યો છે. એ હું અહિંયાં સંક્ષેપમાં આપીશ અને હેની પરીક્ષા કરીશ.

આ ઉચ્ચારનાં ઉદાહરણોના હેમણે બે વર્ગો પાડ્યા છે. (૧) સ્વતઃસિદ્ધ, જેટલે મૂળથી જ વિદ્યમાન, અને (૨) સાધિત, જેટલે વાગ્ધ્યાપારગત વિકાસ દ્વારા પ્રાપ્ત. વિદેશીય ભાષાઓમાંથી આવેલા ગર્વ ધ્રુવાદિ શબ્દોમાં સ્વતઃસિદ્ધ વિષ્ટત ઉચ્ચાર છે, અને ઘર્, ચર્ક ઇત્યાદિ શબ્દોનો વિષ્ટત ઉચ્ચાર સાધિત છે એમ

૧ ૨૯ નર્મ-કોશની પ્રસ્તાવના, પૃષ્ઠ. ૭.

૩૦ નવલપ્રવાવલી, ભાગ ૩ પૃ. ૧૪૩ નોંધ.

તેઓ માનેછે. વર્ગ (૨) માં રહેલા વિવૃત ઉચ્ચારનાં તેઓ નીચે પ્રમાણે કારણો દર્શાવેછે:—

- (૧) કાર્ધવાર એ સંયોગલોપને પરિણામે આવેછે; માત્રાની સંખ્યામાં પડેલી ખોટ પૂરી આપવા માટે સ્વરને વિવૃત કરવામાં આવેછે; જેમ કે પદ્મો, -પંઠો, વહિર્-વર્હ, ચતુષ્ક-ચતુક-ચાંક;
- (૨) કવચિત્ કામળ અનુસ્વારના આગમથી ઉચ્ચાર વિવૃત બનેછે; જેમ કે ફટ સ્વ, વર્ગ, પાંક, ચાંક;
- (૩) કાર્ધક વખતે પાછળ આવતો અનુનાસિક વ્યંજન વિવૃત ઉચ્ચારની ઉત્પત્તિમાં સહાયક બનેછે, જેમ કે નર્ગ, કર્મ; દર્ન; મર્મ; ધર્મ; રત્ન; ધત્તાદિ.
- (૪) કવચિત્ પૂર્વોક્ત કારણ નથી હોતાં, પણ એક શબ્દને સમાનરૂપ પણ સંવૃત ઉચ્ચારવાળા અને ભિન્ન અર્થવાળા અન્ય શબ્દથી અસંદિગ્ધ રાખવા ઉચ્ચાર વિવૃત કરવામાં આવેછે; જેમ કે કરે હાથવડે, કર; ગોઝ, ગાંઝ (શેરડીનો), મોર, માર (આખાનો); કોઠી, કાંઠી (કાઠનું ઝાડ). આ ક્રિયાને હેમણે વિવૃત્તવિચાર નામ આપ્યુંછે (વાચ્યાપાર પૃ. ૮ અને પૃ. ૧૦).

હવે આપણે હેમના અભિપ્રાયો તપાસીએ. પ્રારંભમાં હું હેની સમગ્રરૂપે

ટીકા કરવાની હિમ્મત કરીશ; એ અને જો વિવૃત થવાની આ ક્રિયા કેમ જાણે કે એક અત્યંત અનિ-યત થતના હોય, અને હેના ઉદ્ભવનાં નાના પ્રકારનાં અને દેખીતી રીતે ઢગધડા વિનાનાં કારણો સ્વચ્છન્દે દર્શાવવાનાં હોય, હેની રીતે રા. રા. કેશવલાલ ધ્રુવે

રા. રા. ધ્રુવના મતની પરીક્ષા, એ બીજાલાયક રહિત છે, અને ઉચ્ચાર દૃષ્ટિએ અવધાર્ય છે.

હેની પ્રયત્નક્રિયા કરીછે. દૂકામાં કહિયે તો એ ઘીજટાવથી રહિત અને ક્રિટિકે દરજ્જે અસાક્ષીય છે. મ્હે આપેલી પ્રયત્નક્રિયામાં સર્વે સંકપ પ્રકારોનો એક જ સર્વસાધારણ બીજભૂત, જ્ય અને જવ્ની પ્રાપ્તિરૂપ, નિયમ દર્શાવે છે, અને એ નિયમની અંદર પરભાષાના શબ્દોનો સંગ્રહ ઘર્ષ સંગ્રહ. તે ઉપરાંત હેમની કલ્પના ઉચ્ચારના વિકાસને અનુસરતી નથી.

હવે હું રા. રા. કેશવલાલના અભિપ્રાયોમાંથી પ્રત્યેકને છૂટો લઇને તપાસીશ.

ગર્વ ધત્તાદિ વિદેશીય શબ્દોના વિવૃત ઉચ્ચારને હેમણે સ્વત સિદ્ધ કહ્યોછે, પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ હેની છે કે અરમી અને ફારસીમાં શબ્દ ગર્વ નથી પણ ગર્વ છે; અને હેમાં રહેલા જ્વ ઉચ્ચારમાંથી આપણે શુભરાતી વિવૃત

આ ઉપરથી જણાશે કે હાલની પૃથક્ક્રિયા ગૌરવદ્રુષ્ટ તેમ જ હેના વિષયમૂલ શબ્દોના ખરા વાગ્વ્યાપારગત પ્રતિષ્ઠાનું ઉલ્લંઘન કરનારી છે. એ પાંચ લક્ષમાં આવશે કે આ પૃથક્ક્રિયા રચવામાં રા. રા. કેશવલાલે અત્યંત અલ્પ ઉદાહરણો ઉપર આધાર રાખ્યો છે જેમાંનાં કેટલાંક તો અસાધારણ છે; અને વિવૃત ઉચ્ચારની જે આપેલી પૃથક્ક્રિયામાં સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપાદિત કરેલા સર્વ-સાધારણ નિયમના અંગમાં આવી જતાં અતિપુષ્કળ ઉદાહરણોની હેમણે ઉપેક્ષા કરી છે. જદ, હદો, વધું, ઘડિ એ પ્રકારના શબ્દોનો હેમણે ખુલાસો આપેો જ નથી. અને હેમણે આપેલું વિવૃતવિધાન એ નામ છે તો સુંદર, પરંતુ હેમાં હોય એ રહેલો છે કે એથી આ ઘટના એક જ અભિવ્યક્તિ ક્રિયા હોય. હેના વાસ થાય છે, જ્યારે વસ્તુતઃ અનેક ક્રિયાઓની સંખ્યાની એ ઉદ્ધૃતિ કરી છે, જેમકે ગદ-ગડ, જય-જવ; જય-જવ; અને પછી જ-ઝ. આ પ્રમાણે એ નામવિધાન આ મિશ્રરૂપ ઘટનાની અવયવ પૃથક્ક્રિયાનું પરિણામ છે; કીજાણવ જળવાય તેવા એક સરળ કેન્દ્રમૂલ નિયમનું દર્શન થતાં જ એ ઘટનાની મિશ્રરૂપતા પ્રકટ થાય છે.

આટલું ગુજરાતી ઉચ્ચારશાસ્ત્રના ગુજરાતી લેખકો વિશે કહ્યું. તે શિવાયના લેખકોમાંથી જેમણે વિવૃતઉચ્ચારનો પ્રસક્ત કે જેમણે આ વિવૃતઉચ્ચારનો નિર્દેશ કર્યો હોય તેવા અન્ય પંડિતો, જેમના મતની અર્થ-સર જોઈએ, શ્રીઅરસનના મત પરોક્ષ નિર્દેશ કર્યો હોય તેવા આચાર્યશ્રીઅરસન, મિ. ઇન્ડિસ, ડૉ. સર રા. ગો. લાંડારકર અને ડૉ. ટેસિટોરી. સર જોઈએ શ્રીઅરસને આ વિષયના માત્ર પ્રથમસ્તરમાં જ પ્રવેશ કર્યો છે, અને વિવૃત જ અને જોઈએ ઉચ્ચારની ઉત્પત્તિવિશે ચર્ચા કરી જ નથી. એ ઉપર ચોટિયા નિર્દેશમાં પણ હેમણે બુદ્ધિપ્રેરણા આપી છે, જે જે અન્યત્ર હોઈ શકે. પરંતુ આ સ્થળે ફરીથી નિર્દેશ કરવાથી અનુકૂળતા થશે. હેમણે વિવૃત જ ને short (હ્રસ્વ) અને વિવૃત જ ને broad (પ્રહોળા) કહ્યો છે; અને કહ્યું છે કે “ગુજરાતીમાં હ્રસ્વ એ તેમ જ દીર્ઘ એ છે.” હેમાં “હ્રસ્વ જો નથી, પરંતુ હેને બદલે કેટલાંક શબ્દોમાં જોનો allમાંના તે જેવા પ્રહોળા ઉચ્ચાર કરવામાં આવે છે.” ૩૪

અહિંમાં કાંઈક જોડાણ થયેલો જણાય છે; એ અને જો અને કાં તે પ્રહોળા. અથવા હ્રસ્વ અને દીર્ઘ હોય. હવે

(૩) અહિંયાં દર્શાવેલું કારણ દેખીતી રીતે જોઈએ અને તરંગી છે. નળ અને દળી (દોહની, દહણી) માં રહેલો અર્થ કે અર્થ એ જ વિવૃત ઉચ્ચારનું કારણ છે એ સ્પષ્ટ છે, મીમ(એ મીળ અર્થમાં હોય તો,) ફારસી મૂમમાંથી નીકળ્યો છે (હિંદુસ્તાનમાં મૂમનો મીમ ઉચ્ચાર થાય છે), અને (એ રીતથી “round” (રાઉન્ડ)નું અર્થરૂપ વિવક્ષિત હોય તો) રાત્રિ શબ્દના મૂળ શબ્દ ‘round’માં જ ઉચ્ચાર આવેલો છે. એ દર્શન શબ્દ રાવના અભિ-સંસ્કાર અર્થે (મહુશ. કાકિયાવાડમાં) વપરાતો શબ્દ હોય તો એ દહન શબ્દ-માંથી દહ્યણ-દહ્યણ-દયન એ ક્રમે દ્વારા નીકળ્યો છે. ‘મકદૂર’ એટલે હિંમત અર્થમાં એ શબ્દ વિવક્ષિત હોય તો એ જાગ્યે જ શિષ્ટ પ્રયોગ ગણાય; તે ગમે તેમ હો, પણ હું હેની વ્યુત્પત્તિથી અચાત છું; પછી, દહનનો દહનશક્તિ, પ્રતાપ (=સામર્થ્ય), અને એ ઉપરથી હિંમત, હેવો અર્થ હોવાનું મહાર્ક અનુમાન સ્વીકાર્ય ગણાય તો બને. ર્મ (તેમ જ જર્મ, તર્મ, ર્મ) શબ્દનો વિવૃત ઉચ્ચાર દેખીતો અસાધારણ છે પણ અનુ-નાસિકને કારણે પ્રાપ્ત નથી થયો એ તો ચોક્કસ છે; ઉદાહરણ તરીકે, શુદ્ધ ધ્વનિ શબ્દસમૂહમાં અનુનાસિક જેવા કારણની સહાયતા વિના જ રતો વિવૃત જ થાય છે, અને મ્હે એ વિવૃત ઉચ્ચારની એક શક્ય ઉત્પત્તિ દર્શાવી છે પણ ખરી, જે સાધારણ નિયમ સાથે વધારે બંધ થયેલ છે. ગામ, કામ, નામ, વાન ધ્વનિના ગામ, કામ, નામ, વાન હોવા ઉચ્ચાર કરવાની પ્રાપ્તિનો નોંધે તેવ પ્રથમ દૃષ્ટિએ અનુનાસિકનું પરિણામ મનાય; અને કદાચ અનુનાસિકને એટલે અશે કારણ તરીકે પ્રવર્તે તો સ્વીકારી સકાય. પરંતુ એ શબ્દોમાં હેવો વિકાર જાનો થાય છે, એના કે જોનો નહિ; અને એથી આ તો કેન્દ્રભૂત મુખ્ય નિયમથી અસંબંધ, મર્યાદિત વિષયવાળી, તદ્દન નિરાળી જ વાગ્યાપારગત ક્રિયા છે.

(૪) આ તો ચોખ્ખી ભૂલ છે. મરિ, કઠી, ગલિ એ શબ્દોના વિવૃત ઉચ્ચારની ઉત્પત્તિ મ્હે દર્શાવી છે. કર (ક્રિયાપદ) કર્મમાંથી નીકળેલ છે એ સ્પષ્ટ છે અને અર્ધમાંથી વિવૃત ઉચ્ચાર થયો છે. તે ઉપરાંત, કરે અને કરને હાવી રીતે અસંદિગ્ધ રાખવાના ઉદ્દેશની કલ્પના તો અત્યંત કિલ્લ છે. વળી હેવો પ્રથમ કરી સકાય કે કરે અને કર્મ સરખા હોઈને વિશેષ લક્ષણની અપેક્ષા રહે; પરંતુ બોલે, જલે, જાપે ધ્વનિ ક્રિયાપદોના વર્તમાનકાળ ત્રીજા પુરુષ એકવચનના રૂપોના આખા સમ વિશે શી વ્યવસ્થા કરશે? વળી કોઈની કઠી સાથે જાનિત થાય, પણ મૂળ શબ્દ કઠનું શું? હેની સાથે સંદિગ્ધ થઈ જાય હેવો કોઈ પણ શબ્દ છે જ નહિ.

ઉચ્ચાર નીકળ્યો છે. આ પ્રમાણે સ્વતઃસિદ્ધ વિવૃત ઉચ્ચાર-વિશેનું કથન વસ્તુસ્થિતિ બેતા અપયાર્થ છે.

હવે, હેમણે આપેલા સાધિત વિવૃત ઉચ્ચારના ચાર પ્રકારો લખ્યા:—

- (૧) આ વર્ગમાંનાં ઉદાહરણો માટે જે કારણો દર્શાવવામાં આવ્યાં છે તે અપયાર્થ છે. સંયોગલોપથી થતી માત્રાદાનિનો પ્રતીકાર પૂર્વસ્વરના દીર્ઘત્વથી આપોઆપ યશે; એ કે જોના વિવૃતત્વથી વસ્તુતઃ કાંઈ પણ પ્રતીકાર થાય નહિ; કારણ કે પદ્યોમાં પાંચ માત્રાઓ છે અને દ્વિતોમાં ચાર જ છે. વળી, પદ્યો શબ્દ સંયોગલોપનું ઉદાહરણ ગણાય; પણ એ પદ્ધતિયે ષષ્ઠિ (પદસદ)ના વિવૃત જોના ખુલાસો શો આપશે? પરંતુ સંયોગલોપ અને હેને પરિણામે થતા માત્રાપરિપૂરણનો નિયમ અહિંમાં અવકાશરહિત છે. રા. રા. કેશવલાલે આપેલાં બીજા ત્રણ વર્ગોમાં પણ ષષ્ઠિનો સમાવેશ નથી થતો. તે જ પ્રમાણે વર્ણ (વસ્તુતઃ જ્ઞેય) શબ્દમાં ચાર માત્રા અને ચૈકમાં ત્રણ છે, પણ વર્ણમાં પાંચ અને ચતુષ્માં ચાર માત્રાઓ છે: આ પ્રમાણે, માત્રાસંખ્યાની પરિપૂર્તિ એ જ વળ જાતિ છે.

- (૨) અહિંયાં પણ કોમળ અનુસ્વારને પ્રમાણથી જ વિવૃત ઉચ્ચારનું કારણ માન્યો છે. પ્રથમ તો કોમળ અનુસ્વારને કારણે હાલું પરિણામ શા માટે આવે એ જ દુર્ગમ છે. વિવૃત ઉચ્ચાર અને કોમળ અનુસ્વારની સહવૃત્તિ છે એ નિઃશંક છે;—સંવૃત્ત એ-ઓ અને કોમળ અનુસ્વારનો યોગ દુર્લભ છે. પરંતુ રા. રા. કેશવલાલે આપેલાં પાંચ ઉદાહરણોમાંનાં વધારે નહિ તો ત્રણમાં તો વિવૃત ઉચ્ચારનો મહેં આપેલો ખુલાસો લાગૂ પડે છે. જેમકે, વૈગળ ૭૧(વિદ્ય) વર્ણનમાંથી આવ્યો છે; વૈક એ (પ્રા.) પદ્યક (સં.) પુષ્કમાંથી (પદ્યક દેશ્ય હોય કે પ્રાકૃત ૨૨ હોય); વધારાના શક્ય અને અપેક્ષિત ક્રમે પદ્યક-પદ્યક-પદ્યક હેવાં છે; અને ચૈક (સં.) ચમક (પ્રા.) ચમક, ચૈકમાંથી આવ્યો છે. [સમર્પયતિ-સમર્પેદ-સર્વપદ-સર્વે હેનો મુકાબલો લાભકારક યશે]. હાવી રીતે, જ્ય અને જ્ય તત્ત્વે અહિંયાં પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

૩૧. દેવીનામમાલ, ૬-૧૦૦ જુલો. ત્હાં મેઢનનો અર્થ યોગમાં સ્વર્ગ અને વૃત્તિમાં વૃત્તકર્ત્તા આવ્યો. ૩-૨૯ સ્થાને વૈગળો અર્થ યોગમાં વૈગળ અને દીકામાં વૃત્તકર્ત્તા આવ્યો છે.

૩૨. દેવીનામમાલ, ૬-૪૪ જુલો.

(૭) અહિંયા દર્શાવેલું કારણ દેખીતી રીતે જોઈએ અને તરંગી છે. નળ અને દાંળી (દોહની, દૂહણી) માં રહેલો અર્થ કે અર્થ એ જ વિવૃત ઉચ્ચારનું કારણ છે એ સ્પષ્ટ છે; મમિ(એ મીઠા અર્થમાં હોય તો,) ફારસી મૂમમાંથી નીકળ્યો છે (હિંદુસ્તાનમાં મૂમનો મમિ ઉચ્ચાર થાય છે), અને (એ રીતથી “round” (રાઉન્ડ)નું અપદ્રશ્ય વિવક્ષિત હોય તો) રાંત શબ્દના મૂળ શબ્દ ‘round’માં અર્થ ઉચ્ચાર આવેલો છે. એ દર્શન શબ્દ શવના અગ્નિ-સંસ્કાર અર્થે (મહુશઃ કાકિયાવાકમાં) વપરાતો શબ્દ હોય તો એ દહન શબ્દ-માંથી દૂહયન-દૂહયન-દયન એ ક્રમો દ્વારા નીકળ્યો છે. ‘મકદૂર’ એટલે હિંમત અર્થમાં એ શબ્દ વિવક્ષિત હોય તો એ આગળે જ શિષ્ટ પ્રયોગ, ગણ્યાય; તે ગમે તેમ હો, પણ હું હેની વ્યુત્પત્તિથી અચાત છું; પછી, દહનનો હહનશક્તિ, પ્રતાપ (=સામર્થ્ય), અને એ ઉપરથી હિંમત, હેવો અર્થ હોવાનું મહાર્ક અનુમાન સ્વીકાર્ય ગણાય તો લાગે. જમ (તેમ જ જમ, તમ, જમ) શબ્દનો વિવૃત ઉચ્ચાર દેખીતો અસાધારણ છે પણ અનુનાસિકને કારણે પ્રાપ્ત નથી થયો એ તો ચોક્કસ છે; ઉદાહરણ તરીકે, ગુહ્યતાદિ શબ્દસમૂહમાં અનુનાસિક જેવા કારણની સહાયતા વિના જ ડનો વિવૃત જાં થાય છે, અને મ્હે એ વિવૃત ઉચ્ચારની એક શક્ય ઉત્પત્તિ દર્શાવી છે પણ ખરી, જે સાધારણ નિયમ સાથે વધારે બંધ બેસે છે. ગામ, કામ, નામ, વાન ઇત્યાદિના ગામ, કામ, નામ, વાન હેવા ઉચ્ચાર કરવાની આમ્મજનોની ટેવ પ્રથમ દૃષ્ટિએ અનુનાસિકનું પરિણામ મનાય; અને કદાચ અનુનાસિકને એટલે અંશે કારણ તરીકે પ્રવર્તે તો સ્વીકારી સકાય. પરંતુ એ શબ્દોમાં હેવો વિકાર જાનો થાય છે, એના કે જોનો નહિ; અને એથી આ તો કેન્દ્રભૂત મુખ્ય નિયમથી અસંબંધ, મર્યાદિત વિષયવાળી, તદ્દન નિરાળી જ વાગ્યાપારગત ક્રિયા છે.

(૪) આ તો ચોખ્ખી ભૂલ છે. મરિ, કઠી, ગાંઠિ એ શબ્દોના વિવૃત ઉચ્ચારની ઉત્પત્તિ મ્હે દર્શાવી છે. કર (ક્રિયાપદ) કદમાંથી નીકળેલ છે એ સ્પષ્ટ છે અને જદમાંથી વિવૃત ઉચ્ચાર થયો છે. તે ઉપરાંત, કરે અને કરને હાવી રીતે અસંદિગ્ધ રાખવાના ઉદ્દેશની કલ્પના તો અત્યંત કિલ્લ છે. વળી હેવો પ્રશ્ન કરી સકાય કે કરે અને કર સરખા હોઈને વિશેષ લક્ષણની અપેક્ષા રહે; પરંતુ બોલે, જલે, જાણે ઇત્યાદિ ક્રિયાપદોનાં વર્તમાનકાળ ત્રીજા પુરુષ એકવચનનાં રૂપોના આખા સમૂહ વિશે શી વ્યવસ્થા કરશે? વળી કોઠીની કઠી સાથે બાન્ધા થાય, પણ મૂળ શબ્દ કોઠનું શું? હેની સાથે સંદિગ્ધ થઈ જાય હેવો કોઈ પણ શબ્દ છે જ નહિ.

આ ઉપરથી જણાશે કે હાંવી પૃથક્ક્રિયા ગૌરવદ્રુષ્ટ તેમ જ હેના વિષયમૂલ શબ્દોના ખરા વાચ્યપારમત પ્રતિષ્ઠાનું ઉલ્લંઘન કરનારી છે. એ પણ લક્ષમાં આવશે કે આ પૃથક્ક્રિયા રચનામાં રા. રા. કેશવલાલે અત્યંત અલ્પ ઉદાહરણો, ઉપર આધાર રાખ્યો છે જેમાંનાં કેટલાંક તો અસાધારણ છે; અને વિવૃત ઉચ્ચારની મૂંઝવણી પૃથક્ક્રિયામાં સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપાદિત કરેલા સર્વ-સાધારણ નિયમના અંગમાં આવી જતાં અતિયુક્તજન ઉદાહરણોની હેમણે ઉપેક્ષા કરી છે. વદ, હરો, વલું, મઠિ એ પ્રકારના શબ્દોના હેમણે ખુલાસો આપ્યો જ નથી. અને હેમણે આપેલું વિવૃત્તવિધાન એ નામ છે તો સુંદર, પરંતુ હેમાં દોષ એ રહેલો છે કે એથી આ ઘટના એક જ અમિશરૂપ ક્રિયા હોય હોવા ભાસ થાય છે, જ્યારે વસ્તુતઃ અનેક ક્રિયાઓની સૂંખલાની એ ઉલ્લી ઠીક છે, જેમકે અદ-અડ, અય-અઝ, અયુ-અવુ; અને પછી અ-ઓ. આ પ્રમાણે એ નામવિધાન આ મિશરૂપ ઘટનાની અવધાર્ય પૃથક્ક્રિયાનું પરિણામ છે; કાજલાવ જળવાય તેવા એક સરળ કેન્દ્રમૂલ નિયમનું દર્શન થતાં જ એ ઘટનાની મિશરૂપતા પ્રકટ થાય છે.

આટલું ગુજરાતી ઉચ્ચારશાસ્ત્રના ગુજરાતી લેખકો વિશે કહ્યું. તે જોમણે આ વિવૃત્તઉચ્ચારનો નિર્દેશ કર્યો હોય હોવા મારા જાણવામાં આવે છે. જોમણે આ વિવૃત્તઉચ્ચારનો નિર્દેશ કર્યો હોય હોવા અન્ય પંડિતો, હેમના મતની ચર્ચા-સર જોમણે ઓઅરસનનો મત સિવાયના લેખકોમાંથી જોમણે વિવૃત્તઉચ્ચારનો પ્રસક્ત કે પરાક્ષ નિર્દેશ કર્યો હોય હોવા મારા જાણવામાં આવે છે. સર જોમણે ઓઅરસન, મિંઠ બીમિસ, ડાંઠો સર રા. ગો. ભાંગરકર અને ડાંઠો રેસિટોરી. સર જોમણે ઓઅરસને આ વિષયના માત્ર પ્રથમસ્તરમાં જ પ્રવેશ કર્યો છે, અને વિવૃત્ત અં અને ઓના ઉચ્ચારની ઉત્પત્તિવિશે ચર્ચા કરી જ નથી. આ ઉપર ચોટિયા નિર્દેશમાં પણ હેમણે ભૂલચાપો ખાધી છે, જે મૂંઝવણ અન્યત્ર દર્શાવી છે. --પરંતુ આ સ્થળે ફરીથી નિર્દિષ્ટ કરવાથી અનુકૂળતા થશે. હેમણે વિવૃત્ત અં ને short (દૂસ્વ) અને વિવૃત્ત ઓને broad (મોળા) કહ્યો છે; અને કહ્યું છે કે "ગુજરાતીમાં દૂસ્વ એ તેમ જ દીર્ઘ એ છે." હેમાં "દૂસ્વ" જો નથી, પરંતુ હેને જલ્દે કેટલાંક શબ્દોમાં ઓનો allમાંના a જેવા મોળા ઉચ્ચાર કરવામાં આવે છે." ૩૪

અહિંમાં કાંઈક ગોટાળો થયેલો જણાય છે; એ અને ઓ બંને કાં તો મોળા (વિવૃત) અને સાંકડા (સંવૃત) હોય, અથવા હવ્વ અને દીર્ઘ હોય. હવ્વ

एना अंगमा आपेक्षा ष्ठाणा विम्यारवाणां शब्देना मधुमां उप हेमले
 र्ववर्त, वन અને હેવા શબ્દો આપ્યા છે, જેમાં વિવૃત્ત જ રહ્યો છે; અને ષ્ઠાણા
 ઓ માં ચીયું, કીયલ હેવા વિવૃત્ત જી વાળા શબ્દો આપ્યા છે. છતાં તેઓ
 એકને short (=દૂસ્વ) અને ખીજને broad (=હોળો) શા કારણે કહે છે
 એ હું સમજી સકતો નથી. (સર જ્યોર્જ કહે છે કે એ પોતે 'લી' માં છે
 તેથી ષ્ઠાણો વિમ્યાર દર્શાવવા ૦ ને માથે નહાવી નિશાની કરે છે).

આ ગણોમાં કેટલીક નહાની જૂથો પણ થઈ છે, જેમ કે ન્દે (=છિદ્ર) ને
 દૂસ્વ એ વાળા, શબ્દ તરીકે આપ્યો છે; પરંતુ હેનો કદાપિ વિવૃત્ત વિમ્યાર
 થતો નથી; તેમ જ હોલનો ઓ ષ્ઠાણો (=વિવૃત્ત) માન્યો છે, પણ વસ્તુતઃ એ
 વિવૃત્ત નથી.

મિ. ૦ ખીગ્સે આ વિષયનો હેમના ગ્રન્થના પુ. ૧ ને ૧૩૭મે અને

(૧) મિ. ૦ ખીગ્સના
 મતની પરીક્ષા

ત્હાર પછીનાં પૃષ્ઠોમાં વિમર્શ કર્યો છે. પરંતુ એટલું
 સ્પષ્ટ છે કે આ પ્રશ્નનું ખરું તત્ત્વ હેમના લક્ષની પ્હાર
 રહ્યું છે, અને પરિણામે જનો એ અને જવનો એ થવાની
 તેમ જ જનો ઓ અને જવનો ઓ થવાની અને જનો એ થવાની હેમણે વાત
 કરી છે અને એ ચર્ચા પણ ઉપરચોટિયા પ્રકારની છે; અને હેમાં વિચિત્ર જૂથો
 કરી છે, જેમકે પૈઠળ (એક શહેરનું નામ) હેમણે વક્ત્રમાંથી વ્યુત્પાદિત કર્યું છે
 (પુ. ૧-૧૬૭), પણ વસ્તુતઃ હેનું જૂળ પ્રતિષ્ઠાન છે, જે નામ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં
 અને અન્ય ભેષોમાં સુવિદિત છે. આ જૂલ થવાનું કારણ સ્પષ્ટ છે; પદ્ધાન-
 પદ્ધાન-પૈઠળ (ગુ.) અને પૈઠળ (મ.) એ ક્રમોદ્ધાર થતો વિકાસ ન જોઈ
 સકેવાથી હેમણે પના જનો એ થવાની કલ્પના કરી છે, એ જ પૃષ્ઠે મ.
 વૈસળેની સંસ્કૃત વક્ત્ર "એસવું" માંથી વ્યુત્પત્તિ આપી છે હેમાં પણ એ જ
 જૂલ કરી છે; આપણે ઉપર કરેલી ચર્ચામાં જોયું છે કે એ શબ્દ સં. વપવિણ,
 વવહ્, વહ્, વૈત્તમાંથી આવ્યો છે, અને "એસવું" અર્થવાળો સંસ્કૃત ધાતુ
 વસ્ જાગ્યે જ હશે. (વૈગ્ન ને વક્ત્રમાંથી વ્યુત્પાદિત કરવામાં પણ એ જ
 જૂલ કરી છે)

૩૫ પૂર્વોક્ત ગ્રન્થ, પૃષ્ઠો ૮૪૪ અને ત્હાર પછીનાં.

૩૬. થોડાંક પૃષ્ઠો પછી (૧૭૯મે પૃષ્ઠે) મિ. ૦ ખીગ્સે હિં વૈઠાની સં. વપવિટમાંથી
 યથાર્થ વ્યુત્પત્તિ આપી છે એ ખરેખર આશ્ચર્યકારક છે. અને છતાં વળી, એ જ
 વાક્યમાં થોડાંકે પંક્તિયો પછી, ગુ. વેસવું (હિમની જોડણી પ્રમાણે વેગવું) એ શબ્દની
 વેગનમાંથી અને વેગોની વિટમાંથી વ્યુત્પત્તિ દર્શાવે છે. એઓ એમ માને છે કે અહિંયાં કા તો
 વપ વદન બાતલ થયો હશે અથવા તો બે વ વર્ણો સવિધીન થતા એક જ થયો હશે,

૧૩૭-૧૩૯ પૃષ્ઠોએ મિ. બીન્સે પોતે કહ્યેલા બ ના એ રૂપ બિહારની ચર્ચા કરીછે; અને ઉદાહરણો (રહન) રહ-રહેવું, (સદન) સદ-સેદનું, (કંતન) કંત-કેદનું, ધત્વાદિ આખ્યાંછે. વળી એઓ એમ માનેછે કે ગુજરાતીમાં “પૂર્વે રહેલા હ ને સ્થાને એ આવેછે અને એ હતી પછી કવચિત્, વિશેષતઃ ને શબ્દોમાં સંસ્કૃતમાં એ સ્થળે દ હોય તે શબ્દોમાં, બીજા એ નો પ્રદોષ પછુ કરવામાં આવેછે” (પૃ. ૧૩૮); હેમણે આપેલાં ઉદાહરણો:-

લટ્ટીમાંથી	હેદર;	ઘઘિમાંથી	ઘેદો;
મગિતી ,,	ઘેદન;	પ્રવમ ,,	વેદનું, ૩૭

વિદહં શબ્દ અન્ન શબ્દોથી જુદે પ્રકારે શા માટે લખવા જોઇએ, અને હેના દ માં પછુ એ શા માટે ન ઉમેરવા જોઇએ? ખરેખર, હેના કારણનું અનુમાન કુછર છે:

તે ઉપરાંત અરબી અને ફારસીમાંથી આવેલા શબ્દોમાં પછુ આ બ ક્રિયા થતી તેઓ માનેછે, જેમ કે જેદ, કેદર, સેદેલીલ, રેહમ, દેહશત. આથી પછુ એક ક્રમ આમજ વધીને મરાઠી જેને (=મરુ) માં પોતે જ નો એ યતો જુવેછે, બંદારે આપણે જાણીએછીએ કે મરાઠીનો એ ગુજરાતીના જેવો વિરત નથી.

પૃ. ૧૪૦ એ મિ. બીન્સ કહેછે કે જ્ય તો કોઈક વખત સંકાય યતને એ થાયછે; ઉદાહરણો નયન-નેન, સમય-સમે ધત્વાદિ આપેછે; અને પૃ. ૧૪૩-૧૪૪ એ જાવતો, લવંગ-લોંગ (દિ.) માં થાયછે તેમ, જો યતો કહેછે. પૃ. ૧૮૭ એ વળી, સબ્બતીય રરરે અનુરૂપ ગુણ કે વૃદ્ધિસ્વર સાથે સંધિ પામેછે હેવા તેઓ નિયમ રચેછે, અને મગિતી, મદની (પ્રા.) મેત (દિ.) એ ઉદાહરણ આપેછે;

આ સર્વ બ્રાંતિ અને સ્થાનનું કારણ એ છે કે મિ. બીમ્સને, મહે આ ચર્ચામાં આપીછે ત્હેવી, યથાર્થ પૃથક્ક્રિયા હાથ ન આવી. પરિણામ એ આગ્યું કે આ વિષયની ચર્ચામાં હેમણે વિવૃત ઉચ્ચારની ઉપેક્ષા કરી અને પોતે આપેલાં ઉદાહરણોના કટલાક સંબંધરહિત, અને પરતુતઃ પ્રવર્તતા પરંતુ હેમના લક્ષની ખુદાર રહેવા એક સર્વસાધારણ કેન્દ્રભૂત નિયમનું ઉદ્યેધન કરતા, વર્ગો પાઘા (પુ. ૧ પૃષ્ઠો ૧૮૭, ૧૬૭, ૧૪૩-૪, ૧૪૦, ૧૩૭-૧૩૬ જુવો).

માત્ર એક જ પ્રસંગે મિ. બીમ્સની દૃષ્ટિ અચાનક અર્થવિવૃત ઉચ્ચાર ઉપર મિ બીમ્સને માત્ર પડીછે. સંખેદને અન્તે રહેતા બોનો પ્રાચીન હિન્દી એક જ પ્રસંગે થયેલું ઉચ્ચાર વાપ જોવો છે એમ એઓ સ્વીકારેછે. પરંતુ અર્ધવિવૃત ઉચ્ચારનું ભૂતી હિન્દીનો (પોતે જેને સ્પષ્ટ રીતે broad=વિવૃત ફર્શન, હિન્દી સંખેદોને કહેલોછે તે) બો સાધારણ હિન્દીના બો ઉચ્ચારથી અન્ય બો ભિન્ન પ્રકારનો નથી હેવા હેમના કથનથી પૂર્વોક્ત સ્વીકારની ઉપયોગિતા અત્યન્ત અદ્ય રહેછે. તેઓ કહેછે કે હસ્તમેષોની લેખનપદ્ધતિ પૂરતો જ બેદ છે, કાર્ધ પુરુષ એક પ્રકારે લખે અને બીજી અન્ય પ્રકારે લખે (હેમનું પુ ૨ પૃ. ૫ મુ જુવો). આ બેદ લેખનના પ્રકાર પૂરતો જ કેવી રીતે રહે એ સમજવું મુશ્કેલ છે. ખરી વાત એ છે કે પ્રાચીન બો ઉચ્ચાર કાર્ધક અંશે વિવૃત હતો અને હેમાંથી ગુજરાતીનો પૂર્ણ વિવૃત ઉચ્ચાર નીકળ્યો, અને જે નામોના અંતમાં બૌને સ્થાને બો આવ્યો તે નામોમાં એ અન્ય બો સંવૃત રહ્યો. વસ્તુસ્થિતિ આ છે. હિન્દીમાં મધ્યવર્તી બૌ અવિકૃત (બૌ જ) રહ્યો, અને એ બૌ અર્ધવિવૃત હતો, એટલે ગુજરાતી બૌથી એઓ વિવૃત હતો; અને અંત્ય બૌ ક્ષીણ થઈને શુદ્ધ બૌ થયો, જે ગુજરાતી અર્ધવિવૃતથી એઓ વિવૃત થયો, કે તદ્દન સંવૃત થયો. (પણ હિન્દીની શાખા મજ્જભાષામાંના અંત્ય બૌ કદાચ આ વિષયે અપવાદરૂપ હશે).

ડૉ. ભાંડારકરે હેમનાં વિવક્ષન ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનોમાં બે ત્રણ સ્થાને, હેમની સર્વત્ર દૃષ્ટિએચર ચતી સક્તિ અને (૭) ડૉ સર રા. ગો. વિદ્યતા વડે, આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરીછે. ૧૪૨-૧૪૩ ભાંડારકરના અભિપ્રાય પૃષ્ઠોમાં તેઓ પ્રાકૃત અને પાલીમાં હ્રસ્વ થયેલા યાની સમાધાનના સંસ્કૃત મંધિસ્વરો દે અને બોના કટલીક અર્વાચીન ભાષાઓમાં થતા પુનર્દર્શનની ચર્ચા કરેછે. આ પુનર્દર્શન હિન્દીમાં, પંજાબી-માં અને કેટલેક સ્થળે મરાઠીમાં, પ્રાકૃત જદ અને જડના પાછા દે અને બૌ કરવાથી થાયછે. હેમણે આપેલાં ઉદાહરણોમાંનાં કટલાક આપુંછું—

સં.	પ્રા.	હિ.	પ્રાચીન મ	પૈટ્ર
પ્રવિટ	પદ્મ	મ. હિ.	પ્રાચીન મ	પૈટ્ર
સપવિટ	સપદ્મ	મ. હિ.	પ્રાચીન મ	પૈટ્ર
સપવિટ	સ.દ્મ	હિ પં	પ્રાચીન મ	પૈટ્ર
સદિર	સદ્દર	મ હિ. પં.	પ્રાચીન મ	પૈટ્ર
સલીવદ્	સદ્દ	મ હિ. પં	પ્રાચીન મ	પૈટ્ર
સતુપ્	સત્તપ	મ હિ. પં.	પ્રાચીન મ	પૈટ્ર
સતુપ્	સત્ત	મ. હિ પં.	પ્રાચીન મ	પૈટ્ર

૧૪૩-૧૪૪ પૃષ્ઠાએ હેમણે જય અને જવના એ અને જૌ થવા વિશે ચર્ચા કરી છે અને આ પ્રકારનાં ઉદાહરણો આપ્યા છે:—

સં.	પ્રા.	હિ. કે હિ. અને પં.
મદન	મધન-મયુન	મૈન
રજની	રજની-રયની	રૈન
નયન		નૈન-નૈન (પં.)
ધવન	ધવન-ધમન	ધૈન

ઉપર ૧૪૬-૧૪૭ પૃષ્ઠાએ હેમણે ગુજરાતીમાંના ઉચ્ચારની ચર્ચા કરી છે અને એ ઉચ્ચારનો હિન્દી ઉચ્ચાર સાથે મુકાબલો કર્યો છે:—

હિ.	ગુ.	હિ.	ગુ.	હિ.	ગુ.
પૈટ્ર	પૈટ્રો	પૈટ્રો	પૈટ્ર	પૈલ	પૈલ
પૈસના	પૈસનું	પૈસ	પૈસ		
પૈયા	પૈયો	પૈક	પૈક	પૈલી	પૈલો
પૈકી	પૈકી	પૈકી	પૈકી		

વળી હેમણે અવલોકન કર્યું છે કે વિદેશીય પ્રભવના શબ્દોમાં પણ, જ્યાં અન્ય ભાષાઓમાં એ અને જૌ હોય ત્યાં, ગુજરાતીમાં એ અને જૌ હોય છે; ઉદાહરણો:—

હિ.	ગુ.	હિ.	ગુ.
પૈદા	પૈદા	પૈલ	પૈલ
પૈસ	પૈસ	પૈક	પૈક

ઉપર હેમણે નીચે આપેલાં વચનોનું પૂરેપૂરું ઉતારી લઉં છું:—

“એ જ પ્રમાણે, જો કે ગુજરાતી શબ્દકોષમાં એ અને ઔ વાળા કેટલાક સંસ્કૃત શબ્દો જોવામાં આવે છે, તથાપિ ત્યાં એ સંધિસ્વરોનો પ્રાયઃ એ અને ઔ જોવા ઉચ્ચાર કરવામાં આવે છે, જેમ કે જૈનને બદલે જૈન, વૈરને બદલે વૈર ધસાદિ. એથી જણાય છે કે ગુજરાતીમાં પણ પ્રાચીન પ્રાકૃતની માફક જ્ય અને જવ અને જદ અને જડનો સંયોગ થતાં એ અને ઔ બને છે, અને એ અને ઔ એ સંધિસ્વરો હોને પ્રાચીન પ્રાકૃત ભાષાઓમાંથી નથી ઉપલબ્ધ થયા એથી સિદ્ધ થાય છે કે ગુજરાતી વર્ણમાલામાં વસ્તુતઃ તેઓના અભાવ જ છે. આગળ કહી ગયો છું તેમ, જદ અને જડ શ્રુતિયોના એ અને ઔથી તદ્વાપત માત્ર એટલો જ છે કે હેમા (જદ-જડમાં) એકને બદલે બે ઉચ્છ્વસન ક્રિયાઓ થાય છે, અન્ય પ્રકારે તેઓ સરખા છે, કેમ કે સંધિસ્વરોમાં બંને સ્વરો રહેલા છે. તેથી એ શ્રુતિયો, તેમ જ જવ અને જવ, આ સંધિસ્વરોને રૂપે પરિચુત થાય એ સ્વાભાવિક છે અને એમ થવામાં હોને અદ્યતમ વિકાર થાય છે. તે છતાં પણ જો ગુજરાતી લોકો હોના એ કે ઔ કરી કાઢે અને સંસ્કૃત અને વિદેશીય શબ્દોમાં રહેલા એ અને ઔના પણ હોવા ઉચ્ચાર કરે, તો હેનું કારણ એ જ હોવું જોઈએ કે હેમની વાચિક ઇન્દ્રિયો આ ઉચ્ચાર પરત્વે હેમના પાલી અને પ્રાકૃત પૂર્વજોના જેવી જ દશામાં છે. ખીજી બાજુ જોઈએ તો હિંદીમાં, અને વિશેષતઃ હેની મજ શાખામાં, સંધિસ્વરોનો અત્યુચ્ચાર કરવાનું પ્રાચીન વલણ પ્રત્યક્ષ થાય છે; જ્યારે અન્ય ભાષાઓ આ વિષય પરત્વે આ બેની વચ્ચે મધ્યમ સ્થાન મહણ કરે છે.” (પૃષ્ઠો ૧૪૬-૧૪૭)

હવે, આ પ્રશ્નની મ્હં કરેલી વિસ્તીર્ણ પૃથક્કિયાને જો ત્હમે લક્ષપૂર્વક અનુસર્ષો કરો તો મ્હારા માનનીય શ્રુતી મ્હારે કપ્પા કપ્પા વૈમત્ય દર્શાવતું પડે એ ત્હમે એકદમ જોઈ સકશો. વૈમત્યનાં તરવાને નીચે પ્રમાણે સુબક્તા રૂપે દર્શાવીશ:-

- (૧) પૂર્વોક્ત પ્રસંગોમાં ગુજરાતી જ અને ઔ નું વિવૃત સ્વરૂપ ડૉ. ભાંડારકરના લક્ષમાં પૂરેપૂરું નથી આવ્યું; તેઓ હોને માત્ર એ અને ઔ જ કહે છે;
- (૨) હેમના કથન ઉપરથી હેમનો મત હોવા જણાય છે કે સંસ્કૃત એ અને ઔના, તેમ જ વિદેશીય ઉચ્ચારોના એટલે-હેમના કહેવા પ્રમાણે-એ અને ઔના, ગુજરાતીમાં પરભાષો જ એ અને ઔ યદ્ ગયા હોય; પરંતુ સત્ય સ્થિતિ હેવી છે કે ગુજરાતી ઉચ્ચાર સિદ્ધ થયા પહેલાં એ ઉચ્ચારોને જદ-જડ, જવ-જવ, અને અદ-અવ

એ ક્રમો દ્વારા આવવું પડે છે; ૩૮ વર્ણો વિદેશીય શબ્દોમાં ઉચ્ચારો.
 એ અને જો નથી, પણ જવ્ અને જવ્ છે;

- (૩) હિન્દી (અને વિશેષતઃ પ્રજા) ઉચ્ચારપદ્ધતિમાં જેને તેઓ જલ્પચાર કહે છે તેમાં જ વસ્તુતઃ વિવૃત ઉચ્ચારનું તત્ત્વ રહેલું છે, જે ગુજરાતીમાં સંપૂર્ણ આવિર્ભાવ પામે છે; મરાઠી^{૩૮} ઉચ્ચાર (ઘેટા-જોઈ) એ હિન્દી જલ્પચાર અને ગુજરાતી ઉચ્ચારની વચ્ચેનું મધ્યમ સ્થાન મહત્ત્વ કરે છે એ હેમનું અવલોકન એક રીતે સત્ય છે. ("એક રીતે" એમ કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે હેમણે ગુજરાતી એ અને જોને સંવૃત ઉચ્ચાર માન્યા છે હેવી મ્હને યંકા રહે છે, વસ્તુતઃ એ સંવૃત નથી). પરંતુ ગુજરાતીનો વિવૃત ઉચ્ચાર સંપૂર્ણ અને સ્પષ્ટ રીતે હેમના લક્ષમાં નથી આવ્યો. તેથી તેઓ એટલેથી જ વિરમ્યા છે અને, મરાઠી ઉચ્ચારમાં સ્વરભાર દદતાથી (જદ-જઠ સ્વરયુગ્મેમાંના) હં અને ઠ ઉપર પડે છે, હિંદીમાં જ ઉપર પડે છે, અને ગુજરાતીમાં પ્રાપ્ત થયેલા એ અને જો ઉચ્ચારોને^{૪૦} વિવૃત બનાવવામાં આવે છે; હેલું જે મ્હં આ ચર્ચામાં બતાવી આપ્યું છે, તે હેમના લક્ષમાં નથી આવ્યું.

૩૮ મ્હં આપેલી વિવૃત ઉચ્ચારની પૃથક્કિયા ડૉ. બાંદીશકરના લક્ષમાં ન હોવાને પરિણામે જ હેમણે કષ્ઠ, સદ્ ઇલાદિના બેનો ગુજરાતીમાં = થતો માન્યો છે, જમ્હોરે વસ્તુતઃ, વરેહ, સ્તેહું ઇલાદિના વિવૃત બની જેવટું ૩૫ પાંખા પ્હેલાંની જવ્, જવ્ ક્રમોદ્વારા થતી યાત્રા, મ્હં દર્શાવી છે તેમ, દર્શાવવી શક્ય છે.

૩૯ અન્યભાષાઓ મધ્યમ સ્થાન મહત્ત્વ કરે છે એ હેમની ઉક્તિમાં "અન્ય-ભાષાઓ"માં મરાઠીનો સમાવેશ તેઓ કરે છે હેલું હું પૂર્વોપરસમતિને આધારે માની લઉં છું.

૪૦ એ અને જોમાં અંતર્ભૂત સ્વરોની અવસ્થાનો, અને સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં જતાં એ અને જોના થતાં અન્તિમ રૂપાન્તર ૪ અને જોમાં એ અંતર્ભૂત સ્વરોની જે સ્થિતિ થાય છે હેનો, પરસ્પર અકાળેલા રસદાયક થશે. એ, એ, જો અને જો એ સંવિસ્ત્રો (અને એથી જ થી જ સુધીના સમાન કે સાદા સ્વરોથી સિત્ત પ્રકારના છે), તથાપિ એ ચાર સંવિસ્ત્રોનો પણ અંદરનાંદરમાં સ્વરપ્રભેદ યથા સંકેતે તેમ છે. ૪ અને જોને હું સંકીર્ણ સંવિસ્ત્ર નામ આપ્યું અને એ અને જોને સંમૃદ સાધિત્વ કહ્યું કારણ કે અનુક્રમે એ અને જોમાં રહેલા જ અને ક અને જ અને ઠ સંસ્કાર (સંવિલય)ની અવસ્થામાં છે, અને એ અને જોમાં એ સ્વરો સંમૃદિ (માત્ર સમિત્ય)ની દશામાં રયા છે. ગુજરાતીમાંના વિવૃત જ અને જો એ રૂપાન્તરો પ્રાપ્ત થયા પ્હેલાં સંસ્કૃત શબ્દોના એ અને જોની જે વિદિયા થાય છે હેનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે.—

(૧) સંમૃદિની દશા, એ અને જો (વૈર-ગૌરી);

(૨) મ્હોર પછી વિદેય, જદ અને જઠ (વર-ગઠી);

માટે, આ ઉચ્ચાર પરત્વે શુજરાતી પ્રજાની વાચિક ઇન્દ્રિયો લેખના પાક્કી અને પ્રાકૃત પૂર્વજોના જેવી જ દશામાં છે એ કથનમાં વાસ્તવિક નિરૂપણ નથી થયું એ હું યોગ્યમાનપૂર્વક રજુ કરું છું. કારણ કે પાક્કી અને પ્રાકૃત બોલનારા લોકો સંસ્કૃત એ અને જોના જે એ અને જો કરતા હેમનું સ્વરૂપ શુજરાતીના વિવૃત જ અને જો^{૪૧} ઉચ્ચારથી તત્ત્વતઃ ભિન્ન હતું.

(૩) પછી પ્રતિવંપ્રસારણ, જય અને અવ (ચર-ગચરી),

(૪) છેવટ સંકર, જ અને જો (ચર-ગચર).

ત્રીજા ક્રમમાં જ અને જ નહિ પણ વ અને વ. હોવા છતાં પણ ચોથો ક્રમ ઉપર પ્રમાણે ક્રદંધી પ્રાપ્ત થાય છે એ (આ વ્યાખ્યાન દરમ્યાન આગળ ઉપર એક ચર્ચામાં) હું સમધાવીશ.

૪૧ ખંગાલી ભાષામાં, બોલવામાં, અનન્ય અને (વિવૃત જો જેવો) ખોળો ઉચ્ચાર થાય છે તે પાક્કી અને પ્રાકૃતના આ હ્રસ્વ જોથી ભિન્ન છે. પાક્કી અને પ્રાકૃતના હ્રસ્વ જો કરતાં શુજરાતીના વિવૃત જોની આ ખંગાળી જો વધારે મળતો આવે છે; અને છતાં પણ વિવૃત જોથી એ ભિન્ન છે, કારણ કે શુજરાતી વિવૃત જો પૂરેપૂરો દીર્ઘ છે અને ખંગાળી ઉચ્ચાર હ્રસ્વતર છે. ક્રદંધામાં, ખંગાળી ઉચ્ચાર હ્રસ્વતામાં પાક્કી ઉચ્ચારના જેવો છે પરંતુ વિવૃતત્વને લીધે એથી અલગ પડે છે; અને એ (ખંગાળી ઉચ્ચાર) વિવૃતત્વમાં શુજરાતી ઉચ્ચારને મળતો આવે છે, પરંતુ હ્રસ્વતાને કારણે એથી વિશિષ્ટ છે. હેમાં પાક્કી ઉચ્ચારની હ્રસ્વતા અને શુજરાતી ઉચ્ચારનું વિવૃતત્વ સમાગ પામે છે, અને એથી બંને ઉચ્ચારોથી એ બંદો છે.

વિદ્વસન ભાષાસાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનોનાં ૧૪૯-૧૫૦ મે પૃષ્ઠોએ ડૉ સર. રા. ગો. ભાંડારકરે પ્રસંગવાન આ ખંગાળી ઉચ્ચારનો નિર્દેશ કર્યો છે; અને મિં બીમ્સે પણ પુ. ૧૧ પૃ. ૬૭ મે એ વિશે કેટલીક ચર્ચા કરેલી છે.

(ખંગાળીમાં જેવો જ હ્રસ્વ પણ વિવૃત એ પણ છે, જેમકે દેવન, દેવવા. ખંગાળીના પણ વિવૃત જો વિશે ને કહ્યું છે તે સર્વ યથાસક્ષર આ દં ઉચ્ચારને લાગુ પડે છે.)

હાનડીમાં દીર્ઘ એ અને દીર્ઘ જોથી ભિન્ન હ્રસ્વ એ અને હ્રસ્વ જો છે આ હ્રસ્વ એ અને જો ખંગાળીના હ્રસ્વ ઉચ્ચારને ધણે મેટિ અંશે મળતા આવે છે, એટલે કે હ્રસ્વતાની સાથે લેખમાં વિવૃતત્વનો અંશ પણ છે, વૈચકરણેએ એ યનું 'mā'ના ૯ સાથે માનેનું સામ્ય સ્પૃહદૃષ્ટિએ જ યથાર્થ ગણાય, પરંતુ હ્રસ્વ જોને 'mā'ના ૦ જેવો માન્યો છે તે વાસ્તવિક છે. નીચેનાં ઉદાહરણો ઉપયોગી હોઈ લક્ષ્યોગ્ય છે.—

હ્રસ્વ

દીર્ઘ

જંલસં (કેલસ) = કાર્ય,
જંલવું (કેલવું) = કેટલુંક
ઠંસંઠું (હંસઠું) = નામ
જંઠડું (કોંડું) = આપડું
વંઠડું (મોંડું) = પ્રારથ

મંજાલે (મેલે) = ઉપર
ઘંજાલે (વેરે) = જુદું
ઠંજાલું (હોણું) = જવું
તંજાલું (નોંડું) = નેહું

ડૉ. ભાંડારકરને ગુજરાતીના આ ઉચ્ચારનો ભાસ થયો છે ખરો, પરંતુ હેમણે હેનું પૃથક્કરણ કરીને પૂર્વગત ચર્ચામાં મ્હેં કર્યું છે તેવું તત્ત્વસંશોધન નથી કર્યું; એટલું જ નહિ, પણ હેમનું એ ઉચ્ચારનું સ્વરૂપભાન ફટલેકે અંશે ખોટી દિશામાં ગયું છે, અને કાંઈ નહિ તો, એ ઉચ્ચારનું સ્વરૂપદર્શન હેમણે સંપૂર્ણ સ્પુટીકરણથી નથી કર્યું. જો તેઓ આ ચર્ચામાં વધારે ઉડા ઊતરી હોત, અથવા તો જો ખરા ગુજરાતી ઉચ્ચારનો હેમને સતત અનુભવ થયો હોત અને ત્યાર પછી હેમણે એ ઉચ્ચાર વિશે પોતાને ઉપજેલા ખ્યાલનું સંપૂર્ણ સ્પુટતાથી અવિષ્કરણ કર્યું હોત, તો જો સત્ત્વ દર્શાવવાનો મ્હેં યાન કર્યો છે તેનું હેમને એ અવિષ્કરણની ક્રિયા દરમ્યાન જ યથાર્થ દર્શન થાત, હેવી મ્હારી સંપૂર્ણ ખાતરી છે; અને જો મ્હારી આ વિપયની ચર્ચા હેમના વાંચવામાં આવશે તો હેમના અન્તઃકરણની સ્વાભાવિક વિશાલતા અને વિદ્યાનને જાળતી ઉદારતાથી તેઓ મ્હેં દર્શાવેલી પૃથક્ક્રિયાનો સત્કાર અને સ્વીકાર કરશે હેમાં મ્હને સંકા નથી.^{૪૨} કારણ કે હું વૈમલ્ય દર્શાવું છું એમ ભાસ થાય તો પણ એ વૈમલ્ય મ્હારા વિદ્યાન ગુરુવર્ચ પાસેથી મળેલી તાલીમનું જ પરિણામ છે.

હોસ કલ્હ (અર્વાચીન કાનડી)માં વ્યંજન પછી દીર્ઘ સ્વર દર્શાવવા માટે ૯ આ સંજ્ઞા અચૂક મૂકવામાં આવે છે; ઇ. સ. ના ૧૭ માં સૈકાની પૂર્વે આ સંજ્ઞા પ્રચલિત નહોતી. ઇ. સ. ૧૫૦૦ ની પૂર્વે તો ચોક્કસ નહોતી (નદમવર્માપ્રણીત કર્ણાટક માળા-મૂળના દયુર્ધસ રાધસ તંત્રિત ગ્રન્થની પ્રસ્તાવનામાં ૨૫(૨૭) પૃષ્ઠે આપેલું દાહ્ય જુવો); આ ગ્રન્થના ૫ માં સુત્રમાં કાનડીના હ્રસ્વ અને દીર્ઘ વ અને જોનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. અને તેમાં આપેલાં ઉદાહરણોમાં ૯ આ સંજ્ઞા દીર્ઘ ઉચ્ચાર દર્શાવે છે. જો આ સંજ્ઞા રાધસે ન મૂકી હોય અને નદમવર્માની મૂળ લિખિત પ્રતમાં જ વિવરમાન હોય તો હેતું સિદ્ધ થાય કે એ દીર્ઘ સંજ્ઞા ઇ. સ. ના બારમા સૈકાના અગ્રભાગમાં વિવરમાન હતી. કારણ કે રાધસે નદમવર્માનો સમય એ માન્યો છે. (પ્રસ્તાવના પૃ. ૧ પાના ૨).

૪૨. મ્હારો આ દૃઢ વિશ્વાસ સ્વાનુભવસિદ્ધ છે. મ્હારી શ્રદ્ધાની યથાર્થતા દર્શાવતું એક ઉદાહરણ આપીશ તો એથી એ વિદ્યાન આચાર્યવર્ચના પાણ્ડિત્યગુણની હેરા પણ ક્ષતિ નહિ થાય, પણ ઉલટું હેમના પાણ્ડિત્યમાં રહેલી નીતિવૃત્તિનો અધિકતર પરિચય થશે. J. B. B. R. A. S. XVI, ૨૫૮ એ સ્થાને પ્રકાશિત થયેલાં પોતાનાં વિદ્યનસ્મારક સાપારાસ્રવિચક વ્યાખ્યાનોમાં હેમણે (જે વસ્તુતઃ ન્હાનું જ પ્રત્યક્ષ-માંથી આવેલું સુરતી સ્થાનિક રૂપ છે તે ન્હાનું રૂપને ખરો શબ્દ ગણીને) ગુજ. ન્હાનું શબ્દને સં. લુ (આ. લુ) માંથી વ્યુત્પાદિત કર્યો છે. એક સમયે એ આચાર્યવરને “સામાગ્રમ” નામને મકાને હેમના દર્શનાર્થે હું ગયો હતો ત્યારે મ્હેં માનપુરઃસર દર્શાવું કે ન્હાનુંની યથાર્થ વ્યુત્પત્તિ સં. જ્ઞા (આ. જ્ઞ)માંથી જોઈ સમાયે; અને એ વ્યુત્પત્તિના ખસાની મ્હારી દલીલો હેમની સમક્ષ રદ કરી. (ઉપર વ્યાખ્યાન ૩

હવે આપણે, ધડીભર, પૂર્વનિર્દિષ્ટ પાલી અને પ્રાકૃત દ્રસ્વ એ અને પાલી અને પ્રાકૃતના દ્રસ્વ એ અને જો ડૉ ભાંડારકરે કરેલી હેની પૃથક્ક્રિયા કરવાની આવશ્યકતા નથી. ડૉ. ભાંડારકરે

પોતાનાં વ્યાખ્યાનોમાં (૪૪-૪૭ પૃષ્ઠાં) નીચે પ્રમાણે યથાર્થ રિયતિ, કારણોની સંપૂર્ણ પૃથક્ક્રિયા સહિત, પ્રદર્શિત કરીછે:

(ક) પાલીમાં તેમ જ પ્રાકૃત ભાષાઓમાં સંયોગની પૂર્વે રહેલો દીર્ઘસ્વર દ્રસ્વ થાયછે:-માર્ગ:-મર્ગો ઇત્યાદિ;

(લ) ન્હારે સંયુક્ત વ્યંજનોના સંઘાતથી યતા જોસ ઉપર સ્વરની દીર્ઘતા વિજયી નીવડતી ત્હારે પરિણામ સંયોગલેપરૂપ આવતું; દીર્ઘ-સીસ; દીર્ઘ-દીઘ; ઇત્યાદિ.

(ગ) પૂર્વે રહેલા સ્વરોચ્ચારના જોસથી અને દ્રુતતાથી ઉત્પન્ન યતા આવેગની સહાયતા વિના પાલી બોલનારાઓ વ્યંજનોના સખળ સંઘાત કરીને પ્રખળ પ્રયત્ન કરી સકતા નહિ; એટલે કે પૂર્વે દ્રસ્વસ્વર ન હોય તો તેઓ સંયોગનો ઉચ્ચાર કરી સકતા નહિ. પરિણામ:-

(૧) સંયોગ પૂર્વે રહેલા એ અને જો દ્રસ્વ યતા.

(૨) સંયોગનો પૂર્વે હ અને ડ હોય ત્હારે તાલુ કે અધરોઢની સાથે આ સ્વરોના ઉચ્ચારણ પૂરતો સંનિકર્ષ સાધવાને જિહ્વા અસમર્થ બનતી અને એથી હ અને ડને સ્થાને એ અને જો ઉચ્ચારો આવતા; ડટ્ટનો ષોઢ, પુષ્કરનો પોક્કર, નિષ્કનો નેક્ક ઇત્યાદિ વિકારો આથી જ યથાછે;

(ધ) કવચિત્, પાછળ સંયોગ ન આવતો ત્હારે પણ, વિશેષતઃ ય ની પૂર્વે, એ દ્રસ્વ યર્ધ જતો, અને એથી યતો માત્રાક્ષતિનો પ્રતીકાર કરવાને સાદા વ્યંજનને બેવડો કરવામાં આવતો; જેમ કે ચેચને સ્થાને ચેચ, સ્વેચનું ચેચ ઇત્યાદિ.

પૃ. ૮૧ મું જુલો) હેમણે તરત જ શ્દાર મતની યથાર્થતા સ્વીકારી અને, હું માનું છું કે આ સ્વીકારને પરિણામે, છેવટે ન્હારે એ વ્યાખ્યાનો પુસ્તક રૂપે પ્રકાશિત કર્યા ત્હારે હેમાંથી પ્રથમની પોતાની વ્યુત્પત્તિનો ત્યાગ કર્યો (હેમનાં વિદ્વાનસ્મારક ભાષા-શાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનોનું પૃ. ૧૪ મું જુલો ત્હા, પેરાગ્રાફને અન્તે જુજ પછી હેનું મૂળ સ્થાન હનું ત્હાંથી, પૂર્વોક્ત જુજમાંથી દર્શાવેલી વ્યુત્પત્તિ કાઢી નાખીછે.)

ડૉ. ભાંડારકરે દર્શાવેલી આ ઘટનાઓનાં અન્તર્ગત તત્ત્વોનું હેમ-
આ એ અને છો નું ચન્દ્રનાં નીચેનાં સૂત્રોમાં પ્રતિક્ષેપન થયેલું છે.

હેમચન્દ્રના વ્યાકરણ (ક) દૂસ્વઃ સંયોગે દીર્ઘસ્ય । ૮-૧-૮૪

માં પ્રતિક્ષેપન (સ) ન દીર્ઘાનુસ્વારાત્ । ૮-૨-૬૨

(ગ) { દત્ત ઇદ્વા । ૮-૧-૮૫
 { ઓત્સયોગે । ૮-૧-૧૧૬

(ઘ) { તેઠાદૌ । ૮-૨-૬૮
 { સેવાદૌ વા । ૮-૨-૬૯

“અન્તર્ગત તત્ત્વોનું” એમ કહેવાનું કારણ એ કે ૮-૧-૮૪ પ્રમાણે
એ અને છો દૂસ્વરૂપે હ અને ડ બનેછે, પાણીમાં સેડી, ગોસ્ત્ર ઇત્યાદિમાં
થાયછે તેમ દૂસ્વ નથી થતા. પરંતુ પાણીની માફક પ્રાકૃતમાં પણ વેમ્મ-
વેલ, વેમ્વા, જોગ્ગળ, સોત્ત, વેનપદ, કરેલ, હોલ, ઇત્યાદિ શબ્દોમાંના એ અને
છોનો ઉચ્ચાર દૂસ્વ થતો એ લગભગ નિઃશંક છે; વિશેષતઃ જ્યાં સાદા
વ્યંજનો (વેમ્મ, જોગ્ગળ ઇત્યાદિમાં છે તેમ) બેવડા હોય ત્યાં એ દ્વિર્ભાવ
પોતે જ માત્રાક્ષતિજન્ય રિક્તતા મૂલ્યવેછે અને એ રિક્તતા જ એ અને છોના
દૂસ્વભાવની આવશ્યકતા દર્શાવેછે. તે જ પ્રમાણે ૮-૧-૮૫ અને ૧૧૬
સૂત્રોમાં દર્શાવેલો હ અને ડનો એ અને છો રૂપે થતો વિકાર પણ, ડૉ.
ભાંડારકરે આપેલાં પૂર્વનિર્દિષ્ટ કારણો પ્રમાણે, એ જ મૂલ્યવેછે.

મિ. બી.એસે પણ આ દૂસ્વ ઉચ્ચારનું નિરૂપણ કરેલું છે (હેમના
મી. બી.એસે કરેલું દૂસ્વ-
સ્વરૂપ નિરૂપણ
અન્યનું પુ ૧, પૃ. ૧૪૧-૧૪૨ જુવો). હેને છોટ,
beટમાંના એના ઉચ્ચાર સાથે સરખાવવામાં હેમણે
હેનું મથાર્ય સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. પરંતુ તેઓ જ્યાંદારે

“દ્રાવિડ ભોટાએ કદીપી છેલેની આ ઉચ્ચાર દર્શાવનારી પૃથક્ વર્ણસંજ્ઞા
પ્રાકૃતના લખનારાઓએ નથી કદીપી એ વાત હેમની પ્રતિજ્ઞાનું વંધ્યત્વ
દર્શાવેછે” હેવો કટાક્ષ કરેછે ત્યારે હેમને, પ્રાકૃત ભાષાઓના કરતાં દ્રાવિડ
ભાષામાં આ ઉચ્ચારનો વિસ્તીર્ણતર પ્રચાર હતો એ સ્થિતિનું તેમ જ
દ્રાવિડ ઉચ્ચાર વિવૃતકલ્પ છે અને પાણી અને પ્રાકૃત દૂસ્વ ઉચ્ચાર હેવો
નથી એ વિશેષનું વિસ્મરણ થયેલું સ્પષ્ટ થાયછે. આટલું પ્રસંગવશાત્ કશું.
મ્હારા જાણવાર્ગી, મિ. બી.એસે દૂસ્વ એના જ પરામર્શ કર્યો છે અને દૂસ્વ
છો વિશે મૌન જ ધારણ કર્યું છે; અને સ્થાને થતા ળંગાળી છો ઉચ્ચારનું
હેમણે નિરીક્ષણ કર્યું છે (પૃ. ૬૮-૬૯), પરંતુ એ વિષય તદ્દન બિજા છે, અને
વળી ત્યાં ઉચ્ચારજુમાં રહેલો વિવૃતકલ્પ નાદ હેમના લક્ષમાં નથી આવ્યો.

પરંતુ ૬૭ મે પૃષ્ઠે હેમણે બના આ વિવૃત્તકથા બંગાળી ઉચ્ચારને “હ્રસ્વ” ઓ તરીકે વર્ણવીને ‘not’ના ‘o’ ઉચ્ચાર સાથે સરખાવ્યો, અને જનલ (ઝોનોલ) એ ઉદાહરણ આપ્યું.

J. R. A. S. ના ઇ. સ. ૧૯૧૩ ના અંકમાં ૫૩૩ આદિ પૃષ્ઠામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા “Mr. Rabindranāth Tagore’s Notes on Bengali Grammar” (વંગાળી વ્યાકરણ વિશે શ્રીયુત રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની નોંધ) એ શીર્ષકના લેખમાં મિ. જે. ડી. ઍન્ડરસન બંગાળીમાં થતા બના આ ઉચ્ચારની ચર્ચા કરે છે. જનલ નો ઉચ્ચાર ઝોનોલ થાય છે, કથનનો કોર્થોન થાય છે, અને કેટલાક શબ્દોમાં એ ઉચ્ચાર not ના o કરતાં ક્રામભૂતર અને દીર્ઘતર હોય છે, જેમકે જનમાં ઝો ઉચ્ચાર લગભગ bore ના o જેવો થાય છે, હેવા મિ. ઈમ્પોઝના મતનો ઉલ્લેખ કરીને, અને પછી શ્રીયુત રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે દર્શાવેલા આ ક્રામભૂતર ઉચ્ચાર વિશેના નિયમો આપીને, મિ. ઍન્ડરસન પોતાનો અભિપ્રાય નીચે પ્રમાણે આપે છે;—

“Hot”ના o નો ઉચ્ચાર એ “rove”માંના o નું માત્ર હ્રસ્વરૂપ જ હોય હેવું મહારા કાનને લાગતું નથી.” મ્હને લાગે છે કે “imposition”માં o નો હ્રસ્વ ઉચ્ચાર છે અને ‘impose’માં દીર્ઘ ઉચ્ચાર છે. “hot”નો o એ “brandy-pawnee” ના aw નું હ્રસ્વરૂપ છે એમ હું માનું છું. વોન, મોન, જોન, (બન, મન, જન,) હેમાં પરતુત: ‘imposition’ નાં o જેવો હ્રસ્વ ઉચ્ચાર થવો જોઈએ, “impose”ના o જેવો દીર્ઘ નહિ. સોનય (જનય) અને વોન (જન) બંનેમાં સ્વરો હ્રસ્વ છે પરંતુ, મ્હને લાગે છે કે, ઉચ્ચારના પ્રકારો ભિન્ન છે.

એ ગૃહસ્થ નીચે પ્રમાણે કુટનોટ ઉમેરે છે:—

“સ્થિતિ ગમે તે હોય પણ અત્યાર પછી હું જે લખીશ હેમાં ‘hot’ ના સ્વર માટે ઠ, ‘imposition’ના o માટે o, અને ‘rove’ના o માટે o હેવો સંઘાવિનિયોગ કરીશ.”

આ સર્વ વિસ્તારમાં ઊતરવું એ આપણી ચર્ચાના ઉદ્દેશની બહાર છે એટલે હું જૂદા જૂદા મનોનો નિર્દેશમાત્ર કરીને જ વિરમીશ.

રિલામને બદલે થતા દિલેખમાં અને હેવા અન્ય શબ્દોમાં એનો વિવૃત્ત ઉચ્ચાર કરવાના બંગાળી સામાન્ય પ્રચારનો મિ. ઈમ્પોઝ (પૃ. ૧૪૨ મે) ઉલ્લેખ કરે છે અને એ ઉચ્ચારને mat, rat ઇત્યાદિ અંગ્રેજી શબ્દોમાંના a ના ઉચ્ચાર સાથે સરખાવે છે. પરંતુ ઍલન, ઍક્વાર ઇત્યાદિ બંગાળી શબ્દોમાંના એનો હ્રસ્વ પણ વિવૃત્તકથા ઉચ્ચાર હેમના લક્ષમાં નથી આવ્યો એમ હું

ધારું,—હું કહું છું કે એ ઉચ્ચાર દિલેમ્ના એ કરતાં દ્રુત્વર છે;—“દેલન
દેલ્વાર માલ કરિયા દેલિયા લઈ! ધીરે, રજની ધીરે!” (બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપા-
ધ્યાયકૃત “રજની” ખંડ ૪ પ્રકરણ ૫).

[પણ મિ. જી. એ. ઍન્ડરસનના પૂર્વનિર્દિષ્ટ લેખમાં કરેલા મિ.
બીન્સના મતના ઉલ્લેખ ઉપરથી મને જણાય છે કે મિ. બીન્સે અન્યત્ર
દ્રુત્વ એના નિર્દેશ કરેલા છે. અસ્તુત લેખમાં કહું છું કે:—

“મિ. બીન્સ લખે છે કે—આ એ વસ્તુતઃ અંગ્રેજી ‘lane,’ ‘male’ના
દીર્ઘ ઇ જેવો અથવા ‘they’ના ey જેવો છે. જેનો ઘણો પ્રચુર પ્રયોગ થાય છે
હેવા કેટલાક શબ્દોમાં હેનો અંગ્રેજી ‘back’ના a જેવો દ્રુત્વ ત્રિપ્ત ઉચ્ચાર
થાય છે. જેમ કે ઍક, દેલનો ઉચ્ચાર કંઈક aek, taek જેવો લાગે છે.”

વેમ ઇ.વાદિ શબ્દોના એના દ્રુત્વત્વના પરિણામનું, એટલે કે માત્રાપરિ-
મૂર્તિનું, મિ. બીન્સે ચથાર્થ નિરૂપણ કર્યું છે. તેઓ કહે છે કે:—

“પ્રાકૃતભાષામાં સંસ્કૃત શબ્દોની માત્રા અક્ષત રાખવાનો જે અત્યાદર
સર્વત્ર દર્શાવવામાં આવે છે એથી એટલું સ્પષ્ટ જણાય છે કે, પ્રાકૃત બોલનાર
સામાન્ય લોકવર્ગે એ દ્રુત્વ ઉચ્ચાર માન્યો એટલે પછી માત્રાપરિપૂરણાથે
પાછળ રહેલા ધ્વજનને ધેવડો કરવાની જરૂર ભેઈ, અને એથી જે સ્વર
મૂળ સંસ્કૃતમાં સ્વભાવતઃ દીર્ઘ હતો તે સ્થાનપ્રભાવે દીર્ઘ બન્યો.” (પુસ્તક
૧. પૃ. ૧૪૧).

આ લેખિકાએ એના ઉચ્ચાર દ્રુત્વ શા માટે માન્યો એ સમજવા માટે
આપણે ઉપર દર્શાવેલી પાલીના પ્રથમ બોલનારાઓની પોતાના પ્રાચીન,
પરિચિત દ્રુત્વ ઉચ્ચારને વળગી રહેવાની પ્રકૃતિનો ડૉ. ભાંડારકર જે વૃત્તાન્ત
આપ્યો છે હેનું સાહાય્ય લેવું પડશે. આ પ્રકૃતિનો પાસ અન્ય પ્રાકૃતના
બોલનારાઓને પણ લાગ્યો—જે કે થોડે અંશે, તેપણ લાગ્યો ખરો.

છેવટ, એક અનન્યસાધારણ યોગ્યતાથી અને તીક્ષ્ણ સુદ્ધિથી સંપન્ન
પંડિતે ગુજરાતીમાં વિવૃત ઉચ્ચાર (ર્જ-ર્જા) વિશે
(૮) ડૉ. ટેસિટોરીએ દર્શાવેલા અભિપ્રાયનું હું નિરૂપણ કરીશ. એ પંડિત,
કરેલી વિવૃત ઈ અને જાની ચર્ચા
હાલ મારવાડી અને ગુજરાતી ભાષાઓનાં પોતાનાં
અન્વેષણો આગળ ચલાવવાના હેતુથી તત્સંગઢ સુદ્ધાઓનો તત્સ્થાને જ
અભ્યાસ કરવાને માટે બીકાનેર આવી રહ્યા છે અને ત્યાં ભાટ ચારણોના
સાહિત્યનું અવલોકન ચલાવી રહ્યા છે. આ ઉચ્ચારની હેમની નિરૂપણક્રિયા
જે હમોદ્ધાર પસાર થયેલી જણાય છે, (૧) ઝાંખા પરામર્શની અવસ્થા, અને

(૨) વિશદ સ્વરૂપોદ્દીપન. પ્રથમ અવસ્થા દરમ્યાન હેમજો પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીના વ્યાકરણ વિશેની પોતાની નોંધોમાં કહ્યું છે કે:-

“અર્વાચીન ગુજરાતીમાં સંક્રાંત્યવિધિથી જડ નો એ અને જડ નો જો થાય છે અને અર્વાચીન મારવાડીમાં જડ નો જો અને જડ નો જો થાય છે.” (Ind. Antiq. XLIII, 13, ફેબ્રુ. ૧૯૧૪).

[ડૉ. ટેસિટોરીએ યોજેલી સંઘા:-

જડ-જડ માટે *ā-ā*

(સંવૃત) એ-જો માટે *ē-ē*

એ-જો માટે *ai-ai*

(વિવૃત) ઈ-ઈ માટે *o-o*

જન્હારે આ મત બાપ્યો ત્હારે ડૉ. ટેસિટોરી ધૃત્વીમાં હતા, હિંદુ-સ્તાનમાં કાઈ વખત આબ્યા જ નહોતા, અને એથી આ ઉચ્ચારોનો હેમને અવજ્ઞાન્ય પરિચય નહોતો. ભરતખંડમાં આબ્યા પછી જન્હારે હેમને વસ્તુસ્થિતિનો પ્રત્યક્ષ પરિચય થયો અને સત્યસ્વરૂપ શ્રુતિગોચર થયું ત્હારે હેમજો, હેમનાં પાંડિત્યપૂર્ણ અન્વેષણોની લક્ષણશ્રૂત સરલતા, આશયશુદ્ધિ અને પ્રામાણિક વૃત્તિથી, પોતાની જૂલનો સ્પષ્ટ સ્વીકાર કર્યો, અને કહ્યું કે -

“આગળ પ્રમાણ કરતાં પહેલાં, ત્હારી “પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીના વ્યાકરણ વિશેની, ખાસ કરીને અપર્જક ગુજરાતી અને મારવાડીને અતુલક્ષીને કરેલી, નોંધો”માં થયેલી જૂલ ત્હારે સુધારવી જોઈએ. એ જૂલ માટે હું ભાગ્યે જ જવાબદાર છું, કારણ કે જન્હારે મેં એ “નોંધો” લખી ત્હારે હું ભરતખંડમાં મુદ્દલ આબ્યા જ નહોતો અને ગુજરાતી અને મારવાડીમાંના ઉચ્ચારણ સંમન્ધે સર્વ માહિતી માટે ત્હારે બીજાઓએ આપેલા વૃત્તાન્તને આધાર રહેવું પડતું હતું, અને એ વૃત્તાન્તો ત્હાર પછી અસત્ય સિદ્ધ થયા છે. પૂર્વોક્ત “નોંધ”ના પ્રથમ પ્રકરણમાં મેં હેવું કહ્યું હતું કે પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીના જડ અને જડ ના અર્વાચીન ગુજરાતીમાં એ, જો અને અર્વાચીન મારવાડીમાં જો, જો થાય છે: આ અવધાર્ય છે. અર્વાચીન ગુજરાતી અને મારવાડી એ બંને ભાષાઓમાં, પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીના જડ, જડના જ અને જો થાય છે.”

(Bardie and Historical Survey of Rajputana, Appendix—J. A. S. Beng N. S. XII પૃ. ૭૪.

આ સ્થિતિ ડૉ. ટેસિટોરીના આ પ્રશ્નરૂપણનો બીજો ક્રમ, એટલે સુખ્યક્ત તરવોન્મેષની અવસ્થા, સૂચવે છે. આ ઉચ્ચારના વિવૃતસ્વરૂપ વિશે

હેમની મ્હારી સાથે સંપૂર્ણ સંમતિ છે, કાંઈ નહિં તો હેનાં મુખ્ય લક્ષણો પરત્વે તો સંમતિ છે જ, કારણ કે એ ઉચ્ચારના ચક્ષુ પ્રકારનિર્ણય અને સ્વરૂપનિરીક્ષણમાં મ્હારાથી તેઓ, અલગત અત્યંત જૂન અંશે, જુદા પડે છે. તેઓ કહે છે કે:—

“૦ અને ઠ થી (ઈ અને ઈ થી) જે સ્વરો હું દર્શાવના પ્રયત્નું તે ૦ અને ા (અ અને ઓ) સ્વરોના વિવૃત ઉચ્ચારો છે અને અંગ્રેજી શબ્દ “flat”ના ા અને “odd”ના ા એ પ્હોળા ઉચ્ચારને, પૂરાપૂરા નહિં પણ લગભગ, મળતા આવે છે. તક્રાવત મુખ્યતઃ માત્રાનો છે: અહિં આપેલા અંગ્રેજી શબ્દો- માંના સ્વરો કરતાં મારવાડી ઈ અને ઈ સ્વરોનું ઉચ્ચારણ દીર્ઘતર છે.”
(પૂર્વોક્ત ગ્રન્થ પૃ. ૭૪.)

હેમની અને મ્હારી વચ્ચે મતભેદ માત્ર એટલો છે કે મ્હારે મને ગુજરાતી અને મારવાડીના વિવૃત ઉચ્ચારો અન્ય પ્રકારે (સ્થાન-પ્રવાનાદિ દ્રષ્ટિયે) અંગ્રેજી ‘flat’ અને ‘odd’થી અભિન્ન છે, અને માત્રા પરત્વે પણ લગભગ અભિન્ન જ છે. પરંતુ આ મતભેદ અતીવ ગૌણ છે. એ વિદ્વાન ડૉક્ટરને અને મ્હારે પ્રમાણમાં મહત્વના મુદ્દાનું જે વૈમત્ય અઘાપિ કાપમ રહ્યું છે, તે આ વિવૃત ઉચ્ચારના ઉદ્ભવ પરત્વે છે. હેમના મતો હું અને તેટલા સંક્ષેપથી, પરંતુ હેમના પક્ષનો મથાર્ય પુરસ્કાર યાચ એટલાપૂરતી પ્રચુરતાથી, રજૂ કરું છું. એ મતો (પૂર્વનિર્દિષ્ટ લેખના પરિશિષ્ટમાં પ્રદર્શિત કર્યાં છે તે અનુસાર) નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) અ અને ઓ નો સંવૃત ઉચ્ચાર અપભ્રંશ જેટલો પુરાણો છે પણ વિવૃત ઉચ્ચાર તો પ્રાચીન માળા અને અર્જુનીય મુગોના અન્તરાલ દરમ્યાન જ ઉત્પન્ન થયો છે. આ પ્રમાણે પ્રાચીન માળા પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીમાં વિવૃત ઉચ્ચાર અપરિમિત હતો અને અ અને ઓ સ્વરો સર્વત્ર સંવૃત ઉચ્ચારાતા.

(૨) જદ્-જઝનું વિવૃત ઈ-ઈ રૂપે પરિવર્તન થયું તે માત્ર સંભાવન વિધિનું જ પરિણામ છે એટલે કે વિશ્લેષણવસ્થામાં રહેલા કાલબ્યવધાનનો નિરાસ થતાં નીપજ્યું છે; અને અવાન્તરક્રમમાં ઈ-ઐ એ સંધિસ્વરો હતા.

(૩) પરત્વે ડૉ. ટેસિટોરી અને હું એકમત છીએ, કારણ કે પૃ. ૭૪માંના પ્હોના પરામાફના મધ્યમાં હેમણે ક્રમો પૃથક્ દર્શાવ્યા છે એ ઉપરથી જણાય છે કે “પ્રાચીન માળા”નો વિવક્ષિત અર્થ પ્રા. પા. રાજસ્થાની છે; પૂર્વ

(૨) વિશે હમારી વચ્ચે મુખ્યમુદ્દામાં મતભેદ છે એ સમજાય હેવું છે; મહારે અભિપ્રાય હેવો છે કે જદ્-જડ ના પ્રથમ (પ્રતિસંપ્રસારણથી) જય-જવ થાયછે, પછી જય-જવ અને ત્યાર પછી જ-જા થાયછે. ડૉ. ટેસિટોરી આ અભિપ્રાય સ્વીકારતા નથી અને કારણો નીચે પ્રમાણે આપેછે:-

(ક) (૧) પ્રા. પા. રાજ.ના જદ્-જડ નું ક્યાંય પણ ભાષાના કાર્ષ્ણ્ય પણ વિકાસક્રમે જય-જવ હેવું પરિવર્તન થયું હોય હેવું નિઃસંકેપ રીતે દર્શાવતાં ઉદાહરણો છે જ નહિ.

(૨) ડૉ. ટેસિટોરીનાં અન્વેષણોમાંથી લઈને મહં આપેલાં વચ્ચે, વચરામી અને વચસાર એ ઉદાહરણો પ્રાતિભાસિક રૂપાન્તરો દર્શાવેછે એમ હેમનું માનવું છે એ વિશે તેઓ હેવું કહેછે કે એ શબ્દો પ્રમાણરૂપ નથી, કારણ કે પ્રા. પા. રાજ. ના હસ્ત-લેખોમાં અનેક વાર જ ને સ્થાને ચ લખાયછે; વળી (તેઓ કહેછે કે) વચર, વચરામી (પોતે પ્રા. પા. રાજ.ના તત્ત્વમ એટલે પ્રાજ્ઞતત્ત્વમ શબ્દો ગણેલા છે તે) શબ્દોમાંના જય પ્રા. પા. રા. ના જદ્ નો વિકાર ન હોઈને સંસ્કૃતનું જદ્ રૂપ હોવાનો સંભવ છે.

(ઘ) જવનો પ્રાચીન પાઠ્યાલ રાજસ્થાનીમાં જડ થાય છે એ નિ સંદેહ છે (જેમકે અપ. કવડી, પ્રા. પા. રા. કવડી; અપ. કવળ, પ્રા. પા. રા. કવળ; અપ. ગવસ્ત્ર, પ્રા. પા. રા. ગવસ્ત્ર, અપ. વવલ્લ, પ્રા. પા. રા. વવલ્લ). સ્થિતિ હાવી હોઈને, પ્રાચીન પાઠ્યાલ રાજસ્થાનીમાં અપભ્રંશના પ્રત્યેક જવનો પૂર્વાવસ્થામાં જડ થઈ ગયા પછી ચરમાવસ્થામાં જવનો પાછો જવ કરવામાં આવ્યો હોય એ સ્વીકાર્ય નથી.

(ગ) એ-ઐ એ (જદ્-જડનાં) સંહિતાત્મક રૂપો ગુજરાતી અને મારવાડી બંને ભાષાના પ્રાચીનતમ હસ્તલેખોમાં ઉપલબ્ધ થાયછે; જ્યારે જદ્-જડને સ્થાને એ-ઐ પ્રથમ મૂકવા લાગ્યા ત્યારે મૂળ તેઓ (એ-ઐ) સધિસ્વરરૂપે ઉચ્ચારાતા અને પછીથી જ દીર્ઘ વિવૃત્તસ્વરની દશામાં આવ્યા.

જો ગુજરાતી મારવાડી યુગના પ્રાચીનતમ સમયમાં જદ્-જડની જય-જવ રૂપે પરિવૃત્તિ થઈ હોય તો ડૉ. ટેસિટોરી કહેછે કે, અન્ધ જ-ડને સ્થાને ચ-વ મૂકવાનું વલણ દર્શાવતાં હસ્તલેખોમાં આ એક જ પ્રસંગે અપવાદ કરીને જય-જવને સ્થાને એ-ઐ શા માટે લખેલ હોય એ સમજાવું નથી.

નહોતી, પરંતુ પ્રત્યેકનો વિવક્ષિત ઉચ્ચાર ભિન્ન હતો. અને જ્યાં દ અને સર્વત્ર હાવો નિષ્પત્તિ પ્રયોગ થતો હોય ત્યાં જો વચર, વચરાળી હોવા શબ્દનો, કે વઢઢની સાથે સાથે જ વચઢ, વચઢઢ એ રૂપોનો, પ્રયોગ થયેલો જોવામાં આવે તો એ જ અનુમાન કરવું ઉપપન્ન છે કે આ શબ્દોમાં પ્રતિસં-
પ્રકરણની ક્રિયા ચાલુ થઈ જ ચૂકી હતી, અને એ ક્રિયા પ્રારંભદશામાં હોઈને સ્થિર પ્રતિજ્ઞાને નહોતી પામી એટલે કાચિત્ ક્વચિત્ અન્યથા પ્રયોગ થતા હતા; કારણ કે ભાષામાં થતા વાગ્યાપારનાં વિકારો કાંઈ શ્રેણીરૂપે વ્યવસ્થિત એક સરખી દૃશ્ય કરતા ન આવે; કેટલાંક રૂપો પછાત રહે કેટલાંક શીઘ્ર પરિવર્તન પામે, અને કેટલાંક વારંવાર આગળ વધે અને પાછાં પડે; અને એમ થતાં છેવટ સ્થિર વ્યવસ્થા પ્રાપ્ત થાય.

✓ વળી, વચર અને વચરાળી શબ્દોને (પ્રાકૃત) તત્ત્વમ ગણવા શક્ય નથી, કારણ કે એ અને બીનાં હાવાં રૂપાન્તરો (અવ-અવ) પ્રાકૃત સાહિત્યમાં કે વાકરણમાં અપરિચિત છે, પ્રા. પા. રાજસ્થાનીમાં પણ હોના પ્રચાર બહુ મોડો શરૂ થાય છે. ઉપદ્રુ વચર-વચરાળી એ રૂપો તત્ત્વમ છે અને વચર-વચરાળી એ તદ્ભવ છે એમ કહેવું વધારે યથાર્થ છે. હમણાં જ દર્શાવેલ કારણે, આ ઉદાહરણોમાં રહેલા અવ (અને અવ) સં. એ (અને ઔ) નો વિકાર હોય એમ કહેવું યથાર્થ નથી; એ ના એ દ અને અદ (તેમ જ બી ના બો, ડ અને બઢ) હોવાં પરિવર્તનનો હુમયન્દ્રે નિર્દેશ કર્યો કે, પરંતુ અવ (અને અવ) એ એ (અને ઔ) ના રૂપાન્તરો હોય હેવું હેમણે ક્યાં પશુ કહ્યું નથી, તેમ એ રૂપાન્તરો પ્રાકૃત મન્થોમાં પણ ઉપલબ્ધ નથી. તેમ, હુમયન્દ્રનાં વચનોનું આન્તર રહસ્ય ઉઠેલાને નિમિત્તે હેમનાં સૂત્રોમાં વાગ્યાપારના હાવા વલણની કલ્પના કરવી ન્યાય નથી.

(સ) ડા. ટેલિટોરીની આ દલીલ ભાષાવિકાસમાં પ્રવર્તતા પરાવર્તન ના નિયમનો અસ્વીકાર કરવા જેવી છે. આ મુદ્દો હાથમાં લેતા હોવાં મ્હારે આટલું કહેવાનું છે કે, સપ્રમાણ નાં અસ્પષ્ટપણ ઉદાહરણો જોનાં, પ્રા. પા. રાજ-
સ્થાનીમાં અપભ્રંશમાંના પ્રત્યેક જગ નો જઢ કરનામાં આવે છે એ ઉક્તિ ભાગ્યે જ નબી સકે. પરંતુ આપણે સ્વીકારી લઈશું કે એ ક્રિયાની પ્રગતિ વ્યાપક હતી. તથાપિ એ પરાવર્તનના વ્યાપારની બાધક નથી. એ દર્શાવતાં અનેક ઉદાહરણો વિવરમાન છે.

✓(૧) સંસ્કૃતનો ન પ્રાકૃતમાં અને અપભ્રંશમાં જ રૂપે રહીને કેટલેક સ્વરો ગુજરાતીમાં પાછો દર્શન દેરે:-

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
નાપિ	ળવિ	નવ
સ્તન.	ચળો-મળુ	થાન
સ્થાન	થાળ-થાળુ	થાન (= મધ્યદાળામાં અશ્વત્થુ)
વનચરકં	વળચરક	વનેરું (સ્થાન.)
તનય:	તળઓ-તળડ	તન
મન	મળે-મળુ	મન
મગિની	મદિની	મ્દન
યૌવન	જોઘ્વળ-જોઘ્વળુ	જોવન
મ્દહળં	મ્દહળુ (આમળ જતાં ઘવળુ) ઘને	

તે ઉપરાંત નીચે આપ્યા છે હેઠા શબ્દોમાં પ્રતિષ્ઠાપ્રસારણની ક્રિયા જ પરિવર્તનને નિયમે થાય છે.—

(૨) ક પુન	કોડગ-કડગ	કડગ (પ્રા. પા. ૨૧.)
	કવળ	કવળ (પ્રા. પા. ૨૧.)
દેશ+અવર	દેસાવર દેસાડર	દેસાવર (ગુજ.)
	(પ્રા. પા. ૨૧.)	
દેવકુડ	દેવલ-દેડલ	દેવલ
દેવર	દેવર	દેવર (હિં.)

અલગત, પરાવર્તનનાં ઉદાહરણો અનેક હોય તો પણ એ ક્રિયા અપ વાદ્ય છે એ ખરું છે. પરંતુ એથી એક નિયમ સ્થાપિત થાય છે અને એ નિયમની પ્રતિષ્ઠા આપ્ય છે.

(૧) પ્રાચીનતમ મારવાડી અને ગુજરાતી હસ્તલેખોમાં એ-ઐનું અસ્તિત્વ.—

આ દલીલ પરત્વે મ્દારે પ્રારંભમાં જ કહેવું પડે છે કે, હું જાણું છું ત્યાં સુધીમાં, પ્રાચીનતમ કે અનતિપ્રાચીન ગુજરાતી હસ્તલેખોમાં તો એ-ઐનો પ્રયોગ ઉપલબ્ધ નથી. ડૉ. ટેસિટોરીનો ખ્યાલ ખોટો છે હવે મ્દને સંદેહ છે. મારવાડી હસ્તલેખો વિશે મ્દારી ખાતરી છે કે પ્રા. પા. રાજસ્થાનીના બદ-મડની પછી જ એ-ઐ દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યા તે સંસ્કૃતના સંવૃત સંસ્તરો નથી પરંતુ વિવૃત ઈ-ઐ ઉચ્ચાર છે અને હેને માટે '૧' એ સંજ્ઞાઓ માત્ર કામચલાઉ યોજના તરીકે વાપરવામાં આવી હતી જે યોજના અપૂર્ણ અને વ્રાતિજનક હતી. ખરું કહ્યે તો આ યોજનાથી ઉપજેલી વ્રાતિને પરિણામે જ ડૉ. ટેસિટોરીએ, પોને છટ્ટિ જેટલે દૂર લઈ લધારે, માત્ર વાડીની આ સંજ્ઞાઓનો સંસ્કૃતમાં સામાન્યતઃ થતો અર્થ કપો અને બદ-મડના

મારવાડીમાં એ-ઔ થાય છે હવેા સિદ્ધાંત બાંધ્યો. (પૂર્વગત પૃષ્ઠ ૧૭૩ મું ભુવો). હિંદીમાં જે વિલક્ષણ પ્રકારનો ઉચ્ચાર છે તે સંસ્કૃત સંવૃત ઉચ્ચારથી તેમ જ ગુજરાતીના અતિવિવૃત ઉચ્ચારથી ભિન્ન છે એ નિઃસંદેહ છે; એ છતાં પણ હિંદીમાં અઘપર્યંત એ ઉચ્ચાર દર્શાવવા માટે ^૧ '૧' આ સંજ્ઞાએ વપરાય છે; આ વાતથી, મારવાડી હસ્તલેખોમાં એ-ઔ એ વર્ણો વિવૃત જ-જા દર્શાવે છે, એ મ્હારા મતનું સમર્થન થાય છે.

વળી, જે પૂર્વકાલીન મારવાડીમાં એ-ઔનો ઉચ્ચાર વસ્તુતઃ શુદ્ધ સંધિસ્વર જેવો (એટલે કે સંવૃત) હતો તો તદનન્તર એ વર્ણોના ઉચ્ચારને એકાએક વિવૃત બનાવી દે હેવું શું હોઈ સકે એ અતદર્થ છે. એ-ઔ એ સંધિસ્વરોને વિવૃત ઉચ્ચાર સાથે કાંઈપણ નિર્ભરસંબંધ નથી. વિવૃતભાવ પામવો હોય તો તેઓને પાછું જઈ-જઝ ૨૫ ધારણ કરવું પડે, કારણ કે સંવૃત એ-ઔ રૂપે પરિવર્તિત થવા માટે પણ સંધિસ્વરોને પ્રથમ ૪૪ વિશ્લેષ દ્વારા જઈ-જઝ દશા પ્રાપ્ત કરવી પડે છે. પરંતુ આ ક્રિયામાં એવડું પરાવર્તન થાય છે, જે સંભવા-સંભવ વિચારતાં આધારરહિત જણાય છે. ૪૫

૪૪ સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે:-સિ. હે. ૮-૨-૧૪૮ અને ૧૫૧ માં એ નો ષ અને ઔનો ઔ એ વિકારો દર્શાવ્યા છે; સિ. હે. ૮-૨-૧૫૧-૧૫૨ માં દૈવાદિગણ અને વૈવાદિગણના યેનું જઈ રૂપે પરિવર્તન દર્શાવ્યું છે. અને સિ. હે. ૮-૨-૧૬૨ અને ૧૬૩માં વૈવાદિગણના અને ગૌરવ રાખના/ઔનો જઝ થવાનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ સર્વ સૂત્રોના અન્તર્ગત નિયમ અવલોકીએ તો સ્પષ્ટ થાય છે કે એ-ઔનું ષ એ હેવું પરિવર્તન વસ્તુતઃ એકપદે જ નથી થઈ જતું પણ જઈ-જઝ એ રાકયતાગર્ભ અવાન્તર ક્રમદ્વારા થાય છે. આ પ્રમાણે સંસ્કૃતના પ્રત્યેક એ-ઔના પ્રકૃતમાં પ્રવેશ દરમિયાન પ્રથમ જઈ-જઝ થતા અને દૈવાદિગણ, વૈવાદિગણ વૌવાદિગણ અને ગૌરવ એટલા અપવાદોમાં એ સંધિસ્વરો જઈ-જઝ એમ વિશ્લેષરૂપે જ કાયમ રહે છે, પણ અન્ય સર્વ પ્રસંગોએ આ રીતે આવેલાં સ્વરધુઓ (જઈ-જઝ) એક ક્રમ આગળ વધીને ષ અને ઔ રૂપે સંયુક્ત થાય છે.

૪૫ પૂર્વકાલીન મારવાડી હસ્તલેખોમાં વપરાયેલી એ-ઔ સંજ્ઞાઓ વિશેનો મ્હારો અભિપ્રાય પૂર્વોક્ત પ્રકારનો હોઈને હું ડૉ. ટેસિટ્ટેરીએ (J. A. S. Beng. N. S. XII પૃ. ૭૬ મે) કરેલી વિવૃત (જ-જા) ઉચ્ચાર માટે ^૧ '૧' અને ^૨ એ સંજ્ઞાઓ વાપરવાની સૂચનાને અસ્વીકાર્ય માનું છું. પ્રથમ તો, સંવૃત સંધિસ્વર માટે અત્યાર સુધી વપરાતી આવેલી એ સંજ્ઞાઓના વિવૃત ઉચ્ચાર પરને વિનિયોગ કરવો અપયોગ્ય છે; ખીલે દોષ એ છે કે, હાલ સંવૃત એ-ઔ તેમ જ વિવૃત જ-જા એ બંને ઉચ્ચાર માટે ^૧ '૧' એ સંજ્ઞાઓના નિર્વિશેષ પ્રયોગ થવાથી (વેરવું અને વેર (વસ્તુતઃ વેર); ગોઝ (વર્તુલ); અને ગઝ (રોતડોના), ઈત્યાદિ સંજ્ઞાઓમાં એક જ પ્રકારની માત્રા મૂકવાથી) જે ભ્રમ થાય છે હવેા જ ભ્રમ વિવૃત જ-જા ને માટે, તેમ જ દિવ-ગેળ ઇત્યાદિના) સંવૃત સંધિસ્વરો માટે અભિન્ન સંજ્ઞાઓ વાપરવાથી થશે.

હૃયન્દ્રનાં ક્રિયાંક સૂત્રોનું આન્તર રહસ્ય વિચારિયે તો સંપ્રમારણ નો નિયમ અને એ દ્વારા પ્રાકૃતમાંના એ-ઓ નો ઉદ્ભવ દષ્ટિગોચર થાય છે. જેમ કે:-

- (૧) િયેના શબ્દોમાં ત્રય નો તે થાય છે: ત્રયોદશ-તેરહ; ત્રયોવિંશતિ:- તેવીસા, ત્રયચિંશત્-તેતીસા ઇત્યાદિ. (સિ. હે. ૮-૧-૧૬૫). (અદિ અયોનું અય, પછી અદ અને છેવટ એ કેવું પરિવર્તન થાય છે.)
- (૨) અચકારનું આકાર થાય છે (સિ. હે. ૮-૧-૧૬૬). (ક્રમે આ પ્રમાણે છે:-અચકાર-અકાર આકાર).
- (૩) કદલમાંથી કેલ કે કયલ થાય છે (સિ. હે. ૮-૧-૧૬૭). (ક્રમે આ પ્રમાણે છે: કયલ-કદલ-કેલ). ૪૬
- (૪) કર્ણકારનું કળેર થાય છે (કળિગારપણુ થાય છે), સિ. હે. ૮-૧-૧૬૮ (ક્રમે: -કળિગાર-કળયાર-કળયર-કળદર-કળેર).
- (૫) નવમાલિદા, નવકલિકા હેમતા નવ નો નો થાય છે (સિ. હે. ૮-૧ ૧૭૦) (ક્રમે. અવ-અડ-ઓ).
- (૬) અય અને અપ (અતમગો) નો વિકલ્પે ઓ થાય છે. (સિ. હે. ૮-૧-૧૭૨)
- (૭) લવણ નું લોણ થાય છે (વિકલ્પે) (સિ. હે. ૮-૧-૧૭૧).
- (૮) સિ. હે. ૮-૧-૧૪૯ એ સૂત્ર અનુસાર સંસ્કૃત પ્રેરકના અય નો પ્રાકૃતમાં એ થાય છે. કારવતિ-કારેદ, માવવતિ-માવેદ ઇત્યાદિ.

સ્થવિર માંથી યેર; પૂતર માંથી (ક્રમ નો અત્યય થઈને અક્ર થતાં) પોર; મયૂલ (મકન), ચતુર્ગુણ (ચતુર્ગુણ) ઇત્યાદિમાંથી મોહ, ચોગુણ, ઇત્યાદિ; આ સર્વ રૂપપરિવર્તનોમાં અદ-અડ એ વસ્તુતઃ અત્રાન્તર ક્રમ તરીકે રહેલ છે. એ વસ્તુ સ્થિતિ, એ-ઓ નો અય-અવ માંથી ઉદ્ભવ દર્શાવતા પૂર્વમત જન્મવૃત્તાંતનું

૪૬ પિરોલ આ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિનો ક્રમ જુદો આપે છે:-કદલ-કદિલ-કદલ-કેલ એ આખ્યાયે એ ક્રમે હું વધારે પસંદ કરું છું. કારણ કે:-

(૧) કદલ નો કદિલ હેવા વિકાર તદ્દન પરિચિત નથી; સ્વરાણાં સ્વરા. પ્રાવોડપ્રબંધે એ સૂત્રનો અન્તર્ગત નિયમ, અચકાર તેર એથી અચકારે અરે સિ. હે. ૮-૧-૪૬ નો અન્તર્ગત નિયમ, કદિલ ના પદનું સમર્પન કરે, પરંતુ સ્પષ્ટ અને નિસર્ગસિદ્ધ ક્રમે મળી સકતા હોય તો એટલે સુધી જવાની જરૂર નથી.

(૨) લવણનું લોણ, અવ અને અવો ઓ અને પ્રેરકરૂપના અવો એ (માવવતિ-માવેદ) એ વિકલ્પોનાં આધારભૂત સિ. હે. ૮-૧-૧૭૧, ૧૭૨, અને ૮ ૩ ૧૪૨ ઇત્યાદિ સૂત્રોમાં સંપ્રમારણ વિધિ ગર્ભરૂપે રહ્યો છે.

(૩) કયલ હેતું વૈકલ્પિક રૂપ તો હેમવન્દ્રે પોને આપ્યું જ છે કયલમાંથી કદલ એ ક્રમ નૈસર્ગિક અને સરસતર છે.

સમર્પન કરેછે. આ સર્વ હકીકત ઉપરથી જણાયછે કે, સ્વતઃસિદ્ધ કે અવ-અવ ના વિકારરૂપ ગમે તહેવા, અદ્-અઠ સંયુક્ત થઇને સંવૃત્ત એ-ઓ બનેછે. વિવૃત્ત ઈ ઈ તો માત્ર અવ-અવ માંથી જ આવી સકે. કારણ કે, અદ્-અઠ માંથી આવેલા સંવૃત્ત એ-ઓ એકાએક વિવૃત્ત બની ગયા હોય, અથવા તો અદ્-કે અ-ઠ હેમાંથી સંવૃત્ત તેમજ વિવૃત્ત બંને ઉચ્ચારો ઉત્પન્ન થઈ સકતા હોય, હવે તર્ક જ સત્ય રીતે ન થઈ સકે.

(૫) અવ અને અહિનો ઈ અને અવ અને અહુનો અર્થિવા વિકારો.

આ વિષયમાં બહુ ચર્ચા આવશ્યક નથી. કારણ કે અહિ ના પરિવર્તનના પ્રથમ ક્રમ વિશે, એટલે કે હ નો પરાક્ષેપ થઇને અદ્ થવા વિશે, ડૉ. ટેસિટોરીની, પરિણામ જોતાં, મદદગી સાથે સંમતિ છે. અહુ વિશે પણ હેમનો હવે જ મા. ઈ એમ હું માની લઉં છું. અવ અને અવ વિશે પૂર્વમત ચર્ચામાં મુંડ પૂરતું હજીયું; એટલે કે અવ-અવના અદ્-અઠ થવા રહામેના વાંધાઓ દર્શાવ્યાં છે અને અવ-અવ-અવ-અવમાંથી ઈ ઈ માંનો વિવૃત્ત ઉચ્ચાર કેવી રીતે ઉદ્ભવેછે એ સમજાવ્યું છે.

અવ-અવ (અવ-અવ) માંથી વિવૃત્ત ઉચ્ચાર ઈ-ઈ ઉત્પન્ન થાયછે એ અભિપ્રાય પરત્વે એક સંકા રાખ્યો છે; હેનું હું અહિ નિવારણ કરીશ. કાંઈ પૂછશે કે:—“ઈ-ઈ એ અ-દ્ અને અ-ઠના બનેલાં છે; અવ-અવમાં દ-ઠ નથી, કારણ કે હેનું (દ-ઠનું) પ્રતિસંપ્રસારણ થયુંછે, એટલે હેમનો મૂળ ઉચ્ચાર પુના પ્રાપ્ત થાય નહિ; તોપણ અવ-અવમાંથી ઈ ઈ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયા?” મારો ઉત્તર આ છે—વિવૃત્ત ઈ-ઈ એ ઉચ્ચારો વસ્તુતઃ વિવૃત્ત છે અને પૂર્વકાલીન ગુજરાતીની અને મારવાડી રૂપોની ઉત્ક્રાન્તિ પૂર્વે અદ્દ્યુત્પૂર્વ હતા; એક પ્રકારે આ ઉચ્ચારો વિદેશીય છે, જે હું આગળ તરતમાં જ દર્શાવીશ. આ પ્રમાણે એ ઉચ્ચારોમાં (ક) વિદેશીય તત્ત્વ અને (જ) એ-ત્વ અને ઓ-ત્વ એ બે લક્ષણો રહેનાં છે. આ બેમાંથી (ક) લક્ષણ પ્રધાન છે અને (જ) ગૌણ છે. અને આ ગૌણ (જ) લક્ષણનું મૂળ, ય્ અને વ્ માં અન્તર્ગૃહ શક્તિરૂપે રહેવા, દ-ઠમાં જ છે. આથી કાંઈ અવ અવ અને ઈ ઈ એ ક્રમો વચ્ચે અદ્-અઠ ક્રમ વરતુ ના પ્રાપ્ત થાયછે હવે સ્વીકાર નથી થતો. આ ચૂક શક્તિનું પ્રયોજન એ-ઓ ઉચ્ચાર અથવા સ્પષ્ટ દિવે તો સંવૃત્ત અને વિવૃત્ત ઉચ્ચારો વચ્ચેના સમાન તત્ત્વરૂપ ઉચ્ચાર ઉત્પન્ન થવા પૂરતું જ છે; અને અન્તિમ રૂપાન્તર ય્-વ્ પ્રધાનઅંશરૂપે કાયમ રહેછે. આ રિયતિની એક પ્રકારે ચાલિનિના સ્થાનિવદાદેશ: (૧-૧-૫૬) એ સૂત્રના (અન્તરવિધો અંશ બાદ કરતાં રહેલા સૂત્રરોપના) બીજાનૂત નિયમ સાથે

સરખામણી થઈ સકે. આ નિર્દેશ ફક્ત વ્યાપારનું સામ્ય દર્શાવવા માટે જ કર્યો છે, કારણ કે એ બે નિયમો વચ્ચે કાંઈક તફાવત છે. કહેવાતું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે ઉચ્ચારના રૂપરિવર્તનમાં વસ્તુતઃ જે ક્રમો થયા હોય એ જ લક્ષમાં રાખવાના છે, અને હેમાં થતા અનુપપત્તિના આમાસને ખુલાસો એ આપવાનો છે કે અન્તિમ સ્વરૂપ તાકેનો પ્રયાણ દરમ્યાન ય અને વ માં ફ અને ઝ નો પ્રકૃતિભાવ ઉપાધિરૂપે રહેશે અને એ ઉપાધિ માત્ર એક સ્વરૂપનિર્ણાયક ગૂઢ શક્તિરૂપે જ પ્રવર્તે છે.

પરંતુ એથી સ્પષ્ટતર, અને કદાચ યથાર્થતર, ઉત્તર આ છેઃ જ-ઝ ઉચ્ચાર વસ્તુતઃ એક નવીન ઉચ્ચાર છે અને હેને ફ અને ઝ ઉચ્ચારો સાથે સંબન્ધ પણ ભાગ્યે જ હશે, કારણ કે અય અવ અને અય-અવ એ આનંદ શિક ક્રમો આવીને પોતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત થાય ત્યાર પછી એ ફ અને ઝ એ ઉચ્ચારો તો પાછળ બહુ દૂર રહી જાય છે.

આ ફલીલ પૂર્વોક્ત શકાનો એકદમ નિકાલ કરી નાખે છે, કારણ કે એ હેના મૂળમાં જ પ્રકાશ કરે છે.

[આ ઉદાહરણોમાં ય-વ અને ફ-ઝની પરસ્પર શી સ્થિતિ કે એરેરશો ડૉ. સર રા ગો ભાંડારકરનો મત અહિં તપાસી શકાય. પોતાના વ્યાખ્યાનોમાં ૪૪ મે પૃષ્ઠે હેમણે યથાર્થ દર્શાવ્યું છે કે અફ-અઝો. એ જોડી તફાવત એટલો જ છે કે આ સધિસ્વરો (એ-ઐ)માં અનુ ઉચ્ચારણ દુત છે પણ શ્રુતિશ્રુતો (અફ-અઝ)માં એમ નથી. વળી તેઓ કહે છે કે જ્યારે અતી પછી એ જ (એ-ઐમાં) ફ-ઝ આવે છે તેમ, (અય-અવમાં) ય-વ આવે છે, અને અય-અવનું ત્વરાથી ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે છે, ત્યારે (ફ-ઝ અને ય વ વચ્ચેનો) તફાવત નહિ થાય છે અને અય-અવના એ જો થાય છે, જેના ઉવટ પાત્રીમાં એ-ઐ થાય છે. ય-વનાં ફ-ઝનું તત્ત્વ ટકી રહે છે હેવા જે સિદ્ધાન્ત મ્હે પ્રતિપાદિત કર્યો છે તેનું બીજા ડૉ. ભાંડારકરના પૂર્વોક્ત મતમાં રહેલું છે. વિવૃત ઉચ્ચાર જ જ પરત્વે મ્હે એક ક્રમ આગળ વધીને ગુજરાતી અને મારવાડીમાં અય અવના અનુ પ્રાધાન્ય, અને વિવૃત ઉચ્ચારણની ઉત્પત્તિમાં ય વનું પરાક સાહાય્ય પ્રદર્શિત કર્યું છે.]

આખી ચર્ચાને ફરીથી એકવાર સંક્ષિપ્તરૂપે દર્શાવું છુંઃ ડૉ. ટેસિટોરીની અને મ્હારી પ્રયત્નશીલતા વચ્ચે તફાવત નીચે પ્રમાણે છે -

✓ ડૉ ટેસિટોરી વિવૃત ઉચ્ચારનો ઉત્પત્તિક્રમ હાવો દર્શાવે છેઃ-

અફ	}	-અફ-એ-અ,	અઝ	}	-અઝ-ઐ-ઐ,
અય			અવ		

[“ઘ (=ખ) અને ઘે (=ખા)નું અધઃતત્ત્વન્ય હ (=એ)ત્વ” આ પ્રકારે પોતે વર્ણવેલા વ્યાપારમાં મીઠા ખીચ્છને અનાર્થ તરવોની પ્રવૃત્તિનો ભાસ થાય છે. (પુ.૧ પૃ. ૧૪૦-૧૪૧). પરંતુ હેમજી કાંઈ બેદ પારખ્યા વિના વિવૃત ઉચ્ચારને અને વેમ્મ, ણ્ઠ દ્વિત્વાદિ ચબ્દોમાં દૃષ્ટિઓચર થતા પાક્ષી અને પ્રાકૃતના દૃશ્ય ઉચ્ચારને પણ પ્રસૂતઃ વ્યાપારની કક્ષામાં બેસાડી દીધા છે. આ ઉચ્ચારનો તેઓ આર્યજનનિયોના કોન અને દ્રાવિડ લોકો સાથેના સંસર્ગ સાથે સંબંધ દર્શાવે છે. ગુજરાતી વિશે તેઓ કહે છે કે:-“ગુજરાતના આર્યલોકોએ અનાર્થજનિતિઓ પાસેથી એ દેશ ખૂચતી લીધી હતો એટલે તેઓ પણ હેમની પાસેથી આ ઉચ્ચારજી પ્રકાર લીધા હશે” પરંતુ આ ઉક્ત વેમ્મ ઇત્યાદિના દૃશ્ય એ પરત્વે હોવાથી, અને ગુજરાતીમાં કાંઈ પણ કાળે એ ઉચ્ચાર વિષ્માન ન હોવાથી, હેમાં દર્શાવેલો અભિપ્રાય ગુજરાતીના વિવૃત ઉચ્ચારના વિષયમાં અસ્વીકાર્ય છે, એ વિવૃત ઉચ્ચાર તો, મ્હેં ઉપર કહ્યું છે તેમ, સત્તરમા સૈકાના પૂર્વભાગમાં ફારસી સંસર્ગ પછી જ અસ્તિત્વમાં આવ્યો.]

Indian Antiquary (ઇ. સ. ૧૯૧૭) ના પુસ્તક XLVI ના વિભાગ DLXXXIXમાં અને (ઇ. સ. ૧૯૧૮) પુસ્તક XLVIIના વિભાગે DXCI અને DXCIIમાં મ્હેં આ વિવૃત ઉચ્ચાર વિશેના મહારા અભિપ્રાયો પ્રગટ કર્યા હતા હેનો ગુણોપવિમર્શ કરીને ડૉ. ટેસિટોરીએ મ્હેને માન આપ્યું છે. એ વિમર્શ ઇ. સ. ૧૯૧૮ના સપ્ટેમ્બરના Indian Antiquary પુસ્તક XLVII વિભાગ DXCIXના ૨૨૫ અને ૨૨૬ પાછીના પૃષ્ઠોમાં પ્રગટ થયો છે. હેમની દલીલો મહારા સિદ્ધાંતોને ડગાવી સકે હોવી નથી એટલે હું એનો વિસ્તીર્ણ પ્રત્યુત્તર અર્ધ નથી આપતો. પરંતુ હેમના એ નવીન લેખની મ્હેં કરેલી અવલોકનરૂપ ચર્ચા આ વ્યાખ્યાનને અન્તે ટિપ્પણ સ્વર્ગમાં આપેલી છે.

જ-ઝાના વિવૃત ઉચ્ચાર વિશેના આ વસ્તુઓની હવે રાજ સર્વજ્ઞ અને એક ખીજ એટલા જ મહત્ત્વના અસર્ગ તરફ જર્જરું.

ઉત્સર્ગ ૨

નરજાતિનાં નામોના અન્ત્ય ઓ અને જ અને નાન્તર જાતિનાં નામોના અન્ત્ય ડં અને જઃ આ વિવિધતાના બીજાનૂત નિયમો.

ઉત્સર્ગ ૨, નામોના અને
વિશેષણોના અન્ત્ય
ઓ-ઉ અને અ

સૂચના - અર્ધ વિશેષણોનો નામોમા સમાવેશ માનવાનો છે.

ગુજરાતી શબ્દોમાં પ્રચલિત લક્ષણ કઈ પરિસ્થિતિમાં પ્રાપ્ત થાયછે એ વિચારવા માટે થોડાંક ઉદાહરણો નોંધશું

નરજાતિ

ઓ અન્ત્ય હેાય હેવા શબ્દો.-

પોહો, બાવો, ઘડો, પીપલો, સાલો, ચારો, ધાંલો, રાતો, સાવો, માંદહો, લ્હાવો.
અ-અ-સવાળા શબ્દો:-

ઘડ, મોર, નોક, વાઘ, સાપ, સાદ, માંકળ

નાન્યતર જાતિ

હે-અન્ત્ય-

મહું, સુવ, (સૂવ, સીવ) સાસરું, શમરું, ઘણિ, કાણું, રાતું, મ્હાંડું, ઘચું,
જુવું તાણું.

બ અન્ત્ય-

પર, ઘળ, નળ, દૂધ, પાટળ, ચોર, રીંછ, તેલ, પીતલ ૪૭

વળી કેટલાક શબ્દોના અંતમાં બ હોયછે તે પશુ વિકલ્પે ઓ અને હ આવેછે -
ઓ-કાશ-ત

પછરો-પર

હુમરો-હુંગર

કાનો-કાન,

મારો-માર,

હાથો-હાથ,

દાતો દાત,

વાવો-વાંસ,

ગામો-ગામ,

રસો-રસ;

પાથો પાથ;

આ શબ્દગણમાં સામાન્યતઃ ઘણા થોડા અપવાદો બાદ કરતા
 ઔ-કારાન્ત શબ્દના અને (એ જ ગૂણર્માંથી ઉત્પન્ન થયેલા) જકારાન્ત શબ્દના
 અર્થોમાં તફાવત છે, એ સક્ષમા આવશે (આગળ ૫૦ મી પુટનોટ જુવો)
 ઇ-દારાન્ત.

પાનુ-પાન, મરણુ-મરણ, નાકુ-નાક,
 સાહુ-સાહ, આગણુ-આગણ,

ઉપર જ નરજ્ઞતિના શબ્દો વિશે જોવાતા ભિન્ન અન્સ હોઈને અર્થ
 પણ ભિન્ન થવા વિશે જે અવલોકન કર્યું છે તે આ શબ્દોને પણ લાગુ પડે
 છે (આગળ ૫૦ મી પુટનોટ જુવો.)

હવે, પ્રશ્ન આ વિચારવાનો છે -કયા નિયમને અવલમ્બીને એક પ્રસંગે
 અન્ત્યયસ્વર જ આવે છે અને અન્ય પ્રસંગે ઓ કે ઇ
 જાતનાં વ્યાખ્યા
 પ્રાપ્ત થાય છે ?

(સ) એજ સૂત્ર (૮-૪-૩૪૧) અનુસાર ક પ્રત્યય રહિત બ-કારાન્ત સંસ્કૃત શબ્દોના અન્ત્ય બનો ડ થાયછે; અને આથી શબ્દ (સં.) સહો (પ્રા), સુહુ (અપ), હેવું રૂપાન્તર થાયછે, અને આ અન્ત્ય ડનો, હવે ચર્ચવાના એક અહુઘ્યાપક પ્રવૃત્તિવાળા ઉત્તરર્થના વ્યાપારથી ગુજરાતીમાં બ થાયછે. જેમકે મધુ-મધ, વિના-વિણુ વિળ, ધત્યાદિ). એથી સંયોગલોપ અને પૂર્વ-સ્વરદીર્ઘત્વ થયા ૧૯ી સાદ પ્રાપ્ત થાયછે.

નાન્યતર

(ગ) ૪૮ સિ. હે ૮-૪-૩૧૪ કાન્તસ્યાત્તડસ્યમો એ સૂત્ર અનુસાર શબ્દ જેને અન્તે ક (એટલે બક) હોય હેવા શબ્દોને પ્રથમા (અને દ્વિતીયા) એક-વચનનો પ્રત્યય લગતાં અન્ત્ય બ નો ડ થાયછે, જેમકે વર્ણક (સં) -વર્ણક (અપ.)-વાતુ^{૪૬} (ગુજ) [સંયોગલોપ અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ, અને જ નું નત્વ]

(ઘ) સિ. હે. ૮-૪-૩૩૧ અનુસાર ક પ્રત્યય રહિત શબ્દોના અન્ત્ય બનો પ્રથમા (અને દ્વિતીયા) એકવચનના પ્રત્યયની પૂર્વે ડ થાયછે. જેમકે ઘૃહ (સ)

આ શબ્દમણમાં સામાન્યતા ધણા થોડા અપવાદો બાદ કરતાં
 ઈ-કારાન્ત શબ્દના અને (એ જ મૂળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા) ઊકારાત શબ્દના
 અર્થોમાં તફાવત છે, એ લક્ષમાં આવશે. (આગળ ૫૦ મી પુટનોટ જુવો.)
 ઇ-કારાન્ત.

પાતું-પાન, મારું-મરણ; નાકું-નારુ;

ચાતું-સાચ; આગળું-આગળ;

ઉપર જ નરભૂતિના શબ્દો વિશે જોવાતાં ભિન્ન અન્ય દોષોને અર્થ
 પણ ભિન્ન થવા વિશે જે અવલોકન કર્યું છે તે આ શબ્દોને પણ લાગુ પડે-
 છે. (આગળ ૫૦ મી પુટનોટ જુવો.)

હવે, મત્ર આ વિચારવાનો છે:-કયા નિયમને અવલમ્બીને એક પ્રસંગે
 અન્યથાદર અ આવેકે અને અન્ય પ્રસંગે જો કે તે
 દર્શન-વ્યાખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે ?

(લ) એજ સૂત્ર (૮-૪-૩૩૧)-અનુસાર ક પ્રત્યય રહિત અ-કારાન્ત સંસ્કૃત શબ્દોના અન્ત્ય અનો ડ થાયછે, અને આથી શબ્દ (સં.) સહો (પ્રા.), સદુ (અપ.), હેતું રૂપાન્તર થાયછે, અને આ અન્ત્ય ડનો, હવે ચર્ચવાના એક મહુબ્યાપક પ્રવૃત્તિવાળા ઉત્સર્ગના બ્યાપારથી ગુજરાતીમાં બ થાયછે. જેમકે મધુ-મધ, વિના-વિણ-વિણ, ઇત્યાદિ). એથી સંયોગલોપ અને પૂર્વ સ્વરદીર્ઘત્વ યમા પછી સાદ પ્રાપ્ત થાયછે.

નાન્યતર

(ગ) ૪૮ સિ. હે ૮-૪-૩૬૪ કાન્તસ્યાતડસ્યમો એ સૂત્ર અનુસાર શબ્દ જેને અન્તે ક (એટલે બક) હોય હેવા શબ્દોને પ્રથમા (અને દ્વિતીયા) એકવચનનો પ્રત્યય લખતા અન્ત્ય અ નો ડ થાયછે, જેમકે પર્ણક (સં.)-પણક (અપ.)-પાતુંક (ગુજ.) [સંયોગલોપ અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ, અને જ નું નત્વ]

(ઘ) સિ. હે. ૮-૪-૩૩૧ અનુસાર ક પ્રત્યય રહિત શબ્દોના અન્ત્ય અનો પ્રથમા (અને દ્વિતીયા) એકવચનના પ્રત્યયની પૂર્વે ડ થાયછે. જેમકે ઘૃં (સં.)

{ છાગ }	{ છાણુ }	{ છાગ }
{ છાગકં }	{ છાગરં }	{ છાણુ }
પુઝું	પુઝુ	પૂલ
થોફફ (ક)	થોફફર	થોફફો
છેમો (+ક)	છેમફર	છેમો
(=ક)		

[અવગ્રંથમાં ક પ્રત્યય કવચિત્ બેવાર લગાડી દેવામાં આવેછે. જેમકે
ફોફતિ જે દિમફર અવગર (સિ હે ૮-૪-૪૨૧, ઉદાહરણ) દિમફર=હૃદયકર્-
દિમફર-દિમફર]

કીરો	કીર	કીર (=પોપટ)
કફ (ક) (+ક)	કફફર	કફફો

(હમા જ દુતવર હોઈને હુમ થયોછે)

હવે પ્રશ્ન આ છે—કેટલાક શબ્દોને ક પ્રત્યય લાગેછે અને બીજાને

કવચિત્ ક પ્રત્યય લાગેછે અને
કવચિત્ નથી લાગતો હોય.
પ્રશ્ન એ બિ બીજાનાં અભિ
પ્રાય અને હોય પરીક્ષા

નથી લાગતો હોય શુ અપુણ્ય વળી, કેટલાક
શબ્દોને કવચિત્ લાગેછે અને કવચિત્ નથી લાગતો
એ સાચી? આ પ્રશ્નને વિ. બી. બી. સના
મનને બહુ તકરાર આપીછે અને હેમણે હોય
સમર્થ અર્થમાં કેટલાક પૃષ્ઠો (પૃ ૨, ૫ ૫ થી

૧૫, અને પૃ. ૩૦) રોક્યાછે, જો કે કવચિત્ કવચિત્ તેઓએ આડા દોરવાઈ
જઈને ખોટા સિદ્ધાન્તો પ્રાપ્ત કર્યાછે. અન્તર ઓનો ઉદ્ભવ ક પ્રત્યયમાંથી
દર્શાવતો ડૉ હોઈતો અભિપ્રાય ખરો નથી એમ બતાવવાનો હેમણે પ્રયાસ
કર્યોછે અને પોતે સ્વરભારવાદ રણ કર્યોછે, જે આ પ્રમાણે છે —Oxy tones
એટલે કે સ્વરભાર અન્ત્યાક્ષર ઉપર રહ્યો હોય હોય (=મતોદાત) શબ્દ અન્ત્યસ્થાને
ઓ પ્રાપ્ત કરેછે, અને barytones, એટલે જેનો ઉપાન્ત્ય વર્ણસ્વરભાર
યુક્ત હોય હોય શબ્દોનો (અથવા બાહ્યશક્તિ શબ્દોનો પણ) અન્ત્યસ્વર જ
રહેછે, અને નાન્ત્યતરંગિતાનાં નામોના અન્તરને અથવા અને એ જ નિયમ
લાગૂ પડેછે. હેમની દલીલ હાવી છે એ સ્પષ્ટ છે અન્ત્યશ્રુતિ ઉપર સ્વરભાર
હોયછે ત્યારે એ પ્રધાન બનેછે અને પરિણામે અન્તર ઓ પ્રાપ્ત થાયછે
પણ હોય ઉપર સ્વરભાર ન પડતો હોય તો હોય (અન્ત્યશ્રુતિનું) પ્રાધાન્ય
કીધું થતા અન્તર કમળેર જ આવેછે.

હવે આ મતની પરીક્ષા કરીએ. સ્વરભારવાદની વિરુદ્ધમાં એક દલીલ આ છે:-જો અન્યથા જો કે જની પ્રાપ્તિ સ્વરભાર પ્રમાણે નિયત થતી હોય તે, એક જ સંસ્કૃત શબ્દમાંથી એક જો-કારાન્ત અને બીજું જ-કારાન્ત હોવાં બે ગુજરાતી રંગે, કાનો-કાન, હાથો-હાથ ઇત્યાદિ ઉત્પન્ન થવાનું શું ધારણ? અર્થ ફરવાની સાથે સ્વરભાર પણ ફરેછે હવે જો દલીલ કરવામાં આવે તો હું આટલું જ પૂછું છું -આ વાતનો કાંઈ પૂરાવો છે ખરો? વળી વધારે નહિ તો એક બે ઉદાહરણોમાં (હુંગરો, જાંગડું હુમર, જાંગળ, હેમાં) અર્થ ફરતો જ નથી. તો એ પ્રસંગે આ ખ્યાલ કેવી રીતે ચાલશે?

અ. ના પક્ષે, ક-નાનું સમર્થન કરનાં નિર્વિવાદ કારણો છે,-

(ક) પ્રાકૃતમાં ઘોઠો, અપભ્રંશમાં ઘોઢ અને ઘોઢવ, કવાદનાં આધારભૂત પ્રા. પા. રાજ માં ઘોઢવ છે. અન્તે જઠ વાળું આ સંસાયાતીત કારણો વચ્ચે રહેલું રૂપ હેતુ સૂચવેછે કે ગુજરાતી અન્ત જો (ખાસ કરીને એ પોતે અર્ધવિવૃત છે અને પ્રાકૃતમાંના અન્ય જો હોવા નથી એ કારણે) પ્રાકૃતમાંના અન્ય જોમાંથી આવી સકે નહિ એમ હોઈને આ જઠ ને માટે નીચેના મે વૈકલ્પિક ખુનાસામાંથી એક સ્વીકારવો રહેશે:-

(૧) પ્રાકૃત શબ્દનો અન્ય જો વિશિષ્ટ થતાં જ અને રતુ (=ઝર) સ્વર-યુગ્મ પ્રાપ્ત થયું અને એથી ઘોઠો શબ્દ અપભ્રંશમાં અને પ્રા. પા. રાજરચાનીમાં ઘોઢ થયો,

અથવા (૨) સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત મૂળશબ્દને ક પ્રત્યય લગાડવામાં આવ્યો, અને એથી થતા અન્ય જઠ નો અપભ્રંશમાં જઠ થયો.

આ બે મતમાંથી, (૧) તો ઘણા અનુપપન્ન લાગેછે, જોના જઠ રૂપે વિશ્લેષ થતો જણ્યોઢે (અને એ કિયાનો સોકોના ધન્દિયગત વૈયક્ષણ્ય રૂપ ખુમાસો પણ આપી સકાયછે), પરંતુ જો નો વિશ્લેષ કઠ્ઠાંય જણ્યો નથી. આ વાદનું સમર્થન કરતો કાંઈ પ્રમાણભૂત આધાર નથી, કે નથી હેને સંભવાસમવતી ગણના રૂપ અનલગ્નન. (૨) ને ઉપર ચર્ચેલા સૂત્ર ૮-૪-૨૩૧ થી સારો આધાર મળેછે.

(ઝ) તદ્દારે જઠને ક પ્રત્યયમાંથી નીકળેનો માનિયે, તો ગુજરાતી નરગનિનાં નામોના અન્ય અર્ધવિવૃત જો નો, ઉત્તર્ગ (૧) ની ચર્ચામાં જોઈ ગયા છિયે હોવા, સપૂર્ણ ખુનાસો મળેછે, ૫૧ પણ સ્વરભારવાદ સ્વીકારતાં

૫૧ આ પ્રમાણે ગયા (ઉત્તર્ગ ૧) અને પ્રસ્તુત ઉત્તર્ગ (ઉત્તર્ગ ૧) ની વચ્ચે અન્ય જો ના આ અર્ધવિવૃત ઉચ્ચાર રૂપ મૂળના પ્રાપ્ત થાય

(ક પ્રત્યય અન્તે તત્તજન્ય થતને અભાવે) આ અર્ધવિવૃત્ત ઉચ્ચારનો ખુલામો નહિ મળે; કારણકે (અઠ-અવ-અવ્ એ ક્રમે વિના આવેલો) એ બો સર્વત્ર અવિવૃત્ત-સંવૃત્ત-રહેશે.

[મિ. છીમ્સ (પૃ. ૨ પૃ. ૨૯ મે) કહ્યું છે કે (કુ લુમ થતાં) અક: નો અઠો અને છે અને (એએએ કહ્યું છે કે) “અર્વાચીન શબ્દોમાં ગુજ. અને સિંધીમાં જ લુમ થતાં બો બાકી રહે છે. પણ અન્ય ભાષાઓમાં હેના (બો નો) બા થાય છે.” આ કથનનો ફલિતાર્થ એટલો નરણ્ય: તેઓ ક (અક) પ્રત્યયને અંગીકાર જ કરે છે, પરંતુ હેમાં બોની વાસ્તવિક સ્વરપરચના અને ઉત્પત્તિ એક જ રાકને માટે એઓ ચૂકી જાય છે. આપણે જોયું છે કે અક: નો અઠ થાય છે અને એ અઠમાંથી જ અર્ધવિવૃત્ત બા પ્રાપ્ત થઈ સકે; અથવા પક્ષાન્તરે અકનો અઠ થઈને, ખાસ કરીને મરાઠી અને હિન્દીમાં, બા બને છે. બો નો બા થાય એ તો ખરેખર અશુભપૂર્વ છે.]

અસ્તુત પ્રજ્ઞાની વિશેષ પરીક્ષા કરીએ. મિ. છીમ્સના સ્વરભારના નિયમ મિ છીમ્સના મત અનુ- પ્રમાણે જેઓના અન્તમાં માત્ર અ જ રહેલો જોઈએ સાર આશુદાત્ત શબ્દો અકા- હેવા કેટલાક આશુદાત્ત શબ્દોને અન્તે વસ્તુતઃ, રાન્ત જ રહેવા જોઈએ, પણ અર્ધસ્વરવાની સાથે, બો પણ પ્રાપ્ત થાય છે; જેમ કે:- વસ્તુત કેટલાક આશુદાત્ત શબ્દો હેમના નિયમનો કાન-કાનો (સં. કર્ણઃ) | દાંત-દાંતો (સં. દન્તઃ) અનાદર કરીને અન્તસ્થાને ગામ-ગામો (સં. ગમઃ) | વાસ-વાંસો- (સં. વસઃ) જ ઉપરાંત બો પણ પ્રાપ્ત તાન-તાનો (સં. તાનઃ) | કરે છે.

સુવર્ણ શબ્દમાં ઉપાન્ય હિદાત છે તે છતાં પણ ગુજ. સુત્ર (સોતું) શબ્દ વિકલ્પે પણ અકારાન્ત નથી થતો.

વળા મિ. છીમ્સના મત પ્રમાણે જેઓને અન્તે બો કે ડં જ આવેલો જોઈએ હેવા કેટલાક અન્તોદાત્ત શબ્દો વસ્તુતઃ કેટલાક અન્તોદાત્ત શબ્દો અકારાન્ત જ રહે છે:- એ નિયમનો ભંગ કરીને છાષ (સં. છાંષઃ) | ધર (સં. ધૃઢ) અન્તસ્થાને બો-ડંને નહવે લીંછ (સં. જયઃ) | દૂષ (સં. દુષ)

બહારે (સં) વર્ણ નાં પાન અને પાનું બંને રૂપો થાય છે.

[ઉપર આપેલા અન્તોદાત્ત શબ્દ ગ્રહનેપર અન્તે એક વિરલ પ્રયોગ

૫૨. ગેહર્ષાત્મજિવામ્, પિટ્સૂત્ર, પાદ ૧, સૂત્ર ૩.

એટલે કે આશ્વમેધની ગુજરાતી બોલીમાં-તે ભોવામાં આવેછે; જો કે એક વચનમાં ઘનં નથી વપરાતો પણ ઘનં વાપરવામાં આવેછે, પરંતુ બહુવચનમાં, મૂળ એકવચન રૂપ ઘનં હોય તેમ, એકવર્ગ ઘનં ઘનં વાપરેછે.

ગૃહકં-પરતં-ઘનં; આ એકવચનનું રૂપ ઘણા પ્રાચીન સંમયમાં મૃતપ્રાય થઈ ગયું હતો અને હેના આશ્વર્ગમાં ઘનં એ બહુવચન રૂપે અવશેષ રહી ગયો હતો.

વળી આશ્વમેધની ગુજરાતી બોલીમાં ઘોરનું અનેકવચન ઘોરાં થાયછે; એ પણ સ્પષ્ટમાં રાખવા જેવું છે; તેમજ માળસનું અનેકવચન માળસાં થાય છે, જ્ઞાનું જ્ઞાં, મચ્છરનું મચ્છરાં વગેરે; મચ્છરના અનેકવચન રૂપ મચ્છરાં સંયોગદોષ^{૫૩} થાયછે તે છતાં પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ નથી થતું એ સ્થિતિ પ્રસ્તુત પ્રશ્નનો એક રૂપ જુલાસો સૂચવેછે. તે એ કે આ અનેકવચનના રૂપમાં સ્વરભાર આઘ્રશ્રુતિ ઉપરથી ખરીતે અન્ત્યશ્રુતિ ઉપર જઈ પડેછે. મિ. બીમ્સનો સ્વરભાર-વાદ એકાંશે ખરો છે, હેવું કદાચ આ ધટના ઉપરથી જણાશે.]

અંગૂઠ: ઘનં લૌકિક સંસ્કૃતમાં આગુદાતછે, માત્ર વૈદિક સંસ્કૃતમાં અન્તોદાતછે (વિદ્સ્ય, પાદ ૧, સૂત્ર ૧૪). એથી મિ. બીમ્સના મત અનુસાર હેવું ગુજરાતીરૂપ અંગૂઠ થાય, વસ્તુના અંગૂઠો છે તે નહિ. હેના જુલાસો કરવા માટે હેવી દલીલ કરવામાં આવે કે આ અન્ત્ય જો વૈદિક સંસ્કૃતની અસરથી આવ્યોછે, કારણ કે પ્રાકૃત ભાષાઓ બહુ પુરાણી છે એટલે તેઓમાં વૈદિક સંસ્કૃતનાં કેટલાંક લક્ષણો ભોવામાં આવેછે, જેમ કે પૈથાચી પ્રાકૃતનો ઠ ઉચ્ચાર (વિ. હે. ૮-૪-૨૦૮), અને સંમદાન (=ચતુર્થી) વિભક્તિના રૂપ તરીકે સંખન્ધ (=પછી) વિભક્તિનો પ્રયોગ (વિ. હે. ૮-૩-૧૨૧, અને પાણિનિ ૧-૩-૬૨).

પોતાના સ્વરભારવાદના આર્ગમાં રહેલા આ વિષયોની મિ. બીમ્સ અભણપણ નથી. પોતે આપેલા ઉદાહરણસમૂહોમાં આ વિષયો મિ. બીમ્સના અજ્ઞવામાં; ક વાદના પક્ષકારો ઉપર પુરાવાનો બોલ નાખીને તેઓ હેને ઘટાવી નવેછે. આ અપવાદોનો હેમણે પોતે જ નિર્દેશ કરેલોછે. પરંતુ વધી માત્ર એટલો છે કે હેમણે પુરાવાનો બોલ ક વાદના અવલમ્બકો ઉપર નાખ્યોછે. જે તદ્દન ગેરવાજબીછે, (પૃ. ૩, પૃ. ૧૪, ૮૫ નો છેલ્લો પરા. ૩ અને એ પૃષ્ઠનો છેલ્લો પરામ ૪). વસ્તુતઃ

૫૩. શ્રુત્યપતિકમ હાલો હોઈ સહ:-સં મચ્છક: (+ ૪) મચ્છક, મહ મચ્છકો, અપમંચ મચ્છક, મચ્છક, (નશ્વરિતે જહલે નાશ્વરિતે) મચ્છક. સંયોગ દષ્ટાંતી પ્રાપ્તિ એ રૂપ રીતે એક વિપરીત ક્રમ છે; સરભને સ્થાને વિભિન્ન રૂપ આવેછે, એથી એ સંયોગના લોપને મતિ-વિપરીત આધાર મળીને એકલું.

એ લોકો હેવું નથી કહેતા કે અમુક પ્રકારનો સ્વરભાર હોય તો કલ્યાણવામાં આવેછે. સ્વરભારને નિયામક તરતની કાઠિમાં મૂકવાનો દાવો તો મિ. બીન્સ પોતે જ કરેછે.

પરંતુ પૂર્વોક્ત અપવાદોનો મિ. બીન્સ એક ખુલાસો આપ્યોછે: તે એ કે હેમણે પૂર્વકાલીન તદ્દવ નામે વર્ણવ્યા છે એ શબ્દો ઉપર હેમણે આપેલા બીજે જ સ્વરભારની અસર થાયછે; ઉત્તરકાલીન તદ્દવોમાં અપવાદો નીકળી આવે અને આ ઉત્તરકાલીન તદ્દવોમાં કેટલાક શબ્દો હેવા છે કે જે પૂર્વકાલીન તદ્દવોનાંના સૌથી નવા શબ્દોના સમકાલીન હોય; અને પરિણામે એ સ્થાને જે વર્ગો વચ્ચેની મર્યાદારેખા દોરવી મુશ્કેલ છે.

એક જ શબ્દોના વૈકલ્પિક જુદાજુદા અન્વયર્થનામાં જે રીતે થાયછે તે વિશે તેઓ એમ કહેછે કે એ શબ્દો પ્રાથમિક અર્થમાં જૂના તદ્દવો છે અને લાક્ષણિક અર્થમાં નવા તદ્દવો છે; જેમકે:—

પર્ણ=ટાડતું પાન (પ્રાથમિક અર્થ છે), માટે હિં વળા;

કર્ણ=(પ્રાથમિક અર્થમાં) કાન; પણ કાર (લાક્ષણિક અર્થ છે; માટે)

વાળો, તે જ પ્રમાણે ગામ-ગામો ઇસાદિ માટે.

પરંતુ, ઋષ, ગૃહ ઇસાદિ શબ્દો હંમેશના પરિચિત વપરાશના હોવાથી તેઓમાંથી જે પ્રાચીન તદ્દવો નીકળ્યા હેમાં થતા સ્વરભારના અનાદરનો મિ. બીન્સ શો ખુલાસો આપી સકશે? માત્ર જૂના અને નવા તદ્દવો વચ્ચેની મર્યાદા દોરવાની મુશ્કેલીનો જ આશ્રય લેશે? સુવર્ણ-સુતું વગેરે આથી ઉમટા પ્રકારનાં ઉદાહરણો વિશે-એ:લે કે આધુનાત કે ઉપાન્તયોદાત હોવા છતાં ઇ-કારાન્સ નથી થતા હેવા શબ્દો વિશે—મિ. બીન્સ કહેછે કે એ વર્ગનાં અસંશયિત ઉદાહરણો ખુબ જોવામાં આવ્યાં નથી, અને જે થોડાં મળી આવેછે તે સાતે અર્વાચીન ભાષાઓમાં વપરાતાં નથી. પરંતુ અપવાદજન રૂપને ખુલાસો આપવો તો અને બાકી જ રહેછે.

આ રિયલિટીને ધ્યાને રાખ્યે લાગતો એક ખુલાસો સૂચવુંછું:— સંસ્કૃત-માંથી પ્રાકૃતમાં આવતાં સ્વરભાર અપરખલિત થયો એક રાક્ય ખુલાસો હોય, અથવા તો અપરખલિત થયો ગણાયો હોય, સૂચવુંછું—સંસ્કૃતમાંથી અને હેની વાગ્યાપારજનિત વિકાર ઉપર—અસર થઈ પ્રાકૃતમાં આવતાં સ્વર-હોય. એક સમયે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓ સાથે બારેશાન અદ્યક્ષો: 'સાથે' બોલાતી. એ સમયે કેટલાક શબ્દોનું સ્વરૂપ કંઈને અધીન હતું, દૃષ્ટિને અધીન નહોતું, અને એ

શબ્દો પૂર્વકાલીન તદ્દવો થયા. બીજા શબ્દોને, ભાષા બોલાતી બંધ પછા પછી સંકડો વર્ષો પછી, નિષ્પિત ભાષામાંથી વિદ્યુન્મયોએ પુનરુન્નવિત કર્યા; એ શબ્દો ઉત્તરકાલીન તદ્દવો થયા. મિ. બીમ્સ આ નિર્ણય સ્વીકારે છે અને એ રીતે સર્વે અપવાદોને ઉત્તરકાલીન તદ્દવોના વર્ગમાં શ્રેષ્ઠ.

અને એ છતાં પણ કયા શબ્દો પૂર્વકાલીન તદ્દવો અને કયા ઉત્તર-કાલીન હોતો નિર્ણય અત્યંત મો અને જ ને આધારે પૂર્વકાલીન અને ઉત્તર-કાલીન તદ્દવોનો નિર્ણય કરવામાં રહેતો અન્યોન્યાશય નેવા વિધિ કરવો પડે છે. પણ ક વાદમાં આપણને આ દોષ નથી લાગતો, કારણ કે જો ક પ્રત્યય ન હોય તો અડ ન હોય એટલે જો પણ ન હોય, અને આ વાતનો નિર્ણય પરિણામથી આપણને પશ્ચાત્ક્રમણ કરીને નથી કરવાનો, પરંતુ અત્યંત મો અને હં ને આકારે રહેલા કના પ્રત્યક્ષ અસ્તિત્વને આધારે કરવાનો છે; આ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષ છે, અને સ્વરસાર તો કદાચ વિલીન થઈ જઈને નથી રહ્યો શ્રુતિપ્રત્યક્ષ કે નથી લિખિતરૂપે દૃષ્ટિપ્રત્યક્ષ. પરંતુ મિ. બીમ્સ પોને ક-વાદનો સર્વથા પ્રસારેશ નથી કર્યો. આ મિ. બીમ્સે વસ્તુતઃ દર્શાવનારાં અનેક વચનો હેમના મન્યમાં છે. ડૉ. હર્નલ્સના ક-વાદનો હર્નલ્સનો ક-વાદ રજુ કરતાં (પૃ. ૨૫. ૫ મે) હેમણે મન્યાદેશ નથી કર્યો રપછી કહ્યું છે કે:—

“આ મતનો મુખ્યાર્શો હું અંગીકાર કરું છું.”

માત્ર તેઓ એક ક્રમ આગળ વધીને સ્વરભારવાદનું પ્રદિપાદન કરે છે; અને હેનાં કારણો આપે છે. ૨૬-૪૦ પૃષ્ઠોએ હેમણે ક પ્રત્યયની નિસ્તીર્ણ ચર્ચા કરી છે, અને ત્યાં ક-વાદનું સમર્થન કરતા કેટલાક અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા છે. ૨૬ મે પૃષ્ઠે સાક્ષાત્ વોડજો હિં. વોડજ^{૫૪} એ ઉદાહરણ પણ આપ્યું છે (માત્ર અપભ્રંશ રૂપ વોડજ નથી આપ્યું). પણ સર્વથી સ્ફુટતમ તો હેમનું નીચે આપેલુ કથન છે:—

“આ રચાને પણ એટલું સ્વીકારવું પડે છે કે, પ્રાકૃતમાં સર્વે નામોને (ક) પ્રત્યય વયે=છ લગાડી સકાનો હોવાથી, જે જોડાને મંદકૃત અન્તોદાત શબ્દોમાંથી નીકળેલાં માન્યા છે તેવાં દીર્ઘ આચારાન્ત કે ઓકારાન્ત નામોમાંનાં

૫૪ હિન્દી માન્ય જ. એ મુજબની અન્ય જોનો પ્રતિરૂપ છે એ યાદ રાખવું પડે છે, જે કે માએ મઝમાંથી આવે છે. અને જોએ મઝમાંથી આવે છે

પળાં નામોએ, હેમના મૂલ શબ્દોને ઘિટ નહિ પણ હૈકિજ વપાશમાં લગતા ક પ્રત્યયને પરિણામે જ, અન્ય દોષ સ્વર પ્રાપ્ત કર્યો હોય એ સમાધ્ય છે.”

(પૃ. ૨. ૫. ૩૦)

(અર્થ નાગરીમાં અક્ષરો મ્હે મૂક્યાછે.)

માત્ર હેમણે એક પ્રશ્ન ઉમેર્યોછે:—

“પૂર્વે હું કહી ચૂક્યોહું તેમ મુસીબત એટલી જ છે કે કોઈ પણ નામોને અન્તે જ-ઝ કહ્યાંથી આવે; ને સર્વે જકારાન્ત નામોને ક લગાડવામાં આવતો હોય તો સર્વેના અન્તમાં જા-ઓ કેમ ન હોય?”

[ટિપ્પણ—અન્ય ડ સિંધીમાં, અને ૧૪મા સૈકા પૂર્વેની ઉત્તરકાશીન અપભ્રંશમાં, દૃષ્ટિએ પડેછે. કઝીમાં અન્ય ડને સ્થાને જ છે.]

આ શંકામાં દોષસ્થાન એ છે કે મિ. ઈરીંગ્સે, સર્વે નામોને ક પ્રત્યય લાગેછે હોવા ક-વાદના પક્ષકારોનો આશય હોવાનું, કોઈપણ આધાર વિના, માની લીધુંછે. -કરાદવાળા તો એટલું જ કહેછે કે જ્યાં ક લાગ્યો હોય ત્યાં અન્તસ્વર જા-ઓ આવેછે, અને જ્યાં એ ન લાગ્યો હોય ત્યાં જ-ઝ આવેછે. ૫૫

આ સ્થળે ડૉ. લાર્નલનાં વચનો સર્વાંશી આપવાં અને હેમના મતની

ડૉ લાર્નલના મતનું સંપૂર્ણ સંક્ષિપ્ત પરીક્ષા કરવી એ લાભકારક છે. તેઓ કહેછે કે નિવેદન, અને પરીક્ષા. “પ્રાકૃતમાં કોઈપણ nominal case

(sic? base?) એટલે પ્રાતિપદિક અન્યાક્ષર દૃષ્ટિએ એ રૂપો પ્રાપ્ત કરી સકે. ૧. સામાન્ય રૂપ, જે સંસ્કૃતમાં પણ હેતુજ હોય છે. અને ૨. વિશિષ્ટ રૂપ, ક પ્રત્યયના વિધાનથી પ્રાપ્ત થતું ખાસ પ્રાકૃતરૂપ (પ્રા. પ્રકાશ ૪,૨૫ જુવો); જેમકે ધ્રમર (સામાન્ય રૂપ) અથવા ધ્રમરક (વિશિષ્ટ રૂપ); કૃત=કિદ (સામાન્ય) કે કિદક (વિશિષ્ટ); સત્ય=પ્રચ (સામાન્ય) કે સચક (વિશિષ્ટ) ઇત્યાદિ. ક્ વર્ણન સામાન્યતઃ સુપ્ત

થાય છે; એથી અમરજ, કિદમ, સચ્ચ એમ યશે. આ પ્રાતિપદિકાનાં પ્રથમ
એકવચનનાં રૂપો અનુક્રમે:-અમરો કે અમરજો (અમરકોને સ્થાને); કિદો કે
કિદજો (કિદકોને સ્થાને), સચો કે સચજો (સચકોને સ્થાને), ઇત્યાદિ યશે.
હવે સ્વાભાવિક રીતે પ્રાકૃત નામો ગૌડ ભાષાઓમાં આ ઉભયરૂપે કે એક-
તરરૂપે આવે. પરંતુ તેઓ પોતાને સામાન્ય રૂપે આવ્યાં હોય કે પ્રાકૃતના
ખાસ લક્ષણભૂત વિશિષ્ટરૂપે આવ્યાં હોય તે અનુસાર તેઓ પ્રાકૃત જેવા
અહિરાકાર જાળવી રહ્યાં; હિંદીના વર્ગની ગૌડ ભાષાઓનું પ્રાકૃતવૃદ્ધ તત્ત્વ
એ નામોનું બનેલું છે. અન્યતઃ જો તેઓ સામાન્ય રૂપે ગૌડભાષામાં આવ્યાં
હોય તો તેઓ તરત જ શુદ્ધ ગૌડના વાગ્યાપારગત અને વ્યાકરણગત
નિયમોને (એટલે કે જો ના હયવાના નિયમને, અને વિકૃત રૂપનો પ્રતિબંધ
કરતા નિયમને) વશ થાય છે, અને આ પ્રમાણે આ નામોથી હિંદીના વર્ગની
ગૌડભાષાઓનું શુદ્ધ ગૌડ તત્ત્વ બને છે. હાનું વર્તમાન કૃદન્તના ઉદાહરણ
વડે ફરીથી સ્પષ્ટીકરણ કરીશ; “being” “હોતો” માટે પ્રાકૃત શબ્દ
હાન્તો (? હોન્તો) કે હોન્તજો છે, અને આ ઉભયરૂપે એ ગૌડમાં આવ્યો; પણ
હોન્તજો રૂપનો સંક્રાંત યર્ધને (હોન્તો ને સ્થાને) હાતો (? હોતો) રૂપાન્તર થયું
અને એ અવિકૃત રહ્યું અથવા તો (શિષ્ટ હિન્દીમાં) હોતા રૂપે પરિણમ્યું;
અને હોન્તોનું (હોન્ત ને સ્થાને) હોતુ રૂપાન્તર થયું. ગૌડ પ્રત્યય જો (કે જા)
એ પ્રાકૃત પ્રત્યય જોનું સંક્રુચિતરૂપ હોઈને હ થવા જેટલો હ્રાસ પામી
સકયો નહિ, જન્હારે સાદા જો પ્રત્યયનો હેવો હ્રાસ યર્ધ સકયો. એ સમજવું
રહેલું છે. એ જ વસ્તુસ્થિતિથી, એટલે કે ગૌડ જો પ્રાકૃત જોનું સંક્રુચિત
રૂપ છે એ વાતથી, પ્રજાભાષામાં થતા હેના વિચિત્ર રૂપાન્તર જોનો પ્રુજાસી
કદાચ યશે; અતિ મુદ્ધમદષ્ટિયે જોધયે તો જો (= જન્જન્જ) એ સંધિસ્વરને
સાદા જોને વૃદ્ધ માનવા કરતાં જો (=જ જો કે જન્જન્જ) હેને વૃદ્ધ મણવો
એ વધારે યથાર્થ છે.”

(“Essays on the Gourin Languages” “ગૌડ-ભાષાઓ વિશે
નિબંધ” J. A. S. Beng. XLI. 154.)

[આ સ્થળે એક સૂચના કરવી યટે છે: પ્રજાના જાતિ પરત્વે ગૌડ અને
દ્રાવિડ હેવા વિભાજો લક્ષમાં રાખીને ડૉ. લર્નલે ભરતખંડની ભાષાઓના
પણ ગૌડ અને દ્રાવિડ હેવા બે ભાગ કલ્પ્યા છે, અને ગૌડ વર્ગમાં હેમણે “ઉત્તર
હિંદુસ્તાનની સંસ્કૃતમય ભાષાઓને,” એટલે કે ઉરિયા, બંગાળી, હિન્દી,
પ્રાજા, મરાઠી, ગુજરાતી, સિન્ધી, પંજાબી, અને કાશ્મીરી એટલી ભાષા-
ઓને, મૂકી છે].

હવે ઉપરના ફકરામાં દર્શાવેલા અભિપ્રાયોમાં, પ્રાકૃત ભાષાઓની ડૉ હર્નલના મતમાં અને અર્વાચીન પ્રચલિત ભાષાઓની ઉત્કાન્તિમાં નિષા-
રહેતો વાચ્યાપારમત મકરપે પ્રવર્તતા વાચ્યાપારમત નિયમો વિશે થોડોક
નિયમોનો ગોટાળો ગોટાળો થયેતો જણાય છે.

જેમ કે:—

(ક) અકારાન્ત (નરભૂતિના તેમ જ નાન્યતર ભૂતિના) નામોનો ટ
(અન્યસ્વર) વાળો અપ્રસંગ ક્રમ, અને ક પ્રત્યયવાળાં અકારાન્ત
નાન્યતર ભૂતિનાં નામોનો ટ વાળો ક્રમ, લક્ષ બહાર રહેલા છે.
હેનું કારણ કદાચ એ હશે કે ડૉ હર્નલે પ્રાકૃતપ્રકાશ ઉપર જ
નજર રાખી છે અને હેમાં અપ્રસંગની ચર્ચા મુદ્દલ નથી. અને
ઉત્કાન્તિક્રમમાં પ્રા. પા. રાજસ્થાનીની પૂર્વે અપ્રસંગ જ આવે છે
એ આપણે જાણીએ છીએ.

[આ વિસ્મૃતિ વિશેષતઃ આશ્ચર્યજનક લાગવાનું કારણ આ છે "પ્રાકૃત
અન્ય સંધિસ્વર (એટલે હેમનો વિવક્ષિતાર્થ એતા ઇ-ઓ) કે દીર્ઘ સ્વર
(આ-ઈ ડ) નો દૂસ કરીને અનુરૂપ સમાન સ્વર બનાવવાનો ગૌડ નિયમ"
એ નામે પોતે વર્ણુલા એક નિયમની ડૉ હર્નલે, થોડુંક જ પૂર્વે પૃ. ૧૫૦-૧૫૧
માં, ચર્ચા કરી છે, તેમાં હેમણે હિન્દી કવિતામાં સનેહુ આયસુ વગેરે શબ્દોને અન્તે
આનના દૂસ્વ ડ નો ઉત્તેજ કરી છે. વસ્તુતઃ હેમણે કહ્યું પણ છે કે અત્યારે
હિન્દીમાં અકારાન્ત હોય તેવું પ્રત્યેક નામ હિન્દી કવિતામાં અકારાન્ત હતું,
અને આ (અકારાન્ત) રૂપાને હેમણે આર્પણો કલા છે. પણ તે છતાં,
અપ્રસંગ અને અર્વાચીન ભાષાઓ વચ્ચેની શૃંખલાની આ કડી ડૉ હર્નલે
હડાવી દીધી છે, હેમાં આશ્ચર્ય માતાવાનું કારણ નથી, કારણ કે હેમણે પ્રાકૃત
સમયમાં હતું અનુદર્શન કર્યું છે તે પ્રાકૃત પ્રવાસનાં ૧૧-૧૧, ૫-૧૬, ૨૦ એ
સૂત્રોની પ્રવૃત્તિના મર્યાદિત નિયમમાં જ કરી છે, અને આ સૂત્રોમાંનું
પ્રથમનિર્દિષ્ટ સૂત્ર માત્ર માગધીમાં જ્ઞાન્ત કૃદન્તોને જ લાગુ પડે છે અને બીજું
મહારાષ્ટ્રીમાં એટલે સામાન્ય પ્રાકૃતમાં સ્ત્રીલિંગ નામોના ઓ પ્રત્યયને જ લાગુ
થાય છે (પૃ. ૧૫૦, નોટ f). ત્યાં અપ્રસંગમાંનો બહુઅચરિત અન્ય ડ હેમના
લક્ષમાં નથી.)

અન્યસ્વરને દૂસ્વ કરવાના નિયમની પ્રવૃત્તિ બહુ વિસ્તીર્ણુ ક્ષેત્રમાં થતી
ડૉ હર્નલે મ ની છે તે ચર્ચા છે. પરંતુ કોઈકવાર તેઓ હદબહાર દેખા
જાય છે, જેમ કે (૧૫૨ પૃષ્ઠ) 'મુષ લોદ બાન્ધિ મુલાયે' હેમાંના લોદનું મૂલ-

નેવેશ કરતા તેઓ છેક લોકના માગનીમાં થતા પ્રથમ એકવચન લેને પરિણત્રિત થાયા ગયા છે, પણ વસ્તુતઃ આ ઉદાહરણમાં ફ છે તે (લોકેન-લોકર્દ-લોકેદ, લોકિ-લોકે) એ તૃતીયાના રૂપમાં ફ છે, જે વાત તેઓ એકદમ સમજી સકતા હોત કારણ કે હેમણે પોતે જ હેતુ “દુઃખ લેગને આશ્વર્થ માના” હેતુ ભાષાતર કર્યું છે. આપણે પણ આ પ્રસંગે મુખ્યલોકની કક્ષામાં પ્રવેશ કરીને આશ્વર્થ માનવું પડે છે.]

(જ) પરિણામે તેઓ જો નો ઉચ્ચના વિકારને ગૌડ ભાષાનું ખાસ લક્ષણ માને છે, જ્યારે વસ્તુતઃ એ અપભ્રંશમાં અને અપભ્રંશથી ઉત્પન્ન થયેલ ક્રમમાં થતાં પારના અવશેષમાત્ર છે.

(ગ) વળી અપભ્રંશના ઉ અને ઈ ક્રમોની ઉદ્દેશને પરિણામે ડૉ. હર્નિયે ગૌડ જોને અને જાને જો નો સકુચિતરૂપ માનવાની ભૂલ કરી છે, જ્યારે યથાર્થ રિચિત હેવી છે કે ગૌડ જો, (અનિવર્ત્ય અવાન્તરક્રમરૂપે રહેલાં) અન્તે અડ વાળા અ. બ્રિંશ-માનાં અને પ્રા. પા. રાજસ્થાનીમાંનાં રૂપોમાંથી નીકળ્યો છે. અને ગૌડ જો એ, ઠકના ક્રોડ લોપ થતાં પશ્ચિમમાં જાનેના વિકાર છે. જે વિહિરા અ બચ સમયમાં જ એ લુપ્ત થઈ હતી (જેમકે હોળ, દોહા, ઇલાદિ).

(ઘ) પ્રજ્ઞાભાષાનો અન્ત્ય જો જાનેમાંથી આવ્યો છે હેવી, અથવા તો જ+જ+અ=અ+જો હેનો જો થાય છે હેવી ઉક્તિ પણ અવાસ્તવિક છે. યથાર્થ મત એ છે કે પ્રજ્ઞાભાષાનો અન્ત્ય જો પ્રા. પા. રાજસ્થાનીના જડમાંથી વ્યુત્પન્ન થયો છે અને એ કાં તો વિદ્યુત જો બ્રિંશિજનક સંઘાટે અથવા તો અર્ધવિદ્યુત જોને સ્થાને રહ્યો છે સંધિ-નિયમ પ્રમાણે જ+અનો જો અને જ+જોનો જો અને એ ખરું છે પણ એ નિયમો તો અનુક્રમ માત્ર બ્યાવહારિક માર્ગ દર્શાવે છે અને અન્તર વાઃવ્યાપારગત તત્ત્વોની ખરી પ્રવૃત્તિ સ થે કાંઈ સંબંધ નથી રાખતા, કારણ કે જો વસ્તુતઃ જ અને ડના કલરૂપ અન્તરને રાખતા કરવાથી પરિણમે છે એટલે એ (જો) ઉચ્ચારસ્વરૂપ જોના અડ છે, અને એથી જાનેને જોરૂપ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો (સંધિક્રિયામાં પણ) પ્રથમ જોનો દૂસ્વરૂપે ઉ કરીને જ+અ અવસ્થામાં આવવું જ પડે. જ+અમાંથી સંધિ નિયમ પ્રમાણે જો થાય છે ત્યાં પણ ઉચ્ચાર-શાસ્ત્રનું તત્ત્વ જીજરૂપે રહેલું છે, કારણ કે જ+અ (પર+અપકાર)નો વિલક્ષણ પ્રકારે સ્વરોદ્ગાર કરવાથી જો (પરોક્ષ) ઉત્પન્ન થાય છે;

પરંતુ અઋત્તમાંથી જો પ્રાપ્ત થાયછે તે સધિકાર્ય તરીકે નહિ, પરંતુ જેની ઉચ્ચારદૃષ્ટિયે પૃથક્ક્રિયા કરતાં માત્ર જ ત જ નીવડે હેવા એક સંબંધિત ઉચ્ચાર તરીકે, અથવા, યથાર્થતર કહિયે તો એ, અ અને વ એ અવયવો વચ્ચેનું કાચરૂપ અન્તર દૂરું કરવાથી નીપજતું, એક વિલક્ષણ પ્રકારનું સધિકાર્ય છે.

આ પ્રકારે તદ્દમે જોઈ સકશે કે આપણા સમગ્ર અન્વેષણમાં અસાર સૂધીમાં ચર્ચાયેલા નિયમોના પ્રકાશમાં તપાસી જોતાં ડૉ. હર્નનની અન્ત-સ્થાનીય જો અને હં ની ચિકિત્સામાં માત્ર ક પ્રત્યયના લાભપૂરતી જ યથાર્થતા છે, પણ અન્ત્યરૂપના પ્રાપ્ત અન્તર ક્રમેની બાજતમા એ ચિકિત્સા ખોટી છે.

આ પ્રશ્નની ચર્ચામાં જે કાંઈ કહેવામાં આવ્યુંછે તે સર્વને લક્ષમાં રાખીને આપણે ડૉ. હર્નનના અને મિ. બીન્સના અભિપ્રાયોનો સમન્વય એક સિદ્ધાન્ત ન ધટાવી સકીએ ? હું માનું છું ધટાવી સકીશું. વસ્તુતઃ, હું જે રૂપે એ અભિપ્રાયોને જોઈ છું તે રૂપે જોતાં, એ એ અભિ-પ્રાયો વચ્ચે કાંઈ વાસ્તવિક વિરોધ લાગ્યે જ હશે, એ બંને એક સિદ્ધાન્તના અન્યોન્યનાં પરિપૂરક અંગો જ છે આપાતતઃ વિરોધી લાગતા એ બંને અભિપ્રાયોનો સંયોગ કરીને કાંઈક હાવી સધટના ચર્ષ સકે:—

✓ ગુજરાતીના શબ્દાન્ત્ય જો અને ડના (અને મરાઠી અને હિન્દીના અન્ત્ય માંના) ઉદ્ભવનું અનુદર્શન કરતા મૂળરૂપે ક પ્રત્યય પ્રાપ્ત થાયછે હેમાં શકા નથી; અને એ રીતે જો (તેમ જ જા) એ ક પ્રત્યયનું વ્યક્ત પરિ-ણામ છે, પરંતુ એ પ્રત્યય અન્તોદાત શબ્દોને લગાડવામાં આવતો, ખીજાને નહિ, એ પણ ખરું છે!

આ પ્રમાણે એ અન્ત્યવર્ણનું તાત્ત્વિક કારણ સ્વરભાર નથી, પણ ક પ્રત્યય છે, એક રીતે, ક પ્રત્યય જો અને વ અન્યોનું ઉપાદાન એટલે સમવા-યિકારણ છે, જ્યારે સ્વરભાર, એક પરોક્ષરૂપે પ્રવર્તતી શક્તિ હોઈને નિમિત્તકારણ છે. અન્ત્ય પ્રકારે કહિયે તો સ્વરભાર એ ક પ્રત્યયની એક ખાસ પ્રયોજન સાધનારી પ્રવૃત્તિ ઉપજવતો એક સહચારી હેતુ છે. અને એ પ્રયોજન અન્ત્યસ્વરને ક્ષીણ ચર્ષને લુપ્ત થતો અટકાવવાનું છે હાનું ઉદાહરણ આપીને સ્પષ્ટીકરણ કરીશ: (સં.) ઘોટ-ઘોઢો (ગુજ.) અહિં મૂળ શબ્દ અન્તોદાત છે; જ્યાં સૂધી સ્વરભાર રહે ત્યાં સૂધી જો એકલો જતાં ટકી રહે એવો સમ્ભવ છે. પરંતુ અપચ્છમાં આવતા સ્વરભારનું તત્વ જોએવતે અશે અદૃશ થયું, અને અન્ત્ય જો પ્રમાણમાં અનુપયોગી થયો, જેથી હવો જેવા આશુદાત શબ્દોના

અન્ય ઓનો હ્રાસ થઈને ર થયો (હત્યુ). આ ભવિતવ્યતાનું એક સમયે અન્તોદાત્ત હતા રહેવા ઘોટ જેવા શબ્દોના પ્રસંગમાં નિવારણ કરવા માટે, એટલે કે ઘોડાના અન્ય ઓ નો ર થઈને ઘોડ રૂપમાં અન્તે એક નજીવો ર રહે એ સ્થિતિના પ્રતિકાર કરવા માટે, નદીતટને પ્રવાહવેગમાં ધાવાઈ જતો અટકાવવાને જેમ પથરની મજબૂત દિવાલથી બાંધી લેવામાં આવે તેમ, ઘોટ શબ્દને અંતે, અર્થ પરિવર્તનના સામર્થ્ય રહિત ક પ્રત્યય (સ્વાર્થે વનુ^{૫૧}) રૂપે, સંરક્ષણુક્ષમ અધોષ ંયંજન લાવી મૂકવામાં આવેછે;—અને એ પ્રકારે ઘોટકઃ પ્રાપ્ત થાયછે. પછી ઘોટકાનું ઘોઠમો રૂપ બનેછે;—કારણકે, આટલું ક્યાં છતાં પણ ઉવટ કને ઓતી પછી ન મૂકી સકાતાં (ઘોઠોક ઉપપત્તિહીન છે તેથી), અને પૂર્વોક્ત ભવિતવ્યતાનું સંપૂર્ણ નિવારણ ન થતાં માત્ર કાલવિલમ્બન જ થઈ સકવાથી સંરક્ષકબંધન (ક) ધસાઈ જતાં (અથવા—ખરી રીતે—ધક્કેસાઈ) જતાં, બાકી રહેલો ઓ અન્તે ફૂદૈંવને વશ થાયછે અને ર રૂપે પરિણમે છે;—જેથી ઘોઠક થાયછે. નદીના પ્રવાહથી કંઠાનું મટોડું ધાવાઈ જવાને બદલે પથરની દીવાલ ધસાઈ બચે: હમાં રહેલો જ બચી બચે પણ ક્ ધસાઈ જતાં હેની પછીનો ઓ હ્રાસ પામીને ર બનેછે. જ્ઞ શબ્દ આ પૃથક્ક્રિયાનું બહુ સ્વચ્છ નિદર્શન અર્પેછે. શિષ્ટ ગુજરાતીમાં એ શબ્દનું પ્રાયશઃ અર્થમાં પાલું રૂપ નથી પણ પાંચડું છે. બાંધ શબ્દ અન્તોદાત્ત છે એટલે અન્યસ્વરને જીર્ણ થતો અટકાવવાને માટે (કનો પ્રતિરૂપ) હ પ્રત્યય લગાવી દીધોછે.

રાસા-રાસો એ શબ્દ આ ક-વાદ ઉપર સારો પ્રકાશ નાંખશે. સંસ્કૃતમાં રાસકનો અર્થ એક પ્રકારનું સ્વરૂપક (નાટક), અથવા હાસી^{૫૭} નામનો અમુક તાલવાળો નૃત્યવિશેષ, થાયછે. આ રાસકઃ (પુલ્લિંગ) શબ્દ સંસ્કૃતમાં એક વા અન્ય સમયે નવો ધડવામાં આવ્યો હોવો જોઈયે; અને ગુજરાતીમાં રાસ શબ્દ છે તે (સં) રાસમાંથી આવ્યોછે, જમ્હારે મહાકાવ્યના નવીન અર્થમાં રાસકઃ શબ્દમાંથી હિંદી રાસો, અપભ્રંશ અને મા. પા.

૫૬ ગામ-ગામો હોવા અર્થ પરિવર્તન દર્શાવતા શબ્દોનો હામાં અપવાદ છે. એ શબ્દો આગળ ઉપર વર્ણનમાં જ અર્થવામાં આવશે.

૫૭ મંડલેન તુ ચરણીણં તૃત્યં દક્ષીણકં તુ તત્ ।

તત્ર નેતા મવેદેવો ગોપછીણં યથા હરિઃ ॥

હાસીશમેવ તાલવન્ધવિશેષયુક્ત રાસકમ્ ॥

(દરિડના કાવ્યાદર્શનું Bibliotheca Indica વાળું પ્રકાશન, પૃ ૩૬, પ્રેમચંદ્ર-તાલવાગ્રીયુક્ત રીકા). (૪૪ મે પૃષ્ઠે રીકામાં રાસક અને હાસી એ બેને સ્વરૂપકના પ્રકારો કહેલ છે, જે વડેન સિદ્ધ છે.)

રાજસ્થાની રાજડ દ્વાગ, રાગો શબ્દ પ્રાપ્ત થયો છે. અદિયા ક પ્રત્યય અન્ય ઓ-ઓ જેટલો જ સંસ્થાપીત છે. આ ઓ જ નિર્નિરાદ રીતે મૂળના ક પ્રત્યયનો પુરાવો આપે છે

મ્હે રજુ કરેલો સમન્વયાત્મક સિદ્ધાન્ત અન્ય ઓના અર્ધવિરૂદ્ધ ઉચ્ચ રંગો અપૂર્ણ ખુનાસો આપે છે, અને માત્ર અમુક

આ સમન્વયથી અન્ય ઓના અર્ધવિરૂદ્ધ ઉચ્ચાર નો ઉદ્ભવ સ્ફુટ થાય છે, અને વળી માત્ર અમુક જ શબ્દો જો અન્ય પાડે છે એ સ્વૈરવર્તનના ક સત્તુ નિરાકરણ થાય છે

શબ્દો અન્તે ઓ પ્રાપ્ત કરે છે એ સ્થિતિમા રહના સ્વૈર-વૃત્તિના ભાસનું નિરાકરણ કરે છે. (ઓ કે અથવા અ એ) વૈકલ્પિક અન્યયણીની પ્રાપ્તિ વિશે હજી પૂર્ણ સ્પષ્ટીકરણ નથી થઈ સકયું એ હું કબૂલ કરુ છું. એક અર્થે રમ શબ્દનું રૂપાન્તર રસ થાય અને અર્થાન્તરે ક પ્રત્યય લાભવાળી (રમક રસડ રસો એ કમે) રસો થાય હેનું યુ કારણ? રસો થાય ત્હારે એ શબ્દ

ન-તોદાત્ત હોય અને રસ રહે ત્હારે આગુદાત્ત હોય એ શા માટે? માત્ર અજ માયશ તરીકે હું સૂચના કરીશ કે અર્થના પરિવર્તન સાથે સ્વરભાર પણ સ્થાનપરિવર્તન પામે છે. 'અજમાયશ તરીકે' એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે સ્વરભારનું પરિવર્તન યદા વિશે કેઈ પણ પ્રમણ નથી એ મ્હેં આ ચર્ચાના પ્રારંભમા આશ્ચર્યક જણાવ્યું છે. પરંતુ આ સંશયમસ્ત સ્થિતિ ક વાનું પરિણામ નથી પણ હેતી સાથે સ્વરભાર-વાદનો સંભાવ કરવાનું પરિણામ છે, એ અન્તે દર્શાવવું ધટે છે.

[પરંપર પથરો એ ઉદાહરણમા સ્વરભારનું પરિવર્તન ઠીક પ્રદર્શિત થાય છે (ક) પદ્યક, (લ) પથ ઠ.

(ક)માં ત્થ સંયોગને લીધે પ નો અ ગુરુ બને છે, સ્વરભાર જ ઉપર પડે છે એ સ્પષ્ટ છે. (લ)મા સંયોગનોપ થના છતાં પૂર્વવર દીર્ઘ નથી થતો આથી જણાય છે કે પ્રથમ શ્રુતિ અસ્વરિત થયેલી છે અને સ્વરભાર અન્ય સ્વર ઉપર જઈ પડ્યો છે.

હત્યુ-હત્યવ-(હાય-હાથો) એ ઉદાહરણને આ વિવરણથી (નિમવાદ નથી રહેતો, મારુ કે એ શબ્દ એ શ્રુતિવાગો હોઈને જૂદી જ શક્તિયોને નશ વર્તે છે]

કદાચ હેવુ સૂચવવામા આનશે કે ક પ્રત્યય આખર તો વ્યુત્પત્તિ શાસ્ત્રની એક મિથ્યા કલના જ છે કારણ કે અપભ્રંશમાં અને હેના પત્રીની અવસ્થામાં પ્રસક્ષરે માત્ર અઠ જ આપણી દષ્ટિ પડે છે. આ અઠમા અ સ્વરિત છે એમ્હે ડ નિરાળો રહે છે. આ ડ સાર્ને સ્થાને આબે! આ કારણે

જ ક પ્રત્યય કટાયોછે. આ તો માત્ર શક્ય લાગતી પ્રક્રિયાનું પ્રતિપાદન છે. એથી ક-વાદને લાભાલાભ નથી.

આ રીતે, મહં જેની સ્થૂનરૂપે.—

જે શબ્દને ક^પ પ્રત્યય લાગ્યો હોય તેઓને (નર-ક નાનપતર-મનિ અનુસાર) ઓ ક રં એ અન્યસ્વર પ્રાપ્ત થાયછે, અને જેઓને ક પ્રત્યય ન લાગ્યો હોય તેઓને અ-તે અ વર્ણ રહેછે;

હેની બ્યાખ્યા આપીછે તે ઉત્તર્ગ મળખૂત પાયા ઉપર રચાયોછે.

ડો સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે આ ભે-રં અને અ અન્યસ્વરો વિશે બહુ વિચારમય અને સૂચક વ્યુત્પત્તિદર્શન કરેલુંછે.

ઓ-રં, અ એ અન્ય હેમનાં વિદસનસ્મારક વ્યુત્પત્તિ-આખ્યાનોનાં પૃષ્ઠા સ્વરો વિશે ડો ભાંડાર- ૧૫૭-૧૬૧ વાંચવાની ખાસ લનામણ છે. (માત્ર તેઓ કરેના અભિપ્રાય જ્યાં અઢ સંયુક્તરૂપે ઓ બનેછે એમ કહેછે ત્યાં હું

એમ કહું કે અઢ, અય-અ, એ કમો દ્વારા અર્થવિવૃત્ત ઓ નીવડેછે.) ત્યાં હેમણે બતાવ્યું કે ઓ ર (અને મ. આ ઇ) એ અન્યસ્વરો સ્વરભારનું તેમ જ ક પ્રત્યયનું પરિણામ છે-ને કે તેઓએ આ બે તરવોનો મહં કયોછે એજ પ્રકારનો સંભાગ નહીં દર્શાવ્યો. પરંતુ વસ્તુતઃ હેમણે અભિ-પ્રાય મહં સૂચવેલી સંઘટનાનું સમર્થન કરેછે ઉપરાંત તેઓ હેવો એક ઉા-યોગી અભિપ્રાય રજૂ કરેછે કે મૂળ તો ક પ્રત્યયનું વિધાન જ્યાં કાંઈ વિશેષ અર્થ ઈ ઘસિત હોય ત્યાં જ કરવામાં આવતું વાત=પ્રાણીનો (દાંત), પછી દાંતા (મ) “પ્રાણીના દાંતની પ્રતિકૃતિ,” એટલે કે “કરવત જેવા ઓઝરનો દાંતો,” એ હેમણે આપેલા ઉદાહરણોમાંનું એક છે. હેમણે મત

પદ કોઈ હેવો વાચો રજૂ કરી કે કનો અપભ્રંશમાં થયેા નેધરે, (સિ હે. ૮-૪-૩૧૬) જેમ કે કાવ.-કવ (કાક'ક કાગડો); વવ-વગ (વવકવ-વગલ); વાર્ષણકાર, વામળગારો, ઇવાનિ.

પરંતુ એ સૂત્ર ઉપરના વાનિકમાં કહ્યું છે કે, પ્રાયોડધિકારાકચ્ચિન્ન મવતિ । આ અધિકાર અપભ્રંશ પ્રકરણના મારમના સૂત્રમાં દર્શાવ્યોછે (૮-૪-૩૨૩), અને એ ઉપરના વાનિકમાં પણ હેમચન્દ્ર કહેછે કે-પ્રાગોમ્મહણાદ્ યસ્યાપભ્રંશે વિશેષો વચ્ચતે ત યાપિ કચિન્ પ્રાકૃતવત્ શૌરસેનીવચ કાર્ય મવતિ ॥

આ પ્રમાણે ઉપર આપેલા ક્વચિન્ન મવતિ એ વચનનો અર્થ હેવો નથી કે ત્યાં કનો ગ ન થાય ત્યાં એ અવિનિ રહે, નવજન લોપ વિશેનો સાધારણ પ્રાકૃત નિયમ આ પ્રત્યે પત્ર પ્રવર્તે, ૮ ૪ ૩૬૬ ના ઉદાહરણોમાં (કર્મિકારને સ્થાને આવતો) કનિગાર સપ્ત આપ્યોછે, આ વસ્તુસ્થિતિ કના લોપ પસરે મહં કરેલા સૂત્રાર્થનું સમર્થન કરે,.

હેવા છે કે કેનાક શબ્દોને ક નિલકુલ લગાડવામાં આવતો નહિ, અને જે શબ્દોને લગાડવામાં આવતો હોય તે ઉપર પ્રમાણે એ રૂપો વિલમ્બન દર્શાવે. પરંતુ તેઓ કહે છે કે, કાળાન્તરે ક રહિત રૂપો અપ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યા, અને કેમ કેમે ક-યુક્ત નામોનો વિશેષ અર્થ હુમ થયો.

આટલે સુધી ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરનું બુદ્ધિપતિદર્શન મારા દર્શનનું પૂર્ણ પરિપોષણ કરે છે. માત્ર એક અલ્પ અને 'Silent' (શાન્ત) જ પ્રાસંગિક મુદ્દા પરત્વે મ્હારે વૈમત્ય દર્શાવવું પડે છે, - વિશેષે હેમનો અભિપ્રાય, શાન્ત જ (silent જ) વિશે; હેમણે એ સંજ્ઞા વાપરી મ્હારા વિરોધ કારણે છે એ સંજ્ઞામાં વદતો વ્યાપ્ત રહેનો છે એમ મ્હેં પૂર્વે દર્શાવ્યું છે ૫૮ આ વિરોધ ફક્ત નામનો જ નથી. એ અભિપ્રાયના તાત્ત્વિક સ્વરૂપ વિશે વિરોધ રહેલો છે. ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકર કહે છે કે "આપણી ભાષાઓમાંના ઘણાં નામોને અન્તે જ હોય છે જે હવે શાન્ત (=અનુચારિત) થયો છે," (પૃ ૧૫૮, પંક્તિ-૨૦-૨૧). વળી ૧૬૧મે પૃષ્ઠ ૧૯૧ અને એ પછીની પંક્તિગોમાં હેમણે "શાન્ત જ"ના નિર્દેશ કર્યો છે અને કહ્યું છે કે અદ્વચ્ચ, પીતલ, જીવત ઇત્યાદિ શબ્દો અદ્વચ્ચ, પિતલ જિન્ત એમ ઉચ્ચારાય છે ઉચિતમાનપુર સર મ્હારે કહેવું પડે છે કે જ "શાન્ત" થઈ સકે નહિ અને છે પણ નહિ, કેવળ અસ્વરિત અને શાન્ત એ અસ્વરિત અને દ્રુત છે-જે "શાન્ત" હોવાથી બિન વચ્ચે બાધામ છે, એ ધારણે તો અસ્વરિત હોય હેવા સર્વે દૂસ્વ સ્વરોને શાન્ત કહી સકાય; વળી ઉપર આપેલા શબ્દોના ઉચ્ચારનું વાસ્તવિક વર્ણન નથી કરવામાં આવ્યું; કે અને જ મા રહેલા જ ને અસ્વરિત રાખીને કરાતો અદ્વચ્ચ ઉચ્ચાર એ (અને સમૂહો દોષ કરવાથી થતા) અદ્વચ્ચથી બિન છે, અસ્વરિતનો અર્થ "સર્વથા અનુચારિત" નહિ. ઉદાહરણરૂપે ચોપડી, વેસતો ઇત્યાદિ શબ્દો લાઘવે, અર્થ મધ્યવર્તી શ્રુતિઓમાં રહેલા જ અસ્વરિત છે હેમાં શંકા નથી, પરંતુ જો એ શાન્ત હોત તો ચોપડી, વેસતો હેવું પરિણામ આવત, હાની ખરી કસોટી ઇન્દના માત્રાપ્રયોગથી થશે. ચોપડી, વેસતો એ બન્દસ માત્રા વડે થતી શબ્દને ઇન્દમા મૂકે, અને જ અસ્વરિત રહે તેમ જ પરીક્ષા, એ જ ગોઠવે, તો માત્રાઓ પાંચની પાંચ રહેશે; ન્હારે ખરી કસોટી વેસતો, ચોપડી હેમાં ચાર માત્રાઓ થશે. અને શાન્ત ગણિયે તો હેની એક માત્રા ગણી સકાય જ નહિ, વસ્તુતઃ.

હેની માત્રા શૂન્ય થાય. આ સ્થિતિનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે એટલા માટે એક-પ્રત્યક્ષ નિર્દર્શન આપું છું:

ઓ ईश्वर तु एक छे सरज्यो त्हेँ संसार

દોહરાની આ પંક્તિમાં ईश्वरના રમાં, एकના કમાં, અને સવારના અન્તિમ રમાં રહેલા બેનો ઉચ્ચાર તપાસી જુવો. જો આ સર્વ સ્થળે જ શ્રાન્ત હોય તો પરિણામ હાલું નીચળે:

ओ ईश्वर तु एक छे सरज्यो त्हेँ संसार;

અને જ શ્રુતિ, પાછળના ત્વં સંયોગને પ્રભાવે, ગુરુ બનેછે, પણ एक અને સવારમાં એક માત્રાની હાનિ યતાં જન્દની માત્રાજણનામાં ખોટ આવેછે

ખીજી કસોટી: (ઉચ્ચારના મિથ્યાતાનને પરિણામે વેસ્તો ઇત્યાદિ જોડણી વાપરનારા) પારસીઓ ઉપયોગને સ્થાને ઉપયોગ લખેછે અને ઉચ્ચાર પણ ઉપયોગ કરેછે. પરિણામે ખીજી કસોટી, પૂર્વસ્વ માં થતી માત્રાની ન્યૂનાધિકતા વ્યો (સંયોગ) ના પૂર્વે રહેતો જ ગુરુ થાયછે, અને હેવો જ ઉચ્ચારાયછે, જન્દારે વસ્તુતઃ એ દૂસ્વ અને ભારચ્છિત (એટલે લજ્જ) છે અને તે છતાં પમાનો જ અસ્વરિત છે. જો અને “શાન્ત” માનો તો જ ગુરુ નીપળે, પણ ગુરુ છે નહિ. હાલું વધારે સારું નિર્દર્શન કપડું શબ્દમાં મળશે. અર્ધિર્વા પમાં જ અસ્વરિત અને દ્રુત છે; પણ જો હેને ‘શાન્ત’ માનવામાં આવે તો પરિણામ કપડું આવે અને પૂર્વ સંયોગથી પૂર્વે રહેતો કમાંનો જ ગુરુત્વ પામે, જે ગુરુત્વ ઉપર વસ્તુતઃ હેનો અધિકાર નથી.

આથી પણ વધારે સારી એક કસોટી સમજું છું. એક તરફ ચોપડી, સાવ, ઉચ્ચારી જુવો અને ખીજી તરફ ચોપડી, જાવ એથી પણ વધારે સારી હેનો ઉચ્ચાર જુવો; ત્દમને ઓક્કસ માનુષ મશે કે એક કસોટી, શાન્ત જ અને જ ‘શાન્ત’ હોય એટલે કે વસ્તુતઃ હુમ હોય ત્દારે અસ્વરિત જ ઉચ્ચારતાં ઉચ્ચારની ઉત્પત્તિથી અવસાનપર્યન્ત હોઠ સર્જી રહેછે, વામિક ઇન્દ્રિયો ભિન્ન પરંતુ અસ્વરિત જ ઉચ્ચારતાં, ઓઠપ પૂ (બંજન) ભિન્ન વિક્રિયા પામેછે ઉચ્ચારમાં પછી, હોઠ મન્દ મન્દ રીતે માત્ર અતિ-અસ્પર્શમાત્રા જેટલા^{૧૦} સમય સંધી, અલગ પડેછે અને

૧૦ અસ્વરિત જની અર્ધિ હું અર્ધમાત્રા જણું છું; પૂર્વનિર્દિષ્ટ છાંદસ નિર્દર્શનમાં એક માત્રા મળી હતી, આ રીતે જે ગુરુતરી પાસપાસ વિસ્તૃત લાગશે. પરંતુ આ વિરોધ માત્ર બાહ્ય છે, અને નીચે આપેલી દર્શકત બ્યાનમાં રાખવાથી એ વિરોધાભાસનો પરિ-

૧૦ અસ્વરિત જની અર્ધિ હું અર્ધમાત્રા જણું છું; પૂર્વનિર્દિષ્ટ છાંદસ નિર્દર્શનમાં એક માત્રા મળી હતી, આ રીતે જે ગુરુતરી પાસપાસ વિસ્તૃત લાગશે. પરંતુ આ વિરોધ માત્ર બાહ્ય છે, અને નીચે આપેલી દર્શકત બ્યાનમાં રાખવાથી એ વિરોધાભાસનો પરિ-

અસ્વગિત દ્રુત અ ઉચ્ચાર પૂરતા શ્વાસને નીકળવાનો અવકાશ આપે છે (મદ્દ આ અયુક્ત ઓછા વ્યયનને નિર્દયનરૂપે પસંદ કર્યો છે, કારણ કે હોમની કિયાનું આત્મનું રહેલાઈથી અને ખાતરીથી અવલોકન થઈ સકે છે, બાકી અને સ્થાનોનાના ઉચ્ચારોમા પણ એ જ કિયા થાય છે)

આ પ્રમાણે આપણે જોઈએ છીએ કે 'જ્ઞાન' કહેવાનો જ જ્ઞાન્ત નથી,

પરંતુ માત્ર તલિત ઉચ્ચારણ અને સ્વરભારના અભાવ
કારણકારેવા ઉચ્ચારે નું પરિણામ છે. આથી એ પ્રકારનો શ્રુતિભ્રમ
શ્રુતિભ્રમથી થાય છે, ઉપજે છે અને કેટલાક લોક વાનને સ્થાને કાન, હાથને
અંગેશમના 'મૂક' સ્થાને હાથ હેતુ હેતુ સંભળે છે. પછી તેઓ ભ્રમણના
વર્ણના સામવામાંથી પ્રેક્ષમા એક ક્રમ આગળ વધીને હેતુ 'જ્ઞાત' હેતુ
અપાયેલી અસ્યાર્થ અપયાર્થ નામ આપે છે, જે નામકરણ સંકારનું મૂળ
'મૂક' સંજ્ઞાથી ભ્રમ થયે છે

(જ્ઞાત, ઉચ્ચારો કે વર્ણોથી ઉત્પન્ન થતા સા- ભાસમાં રહેલું છે, સામ્યનો એ આભાસમાત્ર છે, કારણ કે

અંગ્રેજીમા 1 જેવા વર્ણો talk, talk, calm, palm, ઇત્યાદિ કેટલાક શબ્દોમાં જ્ઞાન્ત એટલે અનુચ્ચારિત રહેલા છે, પરંતુ 1 તો વ્યયન છે, અને આ પ્રકારનું અનુચ્ચારણ આપણી ભારત વર્ષોય બાપાઓનાં અચૂત પૂર્વજે, સ્વરે પરંતુ પણ, "I's" (=I a)મા રહેલો જ્ઞાન્ત i, અથવા "I'o" (=I h a o)મા રહેલો જ્ઞાત h, મદારી દલીલનું સમર્થન કરે છે અને દર્શાવી આપે છે કે જ્ઞાન્ત સ્વર એ અનુચ્ચારિત સ્વરથી વિશેષ કંઈ જ નથી, જમ્હારે અસ્વરિત બને તે ઉચ્ચાર થાય છે જ

મદ્દને હેવી શંકા રહે છે કે આ જ્ઞાત અ- પન્થ અંગ્રેજોના સહવાસની

અસરથી ઉદ્ભવ્યો છે અને યુરોપીય પંડિતો હેના આધ પ્રવર્તક છે એ પથની ભક્તપર રામાં આપણે મિ બીમ્સ, પડિનોના સહવાસનું પરિણામ છે. ડૉ દિર્નિત અને સર જોન્ઝ ટ્રિસનને (અને કદાચ ડૉ ટેમિટોરીને) જોઈએ છીએ ડૉ ટેમિટોરીએ

દાર થશે -જે આ બી માત્રા અરેલી હોય તો સર્વજ્ઞ સ્વરિત બી એક માત્રા થાય, અને આ અર્થમાત્રાનો પરામર્શ માત્ર ન્યૂનધિવાતની અપેક્ષાએ હરેને એક પ્રપરનો મિથ્યા પરામર્શ છે અને હેતુ કારણ છન્દસ સાક્ષની દૃષ્ટિથી હેમા સ્વરભારનો અભાવ એ છે જામ કહેવાને અડચણ નથી, કે અચ્છાદસ ઉચ્ચારણમા માત્રાપમાણ ધમ્માને અસ્થ કરવામા આવે છે, અને એ રીતે જ્ઞાન્ત અને અરથી માત્રા અર્પવામા આવે તો, છન્દમા જે માત્રાવાળો મુક અચ્છાદસ ઉચ્ચાર મા એક માત્રાવાળો ઉચ્ચાર જેવા જણાશે

માત્ર એક પ્રાસંગિક નિર્દેશમાં અને “*quiescent*” (=પ્રશાન્ત) કહ્યો છે;^{૧૧} આ પ્રશ્નની કાંઈપણ પ્રકારની ચર્ચા હેમલે કરેલી મ્હારા જોવામાં નથી આવી. પરંતુ આ નિર્દેશ ઉપરથી જ હેલુ જણાય ખરું કે તેઓ ડૉ. ટેસિટારીનો અને સર જ્યોર્જ ગ્રિયર-સનનો આ શાન્ત અવિરોધ મત.

પોતાની “*Linguistic Survey of India*”માં યોજેલી વિષયન્તરની પદ્ધતિ (વિષયસૂચી પદ્ધતિ) રજૂ કરતાં સર જ્યોર્જ ગ્રિયરસન આપણને જણાવે છે કે—“શબ્દને અન્તે રહેલા સ્વરો ઉચ્ચારાતા ન હોય ત્હારે વિષયન્તરમાં દર્શાવ્યા નથી, જેમકે બન *ban*, *banā* નહિ. શબ્દના મધ્યમાં કે અન્તે રહેતા સ્વરો ઉચ્ચારાતા ન હોય ત્હારે પંક્તિની ઉપર સૂક્ષ્મ વર્ણુ વડે દર્શાવ્યા છે; જેમકે (હિન્દી) देखता *dekh^htā*, ઉચ્ચાર જોતાં *dekhātā*”^{૧૨} ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ. આ મુદ્દાની કાંઈ વિસ્તીર્ણ ચર્ચા સર જ્યોર્જ કરેલી મ્હારા જોવામાં નથી આવી. પરંતુ હેમનો પંથ ક્યો છે તે જણવા માટે આટલું બસ છે મિ. બીન્સના અભિપ્રાયોની ચર્ચા હું આ બ્યાખ્યાનના પૂર્વગામી અંશમાં કરી ગયો છું.^{૧૩}

૩૧. હર્નલે પોતાનો અભિપ્રાય કાંઈક વિસ્તારથી આપ્યો છે, તેઓ કહે છે કે—“અન્ત્ય હ્રસ્વ સ્વરો ગૌડ ભાષાઓમાં પ્રશાન્ત હોય છે, જેથી વસ્તુતઃ હ્રસ્વસ્વરાન્ત નિવેદન અને પરીક્ષણ હોય એવો શબ્દ પરિણામે વ્યંજનાન્ત નીવડે છે અને એ સ્વરૂપે વપરાય છે.

જેમ કે કાન-કર્ણ-નો ઉચ્ચાર *kān* (=જાન) થાય છે, *kānā* નહિ, અને બ્યવહારમાં હેને બુદ્ધિમાન્ એ (*buddhimaṇa* નહિ પણ *buddhīmāṇa*, એમ ઉચ્ચારાતા) શબ્દના જેવો ગણવામાં આવે છે. વસ્તુતઃ ક-કારાન્ત & ણ-કારાન્ત હોય એવા શબ્દો જ-કારાન્ત હોય તેમ સાથી લખાવા લાગ્યા હેનું પણ આથી કારણ સમજાય છે. સત્યસ્થિતિ એ છે કે વસ્તુતઃ તેઓને જ-કારાન્ત રૂપે લખવામાં આવતા નથી પરંતુ હેમનો અન્ત્ય ક કે ણ ઉચ્ચારાતો નહિ એટલે લખાતો પણ નહિ. શબ્દની નિષ્પત્તિ મૂર્તિ હેના ઉચ્ચારને સરૂપ મની ગઈ, જેમકે જાળ (=અગ્નિ) શબ્દ પ્રથમ દષ્ટિએ જાળ ઇત્યાદિ શબ્દોના સામ્યને ક્ષીણે

૧૧. જેને અન્તે પ્રશાન્ત અ હોય હેવા શબ્દ વિશે વિચાર કરતા હમણે આ ઉદાહરણ આપ્યું છે—જોર (મારવાળી)=મારસી. (J A S B. ૮૬, N S. ૩૫, ૭૪ એ રૂપે “*Baritic and Historical Survey*” વિશેનો હેમનો લેખ જુવો.)

૧૨. ઉપર કુટનોટ જુઓ જુવો.

ઐદ્વં હોય એમ માનવામાં આવેછે, જો કે ઉચ્ચારાયછે તો ઐદ્વં (=આગ્) એમજ; પરંતુ આ એક આભાસ માત્ર છે, વસ્તુતઃ જાગ શબ્દ જાગિ (પ્રાકૃત જાગી, સંસ્કૃત જાગિ) ને સ્થાને છે. પરંતુ અન્ય ૬ ઉચ્ચારાતો નહિ એટલે લેખનમાં પણ બાતલ કરવામાં આવતો. વળી તેજ પ્રકારે અપૌત્રીન ઉચ્ચ હિન્દીના કર (=કરિ) શબ્દ પ્રાચીન હિન્દીના કરિ (પ્રાકૃત કરિલ, સંસ્કૃત કર્તા) ને સ્થાને આબોધે, ઉચ્ચારને અનુરૂપ લખવામાં એ (કરિ) શબ્દનો અન્ય ૬ લુપ્ત થયોછે.”^{૧૩}

“શાન્ત જ” ના વ્યાપક પ્રશ્નની મુદ્દારી ચર્ચાના પ્રકાશમાં ઉપર આપેલો અભિપ્રાય અવધાર્ય જણાશે. જાગ, કર (મૂળ જાગિ, કરિ) વિશે હું માત્ર નીચે પ્રમાણે વિચારો દર્શાવીશ.

(ક) હિંદીમાં પણ, જાગ, કર એ ૩૫ પ્રચલિત ઉચ્ચારણની યથાર્થ પ્રતિનિધિ નથી; જ ઉચ્ચારાયછે, પણ માત્ર અસ્વરિત રહેછે. ૬ સર્વથા પ્રગટ થાય અને હેને સ્થાને પ્રતિનિધિ પણ ન રહે એ અતર્ક્ય છે. યથાર્થતર ચિકિત્સા એ છે કે હેને સ્થાને જ આબોધે, કારણ કે જાગ, કર, એ, કાંઈપણ અધિજ્ઞાન વિના અવ-લમ્બનરહિત ટકી રહે એ શક્ય નથી લાગતું;

(જ) ગુજરાતી વિશે જ બોલિયે તો, ફના વિકારરૂપે આ જ વસ્તુતઃ અવાન્તરક્રમભૂત (લઘુવચન) ય દ્વારા પ્રાપ્ત થાયછે, અસિ-અક્ષી-આલ્ય, તે જ રીતે જાગ્ય અને પછી જાગ અદ્યપિ એ ય સર્વથા શુદ્ધ નથી થયો, અને જો કે સુરત સ્થાયી શ્રદ્ધાઓમા હેનો અચૂક લોપ કરવામા આવેછે તોપણ, શુદ્ધ ગુજરાતમાં જાગ્ય, જાગ્ય, રીત્ય, જાગ્ય^{૧૪} ઇત્યાદિ અમુક શબ્દોમાં એ દર્શન દેછે.

જાન્દસ પરીક્ષાની કસોટીમાં પ્રકટ થતા, પોતાના મતમાં રહેલા, અંત-

ડો દર્શનને પોતાના મતમાં રહેલા દોષનું જાન છે, જાન્દસ પરીક્ષાની હેમણે કરેલી નિરાહુત ખાતરી ઉપ નવનારી નથી

ગંત દોષનું ડૉ. દર્શનને આન્તર જાન થયેલુંછે, અને હેની પરીક્ષાનું હેમને ભવિષ્ય દર્શન યવાથી હેમણે નીચે પ્રમાણે ચાલાકીભર્યું નિરાકરણ કરી જતાયુંછે:-જાગ, કર અને એ સ્વરૂપનાં અન્ય નામોને કવિતામાં સામાન્યતઃ અકારાન્ત (એટલે *ag, kar* નહિ પણ *aga kara*) ગણવામાં આવેછે એ ખરું, પરંતુ હેનું કારણ

^{૧૩} “Essays on the Gujarati Languages,” J A S Bong, XLI, Part (1872 A D), 144-140.

^{૧૪} હવે પછીના સ્પર્શમાં આ વિષય ચર્ચાઈ, (આજળ સ્પર્શ ૬-ક-૨ જુઓ)

માત્ર એટલું છે કે દેશીય વ્યાકરણતન્ત્ર અનુસાર પ્રત્યેક વ્યંજનમાં નિર્સર્ગતઃ જને અન્તર્ગત માનેલોછે. ૧૫

ૐ. ઘનસના ખુલાસામાં સ્પષ્ટ જણાયછે કે હેમણે ખોટા સ્થળે દોષને બાર મૂક્યોછે. દેશીય વ્યાકરણસમયને આ પ્રશ્ન સાથે કંઈ સંબંધ નથી; એ સમય તો, જ ઉચ્ચાર વિના ઉચ્ચારી જ ન સકાય હેવા એકલા, અનન્ય-સહાય, વ્યંજનવર્ણોને જ લાગુ પડેછે; ક્, ઘ, ગ્ ઇત્યાદિને જેવા છે તેવા જ ત્હમે નહિ ઉચ્ચારી સકો, હેની સાથે ત્હમારે એક અલ્પ જ કાર ઉચ્ચારવો જ પડશે. કાર અને હેવા અનેકાક્ષર શબ્દોના ઉચ્ચારણમાં હેવી અન્તર્ગત વાચિક મુસીબત લેશમાત્ર નથી આવતી; કાર એ ઉચ્ચાર રહેલાઈથી ઘર્ષ સકેછે. કવિતામાં આ શબ્દોને જ કારાન્ત ગણવામાં આવેછે એ વસ્તુસ્થિતિ દૃષ્ટિ-ગોચર થતાં વાંત ૐ. ઘર્નસે પોતે જ્યાં હોય ત્યાં જ થંબી જવું જોઈતું હતું અને એટલેથી પાછા ફરીને એ સત્યના પ્રકાશમાં પોતાનો પંથ ફરી તપાસવો જોઈતો હતો. હેવી તપાસ કરી હોત તો સત્યસ્થિતિ હેમને પ્રત્યક્ષ થાત.

“શ્રીયુત રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ધંગાળી વ્યાકરણ વિશેની નોંધા” એ વિશેના પોતાના લેખમાં (J. R. A. S. ઇ. સ. ૧૯૧૩, ૫૫ એ અને તદનન્તરનાં પૃષ્ઠોએ) મી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનો જે. ડી. એન્ડરસન આ શાન્ત જ વિશેની શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ચર્ચાનો નિર્દેશ કરેછે; એ ચર્ચાનું તાત્પર્ય એ છે કે, *Kalsi* (ક્લસી) *Ghatki* (ઘટકી) હેવા શબ્દો પરત્વે પણ, ધંગાળી પુરુષ ધોટા પાડીને વાંચતો હોય ત્હારે, આ નિયમ લાગુ નથી પડતો (મી. એન્ડરસન કહેછે કે “વિશેષે કરીને એ પુરુષ જન્દની પ્રમ-ધપરીક્ષા કરતો હોય ત્હારે-આટલું હું ઉમેરીશ”). સાહિત્યગત, અને સામાન્ય લૌકિક પ્રચારની, એ બંને પ્રકારની ધંગાળીમાં જનરલ (*janarava*), વનવાસ (*vana-vasa*) ઇત્યાદિ શબ્દોનો આન્તર જ શાન્ત માવ નથી પામતો, એ કે આ સમાસોના પ્રથમ અંગ રૂપે રહેલા *jan*, *van* (જન, વન) ઇત્યાદિ શબ્દો એકલા વપરાય ત્હારે એક-શ્રુતિક રહેછે. શ્રી. રવીન્દ્રનાથ આ સિદ્ધાન્ત પાસ કરેછે:—

- ✓ (૧) સંસ્કૃતમાંથી લીધેલા નવીન શબ્દોમાં આન્તર જ શાન્ત નથી બનતો, અને
- ✓ (૨) સામાન્ય લૌકિક પ્રચારના શબ્દોમાં એ પરિવર્તન થાયછે જ.

આ વિશે એટલું દર્શાવવું જસ થશે કે ચર્ચાના એકભાગ તો જ્ઞાન્ત બનાવિરોધક તરીકે અર્થભર્યો છે પરંતુ હેમાના મોટો ભાગ જૂલભરેલો છે; આ પ્રશ્નની સમગ્ર ચર્ચા દરમ્યાન સ્વરભારનું અને હેના સ્વલપરિવર્તનનું તત્ત્વ ધ્યાનમાં લેવાયું નથી અને સ્વરભારના અભાવને જ સ્વરને ભોળ માનવાની ભમણા થઈ છે. ખરું કહું તો, જાનંદસ રચનામાં ખંગાળાનો મહાકવિ જન, વન ઇત્યાદિ શબ્દોની એકેકી જ માત્રા ગણે એ વિશે મને શંકા રહે છે.

દેવલાક ગુજરાતી પંડિતોએ આ અસ્વરિત બની ચર્ચા કરેલી છે, અને

ગુજરાતી પંડિતોના આ “જ્ઞાન્ત” જ વિરોધી અભિપ્રાયો; તેઓમાંના ધણાખરાને એ પંથનો પાસ બેઠા છે.

એક બે અપવાદો બાદ કરતાં બાકીના કાર્ષ આ જ્ઞાન્ત જ-વાદના ચેપથી બચી સક્યા નથી. સદ્ગત માધવલાલ હ. દેસાઈએ “ગુજરાત શાળા પત્ર” માં પોતે લખેલા લેખોમાં જ જ્ઞાન્ત હોવાનો મત સ્વીકાર્યો છે; તેમ જ હેમની પછી હેમને સ્થાને આવેલા રા. રા. કમલાશંકર પ્રાણ્યંકર ત્રિવેદીએ પણ એ મત સ્વીકાર્યો છે.

રા. રા. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ પ્રથમ તો એ મતમાં બળ્યા હતા હેવું ઇ. સ. ૧૮૯૩ ના અરસામાં હેમણે, કાર્ષ ગુજરાતી શબ્દકોષના રચનારાઓના ઉપયોગાર્થે, ઘડેલા નિયમો જોતાં જણાવ્યું છે; એ શબ્દકોષ જન્મ પામ્યો જ નથી. રા. રા. કેશવલાલના નિયમોમાંનો ૪ થો નિયમ નીચે પ્રમાણે છે:—“જ્ઞાન્ત જ

હ્રસ્વ અક્ષરોની જોડણીમાં જ દર્શાવે; જેમકે નરમાજ, કડવાજ, કકલાજ.”^{૧૧}

પરંતુ આગળ ઉપર હેમણે અભિપ્રાય બદલ્યો જણાવ્યું છે, કારણ કે (ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં) હેમણે લખેલા વાગ્વ્યાપાર વિશેના લેખમાં^{૧૨} (૯-૧૦૫૪) હેમણે થોડા મત સ્વીકારેલા જોવામાં આવે છે. ત્યાં તેઓ કહે છે કે:—

“આપણા સ્વરોચારની સરસામળી ફ્રેન્ચી ભાષાના સ્વરોચાર સાથે કરી વિશેષ ઇટલે વૈલક્ષણ્ય ધ્યાનમાં લેવું. આપણા અક્ષરો બહુધા મધ્યલયે અને પદ પદાંશને છેડે દ્રુત લયે ચોલાય છે. રમત એ પદમાં પહેલાં બે સ્વરોચાર મધ્ય લયના છે પરંતુ પદાન્ત તત્કારમાંના સ્વરનો ઉચાર દ્રુત છે; તે દ્રુત લયે ચોલાય છે તેથી તેને કેટલાક વિદ્વાનો સામાન્યતઃ મધ્યલયે ચોલાતા સ્વરોની અપેક્ષા જ્ઞાન્ત કહે છે. સ્વર જે પ્રકૃતિ ઉચાર્ય-ઉચારાત્મક જ છે તેને જ્ઞાન્ત એટલે અનુચાર્ય કહેવો એ બદતોમ્યાયાત જેવું છે. આ અશાન્તિ ઉપજાવનાર દ્રુત લયે ચોલાતો અક્ષર ફ્રેન્ચીમાં છે નહિ.”

૧૧ જોડણી વિશેના (મહારો) લેખ, પત્રિશિષ્ટ સ્વ, “પ્રથમ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ”

૧૨ “પ્રથમ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ.”

આ દૂકી ચર્ચામાં રા. રા. કેશવલાલ દ્રુવે જ્ઞાન્ત જ વિરુદ્ધની દલીલોનાં

એક ભાગનું પિપડીકરણ બહુ સફળતાથી કર્યું છે. પરંતુ

જ્ઞાન્ત જ વિરુદ્ધ રા. રા.
કે. હ. દ્રુવની દલીલો.
સ્વરભારનું તત્ત્વ હેમના
ભક્ષ્યપ્રકાર રજૂ છે.

સ્વરભારના અથવા તો સ્વરભારના અભાવના તત્ત્વનો

અને તબજન્ય ભાંતિનો હેમણે પરામર્શ નથી કર્યો. પણ

જના દ્રુત ઉચ્ચારણનું તત્ત્વ હેમણે પૂર્ણ ભારપૂર્વક દર્શાવી

આપ્યું છે. હેમણે ખતાબું છે કે ગુજરાતીમાં જ મધ્યલયે

ઉચ્ચારાય છે, એટલે વિલંબિત નહિ તેમ દ્રુત પણ નહિ; પરંતુ શબ્દોને અંતે

કે શબ્દશોને અંતે જના ઉચ્ચાર દ્રુત થાય છે; (અહિં પદાંશ દ્વારા સ્વરભારનું

તત્ત્વ પરાક્ષ રીતે, અને અલબત્ત અપર્યાપ્ત અંશે, દષ્ટિગોચર થશે); વળી

હેમણે દર્શાવ્યું છે કે મધ્યલયે ઉચ્ચારાતા શબ્દોની અપેક્ષાએ આ દ્રુત ઉચ્ચારને

કેટલાક પંડિતોએ જ્ઞાન્ત કહ્યો છે; પરંતુ સ્વરનું નૈસર્ગિક સ્વરૂપ જ ઉચ્ચારાત્મક

હોઈને સ્વરને જ્ઞાન્ત કહેવામાં વસ્તોવ્યાપાત દોષ રહેલો છે. અંગ્રેજી ભાષામાં

આ દ્રુત જ અપરિચિત છે એટલું હેમણે ઉમેર્યું છે.

સદ્ગત નવલરામ લક્ષ્મીરામ^{૧૮} માત્ર અન્ય અને જ્ઞાન્ત નહિ પરંતુ

લુપ્તપ્રાય માને છે અને એ જની પૂર્વે રહેલા (અપ્રાપ્ત્ય)

નવલરામ અને નર્મદા-
શંકરના અભિપ્રાયો
અને હેની પરીક્ષા.

અંજનનું ઉચ્ચારણ, વ્યવહારમાં, અ-રહિત થાય છે

એમ કહે છે. આ મત “જ્ઞાન્ત” સંદર્ભમાં રહેલા વસ્તો-

વ્યાપાતદોષના પ્રસંગથી બચી જાય છે, પરંતુ હેમાં એક

દોષ રહી જાય છે તે એ છે કે જને લુપ્ત અને અનુચ્ચાર્ય માન્યો છે.

કવિ નર્મદાશંકર^{૧૯} શબ્દના દ્વિતીયશ્રુતિમાં રહેલા જ તે કાલમાનમાં અંજનથી

અધિકતર માન્યો છે (પછી એ દ્વિતીયશ્રુતિ અન્ય હોય કે ગમે તો

અનન્ય હોય); અંજનની માત્રા ૩ મણી છે અને ઉક્ત પ્રકારના સ્વરની

માત્રા ૬ માની છે. માત્રાનો આ ન્યૂનાધિકનિર્ણય સત્યસ્થિતિની સમીપમાં

સારી રીતે પહોંચ્યો છે; જ મૂક નથી, પણ દ્રુતકરૂપ છે, એટલે હેની માત્રા

૩ થી અધિક અને ૧ થી ઓછી ગણવી યોગ્ય છે. આ પ્રશ્નની ઉકેલમાં

સ્વરભારની કે સ્વરભારના અભાવની અસર નવલરામને કે નર્મદાશંકરને

દષ્ટિગોચર થઈ નથી.

આ કાંઈક વિસ્તીર્ણ પણ ઉપયોગી વિષયાન્તરમાંથી પાછા ફરિયે અને

૧૮ નવલમંથાવલી, માગ ૩. પૃ. ૧૩.

૧૯ નર્મકોશ, મુલ-મુલા, ૫. બી-(૪).

મરાઠી શબ્દાન્ત બા અને ઇ, અને જ, અને હિન્દી શબ્દાન્ત બા અને જ; હેમાં ગુજરાતીમાં છે તે જ નિયમો પ્રવર્તે છે.

નપુંસકલિંગ શબ્દોને અન્તે બા હોય છે, — માત્ર પ્રજ હિન્દીમાં શબ્દાન્ત બો છે અને કવચિત્ બૌ છે. (અલગત ખીન્ને શબ્દાન્ત જ પશુ મરાઠીમાં તેમ જ હિન્દીમાં જોવામાં આવે છે.) ઉદાહરણો:—મ. ઘોડા, બાંઘા, ઘઠા ધત્યાદિ (પુલિંગ); કેલે, સોને ધત્યાદિ (નપુંસક). હિં. ઘોડા, ઘઠા (પુલિંગ); સોના (નપું.); તેમ જ લટ્ટો (= ગુ. પાટું); રાધે તેરો મક્કન લટ્ટો હૈ; ઘડો—“કુળ ઘડો યજમાન, હમારો કુળ ઘડો યજમાન” (પુલિંગ); પ્રજ વિચાર કિયૌ (ડો. ભાંડારકરનાં વ્યુત્પત્તિવિષયક વ્યાખ્યાનોમાં ૧૨૩ મે. પૃષ્ઠે આપેલો ઉત્તરો).

[તુકાર અર્ધિ સૂધી આ ઉત્તર્ગ, એક અત્યન્ત અલ્પ ફેરફાર કરતાં, વર્ગ (જ)માં (અન્ય ભાષાઓને સાધારણ પ્રવૃત્તિ દર્શાવતાં વર્ગમાં) પડે છે. પરંતુ બો અને ટ એ તત્વ ગુજરાતીનું એક પ્રધાન લક્ષણ છે એ જોતાં એ આ ઉત્તર્ગને વર્ગ (ક)માં (એટલે ગુજરાતીમાં જ પ્રવર્તતા અનન્ય સાધારણ વર્ગમાં) મૂકવો યોગ્ય માનેલ છે.]

શબ્દાન્ત બા એ ક (ક)નું જ જ રૂપાન્તર યવાનું પરિણામ છે. અપર્ણશમાં પશુ આ બા છે. (સિ. હે. ૮-૪-૨૨૧):—

ઉદાહરણો:—

શબ્દાન્ત બાની અપ-
ર્ણશમાં પડતી
પૂર્વભાષા.

(૧) ટોણા સામણ ઘન વપાવળી ।

(૨) મા ફર દોહા માણ ।

ખીન્ન ઉદાહરણમાં દીહાનો શબ્દાન્ત બા આપેલો છે અને માણનો ટ આપેલો છે.

આ પ્રમાણે જાનના બા કરનારા વ્યાપારનું વસ્તુતઃ અપર્ણશ સમયમાં પૂર્વદર્શન થાય છે.

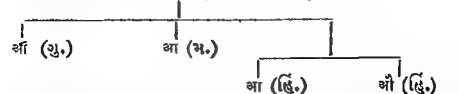
જકમાંથી શબ્દાન્ત બાના ઉદ્ભવનું યથાર્થતમ સ્પષ્ટીકરણ કદાચ શબ્દાન્ત જાનો ડૉ. ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે હેમનાં વ્યાખ્યાનોમાં ભાંડારકરે કરેલો ૧૫૨-૧૫૬ પૃષ્ઠાએ દર્શાવ્યું છે એ જ હશે. હેના સંક્ષિપ્ત ખુલાસો એ જ ઉત્તમ ખુલાસો છે. સાર નીચે પ્રમાણે છે—

જ્યારે અન્ત્યસ્વરની પૂર્વે સ્વર રહ્યો હોય ત્યારે એ પૂર્વ (=ઉપાન્ત્ય) સ્વર ભારયુક્ત બને છે અને પરિણામે દીર્ઘ થાય છે અને અન્ત્યસ્વર હ્રસ્વ થાય છે; જેમ કે મૌતિકે-મૌતિકે-મૌતી ઇત્યાદિ. (આ વિશેનો વર્તમાન મેં આગળ ઉપર ચર્ચા છે: બ્યાખ્યાન ૪, ખંડ ૨ વર્તમાન ૧૯મો ભુવો). જ્યારે અન્ત્ય સ્વરયુગ્મનો આદ્ય સ્વર જ હોય ત્યારે એ જ નિયમની પ્રવૃત્તિથી અર્ધ-મરડોના આ નીપજે છે, ઘોઘો-ઘોઘ-ઘોઘ (મરાઠી)

શબ્દાન્ત આ ઉપજાવનારી આ ઘટનાની ડૉ. ભાંડારકરે કરેલી પૃથક્-ક્રિયામાં જરાએક ફેરફાર કરવાની જરૂર પડ્યા છે. આ પૃથક્ક્રિયામાં જરાએક ફેરફાર સૂચવે છે. હેમણે અનુ દીર્ઘત્વ પ્રથમ મૂક્યું છે અને ત્યાર પછી તેના લોપ દર્શાવ્યો છે. હું એથી વિપરીત ક્રમ સ્વીકારું છું; પ્રથમ તેના લોપ થાય છે, અને એ અન્ત્ય સ્વરના લોપને પરિણામે જ દીર્ઘ બને છે, જે દીર્ઘભાવમા માત્રાસંરક્ષણરૂપ ઉદ્દેશ રહ્યો છે; આ માત્રાસંરક્ષણનો નિયમ વાચ્યાપારમાં અન્ત્ય પ્રસંગોએ પણ હેવી જ સ્થિતિમાં પ્રવર્તે છે, જેમ કે સંયોગલોપમા, અનુસ્વાર કામળ બને ત્યારે, ઇત્યાદિ પ્રસંગોએ માત્રાસંરક્ષણને પૂર્વસ્વરને દીર્ઘ કરવામાં આવે છે. (કમ્મ-કામ; સિંચ-સીંચે ઇત્યાદિ)

સં.	અપ.	ગુજ.
મૌતિક	મૌતિવ	મૌતી
પાનીયં	પાનિવ	પાણી
છોદિતં	છોદિવ	છોદી

અને હેવા અનેક ઉદાહરણો આ નિયમનું સમર્થન કરે છે.
આ પૃથક્ક્રિયામાં લીંગલચલ જળવાય છે, જ્યારે અ-અ-અ-આ એ ક્રમે સૂચવેલી પૃથક્ક્રિયા સ્વીકારવામાં એ તરન નથી જળવાતું, કારણ કે હેમાં જ, અ-અ-અ-આ એ લીંગ લેવામાં નથી થયેલો. આ પ્રમાણે —
અ-અ-અ-આ (પુલિંગ શબ્દાન્ત)

(ઉપરથી જણાશે કે હિન્દી ભાષા શબ્દાન્ત આ પરત્વે મરાઠીને મળતી આવે છે અને શબ્દાન્ત ઔ પરત્વે ગુજરાતીને બહુ લગભગ મળતી આવે છે, કારણ કે ઔ નો ઉચ્ચાર બહુ લગભગ ઔ ના જેવો જ થાય છે).

ઉપરની આકૃતિથી જણાશે કે અહિં આપણે (જો-જા-જો) એ સર્વ રૂપાન્તરોનું એક સર્વ સાધારણ તત્ત્વ (જઠ) પ્રાપ્ત કર્યું છે, પરંતુ જાને જાના પૂર્વક્રમ તરીકે સ્વીકાર્યો હોય તો સર્વસાધારણ તત્ત્વ ઉપલબ્ધ થાય જ નહિ, અને જબ અંશતઃ મરાઠી અને હિન્દી (માત્ર એક જ પ્રકારના) શબ્દાન્તનો વ્યાપક બને અને જઠમાં ગુજરાતી શબ્દાન્તનો અને હિન્દી (અન્ય પ્રકારનો) શબ્દાન્તનો અન્તર્ભાવ થાય. આ રીતે પ્રસ્તુત રૂપાન્તરોના વિષયમાં ગુજરાતી, મરાઠી, અને હિન્દી ભાષાઓ વ્યુત્પત્તિ પહેલે ચરસ્પર અસંમેય યશે.

[હમે ૨૫૯ જોઈ સકયા હશે કે આ ઘટનાને બલાતકારે ઘીજલાવના શાસનમાં લાવી મૂકવાનો કૃત્રિમ પ્રયાસ અત્રે કરવામાં આવ્યો નથી; પરંતુ માત્ર સ્વતન્ત્ર રીતે પ્રવર્તતા જે નિયમો જોવામાં આવ્યા તેઓમાં રહેલું ઘીજલાવ પ્રગટ કરવાનું કાર્ય બળવ્યું છે.]

જબ તત્ત્વનો, શબ્દાન્ત જાના પૂર્વક્રમ તરીકે, મ્હે નિર્દેશ કર્યો છે, એથી મ્હે હેનો અંગીકાર કર્યો છે એમ માનવાનું નથી; ફક્ત કેટલાંક પંડિતોએ એ ખુલાસો અજમાવ્યો તરીકે આગળ ધર્મ્યો છે એ કારણે જ મ્હે હેને દર્શાવ્યો છે.

પણ જબ વાળા પૃથક્ક્રિયાની વિરુદ્ધ સૌથી મજબૂત મુદ્દો એ છે કે પ્રથમા એકવચનના વિલક્ષિત પ્રત્યય વિના જ સ્વ-રૂપે (જક-જન્ય) જબ ટકી સકે નહિ, કારણ કે અર્વાચીન ભાષાઓનાં પ્રાતિપદિકા (અંગો) સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના શબ્દોનાં આ પ્રત્યયસમેત રૂપોમાંથી વ્યુત્પન્ન થયા છે. પરિણામે જબનાં જબો, જઠ હેવા રૂપાન્તરો અનિવાર્ય છે.

જોકારાન્ત પ્રાતિપદિકાની સૂક્ષ્મતર પૃથક્ક્રિયા કરતાં જણાશે કે જો-કારાન્ત શબ્દ વસ્તુતઃ પ્રથમા એકવચનનું રૂપ છે અને, જાણે કે સતત અજ્ઞાસથી, હેને પ્રાતિપદિકનું સ્થાન અર્પવામાં આવ્યું છે. કારણ જોધયે; ઘોડોના અન્ય જોનો વિલક્ષિતકાર્યમાં જા થાય છે. ઘોડાને, ઘોડાથી, ઘોડાનું, ઘોડામાં, ઘોડક (સં) ઘોડવ (પ્રા.) ઘોડો (ગુજ.)—અહિંયાં કઃ નો, ક્ નો લોપ અને બાકીના જઃ નો ડ થતાં, ડ થાય છે અને એ રૂપે પ્રથમાનો પ્રત્યય અન્તર્ગતરૂપે કાયમ રહે છે. ને, ચી, ઇલાદિની પૂર્વે જઠ કે જોનો જા થાય છે એમ નથી પણ વાસ્તવિક વાગ્યાપારક્રમ હાલો છેઃ ઘોડક-ઘોડજને, ચી ઇલાદિ; અને આ રીતે (પ્રથમા પ્રત્યય વિયુક્ત) જમનો જા થાય છે (ઘોડાને ઇલાદિ ઇલાદિ). ઘોડેથી એ રૂપની પ્રાપ્તિ દુર્લભ માનવાનું કાર્થ કારણ નથી. કેમ કે એ તો સતમી (અધિકરણ)ના રૂપ ઘોડે અને પંચમી (અપાદાન) પ્રત્યય થી ના સંયોગનું પરિણામ છે.

(એટલું સક્ષમા રાખવું કે આ જા એ મરાઠી અને હિન્દી પ્રાતિપદિક (પોઝા)નો અન્ત્ય જા નથી, કારણ કે એ જા તો, ઉપર દર્શાવ્યું છે તેમ, પ્રથમા-રૂપના અન્ત્ય અક-અઝમાથી આવ્યો છે.)

અપ્રભંશના શબ્દાન્ત ડોનો ગુજરાતીમાં જ થાય છે એ સક્ષમા આવ્યું હશે (દાદુ, દાપ, વણુ, વાન, ઇત્યાદિ). પરંતુ માત્ર એક જ, મર્યાદિત પ્રકારનો, અપવાદ છે ખરો (સં) ક્રિય, (અપ) વિયુ, હેમથી ગુજરાતીમાં એ જ રૂપે વિયુ શબ્દ આવે છે. પરંતુ તેનો પ્રયોગ સર્વથા કાવ્યનિર્ધાનત છે. આ શબ્દને (ડૉ. ટેસિટોરીની સુભગ નામવિધાનપદ્ધતિનું અનુકરણ કરીને કહું તો) હિન્દી તત્તમ ગણવાનો મ્હારો ઇરાદો છે; એટલે કે વિયુ શબ્દને હિન્દી કાવ્ય-માથી સંગોપાગ, કાઈપણ વાગ્યાપાડાયેલ વિશેષ વિક્રિયા વિના, ઉપાડીને મૂક્યો છે. ગુજરાતી ગદ્યમાં આ વિયુ શબ્દનો સ્વીકાર થયેલો નથી તો પછી હરદોશ ખોવાતી ગુજરાતી ભાષામાં કહ્યાથી જ થયો હોય.

શબ્દાન્ત જોની આ વ્યુત્પત્તિ સ્મરણમાં રાખીશું તો, અગ્રેજીમાંથી લીધેલા શબ્દોના અન્ત્ય જોનો વિભક્તિ પ્રત્યયોની પૂર્વે જા કેમ ન થઈ શકે એ સમજાશે. ઉદા-હરણ તરીકે ફોટો (photo), કોકો (cocoa) ઇત્યાદિ શબ્દોનું પછીનું રૂપ ફોટોનું, કોકોનું એમ થાય, કેટલાક લોકો અજ્ઞાનમાં ખોલે છે તેમ ફોટાનું, કોકાનું નહિ. હાવા શબ્દોનો અન્ત્ય જો મૂળરૂપ અઝમાથી વ્યુત્પન્ન થયેલો અર્ધવિવૃત્ત જો નથી. એ વસ્તુસ્થિતિ આ વિચારની સત્યતાનું કાંઈક સૂચન કરે છે. જલ્લોનું ટુલ જા તલ્લાવમા જલ્લુ છે, ગલ્લોનું સત્ત્વ તાવની ઉપર સાદુ, -આ શબ્દોમાં પણ અન્ત્ય જોનો (જલ્લાનું ગલ્લાનું એમ) જા નથી થતો હેનું કારણ એ છે કે એ શબ્દોનો અન્ત્ય જો અર્ધવિવૃત્ત જો નથી અને એ શબ્દાન્ત અકમાંથી નથી ઉદ્ભવ્યો; જલ્લો-જલ્લો-જલ્લો, ગુલ્લી-ગલ્લી-ગલ્લો, -એ ક્રમમાં પરિણામોની ભિન્નતાનું કારણ દૃષ્ટિગોચર થશે.

(પ્રત્યયને શબ્દશરીરના અંગમાં સમાવિષ્ટ કરી દેવાની આ ધટના અન્ત્ય ભાષાઓમાં પણ દૃષ્ટિયે પડે છે; જેમ કે ફ્રિન્ ભાષામાં (નિર્ધારણાર્થક વિશેષણ તુલ્ય) s પ્રત્યયને પ્રાતિપદિકનો જ અંશ બનાવી દેવામાં આવે છે. See *Snood's History of Language* (સ્વીટ્ક્રૂટ ભાષાનો ઇતિહાસ), *Temple Primer*, પૃ. ૧૧૮ મું જુઓ.)

[માત્ર એક જ અપવાદ, મ્મ, પ્હા (પ્રાતઃકાળ) ઇત્યાદિ એકાક્ષર શબ્દો રૂપે, જોવામાં આવે છે; આ શબ્દોનો જા વિભક્તિ પ્રત્યયની પૂર્વે અવિવૃત્ત રહે છે; મન્તિ માત્ર નથી (માની નહિ), પ્હાનું (પ્હાનું નહિ)]

મરાઠી શબ્દાન્ત એ આ પ્રમાણે વ્યુત્પન્ન થયો છે.—

વદલકં-કચલયં-વદલય-કેઢય-કેઢે, એટલે કે અર્થમાંથી એ નીકળે નહે. આ પ્રમાણે ત્દારે અકમાંથી ગુજરાતીમાં અઝ-અઝ દ્વારા ઓ-ઉ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્દારે હેમાંથી જ અઝ-અઝ દ્વારા મરાઠી આ-એ પ્રાપ્ત થાય છે; અને હિન્દીમાં અઝદ્વારા આ આવે છે. આ સીધો અપભ્રંશમાંથી આવે છે, અઝવાળી પૃથક્ક્રિયા એ અપભ્રંશના જ જાની પૂર્વેની સ્થિતિ છે. મરાઠીમાં આ અપભ્રંશમાંથી આવ્યો અને એ છેક મુખ્ય પ્રાકૃત અર્થમાંથી પ્રાપ્ત કરવો પડ્યો એ કુતૂહલજનક છે. (અપભ્રંશ ૩૫ અઝ થાય). પોતાનાં વ્યાખ્યાનોમાં ૧૫૭ મે પૃષ્ઠે ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે શબ્દાન્ત એની આ વ્યુત્પત્તિનું સુવ્યક્ત દર્શન કરાવ્યું છે.

[મરાઠીના નપુંસકલિંગ શબ્દોના પ્રથમા એકવચનનો આ એ ઉચ્ચાર અર્થવિવૃત્ત છે એ પ્રસંગવશાત્ કહેવું ઘટે છે. તે જ પ્રમાણે મરાઠી અકારાન્ત નપુંસકલિંગ શબ્દોના અનેકવચનના ૩૫માં પણ અન્ત્ય એ અર્થવિવૃત્ત છે; જેમ કે વકટક-વકટયં-વાકટ (મ), ફઠ (એક)-ફઠે (અનેક). મરાઠીમાં વિષ્ટ બ અને જો ઉચ્ચાર નથી તે બાપકે નિયમમાં માત્ર આ બે પ્રકારે અપવાદ-૩૫ રહે છે. પૂર્વે અપાર્થ ગયેલી વિષ્ટ બ અને જો ઉચ્ચારની ચર્ચા વાંચતાં આ વાત સક્ષમાં રાખવાની છે.

હું બૂઝતો ન હોઈ તો મરાઠી સાહિત્યના અર્વાચીન લેખકો ઓળખીને આદિ વિશિષ્ટ પાત્રોના મુખમાં આ જ મૂકવો હોય ત્દારે હેનો તદ્દવત ઉચ્ચાર દર્શાવવાને, જ ને રથાને અર્થ (=અર્થ) સંજ્ઞા વાપરે છે, જેમ કે કલય, મેલય, કે અથવા મેના એના ઉચ્ચારની લેખના એના ઉચ્ચાર સાથે સરખામણી કરવાથી આદ્ય એ (સંજ્ઞા) નો અને અન્ત્ય એ (અર્થવિવૃત્ત) નો ભેદ એકદમ પ્રત્યક્ષ થશે.]

[આટલું હું ઉમેરીશ: નપું અનેકવચનનો જ સંસ્કૃત જાનિ, પ્રા. બાઈ માંથી આવે છે, અને પ્રથમા એક. (નપું.) નો જ સં. અકં, પ્રા. અર્થમાંથી આવે છે; જેમ કે: પલાનિ-પલાદ-પલદ-પલય-ફઠે, વદલક-કેલય કેઢય-કેઢે.]

અત્યાર સુધી હું સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાંથી વ્યુત્પન્ન થયેલા ગુજરાતી શબ્દોના અન્ત્ય જો અને ઉં વિશે બોલ્યો છું. પરંતુ ફારસીમાંથી અન્ત્ય જો અને ઉં વાળા અનેક શબ્દો ગુજરાતીમાં આવ્યા છે, તેમ જ અન્ત્ય બ વાળા પણ કેટલાક આવ્યા છે. હેના વિષયમાં ક પ્રત્યય નિર્ણાયક તરત્ત યઈ સકે નહિ, કારણ કે એ પ્રત્યય ફારસીમાં અપરિચિત છે. હેવા શબ્દોના અન્ત્ય સ્વરોની વ્યુત્પત્તિ હિન્દી શબ્દાન્ત આ દ્વારા સાધવાની

ફારસી અને અરબીમાંથી વ્યુત્પન્ન થયેલા શબ્દોના અન્ત્ય જો અને ઉં અને બ હેનો વ્યુત્પત્તિક્રમ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાંથી આવેલા શબ્દોના કરતાં ભૂલો છે.

છે, કારણ કે એ જાનો ઉર્દુના લૌકિક પ્રચારમાં સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે અને હેના સામ્યને આધારે ફારસી શબ્દાન્તનો જા કરવામાં આવ્યો છે. આ વ્યાપારમાં પ્રવર્તેલો નિયમ નીચે પ્રમાણે છે:—

ફારસી શબ્દાન્ત બહુ-
માંથી અન્યસ્વર ઓ
કે હ પ્રાપ્ત થાય છે;
વ્યંજનાન્ત શબ્દોમાંથી
મ શબ્દાન્ત ઉદ્ભવે છે.

જે ફારસી શબ્દોને અન્તે જઈ હોય તે ગુજ-
રાતીમાં (પુસ્તિકા કે નપુંમકલિંગ પ્રાપ્ત કરે તદનુસાર)
ઓ કે હ એ અન્યસ્વર લે છે, અને વ્યંજનાન્ત ફારસી
શબ્દો ગુજરાતીમાં અકારાન્ત બને છે.

ઉદાહરણો:—

ઓ અન્ય, અને હ અન્ય:—

ફારસી	ગુજ.	ફારસી	ગુજ.
પર્દેહ	પરદો	મુર્દેહ	મરદુ ^{૭૦}
વ્યાવેહ	વ્યાહું	સપ્તાનેહ	મજાનો
મહોરેહ	મ્હોરુ	પાનેહ	ચાનું
તેમ્જાનેહ ^{૭૧}	તેજાનો	દીવાનેહ	દીવાનો
દગલેહ	દગલો	નામેહ	નામું ^{૭૨}
બાગુવેહ	બાગીચો	મગાનેહ	મગાનો
ગાઝીવેહ	મલીનો	ચરીનેહ	ચરીનો
	માલીનો	જામેહ	જામો
રીઝેહ	રેજો	દાનેહ	દાળો
(=કટકો-કકડો)		અ. નવોરેહ	} નગાર
કદવેહ	કાવો	ફા. નગરેહ	
તકિવેહ	તકિયો	આમ્નોરેહ	આમતોરો
હીચેહ	હીતો	વ્યાલેહ	વ્યાલો
દિસ્તેહ	દિસ્તો	નજલેહ	નજલો
મોદજેહ	મદેજો		
	મદોલો		ઈલાહિ.

૭૦ આ શબ્દની સાદાના સંસ્કૃતમાંથી મૂળ-મર-મરુ એમ વ્યુત્પત્તિ થતી રાખ્ય નથી; કારણ કે અન્ય હું નો યોગ્ય પ્રત્યયો મુર્દેહના ર્માં પ્રાપ્ત થાય છે, જે દ સં. મૂળ ના ત નો સંગત હોય. મરદુની મૂળક-મરદ-મરદ-મરદુ હેવી ઉત્પત્તિ સાધવાના મત કરતાં આ મત સારો છે.

૭૧. તેમ્જાનેહ=અમ ઉપર મૂળમાં તમતમિ હેનો તીજમ પદાર્થ.

૭૨. નામું શબ્દની નામક-નામડું હેવી વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારવામાં આતે તો અલ્લિધી એ શબ્દને બાતલ કરવા જોઈશે.

[ટિપ્પણ — આ શબ્દોના અન્ય જોનો અર્થવિવૃત્ત ઉચ્ચાર છે તે પ્રાકૃત-માથી એટલે અપરંપર અઠમાથી વ્યુત્પન્ન થયેલા શબ્દાન્તના અનુકરણનું પરિણામ છે]

કુસાદેહ લગભગ^{૭૭} અવિકૃત રહિને કુસાદે રૂપે ગુજરાતીમાં આન્યોછે અને હેને ફારસી તત્ત્વમ ગણી સકાય. આ શબ્દના અયોગની વિરયતામા અન્ય જોનો અભાવનું કારણ પ્રાપ્ત થાયછે.

વિરલ પ્રસંગે ફારસી અન્ય જાને સ્થાને ગુજરાતી શબ્દાન્ત જો આવેછે.

વિરલ ઉદાહરણોમાં ફારસી
શબ્દાન્ત જા નો ગુજરાતી
માં જો થાયછે જે જા
મારાન્ત ઉર્દુ અને હિન્દી
શબ્દોનું અને તેઓના મૂળ
શબ્દોનું અનુકરણ ■

સીધી.

ગુજ.

દાના

દાનો (-ડાણો)

દરિયા

દરિયો

[ટિપ્પણ — સ્પષ્ટ છે કે આ પરિણામ ફારસી અથવા અન્યવાળા શબ્દોનાં ઉર્દુ આકારાન્ત રૂપાન્તરોના સામ્યથી, અને એ સામ્યને લીધે થતી તાદાત્મ્ય-શ્રદ્ધિથી નીપજાયુછે. ફારસી જઈને ગુજરાતીમાં જો થાયછે એ વિક્રિયાનું મૂળ પણ હાવા જ મિથ્યાપ્રદર્શી રહ્યુંછે, ઉર્દુમાં જઈ નો જા ધર્ષ જાયછે અને હિન્દીમાં સ જ નો જા બનેછે, અને જઈ અને જ સરખા જણાયછે અને એથી જ, પ્રત્યેક શબ્દાન્ત જાનું મૂલાન્વેષણ કરતાં (જટ ન થયે હોય તોપણ) જ સુધી પહોંચવું જોઈએ અને આખર જો પ્રાપ્ત થવો જોઈએ, હેવો મતિબળ ઉપજોછે.]

અતર્માં જત્ હોય હેવા કેટલાક અરબી શબ્દો ગુજરાતીમાં આવતાં જો

જત્ અન્યવાળા ચોક્કસ શબ્દાન્ત પ્રાપ્ત કરેછે —

અરબી શબ્દોનાં જોકા-
રાન્ત ગુજરાતી રૂપા
ન્તરો થાયછે, કવચિત્
અન્ય “અચૂ” માથી
જો શબ્દાન્ત પ્રાપ્ત
થાયછે

અ.

ગુજ.

મોહવરત્

મહાવરો-મહાવરો

મુકાબલત્

મુકાબલો

મુબાદલત્

મોબદલો

(મ. મુગદલા),

કવચિત્ અન્ય “અચૂ” (am) ને સ્થાને ગુજરાતીમાં શબ્દાન્ત જો આવેછે—

અ.

ગુજ.

અચૂતર'જ

અચૂતરો

અ અન્ત્ય:—

૭૪ ક્રા.	ગુજ.	ક્રા.	ગુજ.
મર્દ	મરદ	ફર્ક	ફરક
દર્દ	દરદ	શલવાર	સુરવાઠ
હુમાલ	હુમાલ	ફિકર	ફિકર
વાગ	વાગ	વિરજ (ભાત)	વિરજ (અમુક પ્રકારે રાધિલો ભાત)
ઝંજીર	ઝંજીર	ચાદામ	ચદામ
ગુલાબ	ગુલાબ	ગુલકંદ	ગુલકંદ
ગામર	ગાગર	ચર્ફ	ચરફ
મેલ	મેલ	પેચ	પેચ
મુનસફ	મુનસફ	ચુર્જ	ચુરજ
		તાકીદ	તાકીદ

(તેજ પ્રમાણે ફનસાફ, દાદ, દરલાસ્ત, અદાલત, ચકીલ, ચકાલત, મારફત, લરચ (લર્ચ), કેફ, છાલ, જાન (=પ્રાણ), માલ, હરકત, લગામ; ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.) ફારસી શબ્દો વિશેનો નિયમ આપ્યો છે હેમાં થોડાક અપવાદો છે:—

ફારસી શબ્દો વિશેના નિયમના કેટલાક અપવાદો.	ક્રા. કે અ.	ગુજ.
	૧ મજૂ	મોજો (=પાણીનો, તરંગ)
	૨ મિસ્તર	વિસ્તરો
	૩ ફરેહ	જરા

અહિં, ૧ અને ૨ ના અન્તમાં જો કે કંઈ નથી પણ બ્યજન છે તોપણ હેમાંથી ગુજરાતીમાં બોકારાન્ત શબ્દો પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યારે ૩ ના અન્તમાં કંઈ છે તે છતાં પણ શબ્દાન્ત બો નહિ પણ બા પ્રાપ્ત થાય છે; આ છેલ્લા પ્રકારમાં થતી વિક્રિયાનું કારણ એ છે કે એ શબ્દ મૂળ અબ્યય છે અને પછીથી વિશેષણ તરીકે વપરાયો છે, પરંતુ અવિકારી વિશેષણ તરીકે વપરાયો છે.

ક્રા. પહલ—ગુજ. દિલ (=મહુપાર્થ ધનનો એક પાસો) એ શબ્દ (ગુજરાતીમાં) બકારાન્ત થતા રકારાન્ત (ક્રા.) શબ્દનું એક વિરલ ઉદાહરણ છે. પરંતુ હેને માટે અલગ નિયમ રચવાની આવશ્યકતા નથી, કારણ કે એ શબ્દનો,

૭૪ આ શીર્ષકમાં અન્તર્ગત થતા શબ્દગણમાં કેટલાક શબ્દો અરબી પ્રભવના છે, પરંતુ તેઓ ફારસીમાં પણ ફિલ્લે પડે છે એટલે હેમનો પૃથક્ નિર્દેશ નથી કર્યો.

(લ) (ક)-(૨) એ પ્રકારમાં યનો લોપ અને અનુ અવશેષરૂપે
અવસ્થાન:-

(૧) મુરતી ગુજરાતીમાં, અચૂક.

(૨) શુદ્ધ ગુજરાતીમાં, બહુધા;

(ગ) અનન્ત્ય ઇનો, પૂર્વે વ્યંજન હોય ત્હારે, ષ યાયછે; અને
બૂજ પ્રસંગે ષ યાયછે;

(ઘ) અનન્ત્ય ઇ અસ્વરિત હોય અને પૂર્વે સ્વર હોય તો હેનો
ય યાયછે;

(ઙ) અન્ત્ય તેમ જ અનન્ત્ય ઝનો, પૂર્વે વ્યંજન હોય તો, ઞ
યાયછે.

ઉદાહરણ:-

	સં.	પ્રા.	ગુજ.
(ક)-(૧) પૂર્વે સ્વર હોય ત્હારે યતો <u>ઇ નો ય.</u>	ગૌ	માઈ-માઈ ^{૭૬}	ગાય
	માતા	માઈ-માઈ	માય
	પરોતિ	કરડ-કરમ્	કરે
	ભવતિ	હોઈ-હુવડ-હવડ	હૈય
	કોડવિ	કોપિ-કોઈ	કોય (કે કોઈ)
(ક)-(૨)-ઙ, નો ય, પૂર્વે વ્યંજન હોય ત્હારે.	બક્ષિ:	બક્લી-બક્ચ	બાંચ
	મન્થિ:	મંઠી-મંઠિ	માંચ
	રીતિ.	રીપ્રે. જ	રીત્ય
	વર્તિ:	વટ્ટી-વટ્ટિ	વાચ્ય
	જાતિ:	સીધે. જ	જાચ્ય

(લ)-(૨)- અને શુદ્ધ શુન્નરાતીમાં ધણીવાર થાયછે.	ચઢી ગાલી પાલી કઢિઃ કર્તરી	વેગી-વેગિ ગાલી પાલી કઢી ફત્તરી	વેલ ગાઠ પાઠ કંઢ કાતર
---	---------------------------------------	--	----------------------------------

(પાઠ્ય, કેજ્જ એ પણ પ્રચરિત છે; હેને વૈકલ્પિક રૂપો ગણવાં.)

ર, ળ, ડ, ઙ ની સાથે જોડાયેલો ય સામાન્યતઃ લુપ્ત થાયછે. કારણ
કે એ બંજનો સાથે હેનો સ્હેલાઈથી ઉચ્ચાર થઈ સકતો નથી.

કટલાક શબ્દોમાં સ્હેલાઈથી ઉચ્ચારાઈ સકે હેવા સંયોગોમાં પણ
ય લુપ્ત થાયછે,—

કુક્ષિઃ	કુક્ષી	કૂલ
મગિની	મહિણી	મ્લેન
ગોળી	ગોળી	ગૂળ (વિકલ્પે ગૂળ્ય)

[ટિપ્પણુઃ—(આર્ય, ગાઠ્ય, ધત્યાદિનો) આ લઘુપ્રયત્ન ચકાર ખાસ

શુન્નરાતીને જ નિયન્ત્રિત છે; ઉદાહરણ તરીકે
મરાડી શબ્દોમાં એ સ્થાને જ જ રહેછે. એ ઉપરાત
શુન્નરાતીમાં બંજનાન્ત ક્રિયાપદોના આસાર્થ દ્વિતીય
પુરુષ એકવચનનાં રૂપોમાં લઘુપ્રયત્ન ય દષ્ટિયે પડેછેઃ—

જેમકે આખ્ય, લલ્ય, ધત્યાદિ. અલખત સુરતી શુન્ન-
રાતીમાં એ લુપ્ત છેઃ—આલ્, આલ, લલ્ ધત્યાદિ. અને દલપતરામ કવિયે
હેમની જોની પેલુ મુ છ ચાર, તાળીકેરે બોગરે, જોની ધત્યાદિ પંક્તિયોમાં સુરતી
શુન્નરાતીના આ લક્ષણ પ્રત્યે સચોટ રીતે કટાક્ષ ફેંક્યોછેઃ આ પંક્તિયોમાં
હેમણે લે—રાય એમ રાહ્ય તે સ્થાને રાય (=રક્ષા) શબ્દ વાપરીને શ્યેપનો
ધ્વનિ કયોછે.]

અનન્ત્ય ઇ નો જ થાયછે.

(ગ)	કઠિળ.	કઠિળુ	કઠળ
અનન્ત્ય ઇ નો જ	હરિળઃ	હરિણુ	હરળ
	આપ્ય	અચ્છરિગ્ગુ	અચરજ
	હસ્તિની	હત્વિણી	હાધણી
	ગર્મિણી	ગમ્મિણી	ગામળી
	દાડિમ	દાડિમુ	દાડમ
	તિલઃ	તિલુ	તલ -

સદ્દશકં	સરિસઠં	સસુ ૮૦
વિનયકઃ	વિણજઠ	વનો ૮૧
લિસ્યતિ	લિસદ્	લ્લે (છે)
મિલતિ	મિલદ્	મલે (છે)
ચિનોતિ	ચિણદ્	ચળે (છે)
વર્પતિ	વરિસદ્	વરતે (છે)
વર્પ.	વરિસુ	વરસ
આદર્શક.	આઅરિસઠ	આસો
આદર્શ.	આઅરિસુ	આસ
ક્ષણ	રિણં	રણ (રણછોડમાં)
વિપમક	વિસમઠં	વસમુ
વિકટક	વિગટઠ	વગડો ૮૨
વિમર્શન	વિમાસણુ	વમાસણ
વાણિજ્યં	વાણિજુ	વણજ
વિના	વિણુ	વણ ૮૩
સ્પિક્તકઃ	થિયઠ	થયો
વિરૂપકઃ	વિરૂવઠ-વિરૂવઠ	વરવો
તૃપા	તરિસા	તરસ
તૃણક	તરિણઠ	તરણ
વિક્રમક	વિક્રમઠ	વકરો
ત્વરિતં	પરભાર્યો-તુરિત	તરત
નિષાન	નિશાણુ	નવાણ
(દેશ) વિશલ		વટાલ
„ વિશાળં		વહાણું-હાણું
„ ડહિદુ		અહદ
„ ગિરિચરં	(=અવિશેષિતં)	નર્યું

૮૦ સસુ=સજોડન, નિકટ અર્થ આ પ્રમાણે વ્યુત્પન્ન થયેલ છે, સદ્દશ=સરસ, પાસે પાસે મૂકેલા બે પદાર્થો સરખા નજીક છે એ ઉપરથી સસુ=અડોઅડ.

૮૧ “ વનો વેરોને વસ કોછે મન્ત્ર એ મોંઘો મારે રે ” નવસરામ ધાલગરવાવલી ૫. ૪૭ (“શિક્ષાસૂત્ર”)

૮૨ વગડો=જમન જેમ ગહનનો અર્થ પ્રથમત “દુર્ગમ” અને પછી “જગડ” થાય છે તેમ જ વિકટ શબ્દનો અર્થ પરિવર્તન પામીને “જગડ” હોવા પાય છે.

૮૩ કાઠિયાવાડીમાં ચિયો છે

[ટિપ્પણુ:—કવચિત્ ક્ષારસીમાંથી નીકળેલા શબ્દોમાં પણ આ ઉત્સર્ગ પ્રવર્તેછે; જેમ કે ક્ષા. વેચાર (વે=નર્દિ, વિહીન+ચાર=સહાય; ગતિ)=અસહાય; ગુજ. વિચારો-વચારો.]

વહુલાધિકારના પ્રભાવે આ પરિવર્તનમાં વિકલ્પ પણ નજરે પડેછે:—

વિના (સં.)	વિણ અને વણ (ગુજ.)
આદર્શ:-(સં.)	ઝારસો અથવા ઝારીસો, ઝારીસો
સદશફ (સં.)	સરિક્કરડ (અપ.), સરહું, અને સરીહું (ગુજ.)

(સરીહું નો પ્રયોગ કાવ્યમાં જ થાયછે.)

સરહુંનું પણ સરીહું હેવું વૈકલ્પિક રૂપ કવચિત્ (કાવ્યમાં જ) જોવામાં આવેછે; જ્યોમ કરતા ધીર તે મુજ રથ સરીસા સાંઢવ્યા; (કુસુમમાળા, મેષ, કડી ૧૯, પં. ૧. ૫. ૬૦).

[ટિપ્પણુ:—ક્ષારસી (અરબી) શબ્દ કોરેમાંથી ગુજરાતીમાં કોરે થાયછે. જેઓ કોરે લખેછે તેઓ, વિનો નાણું કે વ થયેા હોય એવી, ખોટી બુદ્ધિથી જ હોવા પ્રયોગ કરેછે. વિના (સં.)માંથી ગુજરાતીમાં વના થાયછે એ વ્યુત્પત્તિના સામ્યાભાસથી તેઓ છતરાયછે. એ જ પ્રકારે ક્ષારસી-માંથી આવતો યથાર્થ શબ્દ ઘડાય છે, અને વિદાય એવું રૂપાન્તર કરવામાં આવેછે તે ખોટું છે.]

વિરલ પ્રસંગેષ્ઠ ઇનન્ત્ય હ નો ય બનેછે.

વિરલ પ્રસંગોમા	અર્વાચીનતમ અપ.	ગુજ.
ય થાય છે.	કે પ્રાચીન ગુજ.	
	કિમ	ક્યમ
	જિમ	જ્યમ
	તિમ	ત્યમ
	જિહાં	જ્યહાં (કાવ્યમાં)
	તિહાં	ત્યહાં (")
	કિહાં	ક્યહાં (")

મલ લેખમાં જ્યહાં, ત્યહાં, ક્યહાં, થાયછે.

જિવારડ	જિહારડ	જ્યહારે
કિવારડ	કિહારડ	ક્યહારે
તિવારડ	તિહારડ	ત્યહારે
પુર્ણિમા	પુર્ણિમા	પૂન્યમ

ગામી.

નાહી (+કે પ્રત્યય) નાગરી

(=પૈડાની ધરી)

ગોવિન્દુ (ગોવિન્દઃ સં.) હેતુ ગોવ્યંદ રૂપાન્તર પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં માત્ર જૂજ પ્રસંગોએ દૃષ્ટિયે પડે છે જેમકે

(૧) કૃષ્ણરૂપે ગોકુલિ ધવતરિયો

ગોવરધન પર્વત કરિ ઘરિયો

ઘરિયુ ગોપી ગોવ્યદો

(પદ્યનાભ; વિ. સ. ૧૭૧૫માં લખાયેલો હસ્તલેખ; ૧૩ મી ઑગસ્ટ ૧૯૧૧ના “ગુજરાતી”માં આવેલો, અને ગુજરાત શાલાપત્ર, ૧૨, ના મે માસના અંકમાં ફરીથી પ્રસિદ્ધ થયેલો, છગનદાસ વિદ્યારામ રાવળને લેખ.)

(૨) ચાલચરિત ગોવ્યંદ તથા

(ભીમ કવિકૃત હરિલીલા, વિ. સ. ૧૫૪૧,—કલા ૧૨ મી શ્લોક ૧).

પ્રતિજ્ઞા (સં.)—પરભાષ્યો—પ્રત્યક્ષા (પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં, જૂજ).

પ્રત્યક્ષા પાલી જાપણી

(હરિલીલા, કલા ૮, શ્લોક ૫૬.)

પ્રત્યક્ષામાંના આ ચના સ્વરૂપવિચાર માટે આગળ ઉપર વ્યાખ્યાન ૪ થાના વિભાગ ૨ નામાં હસ્તે ૧૮ માં, દિપ્તિ (સ) જુવો.

[દિપ્તિ—આ વર્ગમાં આવતાં ઉદાહરણોની, તેમ જ અનન્ય હોય.

આ લક્ષણ વિષયે ગુજ- (આગળ ઉપર ચર્ચવામાં આવશે તે પ્રમાણે) જ રાતી, મરાઠી અને ચવાનાં ઉદાહરણોની, વિશાળ સંખ્યા જોતાં એમ સિદ્ધ હિન્દીને પરસ્પર થાય છે કે આ હત્તવાની ખાસ ગુજરાતીમાં જ અનન્ય-વિરોધ સાધારણ પ્રવૃત્તિ છે. આ વિશિષ્ટતા ખાસ કરીને

મરાઠીને મુકાબલે દૃષ્ટિએ ચર થાય છે અને એ કારણે જ મરાઠી બ્રાહ્મણોએ ખાણ અપાર્ધ ચૂકેલા તુલસી તલ્લી જાત ધ્યાદિ શ્લોકમાં ગુજરાતીઓની ટકોર કરી છે. હિન્દીમાં ફનો જ ચવાનાં અલ્પ છંદોંજવાયા ઉદાહરણો વિદ્યમાન છે તે છતાં પણ આ વિશિષ્ટતા હિન્દી ભાષાના આત્મીય સ્વરૂપથી તો બાહ્ય જ છે. જેમ કે, પરચાના, પરચેયા એ શબ્દોમાં મૂળ શબ્દ (પરીધ, સં.) પરિચયના ફનો હિન્દીમાં જ નથી; અને વિમૂર્તિનું હિન્દી રૂપ મવૃત્ત છે, પરંતુ ફને જાળવી રાખવાના વિશિષ્ટગુણના ઉદાહરણરૂપ મિલના, લિલના ધ્યાદિ શબ્દો જોતાં, તેમ વળી (ગળું હિન્દી) મિનના જેવા શબ્દોમાં જનો ફ ચવાની વિપરીત ઘટના જોતાં, એમ સિદ્ધ થાય છે કે હિન્દી ભાષાના આત્મજૂત સ્વરૂપમાં પદ્ધતિ હ તરફ છે. મારવાડીમાં રિયતિ હેવી જ છે,

કારણ કે એ ભાષામાં પણ આ ઉત્સર્ગના પ્રારંભમાં (નાટ ૭૭ માં) દર્શાવ્યા-
પ્રમાણે વિપરીત વ્યાપાર પ્રવર્તે છે. આ પ્રમાણે **ઇનો જ** (અને **ઊનો જ**) એ
વિકાર ગુજરાતીનો એક ઉત્કટ લક્ષણવિશેષ છે અને અન્વ સંગોત્રિય ભાષા-
ઓથી ગુજરાતીમાં આ બાબતનું વૈષમ્ય છે.]

(૫) અસ્વરિત અને સ્વરપૂર્વ અનન્ત્ય **ઇનો ય** થાય છે:

અસ્વરિત અને સ્વરપૂર્વ અનન્ત્ય **ઇનો ય** પાછળ ઉત્સર્ગ **ઇના** પ્રપંચનમાં પ્રતિસંપ્રસારણ વિશે
જે ઉત્સર્ગ અપાર્ધ ચૂકયો છે તેજ આ ઉત્સર્ગ. કાંચલ, પચહં
ધત્યાદિ ઉદાહરણો ફરીથી આપવાની જરૂર નથી.

[ટિપ્પણ:—આ ઉત્સર્ગોમાં **ય** વર્ણ યુનનો ઘોતક છે. આગ-તુક અવ-
લમ્બનરૂપ આ **જ** કેવી રીતે દાખલ થાય છે એ આ બાબતના પૂર્વગામી
અંશમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે. પાછળ પૃ. ૧૨૮ જુવો; ત્યાં પ્રતિસંપ્રસારણનો ઉત્પત્તિ-
વિધિ સૂચવ્યો છે.]

(૬) અન્ત્ય **ઊનો જ** થાય છે.

મધુ-મધ; મૃયુ-(મૃતુ)-મૃતિ; તર્કુ-તર્કુ-તારક; ગુરુ-ગુરુ (ગુરુ)-ગૌર;
અન્ત્ય **ઊનો જ** દેવદાર:-દેવદાર-૦૬-દેવદાર; વિના-વિનુ-વિળ-વળ;
ધત્યાદિ ધત્યાદિ.

અનન્ત્ય **ઊનો જ** થાય છે.

અનન્ત્ય ઊનો જ	સં.	અપ.	ગુજ.
()	અગુર:	અગુર	અગર
()	મુદગરક:	પરભાષો મગદલિયો (વ્યત્યય થયા પછી)	
()	લઘુકર્ક	લઘુઅંત (વ્યત્યય-હલુઅંત) હલુઅં	
()	શાશુરકં (ગ્રહં)	૮૪ સામુરંત (ઘર) સાસરં	
()	માનુપ:	૮૫ માણુ	માણસ
()	ત્વરિતં	પરભાષો-તુરિતં	તરત
()	ઉપવાસ:	પરભાષો	અપવાસ

૮૪ દાખલા તરીકે દેશોનામમાલા ૬-૩૬:-પંચુહણી જા સામુરાઝ આગિઝા
વહુ પદમં, અહિયા સામુરાઝ=શાશુરાઝ ગૃહાત. આથી જાણાય છે કે આ લાસ-
નિક અર્થ હેમચન્દ્રના સમય જેટલો પુરાણો તો છે જ.

૮૫ મનુષ્ય: માંથી મળૂમો થાય (સિ. હે. ૮-૧-૪૩ જુવો). માણુ ૧૦૬ માનુષ:
માંથી આવ્યો:-વિષ્ણુમાણુમવિષ્ણુમ (સિ. હે. ૮-૪-૩૧૬ તું ઉદાહરણ)

સ્મરતિ	સુમરદ	સમરે (હે)
પુટં	પુહ	પહ
પુટી	પુહી (ક-અત્યયવિધાન અને લિંગપરિવર્તિ યતા) પડીકું	
વિચ્છ્રતા	વિજ્જુલિઆ	વીજલી
(દેશ્ય-વિજ્જુલા દેશીનામમાલા ૩-૨૪)		
પુટકં	પુહકં	વહં (અકવહં, વેગહ, તેવહં, ધર્યાદિ)
(અકપુટકં, દ્વિપુટકં ત્રિપુટકં ધત્યાદિ)		
આકુલકઃ	આકુલક	આકલો
મત્સુળઃ	મત્સુ ૮૬	માંકળ
	મંકુળ	
મુહુટં	મરલાયો	મુગટ
અહુલી	અંહુલી	આંગલી
પહુલકઃ	પંહુલક	પાંગલો
હુનાતિ	હળહ	હળે (હે)
ગુલકઃ	ગલ્લો	ગરલો
અતુલિત	અતુલિત	અતલી-અતલીચઢમા (પ્રાચીન ગુજરાતી શાખા.)
ચૂચમ્	તુહો	તહમે
ત્વદીયકં	તુહારકં	તહારકં, પહી તહારં
ગુહમદીયકં	તુહારકં	તહમારં
વિદ્યપકઃ	વિદ્યપક-વિદ્યપક	વરવો
હુરકઃ	હુરક	છરો
હુરઃ	હુરિઆ	હરી
હુરિકા		
(દેશ્ય)	હરિદુ	હરદ
(૧)	હુરેહુર	હુરુ

૮૬. (આ.) મત્સુળ શબ્દ દેશીનામમાલા ૧, ૯૬, માં વપરાયેલા છે—હુલો અ
મત્સુળા; અને ૪, ૧૪ સ્થાને મત્સુળ દેશીનામમાલા નજરે પડે છે. આ રીતે મત્સુળ અને
મત્સુળ એ બંને વૈકલ્પિક રૂપો પ્રાચીનમાં હોવાં જોઈએ.

[ટિપ્પણ:—પ્રાકૃતમાં આ વિકારને મુઝલાદિગણમાં દર્શાવ્યો છે (સિ.

આ વિકારનું પ્રાકૃત, હે. ૮-૨-૧૦૭) અને તેનો વૈકલ્પિક વ્યાપાર ગુરુકમાં પાલી અને સંસ્કૃતમાં, બતાવ્યો છે (૮-૧-૧૦૯). પરંતુ આ ઉદાહરણોની ઘટાછવાયા પ્રસંગોએ, સંખ્યા અલ્પ માત્ર છે, એટલે એ સ્થિતિ આ વિકૃતિને એ અનુદર્શન થાય છે. ભાષાના આત્મનિવૃત્ત લક્ષણ તરીકે સિદ્ધ કરવાને પર્યાપ્ત નથી. પરિણામે આ ઉત્સર્ગને અનુવર્તિના વર્ગમાં મૂકવાની જરૂર નથી, એટલું માત્ર કહેવું ધટે છે કે આ ઉત્સર્ગનું યોગ્ય પ્રાકૃતનાં ઉક્ત ઉદાહરણોમાં રહેલું છે ખરું. પાલીમાં ગુરુનું રૂપ મરુ બને છે; તે જ પ્રમાણે શુદ્ધ સંસ્કૃતમાં જ ગુરુનાં વૃક્ષનાવાચક રૂપો મરીચસ્ અને મરિચ છે; તેમ જ ભાવદ્યોતક નામ મરિમત્માં પણ ડનો બ બને છે. આ પ્રમાણે વાગ્યાપારગત આ વિકારનું બીજરૂપે છે કે એ કાળસૂધી અનુદર્શન થઈ સકે છે. ૮૭]

કેટલાક અપવાદો:—

પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગના	રુવદ	રુવે (ગુજ.), રવે નહિં.
કેટલાક અપવાદો	મુણદ	મુણે (ગુજ.), મણે નહિં.
	ધુણદ	ધુણે (ગુજ.), ધણે નહિં.

[અનન્ત્ય ઉનું આ પરિવર્તન ખાસ ગુજરાતીનું વિસિદ્ધલક્ષણ છે, અને આ વિષયમાં અનન્ત્ય દ પરત્વે જે કહ્યું છે તે ડને પણ લાગુ પડે છે. હિન્દીમાં વિજલી, કુટમ, મુરંગ એવાં થોડાંક ઉદાહરણો મીઠા બીઠાં આપ્યાં છે. પરંતુ હિન્દીનું તાર્કિક સ્વરૂપ આ પરિવર્તનથી વિરુદ્ધ છે હેવું દ વિશે મ્હે જે કહેલું છે તે અત્ર પણ સર્વથા લાગુ પડે છે.]

[અન્ત્ય ડની પૂર્વે સ્વર હોય તો એ ઢ થયાવડ પ્રતિસંપ્રમારણ પામે છે:—

તડાળં	તડાડ	તલાડ	તલાવ
નિર્વાહ	નિર્વાહુ	નિર્વાડ	નિર્વાવ
વલ્લભઃ	વલ્લહુ	વ્હલડ	વ્હાલડ વ્હાલવ વ્હાલમ વાલમ

પલાદિ પલાદિ.]

૮૭ કો. ભાષ્યકારકરે (હેમનાં વ્યાખ્યાનેને ૧૪૧ મે પૃષ્ઠે) ડ-ડનો ॥ થવાને વિકાર દર્શાવતાં ગુજરાતી શબ્દોની ઠીક લાંબી ટીપ આપી છે. હું ક્યત આટલું દર્શાવીરા કે એ ટીપમાં ચિંતાનું ચંત્ર, ગુણનું ગળ, તુલસીનું તલ્લી હેવાં જે રૂપાન્તરો આપ્યા છે તે માત્ર આશ્ચર્યાપાત્રામાં જ વપરાય છે. એ નોંધમાં મજબૂતો શબ્દ આપ્યો છે તે તો મજરાકું ને રથાને સૂલથી અપાયો છે એ સ્પષ્ટ છે, વળી આટલું કહેવું સાવકાસ છે કે, આ વચ્ચેનું ઉપર દર્શાવેલું પુરાણ મૂળ લક્ષ્મી રાખતાં, ગુજરાતી લોકોને હમ્યારણની બેદરકારીને લીધે આ ટવ લાગુ પડે છે હેવું એ વિદ્વદેરે કંરેડ ક્યત ભાગ્યે જ ચચાર્થ કહેવાય.

ઉત્સર્ગ (ગ) અને (ઘ)ના (ગ) અને (ઘ) ઉત્સર્ગોના વિપર્યયરૂપ બે ઉત્સર્ગો છે વિપર્યયરૂપ ઉત્સર્ગો હોવાથી આ સ્થળે નિર્દેશ કરવો અનુકૂળ યશે:—

(ચ) અનન્ય અને કવચિત્ત્વ ઇ થાયછે.

(છ) અનન્ય અને કવચિત્ત્વ ર બનેછે.

ઉદાહરણો:—

અનન્ય અને ક	સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
	(૧) લવણ	લવણ	લવિંગ
	(૨) પંચર	પંચરુ	પિંચર
			(હાલપિંચરમાં જ; અન્યત્ર પંચરવંદારા પાંચર)
	(૩) અણક	અંકવં	ફંદે
	(૪) પ્રગલ્ભિ	પગલ્ભ	પિગલ્ભ (છે)

(ઉદાહરણ ૪ થું ડૉ. ભાવડારકરનાં વ્યાખ્યાનો પૃ. ૧૪૮ માંથી લીધું છે. હેમણે આ અને ફંદે બે શબ્દો વ્યાખ્યાણે અને ક્યુછે કે ગુજરાતીમાં હાવાં બીજાં ઉદાહરણો બહુ નથી.)

આ પ્રસંગોમાં, ખરો મૂળ સ્વર ઇ હશે હોવી અન્યથાબુદ્ધિના સંભવને લીધે અનેક થયોછે. ઉદાહરણ (૧) અને (૨) ની આ પરિવર્તનનું કારણ બાબતમાં હાવી સ્થિતિ નિઃસંદેહ હોવી જ જોઈએ અને ગેરસમજ છે. એથી નીપજતું વલણ બાકીનાં બે ઉદાહરણોનાં કારણ-રૂપે રહેલું હોય એ શક્ય છે. અથવા તો, એમ પણ હોય કે સિંધી અને હિંદી-જેમાં (વ્યાખ્યાનોનાં ૧૪૭-૧૪૮ પૃષ્ઠોએ ડૉ. ભાવડારકર દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે) જ નો ઇ કરવાનો આ સ્વભાવ રહેલોછે-તેમ જ મારવાડી, એ ત્રણ ભાષાઓની ગુજરાતી ઉપર હાવી અસર થઈ હશે, પરંતુ માત્ર આટલે મર્યાદિત અંશે જ થઈ હશે.

બીજા કેટલાંક શબ્દો હોવા પણ છે કે જેમાં આ, અનેક થવાનો, વાગ્યાપારગત તત્વની વિકાર બુદ્ધિભ્રમનું પરિણામ નથી પરંતુ કદાચ વિશિષ્ટ અસરથી થતો હોય વાગ્યાપારગત તત્વની અસર છે. ઉદાહરણો:—

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
સહચરી	સહચરી	સહિયર
ચનચર	ચળાદ	ચળિયર

શલાકા	સલાયા-સલયા સલિયા સલિઆ	શલી
एकादश	एगारह-अग्यारह अग्यार	અગિયાર
सलकं	सलयं	સલિયું

અહિયાં પ્રવર્તતું વાગ્યાપારનું તર્ર એ છે કે લઘુપ્રવલ્લ યના સંસર્ગબળે (પૂર્વનો) જ પથુ હેને (યને) મળતું સ્થાન પ્રાપ્ત કરેછે; જેમ કાયા રંગની અસરથી આબૂખાબૂનો શ્વેત પ્રદેશ હેની જ હાયા પ્રાપ્ત કરે તેમ.

અગિયારને હનિયાત જેવું સ્વરમક્તિનું ઉદાહરણ ગણી સકાય (આ વિભાગને અન્તે દ્વિપથુ ક જીવે); અને એમ ગણિયે તો એ શબ્દને આ શબ્દગણુમાંથી બાદ કરવો પડે. પરંતુ હું તો એમ કરતાં અચકાઉં, કારણ કે છેવટ જતાં જે નિયમ અગિયાર, સહિયાર ઇલાદિ શબ્દોમાં પ્રવર્તેછે તે જ અગિયાર, હનિયાત એ પ્રસંગોમાં પ્રવર્તેછે.

(છ) જનન્ય જ નો ઉ થાયછે.

जनन्य जनो व	तरङ्गः गणिका	तरंग (परलारे)	तुरंग ^{८८} गुणका
-------------	-----------------	------------------	------------------------------

જેને પરિણામે લવિંગ ઇત્યાદિમાં જનો દ થયો એ જ પ્રકારનો શુદ્ધિ-ભ્રમ અહિયાં પ્રવર્તેછે.

[આ અસર છેક વિ. સં. ૧૬૪૫ થી દૃષ્ટિગોચર થાયછે; એ સાક્ષમાં (જેન નહિં પણ અન્યધર્મી) મતિસારે કર્પૂરમજરી શૌપાર્દ નામનો અન્ય લખ્યો, જેની પ્રથમ પંક્તિ આ છે:—

“પ્રથમ ગુણપતિ વીનવું ગિવરિપુત્ર ઉદાર । અહિયાં ગણપતિનું ગુણપતિ અને ગવરિનું ગિવરિ બનેછે.

જલતો (સં. જલક્તકઃ) ને સ્થાને સ્થલતું શબ્દના પ્રયોગમાં ભાલણુ પણ એ જ ભ્રમની અસર દર્શાવેછે; હેની કાદમ્બરી, કડવું ૮, ૧૦ મી પંક્તિ જીવો. શા માટે રંગ્યા નથી સ્થલતિ તે તાદ્દા ચરણ.

દ્વિપથુ:—ફારસીમાંથી આવતા કેટલાક શબ્દોમાં પણ આ પ્રકારની વિકૃતિને અવકાશ મળેછે:—

૮૮ તુરંગ=સ્વયંશુ વિચાર; તર્ક;—સમુદ્રના તરંગના સામ્યને લીધે; વિચારતરંગ.

૮૯ પાટણુ લાંકારમાંના હસ્તલેખો વિશેનો રા. રા. અમનલાલ ડા. દલાલનો અહેવાલ, પૃષ્ઠ ૩૯.

જવાન

જુવાન

જવાની

જુવાની

(આ શબ્દો સં. યુવનર્માંથી ઉત્પન્ન થયા નથી. જોવન શબ્દ સં. યૌવનર્માંથી આવ્યો છે એ નિઃસંદેહ છે; પરંતુ પ્રસ્તુત શબ્દોનું સ્વરૂપ ફારસી મૂળમાંથી જ ઉપલબ્ધ થયું છે.)

વર્તમાન ૪

ગુજરાતીમાના ક્રિયાપદોની પ્રકૃતિની સ્વરૂપરચના

ક્રિયાપદના પ્રાકૃતિકસ્વરૂપની રચનાના વિવિધ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે —

વર્તમાન ૪; ગુજરાતીમાં
ક્રિયાપદોના પ્રાકૃતિક
સ્વરૂપની રચના.

(૧) સંસ્કૃત કે પ્રાકૃતમાંના મૂળ ધાતુમાંથી પરભાઈ જ (યથાવકાશ વાગ્યાપાવકૃત વિકાર પામીને) નીકળતું સ્વરૂપ.

(૨) સંસ્કૃત કે પ્રાકૃતમાંના વિકારણ (એટલે ગણસંજ્ઞા)થી સમેત ધાતુશરીરમાંથી, (અલભત યથાવકાશ વાગ્યાપાવકૃત વિકાર પામીને) ઉત્પન્ન થતું સ્વરૂપ.

અને (૩) સંસ્કૃત કાન્ઠ (ભૂતકૃદંત) રૂપમાંથી ક્રમવિષર્પણદ્વારા (વાગ્યાપારજન્ય વિકારો પામીને) નિષ્પન્ન થયેલું સ્વરૂપ.

પ્રત્યેક પ્રકાર લઈને વિચારિયે.—

(૧) કર, લર, મર ઇત્યાદિ ધાતુઓ આ પ્રકારના છે; આ વર્ગની અર્થમાં બહુ કાલવ્યય કરવાની જરૂર નથી. છતાં આટલું જણાવવું ધટે છે કે સિ. દે. ૮-૪-૨૩૯ અને ૨૪૦ સૂત્રોની પ્રવૃત્તિથી કર, વહ, મમ્, દસ્, કર, મર, એ પ્રકારના પ્રાકૃત ધાતુઓનો મ્હોટો સમૂહ આ વર્ગમાં સમાયે છે; કારણ કે એ સૂત્રોમાં પ્રત્યેક વ્યંજનાન્ત ધાતુને, અને વિકલ્પે અ-કારાન્ત સિવાયના અન્ય સ્વરાન્ત ધાતુઓને, આગમ અ લાગતો દર્શાવ્યો છે, અને પરિણામે પ્રથમ (ભ્વાદિ) ગણ સિવાયના સર્વ વિકલ્પોના ભાષા જેવી સ્થિતિ ઉદ્ભવે છે.^{૯૦} માત્ર કેટલાક સૂત્રોમાં ખાસ વર્ણવેલા વિશિષ્ટ ધાતુઓ જ અપવાદરૂપ રહે છે, જેવા કે કુણદ (વિકલ્પે કરદ), ચિણદ, લુણદ, મુણદ, ઇત્યાદિ.

^{૯૦} આ નિયમને પશ્ચિમી વર્તમાનમાળા (ધ. ■ ૧૮૭૦) ને ૧૦૩ મે પૃષ્ઠે શાસ્ત્રી પંચતાલે સંસ્કૃત ક્રિયાપદોના પછી (સાકનીય) સમ્યક્તા કરી તેટલું સિધ્ધિ થયેલું છે—

[દગ્ધકંમાંથી વ્યત્યય કે દહારની સંક્રાન્તિ થઈને બીજો ધાતુ ગુજરાતી-માં પ્રાપ્ત થયોછે; દગ્ધક-ધગગઝ-ધમ્યું (ગુજ.), ધમ્=મળાવું, દાઝવું, જેમ કે ધગધગતો ઇંગારો, ધમ્યો (કાઠિયાવાડી)=દાઢ્યો.

માતૃભૂત આર્ય ભાષામાં સંસ્કૃત રહ્, વૃષ્ ઇત્યાદિ ધાતુઓને બદલે મહાપ્રાણ્ય ધોષથી શરૂ થતા ધષ્, મુષ્ હેવા ધાતુઓ હતા એ પક્ષને ઉપ-કારક તરવનું આ ધગઝ રૂપમાં દર્શન થાયછે એમ કેટલાક પડિતો માનશે. પરંતુ હવે પછી (વ્યાખ્યાન ૪યાના ૨ જ ભાગમાં ૧૮ મી પુટનોટમાં) હું દર્શાવીશ તે પ્રમાણે, આજ બંજનનું મહાપ્રાણ્ય તદ્દન જૂઠ્ઠા કારણથી થયુંછે.]

[ટિપ્પણ—આ ઉદાહરણોમાં એક વિલક્ષણતા રહેલી છે. ગુજરાતી ભૂતકૃદન્તનો અન્સ ચ્ સં. કાન્ત રૂપના રૂપમાંથી, એટલે કે ષેદ્ ધાતુઓમાં પ્રવર્તેલા દહારૂર્પ ક્રમાંથી, ઉત્પન્ન થયોછે; રૂપના પ્રાકૃતમાં રૂપ થઈને (રૂપકં-રૂપં એ ક્રમે) રૂપં થતાં ગુજરાતીમાં યું થયોછે. જેમકે લિખિત-લિખિયુ-લ્પ્ય ઇત્યાદિ. એટલે (અનિદ્) ધાતુઓમાં તની પૂર્વે (શેદ્) ભૂતકૃદન્તના સામ્યમાત્રથી ગુજરાતીમાં ચ્ ઉમેરવામાં આવેછે. આ રીતે માગ્યું, લાગ્યું ઇત્યાદિ રૂપોની ઉત્પત્તિ મગિયર્ક, લગિયર્ક હેવાં સલાબ પરંતુ કલ્પિત રૂપોમાંથી થઈછે; (માગિયું લગિયું, હેવા પ્રયોગને ગુજરાતી કવિતામાં અનુમતિ છે.) ગુજરાતીમાં માગ્, લાગ્ ઇત્યાદિના ધાતુપ્રકૃતિ તરીકે સ્વીકારનું મૂળ આ છે, ય તો ઉવટ ભૂતકૃદન્તના પ્રત્યયનું સ્થાન પકડી રહ્યો. અનિદ્ ધાતુઓમાં ચ્ ઉમેરવા-

પણ હેના જેટલા જ જાનિયર છે, (અને હેનો અવિશ્વાસ પોતે સ્પષ્ટ રીતે બહેર ક્ષેત્ર), હૌં હાનલે (ઇન્ડિ ઍન્ડિ ૧-૩૫૮ મે પૃષ્ઠ) ક ની ચ રૂપે પરિણતિ સિદ્ધવત્ માનીને આ રાખ્ની હિં. ક્રિયાવિશેષણ વડું “અમીપ” અને કર “કરુ” હેમાંથી દર્શાવેલી વ્યુત્પત્તિનો તેઓ નિર્દેશ કરેછે, તેમ વળી એજ વિદ્વાન્ હૌંકરે આપેલી પુકાર “બોલાવડ” હેની, હેમના કહેવા પ્રમાણે મૂળ પુક હોવા એધે હેવા, પુગ ધાતુના પ્રેશરૂપ તરીકેની, વ્યુત્પત્તિનો ઉલ્લેખ કરેછે. ઉવટ મી બીમ્મ જાણું (હને પુ ૧. ૨૦૬ પ્રમાણે “બુલાકાવ” નહિ પણ) “અતિયિ” એ રાખ્વાળા પોતાના વર્ક તરફ પાછા ફરેછે, પરંતુ વળી પાછી નિર્ભય જાણતા ચ વિશેની દુર્ઘટતા હેમની સમુખ ખડી થાયછે (ગુજરાતીમાં પણ, વિશેષતઃ કાઠિયાવાડમાં વપરાતા) પુગ રાખ્ની વ્યુત્પત્તિ પ્હિલ્લુ, પ્હિલ્લુ, અને પછી ક માર્દવ પામીને ધોષ બનતા પૂગ, એ પ્રકારે સુસાધ્ય છે, (ચ, કી, કે ને સ્થાને ચ, જી, જે હેવા ઉચ્ચાર કરતી સામ્ય ભાષાનું વિવર્તન કરવાના અત્યાગ્રહથી કાઠવાર પ્હિલ્લુ પણ વપરાયછે, વાદિતકં, વાદિયર્ક, વાડું, વાવુ હેમાંથી નાચું થયુંછે એ પણ એ જ પ્રકારની મનોપ્રાપ્તિનો વ્યાપાર છે)

૪૫ હાલ કવિતામાં રૂપ રહેલ છે, જેમકે ગુદનો ચરિયો મીજો બીમરાવ સોજાનાચક્ર પુરાણ રાગ ૮, ૪), ધનતિમિરે નમ ઘેરિયું રે (એજ મંદ ૮, ૧૨), આથી યું અને જ પ્રસયને સાંપતી શૂન્યતા ઉપજાવ થાયછે.

નો આ વિધિ બહુધા, જોનો અન્ય તથા ક્, ગ્, ત્, ઘ્ હોય એ ધાતુમાં પ્રવર્તેલો જણાય છે, (જેમ કે પાત્યું, લાગ્યું, જીત્યું, લાગ્યું).

કાઠિયાવાડમાં, કે હવટ સોરઠ નામે જોળખાતા હેના એક ભાગમાં, મણી, લણી ધત્યાદિ (ય વિનાનાં) રૂપો ભૂતકૃદન્ત તરીકે વપરાય છે. અને એ પ્રાંતના લોકો જ્ઞહારે વાગ્યું ને રથાને વાગું વાપરે છે ત્હારે તો તેઓ આતપ્રસંગ જ કરે છે; કારણ કે વાગ્યું તો વાદિતકર્મથી નીકળે છે. વાદિતકર્મ, વાદિયજં, વાણું, વાગ્યું (૯૧૪ નો જ), એ ક્રમે વાગ્યું બને છે અને પછી, ગ્યનો સાધારણ રીતે આગ્રજનોની બાપામાં જય થાય છે એ ધટનાની અસરથી અર્ધિ પછુ ગેરસમજમાં એ ધટનાનો વિપર્યય કરીને જય નો ગ્ય કરવાથી વાગ્યું-વાગ્ પ્રાપ્ત થાય છે; આ પ્રમાણે વાગ્યુંનો ય દ્વ્ય અત્યયમાંથી ઉદ્ભવેલો છે, માગ્યું, લાગ્યું, હેની માફક જનિદ્ સ્થિતિને પરિણામે મુકાયેલો નથી.

તે જ પ્રમાણે, સામ્યામાલના તત્ત્વનાં ઉદાહરણો આપતાં મહે ગયા વ્યાખ્યાનમાં સૂચવ્યું છે તેમ, અન્ય એક દિશામાં તેઓની પદ્ધતિનો અતિ-પ્રયોગ કરીને કાઠિયાવાડીઓ કમું શબ્દ કાઠિ ક્રિયાપદનું જ્ઞાન્ત રૂપ છે હેવા જ્ઞમમાં હેમાંથી કમ્ ધાતુ નિપજાવવાની ભૂત કરે છે, જ્ઞહારે વસ્તુતઃ એ શબ્દ કર્મ એ વિશેષણની વિકૃતિ છે (સિ. હે. ૮-૨-૧૧); મહે માત્ર એક રથને હેમ-અન્દ્રે જમ્મિય રૂપ વાપરેલું જોયું છે. [કુમારપાલ-ચરિત, ૮-૧૪,] અને એ પ્રયોગથી આ શબ્દનો ક્રિયાપદ જેવો અર્થ હશે હેવા ખ્યાલને કંઈક આધાર મળે ખરો. પરંતુ સંસ્કૃત ટીકામાં હેને બદલે જ્ઞર્જિત કે હેવું કંઈક ન આપતાં કર્મ શબ્દ આપેલો છે એથી જણાય છે કે ઉક્તિમાં કાઠિપણ રીતની ક્રિયા વિવક્ષિત નથી, અને આ રૂપ સિ. હે. માં આપ્યું જ નથી એટલે હેને છન્દો-બન્ધની અપેક્ષાએ કરવું પડેલું ઉચ્ચનું જ એક રૂપાન્તર માનવું પડશે. ગમે તેમ હોય, શુદ્ધ ગુજરાતીમાં કમું છે, કમ્નું નથી જ, એ હકીકતથી સર્વ સંકાતું સમાધાન થાય છે.]

[ટિપ્પણ:—વાગ્યું એ (સિ.√વગ્ ના ભૂતકૃદન્ત) વગમાંથી આવેલું ક્રિયા-પદાર્થ ભૂતકૃદન્ત છે અને ગુજ.√વાગ્ ધાતુ હેમાંથી એકદમ નીકળી આવેલો છે. પરંતુ ગુજરાતીમાં વાગું એમ જનિદ્ રૂપ પણ થાય છે જે માત્ર 'ripē'

૯૧ ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકર (હેમનાં વ્યાખ્યાનોને ૧૯૪ મે ૫૪) હેવા અભિપ્રાય દર્શાવે છે કે જ એકલા દ માંથી જ આવ્યો છે. (સં. વાદ્યલિ, મ. જાગવિજે) કારણ કે (હેમને મતે) દન્વવર્ણોની પછી ય નાસ્ત્વ આવતાં તાત્પર્ય થતા હોય એ સંભવે છે. આ અભિપ્રાય, અન્યત્ર નહિ સેરણતમ ને માત્રને સંધાયે છે. આપેલો નથી એમ હું માનું છું.

જો માર્ગ પરિણામ બોતાં પ્રથમ માર્ગને

મળતો આવેછે. આ ત્રીજા માર્ગથી લઈ, ઘોડું ધત્યાદિના પ્રકારના તેમજ ફેર રહે ધત્યાદિની જાતના ધાતુઓ સિદ્ધ થઈ શકશે. કારણ કે લઘુવું રૂપમાંથી જવું બાદ કરતાં લઘુ ધાતુ આવે; અને વહેંચુંમાંથી જવું જતાં વહે રહે (જવું પ્રત્યયનો જ તો વહેના એ ની પછી, પ્રચરિત સંધિ-નિયમો પ્રમાણે, સ્વાભાવિક રીતે જુમ થશે).

આ કારણે હું કહે, રહે, વહે હેને ધાતુનાં ચચાર્થ સ્વરૂપ માનું છું. વાઝ્યા-પારજન્ય ફેરફારો થાયછે તે છતાં પણ આ ધાતુઓને હું (ક) વર્ગમાં મૂકું છું, કારણ કે એ ફેરફારો કંઈ હેવા નથી કે પારખી ન સકાય હેવું રૂપાંતર કરી દે અને મૂળ સંસ્કૃત ધાતુઓ સાથેના ઉત્પત્તિ સંબંધ તોડી નાખે.

[ટિપ્પણ:—ઠેળવણી ખાતાએ ઉપજાવેલી આજકાલની પદ્ધતિને પરણી બેઠેલાઓ કહેછે સહેછે, ધત્યાદિ રૂપોને વધારે પસંદ કરશે પણ વસ્તુસ્થિતિ હેવી છે કે આદિ ક, સ ધત્યાદિમાંના જવું, લહેછે, ફેરછે ધત્યાદિમાં લ, ક વગેરેમાંના જવું થાયછે તહેવું, સંપૂર્ણ ઉચ્ચારણ થતું નથી. વસ્તુતઃ કહ્-કૂહમહ-કૂહબચ-કૂહ એ વિકારક્રમમાં હેનો લોપ થાયછે. અલબત્ત કહેછે ને પસંદ કરનારાઓને આ પ્રકારના ક્રિયાપદોમાં કના જવું પૂર્ણ ઉચ્ચારણ કરીને પરાણે કૃત્રિમ ઉચ્ચાર કરવો પડેછે, પણ એ સત્યસ્થિતિને અનુસરતું નથી.]

હવે, વી, જા, ઘા, જા, જો, દે, અને હેવા એક અન્ય પ્રકારના ધાતુઓને પણ આ વર્ગમાં મૂકવા પડશે; કારણ કે પિવ્, જાદ્, જ્યા, યા, જોઘ્ (પ્રા. કે દેશ્ય), ઘા ધત્યાદિ મૂળ ધાતુઓ આ ગુજરાતી રૂપાંતરોથી દૂર નથી, અને વળી વીધું, જાધું, વીધું એ રૂપોથી આ ધાતુઓને અપા ઉત્તર્ગના વર્ગ (ક)માં મૂકવાની પણ યોગ્યતા સિદ્ધ નથી થઈ શકતી, કારણ કે એ વર્ગનું નિયામક તત્ત્વ તો એ છે કે એ જ્ઞાન્ત રૂપમાંના ક પ્રત્યયનો કંઈક અંશ, જીત્ (જીત્યું, જિતઈ) કે જ્ઞાઈ (જ્ઞાઈયું, જ્ઞાઈયું, પત્તઃ) હેમાં થાયછે તેમ, ધાતુ-પ્રકૃતિમાં સંક્રાન્ત થવો જોઈયે, અથવા તો જાગ્ (જાગ્યુ-જાગઝ-જાગકં) ધત્યાદિમાં બનેછે તેમ ક પ્રત્યયનો પરિણામજૂત કોઈક વિકાર ધાતુપ્રકૃતિમાં દૃષ્ટિગોચર થવો જોઈયે.

૯૭માં જવું જાનેછે, પણ જને ધાતુ નથી માન્યો, કારણ કે અત્યારે પણ જાહે કાઢિયાવાડમાં પ્રચરિત છે અને એ રીતે ધાતુરૂપ થા લેવાને આધાર માત્ર થાયછે.

૯૮. ડાં દેસિદારી જો ધાતુ સુવમાથી નીકળે. હશે એમ તર્ક કરેછે (હેમની Notes § 187, (2) જુલો), જુવ-જોવો-જોડજડ-જોતિજ-જોડમડ-જોડવ-જોડું-જો (જુજ), આ ક્રમોમાં જો વાગ્ય જણાયછે. જુવને સ્થાને જુવ મૂકવાનો પણ આપણને એટલો જ અવકાશ છે. જા, આ જુવત્તિને કેવળ વર્કની દ્રશ્યમાં જ મૂકવી પડશે.

છેવટ, ૯૬૬૦ ધાતુને આ વર્ગમાં મૂકવો જોઈએ. એ ધાતુ સં. મૂ, પ્રા. હુ-હો, એમ વ્યુત્પન્ન થયોછે. મૂનો હૂ રૂપે ફેરફાર એટલો સ્પષ્ટ જણાઈ આવેછે કે મૂ અને હો વચ્ચે શુંખલાનો વિચ્છેદ નથી થતો.

હવે હું વર્ગ (સ)-(૧) લઉંછું. આ વર્ગમાં વિશેષ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય ધાતુગણ આવેછે. જેમકે:-

ધેસ્, પેસ્, વેર, પામ્, ધ્વિન્, સર્પિ, ઝડ્, ઘગડ્, આપ્, વેન્, સતાન્, સમસ્, ક્રામિર્, ધ્વિર્, સૂઘ્, આળ્, આયમ્, ઝગ્.

નીચે નોંધેલી વ્યુત્પત્તિયો જોતાં જણાશે કે આ સર્વે ધાતુઓ મૂળ (સંસ્કૃતમાં) ધાતુ અને ઉપસર્ગ એ એ તરવોના બનેલા હતા અને એ એ તરવોનો (સં. ધાતુ અને ઉપસર્ગનો) હેવો સંપૂર્ણ સંયોગ થયોછે કે હેનો સુશ્લિષ્ટ એકરૂપ મુજરાતી ધાતુ બન્યોછે.

સં.

પ્રા.

ગુજ.

અવિશતિ

અવસદ્, અસદ્, અસદ્

વસે, ✓ વસ્.

અવિશતિ

અસદ્

વસે, ✓ વસ્.

વિકિરતિ

વિદ્, વદ્

વેરે, ✓ વેર.

પ્રાપ્નોતિ

પાવદ્, પોવદ્, પામદ્,

પામે, ✓ પામ્

પ્રાપ્તક

પત્ત, પહુત્ત,

પહુત્ત, ધ્વિત્યુ-ધ્વિચ્યુ.

✓ ધ્વિન્.

[ટિપ્પણ્યુ:-પહુવદ્ (પહુવદ્) હેવો સત્તરમા સૈકાના અન્યમાં થયેલા જે પ્રયોગ આ વ્યાખ્યાનના પૂર્વ ભાગમાં (૨૪૦મે પૃષ્ઠે) દર્શાવ્યોછે એ ઉપરથી કાર્ત્તિ એમ લાગશે કે પહુવ્ ધાતુ જ્ઞાતિવાળી વિપરીતક્રમની પદ્ધતિથી બીજી ભિન્ન પદ્ધતિ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયો હશે, પરંતુ હેમાં જ છે એ મૂળમાં જ હોય તો જ આવી સદે અને આ પ્રસંગમાં જ્ઞાતિ રૂપમાંથી જ જ પ્રાપ્ત થાયછે. આ ઉપરથી જણાયછે કે જ્ઞાતિ રૂપમાંથી ધાતુ બનાવવાની આ રીત વિક્રમ સંવત્સરા સત્તરમા અને સોળમા સૈકાથી ધણા વર્ષ પૂર્વે શરૂ થઈ હતી.

હકારનો પ્રક્ષેપ કેમ થયો એ આગળ ઉપર હકાર વિશેના ઉત્સર્ગની ચર્ચા દરમ્યાન સમજાવવામાં આવશે. અહિંયા એટલું જ કહેવું બસ થશે કે

૯૯. અર્થનો ફેરફાર જોવા જોવાઈ. મૂ (સં) એટલે “યડું” પણ હો (ગુજ) એટલે “હોડું.” એથી ઉલટું રૂપ (સ) એટલે “લભા રહેવું” એટલે “હોડું” જોવા અર્થ થયો, પણ ધા (ગુજ) એટલે “મડું” જોવા એ હોડું બલકદંત છે અને મૂલક (મા) હૃદય પાપ પણ પરમાર્થ આવતાં હૃદય હૃદય-હૃદ-હૃદ-હૃદ એમ ઉત્પન્ન થયુંછે હવે વર્તમાન હૃદય પણ છે, જે પ્રા. હોન્તરમાંથી આવ્યુંછે-જેમ કે જામ (હોન્ત) હવે નથી.

[સિન્ધીમાં ધાતુ વિકેળ છે. (વિકેળ્યો-તે વેચે છે.) એ બાપાનો આ ધાતુ વસ્તુ ૪ ના વર્ગ ૨ માં સમાવિષ્ટ થાય.]

આ એ વ્યુત્પત્તિપ્રકારમાંથી કિયો પસંદ કરવા યોગ્ય છે એ નક્કી કરવું તદ્દન રહેલું નથી. પ્રત્યેકના પક્ષમાં તેમ જ વિરુદ્ધમાં દલીલો છે. (ક)માં કેની અંદર રહેલા અને લીધે ચની પ્રાપ્તિનો સંભવ છે; પરંતુ °દિયડં-°વિયું-°વ્યું- એ પક્ષ પ્રબળતર છે, કેમ કે ક્યનો ચ બદ્ધ રહેલાઈથી બને છે. (સ)માં, વેચ્યુમાંથી તારવી કાઢેલા વેચ ધાતુમાં ક પ્રત્યયમાંથી આવતું કંઈ-પણ લક્ષણ જોવામાં આવતું નથી. એકંદર (ક)ની તરફ મ્હારું વલણ રહે છે.

સત્તાપયતિ

સત્તાવેદ

સત્તાવે✓સત્તાવ્

સંવુષ્યતે

સંવુજ્ઞદ

સમજો✓સમજ્

[ખીન્સ ૧-૩૨૭ માં હાની વ્યુત્પત્તિ બ્યાન (સં), જ્ઞાન (પા. પ્રા.) હેમાંથી દર્શાવી છે; આ દેખીતો જ ભૂલ છે.]

હિન્દી સમુદાનામાં, ખરું મૂળ સંવુષ્ હોવાના પક્ષતું એક સારું મૂલ્યન (સુના વ રૂપે) રહેલું છે. હમવો કદા ઠવિત કરિવો દૈ સે લિલિયો સમુદાઈ (મીપા).

સમ્પરતિ

સમ્પરદ

સામરે,

✓સામર્

પરિહિતક

પરિહિયડં

પરિહિયડં

(બ્યત્યયથી),-વેયું, ✓વેદ

સમાપ્તા

(સમાજિપ્રતિ) સમાપદ

સર્વેષદ-સર્કષદ-સૂયે✓, સૂપ્

[જો સૂપ્ (ગુજ.) ને સં. શિષ્ (શિદ્ષ્)માંથી (પ્રા. સિષ્દ-ગુજ. સૂપે એમ) દ નો ક ધર્ષને વ્યુત્પન્ન માનવો હોય તો સમાપ્તામાંથી દર્શાવે / ૧ આ વ્યુત્પત્તિ તણ કેવી પડે. પણ મ્હને એ વિશે શંકા છે.)

બાનયતિ

બાળેઈ

બાળ

✓બાળ્

બાયમ્

બાસ્તમિતઃ

બાસ્તમિયો

બાયમ્યો

અર્થે દ (અજ્યું) એ ધાતુના કાન્ત રૂપને બાસ્તમ્ શબ્દ સંલક્ષ્ય રહે છે; આ શબ્દ વસ્તુતઃ એક સ્વતંત્ર શબ્દનું દ્વિતીયાનું રૂપ છે પણ સંક્રમણ દરમ્યાન એ સ્વરૂપનો શ્રંષ્ચ ચર્તા એ શબ્દ એક ઉપસર્ગ તરીકે અથવા તો સમગ્ર ધાતુના એક અવયવ તરીકે ગણાવો, અને એ રીતે આ વિચિત્ર ઉત્પત્તિનો બાયમ્ ધાતુ પ્રાપ્ત થયો.

ઝગ્-ઝઘ્તઃ-ઝગયો-ઝગિયો-ઝમયો. ધાતુ અને ઉપસર્ગનો સંવિલય ધર્ષને એક નવી જ બનાવટનો ગુજરાતી ધાતુ યાવ છે એ પ્રકાર આ ધાતુ બતાવી આપે છે.

[વિચિનોતિ, વિદ્વદ્, વીજે/વીજ્-આ ઉદાહરણનો અસ્તુત વર્ગમાં એટલે ઉત્તર્ગ ૫, જ (૧)માં, તેમ જ ઉત્તર્ગ ૪ વર્ગ (૨)માં સમાવેશ થઈ સકે છે, કારણ કે હેમાં વિકરણ જળવાઈ રહે છે અને ઉપસર્ગ લાગી જાય છે.]

ધાતુનું સ્વતંત્ર શબ્દ સાથે સંગ્રહન લાવવું (to bring) એ ક્રિયાપદમાં જવામાં આવે છે. એ ક્રિયાપદ લેન-આવવું હેના સંયોગનું બનેલું છે—લેઈ, લઈ+ આવવું=લાવવું. લાવવુંને હિં. લેજાના કે લ્યાના જેડે સરખાવિયે તો આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. લાવ્ ધાતુના જૂતકાળમાં ચતા વિલક્ષણ પ્રયોગને (સં. જા-ની માંથી આવેલા) જાણ્ ધાતુની જેડે સરખાવતાં જે વિરોધ જણાય છે એથી અહિં સૂચવેલા સંગ્રહનનો પુરાવો મળે છે:—હું પાઈ લાવ્યો, મ્હેં પાઈ જાળી; મ્હેલા વાક્યમાં ક્રિયાપદ સકર્મક અને જૂતકાળમાં હોવા છતાં કર્તાર પ્રયોગમાં મૂકાયું છે (જે ધટના સકર્મક ક્રિયાપદોના જૂતકાળમાં કર્મણિપ્રયોગ કરવાના સાધારણ નિયમથી વિરુદ્ધ છે), જમ્હારે બીજા વાક્યમાં જાળી ક્રિયાપદ (જૂતકાળ સકર્મક હોઈ કર્મણિપ્રયોગમાં વપરાયું છે. હાનું કારણ સ્પષ્ટ છે; લાવ્ સકર્મક છે, પણ હેના અંગ-જૂત જાવ્ ધાતુ અકર્મક છે, અને સ્વાભાવિક રીતે જ સમગ્ર ક્રિયાપદનો પ્રયોગ આ મુખ્ય ધાતુને અનુસરીને જ થાય છે. મરાઠીમાં માત્ર જાણ્ ધાતુ જ છે, લાવ્ નથી (કારણ કે હે જેવો ધાતુ જ એ બાષામાં નથી; વે(જે)=લેવું એ ધાતુ છે). પરિણામ એ આવે છે કે મરાઠી લોકો લાવ્ અને જાણ્ વચ્ચેનો આ ભેદ ધણીએવાર કળી સકતા નથી અને પુરુષ કહેશે કે હું ગાલી લાવી છું. આ જાતનાં વાક્યો મ્હેં સાક્ષાત્ સાંભળેલાં છે.

ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં મૂળ સંસ્કૃત રૂપ અને અન્તમાં બનતા ગુજરાતી ધાતુ વચ્ચે રહેલો આકૃતિવિરોધ જોતાં એકદમ જણારી કે આ (જ)- (૧) વર્ગ પરત્વે આપેલા વર્ણનમાં એ ધાતુઓનો સમાવેશ કેટલી યોગ્યતાથી થાય છે. હવે, (જ)- (૨)—આ વર્ગમાં જે ધાતુ એકદમ આપણું લક્ષ પેંચે છે તે સં. જસ્ (=હોવું) નો પ્રતિયોગી છે; જેમાંથી છે રૂપ આવે છે એ ધાતુ. આપણે હેને સગવડની ખાતર છૂંદીએ.

આ ક્રિયાપદની વ્યુત્પત્તિયે વિદ્વાનોને અત્યન્ત શ્રમ આપ્યો છે અને એ વિશે કાઈ બે વિદ્વાનો એકમત થયા નથી. એ મતમતાન્તરમાં પ્રતિનિધિજૂત મતો નીચે આપું છું.—

૧. સર રા. ગો. લાંડારકર આ ક્રિયાપદને જાસ્=મેસવું હેમાંથી વ્યુત્પન્ન કરે છે (હેમનાં વ્યાખ્યાનો પૃ. ૧૨૬). આસ્તે (સં), જચ્છદ (મ્રા),—જ્છદ-છે (ગુજ.). તથાપિ, આગળ ઉપર ૨૭૪ મેં પૃષ્ઠે તેઓ જસ્ અને જાવ્ વચ્ચેના પ્રશ્નને

અનિર્ણયિત રાખેછે, પણ સંભવિતતાનો શુરુઆગ જાણને' અર્પેછે. જો કે આ મતમાં બે દોષસ્થાન છે: (૧) “બેસવું” માંથી “થવું” એ અર્થનિર્ણય અને (૨) પ્રતિસ્પર્ધિભૂત બે વ્યુત્પત્તિયો વચ્ચે એ વિદ્વાન ડૉક્ટરનો પોતાનો અનિર્ણય,—તો પણ એ મતમાં કેટલાંક એ પક્ષનાં ઉપકારક તત્ત્વો છે; જેમકે:—

(૧) હેમચંદ્રે ગમિષ્યમાણા છ. ૮-૪-૨૧૬ એ સૂત્રમાં સ્વીકારેલી સ્ને સ્થાને ચ્છતી પ્રાપ્તિ.

(૨) કુમારપાલચરિત્રમાં જે અનેક સ્થળોએ હેમચંદ્રે આ ક્રિયાપદને (અચ્છદ, અચ્છતિ, અચ્છ, અચ્છઝ, અચ્છહ, અચ્છહુ એ રૂપે) વાપર્યુંછે, તે પૈકી જે સ્થળોએ દીકામાં અર્થ સ્થા કે વસ્તુ હોવા આપ્યોછે જે સ્ત્રેણાર્થી “હોતુ”ની બરાબર ધર્મ સકે, અને એક સ્થળે (૮, ૫૮માં) તો વર્તે અર્થ આપ્યો-છે પણ ખરો, જે અર્થ “હોતુ”ને બહુ નિકટ છે. છતાં પણ આ તત્ત્વોની પ્રબળતા ધટાડનારા કેટલાક મુદ્દાઓ છે; જેમ કે, કમદીશ્વરે આપેલી અચ્છદની અસ્માથી વ્યુત્પત્તિ (૧) ને વિરુદ્ધ છે. સંક્ષિપ્તસાર ૪-૧૦ જુલો (પિયશ્વ ડું ૪૮૦માં હોનો ઉલ્લેખ છે). અને, હેમચંદ્રનું કુમારપાલચરિત્ર અને તેમ તોપણ માત્ર પોતાનાં જ સૂત્રોનાં ઉદાહરણો આપવાના અભિપ્રાયથી લખાયેલા ગ્રન્થ છે, એટલે હેમાંથી લીધેલા ઉતારાઓની સ્વતન્ત્ર સાહિત્ય-માંથી લીધેલા ઉતારાઓ જેટલી કિંમત રહે નહિ.

ડૉ. ટેસિટોરીએ (પિયશ્વને અનુસરીને) આ ક્રિયાપદની વ્યુત્પત્તિ સં. ઋચ્છમાંથી કરીછે; ઋચ્છતિ-અચ્છદ (હિની નોદસ, ડું ૧૧૪ જુલો). હેણે પિયશ્વ ડું ૫૭, ૪૮૦ નો નિર્દેશ કર્યોછે. તા. ૨૨ મી જુલાઈ ૧૯૧૫ ના એક ખાનગી પત્રમાં હેણે આ વ્યુત્પત્તિનો જ આગ્રહ દર્શાવ્યોછે અને કહ્યુંછે: “અસ્તિ cannot give અચ્છદ but only અતિ” એટલે કે ‘અસ્તિનું અચ્છદ ન બને પણ માત્ર અતિ બને.”—આ મતના જવાબમાં હું કહીશ કે અસ્તિનું અતિ થાય અને અચ્છદ ન થાય હેમાં શંકા નહિ, પણ, ધણા પ્રાકૃત ધાતુઓમાં યાયછે તેમ, ભાષાના એક વા અન્ય વિકાસક્રમે આ એક ધાતુ (અણ)ને સર્વ વ્યંજનાન્ત ધાતુઓને પ્હેવા ગણુની કક્ષામાં મૂકવાના સમી-કરણનો નિયમ લાગુ કરવામાં આવ્યો હોય, અને એ રીતે આપણે અસદ્ધી પ્રારંભ કરવો રહે; યજ્ઞી સ્ અને છ્તા^{૧૦૦} વાગ્યાપારગત નિસર્ગસજન-ધને લીધે, અચ્છદ યાય (આ સંમન્ધ શકટ-(ગુજ.) છકડો, પૃષ્ઠ: (સં.) છો (પ્રા.)

૧૦૦. ડૉ. લાંકારે પોતાનાં વ્યાખ્યાનોમાં ૧૮૮-૧૮૯ માં પૃષ્ઠોએ આ વાગ્યાપારગત ફેરફારનો નિર્દેશ કર્યોછે, ૧૧૧૪ મે પૃષ્ઠે તેઓ પાલીમાં સુ નો છ યાયછે, તે બતાવેછે પણ એ ફેરફાર પરલાયો શ્યામાં જ થયેલો માનેછે, સદ્ગ્રાશ નહિ (જે સ્ પાલીમાં

મશકમાંથી મચ્છર, ઇલાદિમાં પ્રવર્તેછે-કારણ કે એ ઉદાહરણોમાં જ અને પ નો પ્રથમ ક્રમે સ્ થવો જ જોઈએ (શબ્દો: સ:-સિ. હે. ૮-૧-૨૬૦), એ કે વ્યાકરણકારોના અન્યોમાં એ દર્શાવ્યો નથી); અને પછી, નીચે ખતાવવામાં આવશે તેમ, અચ્છદ.

વળી, શ્રાચ્છદના ક્ર નો સામાન્યતઃ જ ન થાય પણ સિ. હે. ૮-૧-૧૪૦ એ વ્યાપક સૂત્રને અનુસાર રિ થાય; એ સૂત્રને માત્ર પાંચ અપવાદ છે (૮-૧-૧૪૧) જેમાં શ્રાચ્છદ આવતો નથી. શ્રાચ્છદને આ વ્યાપક નિયમથી અલગ માનવા માટે અન્યોમાં પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ કે કાંઈ વિશિષ્ટ સંયોગો જેવાં કાંઈ પ્રયોગ કારણો હોવાં જોઈએ.

તે ઉપરાંત શ્રાચ્છદની પાપતમાં અર્થાન્તરની પ્રાપ્તિમાં મૂળ અર્થને એટલા જોરથી મરાડવો પડેછે, અથવા વધારે યોગ્ય રીતે કહીએ તો એટલેા અતિ-શય વિશાળ કૂદકો મારવો પડેછે, કે તે અર્થગ્રહણના સામાન્ય નિયમોને માન્ય થાય નહિ. કારણ કે પાણિનિ કહેછે તેમ શ્રાચ્છદ ધાતુ નીચેના અર્થોમાં વપરાય છે:-(૧) જવું, (૨) ઇન્દ્રિયોના સામર્થ્યનો નાશ (૩) કઠિનતા, સ્તબ્ધતા કે ધનતા પ્રાપ્ત કરવી; (ગતીન્દ્રિયપ્રલયમૂર્તિભાવેષુ । ઘાતુપાઠ). આ ત્રણ અર્થોમાંથી “જવું” એ એક જ અર્થ, કંઈ આવી સંભવિતતાથી, “હોવું” એ અર્થ તરફ લઈ જનારો ગણી સકાય હોવો છે; અને એ “જવું” અને “હોવું” અર્થોની વચ્ચે પણ મોટો કૂદકો લેવો પડેછે.

વેમર (હાલ પૃ. ૪૧) અચ્છદની વ્યુત્પત્તિ ગચ્છતિમાંથી આપેછે. વેમરે આ વ્યુત્પત્તિના સમર્થનમાં આપેલા કેટલાક ઉતારાઓ ખીમ્સ (પૃ. ૩ પૃ. ૧૮૧-૮૨ માં) આપેછે:—

અચ્છેજ ધા ચિઠ્ઠેજ ધા નિસિણ્ણ ધા ઠયેજ (માગવતી, ૧, ૪૧૧).

હેનો અર્થ આ પ્રમાણે આપ્યોછે:—“તે જાય, જાઓ રહે, બેસો કે જાઓ.”

આ અર્થ ખોટો આપ્યોછે; નિસિણ્ણ એટલે “તે સુવે” થાય (નિનસી સપ્ત જવું); અને અચ્છેજ એટલે “તે જાય” નહિ પણ “તે બેસે,” કારણ કે બેસવું હેમાંથી (મ્હે ઉપર ઉતારેલું હેમચન્દ્રનું સૂત્ર ગમિષ્યમાસા છ. એ અહિં આધાર છે). ખીમ્સ (૩, ૧૮૧-૨) ખીન પલ ઉદાહરણો આપેછે જેમાં અચ્છદનો અર્થ “જામા રહેવું”માંથી ધીમે ધીમે “હોવું” અર્થમાં અથવા “હોવું”ની

રૂ અને પ નુ સાધારણ રૂપાન્તર છે); એ કે મહારો મત જ નો પ્રથમ સ્ અને પછી છ થવા તરફ દોરેછે, જેનું સવિશેષ કારણ એ છે કે પાણીમાં (કેટલીક પ્રાકૃતની માફક) જ, છ, જ, હ નો ઉચ્ચાર પૂર્ણ જલ્પ્ય ન્હોતો પણ મર્ધવાલ્પ્ય હતો (નીચે જ, છ, જ, હ, ના પ્રાકૃત ઉચ્ચાર વિશેનો ટાલર્સન જુવો.)

બહુ નિષ્ક્રિયમાં સંક્રાન્ત થાય છે. આ સંજન-પદમાં મ્હે ઉપર દર્શાવેલા હેમચન્દ્રના કુમારપાલચરિતમાંના પ્રયોગ ઉપયોગી થશે. ત્યાં પણ આજુ ધાતુ સરળ ક્રમોવાળી અર્થસંક્રાન્તિથી “હોતું” અર્થ પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રો. વેળરની વ્યુત્પત્તિની સ્થાને હું એક બીજી દલીલ ઉમેરીશ, અને મિ. બીન્સ પણ એ જ વિદ્ય બતાવે છે એમ મ્હને જણાય છે; તે આ:—આદ્ય વ્યંજનનો (ગચ્છતિના મ્તો) લોપ થતો, જાણને બદલે આજુ જેવા વિરલ પ્રસંગો શિવાય, વિદિત નથી. મિ. બીન્સ એ જ વાત કહે છે:—“આદ્ય વ્યંજનનો ક્ષય વિરલ છે. રંગભૂમિના પ્રાકૃતમાં આ પ્રકૃતના લગભગ અપવાદરૂપે માત્ર જા (જાણ) ધાતુમાં જ બને છે, જેમકે આજાસિ—જાનાસિ, આજવેદિ—આજાપવતિ, ધત્યાદિમાં તેમ જ ડળો=પુનઃ અને બીજા થોડાક શબ્દોમાં.”

[પ્રસંગવશાત્—અહિં આજવેદિ એ ઉદાહરણુ ખોટું છે; કારણ કે જા કે હેનો જ અહિં હ્રસ્વ નથી થતો પરંતુ જ્ઞ અને પછી જ થાય છે; એ શબ્દ આજાજવેદિમાંથી નથી આવ્યો.

તેમ શબ્દ તો હેમચન્દ્રે સ તેમ જેવા શબ્દસમૂહોમાં જ સ્વીકાર્યો છે એ સ્પષ્ટ છે, કારણ કે એકસો તેમ હેલે આપ્યો નથી (સિ. હે. ૮-૧-૧૭૭ ઉપરની ટીકા જુવો); જમ્હારે જાનાસિનું આજાસિ એ ઉદાહરણુની આધાર તરીકે ઉપયોગિતા સંશયપ્રસ્ત છે કારણ કે જો એક પક્ષે વ્રજ ન આપે દ્વિત્વ (શકુન્તલા ૩-૧૫) જેવાં ઉદાહરણો મળે છે તો અન્ય પક્ષે હાવાં ઉદાહરણો પ્રાપ્ત થાય છે:—

અહં एव एदस्म द्विभवं जानामि मह एसो (उत्तररामचरित)

વસ્તુતઃ એકલા પુનઃ નું અપભ્રંશમાં પુણ થાય છે (સિ. હે. ૮-૪-૪૨૬, ઉદાહરણુ જુવો).

ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં ક:પુનમાંથી આવેલ ક તેમ ઉમેરવા યોગ્ય છે; હેમાંથી^{૧૦૧} છેવટે અપભ્રંશમાં કવળ પ્રાપ્ત થાય છે જેને હેમચન્દ્રે ક: માટેનો સ્વરૂપસિદ્ધ આદેશ માન્યો છે (સિ. હે. ૮-૪-૩૬૭).

૧૦૧ હેમચન્દ્રે હેને કિમ્ના આદેશ તરીકે આપ્યો છે. પણ કિમ્નો લિંગરહિત પ્રકૃતિ, તરીકે વપરાયો છે એ સ્પષ્ટ છે; અને હેલે કહ્યું અને કવળ એમ એ આદેશો અભ્યાસ છે. જે અનુક્રમે નપુંસકલિંગ અને નપુંસક-ઈતરલિંગ (એટલે પુલિંગ અને સ્ત્રીલિંગ) રૂપ છે એ ઉદાહરણુ ઉપરથી જણાય છે:—

कण्व वि एह न चित्तवह काहं वि जं निव्याण्ण (कुमारपाल चरित. ૮, ૧૦): (કોઝપિ એતદ્ ન ચિન્તયતિ ન વિચારયતિ । યત્ કિમિતિ કિંસ્વરૂપં નિર્વાણમ્—હેમચન્દ્રની ટીકા.)

આથી જણારો કે અહિં કાહં નપુંસકલિંગ છે અને કવળ પુલિંગ છે અને સૂત્રના કવળ યજ્ઞ—વા મૂળ એ ઉદાહરણમાં એ સ્ત્રીલિંગ છે.

પરંતુ જરાક વિચાર કરવાથી આઘ ભાસતા વ્યવનના આ લોપનું ઉપ-
પત્તિયુક્ત કારણ મળી આવશે. ૮-૧-૧૭૭ ઉપરની પોતાની ટીકામાં હેમચન્દ્ર
કવિદાવેરપિ । સપુનઃ । સડળ । સવ । સોઝ । એમ કહેછે એ ખરું. પરંતુ
વસ્તુસ્થિતિ હેવી જણાયછે કે, સડળ, સોઝ, (કડળ), જ જાણે (ન જાણે) એ હેવાં
૬૬-અર્થિત શબ્દયુગ્મા છે કે તેઓ એક અર્થ દર્શાવતાં જણાયછે અને
આ^{૧૦૨} મનોબ્યાપાર શબ્દોની સરીરરચનામાં પ્રતિક્ષિત થાય છે અને એ
શબ્દોને અખંડ શબ્દોનો ભાસ આપેછે, અને એ કારણે પ્રસ્તુત વ્યવનનું
સ્થાન આઘ મટીને અનાઘ થાયછે અને પરિણામે લોપ પ્રાપ્ત થાયછે. પુનઃ
જાણે ધસાદિ શબ્દો અલગ વપરાય ત્હારે લોપ નથી થતો અને પુનઃ, જાણે
ધસાદિ રૂપો પ્રાપ્ત થાયછે એ ધટના આ! મત સ્વીકારતાં સકારણુ લાગશે.
(ઉત્તરામચરિતમાંથી ઉપર આપેલું જાણેનું ઉદાહરણ^{૧૦૩} જુવો).

પ્રો. વેબરને જાણેની વ્યુત્પત્તિ ગચ્છતિને બદલે આગચ્છતિમાંથી સિદ્ધ કરવી
વધારે રહેલી પડત. હેમાં ગના લોપની મુશ્કેલી દૂર થાત, આગચ્છતિમાં ગ
અનાઘ ગણુતાં આગચ્છદ થાય અને હેમાંથી જાચ્છદ, જાચ્છદ આવે. (હેમ-
ચન્દ્ર આગમિઓ ને આગમિઓ હેને વૈકલ્પિક રૂપો તરીકે આપેછે; ૮-૧-૧૭૭,
ટીકા) સિન્ધી જન્ (જનણો-જનણ) = આવવું એ ધાતુ મૂળ આગચ્છતા આ
રૂપાન્તરમાં જોઈ સકાયછે. અર્થ પણ, ગમ્ “જવું” હેના કરતાં “આવવું”
એ, જસ્ “હોવું” હેના અર્થને, નિકટતર થશે. હું તો આ માત્ર આનુમાનિક
વિકલ્પ તરીકે સૂચવુંછું; કારણ કે આ વ્યુત્પત્તિમાં વાગ્બ્યાપારની દૃષ્ટિએ
તેમ જ અર્થની દૃષ્ટિએ, કેળીતો જ કાંઈક ગૌરવદોષ રહેલોછે. પણ અહિં
ત્હારે કહેવું જોઈયે કે પ્રો. વેબરનો મત રજુ કરવામાં મહું સંપૂર્ણ આધાર
મિ. ઈમ્મસના ગ્રન્થ (પૃ. ૭, પૃ. ૧૮૧-૧૮૨) ઉપર રાખ્યોછે. પ્રો. વેબરકૃત
હાલ પૃ. ૪૧ જેતાં મિ. ઈમ્મસે આપ્યાછે હેવા કાંઈ પણ આધાર મળ્યા
નથી, ત્હારે જાણેની ગચ્છતિમાંથી વ્યુત્પત્તિ હેમણે સૂચવીછે હેવું એક જ
સ્થળ મને મળ્યુંછે, જે શબ્દોની અનુક્રમણીમાં છે:—

૧૦૨ ગુજરાતીમાં (ખડ્ગજ હેવી) સંધિનિયમની પ્રવૃત્તિ નાવ્યો (ન જાવ્યો),
નાળી (ન જાળી) હેવા શબ્દોમાં, સામાન્યતઃ પદમાં, થાયછે હેવું કારણ હાવા જ મનોબ્યા-
પારમાં રહેલું છે. નકારનો અર્થ ક્રિયાના અર્થ સાથે વણાઈ જતાં એક અર્થ નિષ્પન્ન
થાયછે; અને એથી સંધિ જનેછે.

૧૦૩ જાણે શબ્દ સ્વતન્ત્ર અને એકલ હોય ત્હારે પણ (જાણે ને સ્થાને) જાણે
વપરાયાના દાખલાઓ મળી આવે તોપણ એ પ્રયોગ સહજ શબ્દયુગ્મોથી ઉપજતા
સામ્યાભાસનું જ પરિણામ હોવો જોઈયે એ સ્પષ્ટ છે.

“√accha, gram (?) 757” (√અચ્છ, ગમ્ (?) ૭૫૭). અને ૭૫૭મી ગાથામાં સમમચ્છન્તિ હેવા સદર્શમાં છે કે હેને અસન્દેહાતું એ અર્થ સાથે કંઈ નિસખત જ ન હોય. મહે જોઈ તે હાલની આવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૮૮૧ની છે, બ્રહ્મારે મિ. બીમ્સના પુસ્તક રૂબ ઉપર ઇ. સ. ૧૮૭૬ની સાલ છે. પોતે લીધેલું સધળું જોમાં હોય હેવી કાઈ પ્રાચીનતર આવૃત્તિનો મિ. બીમ્સે ઉપયોગ કર્યો હોય એ સંભવે છે. દુર્ભાગ્યે મૃદને એ મળી સકી નથી. પરંતુ વેબરકૃત હાલને વધારે સ્પષ્ટતાથી તપાસતાં જણાય છે કે મિ. બીમ્સે આ આવૃત્તિનો જ ઉપયોગ કર્યો છે એટલે વેબરકૃત હાલના સોલ્યા જડે નહિ હેવાં વાક્યોનો નિર્દેશ મિ. બીમ્સે આ આધારે કરે છે એ એક અણુકેલ્યો ગૃહપ્રશ્ન રહે છે.

લૅસ્સન, ક્રમદીશ્વરકૃત સંક્ષિપ્તસારના પોતે કરેલા ઉલ્લેખ દરમ્યાન, અચ્છ ધાતુનો જૂદો જ રૂપાંત આવે છે. મિ. બીમ્સ પુ. ૩ ને પૃ. ૧૮૧ મે લૅસ્સનનો નિર્દેશ કરે છે. તે જણાવે છે કે લૅસ્સન (પૃ. ૩૪૬ મે) અચ્છ ઇલાદિનો વર્તમાનકાળના અવશેષો તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે, અને ત્સનો ચ્છ રહેલાઈથી યાય એટલે અચ્છદ્વિયાપદ અસ્તિમાથી વ્યત્પન્ન થઈ અસ્તિ આબું એ વ્યુત્પત્તિ તરફ પ્રકાશાત્ બતાવતા જણાવે છે (પૃ. ૨૬૬). મિ. બીમ્સ ઉમેરે છે—“પણ આથી એ કાળના અન્ય પુરુષોનું ઉપપાદન નહિ યાય.” મિ. બીમ્સે બતાવેલો આ બાધ ભાગ્યે જ યોગ્ય દર્શો. કારણ કે ધણીએ વાર એકપૂરા મૂળરૂપમાથી ધાતુઓ બતાવવામાં આવે છે અને પછી તેઓ નવા વ્યુત્પન્ન થયેલા ધાતુને આધારે વચન, પુરુષ, વગેરે દર્શાવતાં રૂપાંતરો પામતા ચાલ્યા જાય છે. ત્રીજા પુરુષ એકવચનના રૂપનો પ્રયોગ અત્યંત પરિચિત હોઈને અસ્તિમાથી અચ્છ નિષ્પન્ન થયો હોય, અને ત્હારપછી. મહે પૂર્વે દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે, લાઘવને નિયમે, અચ્છમાથી જ અન્ય રૂપાંતરો ધટાવ્યાં હોય એથી વધારે સ્વાભાવિક અન્ય ધટના સંભવતી નથી. (બાખ્યાન ૩, પૃ. ૯૮-૯૯ જુવો.)

પરંતુ લૅસ્સને આપેલી આભુમાનિક વ્યુત્પત્તિના માર્ગમાં વાસ્તવિક અન્તરાય, મ્હારે મતે, તદ્દન જૂદો જ છે અને એ દુસ્તર છે. અસ્તિ શબ્દમાં વ્યત્યય થતાં અસ્તિ યાય અને હેમાંથી અચ્છિ ઉદ્ભવે. પરંતુ અચ્છિમાંથી અત્યંત પ્રચરિત અને પ્રથમ પ્રયુક્ત રૂપ અચ્છદ્વિનીવડે એ તો વાચ્યાપારગત વિકાસક્રમનો વિપર્યય યાય. અચ્છિ, અથવા વસ્તુતઃ અચ્છિ ઉત્તરકાલીન અપ-બ્રથસાહિસર્માં વપરાયેલ જોવામાં આવે છે એ ખરું પરંતુ એ તો અચ્છદ્વિમાંથી ચ્છમાના હુત્તર જનો લોપ યર્ધને નીપજેલ છે. માટે આપણે પ્રથમ સ્વરૂપે

રહેલા અચ્છદની જ ઉત્પત્તિ તપાસવી જોઈએ. એ શી રીતે અને એ આપણે આગળ તરતમાં જ જોઈશું.

હાલ તરત તો મ્હારે આ વિષયમાં મિ. બીમ્સનો મત વિચારવો પડશે. એ ગૃહસ્થ પોતાની કૃતિના ત્રીજા પુસ્તકનાં ૧૮૦ થી ૧૮૭ પૃષ્ઠોમાં આ વિષયની વિસ્તૃત ચર્ચામાં ઉતર્યાં છે. પ્રથમ લેક્સનના અને વેબરના મતો જણાવીને હેમની ક્ષતિયો દર્શાવીને પછી પોતે અચ્છની વ્યુત્પત્તિ $\sqrt{\text{અક્ષ}} = (\text{હેમની સમજ પ્રમાણે})$ “આસવું” હેમાંથી સૂચવે છે. અસ્ના સ્વીકારમાં હેમને જણાતાં પ્રતિબંધનો અને અક્ષ માટેની હેની દલીલો હું તપાસીશ. પ્રથમ મ્હારે મિ. બીમ્સ વાંધો ઉઠાવે છે કે આ મુદ્દાપર-અવધમાં આદિતમ-નિધમ આપનાર વરરુચિએ (પ્રા. પ્ર. ૧૨, ૧૯ એ સ્થળે) અસ્ના આદેશ તરીકે અચ્છ આપ્યો છે તે અસત્ય વાગ્યાપારસિદ્ધ રૂપાન્તર જ છે હેમ માનવું આવશ્યક નથી; વરરુચિયે સંસ્કૃત પ્રાચીન શબ્દ અસ્નો લૌકિક પર્યાય માત્ર આપ્યો છે; અન્યત્ર (૮, ૬૮ ? ૬૯ એ સ્થળે) હેણે સંસ્કૃત મસ્જના આદેશો વુહ અને છુપ્પ આપ્યા છે પરંતુ એટલા માટે મસ્જને એ શબ્દોના વિકાસક્રમનું મૂળ ન ગણી સકાય. હવે આ દલીલમાં દર્શાવેલા સામાન્યનિયમમાં મ્હારી સંપૂર્ણ સંમતિ છે. મ્હારે વૈમલ્ય દર્શાવવું પડે છે તે તો એ નિયમના વિશિષ્ટપ્રસંગે થતા વિનિયોગ પરત્વે જ કારણ કે વાગ્યાપારદષ્ટિયે જેટલું મ્હોડું અન્તર વુહ અને મસ્જ વચ્ચે કે છુપ્પ અને મસ્જ વચ્ચે રહેલું છે તેટલું અચ્છ અને અસ્ વચ્ચે નથી. વસ્તુતઃ હું આગળ દર્શાવીશ તે પ્રમાણે અચ્છને અસ્ સાથે સર્વસંમત વાગ્યાપારગત નિયમોને અનુસરતો સંબંધ છે. જે પ્રકારે હેમચન્દ્ર આસને સ્થાને અચ્છ આપે છે તેની અને વરરુચિયે યોજેલા પ્રકારની વચ્ચે રહેલો ભેદ લક્ષ્યોગ્ય છે; હેમચન્દ્ર કહે છે કે આસનો અન્યવ્યંજન છ અને છે, મ્હારે વરરુચિ કહે છે કે અસ્નો અચ્છ બને છે; આ રીતે હેમચન્દ્ર અચ્છને આસનું વાગ્યાપારસિદ્ધ પરિણામ માને છે, અને વરરુચિ એમ માને છે કે એ અસ્નો અર્ખંડ આદેશ છે (જેને, એ જ વચ્ચે રહેલા વાગ્યાપાર-વિષયક સંબંધને કારણે, વાગ્યાપારસિદ્ધ આદેશ ગણી સકાય). હેમચન્દ્રે ૮-૪-૨૧૫ એ સ્થળે ગમ્ને માટે ગચ્છ (ખરું જોતાં ગમ્માં મ્ને બદલે છ) આપ્યો છે તે ૮-૪-૧૬૨ માં આપેલા ગમ્ના સંખ્યાબંધ, વાગ્યાપારદષ્ટિયે અસંબદ્ધ, આદેશોથી બહુતરીતે ભિન્ન થઈ રહે છે, અને હેણે આસને (પૂર્વ સૂત્રમાં સ્નો છ થયા પછી) ગમ્ અને બીજા જે ધાતુઓ સાથે ખડક્યો છે. હેમચન્દ્ર અચ્છને આસનું વાગ્યાપારજનિત પરિણામ માને છે એમ સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો જ નથી. વરરુચિનીબાબત રીકા રહે છે એટલું તો કહેવું પડશે.

મિ. બીમ્સની બીજી તકરાર એ છે કે વરુચિ કેટલાંક રૂપો માટે બચ્ચ આપેલે, પરંતુ જસ્તિને જદલે જરિય આપેલે (૧૨-૨૦) હમણા જ મ્હે જે કહ્યું કે આ પ્રસંગમા લાઘવ અથવા સમીકરણનો નિયમ પ્રવર્ત્યો છે, ત્હેમાં આ તકરારનો ઉત્તર આવી ગયો. ત્હાં મ્હે હેવી દલીલ કરી છે કે જસ્તિમાથી બચ્ચ થયું અને એ બચ્ચ ઉપરથી બચ્ચામિ, બચ્ચસિ વગેરે રૂપો ધટાવવામાં આબ્યા મ્હારા લક્ષમા છે કે વરુચિનાં સૂત્રો તો બચ્ચામિ, બચ્ચસિ વગેરે રૂપો આપેલે પણ જસ્તિને જદલે જરિય આપેલે (બચ્ચ નહિ) અને એથી એ સૂત્રો મ્હારી દલીલને ઉનટાવી નાખે છે; એટલે કે, પ્રથમ બધા રૂપોમા બચ્ચ અને માત્ર તૃતીય પુરુષ એકવચનમાં જ જરિય એ ક્રિયતિ હેવું સૂચવે છે કે બચ્ચામિ વગેરે રૂપો ઉપરથી સામ્ય અને લાઘવને નિયમે બચ્ચ (બચ્ચતિ) પાછળથી થયું (બ્યા. ૩ પૃ. ૯૮-૯૯ લુવે). ભલે તેમ હોય; (જે કે આ નિયમની પ્રવૃત્તિ આવી ઉભટે ક્રમે, એટલે કે બચ્ચમાથી બચ્ચામિ એ રીતે થઈ હતી એ દર્શાવવાનો યત્ન હું આગળ ઉપર કરીશ). આટલું તો ચોક્કસ કે વરુચિએ દર્શાવ્યું છે તેમ બીજા સર્વ રૂપોમા બચ્ચ હતું અને સ્હામે પક્ષે એક જરિય એ રૂપ જ હતું. એટલે સભવ હોવો રહે કે સર્વસાધારણ બ્યાપક ધાતુ તરીકે બચ્ચ પ્રધાનભૂત હતો અને એ ધાતુ જસનું વાગ્યાપારસિદ્ધ પરિણામ હતો કે નહિ એ આપણે વિચારવાનું છે. (અલબત્ત, વરુચિ બચ્ચને શૌરસેનીમા બ્યાપક દર્શાવે છે.)

એમ પણ હોય કે જામહની એટલા અસપરની ટીકા લુપ્ત હોવાથી પ્રાકૃતપ્રકાશ ના ૧૨ મા બાડની વિશદતાને હાનિ પહોંચે છે. બીજું પણ દૂષક તત્વ છે. કેવેને (૧૮૪ મે પૃષ્ઠે) મત દર્શાવ્યો છે કે (પ્રારૂપ રૂપો બચ્ચામિ ધસાદિ અને જરિયની ચર્ચા કરતાં) ૧૯ મુ અને ૨૦ મુ એ સૂત્રો તર્કપ્રધાન છે. આ પ્રતિકૂલ તત્ત્વો કાંધિક વજનદાર ગણીને અહિં નોંધણું

ત્રીજું, મિ. બીમ્સ કહે છે કે બચ્ચ અને જસના સંબંધને શંકાપાત્ર ગણવાના પક્ષમા એક પ્રમાણભૂત આત્મજનનો મત અનુકૂલ છે (એ પ્રમાણ તે ઉપર આપેલો પ્રો. વેબરનો અભિપ્રાય જ હશે).

આ વિષયની ચર્ચામાં પ્રો. વેબર અર્પેલા હિસ્સાનો નિકાલ હું પાછળ કરી ચૂક્યો છું અને હવે પુનરાવર્તનની જરૂર નથી. પરંતુ જે ગ્રન્થમાંથી મિ. બીમ્સે અવતરણ આપ્યું છે તે ગ્રન્થ જોવાનો લાભ મ્હને પ્રાપ્ત ન થાય ત્હાં સંધી તો મ્હારે એમ જ માનવું પડે કે બચ્ચ અને જસ્વચ્યેના વાગ્યાપારગત સંબંધને બાધક-સામાન્ય નિરીક્ષણે સ્પષ્ટ ભાસતા આ સંબંધને બાધક-સમર્થ

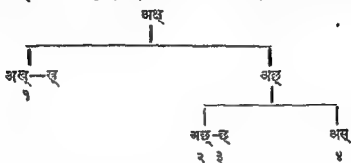
કારણો દર્શાવવામાં આવ્યાં નથી. અત્થર્થે તો મ્હારી સમક્ષ માત્ર એક વાક્યમાં સમાવિષ્ટ થતા મિ. બીમ્સના નીચેના કથન ઉપરાંત વિશેષ કંઈ નથી:-

“વેબર, હાલને ૪૧મે પૃષ્ઠે, (અર્થ અને અર્થ) એ બે શબ્દો વચ્ચે કંઈ સંબંધ સ્વીકારવાના ખ્યાલને વર્જ્ય ગણે છે, અને એ ન્યાય છે.” હું કહી ચૂક્યો છું કે મ્હને જોવા મળી સકેલી વેબરના હાલની આવૃત્તિમાં ૪૧મે પૃષ્ઠે આ વિષયપર કંઈ નથી કહ્યું માટે ખરો આધારઅન્ય હું માન કરી સકું અને આ વર્જન ન્યાયપુરઃસર થયેલું છે કે કેમ એ જોઈ સકું ત્યાં સૂધી મ્હારે રાહ જોવી રહી.

છેવટે, મિ. બીમ્સ એમ માને છે કે અર્થ એક અલગ ધાતુશરીર છે, જે ધાતુએ પોતાના સ્ને બદલે હ અર્વાચીન ભાષાઓમાં સમાયેલું છે, અને આ મતને પરિણામે, કંઈ રીતે અર્થનો અર્થ બની સક્યો હોય એ હેતુ દુર્ઘાલ લાગે છે. આ વિષયે હું માત્ર આટલું જ કહી સકું કે સ્ને એ અને એ વાત સુવિદિત છે; વસ્તુતઃ (સં), વર્ણમાંથી (વર્ણ-સર્વ-દ્વારા) ■ અને (સં) વર્ણમાંથી સ્નેદ્વારા છદ્ધો એ પ્રમાણે મિ. બીમ્સ પોતે હેતુ અંગીકાર કરે છે (પુ. ૧, પ. ૨૬૧). ક્રિયા વિશિષ્ટ સંયોગોનો બળ અર્થના સ્ને એ થયેલો મ્હને જણાય છે તે હું તરતમાં જ દર્શાવીશ. આ પરિસ્થિતિમાં, આદે (મ. અને સિ.), હે (હિ.) હેતુ માટે એક ધાતુશરીર (અર્થ) સ્વીકારવું, અને છે (શુ. બં.) ઇત્યાદિ માટે અન્ય ધાતુશરીર (અર્થ) ઉપજાવવું હેતુ મ્હને કંઈ કારણ જણાતું નથી.^{૧૦૪} તથાપિ આપણે જોઈએ કે મિ. બીમ્સે છે ના મૂળ તરીકે અર્થ આપ્યો છે હેતુ એ સ્થાન માટે, હેતુ સ્વાનંદ યોગ્યતા જોતાં, અધિકાર કેટલો છે. અર્થમાંથી અર્થ ન બને, હેતુ તો અર્થ જ બને, માટે અર્થ સંતોષકારક નથી, હેતુ પ્રતિપક્ષબાધક હલીલનું નિરાકરણ ઉપર જ કર્યું છે. એ પ્રતિપક્ષબાધક ભૂમિકાને અવલમ્બીને એ ગૃહસ્થ, વિવિધ અર્વાચીન ભાષાઓમાં ધારણ કરેલાં વિવિધ રૂપોના

૧૦૪ નવ-અર્થક સંયુક્ત ક્રિયાપદ નમસ્તિમાંથી (શુભ) નથી ઉદ્ભવે છે અને સર્વ પુરુષોમાં અવિરોધે વપરાય છે હેતુ મિ. બીમ્સ નિર્દેશ કરે છે, અને (પુ ૩ને ૧૮૮-૯ પૃષ્ઠે) આ પ્રમાણે દીકા કરે છે:-રાષ્ટ્રના મૂળની વિસ્મૃતિનું અને પરિણામે જે પ્રસંગોમાં હેતુ નબળાનો અધિકાર નથી એ પ્રસંગોમાં પણ હેતુ પ્રયોગ આણ્વી મૂકવાના વ્યાપારનું આ એક ઉદાહરણ છે, કારણ કે નવી રાષ્ટ્ર સ્પષ્ટ રીતે અસ્તિતા પ્રાકૃતરૂપ અભિવ્યક્તિ, આગળ ■ લગાડીને, ઉપજાવેલો છે, અને એ પ્રમાણે તત્વતઃ ત્રીજા પુરુષનું એકવચનનું જ રૂપ છે.” એ વાત ખરી, પરંતુ એટલું ઉમેરીશ કે આ વિસ્મૃતિ હેમચન્દ્રની પણ પૂર્વે સારુ થઈ હતી કારણ કે હેલ્ડે (૮-૩-૧૪૮માં) વર્તમાનકાળમાં સર્વ પુરુષો અને વચનો માટે અભિ આપ્યો છે.

સંતોષકારક મૂળશબ્દ તરીકે, અહને સોધવા નીકળી પડે છે; એ રૂપો તે એકતઃ
જઈ અને અસ્ (અહ્દારા અસ્) અને અન્યતઃ અસ્; (કારણ કે પ્રાકૃતમાં સ્
તેમ જ છનો વાઙ્માપારદૃષ્ટિએ મૂળવર્ણ છે, વિ. દે. ૮-૪-૨૧૫ અને વિશે-
ષતઃ મરાઠીમાં સ્ નો મૂળવર્ણ છે છે.) એટલે નીચે પ્રમાણે આકૃતિ યોજાયે:—

તો ઘીજલાવને ન્યાયે સર્વે અર્વાચીન ભાષાઓનું સમાધાન થશે. મિ. બીમ્સને નં. ૧ (સ્) ભોજપુરી જેમાં ઉપશબ્દ થયો છે (પુ. ૩૫, ૧૮૬), નં. ૨-૩ અહ-હ ઓરિયામાં (અહિ, અહુ, અહું, અહ, અહન્ત), બંગાળીમાં (આહિ, આહિસ, આહે, આહ, આહેન; ગિરુ, ઊલિ, ટિલ, ટિલામ્, ટિમ, ટિલેન્); મૈથિલ ઉપભાષાઓમાં (હું, છુ, છે, છે, છો, છી); કુમાઓન ગારહવાસ અને પૂર્વ રજપૂતાનાની ઉપભાષાઓમાં (હું, છો ઇલાદિ); અને ગુજરાતીમાં (હું, છે, છે; છડ્યે, છો, છે, હેમણે આપ્યાં છે તે રૂપે); ૧૦૫ અને નં. ૪ (અસ્) મરાઠીમાં (અહે, અસસ, અહું, અસા, અસત, અસતો, અસતોસ, અસતો; ઇલાદિ ઇલાદિ એ ભાષાનાં પ્રચુર રૂપોમાં). અર્થની જાળતમાં તો મિ. બીમ્સ 'જેતું' કે 'ભાસતું' એ અર્થપ્રાપ્તિના સંભાવ્ય આધારરૂપે અક્ષિ (=આખ) શબ્દનો આશ્રય લે છે.

હવે અહની તરફનો સમગ્ર પક્ષવાદ આ પ્રમાણે હોષને અર્થ વિશેના પશ્ચિમ ભાગનું નિરાકરણ કરવા માટે એક જ ઉત્તર ખસ થશે; તે એ કે "જેતું" કે "ભાસતું" એ અર્થ, વસ્તુતઃ માત્ર એક આધારહીન તર્ક જ છે, સંસ્કૃતમાં તો અહનો, મિ. બીમ્સ પોતે (પુ. ૩ ને ૧૮૩ મે ૫૪૭) કબૂલ કરે છે તેમ "પ્રાપ્ત કરતું, વ્યાપતું" એ જ અર્થ થાય છે. મોતીઅર

૧૦૫ કાશ્મીરીમાં પણ આ હ્ દેખા કે છે:—

હુસ્ (હું હું) પુસ્તિગ.	હેસ્ (હું હું) સી વિગ.
હુલ્ (હું હો) "	હેલ્ (હું હો) "
હુદ્ (તે છે) "	હેદ્ (તે છે) "

(ઓગસ્ટન દ્વારા કાશ્મીરી ભાષાની લઘુવૈષ્ટી, પુસ્તક ૧, પૃ. ૪૪ નું જુનો.)

વિલ્પમ્સ અર્થે સ્વતંત્ર ધાતુ નથી માનતા પણ અસ્ (=હોવું) એ ધાતુનું એ જૂનું સ્વતંત્ર-એટલે ઇન્ડ્રાદર્શક-૩૫ હશે એ સંભવિત માનેછે. એ ગૃહસ્થ અક્ષિને અસ્ (=હોવું) એ ધાતુમાંથી આવેલો માનેછે અથવા ચિકિત્સે, શંકા-દર્શક પ્રશ્નચિહ્ન મૂકીને, અષ્ટ ધાતુ સૂચવેછે. આ સાથે નિરુક્ત, ૧, ૯ સરખાવો; હેમાં કંઈક છે:-અક્ષિ ચંદેરનકોરિત્યાપ્રાયણસ્તસ્માદેવે વ્યત્તરે ભવતિ હિ વિજાયતે । આ રીતે ચાસ્ક અક્ષિની વ્યુત્પત્તિ ચક્ષ્ (=જોવું, કહેવું) એ ધાતુમાંથી જણાવેછે, પણ એ ૨૫૪ રીતે કિલ્લ છે, કારણ કે સંસ્કૃતમાં ચક્ષના ચના લોપનું કારણ સમગ્રી સકાતું નથી. ચાસ્કની મનોદષ્ટિ સમક્ષ ચક્ષુસ્ શબ્દ હશે એમ તો નહિ હોય ? નિરુક્તકારે આપ્રાયણના મત તરીકે ૨જૂ કરેલી વ્યુત્પત્તિ, એટલે કે અક્ષમાંથી એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ, વધારે યોગ્ય લાગેછે; જો કે વ્યત્તરે ભવતિ; (વિશદતર બનેછે) હેને સ્થાને જગદ્ દ્યક્ત્ કુલ્લનઃ (જગતને વિશદ, દષ્ટિગોચર, કરેછે) હેવા પ્રકારનું કંઈક અર્થદર્શન જોઈએ એમ હું માનું છું. અને આ બધી ભાજગડને અન્તે પ્રશ્ન પૂછવો રહે કે આ બધી શ્રમ શા કારણે ઉઠાવવો ? કારણ કે અહીં અને અસ્ તો અસ્માંથી પણ સારી રીતે ઉદ્ભવી સકે; શું માત્ર ભોજપુરીમાંના સ્ત્રી ખાતર આ માયાકૂટમાંડી ? ત્હારે હવે ભોજપુરીશ્વર નિમિત્ત આ પ્રસંગમાં કેટલું સહાયક બનેછે તે જોઈએ. સર જ્યોર્જ ગ્રીઅર્સનકૃત “ભારતવર્ષની ભાષાવિષયક સમીક્ષા” એ ગ્રન્થના પુસ્તક પર્માંના ૨જા ભાગમાં ભોજપુરીની કેટલીક ઉપભાષાઓમાં “હોવું”ના પર્યાયભૂત ક્રિયા-પદનાં વિવિધ રૂપો, પ્રમાણભૂત શબ્દો અને વાક્યોના નોંધના પેદામાં, આપ્યાં છે જેમાં

હાહ; વાના =(હ) હું; વાટી =(હ) હું;

હાના, હારસ, હરઆડ =(વ) હો;

યા, હાવસ, હડ =છે;

પ્રત્યાદિ પ્રાપ્ત થાયછે, પણ ત્હાં છે તો ખિલકૂલ મળતો નથી. (૫૦-૫૩ પૃષ્ઠાએ) ભોજપુરી માટે આપેલી વ્યાકરણની રૂપરેખામાં પણ છે પરંતુ એટલું જ મૌન જળવાયું છે. માત્ર નમૂના માટે આપેલા. ફકરાઓમાં નીચે પ્રમાણે ઉપલબ્ધ થાયછે:—

(૧) હોલ્લે =“હશે (પૃ. ૨૦૬-૨૦૭).

અથવા “હોવું” (પૃ. ૧૮૭).

(૨) જા એલાયક નહસી (પૃ. ૨૩૨)

(૩) રાઝર બેટા કહાવે લાયક નહસી (પૃ. ૨૨૦).

(૪) રાડર ઇરિકા કઢાવે જુકુર નદરો (૫. ૧૯૫).

(૫) રાડર ઇરિકા કઢાવે જોગ નદરો (૫. ૨૦૬).

(૫. ૧૮૭).

હવે, (૧) માં હોય છે તે સ્પષ્ટ બતાવી આપશે કે એ મૂમાંથી આવેલા હોવાનું રૂપ છે અને જે દાખ પ્રત્યયને સ્થાને જ હોયો એમ; ત્યારે નદરો એ ગુજરાતીના નથી (સં. નાસ્તિ, પ્રા. નતિય) જેવું કાંઈક નકારમિશ્ર રૂપ છે. ચ અને ર વચ્ચેનો સંબંધ અદ્યપિ અગાત દર્શે, પરંતુ હું માનું છું કે એ પ્રકાશમાં આવે હોયો સંભવ છે, કારણ કે નથી જોઈતું બદલે વળી જોઈતું બોલતો ઉચ્ચારદોષવાળો એક માણસ મહારી ભણમાં છે. એ જ પરિસ્થિતિમાં ઉચ્ચારદોષ કઈ દિશા સ્વીકારે એ આથી સૂચવાય છે, અને ભોજપુરી ભાષા, આ એક જ રૂપ નદરોની વ્યાખ્યામાં, એ જ ચીજે આવી હોય એ રહેલાઈથી સમજાય એવું છે. જ વિશે મિ. બીન્સનું કથન પણ કાંઈક નિર્મળ છે: “ભોજપુરીમાં વર્તે માનકાળ માટે ધણીવાર જે સંજગાથ છે, જે બંને પુરોમાં અનિવૃત્ત રહે છે.” હેને એ “મહુ પ્રચરિત” (“widely used”) રૂપ કહે છે, પણ એક પણ ઉદાહરણ આપતા નથી, એટલે આપણને કાંઈપણ માર્ગદર્શક સાધન પ્રાપ્ય રહેતું નથી. અને ભારતવર્ષની ભાષાવિષયક સમીક્ષામાં જે સાધન પ્રાપ્ત થાય છે તે તદ્દન ભિન્ન વાત પુરવાર કરે છે. હાવી સ્થિતિ હોઈને, (જેમાં જ નથી આવ્યો હોય) ઉપર બતાવેલાં વિવિધરૂપોના ભોજથી તેમ જ જ્યાં જ દેખા દે છે ત્યાં હેતું મૂળ કાં તો હો (મ) એ ધાતુને લગાડેલા અવગ પ્રત્યયમાં અથવા તો નતિય એ સુસંદત રૂપમાં રહેલું જણાય છે એ પરિસ્થિતિના ભોજથી, એમ બેવડા દબાણથી ચૂનો પક્ષ પડી જાય છે.^{૧૦૧}

અહીંના પક્ષનું આધારભૂત જે એક જ તત્ત્વ (ચ) હતું હોતું આ પ્રમાણે નિરાકરણ યતાં બાકી રહેલા (મ. સ અને ગુજ. જ ઇત્યાદિના મૂળભૂત

૧૦૧ આ અભિપ્રાયો હું કેટલીક પ્રતિકૂળતાઓ વચ્ચે અને પરિણામે રૂપ મર્યાદાઓ સાથે અને મહારી વકારા બોલી કરે તો સત્યનિર્ણય સ્વીકારવાની તત્પરતા સાથે રહી કરું કારણ કે મહેને ભોજપુરીના બંને પરિચય નથી, મિ. બીન્સે પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણો આપ્યાં નથી, અને મહારે ભારતવર્ષની ભાષાસમીક્ષાનો આધાર હોયો પડ્યો છે, પણ એ અન્યમાં, મહારી માતૃભાષા ગુજરાતીની વ્યાખ્યામાં મુંઝવે નિ.સંસાય જોયું તેમ, કવચિત્ બલનો સમવ છે. તથાપિ આ વસ્તુસ્થિતિ અબાધિત રહે છે કે ભોજપુરીમાં પ્રસાર: દેખા દેતા ચૂનો એકપૂરા પ્રયોગની રદામે, ભોજપુરીમાં અને અન્ય ભાષાઓમાં, જ સંગત રૂપોનું મહેન્ટ દળ ખડું છે, અને આપણે, કેવળ એ એકલા ચૂની ખાતર, અમને પડેનાં મૂળીને કાર્પનિક અર્થયુક્ત અમૂળો સંસાયસ્ત આશ્રય બોજવાની આવશ્યકતા નથી.

હને કારણે અક્ષ ધાતુનો આશ્રય લેવો આવશ્યક નથી, કારણ કે હેનો તેા અસ્ “હેવું” હેને આધારે કે અસ્ “બેશવું” (ક્રમશઃ અર્થ પરિણમતાં “હેવું”) એ ધાતુને આધારે એટલેા જ અને એથી દૃઢતર નિર્વાહ થઈ સકે છે.

આ રીતે છે (છ) ના મૂળધાતુ તરીકે આપણે અસ્ (“બેશવું”) અને અસ્ (“હેવું”) એ બેમાંથી પસંદગી કરવી રહે છે. હવે હું, અને તેટલી સંક્ષિપ્તતાએ કારણો દર્શાવીને, આ વિષયમાં મ્હારો નિર્ણય જણાવીશ. હવે સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે; વર્તમાનકાળના સર્વ પુરુષો અને વયનોમાં અવિશેષ વપરાતા ૩૫ તરીકે હેમચન્દ્રે (૮-૩-૧૪૮માં) નરિય ૩૫ આપ્યું છે તેને એક વિરલ ઘટના ગણીને બામ્બુએ મૂકી છાંડીયે તેા, પ્રાકૃત, પાલી, અને અપભ્રંશમાંનાં અચ્છનાં (અચ્છામિ, અચ્છસિ, અને અચ્છતિ, અચ્છદ પણ એ) સંદેહરહિત અને વિશાળ પ્રચારવાળાં ૩૫ો આપણી સંમુખ રહે છે. આ અચ્છની વ્યુત્પત્તિ એ પ્રકારે આપવામાં આવી છે; એક પક્ષે હેમચન્દ્ર હેને અસ્ (=બેશવું) એ ધાતુનો આદેશ (પરંતુ વાગ્ધ્યાપારસિદ્ધ આદેશ જ) જણાવે છે, (૮-૪-૨૧૫), અને, અન્યપક્ષે, ક્રમદીશ્વર હેને અસ્ (હેવું)નો વાગ્ધ્યાપારસિદ્ધ આદેશ માને છે, (સંક્ષિતસાર, ૪-૧૦, પિયલે પૃ ૪૮૦ માં કરેલા નિર્દેશ પ્રમાણે). હેમચન્દ્ર વિ. સં. ૧૧૪૪-૧૨૨૮ એ સમયમાં સમૃદ્ધ હતા જમ્હારે ક્રમદીશ્વરનો સમય ઇ. સ. ૧૨૦૦-૧૨૫૦ (એટલે વિ. સં. ૧૨૫૬-૧૩૦૬) ગણાય છે; (ડૉ. બેલવલકર કૃત “સંસ્કૃત વ્યાકરણ શાસ્ત્રો”માં ઐતિહાસિક અનુક્રમણી જુવો). આ પ્રમાણે અન્યોન્યથી એક સૈકાને અન્નરે થયેલા હેમચન્દ્રે અને ક્રમદીશ્વરે અચ્છનાં બિન્ન મૂલો દર્શાવ્યાં છે, આઘ આત્માર્થ અસ્ અને અપર પંડિત અસ્ દર્શાવે છે; આપણે કોને અનુસરિયે? પ્રત્યેકનાં સાધકબાધક તરવેા તપાશિયે. અસ્ (=બેશવું)ના પક્ષમાંનીએના મુદ્દાઓ છે:-

- (૧) પ્રાચીનતમ લોકભાષા પાત્રીમાં અચ્છતિનો પ્રયોગ છે તે પ્રકરણબળે અસ્ના પક્ષનું સમર્થન કરે છે. જેમકે તૂંદી અચ્છન્તિ=“તેઓ મૂગા બેશે છે” (જાતકવચ્ચક ૪૮), હેમાં બામ્બુનો “બેશવું” એ અર્થ, અસ્ના “હેવું” એ અર્થ કરતાં વધારે સારી રીતે, બંધ બેશે છે; તૂંડીમાસ્તે (મૂગો બેશે છે) એ પ્રયોગમાં ૩૬ અર્થનું યથાર્થ સમર્પણ થાય છે; તૂંડીમાસ્તિ (મૂક છે) હેમાં અર્થસમર્પણ ઠીક નથી થતું, એ તેા અસંશય દુર્ધટ બને છે. આપદસે પાલી શબ્દકોષમાં અચ્છતિની વ્યુત્પત્તિ અસ્ “બેશવું”માંથી આપી છે તેનો પક્ષ આ પ્રમાણે પ્રબળ જણાય છે. સમચ્છતિ (સમ્+અસ્) એ શબ્દની નીચે પણ હેમણે તૂંદી સમચ્છિરે, “તેઓ મૂગા બેશે છે” (જા. પં. ૪૮) એ

ઉદાહરણ આપું છે, અને હેનો અર્થ આ પ્રમાણે આપ્યો છે ત્વદી
હત્વા નિપીદન્તીતિ યુત્તં દોતિ, જે જાણનાળી વ્યુત્પત્તિનું વિશેષ સમર્થન
કરેછે. જાતક ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦થી પ્રાચીનતર છે (શિલ્પક ઉવિદ્ય
કૃત ઐશ્વર્ય ધર્મ, હેનો ઇતિહાસ અને સાહિત્ય પૃ. ૭૮).

- (૨) ખેલાં નિર્દેશ કરી ચૂક્યો છું તે ગમિવ્યમાર્ગ છે: એ સૂત્રમાં હેમ-
ચન્દ્ર આજ્ઞા સ્વીકાર કરેછે. હેના કુમારપાલચરિતમાં અચ્છના પ્રયોગો
ધણા છે, અને ત્યાં હેના, પૂર્વે મ્હે જણાવ્યુંછે ત્હેમ, “બેશવું”થી
“હોવું” પર્યન્ત ફરતા ફરતા અર્થો ચાલે.

જસ (હોવું)ના પદમાં નીચે પ્રમાણે મુદાઓ છે:—

- (૧) વરરચિ આપણે બેયુંછે તેમ જસ (હોવું)નો સ્પષ્ટ સ્વીકાર કરેછે.
(વરરચિનો સમય આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૦ ગણી સકાય, હેનું
ખીનું નામ કાલાયન હતું, ૩૧૦ બેલવધકર કૃત. “સંસ્કૃત વ્યાકરણ
શાસ્ત્રો”માં ઐતિહાસિક અનુક્રમણી જુવે). ૧૦૭

- (૨) ક્રમદ્રીશ્વર (વંશિસત્તાર ૪-૧૦) જસ (હોવું) પસંદ કરેછે.

- (૩) માર્કણ્ડેય (પ્રાકૃતસર્વસ્વ ૭-૧૧૬) સ્પષ્ટ રીતે જસ સ્વીકારેછે અને
હેણે જાણે માટે આદેશ આપ્યો જ નથી. હેનું કથન આ પ્રમાણે
છે: અસ્તેચ્છઃ (કારિકા) સ્યાત્. અચ્છદ્. અથિ ઇતિ સંસ્કૃતાન્ (વૃત્તિ).

[માર્કણ્ડેયે પ્રાકૃતવિગલમાંથી કેટલોક અંશ ઉતાર્યોછે (ઉદાહરણાર્થ
૧૭-૮ અને ૧ જુવે) અને પ્રાકૃતવિગલ ચોદમા સૈકામાં કે ત્યાર પછી થયું
મનાયછે. હેણે એ ઉતારાઓ પ્રાકૃતવિગલથી સ્વતન્ત્ર રીતે લોકગત પરંપરામાંથી
લીધા હોય એમ ન માનિયે તો આ આધારે માર્કણ્ડેયનો સમય ઇ. સ. ના
૧૪મા સૈકા પછી કંઈક લેખાય, સર જર્જર્ બ્રીઅર્સન (જ. રૉ. ઍ. સો.
૧૯૩૩, પૃ. ૩૧૯ મે) જણાવેછે કે માર્કણ્ડેયનો જીવન સમય ઇ. સ.

૧૦૭. કાલાયન અને વરરચિની એકતા માટે અને હેના સમય માટે વેબર
કૃત મારત્તરપના સાહિત્યનો ઇતિહાસ (૩ જ આવૃત્તિ), પૃથ્વી ૨૨૨-૨૨૩ જુવે, અને
મૈક્સમૂલર કૃત પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ (અલ્ફાબાહની પાણિનિ ઔદિસવાળી
આવૃત્તિ), પૃ. ૧૨૩-૧૨૮ જુવે. વેબર ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૦ના પદમાં જણાયછે અને
મૈક્સમૂલર કાલાયન વરરચિનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકના અપરાધમાં મૂકે.
(જે લગભગ એક જ થયું). કૉવેય (પ્રાકૃતપ્રકાશ પ્રસ્તાવના, પૃ. ૬-૭૫૭) વિક્રમાદિ-
ત્વની સમામાં “નવરત્નો” એકત્ર લઈ (જેમાં વરરચિ પણ હતો. રત્નાનિ વૈ વરરચિર્તિવ
વિક્રમસ્ય) એ લોકપ્રધાનો હાલેખ માત્ર કરેછે અને હેનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૫૬ ગણેછે,
અને (દિગ્વીટી રીતે) “જૂઠકાળમાં બહુ પ્રાચીન,” “આપણા સનથી પૂર્વતર” સમય
પસંદ કરેછે.

ના સત્તરમા સૈકાના મધ્યમાં હોય એમ જણાય છે, અને તેઓ પિશેલ, પ્રા. વ્યા. § ૪૦ નો નિર્દેશ કરે છે. પરંતુ પિશેલને વિશ્વાસ રહેવામાં અહિં કાંઈ બૂલ થાય છે હેવી મ્હને ભીતિ છે. એ ફકરા, પ્રા. વ્યા. § ૪૦, મ્હં રેવ. ફાધર ઝિમરમનની સાથે વાંચ્યો છે અને એ વિદ્વાન્ હેવો અર્થ કરે છે કે પિશેલ ત્હાં ઑફ્ટે ફરી ઇપાવેલ એક હસ્તલેખની પ્રશસ્તિનો નિર્દેશ કરે છે જે પ્રશસ્તિ માર્કુડેયે યુકુન્દેવના રાજ્યસમયમાં એ અન્ય લખ્યો એમ જણાવે છે; આ યુકુન્દેવ ઈ. સ. ૧૬૬૪ માં રાજ્ય કરતો હતો હેવું ઑફ્ટેક્ટ સૂચવે છે; પરંતુ એ વાત નિશ્ચિત નથી એમ પિશેલ પોતે કહે છે, એ પંડિત વસન્તરાજ (પ્રાકૃત સંજીવની) ને અનુસરીને ઠરાવેલી મર્યાદાને આધારે દલીલ રજૂ કરે છે અને માર્કુડેયને ઈ. સ. ના પંદરમા સૈકાના પ્રથમપાદ (અર્થ) પછી મૂકે છે.]

(૪) અહીં ધાતુ “હોવું” એ અર્થમાં સાક્ષાત્ વિષમાન હોઈને “હોવું” એ અર્થમાં વિસાદ પ્રયોગ પામેલા બચ્છદનેા મૂળ ધાતુ સરળતાથી માની સકાય એ સંભવ પ્રમળ છે. હવે આ સર્વ મુદ્દાઓની પરસ્પર તુલના કરિયે. હેમચન્દ્રે કુમારવાલ્મીકિમાં આપેલાં ઉદાહરણોનું પ્રમાણ તરીકે મૂલ્ય મ્હં પૂર્વે કહ્યું છે તેમ નષ્ટ થાય છે, કારણ કે એ કાવ્ય હેણે પોતાના જ ધડેલા બાકરણ નિયમોનાં ઉદાહરણો યોજવાના ખાસ હેતુથી જ રચ્યું હતું. હેનું ગમિવ્યમોક્ષા છઃ એ સૂત્ર જોઈશું તો જણાશે કે ગચ્છદ અને જચ્છદ (ગવ્ અને યવ્) નો છ વસ્તુતઃ સંસ્કૃત ગચ્છતિ, ચચ્છતિમાંથી જ આવ્યો છે, અને વાગ્બ્યાપારદષ્ટિયે જોઈએ તો મ્હં નો છ થાય એ વાત એક અસત્ય કલ્પના જ છે. સંસ્કૃતમાં રૂપનો છ છે તે નિઃસંશય વાગ્બ્યાપારના નિયમોને અનુસરીને થયો છે. ગચ્છદ, રચ્છદ, જચ્છદ ને પ્રચરિત પ્રયોગમાં જોઈને હેમચન્દ્રે એ રૂપોને (વાગ્બ્યાપારને અનુસરતાં રૂપને તેમ જ વાગ્બ્યાપારથીવિરુદ્ધ રૂપોને) એકત્ર જોડવી દીધાં અને જૂદા જૂદા (“એશવું”થી મન્દકમે “હોવું” સ્પષ્ટી જતા) અર્થોમાં બચ્છદને પણ પ્રચરિત જોઈને હેનો પણ (સ્ નો છ એ વિકાર વાગ્બ્યાપાર સંમત હોઈને) એ સૂત્રમાં સમાવેશ કરી દીધો અને વિશેષતઃ અત્યંત સર્વે પુરુષોમાં અને સર્વે વયનામાં વપરાતો દીઠો એટલે હેણે બચ્છદને જાસ્માંથી ઉદ્ભવેલો માન્યો. પરસ્થિ વર્તમાનકાળના તૃતીય પુરુષ એકવચનમાં અત્યંત આગ્રહથી વળગી

રહેછે પણ તે શિવાયનાં બધા રૂપોમાં અસ્-અચ્છને સ્વીકારેછે, પરંતુ હેના સમયમાં અચ્છતિ, અચ્છદ એ રૂપ પણ વિદ્યમાન હતું એ સર્વથા સંભવિત છે એ વાત વિચારતાં જણાય છે કે પ્રચારમાં અધિયને પણ જોઈને દેણે એ રૂપ પર દૃષ્ટિ ઠેરવી રાખી અને અન્યરૂપ અચ્છતિ, અચ્છદની ઉપેક્ષા કરી. ખીજી બાજુ જોઈએ તો ક્રમદીશ્વર દ્વિતીય પુરુષ એકવચન માટે સિ, પ્રથમ પુરુષ એક વચન માટે મ્હિ (અનુક્રમે અસિ અને અસ્મિને સ્થાને), પ્ર. પુ. બહુવચન માટે મ્હો અને મ્હ અને બાકીનાં બધાં માટે અચ્છ સ્વીકારેછે.^{૧૦૮} આ પ્રમાણે ત્પદારે વંરરુચિ અસ્તિ સિવાય બીજે સર્વત્ર અચ્છ આપેછે ત્પદારે ક્રમદીશ્વર અસ્તિ, સન્તિ અને સ્યને સ્થાને અચ્છ સ્વીકારીને અચ્છદ, અચ્છન્તિ, અને અચ્છદ કે અચ્છરય આપેછે.

અચ્છ એ રૂપસિદ્ધિ વિચારિયે તો, હેના માર્ગમાં કંઈપણ અંતરાય નથી. મ્હ પૂર્વે દર્શાવ્યુંછે (ઉપર પૃ. ૨૪૯) તે પ્રમાણે સુનો છ થાય એ વિકાર કેટલાક શબ્દમાં પ્રવર્તતો ઉપસબ્ધ છે: વપ્-છ, વછ-છડો, વર્દ-છડો; મશક:-મચ્છર, ધાપાદિ; સ્વાભાવિક રીતે સૂને મૂળ શ્ કે સૂનો જ પરિણામભૂત ગણવાનોછે). એથી વિપરીત વિકાર, છ નો સ્, મરાઠીના વિશેષ લક્ષણ તરીકે મિ. બીન્સે (પુ. ૧, પૃ. ૨૧૮મે) નોંધ્યોછે; આ વર્ણવિકાર ગુજરાતીમાં પણ પ્રવર્તતો દૃષ્ટિગોચર થાયછે, જેમકે સં. અસ-ધરી પ્રા. અચ્છ તેમ જ અવ્છ; ગુજ. જાસ; અને પૂરા આશ્વર્થની વાત છે કે મરાઠીભાષા પોતાના નિયમનું અંશે ઉલ્લંઘન કરીને જાસ તેમ જ જાવ્ જને સ્વીકારેછે. છ અને સ્ વચ્ચેના વાગ્વ્યાપારગત સંબંધ દર્શાવવાને આ વાત પૂરતી છે, જે સંબંધ જ મ્હ આપેલા ઉદાહરણોમાં સુનો છ થવારૂપ વિકારનું કારણ છે. હવે અસ્તિ શબ્દ કોઈએક વિકારક્રમે, હેના સ્તિનો (વિષ્લેષના બ્યાપારથી) સંયોગભેદ થતાં હાની સ્થિતિમાં હશે: અસXતિ-અસXદ (સિ. હે. ૮-૪-૨૩૧માં) અને વંરરુચિયે પ્રાકૃતપ્રજ્ઞાશ ૮-૭૧ માં દર્શાવેલા સર્વસાધારણ નિયમ પ્રમાણે સ્ વર્ણુ જ અન્ત્ય પ્રાપ્ત કરે). અર્ધિયાં, માત્રાનું પરિમાણ અન્ધૂન રહેછે છતાં, અસ્તિમાં પાછળ રહેલા સંયોગથી બારયુક્ત ઉચ્ચાર પામતા જ ને લીધે જે જોયે રહ્યું હતું તેનો ક્ષય થવાનું જ્ઞાન અન્તર્ગત રહેછે. જેમના આ આભાસ-

^{૧૦૮} સિમ્પરતે. સિમ્મિમ્મ્યામ્ ૪-૮; ઉત્તમવહુના મ્હોમ્હો ૪-૯; અચ્છો-ડન્વત્ર ૪-૧૦ (સંક્ષિપ્તસાર) પરંતુ અન્યત્ર સંક્ષિપ્તસાર અધિયને મહારાષ્ટ્રીમાં એકવ એક રૂપ તરીકે સ્વીકારેછે (અસ્તેરચિતિદા ॥ અતિય પુરિસો ॥ લેક્સન, પરિશિષ્ઠ ૫ ૫૦, ૫૧, સં. સા. માંથી ઉદ્ધૃત અંશ)

૩૫ નાશનો પ્રતીકાર કરવા માટે જસ તિ (હ)નો સ્ જેવડાતાં^{૧૦૯} અસ્તિ (અસ્તદ્) ૩૫ ઉદ્ભવ્યું. આ અસ્તિ-અસ્તદ્નો અસ્યતિ (ફેકેછે)માંથી ઉદ્ભવેલા અસ્તદ્ સાથે બ્રમ થયેા સંભવિત હતો. હેનાથી વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત કરવાને અસ્તિ-માંથી ઉદ્ભવેલા અસ્તદ્માંના સ્ એ છ-ચ્છ સાથેના પોતાના વાચ્યપારગત સંબન્ધનો આશ્રય લીધો અને અચ્છદ્ ૩૫ નિષ્પન્ન થયું. જેમ પચ્છદ્ (સં, પચ્ચાત્માંથી આવીને) પછદ્ થયો તેમ જ આ અચ્છદ્ આગળ ઉપર ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશના સમયોમાં અછદ્ બન્યો; અને પછી જલ્દિ થયો (પછિ-પછીની માફક). આસ્તે (=મેશેછે) એ ક્રિયાપદને પણ અન્તિમરૂપ અચ્છતિ કે અચ્છદ્ પ્રાપ્ત કરવા માટે હેવા જ વિકાસક્રમની સરણિમાંથી પસાર થવું પડે. ત્હારે અર્વાચીન ગુજરાતીને છે અર્પનારા અચ્છદ્નો શક્ય વૃત્તાંત આ છે. જાસ્ (જેશવ) કરતાં જાસ્ (હોવું) એ વ્યુત્પત્તિ યુક્તતર ગણીને એ તરફ હું પ્રબળ પક્ષપાત ધરાવું છું એ સ્પષ્ટ જણાશે. છતાં, પ્રાચીનતમ લોકભાષા પાલીમાં જાસ્ (હોવું) કરતાં જાસ્ (જેશવ)ને વધારે અનુરૂપ થતા અર્થમાં અચ્છતિ નજરે પડે છે એ વાત લક્ષમાં રાખતાં હું હેવી સૂચના કરવાની દ્વિમત કરું છું કે જાસ્ તેમ જ જાસ્ બંનેમાંથી એક સમાનરૂપ અચ્છદ્ ઉદ્ભવ્યું;^{૧૧૦} અને જાસ્ના અર્થની કેટલીક છાયાઓની અને જાસ્ની વચ્ચે રહેલી અર્થગત નિકટતાને પરિણામે, એ અચ્છદ્ રૂપવિશે બ્રમ ઉપજતાં કેટલાક વૈચાકરણ્યોએ હેને જાસ્ (હોવું)માંથી વ્યુત્પન્ન માન્યું અને ખીલ્યાએ હેનો જાસ્ (જેશવ) સાથે સંબંધ ગણ્યો. આ સૂચના કરીને અને એ સૂચનાથી મૂળે જાસ્ (હોવું)માંથી

૧૦૯. આ વ્યાપાર (વિઠવે અને સંયોગના પૂર્વ વર્ણનું દ્વિત્વ) નીચેનાં ઉદાહરણો સરખાવિયે ત્હારે સ્વાભાવિક જણાશે; છત્રકં (સં) છત્રારં (અપ.) છાવું (ગુજ.), કિટલાક છાવુંને છત્રકમાંથી વ્યુત્પન્ન માને છે; હું એ વ્યુત્પત્તિ અણુધતી માનું છું હેનાં કારણે યોગ્ય સ્થળે, એટલે જ નો વ યવા વિશેના વસ્ત્રમાં, આપીશ ત્હાં બેઘ લેવાં, પત્રકં (સં) પત્રારં (અપ.) પાવું (ગુજ. સરેલી ગુજ.). જવું લીધેલ (ઉચ્ચા ઉદાહરણ, પાત્રમાં) થયું છે તે વિચિત્ર પ્રથમ વર્ણના દ્વિત્વનું નિર્વિવાદ સૂચન કરે છે.

૧૧૦ હોવું એક સૂચક ઉદાહરણ નીચેની પ્રક્રિયામાં મળે છે:-જં અચ્છદ્ તં માનિચ્છદ્ હોસદ્ કારુ મ અચ્છિ ॥ (સિ. દે. ૮-૪-૩૮૮નું ઉદાહરણ); હેનો અર્થ (વિ સં. ૧૬૭૨ કે તે ખેડાની) દોષજનિમાં હોવો આપ્યો છે:-વદસિ વન્નામ્યે, કોડ્યઃ-રીયે ગુજ્યે । મનિવ્યગ્નિ કુર્વન્ મા 'અચ્છિ' મા જાસ્ત મા નિષ્કેલ્યઃ ॥ અર્થિ ખેલા અચ્છદ્નો અર્થ અસ્તિ લીવો ॥ અને અન્ય કોઈ અનુદ્ધા અર્થ રાગ્ય નથી, ન્હારે ખીલ અચ્છિનો જાસ્ત (જેશ) હેવો અર્થ થયો છે, જો કે "હો મા" "રહે મા" એ અર્થ પણ એટલે જ બંધ બેસે; તું જેવે જસ (તું અર્થિ હો, તું અર્થિ રહે) એ મરાઠી સરખાવે.

માનેની વ્યુત્પત્તિને વળગી રહેવામાં અન્તરાય નથી થતો એ જણાવીને હું કાંઈક વિસ્તીર્ણ થયેલી આ ચર્ચા સમાપ્ત કરું છું.^{૧૧૨}

આ વર્ગમાં મૂકી સકાય હેવો અન્ય એક ધાતુ છે: વા (વાર્તુ=વગાડું. વાંસડી સાથે વપરાતાં); જેમ કે વાંસડી વાયછે (વાંસળી વગાડે છે) ઉદાહરણ તરીકે

(૧) મ્હાલો મ્હારો કુજમાં વાયછે વાંસડીરે છોલ,
નાદે વેધી છે મ્હારી વાંસળી રે છોલ.

(દયારામ; ગરબી સંપ્રદ; ગુજરાતી પ્રેસની આવૃત્તિ; પૃ. ૧૮૦, ગરબી ૩૧, કડી ૧)

(૨) વાંસડી વાજો સણે બાજ વાંસડી વાજો,
વાત માહારી મૂલી માં બાજો, સણે બાજ.

૧૧૨ શ. ૩ કરાવવાલ પ્રવ જમ્ “હોડ” વાળી વ્યુત્પત્તિના પદમાં (બાકલ હત કારકશીની હેમની પ્રસિદ્ધિ, ટિપ્પણ પૃ ૨૫૭ પક્ષિ ૧૦-૧૮ જુલો) હેમણે સંક્ષેપમાં દાવા તાપર્યનું કથન કર્યું છે—જેઓ જેની વ્યુત્પત્તિ આમ્ (વિષયર્થ) અને ક્રમ્ (ગત્યર્થ) માથી દર્શાવે છે તેઓ પ્રાકૃત રૂપ અચ્છ ને લીધે ભ્રમમાં પડ્યા છે એ સ્પષ્ટ છે. આ ધાતુમાં જ ઉમેરાયો છે તે પાણિની ૬ ૧ ૭૨, છે જ હેમા નોતેલ વલણનું પરિણામ છે જેવી રીતે એ વલણથી રૂપને બદલે કચ્છ બને છે તે જ રીતે એથી અર્જનું પ્રાકૃત રૂપ અચ્છ બને છે અપભ્રંશના સમયમાં એ વલણ હ્રસ્વ થયું તે સાથે એ આગત્વનું ચ્ હ્રસ્વ થયો છે મ્હારે રહેલું જોઈશે કે આ જ ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશના સમયમાં હ્રસ્વ થયો છે. કારણ કે અપભ્રંશ સાહિત્યમાં અચ્છ ઉપલબ્ધ નથી, જોકે વરરચિત્ત પ્રાકૃતપ્રકાશની કેવેલવાળી પ્રસિદ્ધિમાં (પૃ ૯૪ કુટોનાઈમાં) બે દસ્તલેખોમાં આપેલા પાઠ તરીકે અસ્તેષ્ટ નો નિર્દેશ કર્યો છે પરંતુ જના આગમરૂપ વ્યાપારનો અવકાશ સ્વીકારીને એક મૂલ આકૃતિરૂપ તરીકે અચ્ આધુ હોય એ સંકય છે. અચ્છ (જ વર્ણિત અચ્છડ) તેા અપભ્રંશ પછી અને અર્વાચીન ગુજરાતીની પૂર્વે દ્વિગોચર થાય છે જના આ ઉત્પત્તિ-દર્શન અને મ્હે સૂચવેલી અસદ્-અસદ્ અચ્છડ અચ્છડ એ વ્યુત્પત્તિ વચ્ચે રહેલા તફાવત વચ્ચે પણ હું લક્ષ બેસું છું.

સદ્ગત શાસ્ત્રી મળલાલે મુદ્દાની વાત ઉઠાવી છે અને માત્ર આ પ્રમાણે કર્યું છે—શ. અર્જનું વર્તમાનકાળમાં તૃતીયપુરુષ એકવચન ક્રિતિ છે તેનું પ્રાકૃતમાં બાધે અથવા છડ બને છે (વરસર્ગમાલા પૃ ૭૪)—(વસ્તુત્વ છડ પ્રાકૃત છે જ નહિ પરંતુ ધણું અર્વાચીન ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશનું રૂપ છે) જેની જ્ઞ-હારે (વરસર્ગમાલા ૧૦૨-૩ પૃષ્ઠે) હેમણે એમ કહે છે કે અર્જનું સ્તિ થયું અને સ્તનો ય થતાં ગુજ વાયછે થયું ત્હારે તો હેમની ભ્રમપરપરા મઠે હમ્યા વિના રહેવાનું નથી થાય છે સ. રવા “જિભા રહેલું” હેમાથી આવેલ છે એ તો સ્પષ્ટ છે છતાં આપણે શાસ્ત્રીને ન્યાય આપવો જોઈયે વરરચિત્ત પ્રાકૃતપ્રકાશની કેવેલવાળી આવૃત્તિમાં ૯૪મે પૃષ્ઠે, કુટોનાઈમાં, એક દસ્તલેખ અનુસારે થમિ ને અર્જનું રૂપ દર્શાવેલ છે પરંતુ થમિરૂપ સ્વામાંથી ઉદ્ભવ્યું અને આ પાઠાન્તર કરનાર પુરુષનો એ વિશે ભ્રમ થયો છે

(એ જ અન્ય, પૃ. ૧૮૧ મરખી ૩૪, આઘ પકિતયો).)

આ વા ધાતુનું આ અલ્પતમરૂપ સં. વાદયતિ ક્ષીણ યર્ષને ઉદ્ભવ્યું છે; સં. વાદયતિ; પ્રા. વાયેદ-વાણ્, ગુજ. વાણ-વાય (છે)

આ રા-(૨) વર્ગની અંદર માત્ર બીજે એક ધાતુ આપીશ, લેડ. હું આ ધાતુની વ્યુત્પત્તિ સં. ની-દોરી જવુ ઉપરથી સાધતો નથી. (જો એ વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારાય તો એ ધતુ આ વર્ગમાં આવે નહિ કારણ કે હેમા નનો લ થયો- છે એ એક જ ફેરફાર છે જે એટલે અલ્પ છે કે એ કારણે આ ધાતુનો આ વર્ગમાં સમાવેશ ન્યાય નથી.) આ વ્યુત્પત્તિનો ત્યાગ કરવાનાં કારણો આ પ્રમાણે છે:-

(૧) 'લેવુ'નો અર્થ "ગ્રહણ કરવું" "સ્વીકારવું" છે અને ની નો અર્થ "દોરી જવું" થાય છે, અને જોકે આ અર્થ "ખેંચી જવું, ઉપાડી જવું" એ અર્થદ્વારા "લેવું" અર્થ પ્રાપ્ત કરે એ અશક્ય નથી તોપણ એ ધટનામાં કિચકતા તો રહેલી જ છે;

(૨) પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ સાહિત્યમાં ની ધાતુનું જી શિવાય બીજું કાઈ રૂપ મળતું નથી,

(૩) નેજે (નીમાથી) 'દોરી જવું' અને જેજે (મહમાથી) 'લેવું' એ મરાઠી શબ્દો સાથે તુલના કરતાં જણાશે કે ની નો "દોરી જવું" અને હેવા અર્થ ઉપરાંત અન્ય અર્થ ન યર્ષ સકે એ સભવિત છે.

હું લે (લેવું)ની વ્યુત્પત્તિ સં. લમ્ પ્રા. લહમાંથી થયેલી માનું છું, ઇમટે-લહદ-લમ્દ-લેદ. લમ્દ એ ક્રમ આનુમાનિક છે, પરંતુ એ વડે વાગ્વ્યાપારનો વિકારક્રમ દર્શાવવાનો ઉદ્દેશ છે. એ પણ ખરું છે કે આ રૂપમાં (લદ્ નો લે બનીને) લે નો પ્રયોગ મુઘાવબોષ ભૌતિક (વિ. સં. ૧૪૫૦) જેટલા પ્રાચીન કાળમાં, અને એ પૂર્વે, એટલે કે હુમચન્દ્રથી પણ પૂર્વે, દષ્ટિગોચર થાય છે; જે નીચે આપેના અવતરણોથી જણાશે —

(૧) કરી લેઈ દેઈ શ્યાદિ બોલિવદ X X X X તિહાં તવા પ્રત્યય (મુગ્ધાં ૫ ૪ આસન ૨).

(૨) કરી લેઈ શ્યાદિ કાણલિ જાણદ સરદ ૯ બિહુનદ યોગ તુમ્ હુર (એ જ અન્ય, પૃ. ૫ આસન ૨).

(૩) જ કાવાલિય ચપ્પુડા લેઈ અમગુ કવાલ ॥ (સિ. દે. ૮-૪-૩૮૭ ઉદાહરણ).

અત્ર લેઈનેા અર્થ દોષકૃતિમાં વૃક્તિ થયો છે.

(૪) જ વાદયિ સં લેહિ ।

પ્રાકૃતપિંગલ, ૧-૬)

(માર્કેટ્ટેયકૃત પ્રાકૃતસર્વસ્વ ૧૭, ૮, વિઝાગાપટ્ટમની આવૃત્તિમાં આ ઉદ્દેશ્યનું મૂળ સ્થળ પ્રા. પિંગલ ૧-૪૦ દર્શાવેલ છે, પરંતુ પ્રા. પિંગલની કલકત્તાવાળી આવૃત્તિમાં આ અવતરણ મૂકેને ૧-૯ એ સ્થળે મળ્યું છે).

આ પરિસ્થિતિમાં આપણે એટલું જ કહી સકીએ કે, લેની સાથે સાથે લહનો પ્રયોગ ક્વચિત્ ઉપલબ્ધ હોય તોપણ, છદ્ધ ધાતુએ લે સ્વરૂપ ધરે પ્રાચીન સમયે પ્રાપ્ત થયું હતું.

ઉપર પ્રમાણે લેની વ્યુત્પત્તિ લક્ષ્માંથી દર્શાવનાર હું એકલો નથી. મિ. બી.મ્સનું મૂકેને હેમાં સમર્થન મળે છે; હેમનું તુલનાત્મક વ્યાકરણ, પુસ્તક ૪, પૃ. ૪૯, અને પુસ્તક ૧, પૃ. ૨૬૮ જુવો. એ ગૃહસ્થ (પૃ. ૧, પૃ. ૨૪૮ મે) વિશેષ હેવું જણાવે છે કે, ખંભાલીમાં લખાય છે લહતે, પરંતુ ઉચ્ચાર નહતે થાય છે, અને ઓરિયામાં લેખનમાં તેમ જ ઉચ્ચારમાં નેહણ છે; મરાઠી નેજેનો સં. ની “દારી જવું” હેને બદલે સં. લમ્-લહ (પ્રા.)-લેવું (ગુજ.) ની સાથે સંબંધ સાધવાના પ્રયાસ ઉપર આ બી.મ્સે આપેલી હકીકતથી પ્રસંગત: પ્રકાશ પડે છે (મિ. બી.મ્સ મ. નેજેની હેવી જ વ્યુત્પત્તિ આપે છે પૃ. ૩ પૃ. ૪૯). કારણ કે (મૂં ઉપર દર્શાવ્યું છે તેમ) મ. નેજે અને જેને અર્થમાં ભિન્ન છે, જેમ સિંધીમાં જણ અને વહ ભિન્ન અર્થમાંના દર્શાવે છે તેમ; જાનિ બચ (“લાબ”) સપ્તદશ: ‘લખને’ આબ્ય (બચ) હેનો પ્રયોગ હાયમાં ઉપાડીને લઈ જવાય હેવા પદાર્થો વિશે બોલવામાં ધર્મ સહે બદલે વઢી બચ (એટલે પણ ‘લાબ’) હેનો પ્રયોગ એમ ન ઉચકી સકાય પણ દારીને કે હેવી રીતે લઈ જવાય હેવા પદાર્થો સંબંધ થાય છે. તે જ રીતે મરાઠી જેને હાયમાં ઉચકી જવાય હેવા પદાર્થોની અપેક્ષાએ વપરાય છે અને જેને એક સ્થળથી બીજે સ્થળ દારી સકાય હેવા પદાર્થો માટે વપરાય છે. નેજેનો બીજો અર્થ પણ છે, ‘ઉચકી જવું’ હેવો, એ મદારા લક્ષમાં ૩ પરંતુ હેનો જેણેથી વિશેષ સ્પષ્ટ છે, કારણ કે જેણેનો અર્થ “લેવું” એટલે જ થાય છે; આ પ્રમાણે તેને પદાર્થની એકથી બીજે સ્થળે ગતિ દર્શાવે છે, બદલે જેણે હાયમાં કે પાત્રમાં પદાર્થનું કેવળ ગ્રહણ દર્શાવે છે.

સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર પણ ખંભાળી લહતે (=લેવું)ની લક્ષનાળી આ વ્યુત્પત્તિમાં સંમત છે. તે આ પ્રમાણે ક્રમ દર્શાવે છે:—લમિતે, લહિતે—લહતે—નહતે—નીતે—(જ. રો. એ. સો. ૧૯૧૩ પૃ. ૫૪૮ મે મિ. જે. એ. એન્ડર્સનનો “મિ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ખંભાળી વ્યાકરણ ઉપરની નોંધ વિશેનો લેખ જુવો.)

હવે હું આ વર્ત્તમાન ૫ માનો (૫) વર્ગ લઈશ્ચિ—એટલે, નામને (અને, કવચિત્, વિશેષણને) કાંઈપણ લક્ષ્ય નિકાર વિના ક્રિયાદર્શક ધાતુરૂપે ફેરવીને સધાતી ગુજરાતી ક્રિયાપદોની શરીરરચના, એ વિષય વિચારીશ.

આ વર્ગના પ્રકારદર્શક ઉદાહરણ તરીકે સં. શત્યમાંથી થયેલું (ગુજ.) ક્રિયાપદ સાલવું લઈએ. અનુકૂળતા માટે આ વર્ગને શત્યાદિ કહિયે. શત્ય= 'શાહું, બાણ, આર,' હેતું પ્રાકૃતમાં સજ્ઞ ધાય અને ગુજરાતીમાં સાલ હેતુ નામ બનેછે. હેમાંથી આપણને સાલવું 'મળ કરવી, આન્તર બધા કરવી' એ ક્રિયાપદ પ્રાપ્ત થયુંછે. અલબત્ત સં. શત્ય શબ્દ શલ્^{૧૧૨} ધાતુમાંથી ઉદ્ભવ્યો છે. પરંતુ ગુજરાતી ક્રિયાપદ સાલવુંની ખરી વ્યુત્પત્તિ ઉપર પ્રમાણે ગુજરાતી નામ સાલમાંથી સિદ્ધ થાયછે. શત્યાદિ ગણ મહે ધજોછે તે પ્રમાણે આપુંછું—

સં. નામ કે વિશેષણ.	પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ	ગુજ.	ગુજ. ક્રિયાપદ
૧ શત્ય	સાં	સાલ	સાલવું
૨ પર્યાણ	પલાણ	પલાણ	પલાણવું
૩ ધૈર્ય	ધૌર	ધૌર (મૂળ જેમ કે ધારી ન સવયો ધૌર; દલપતરામ.)	ધૌરવું
૪ તસ્કર.	(સીધું)		તસ્કરવું
૫ નિર્વાહ	નિર્વાહુ	નિર્માવ	નર્માવવું પછી નમર્થ
૬ ચિત્રં	(સીધું)		ચીતરવું
૭ ધૂત:	ધૂત	(ધૂત કૌર્ષિક કાળે)	ધૂતવું
૮ વઢ	વઢ		વઢવું
૯ મઢ:	મઢ	મઢ	મઢવું
૧૦ સ્પિરં	ચિરુ	ચિર	ઠરવું

૧૧૨. શલિ સ્ત્રમાંથી આ સજ્ઞ બને, સઢ ન હોય તો ગુજ માં સાલે આવે સિ હે ૮-૪-૩૧૯ મા શલિગણનો ઉદયેષ કયોછે તેમાં શલ મળતો નથી, કે નથી હ બેવડાઈ સકે. તેમ એ ગાને બાકિગણ પછુ નથી કલો ઉદાહરણને અન્તે રૂપાદિ શબ્દ છે તેથી તે વાત સદિગ્ધ રહેછે. ને શલનો એ ગણમાં સમાવેશ કરિયે તો સાલવું આ ગામાંથી વર્ગન કરવું નેધયે

૧૧	દર	દર	દર	દર
૧૨	તલસ્પર્શ	તલસ્પર્શ		તલસ્પર્શ
૧૩	યુગ્મક	જુમ્મક	જોડુ	જોડુ
૧૪			ઠગ	ઠગ
૧૫			ભાવકો	ભાવકો
૧૬			વચકો	વચકો
૧૭			લટકો	લટકો
૧૮	સંક્રમ	સંક્રમ	સંક્રમ	સંક્રમ
૧૯	ધક્ક	ધક્ક	ધક્ક	ધક્ક
૨૦	ધવલક	ધવલક	ધોલુ	ધોલુ
૨૧	પીતક	પીતલ	પીલ	પીલ
૨૨			માલુ	માલુ
૨૩			ગામરો	ગામરો
૨૪	આકુલક	આકુલક	આકુલો	આકુલો
૨૫	પથાસાપક	પચ્છાસાવક	પસ્તાવો	પસ્તાવો

[સર્પીને કાઈ હુમખયોગ ક્રિયાપદનું રૂદ્ધ-તરૂપ છે જેનો ધાતુ સંપ્ અનુમાને સ્વીકારી સકાય, આ ધાતુનું બીજું કાઈપદ્ય રૂપ શ્લિસમત નથી. આ ક્રિયાપદ સર્પ નામભાષી બતાવેલું છે, જે નામની વ્યુત્પત્તિ અનુમાને સ્ સર્પાવ (= ધટનાનો સહયોગ), અપ સર્પાવ, પછી સર્પ-સર્પ-સર્પ એમ સાધી સકાય]

દ્વિપદ્ય —

(૨) પદ્માણિય મહે કુમારપાલચરિત, ૨, દર્શમા જોયેલ છે. સરકૃત ટીકા હેનો અર્થ પ્રાદિતપત્યયના કરે છે. વળી હેમા અપગયાણિય માટે અપર્યાણિત આપેલ છે આથી એમ જણાય કે મૂળ સરકૃત નામધાતુમાંથી પલળવું પ્રાપ્ત થયું. પરંતુ ગુજરાતી નામધાતુઓના પ્રયોગક્ષેત્રની અતિસંકુચિતતા લક્ષ્યમાં લઈને હું આ ક્રિયાપદની વ્યુત્પત્તિ ગુજરાતી નામ પલળમાંથી દર્શાવવાનું પસંદ કરું છું.

(૩) ધીરજ એટલે “ વિશ્વાસ કરવો, લક્ષ્યાવૃત્તિથી સાખવું ” સરકૃતમાં ધીર ધાતુ નથી, અવધીર (= તરછોડવું) છે ખરે, પણ એ અખડ ધાતુરૂપ છે

(૪) તસ્કરવું જેમકે ‘ તરવું તરવું તસ્કરવું એ બાટે આપવડા વ’

(લોક કહેવત)

(૫) નમવું-આર્યના વિલક્ષણ છે. નમોવ શબ્દ આવ-યુક્ત પ્રેરકરૂપનો ભાસ આપે છે, અને અથી નમને મૂળ ધાતુ માની લીધે છે. દેખાવ, ચઢાવ, ચનાવ વગેરે આવ-અન્ત કૃદન્તરૂપોને આવ-અન્ત પ્રેરકરૂપમાંથી થયેલાં નામ માનવાનો ભ્રમ પણ આ પ્રસંગમાં હેતુરૂપે પ્રવર્તે છે.

નમવુંની વ્યુત્પત્તિ નિર્વાહિ-નિવ્વહ-નિવ્વહ-નિમવું એમ નિર્વાહિમાંથી થયેલી માનવી એ સર્વથા સંતોષજનક નથી, કારણ કે નિર્વાહમાંથી વ્યુત્પન્ન કરતાં પ્રાપ્ત થતો નિમાવનો અર્થ નિર્વાહમાંથી પ્રાપ્ત થતો નથી. નિર્વાહમાં અર્થ કર્તૃનિષ્ઠ છે (નિર્વાહ કરવો), જ્યારે નિમવું-નમવું કર્મનિષ્ઠ અર્થ, દર્શાવે છે (નિર્વાહ વાવો).

(૬) ચીતરણ;—વિવચિતિ તે સંસ્કૃતમાં જ પ્રચલિત છે; સિદ્ધાન્તકૌસુદીમાં હેને ધાતુ તરીકે આપેલ છે. પરંતુ વસ્તુતઃ સંસ્કૃતમાં જ એ ધાતુ વિજ નામમાંથી આવ્યો છે. મૂળે હેવો ખ્યાન છે કે વિજ વસ્તુતઃ વિજ એટલે ચેતના, જીવન, હેમાંથી આવેલ છે; જે ચેતનમય, સજીવ, ભાવનું મૂર્તરૂપ એજ ખડૂ વિજ.

(૮) કઠવું-જેમ કે વરસાદ કઠે છે; જેમાં વરસાદ પહેલાની કષ્ટકારક ગરમી વિવક્ષિત છે. કઠારો એ કઠવુંમાંથી નામ છે.

(૯) મઢવું-જેમ કે,

“ ચાલો ચતુરા પછી જઈ મઢિયે

(નરસિંહ; સુરતસપ્રામ, ૨૭-૩.)

(૧૦) ઠરવું-કાઠિયાવાડમાં કમવું ઉદ્ભવ્યું હોવા જ સુદ્ધિભ્રમથી ઠરવું ક્રિયાપદ ઉદ્ભવ્યું હશે. ચિરક-ચિરક-ઠરો, જેને ભ્રમથી ઠરો માનીને પછી હેમાંથી ઠરવું થયું. હું આ મત વિકલ્પરૂપે આપું છું.

(૧૨) તઢાંસવું-આ ધાતુ તલ અને સ્પૃશ્ઠ ધાતુમાંથી પરબારે આવ્યો હોઈ સકે નહિ, કારણ કે એ રીતે તે તલ સ્પૃશ્ઠિ થાય. જ્યારે તઢાંસવું એક અખંડ શબ્દ છે. પરિણામે તલસ્પર્શ એ નામમાંથી તલસ્પર્શ દ્વારા તઢાંસવું થોડી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે.

(૧૩) જોઢવું-યુજ (સં.)માંથી પરબારું જોઢવું ક્રિયાપદ પ્રાપ્ત થઈ સકે નહિ; કારણ કે યુજનાં પ્રાકૃતરૂપો જુંજદ, જુજ્જદ, જુપ્પદ અને છે.

(૧૪) થી (૧૭) અને (૨૨) અને (૨૩). આ ક્રિયાપદો ગુજરાતી નામ અને વિશેષણોમાંથી આવ્યાં છે અને હેને અનુરૂપ મૂળભૂત શબ્દ સંસ્કૃતમાં કાઠિપણું નથી.

(૧૮) થી (૨૪) સૂક્ષીનાં ક્રિયાપદો વિશેષણોમાંથી ધટાવેલાં છે. જ્યારે આક્રીનાં ક્રિયાપદો નામમાંથી જન્યાં છે. વિશેષણ વર્ગમાં (૧૮), (૧૯), (૨૨),

(૨૩) અને (૨૪)નો અર્થ કર્મનિષ્ઠ છે; અને એથી મલિનયતિ જેવા સંસ્કૃત નામધાતુઓથી વિશિષ્ટ છે, એક બાળુ (૨૦) અને (૨૧) અને સ્થામી બાળુ (૨૨) હોવા પ્રકારબેદ કરી સહાય એમ છે. ઘોઢુ, પીઢુ એ મલિનયતિની માફક પ્રેરક અર્થ દર્શાવે છે, પરંતુ નામધાતુદર્શક પ્રત્યય વિના જ; જ્યારે મોઢવુનો અર્થ હોવા છે (મોઢુ બનાવવુ, એટલે કે મોઢુ બનાવીને છેતરવું), તે સાથે (સં. અય જેવા) અવ પ્રત્યય પણ લાગ્યો છે.

(૨૫) પસ્તાવુ એ ક્રિયાપદ સામ્યાભાસના નિયમની પ્રવૃત્તિનું ઉદાહરણ છે. પસ્તાવો શુદ્ધ નામ છે છતાં પણ, મરમાથી મરાવો અને વઢમાથી વઢાવો ઇત્યાદિ શબ્દોની માફક, હેમા પણ જાવો છે તે કૃત્ પ્રત્યય છે. હેવી દષ્ટિ સ્વીકારાય છે, અને તેથી પસ્તા હેવુ કર્મનિષ્ઠ શબ્દશરીર ગણવામાં આવેલ છે.

અહિંયાં હું એક ચેતવણી આપીશ. ઉપર પ્રમાણે નામ અને વિશેષણ માથી ક્રિયાપદો બને છે હેમા સંદેહ નથી, પરંતુ એ વિષયમાં રૂઢિ અને પ્રયોગની બધીલી મર્યાદા છે ખરી, અને રૂઢિ અને પ્રયોગના શાસનો અભિખિત કાપદા જેવા છે. એ નિયમનો લાભ લેવામાં અગોચર સ્વતંત્ર્ય લેવાથી વિદ્વસનીય અનુપપત્તિ ઉદ્ભવે છે. હાવા પ્રસંગો ત કે અન (લ્યુટ) પ્રત્યયવાળાં કૃદન્તરૂપોમાંથી બનાવેલા કમમૂલક અને અવિશ્વસનીય શબ્દોમાં નજર પડે છે, જેમ કે —

૧ “લગ્નમાં સકલ મૂલવાલ સંક્રાન્તે છે”

(શંકુમાર નાટક, ૨૧ જ્ઞાનાલાલ દ. કવિહૃત, ૧, પૃ. ૭૪)

૨ “પદ્યો પરિસમાપ્તો નથી.

(કેટલાક કાવ્યો, એ જ કર્તાનાં, અર્પણ, પૃ. ૩, પંક્તિ ૭.)

૩ “સતાનના સ્નેહ જહેરજો, વાઙ્ગજો, પરિશુદ્ધજો”

(જયા અને જયન્ત, કર્તા એ જ, પૃ ૧૪૮, પાંક્ત ૨૦.)

૪ “નિર્મંત્રણતી” (એ જ કર્તાનું વ્યા, પૃ. ૧૬)

આ પ્રકારની અણુસમજી સ્વેરવૃત્તિને કેટલાક અન્ય લેખકો આથી પણ ઉચ્ચતર કોટિ સુધી લઈ ગયા છે, જેમ કે કોઈ લેખકે એક ગુજરાતી માસિકપત્રમાં (જૂલાઈ-સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૨ના સમાલેચકમાં, પૃ ૧૭૬, પંક્તિ ૧ લીમાં) પ્રશ્નિગામાંથી પ્રદક્ષુ ક્રિયાપદ ધરી કાઢ્યું છે. પ્રશ્નિગા શબ્દના બધારણ તરફ જ હેરો દુર્લક્ષ બતાવ્યું છે. નવીન વર્ષ નિમિત્તે મૂને અભિનન્દનપત્ર લખતા એક મિત્રે ‘તુમ જાતમે ઉદાત્તરો’ હોવા પ્રયોગ કર્યો હતો, અહિં ૨૧. જ્ઞાનાલાલે એશાડેલ દાખલાનું અનુકરણ કરવામાં આવ્યું છે. લાપાનાં

વ્યાકરણનાં અને વ્યાવહારિકે શુદ્ધિનાં હાવાં વિમર્દનોમાં રહેલી ભૂલનું પૃથક્કરણ કરવામાં કાલક્ષેપ નહિ કરું. ૧૧૩

[ટિપ્પણ્ય:—ત્રાન્તરપોમાંથી ઉદ્ભવેલી ક્રિયાપદોની પ્રકૃતિની ચર્ચા ઉત્તર્ગ ૪-૩માં કરવામાં આવી છે તો પછી આ ઉત્તર્ગના આ ૪ અંશને એ ઉત્તર્ગના અંગ તરીકે શા માટે નથી ચર્ચ્યો હોવો. પ્રશ્ન કોઈ પૂછશે. પરંતુ જરાક દુલનાત્મક પરીક્ષા કરતાં જણાશે કે એ એ પ્રકારોના સ્વરૂપમાં શો તફાવત રહેલો છે. ઉત્તર્ગ ૪-૩ની અંદર આવતા પ્રકારોમાં ધાતુની પ્રકૃતિ-રચના જાતે જ ચર્ચાવિષય છે, અને એ રચના ક પ્રત્યય લગાડવાની સાથે જ અથવા લગાડ્યા પછી પ્રવર્તતી એક વા અન્ય વાગ્યોપાસરગત ધટનાને વશ રહે છે, જ્યારે પ્રસ્તુત પ્રકારમાં સંસ્કૃત ત્રાન્તર રૂપને આપું ને આપું લઈને ક્રિયાપદના શબ્દશરીર તરીકે યોજાયું છે.

ચોથો વ્યાખ્યાનનો આ ભાગ હું આ સ્થળે પૂરો કરીશ.

ટિપ્પણ્ય અ.

(વ્યાખ્યાન ૪, ખંડ ૧.)

સ્વરમકિ-પૃ. ૧૧૭ નોટ ૫ નો અન્ત જુવો.

આપણી અગત્યન સ્વભાષાઓમાંના વિષ્ણે સાથેના સ્વરમાત્રિના સંબંધનું સ્પષ્ટ ઉદ્ભાસન થાય એટલા માટે સ્વરમકિના સંપૂર્ણ અર્થ અને વિષયની પરીક્ષા કરીશું તો ૨૯ પંક્તિ, સ્વરમકિની ચર્ચા ઋગ્વેદ પ્રાતિશ્ઠાસ્ત્રવ્યના નીચેના દર્શાવેલા અંશોમાં કરવામાં આવી છે:—

પટલ ૧, ૧૭, ૬, ૧૦, ૧૩, ૧૪: ૧૩, ૧૩, ૧૪, ૨૫

૧૧૩ વ્યવહાર અને રૂઢિની અનુસાર પામેલા આ પ્રકારના અપવાદરૂપ પ્રધાન એ જ મહાને મળ્યાં છે દત્ત અને દત્ત (સ જૂતકદન્તો) એ ઉપરથી ગુજરાતીમાં વપરાતાં દત્ત (= આપણ) અને દત્ત એ ક્રિયાપદો. આ અપવાદરૂપ રૂપો યોજવામાં સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ રહેલો છે, પ્રથમ, દત્ત ક્રિયાપદ ‘આપવા’ના જે તે પ્રકારમાં વપરાતું નથી, પરંતુ માત્ર લાભ કે હેવા અથોમ્ય, અન્યાય કે અધર્મ દાનને અર્થ દર્શાવવાને કાઠક કઠાકથી અને ગર્હણથી વપરાય છે બીજું, આ અર્થવિશેષ પર ભાર મૂકવા માટે, હેતુ સ્ફુટ પ્રકટ કરવાના હેતુથી, ઉદ્દેશપૂર્વક, મૂળ સંસ્કૃત રૂપ દત્ત ભજવી રાખવામાં આવ્યું છે એ જ પ્રમાણે દત્ત ક્રિયાપદ પણ ઉચ મનોવ્યય આપવાના અર્થને ઉલ્લેખનાવવાના ખાસ ઉદ્દેશથી સંસ્કૃત ત્રાન્તર રૂપમાંથી આપું ને આપું લેવામાં આવ્યું છે.

નીચેની પંક્તિમાં દયારામે મુક્તપરથી યોજેલા (મુક્તવ) ક્રિયાપદમાં વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ પ્રત્યક્ષ થયો હોય. —

અચ્યુત અગ્નિ અવગ્રેય મુક્તે પ્રતિદિને જન જેહ (સંસ્કૃત, ૧૪, ૪.)

હેને પ્રત્યક્ષ સ્વેચ્છા મુક્તે પાડે, — પછી વેષ્ટવોમાં પારિભાષિક શબ્દ તરીકે એ રૂપ પ્રચલિત હોય તો નહીં વાત

મૅકડોનેલે સ્વરમંત્રિનાં સર્વ મુખ્ય લક્ષણો પ્રાતિશાસ્ત્ર્યોમાંથી લઈને પોતાના વૈદિક વ્યાકરણ (Encyclopædia of Indo-Aryan Research Series) ટુ ૨૧ માં આમ એકત્ર કર્યાં છે:—

૧. “સ્વરમંત્રિ-જ્યારે કોઈ વ્યંજન ર કે અનુનાસિકથી સંયુક્ત હોય ત્યારે એ બે વચ્ચે એક અતિલઘુ સ્વરોચ્ચારનો પ્રાદુર્ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે, અને છન્દોરચનાના પ્રમાણથી જણાય છે કે એ બે વ્યંજનો વચ્ચે બહુશઃ સ્વર ઉચ્ચારવો પડે છે. પ્રાતિશાસ્ત્ર્યોનો સર્વમાન્ય મત છે કે જ્યારે અન્ય વ્યંજનની પૂર્વે ર આવે ત્યારે હેની પછી સ્વરોચ્ચાર કરાય છે; કેટલાકને મતે જ પછી પણ, અથવા કોઈપણ ઘોષ વ્યંજન પછી પણ, આ બધવરૂપા બને છે. હેને તેઓ સ્વરમંત્રિ એટલે “સ્વરભાગ” કહે છે, અને હેને ટ્, ટ્, કે ટ્ માંથી વર્ણવે છે. અને ઉચ્ચારમાં a (અ) કે e (ઇ) (ધણેભાગે=ઈર્ષ) ને દ્રવ્ય જણાવે છે.

“જ. ઋગ્વેદની છન્દોરચનાપરથી જણાય છે કે જે શબ્દોમાં રૂપરૂપ અન્યવ્યંજનની પૂર્વે કે પર રહ્યો હોય તે શબ્દોમાં એક વધારાની શ્રુતિની બહુશઃ અપેક્ષા રહે છે જેમ કે વર્ણત “જેવા લાયક” (યતુઃશ્રુતિ); દન્ત્ર (મહુશઃ વિશ્રુતિ); પ્ર (દ્વિશ્રુતિ)

“આ. જ્યારે કોઈ વ્યંજનની પછી જ્, જ્, કે જ આવે ત્યારે એ જ આગમ્બુક સ્વર કરચિત્ત પ્રાદુર્ભૂત થાય છે, જેમકે યજ્ઞ (=યજ્ઞ ભગ), પ્રા (=ગ્ ભતા) “ઞી”. જે કે આ પ્રકારની સ્વરભક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ બહુશઃ, ત્રિબુલ્ અને જગતી વૃત્તોમાં, યતિ પછીની બીજી શ્રુતિ તરીકે જ થાય છે, આ વૃત્તોના આદિમાં ત્રિરસ હોય છે, અને અન્યમાં કદાપિ નહિ.”

આ ભાગમાં એક ઉપયોગી પ્રુટનોટ-૧૧મી-આપી છે:—

‘સ્વરમંત્રિથી આવેલો સ્વર સાક્ષાત્ લખાતો હોય હેવા થોડાક દૃષ્ટાન્તો જણાય છે: પ્રસન્નિ ઉપરાંત તરસન્નિ; ચિત્ર (અથર્વવેદ) “શ્વેત” ઉપરાંત તદ્વિતવૃત્તિ ચૈતરીમ્; ધણે ભાગે પૂર્વને સ્થાને પુષ્પ અને પૂષ્પ (વૈકરનેજલ, ૧, ૫૧, c.p. ૫૨)”

ક્ષ્-પ્રાતિશારમ (પટલ ૧-૧૭) પરના ભાષ્યમાં ઉગ્રવટ કહે છે:—
 ભંન્વર્યસજા લેયમ્ । સ્વરમંત્રિઃ સ્વરપ્રકર દ્વયર્થઃ ॥ આ ટીકાવાક્યનો પ્રથમ અંશ મહારા સ્વરેણ મંત્રિઃ એ અર્થદર્શનને અનુકૂળ જણાય છે, પરંતુ ઉત્તર અંશથી હેનો અર્થ સ્વરસ્ય મંત્રિઃ થતો જણાય છે.

મૅકડોનેલે કરેલા “vowel-part” (સ્વરભાગ) એ અર્થને સેન્ટ પિટર્સબર્ગ શબ્દકોષનો પણ આધાર મળે છે કારણ કે હેમાં સ્વરમંત્રિનો Terlvocal (એટલે સ્વરનો અંશ) હેવા અર્થ આપ્યો છે.

વિઢટની પણ (તૈત્તિરીય પ્રાતિશાહ્ય ૨૧-૨૫ મા) હેને *fragment, piece, 'part of a vowel* (સ્વરનો ખડ કે ભાગ) કહેછે

અન્યપક્ષે મે. વિલિયમ્સ, પેતાના સંસ્કૃત-અગ્રિય શબ્દકોષમાં સ્વરમક્તિને “*Vowel-fracture*” (સ્વરભંગન) કહેછે, અને એથી સ્વરેળ મક્તિ એ અર્થને અનુમોદન મળેછે; પણી “*Vowel-fracture*” નો “*fracture (fraction, ખડ) of a vowel*” હોવો અર્થ ઉદ્દિષ્ટ હોય તો જૂઠી વાત, પરંતુ એ અર્થ સંભવિત નથી

વળી હમ્યાત્ને સ્થાને હનિયાત્, પૂર્વને સ્થાને પુરુષ એ શબ્દો હેતુ સૂચવેછે કે, કાઈ નહિં તો એ પ્રકારના પ્રસંગોએ, પ્રક્ષિપ્ત તત્ત્વ સ્વર છે, સ્વર-ભાગ નથી અને એથી સ્વરેળ મક્તિ એમ જોઈયે, સ્વરસ્ય મક્તિ નહિ, પણી આ શબ્દોમાના ક અને ડ ને એક માત્રાના સ્વરના ભાગ તરીકે ઉચ્ચારવાના હોય તો સ્વરસ્ય મક્તિ એમ લઈ સકાય.

તે ઉપરાંત વળી, સ્વરમક્તિના ઝીકે પર્યાય *Anaptyxis* નો અર્થ, અક્ષરશ, “*Unfolding (ana-back, ptyxis fold)*” એટલે “અપાવ-રણ” થાયછે, એ શબ્દથી સમુક્ત વ્યજનો વચ્ચે સ્વરના પ્રક્ષિપ્તી થતા સંયોગવિધટ્ટનના વ્યાપારનો નિર્દેશ થાયછે, એટલે જ એ સંયોગમાના વ્યજનોની સ્વરેળ મક્તિ (વિશ્લેષ) કહેવાયછે

આ બધી હકીકતો એકત્ર નિચારતા યોગ્ય રીતે અનુમાન થઈ સકે કે સ્વરમક્તિથી પ્રથમ, સમુક્ત વ્યજનોની સ્વરથી (સ્વરેળ) વિલેકન ક્રિયા (મક્તિ) એ અર્થ વિવક્ષિત હતો, અને એ સ્વર લઘુ સ્વરથી પણ લઘુતર હતો, અને અઘાત અર્થસંક્રાન્તિથી હેને “સ્વરનો ભાગ” હોવો અર્થ પ્રાપ્ત થયો, — વિભાજક સ્વરનું માન સામાન્યતઃ લગભગ સર્વત્ર, માત્રાનો એક અક્ષ, ૧ કે ૨ અથવા કવચિત્ ૩ માત્રા હતું, એ વાતથી આ નવીન અર્થ ઉપપન્ન જણાયો. આ પ્રકારનું અઘાત અર્થપરિવર્તન એ કાંઈ અસાધારણ મનોબ્યાપાર નથી

સ્વરમક્તિના સ્વરૂપની પરીક્ષા કરીશું તો હેની અને હિંદની ભાષાઓમા દેખાતા અને વળી પ્રાચીનતર પ્રકૃતોમાં પણ જણાતા વિલેકની વચ્ચેનો ભેદ નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટ થશે —

(ક) વિલેકમાં પૂર્ણ એક માત્રાનો સ્વર પ્રાપ્ત થાયછે, પરંતુ સ્વરમક્તિમાં સામાન્ય નિયમે માત્રાનો એક અક્ષ, ૧, ૨ કે ૩ પ્રાપ્ત થાયછે, માત્ર અતિવિરલ પ્રસંગોએ પૂર્ણ માત્રાનો સ્વર પ્રક્ષિપ્ત થાયછે, જેમકે પૂર્વને જાદને પુરુષ, અને હમ્યાત્ને સ્થાને હનિયાત્, વસ્તુતઃ

સ્વરમક્તિ એટલી સૂક્ષ્મ ઉચ્ચાર-ધટના છે કે કેટલાક આચાર્યોએ તો હેના અસ્તિત્વનો પણ અસ્વીકાર કરવા સૂધીની હિંમત કરી છે. (જ્ઞ. પ્રા. પટલ ૬, ૧૪ ભુવો);

(ખ) સ્વરમક્તિનું સ્વરૂપ એટલું બધું સૂક્ષ્મ છે કે પ્રાતિશાદ્ય જણાવે છે તેમ હેનાથી સંયોગકાર્યને પણ બાધ નથી આવતો: ન સંયોગ સ્વરમક્તિવિહન્તિ (જ્ઞ. પ્રા. પટલ ૬-૧૦). હાનો મુખ્ય અર્થ સ્વરમક્તિ: સંયોગકાર્ય ન થાયતે હેવો છે એ ખરું, છતાં પણ હેનો વિશેષ ઉદ્દિષ્ટાર્થ હેવો પણ ખરો કે વ્યવહારદષ્ટિએ સંયોગ સંહત રહે છે. વિષેય તો સંયોગનું સાક્ષાત્ ખંડન કરે છે;

(દ) સ્વરમક્તિ થાય ત્યાં પ્રક્ષિપ્ત સ્વર ન કે દ્રુત્વ એ હોય છે. વિષેયમાં હમેશ આપણી સ્વભાષાઓમાં જ પ્રક્ષિપ્ત થાય છે, અને પ્રાકૃતોમાં મૂળ સ્વરની પુનરક્તિ થાય છે (તત્સ્વરતા ભવતિ), કિલ્લિ (ફિટ), રમણ (રામ), કિરિયા (ક્રિયા). પ્રાકૃતપ્રકાશ ૩-૧૧ આદિ ભુવો; અથવા, હેમચન્દ્ર કહે છે તેમ, પ્રક્ષિપ્તસ્વર યથાસભવ જ, ૬ કે ૭ હોય છે; વિ. હે. ૮-૨-૧૦૦ થી ૧૧૧ ભુવો;

(દ) સંયોગનો અંગૂઠ ત્ કે કવચિત્ સ્, કે અનુનાસિક (કે છેવટ ઘોષસ્વર) હોય તો જ સ્વરમક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. વિષ્ણુમાં આ મર્યાદાઓ નથી. જેમકે:—

મક્ત (સ.)

મગત (ગુજ.)

યુક્ત (સં.)

યુગ્મ (ગુજ.)

ધત્યાદિ;

(ઘ) સ્વરમક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ જ્ઞેદાર્યનાની અપેક્ષા એ જ થાય છે; (હેવું એક્ટોનેલે ઓળી કાઢયું છે; ને કે પ્રાતિશાદ્યમાં આ કથન સુભમ નથી, છતાં એકદમ નજરે ન પડે હેવો આ પ્રકારનો કઈક ઉલ્લેખ હશે) પણ વિષેય તો જ્ઞેદોનિરપેક્ષ વાગ્યાપારમત ધટના છે, અને મનોબ્યાપારની અપેક્ષાએ ઉદ્ભવે છે, (અને, હું માનું છું કે, હેવી જ ધટના સ્વરમક્તિની કારણશૂત છે).

✓ સંયોગના દ્વિતીય અગ તરીકે રહેલા ય અને વૂને જે સધિકાયાં સંસ્પર્શ કરતાં હોય તે આન્તર સધિકાયાંમાં પણ અન્તિમ પરિણામના કારણરૂપે સ્વરમક્તિનો નિયમ પ્રવર્તે છે; જેમકે વ્યાકરણમાંથી વૈયાકરણ; વ્યાધિકરણમાંથી વૈયધિકરણ; વ્યાપ્રમાંથી વૈયાપ્ર;

ઘઃમાંથી દૈય; દ્વારમાંથી દૈવારિક; શ્વન્-શ્વાન માંથી શૌન, શૌવન; શ્વાપદમાંથી શૌવાપદ; શ્વઃ માંથી શૌવસ્તિક.

આ ઉદાહરણોમાંનાં કેટલાંકમાં મૂળ સંયોગ પ્રાપ્ત થવાનું કારણ દે અને બીજા સંધિ છે, જેમકે ધ્યાકરણ, ધ્યધિકરણ અને વ્યાગ્ર (વ્યાજિગ્રતીતિ વ્યાગ્રઃ) પરંતુ ઘઃ, દ્વાર, શ્વા, શ્વાપદ, શ્વઃ જેવા પ્રકારોમાં સંયોગ મૂળમાંના કે કે અને જામાંથી ઉદ્ભવતો નથી. આ સર્વ ઉદાહરણો સ્વરભક્તિની નેસર્ગિકતા ઉપર બહુ સૂચક પ્રકાશ પાડે છે.

આ *Anaptyxis*નો નિયમ તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રના પંડિતોએ લક્ષમાં લીધો છે: Karl Brugmann, *Kurze, Vergleichende Grammatic Der Indo-germanischen Sprachen*, §§ 312-313.

ડૉ. પાંડુરંગ દામોદર શુક્લેએ પણ (Introduction to Comparative Philologyમાં પૃષ્ઠ ૫૪૭) *Anaptyxis*ની ચર્ચા કરી છે, પરંતુ સ્વાભિકિ (માત્રાના અંશવાળી), અને જે'ને હું વિશેષ કહું છું હેતુ સંયોગનું પૂર્ણ ઉત્પાદન, એ વચ્ચે હેમણે કાંઈ તફાવત ગણ્યો નથી. વેદિકે દન્દ (દન્દર), દર્શત (દરશત), અને અર્વાચીન ભાષાઓના વિશેષનાં ઉદાહરણો મ. પરકાર (સં. પ્રકાર), મ. મરમ (સં. મ્રમ) ઇત્યાદિ, એ બધાને હેમણે એકઠા ખડકયા છે.

આ દૂકા 'વિવેચનપરથી જણાશે કે વિશેષનો અન્તર્ગત નિયમ સ્વરભિકિમાં બીજરૂપે રજૂ થાય છે; જૂના વખતમાં હનિયાત અને પુરુષ જેવા કેટલાક છૂટા છવાયા શબ્દોમાં વિશેષ જેવી વિક્રિયા ડોકિયું કરતી હતી; અને *Anaptyxis* નો અર્થ ફક્ત "folding back, unfolding," હોવા થતો હોવાથી એ નામ પોતે જ સંયોગમુકુલનાં સંવૃત્ત હોતો. અંશતઃ ઉદ્ભેદ સૂચવે છે. છેવટમાં, મન્કિ (મન્જ્), જ્ઞદ્ધિ (જ્ઞ્), દિનસ્તિ (દિસ્), મુનકિ (મુજ્) ઇત્યાદિ શબ્દોમાં વિશ્લિષ્ટ અનુનાસિક અર્પનાર વ્યાકરણનિયમ, પ્રાકૃતસમયમાં શરૂ થતો અને અર્વાચીન ભાષાઓના વિશેષ પર્યંત જર્ઘ પહોંચતો અવાન્તરક્રમ દર્શાવે છે, એ સૂચક છે.

વિશેષ સંઘા માફડેયે પોતાના પ્રાકૃતસર્વસ્વમાં ૧-૪૭ એ સ્થળે વાપરેલી જડે છે, પરંતુ હેણે (સ્વર-?) સંધિનો વિગ્રહ, અથવા ખરું જોતાં સ્વરોના સંધિથી થવા જોઈતા સંયોગનો અભાવ, એ અર્થમાં આ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

પરંતુ ૩-૭૭માં અને ત્હાર પછી હેણે સંયોગના વિભેદની ચર્ચા કરી છે અને ત્હાં હેણે એ ઘટનાને વિકર્ણ સંઘા આપી છે (૩-૭૭) જેની સમજૂતિ વૃત્તિમાં વિશેષ શબ્દથી આપી છે. હેણે તત્સ્વરૂપોનો તેમ જ કેટલેક પ્રસંગે થતા દ, ડ, બના પ્રયોગનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

દ્રિપણ આ

(બાખ્યાન ૪—પંક ૧)

(એ બાખ્યાનનું પૃ. ૧૮૬ જુવો.)

વિવૃત્ત અ અને આ વિશે વિશેષ અવલોકનો.

(Indian Antiquary, September 1918, Vol. XLVII, Part DXCIX હેમાં ડૉ. ટેસિટોરીએ કરેલી મ્હારા મતની ટીકાનો ઉત્તર.)

ડૉ. ટેસિટોરી અને મ્હારી વચ્ચે મતભેદનો મુખ્ય મુદ્દો આ છે:-

ડૉ. ટેસિટોરી વિવૃત્ત અ-આ ને અદ-અડ માંથી અને સંવૃત્તને અવ-અવ માંથી ઉત્પન્ન થયેલા માનેછે, જ્યારે હું એથી વિરુદ્ધ મત સ્વીકારું છું. (એટલે અ-આ (વિવૃત્ત) અવ-અવમાંથી; અને અ-ઓ (સંવૃત્ત) અદ-અડમાંથી; એમ માનું છું.)

(અ) ય એ દ્વો લેખન પ્રકાર જ હોઈને વચર, વચઢડ ઇત્યાદિ જોડણી શ્રાન્તિજનક છે એમ ડૉ. ટેસિટોરી માનેછે. આ સ્થાપિત કરવા માટે હેમણે છેક પ્રાકૃત ગ્રન્થો સુધી પશુ જઈને જૉઝોની કૃત *Maharashtra Erzählungen* પૃષ્ઠ ૭૨, ૬૩, ૬૧, ૬૦ માંથી ઉદાહરણો આપ્યાં છે:-

ગદં, પડસારિઓ, કડવચ, અને વદર

હેને સ્થાને ગવં, પવસારિઓ, કવવચ, વચર.

મ્હારો ઉત્તર:-જૉઝોનીની આશ્રિતિની આધારશૂત દસ્તલિખિત પ્રતો વ. સં. ૧૬૧૧ અને ૧૬૬૦ માં લખવામાં આવી હતી. એથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાયછે કે લલિયાઓએ એ સમયની સાક્ષાત્ પ્રચલિત જોડણી સ્વીકારીછે, જે પ્રાકૃતમાં તદ્દન અપરિચિત હતી. (બીજાં ઉદાહરણોમાં ય છે તે દ્વો વિકાર જ માટે ગવં શબ્દ (ગર્વિ ને બદલે) ગતં નું પ્રાકૃતરૂપ હોઈ સકે હેવા બચાવ સંભવિત જતાં પડતો નહીં.)

(આ) પ્રા. પા. રાજસ્થાનીમાં વસ્તુતઃ દ્વો વિકારરૂપે દ્રષ્ટિયે. પડતા આ ચના સ્વરૂપવિશે પોતાના મતો બાંધવામાં ડૉ. ટેસિટોરી ચક્રોળે ચલાયછે:-

(૧) પોતાની "Notes" ના પૃ ૪-(૫) માં હેમણે યને દ્વો વાસ્તવિક વિકારરૂપે આપ્યોછે અને પ્રા. પા. રા. ના ગ્રન્થોમાંથી વચર, વચસાગી, પવસાર એ ઉદાહરણો ટાંક્યાંછે.

(૨) કેટલાક સમય પછી હેમણે વચર ઇત્યાદિને માત્ર "wanting peculiarity"—લેખનનો પ્રકારવિશેષ-માન્યાછે; પછી વળી વચર,

વચરાગીને 'પ્રાકૃત' તત્ત્વમ કહાય છે; અને ત્હાર પંછી પળી એમ કહે છે; કે અથ એ સંસ્કૃત એનાં વિકાર; હશે (પ્રાકૃતમાં આ ઘટના તદ્દન અપરિચિત છે).

(હિમનું *Bardic Survey*, પ્રિન્ટિંગ ૧, ૫. ૭૧: જુવો).

(૩) અને છેવટ ૧૯૧૮ ના સપ્ટેમ્બરના *Indian Antiquary* માં યને તેઓ દેના લેખનનો પ્રકારવિશેષ કહે છે અને વચરાગીને વચરને અનુસરીને ધડાયેલા અંશતઃ તત્ત્વમ કહે છે.

અહિયાં અન્યોન્ય વિરુદ્ધ મતોથી ગુંચવાડો ઉત્પન્ન થયો છે.

(૬) તેના વ ચવા વિશે.

પ્રા. પા. રાજ.માં તેને સ્થાને, વૃત્તી પુનઃ પ્રાપ્તિ વિશે પોતાના વાધાઓ દરીથી જણાવતાં તેઓ હવે, દેશાવર, દેવલ, દેવર વગેરે શબ્દોમાં તેને સ્થાને વ આવે છે એ વિકારને, પોતે જેને વ્યુત્પત્તિ કહે છે તેના, પ્રક્ષેપનું પરિણામ કદાવવાને મથે છે, અને એ મતના આધારમાં રાણલ, રાણવ અને હેવા મારવાડી શબ્દો રજૂ કરે છે.

હેના ઉત્તર હું આ પ્રમાણે આપું છું:—

વુવાળાં આ શબ્દો વ્યુત્પત્તિના પ્રક્ષેપથી નથી ઉદ્ભવ્યા, પરંતુ જેમ કિમાડ જેવા શબ્દોમાં મારવાડીભાષામાં જનો દ થાય છે તેમ, (વ માંનાં) જનો તે થવાથી ઉત્પન્ન થયા છે. એ મને તેમ હોય, પરંતુ વ્યુત્પત્તિવાળી દલીલથી કડળમાંથી પાછું કવળ થાય છે એ પ્રસંગની સારી વ્યવસ્થા નથી થઈ સકતી; કારણ કે ડૉ. ટેસિટોરી પોતે જ માને છે કે આ વ્યુત્પત્તિ દીર્ઘસ્વર પછી આવે છે (કવળમાં કનોજ હસ્ત છે). [પ્રસંગવશાત્ હું જણાવું છું કે વ્યુત્પત્તિ એ અને વ્યુત્પત્તિ એ પણ ખોટી સંજ્ઞાઓ છે; હેના પ્રવર્તક ધણું કરીને ડૉ. હર્નલ છે જેમણે હેમચન્દ્રે બતાવેલા વ્યુત્પત્તિ બકારને વ્યુત્પત્તિ હેતું અયોગ્ય નામ આપ્યું છે, કેમ જાણે કે, ય જેવા સંજ્ઞાઓ અને એથી વ્યુત્પત્તિ બકાર કહેવાતો જ વ્યુત્પત્તિ જેવી કાંઈક વિચિત્ર વસ્તુ પ્રાપ્ત કરતો હોય! ડૉ. હર્નલની પ્રાકૃતલક્ષણોની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૭ જુવો.]

(૬) ભાષાઓ નિયતદિશામાં એક સરખી પ્રગતિ નથી કરતી. પરંતુ ધડીકમાં પાછળ હઠે તો ધડીકમાં આગળ વધે એ પ્રમાણે મતાગત કરે છે; એ ગદારા મતને ડૉ. ટેસિટોરી નવીન અને પ્રમાણની અપેક્ષા રાખતો માને છે. હેના ઉત્તરમાં હું પ્રત્યાવર્તનનાં ઉદાહરણોનો ફક્ત નિર્દેશ કરીશ: લનો લ, પાછો-લ અને વળી લ; ન નો જ અને પાછો ન; ભાષાના પ્રવાહ ઉપર આમથી તેમ ગુસ્સા ખાતાં કરદ-કરિ-કેર એ રૂપો; તેમ જ અછદ-

બહે-હદ-છે ઇત્યાદિ. એટલું જ નહિ પણ, ડૉ. ટેસિટોરીનો પોતાનો મત મ્હારા મતને સમર્થન આપે છે. તેઓ કહે છે:—

“એક ભાષાનું અન્યભાષામાં સંક્રમણ હમેશાં ક્રમે ક્રમે થતું હોવાથી, જ્યારે જ્યારે જૂની ભાષાનું અવસાન થતું હોય અને નવીનો પ્રારંભ થતો હોય ત્યારે ત્યારે જૂની ભાષાનાં કેટલાંક લાક્ષણિક તત્ત્વો નવી ભાષાના પ્રારંભના સ્વરૂપમાં જડી આવે અને એ જ રીતે નવી ભાષાનાં તત્ત્વો જૂની ભાષાના અન્તિમ સ્વરૂપમાં મળી આવે, એ સ્વાભાવિક છે.”

(હેમની “Notes,” Reprint, P. 5, ll. 16-20-Ind. Ant. Feb. 1914 vol. XLIII, Part DXL, P. 25)

મ્હારાથી ધણું વધો પૂર્વે મિ. બી.એ. પણ મ્હું અસારે કહ્યો તે જ શબ્દો વાપરેલા આલુમ પડે છે, અને મ્હારો અર્થાસ્પદ અભિપ્રાય મ્હું લખ્યો ત્યાર પછી જ એ શબ્દો મ્હારા જોવામાં આવે છે. તેઓ કહે છે:—

“હિંદુસ્તાનની ધણીએ વાગ્ગાપારધટનાની માફક આ ધટના પણ ગતાગત કરતી, અને ળ, ર અને હેવા નવા નવા સપ્તસવ શાખાસ્પ ઉદ્ભવેલા દર્શાવતી, જણાય છે.” (“Comparative Grammar”, Vol. 1, P. 238 § 60. વચમાં મિપિફેર મ્હું ક્યો છે.)

(ઘ) બૈ-ઝૌને ડૉ. ટેસિટોરી બદ-બરમાથી વિવૃત ઉચ્ચાર તરફ લઈ જનારા ક્રમે માને છે; અને હાવા બૈ-ઝૌ ઇ. સ. ના ૧૬મા સૈકાના કે હોની નજીકના ગુજરાતી હસ્તલેખોમાં જરૂર હોવા તેઓ દાવા કરે છે.

હું બતાવી ચૂક્યો છું તે પ્રમાણે, મારવાડી હસ્તલેખોમાંના બૈ-ઝૌ નો માત્ર વિવૃત ઉચ્ચારની સંકેતયોજનાના એક મન્દ પ્રયાસરૂપે વપરાય છે, તે કાંઈ પૂર્વક્રમ દર્શાવતા નથી. ગુજરાતી હસ્તલેખોમાં આ બૈ-ઝૌ સંકેતો સંબંધિ વિ. સ. ૧૫૫૭ અને ૧૬૫૬ વચ્ચેના સમયના અનેક પ્રાચીન ગુજરાતી હસ્તલેખોનું મ્હું ધીરજથી ચક્ષુમનિરીક્ષણ કર્યું છે, અને પરિણામ એ આવ્યું છે કે બદ-બરમા ઉત્તરક્રમે માટે એ હસ્તપ્રતિયોમાં ક્યાંય પણ ‘૧’ એ ચિહ્નો વપરાયાં નથી, અને જે અનિવિરલ પ્રસંગોએ એ સંકેતો (‘૧’) જોવામાં આવે છે ત્યાં હેનું કારણ એ જણાય છે કે લલિયો કાં તો મારવાડી અથવા મારવાડી સંસ્કારવાળો હોય.

(ઙ) આ બૈ-ઝૌના ઉચ્ચાર શા થયા એ તો ડૉ. ટેસિટોરી પોતે ખાતરીથી નથી કહી શકતા. એ વિશે હોમણે કમર્માં કમ ત્રણ ભિન્ન, અને ઓછે વધતે બંને પરસ્પરવિરુદ્ધ, તર્કો રજૂ કર્યાં છે. જેમકે સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૮ ના

(Ind. Ant. સપ્ટે. ૧૯૧૮, પૃ. ૨૩૨ની નોટ ૧૬ માં) એમ કહે છે કે પોતે સર જ્યોર્જ પ્રીઅર્સને (L. S.I. IX, ii માં) વાપરેલી ડા-ડા સંજ્ઞાઓથી બ્રહ્મમાં પણ હતા; અને એ બ્રમ પોતાની બૂલનું મૂળ હતું એમ સૂચવે છે; એ વાત ખરી. પણ સર જ્યોર્જે તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે (L. S.I. IX-ii, પૃ. ૨૦ મે) કે ડા અને ડાં એ સંજ્ઞાઓથી “bat” અને “hot” એ સ્વરો-વિવક્ષિત છે. અને ડૉ. ટેસિટોરીનાં પોતાનાં જ વચન (“Bardic Survey, ૭૪ મે પૃષ્ઠ) આ પ્રમાણે છે:—“હું કદાપિ હિંદુસ્તાન દેશમાં ગયો નહોતો અને ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાઓમાંના ઉચ્ચાર વિશેની સર્વ માહિતી માટે મ્હારે સર્વાંશી બીજાએ આપેલા વર્ણનને આશ્રયે રહેવું પડતું, જે અસત્ય હોવાનું મ્હને પાછળથી જણાયું.” અર્થિયાં કાળા છાપેલા શબ્દો જે સ્થિતિ પ્રગટ કરે છે તે સર જ્યોર્જના L. S. IX, ii ના લિખિત આધારવાળી વાતથી જૂદી જ છે. હું તો આમદર્પણ માનુષ્ય કે બચ્-બવ નો ઉચ્ચાર જ કરી એશે કે તરત વિવ્રત ઉચ્ચાર (બ-બા) સાથેનો સખ્ય અને કાર્યકારણભાવ બેઈ સકશે.

(દે) સંપ્રસારણ —

કપવટિકા-કણગટી-કણગટી-કસોટી,

અને ઘનતરક-ઘણવરક-ઘણદરક-ઘણેર;

હાવા પ્રકારેમાં વ-ચના ઉ-ઇ (એટલે સંપ્રસારણ) થવાની રહામે ડૉ. ટેસિટોરી વાળો ઉઠાવે છે કે (પ્રા. પા. ૨૧૪. માં) વ કે ચ આવે હોય ત્યાં સંપ્રસારણ શક્ય નથી, તેમ જ વ-ચ સ્વરભાર પામેલા હોય તો ત્યાં પણ સંપ્રસારણ શક્ય નથી, સ્વરભારરહિત હોય તો સંપ્રસારણ લે. આ મત મ્હારી દલીલથી તદ્દન ઉલટો છે. જ્યારે વ-ચ (ખરું જોતાં હેમાનો બ) સ્વરભારયુક્ત હોય ત્યારે સંપ્રસારણ થાય છે અને સ્વરભારથી રહિત હોય ત્યારે વ-ચની પૂર્વના (બચ્-બવ માંના) જા ઉપર સ્વરભાર જઈ પડતાં સંપ્રસારણ થતું અટકે છે, કારણ કે એથી ચ-વનો બં દુતર બ બને છે અને પરિણામે લુપ્ત થાય છે, પછી વિવ્રત ઉચ્ચારના નિકટતમ કાગ્જબૂત બચ્-બવ અવધિષ્ટ રહે છે.^૧

૧. નકુલ-નરલ-નોલ, વકુલસી-વરલસી- (વર્ણવ્યસયથી) વરસલી-વોરસલી, આ પ્રકારના શબ્દોની બાબતમાં ડૉ. ટેસિટોરીની દરા ફો વ્યાપ્તિસંસ્તરી જેવી થઈ પડશે કારણ કે આ શબ્દોમાં અ ટ છે તે નિર્વિવાદ છે તેમ જ અતિમ શબ્દરૂપમાં સંગ્રહ કો પણ નિર્વિવાદ છે. કાં તો હેમણે અર્દિ સજ્ઞ ઉચ્ચાર અઠમાથી આપ્યો છે એ કબૂલ કરવું પડશે અને બવ (અને બચ્) માથી સજ્ઞ ઉચ્ચાર આવે એ મત તણ દેવા પડશે, અથવા તો સજ્ઞ ઉચ્ચારની સિદ્ધિને અર્થે અઠનો અર્દિ જ કરવો પડશે અને એમ કરવાથી, અત્યાર સુધી હેમણે નકાર્યું છે તે, (ત નો વ યથા ૩૫) પ્રતિસંપ્રસારણ સ્વીકારવું પડશે.

આધુનિક ભાષાઓમાં આવતા શબ્દોમાં યતા સંપ્રસારણને ઉત્પત્તિપ્રકાર હાવે છે:—અર્ધસ્વરોને ઉચ્ચારવામાં પ્રયત્નના સિધ્ધિલીકરણથી સંપ્રસારણ નીપજે છે; એ ઉચ્ચારોનો દ્રવીભાવ અથવા વિલય એ જ સંપ્રસારણ, ત્હારે ચૂ-વૂ સ્વરોની વચ્ચે હોય ત્હારે જ એ શક્ય બને છે; કારણ કે નિકટવર્તી એ સ્વરો સ્વરમય પરિસ્થિતિ અને સરકાર ઉપજાવે છે. આથી પ્રથમ ગુરુપ્રયત્ન ચૂ-વૂ ને સ્થાને લઘુપ્રયત્ન ચૂ-વૂ ઉચ્ચારાય છે અને છેવટ દ-ઝ બોલાય છે; ગુરુપ્રયત્ન ચૂ-વૂ (પ્રાકૃત-લક્ષણની પ્રસ્તાવનામાં, પૃ. ૨૭ મે ૬ ૪ માં ડૉ. હાર્નલે અર્ધ-વ્યંજન એ સુભગ સંજ્ઞાથી દર્શાવેલા ચૂ-વૂ) લઘુપ્રયત્ન ચૂ-વૂ બને છે (જેને ડૉ. હાર્નલ અર્ધસ્વર કહે છે); પછી આ વર્ણો, સ્વરસંપુટરૂપ સાધનને બળે, દ્રવીભાવ પામીને સ્વરરૂપ બનતાં દ-ઝ થાય છે. આ રીતે સંપ્રસારણ માટે જોઈતી સાધનસામગ્રી આ છે:—

(ક) ચૂ-વૂની એ સ્વર વચ્ચે સ્થિતિ અને (ખ) ચ-વર્માના જ ઉપર સ્વરભાર.

નીચે આપેલા શબ્દોમાં યતુ સંપ્રસારણ ઉપર દર્શાવેલ નિયમ (ગ)નું ઉલ્લંઘન કરનારું આપાતતઃ જણાશે:—

(૧) ધ્વનિ (સં.)	ધૂત (ગુજ.)
(૨) સ્વર (સં.)	સૂર (ગુજ.)
(૩) દ્વિ (સં.)	દુદ્ધ (હિં.)
(૪) વ્યક્તિ (સં.)	સીગત (ગુજ.)

પણ એ ઉલ્લંઘન કેવળ આભાસિક છે. કારણ કે આ પ્રકારોમાં પ્રથમ સૂક્ષ્મ સ્વરમક્તિ પ્રવિષ્ટ થાય છે અને ધૂતવનિ, સૂતવર, દૂઢિ, વૃદ્ધમક્તિ હેવા અવાન્તરક્રમો અપે છે, અને એ રીતે ચૂ અને વૂની સ્વરો વચ્ચે સ્થિતિની અપેક્ષા પૂરી પાડે છે

(બો) સ્વરભાર અને હેની અસર — મહે કરેલા accent (સ્વરતત્ત્વ) ના ઉપયોગથી ડૉ. ટેસિટોરી મુંઝવણમાં પડ્યા છે. તેઓ મહેને પૂછે છે આ સ્વર તે પ્રાચીન સંસ્કૃતનો સ્વર છે? પ્રાકૃત અને આધુનિક ભાષાઓના વિષયમાં એ બંને નહિ. પ્રાચીન સંસ્કૃતમાંના સ્વર પણ અશતઃ આરોહરૂપ અને અંશત ભારરૂપ હોતા, હેના વાસ્તવિક સ્વરૂપ વિશે કોઈએ નિર્ણય બાંધ્યો નથી, અને ઈમ્સ અને ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકર જેવા પંડિતોએ અવોચીન ભાષાઓના ઉચ્ચારશાસ્ત્રની ચર્ચામાં “accent” શબ્દને ‘ભાર’ના અર્થમાં પ્રયોજ્યો છે. માટે “accent”થી મ્હારે શું વિવક્ષિત છે એ પૂછવાને, અથવા સંસ્કૃત સ્વર જે શ્રુતિપર પડે છે તે શ્રુતિપર મહે દર્શાવેલ સ્વરભાર નથી પડતો હોવા વધિા ઉઠાવવાને, પ્રસંગ જ ઉદ્ભવ્યો નહોતો.

પૂર્તિ.

વ્યાખ્યાન ૩ થું.

(૧) પૃ. ૭૪ (૫) પછી ઉમેરવાનું:—

ભાલજીવૃત કાદમ્બરી (કે. હ. ધ્રુવની આવૃત્તિ), પૃ. ૩૩, પંક્તિ ૧ લીમાં વ્યાપારીદ વિપણિ માંઝાં શંસશુક્તિપ્રવાલ । એ પ્રમાણે છે; અને શીલવતીનો રાસ (વિ. સં. ૧૭૦૦) (પ્રા. કાવ્યમાલાવાળી આવૃત્તિમાં) પૃ. ૬૦, પં. ૭ મીમાં વ્યાપારી શબ્દ છે (એ કે તરત જ પં. ૮ મીમાં વ્યવહારી છે.)

હું એટલું જ કહી સકું કે વ્યાપારનો આ ખોટો પ્રયોગ ભાલજીવી પૂર્વના સમયથી ઉદ્ભવ્યો હશે.

(૨) પૃ. ૮૮; પૈરા ૧ પછી:—

આ વર્ણોના, ણ (કેટ) અને કના, અન્યોન્ય સંબંધ વિશે ખોષક ચર્ચા, અને કેટલીક પ્રજાઓની શારીરિક અશક્તિ, એ સુદ્ધાઓ માટે મૅક્સ મૂવરફ્રૂટ *Science of Language* (ભાષાશાસ્ત્ર) પુ. ૨, પૃષ્ઠા ૧૮૪-૧૮૫ જુઓ. હેમાંતું નીચેનું કથન લક્ષ્યોગ્ય છે:—“શારીરવિધાની દ્રષ્ટિએ આ ઘોંટાળાનું એક જ કારણ દર્શાવી સકાય, ઉચ્ચારણનું અપાટવ; ક અને ત નાં સ્થાનો વચ્ચે, અધવચ, તાળવા સાથે, જીહ્વા સ્થૂત જનીને અધકાપછે અને એથી દન્ત્યપ્રાય, કદામિત્ તાલબ્યપ્રાય, ઉચ્ચાર ઉપજાવે છે.”

પ્રાકૃતમાં તવર્ગના વર્ણોનો ચ સાથે સંયોગ થતાં ચવર્ગના વર્ણો ઉદ્ભવે છે અને ગ્રામ્ય ગુજરાતીમાં કવર્ગના વર્ણો સાથે ચ નો હેવા જ સંયોગ થતાં એ જ પરિણામ આવે છે. સત્ય સં. સત્ત્વ પ્રા. ક્યમ ગુજ; વમ ગ્રામ્ય ગુજ; આ વસ્તુસ્થિતિથી પરોક્ષ રીતે ત અને ક ના વાગવ્યાપારગત સંબંધનું સ્પષ્ટ થાય છે એટલું અહિં ઉમેરીશ.

(૨) પૃ. ૯૩, નોટ ૪૨.

પુર: (સં.); (મ.) પુઠે.

ઝં. ભાંડારકર (વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૧૬૦ મે, પુઠે (મ.) ને પ્રમૃતિ (સ) માંથી (પ્રા.) પહુઠિ દારા વ્યુત્પન્ન કરે છે. અર્થ તેમ જ વર્ણવિકારો પુર.માંથી વ્યુત્પત્તિ માનવાના પક્ષનું સમર્થન કરે છે.

વ્યાખ્યાન ૪ થું. ખંડ ૧ લો.

(૧) પૃ. ૧૧૨. અક્ષરની વ્યાખ્યા પછી ઉમેરવાનું.—

પણ અક્ષરનો અર્થ સ્વર પશુ થાય છે; જેમકે કલ્યાણિશાસ્ત્ર, ૨૦ અને ૨૩ (મં. મૂલરવાળી આવૃત્તિ):

(સિ. હે. ૮-૪-૩૫૪), જન્મદારે જહ ને કાષ્ઠપણ પ્રકારે તાણીતૂટીને પણ નાન્યતર જાતિનો ગણી સકાય નહિ. જહનું હર્ષ થાયછે તે વર્ણવ્યત્યયનો પ્રકાર ગણી સકાય, અથવા તો (આગળ વ્યાખ્યાન ૪ થુ. ખંડ ૨ જનાં પ્રારંભનાં પૃષ્ઠોમાં દર્શાવેલ ચ વર્ગની અંદરના ઉત્તર ૧-(બ) પ્રમાણે) હકાર શબ્દના આદિ તરફ ખશી જાયછે તેનું ઉદાહરણ ગણી સકાય.

૩૦. સર ૨૧. ગો. ભાંડારકર (વ્યાખ્યાનો પૃ. ૨૦૭ અને નોટ ૪ માં) અપ. હર્ષ ને જહકમ્ (સં.) માંથી આવેલ માનેછે. વધારામાં તેઓ કહેછે કે હર્ષ માં હ છે તે, અત્યારે ગુજ. માં જો વપરાયછે તેમ, અપભ્રંશમાં છૂટથી વપરાતો, પ્રથમા એક વચનનો હ છે. એ મધે તેમ હોય, હંના અનુસ્વાર વિરોધી મહારી અડચણ એમની એમ રહેશે; પણ મહ સ્વીકારેલી બ્યુત્પત્તિથી સમજાયછે કે એ અનુસ્વાર જહમ્ ના મૂળ મ્નું પરિણામ છે.

પાણિનિ ૫-૩-૭૧ (અવ્યયસર્વનામ્નામકચ્ પ્રાક ટેઃ) અને તે ઉપરનું ધાર્તિક (અનોકાસકારમકારાદાવિતિ વક્તવ્યમ્) જોતાં અહંકમ્ ૩૫ શક્ય છે એ હું સ્વીકારુંછું (જે કે સિદ્ધાન્તકૌશ્ઠદીમાં અને મહાભાષ્ય માં આપેલાં ઉદાહરણોમાં જહકમ્ આપેલ નથી), પરંતુ, તે છતાં પણ, વધારે પ્રચરિત ૩૫ જહને આધારે (જહ-હબ-હર-હું હેવી) સરજતર બ્યુત્પત્તિ મુલમ છે તો પછી જહકમ્ જેવા અપ્રચરિત ૩૫ની સહાયતા લેવા જવાનું મને કંઈ પણ પ્રયોજન જણાતુ નથી.

(૪) ૫. ૧૫૧ સર્વ-સૌ પછી ઉમેરવાનું:—

ચતુર્વલ્લભ ચતુર્વલ્લભ ચતુર્વલ્લભ

(૫) ૫. ૨૪૭, હેલ્યો પૈરા. ત્યાના (હિંદી) વગેરે; ઉમેરો:—

લેખાવનું હેલુ જ સંયોજન વિમલપ્રબન્ધ, લંક ૩, ૧૨૪ માં મળેછે;

ગરબ વઢ્ઢ ગજપટ ત્યાવિહ ॥

વળી, ૧૬૧;

ત્યાવદ રે સક્ષ વધામણાં ।

તેમજ વળી બાવણકૃત કાદમ્બરીમાં:—

જીઠી ઇન્દ્રાયુધનિ ત્યાવ્યુ; ક્તાર્યુ પદ્મણ ।

(કેશવલાલ ધ્રુવની આવૃત્તિ, પૃ. ૮૮, પં. ૫).

વ્યાખ્યાન ૪.૩ું

(ખંડ ૨ જો.)

ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ અને વિકાસ.

ગુજરાતી શબ્દોની વાગ્યાપારજનિત ઉત્ક્રાન્તિનું નિયમન કરતા વત્તર્ગો

ગુજરાતી અને અન્ય ભાષાઓમાં કેટલેક અંશે સમાન ઉત્તર્ગો પેદા વર્ગ લેવા ની, એટલે અંશતઃ ગુજરાતીના જ વિશિષ્ટ વત્તર્ગો છતાં કાંઈક સ્વરૂપભેદથી અન્ય ભારતીય ભાષાઓમાં પણ પ્રવર્તતા હોય હેવા વત્તર્ગોની, ચર્ચા હવે આરંભું છું. આ વર્ગમાં એક જ મહત્વના ઉત્તર્ગની ચર્ચા કરીશ.

ગુજરાતી શબ્દોમાં લઘુપ્રયત્ન હું સ્થાન એ હેનો વિષય છે. ગુજરાતીની સાથે હિન્દીમાં પણ આ ઉત્તર્ગની પ્રવૃત્તિ છે, પરંતુ માત્ર અમુક અંશે જ; કારણ કે ગુજરાતી હમારે નો હ લઘુપ્રયત્ન છે પરંતુ હિન્દી હમારા માં શુરુપ્રયત્ન હ છે. શુરુપ્રયત્ન અને લઘુપ્રયત્ન હ ઉચ્ચારોની પાણિનીય શિક્ષા માં દર્શવિલા કળ્ય અને ઔરસ્ય હ ઉચ્ચારો સાથે તુલના હું પાછળ કરી ગયો છું (પૃષ્ઠ ૬૫ અને ૫૪ ૧૨૪ જુવો) હ ઉચ્ચારના આ બે પ્રકાર એથી પણ પ્રાચીન સમયથી આદ્યા આબ્યા છે એ સ્પષ્ટ છે, જે વાતનું સાક્ષ્ય શ્લોકપ્રાતિશાલ્ય પટલ ૧, ૧૮ માં નીચે પ્રમાણે મળે છે:—કળ્યોડકારઃ પ્રયમપચ્ચમૌ ચ દ્વાષ્માણૌ (બીજો પાઠ કળ્મણમ્) કેચિદેતા ડરસ્યૌ । આ વિષે ઉચ્ચાર કહે છે.—પ્રયમોહકારઃ પચ્ચમૌ વિસર્જનીય. एतौ चोष्मणां मध्ये कण्ठस्थानी वेदितव्यौ । केचिदाचार्या एतौ हकारविसर्जनीयौ उर-स्थानाविच्छन्ति ॥] પરંતુ, હ દર્શાવવાનો નિયમ સ્વીકારાયલો છે—પછી એ હ શુરુપ્રયત્ન છે કે લઘુપ્રયત્ન છે એ જુદી વાત છે—માટે હું આ ઉત્તર્ગને ક વર્ગમાં ન મૂકતાં ય વર્ગમાં મૂકું છું. આ બાબતમાં મરાઠી ભાષા ગુજરાતી અને હિન્દીથી અલગ પડે છે; હેમાં કામચે જેવા શબ્દોમાંથી હ કાઢી નાખવામાં આવે છે અને કવચિત્ બાઘી, બાઘાસ, તુઘી, તુઘાસ હેમાં તેમ મૂળનો જ સયોગ જળવી રખાય છે; કવચિત્ વિશ્વિષ્ટ રહે છે જેમકે ઘહીજ, ઘહીમ, તહાન (તુળ્લામાંથી), તહાન (ચુલ્લામાંથી) પહિલા ઇલાદિ (પણ ગુજરાતીમાં—ઈલન, ઈલમ, ઈલું ઇલાદિ છે); અથવા વળી કઠ્ઠાક હકારને છેક શબ્દને છેડે હઠાવવામાં આવે છે, જેમકે મોઠા (મ) મહાન (સં.). આ વાતમાં હિન્દી પણ ગુજરાતીથી અલગ પડે છે અને હને વિશ્વિષ્ટ રાખે છે જેમકે ઈલુને સ્થાને પહિલા ઇલાદિ; અને આ ઘટના હિન્દી બોલનાર પ્રજાના મજબૂત શરીરનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે, કારણ કે હને શબ્દના આદિ ભાગ તરફ ખસેડવાથી અને બંજન સાથે જોડવાથી હેનો ઉચ્ચાર લઘુપ્રયત્ન અવશ્ય બને.

હવે આપણે ખાસ ગુજરાતીને જ માટેના ઉત્તર આપિએ.—
ગુજરાતી શબ્દોમાં હના સ્થાન હ તથા મિત્ર ભિન્ન વાગ્યાપારજન્ય અવસ્થાઓ
વિશેના ઉત્તરોનું કથન પ્રાપ્ત કરેછે —

ઉત્તર ૧.

(ક) સ્થાનફેર.—શબ્દના કોઈ પણ ભાગમાં, સંયોગના અંગરૂપે કે
અસંયુક્ત દશામાં સ્વતન્ત્રરૂપે કે મહાપ્રાણ સ્પર્શ વ્યંજનમાં પ્રાણદાયક તત્ત્વ
રૂપે, રહેલો હ,

(બ) બહુશ્વ ખરીને શબ્દના આદિ તરફ જાયછે,
અથવા (બા) (કર્ચિત) શબ્દના અંત તરફ જાયછે.

ટિપ્પણ્ય:—અસંયુક્ત હ સંસ્કૃતમાંથી હ રૂપે આવ્યો હોય અથવા સ્પર્શ
મહાપ્રાણ વ્યંજનનું વાગ્યાપારજનિત રૂપાન્તર હોય: જેમકે:—

સં.	પ્રા.	ગુજ.
વહન	વહણ	વ્હણ
કફોળિ	કફોળી	કફોળી, વફોળી

આ હ, સ્થાનાન્તર પામીને, નજીકમાં નજીકના અક્ષર સાથે કાં તો
સંકીર્ણ અથવા તો સંસૃષ્ટ રહેછે.

(ગ) મૂળ શબ્દમાં, કે અવાન્તરરૂપમાં, હ હોય જ નહિ ત્યાં આગતુક
હ પ્રક્ષિપ્ત થાયછે.

અહિં પણ હ કાં તો સંકીર્ણ અથવા તો સંસૃષ્ટ રહેછે.

(ગ) મૂળ શબ્દમાં રહેલો હ છુપ્ત થાયછે.

આ હ સંયોગનો અંશ હોય, કે સ્વર સાથે સંકીર્ણ હોય, કે પછી સ્પર્શ
મહાપ્રાણ વ્યંજનના અનુપ્રાણનતત્ત્વ રૂપે હોય. આ હેતુના પ્રકારમાં એ
મહાપ્રાણને સ્થાને હેના વર્ગનો અરૂપપ્રાણ શુદ્ધરૂપે તરી રહેછે.

ઉદાહરણો.—

(ક)—હનું સ્થાનાન્તર (ક)—(બ)—(સંસૃષ્ટ દ્વય)
(મૂળ સંયુક્ત દ્વયમાંથી)

સ	પ્રા કે અપ.	ગુજ.
સ્ફર્ણકં	સ્ફર્ણક	ન્દાનું
પાર્શ્વિ	પશ્વી	પ્દાની

૧. ફળનો જહ થવાની ચર્ચા કરતાં શિ હે ૮-૨-૫૫ એ સૂત્રમાં ઉદાહરણોમાં
સંજ્ઞ એક જ આપેલ છે, અને ૮-૨-૭૮ ઉપરથી કોઈ એક માની શકે કે પૂર્વ કે પર

પ્રત્યયક*	પળ્લવડ	પ્લાનો
કૃષ્ણ	વળ્લુ	વહાન
ચયમ્	તુમ્હે	ત્હમે
યુષ્મદીયક	તુમ્હારડ	ત્હમારં

(મૂળ સાદા (અસંયુક્ત) હકારભાષી)

પ્રાણુળક	પ્રાહુળડ	પ્હહ્ણો
મગિની	મહિળી	મ્હન
વધયતિ	વહર	વ્હ
વહતિ	વહર	વ્હ
વેધ	વેહુ	વ્હે (=ઉદ્)
(ત્વદીયકં)	ત્વહારડ	ત્વાડ
(મદીયકં)	મદારડ	મ્હારું
વિતત્તિ:	વિહત્તી	વ્તેય
મહત્ (+ક) (મહત્કં) મહન્તવ		મ્હોટ્
	મહિલડ (વેસ્ય)	મ્હલ
શિથિલક	સિહિલડ*	સ્હલું
વલ્લમક	વળ્લડ (વલ્લમડ, વ્હલડ)	વ્હાલો
વલ્લમ	વળ્લુ	વ્હાલમ, વાલમ

અમે લેવો જ સંયોગભાષી હુમ્મ થાય હેવા વ્યવહારમાનો એક હોયને, લળ્લ એ રૂપનું અસ્તિત્વ જ ન હોય પરંતુ ૮-૨-૭૭ મા સંયોગના પૂર્વ અંગ વરીકે રહેલા જનો લોપ દર્શાવ્યાછે, અને સાક્ષાત્ લળ્લને જ શ્લોપના ઉદાહરણરૂપે આપેલછે આથી હેડ જણાયછે કે સળ્લ અને લળ્લ બંને શબ્દો સ્વીકારાયવા છે, સમયમાત્રે યથાદર્શન હોય અને એ પણ કવચિત્ વારા ફરતી (વર્ણયોગ)—જેમકે દ્વાર-દાર-વાર જે નિયમ ૮-૨-૭૮ ઉપાની વૃત્તિમાં આપ્યાછે તે અર્થે પણ લાગુ પડી શકે છે લળ્લને પ્રયોગ કર્તુરમજરીમા પ્રત્યક્ષ ઉપલબ્ધ છે, લળ્લમ્ પ્લાણપોત્તં । વિસુણદિ તણુલટ્ટીચમિમ લાગિમં જ ॥ (અક્ ૨, શ્લો ૨૪) એ જ નાટિકામા અન્યત્ર બે સ્થળે લળ્લ વપરાયેલું છે, ૩ ૨૮ અને ૪-૮

૨. સિ હ ૮ ૪-૪૩૪-લ્લુવો

૩ આ શબ્દની વિસ્તૃત અર્થા માટે પરિશિષ્ટ જ લ્લુવો, લ્હાં મ્હે મોડુની પક્ષાની રા કે હ ધ્રુવની દલીલોની ખરીક્ષા કરીને હેના ઉત્તર આપ્યાછે

૪ સિ હે ૮-૧-૨૧૫ અનુસાર સિહિલડ થાય પરંતુ યનો હ થવા વિશેનો સામાન્ય નિયમ એક નહિં તો બીજે સમયે પ્રવર્ત્યો હોવો જોઈયે, અને સ્હલુંનું મૂળ એ રીતે ઉત્પત્ત થયેલ રૂપમા જોળણ પડે એમ છે

વફોળિ;	વહોળિ	ઘઠ્ઠાળી, ઘટ્ટળી વિકલ્પે
લિખાનક	લિહાણડ	ઘ્હાણું
સંમુલકં	સમુહકં	સ્હામું

સંકીર્ણ હકાર

(મૂળ હકાર-સંયોગનો અંશશૂન)

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
ઉળ્લકં	ઉળ્લકં	હુતુ
ઘય	૫અન્હે, અન્હો	હમે-હમો
અસ્મદીયકં	અઘારડ	હમારું
ગ્રીમઃ	ગિમ્	ઘીમ ^૧

(મૂળ હકાર-અસંયુક્ત)

અધુના	અહુના (હરુના, હવણ)	હમણાં
ગર્દભકક	ગર્દહક	ગખેહો
ગર્દમકઃ	ગર્દહક	ગહો
માતૃદ્વં	૭માદ્વક (મહ્દવ, મહિઅર)	માહિયર
મહિષી	મહિષી (મ્હદ્ધી, મ્હદ્ધી)	મ્હાઈ
દૂદક	દ્દહક	ઘરો
સંપ્રહકઃ	સંપ્રહક	સઘરો (=સંઘ)
પ્રહણં	પ્રહણ	પરણ
પ્રહણં	ગહણુ-પયણ	ઘન (= નિશા)
ગોધૂસ.	ગોહુસ (ગોહંલુ, ગોહંવ)	ઘલ

શિવિલ એટલે “ટીકું”, “નરમ”; બે ટીકું કે નરમ હોય તે સ્હેલું હોય; આથી રહિલ એટલે “સરમ” એ સખ્દ અર્થદ્રષ્ટિએ પણ શિવિલમાથી પ્રાપ્ય છે.

ડૉ. સર રા. ગે. ભાંડારકર રહિલની યુત્પત્તિ મુલમમાથી અત્યવ ત્રિધિથી થયેલી દર્શાવેલ-હોમનાં ૧૫૧૫૫૫૫૫, પૃ. ૧૬૦ જુલો એ યુત્પત્તિમાં વિવૃત્ત ઝં તું કારણ પ્રાપ્ત થત નથી; પણ કૃત્રિમ રીતે કે ધસાડિયે તે બહી ખાત, પણ શિવિલમાથી મળતી સ્વાભાવિક યુત્પત્તિ ભેદાં એમ કરવાની અપેક્ષા રહેતી નથી.

૫ સિ. હે. ૮-૧-૧૦૬.

૧. “ઘીમ રમલી”, “ઘીમનો સાહ” એ વચરો હોવાથી ઉત્સવ સંબંધે ભણીતાં કે અર્ધ વસતને સ્થાને ઘીમનો પ્રયોગ છે.

૭ સિ. હે. ૮-૬ ૧૩૫

૮ મ્હ-ઘ-ઘ-ઘ.

ગમીરકં	ગમીરકં	ધેરું
ગોધા	ગોદા	ધો
અગ્રહક	અગ્રહકં	અગ્રકં (= દુઃકર)
ગૃહીતકક:	ગરિયલક (પચલક)	ધલો
કટાદિકા	કડાદિકા	કઢાઈ ^{૧૦}
(દેશ્ય) પુપ્પા	(પૂપ્પા-પૂદા; પૂઆ-પૂઈ)	પોઈ
(૨૫૨ી મદાપ્રાણુમાં અનુપ્રાણુન તત્ત્વ રૂપે રહેલો દ્વાર.)		

અપ્પાદશ	અટ્ટારહ (અઢારહ, હઝાર)	હરાઢ (અપ્રયમધી)
વાન્ધવ:	વાન્ધવુ	માણ્ડુ
જરઠ:	જરઠક, (ગરઠક, ગરઠો) ^{૧૧}	પરઠો-વયઠો
સૌરમં	(પરખારું સૌરમ)	સોઢમ ^{૧૨}
(દેશ્ય)	બોઝરી (= અન્નાવરણં)	હાંજરી
(દેશ્ય)	બોઝુળ (કં)	હોઝળું, હોયળું

[દેશીનામમાલા ૧, ૧૫૫ માં બોઝુળું=ઉત્તરીયમ્ એમ આપ્યુંછે. વર્ગ ૮-૭૨ માં હોરણં શબ્દ વગર અર્થમાં આપ્યોછે. જો આ બીજા શબ્દને હોયળુંના

૯. વસન્ત વિલાસ (વિ. સ. ૧૫૦૮) સરખાવો.

હમ દેશી રિદિ કામની કામિની કિનરકંઠિ । નેહગહેલી અ માનિની માનની મૂકહ ગંઠિ ॥
નેહગહેલી-સ્નેહથી પ્રેમલી-એકથે યેશી; સં. પ્રસન્ન=આનંદ એ સરખાવો.

કાન્હડે-પ્રવચ્ચ (વિ. સં. ૧૫૧૨) હેમાં પછુ સરખાવો,
રાઝ કર્ણદે ગહિલુ થયુ (ખંડ ૧, ક્ષી ૨૭).

આખ્યાન ૪ યાના ખંડ ૧ ના આદિ ભાગમાં મ્હે ધલોતી ગૃહીતઃમાંથી ઘણો, ઘણો એ ક્રમે દ્વારા બ્યુત્પત્તિ બતાવીછે. (પૃ. ૧૨૬ જુલો). હેનો આ નવા પૃથક્કણ સાથે વિરોધ થતો માનવાનો નથી. બને વિરોધો સંભવેછે. ગુજરાતીમાં જ પ્રત્યય છે તે સરૂપ જ પ્રત્યયને સ્થાને આવતા અપભ્રંશ દુલ્ભ પ્રત્યયમાંથી ઉદ્ભવેલો ગણી સકાય. (સિ. હે. ૮-૪-૪૨૯).

૧૦. (સ) કય્ (પ્રા.) કદ્માંથી નહિ; કારણ કે કઢાઈ તળામાં વપરાયછે, કઢવામાં નહિ; (વપ્=કાળજું, કઢવું).

૧૧. પૃ. ૧૦૭, નોટ ૫૪ માં અવતરણમાંનું ઉદાહરણ જુલો; ત્યાં આ ઉમેરી સકાય;—ગરદા માર્ડવાપ ધરિ હોઈ (માંડજુલ સ્વર્માગદકવા; નકલની વારીખ વિ. સં. ૧૫૭૪)

૧૨. રનો ॥ યથેા; પછી દ્+દ્=ઢ; મમાંથી અવરિષ્ઠ રહેલા બંને વ ધધને પછી મ યથેા

મૂળ શબ્દ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે તો આ ઉદાહરણ બાદ કરવું પડશે. પરંતુ અર્થ ભક્ષમાં રાખતાં (ઉત્તરીય, એટલે કે શરીરપર હોડવાનું વસ્ત્ર, ત્રિશિષ્ટ અર્થમાં, વસ્ત્રના જેવા સામાન્ય અર્થમાં નહિ), અને ગુજરાતીમાં હોડવું એ ક્રિયાપદ છે અને હોત્વમાં હ નથી પણ ર છે બન્હારે હોડવું ક્રિયાપદમાં હ છે એ દ્વિપ્રકારો બોલતાં, હ જોડવું પાળી વ્યુત્પત્તિ વધારે પસંદ કરું છું.

હોડવું ક્રિયાપદ નામ ઉપરથી જ થયેલું હશે; અથવા જોડૂ કે હેવો ધાતુ દ્વારા દેશ્ય ભાષામાં હશે.]

(ક)-(ખ)-શબ્દના અન્તમાગ તરફ જતો હ્કાર.

(મૂળ શબ્દમાં અસંયુક્ત હ્કાર).

સં.	મૂ. કે અપ.	ગુજ.
વધિતવં	વહિરવ (ફીધરં)	વીરું
પૃથુક:	પહુંકુ (પરેહુ)	પુંસ, પાંચ (વિકલ્પે)
પ્રત્યભિજ્ઞાન	પહિજ્ઞાન ^{૧૩}	પીછાળ, પિછાળ
અભિજ્ઞાન	અહિજ્ઞાન (અહિનાળ-અહજ્ઞાળ) ^{૧૪}	અંધાળ

અપવાદ:—

પૃથુકા: પહુઆ (પહુવા)
(અહિં હ અચલિત રહે છે.)

૧૩ પહિજ્ઞાન (અત્યય); પહિજ્ઞાળ (દ્રુતતર અકારલોપ); પહજ્ઞાળ (દ્રુત અન્તપ્રતિ અપસરણ); પીછાળ.

હિન્દીમાં પેછાળ છે; ડૉ. બાંકીમચંદ્રનાં ભાષાશાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૧૬૦ મુજબ. એએ. પહિજ્ઞાળ (ના) હિન્દી માને છે.

૧૪ હસ્ત મળાને 'ધ' બને છે; કમપટના આ છે —અનુનાસિકત્વયુક્ત દ દ્રુત્ય ને એ અનુનાસિક દ ('દ') બને છે અને દ-હ નો પ થાય છે. અને એ રીતે 'ધ' થાય છે. (નીચે અનુનાસિક વિશેષો તરફ જુઓ).

નીચે સખેલા ગ્રંથોમાં આ શબ્દ અહિનાળ રૂપે મળે છે:—

(અ) કૃષ્ણભગ્ની કૃત સિત્તાહરણ (વિ. સં. ૧૫૨૬)

રામ મળદ અહિનાળ ઝલ્લવીદ સીતતળાં ય સાનાં;

(બ) વિમલપ્રવચ્ચ (વિ. સં. ૧૫૬૮);

एणि परि मोढया अहिनाण (૯-૨૯);

(ડ) શીલવતીને રાસ (વિ. સં. ૧૭૦૦);

(૧) અહિનાળી વિદુનામની (ખંડ ૫-૨-દુહા ૧);

(અહિં અહિનાળી સ્ત્રીલિંગ છે).

ટિપ્પણી:—

(૧) ઉપર આપેલાં ઉદાહરણોમાં જણાશે કે સામાન્યતઃ મૂળ શબ્દોમાં હ ખીજી શ્રુતિમાં હોયછે; પરિણામે, આદિ ભાગ તરફ જવાથી, અવસરતઃ આજ શ્રુતિ સાથે સંયોગરૂપે અથવા સંકીર્ણ ઉચ્ચારરૂપે મળી જાયછે. અપવાદો માત્ર આટલા છે:—

ગરહરહ, ગહુ, માહરુ, કઢાહી, હોરમ.

(સમ્રહ અને ભમ્રહ એ માત્ર આભાસતઃ અપવાદો છે, કારણ કે સ અને જ, ઉપસર્ગ અને નમર્યક તરીકે આદિમાં મૂકેલા હોઈ છૂટાં પાડી સકાય હેવાં તરવે છે, અને ઉભય શબ્દમાં પ્ર આજ અક્ષર છે. એમ છતાં પણ જો સમ્રમ શબ્દને એકટો લઈએ તો હ આજશ્રુતિ પર્યન્ત ન જઈ સકવાનું કારણ રપષ્ટ છે. ગ્ વર્ણમાંજ હ પકડાઈ રહેછે કારણ કે એ બંને (ગ્ અને હ) વચ્ચે વાઝ્યાપારગત સારૂપ્ય રહેલુંછે, અને એથી હેની આગળ જવાની ગતિનો નિરોધ થાયછે.)

આ શબ્દોમાં હ પ્રથમ શ્રુતિ પર્યન્ત જતો નથી, પરંતુ દ્વિતીય શ્રુતિમાં જ સપકાઈ રહેછે અને ત્યાં સ્થિર રહીને એ શ્રુતિના મૂળ અક્ષરમાં સ્વીર્ન બનેછે; અને એ રીતે દ્વન્હનો, ઘ્, દ્વન્હનો, ઢ્, રન્હનો પણ ઢ્, અને ન્ નો અવશે દ્વન્હ એટલે હિ બનેછે.

(૨) વજ્રહ અને ગરહ એથી બૂદી અવસ્થાને પામેછે; હ પ્રથમશ્રુતિ બૂદી પ્રયાણ કરીને ઘ્ની સાથે મળીને જ્ઞ, અને ગ્ની સાથે મળીને ઘ્, બનેઢે. કારણ એ છે કે ઉભય પ્રસંગે હની સાથે વાઝ્યાપાર દૃષ્ટિએ એટલે સ્વત્તમાં કે પ્રયત્નમાં કે બને બાબતમાં નિકટતમ સારૂપ્ય ધરાવનારા વર્ણથી દ્વન્હ આકર્ષણ અને પ્રસન થાયછે. આ રીતે એ ધટનાની આભાસિક અસમાનતાનું કારણ સમજાયછે.

(૩) બીજી લક્ષ્યોગ્ય તત્ત્વ એ છે કે જ્યાં જ્યાં હથી થયે તો ઘટ-
સંયોગ હોય છે ત્યાં ત્યાં જ ના સ્થાનફેરની સા-
થે સંયોગનો પૂર્વસ્વર દીર્ઘ બને છે; સ્ફૂર્ણ-નદ્ધન-
સ્થાનફેર થતાં પૂર્વસ્વર દીર્ઘ બને છે
પરંતુ જ નિર્વલ્લભયોગમાં રહેલો હોય તો હા-
થરિણામ થતું નથી. અહો-હમે; હામે નહિ.

મહારા ગયા વ્યાખ્યાનમાં (વ્યાખ્યાન ૩૭માં), વાઙ્મયાપારગત રૂપે
અને ફેરફારોનાં નિયામક સામાન્ય તત્ત્વોના નિર્ણય સમયે, તુલ્યમાત્રાપરિમાણ
એ નામથી આ ઘટનાનો પરામર્શ કર્યો છે. (૫૪ ૯૯ શ્રુતો)

પ્રાકૃતોમાં અને વિશેષતઃ અપલ્લભ્યમા આ પ્રકારના હયુક્ત સંયોગો-
માંના ધણીખરા નિર્વલ્લભયોગ દત્તા. નીચે આપું છું કેવી પંક્તિઓમાં સંયોગથી
પૂર્વે રહેલી શ્રુતિની માત્રાસંખ્યાથી આ વાતનો પુરાવો મળે છે:—

દિક્વિચ બચાઘ વતુ

(સિ. દે. ૮-૪-૪૩૪.)

પ્રાચીન શુબરાત્રીમાં પણ આ નિર્વલ્લભયોગ તત્ત્વમયજામાં પણ દૃષ્ટિગોચર
થાય છે, જેથી એ જાણીને, એટલા પૂરાતા, તદ્દવ
જાણી સકાય.—

જુની શુબરાત્રીમાં તત્ત્વ
જાણીમાં પણ નિર્વલ્લ-
ભયોગનું અવિષ્કાર

સમ્યક્ષ્મિ દરિ રમિ રમિ

ચંદ્રાક્ષ્મિ ગોપી મધ્ય નાચિ

જાવો સોદિ ગ્રહજ્વારી

(પદ્મનાભની એક કૃતિમાંથી; નકલ વિ. સં. ૧૭૧૫ માં લખાયેલ;
ગુજરાત શાસ્ત્રપત્ર, પુ. ૧૨, મે.)

અહિં મધ્યમાંના ચૂ લઘુપ્રવલ્ન છે એટલે જ નિર્વલ્લભયોગ છે. પરંતુ
આપણી પ્રસ્તુત ચર્ચાને ઉપયોગી ઉદાહરણ ગ્રહજ્વારીમાંનો નિર્વલ્લભયોગ જ
છે, કારણ કે જો સમજાવેલો માન્યે તે આ પંક્તિની માત્રાઓની ગણના
પર્યાપ્ત નહિ નીવડે. આજે પણ ગ્રહજ્વારીમાં જોતો લોકિક ઉચ્ચાર નિર્વલ્લ
થાય છે, અને યોગ્યપણેના સમારંભમાં નાજરનીઓ ગાય છે તેમાંના એક
ગીતમાં હવે જ નિર્વલ્લભયોગ માલુમ પડે છે.

“ગ્રહજ્વાર ટોપો ક્યાં જરી”;

“લોલી ટોપી ગ્રહજ્વાર ગ્રહ મરી.”

લીમકવિકૃત હરિલીલા (હસ્તલિખિત ગ્રંથ વિ. સ. ૧૫૭૪ માં ઉતારેલી,
કલા ૮માં નિર્વલ્લભયોગનાં કેટલાક ઉદાહરણો પૂરા પાડે છે:—

(૧) મળદ પ્રલ્હાદ અહં એક સૂત્ર ।

તહો મળુ તે કસૂત્ર (કડી ૩૨)

(૨) સુણ ઉપદેશ કહુ'તહા સેદ । (કડી ૩૩)

(૩) શીલ અહારી માનદ નહી (કડી ૪૮)

(૪) મળદ પ્રલ્હાદ કહુ એક વાત (કડી ૫૧)

(૫) ગિદ તહારૂ સાચુ સહી (કડી ૫૮)

આ ઉદાહરણોમાં કાળા અક્ષરછે તે સંયોગો નિર્વલસંયોગ છે એ ચોખાષ ઇંદના સ્વરૂપથી સમજાશે.

। વિરુદ્ધ પક્ષે એ જ અન્યમાં (એજ કલામા) પ્રલ્હાદ શબ્દનો લ્હા ને સખળ સંયોગ ગણીને કરેલો પ્રયોગ પણ ઉપલબ્ધ છે:-

તેહની નીતિ મળદ પ્રલ્હાદ (કડી ૨૬)

મળિ પ્રલ્હાદ ચિતા અવવારિ (કડી ૫૨)

૧૫ કિહાં તાહારુ સ્વામી પ્રલ્હાદ (કડી ૫૪)

મનસા હરિ ધ્યાઈ પ્રલ્હાદ (કડી ૫૮)

આથી હેતું જણાયછે કે આ પ્રકારના સંયોગોનો કવિની માત્રાબ્યવસ્થાની અનુકૂળતાને અનુસાર, સખળ કે નિર્બળ સંયોગ તરીકે કાવે તેમ પ્રયોગ કરવામાં આવતો છતાં પણ મ્હે ટીકેલાં ઉદાહરણોથી જણાયછે કે એ પરિસ્થિતિ નિર્બળ સંયોગના પ્રચારનો પુરાવો આપેછે.

[હિમચન્દ્રે પ્રાકૃતમાં અને સંસ્કૃતમાં પણ રૂ અને હ વાળા સંયોગોના વિષયમાં આ છૂટને સંમતિ આપીછે. છન્દોનુશાસન ૧-૬ અને એ ઉપરની ઘૃત્તિ જુવો. સંપૂર્ણ ચર્ચા માટે આ બ્યાખ્યાનમાં ત્વર્ગ ૧૭ ઉદાહરણ ૧૩ નીચેનું દિગ્ગણ જુવો.]

(૪) હના શબ્દઆદિ તરફ ખચી જવાના આ બ્યાપારનાં ચિહ્નો

પ્રાકૃતમાં સાધારણ નિયમે પ્રાકૃતમાંછે. સાધારણ નિયમ હોયો છે કે પ્રાકૃત હ અન્ત તરફ ખસેછે; પરંતુ તમાં હ અન્ત તરફ જાયછે.-સ્તાનં-જ્ઞાનં; કૃષ્ણ:-ગુજરાતી ધટનાના પુર સર કહો; સ્વપ્ન-સ્વહં-સ્વહં; અસ્મદ્-અમ્હે; યુષ્મદ્-૩૫ દેઘાલ અપવાદો છે.

૧૫ આ પક્ષિમાં કિહા અને તાહારુ શબ્દોને કપ્પા અને લ્હા વાચવાનાછે; એ છન્દના બધારણથી જણાયછે. દ્વારયુક્ત પદોની યિચિલ બેડણીથી જ નેષયે એથી વધારે પદો હોવાનો આશાસ થાયછે. આ વસ્તુની વિશેષ ચર્ચા માટે થોડા પૃષ્ઠો પછી આવતી સ્તુત્રપ્રવચ્છકાર અને પ્રાણવનિ વિશેની ચર્ચા જુવો.

એમ ન હોય તો સંવૃષ્ટિ થાય, જેમકે વધિરકઃ-ચ્છરો; મગિની-ચ્છન; ઈલાદિ. સંવૃષ્ટિને યાન્ત્રિક (mechanical) મિશ્રીકરણ જેવી અને સંચરને રાસાયનિક સંયોગ જેવો ગણી સકાય, જેમાં સંયોજક વિદ્યુત્પ્રવાહ કે દેવી ઝાંઝક સામગ્રી સમૂહ ઉપસ્થિત થતાં એ દ્રવ્ય-સંવિલય પ્રાપ્ત થાયછે.

મુષ્, મધ્, ઘમ્, અને ઘહ એ રૂપે હોવા બેઠયે એમ તેઓ સૂચવેછે. મહાપ્રાણુ ધાતુ વ્યંજનનો સાક્ષાત્કાર કરાવતાં (જમૌત્સીવ (ગુપ્), જમાન્ત્સીવ (વન્) અને હેવાં વ્યાકરણ-સિદ્ધ રૂપોથી થતા સૂચન ઉપરાંત, પોતાના મતનાં સમર્થક, વિરોધ કરાવેલા આ પ્રમાણે બતાવેછે:-

(જ) મૂળભૂત ધાતુ મહાપ્રાણુને સ્થાને ટીક ભાષામાં હમેશાં અધાતુ મહાપ્રાણુ આવેછે: (સં.) જમ્, (ટી.) *Nefos* (નેફોસ્); (સં.) બ્રાતર, (ટી.) *Frator* (ફેટર); (સં.) થર્સો, (ટી.) *Tharsos* (થર્સોસ્); (સં.) મધુ, (ટી.) *Methu* (મેથુ).

(ઝ) એ જ પ્રમાણે લૅટિનમાં સંસ્કૃત મરતિનું *Pero* (ફેરો) બનેછે; જતિનું *Tuam* (કુઅમ્); ઇત્યાદિ.

(ટ) વળી, લૅટિનમાં, મૂળ ધાતુ મહાપ્રાણુનો આદેશભૂત અધાતુ મહાપ્રાણુ, જે પદોની વચ્ચે, અદ્યપ્રાણુ ધાતુ બનેછે; (સં.) જુમ્, (લૅ.) *hi* (હિબિ); (સં.) રુબ્ર, (લૅ.) *rubros* (રુબ્રોસ્); (સં.) ઇબ્ (ઈબ્ મૂળરૂપ) (લૅ.) *ibi* (ઈબિ); (સં.) જમ્, (લૅ.) *nebul* (નેબુલ્).

(દ) વિપરીત ક્રમે મૂળ મહાપ્રાણુ (ધાતુ)નો આદેશભૂત લૅટિનમાંનો અધાતુ મહાપ્રાણુ સંસ્કૃતમાં પોતાના આદેશ તરીકે અદ્યપ્રાણુ ધાતુ વ્યંજન પ્રાપ્ત કરે છે: લૅ: *for-es* (ફોરિસ), સં. દાર; લૅ. *fortis* (ફોર્ટિસ્), સં. દહ; લૅ. *of-fendi-mentum*, (ઓફ્-ફેન્ડિ-મેન્ટમ્), સં. વળ:

આ ઉપરથી તેઓ નિર્ણય કરેછે કે દહ, દાર, વળ એ શબ્દો મૂળ પૂઠ, ખ્વાર, મળ્ હોવા બેઠયે; અને ગૂઠ્, છૂઠ્, વૂઠ્, દમ્, દહ્, ઇત્યાદિ શબ્દો મૂળ વૂઠ્, છૂઠ્, મૂઠ્, ઘમ્, ઘહ્, હોવા બેઠયે: આ શબ્દોને તેઓ નીચેના મુદ્દાપીય શબ્દો સાથે સરખાવેછે: ગ્રીક *gredus*, (ગ્રેડસ) અંગ્રેજી *groed* (ગ્રીડ); ગ્રી. *bindan*, (બીડન) *bieten* (બીટન); જર્મન *binden* (બિન્ડન); આર્મે. *davol* (ડેવલ), ગ્રી. *dags* (ડૅગ્), અં. *day* (ડે); અને આ શબ્દોના આદિવર્ણો મૂળભૂત ધાતુ મહાપ્રાણુના પ્રતિનિધિભૂત આદેશરૂપ છે.

મુષ્, મળ્ ઇત્યાદિ અને *ghreedan*, *bhinden*, ઇત્યાદિ હેવા સાક્ષાત્ પ્રયોગો હા. ગુણે જતાની આપે નહિ ત્યાં સુધી તે હેમના આ મતને, વધારે સારો ખુલાસો: પ્રજળ આધારને બલાવે, કેવળ એક વર્કે બહુનો પડે એ સ્પષ્ટ સંધિકાર્યથી થતા હ છે. એ ગમે તેમ હોય, પણ જમૌત્સીવ, જમાન્ત્સીવ જેવાં આદિ તરફ જઈને દેખીતાં અપવાદભૂત રૂપોની ઉત્પત્તિનું વધારે સારું કારણદર્શન આવવર્ણમાં મળેછે. મહે દર્શાવેલ નિયમથી થઈ સકેછે—એટલે કે પૂ વગેરેના અન્તર્ગત હતું આદિ તરફ વિચલન અને આજે જ વગેરે વર્ણો સાથે સ્કર વિધિથી હેને સંવિલય થતાં જ વગેરે વર્ણોની નિષ્પત્તિ, એ નિયમથી થઈ સકેછે.

દ્વિતીય અને માણ્ડ જેવા બિન્ન પ્રકારોના ખુલાસો આ વાતથી થશે. એ સંયોજક નિમિત્તો ડિયાં છે તે સૌથી કાઢવું કાઠ વખત દુષ્કર અને છે. પરંતુ વ્હાળુના ઉચ્ચારણ માટે પ્રયત્ન કરતાં જ હેમાં રહેલી વાગ્વ્યાપારગત

અત્યંત સૂચક તત્વ એ છે કે કુપ્, વન્, ઇત્યાદિમાં અન્નપ્રાણ વેપ વળેના મહા-પ્રાણ વેપ વળે, અન્ન મહાપ્રાણ વ્યંજન અલ્પપ્રાણ બને ત્યારે જ, યદિ સકે છે અમાન્તસીત ઇત્યાદિમાં અન્ન ધ્વનો ત બને ત્યારે જ આલ ધ્વનો મ યદિ સકે છે. આ પ્રમાણે આલ વર્ણનું મહાપ્રાણત્વ સ્વતંત્ર રીતે નથી થતું, વસ્તુતઃ એ ધટના અન્ન-વર્ણના પ્રાણવનિના લેપને જ વરાવતી છે, અને સીત્ વગેરે પ્રત્યયોના સ્ના સાંનિ-ધ્યથી વ વગેરેને ત વગેરે રૂપો પ્રાપ્ત કરવાની વાગ્વ્યાપાર દૃષ્ટિએ ફરજ પડે ત્યારે એ લેપ અનિવાર્ય છે. અન્ન વર્ણમાંથી નીકળીને પ્રાણવનિ આલ વર્ણમાં ભળે અને એથી જ આલ વર્ણ મહાપ્રાણ બને છે એ વસ્તુસ્થિતિનું પૂર્વોક્ત ધટનાથી સ્પષ્ટ સૂચન થાય છે.

સુષ્, મન્, ઇત્યાદિ પુરાણા Indo-European (આર્ય ભાષાના) ધાતુઓ વિશેના આ સિદ્ધાંત ડૉ શુલ્કેએ નવો યોગ્યો નથી, પરંતુ પ્રાચીન પડિતોને અનુરોધે સ્વીકારેલો છે, એમ માનવાને અવકાશ છે. ઝેકઝેનેક (શિષ્યોપયોગી વૈદિકવ્યા-કરણ પૃ ૫૫ પૃ. ૩૯ મે) ધાતુઓના આદિ વ્યંજનોના આ મહાપ્રાણવને અન્ન-વ્યંજનમાંથી હ્રસ્વ થયેલા પ્રાણવનિના સંરક્ષણોપાય તરીકે સ્વીકારે છે, એ વાત પ્રથમ દૃષ્ટિએ ગદારા મતનું સમર્થન કરતી જણાયે; પરંતુ એ ક્યન ઉપરની હેમની ટિપ્પણ ૧ વિકલ્પ મતનું સૂચન કરે છે; હેમાં તેઓ જણાવે છે કે એ ધટના વસ્તુતઃ હ્રસ્વશના પૂરણ રૂપ નથી પરંતુ, એક જ પદના આદિમાં અને અન્તમાં ઉચ્ચત્ર પ્રાણવનિ હોય તે સ્થિતિ ટાળવાની જતિને લીધે હ્રસ્વ થયેલા મૂળ આલ પ્રાણવનિનું પુનરુચ્ચવન છે; અને એથી, તેઓને મતે, અન્ન પ્રાણવનિ હ્રસ્વ થતાં આલ પ્રાણ-વનિ પાછો આવી રહે છે. એથી, ૩૬ મતનો અસ્વીકાર કરીને બીજાઓએ માની લીધેલા આલ પ્રાણવનિનું ઉપર પ્રમાણે કારણ દર્શાવવામાં કદાચ ગદારા પર પાર્શ્વક પ્રવર્તીવવાનો હોય મૂકાયો. પરંતુ ગદારા મતની તુલના હેની યોગ્યતા તપાસીને કરવામાં આવશે, પૂર્વમંદને અને ૩૬ મતના આસંગ માત્રને આધારે નહિ, હેવી આશા રાખી.

હું આ પ્રમાણે મત રજૂ કરીશ માતૃમૂલ આર્ય ભાષામાં નીચે આપુણ હેવા અન્યેન્ય વિશિષ્ટ ધાતુગણ હતા.

(ક) ધ્વ (હ્) જેવા ધાતુઓ; જેનું જવાન જેવાં રૂપોથી સ્પષ્ટ સૂચન થાય છે, કારણ કે ધાતુદશામાં આ લેપ મહાપ્રાણનું અસ્તિત્વ ન સ્વીકારાયે તેા અન્ન પ્રકારે એ રૂપોનું ઉપપાદન યદિ સકતું નથી. તે ઉપરાંત આર્ય ભાષાના શબ્દો વચ્ચેના વાગ્વ્યાપારસિદ્ધ સંબંધની કસોટીથી સતોષકારક જણાતા ધાતુઓ, અને

(ખ) કુપ્, વન્, ઇત્યાદિ ધાતુઓ જેમાં હું મ્હું છું તે પ્રમાણે, અમુક પ્રસંગોએ પ્રાણવનિને શબ્દના અન્તમાંથી આદિ પ્રતિ લઇ જવાના નિયમને અનુરોધે જ માત્ર, આલ વ્યંજન સ્વર્ગ લેપ વ્યંજન બને છે, અને મૂળ ધાતુ દશામાં હોવા આલ લેપ વ્યંજન નથી હોતો

અશક્યતાનું અને તાત્કાલિક સંવિલય થઇને માણ્ટુ થવાની આવશ્યકતાનું જ્ઞાન થશે. અમૂજ અને ઘૂસે (સં. વુચ્યતે, પ્રા. વુચ્ચદ) — વુચ્ચ કાંદ નવ ઘૂસે (ધીરો ભગત) એ બે વચ્ચે જણાતો ભેદ લક્ષ્યોગ્ય છે: એક પ્રકારમાં હૂનો સ્થાનદેર અને સંકર થાયછે, અન્ય પ્રકારમાં હ કારને છાંડ્યા વિના ક્ષ એમનો એમ ટકી રહેછે; પરંતુ એક વાર જેવું હ નું નિર્વાસન અને આશ્રયાન્તર થાયછે કે તરત જ વ્ અને હ નો સંકર થાયછે, કારણ કે જુદા મધ્ય સ્થાનમાં રહેલો હોઇને લઘ્વજનું ઉચ્ચારણ મુશ્કેલ બનેછે.

મારવાડીમાં ત્યારો ને બદલે યારો છે તે ખરું; પણ એ વાતથી ગુજરાતીમાં ત્ત્વ સંસૃષ્ટિ દશામાં રહેછે એ પ્રત્યક્ષ વસ્તુસ્થિતિને બાધ નથી આવતો.

(૨) સ્વર જોડે (હનો સંકર).

વ્યંજનને સ્વર જોડે સંયુક્ત થવાનો એક જ માર્ગ શક્ય છે તે એ કે વ્યંજન સ્વરની પૂર્વે આવે અને એ રીતે બંને વર્ણો પરસ્પર સંવિલીન રહે; જેમ કે (સં.) અધુના—(પ્રા.) અહુના—હ્+મઠળા, હઠળા—(ગુજ.) હઠળા, હમળા. હમે, હમારું એ પ્રકારના શબ્દોમાં હ મૂકવાની પદ્ધતિને ઉતારી પાડવાની ઉત્કણ્ઠામાં કેટલાક સોઠા હોના લઘુપ્રવલ્ન ઉચ્ચાર વીસરી જઇને હોના ગુરુપ્રવલ્ન ઉચ્ચાર કરેછે એ અલખત બોલું છે.

[એક વખત કવિ નર્મદાશંકર^{૧૬} જ અને હને જોડીને કહ્યું હેવું અશક્ય રૂપ બનાવતા (અમે ઇલાદિ), જેમાં સ્વરને હની પૂર્વે મૂકીને સંયોગમાં અર્ધવર્ણ રૂપે લખતા. આ પ્રયોગમાં રહેલી અર્થહીનતા સ્પષ્ટ છે, કારણ કે અરધો (ખોડો) સ્વર એ વસ્તુસ્વરૂપે અને વાગ્યાપાર દૃષ્ટિએ એક અશક્ય વાત છે.]

ઉપરના નિવેચનથી સમગ્રાશે જે સંકર અવસ્થામાં હકાર એટલો બધો સંવિલીન થઈ જાયછે કે કેટલાક લોકો હને મહા-પ્રાણુ વ્યંજન રૂપે ન સ્વીકારતાં સંનિકૃષ્ટ સ્વરમાં બ્યાપતા—પૂરાતા માત્ર અનુપ્રાણુન રૂપે માની બેસેછે.

૨૧. ૨૧. કેશવલાલ કુવ હાલો મત કરેછે અને તેઓ હકારને પ્રાણવનિ કહેછે; (હેમનો વાગ્યાપાર, પરિશિષ્ટ ૨, પૃ. ૨૩-૨૪ જુવો.), અને તેઓ પ્રાણુયુક્ત અક્ષરની નીચે માત્ર એક બિન્દુ મૂકવાની સંમત સૂચવે-છે; જેમ કે, જ્ઞન, હમે ઇલાદિમાંના પ્રત્યક્ષ હને બદલે બેન, અમે ઇલાદિ. પરંતુ આપણે પેરું, સંજી, ઘો ઇલાદિ પ્રકારે જોમશું તો એટલેથી જ પ્રાણવનિ

૧૬ વિચારશીલ કવિના વિવેકબુદ્ધિ જણાવતાં કહેવું જોઈએ કે આગળ ઉપર હેમણે આ અર્થહીન સંજ્ઞા તથા દીધી અને પ્રાણુચ્ચાર દર્શાવવા સ્વરની નીચે સાંનિ-તિક બિન્દુ મૂકવાની રીત સ્વીકારી; અમે.

વાળા પક્ષમાંના દોષ વિશે આપણી ખાતરી થશે, કેમકે એ શબ્દોમાં ગૂની સાથે સ્ત્રીકૃત દશામાં હ નિઃસંશય હાજર છે, માત્ર પ્રાણજ્વલિ રૂપે નથી એ મતમાં સંગતિ જાળવવી હોય તો તો વેદ, ઈન્દ્ર, ધો હેને બદલે મેઘ, ગંધ, મો લખવું પડે,—પણ એટલે સુધી જવાને કાંઈ તૈયાર નહિ થાય^{૨૦} ૨૧ કેશવલાલ કુવ પોતે પણ નહિ

આ મુદ્દામાં રહેલા વાગ્ધ્યાપારતત્વો મૂકીને જે રીતે જણાય છે, તે રીતે આ પ્રાણોચ્ચારના ત્રણ સ્પષ્ટ પ્રકારો છે —

(૧) ગુરુપ્રયત્ન, હર્ષ, વહન, વહન ઇત્યાદિમાં.

(૨) લઘુપ્રયત્ન, હમે, હમાડુ, મ્હોડુ, મ્હેન ઇત્યાદિમાં.

અને (૩) અતિમન્દ, પ્રાણજ્વલિ—રૂપ, શબ્દના દૂરના, સ્વરભારરહિત ભાગમાં રહેલો લઘુપ્રયત્નહકાર, પ્રાણજ્વલિ દશામાંથી પસાર થઈને, ક્ષીણ થવાની સ્થિતિમાં હોય ત્યારે જણાતો, જેમ કે સરજનહાર—સરજનાર—સરજનાર

અર્વાચીન ત્તેનુ, ત્તેને, ન્હાનુ ઇત્યાદિ રૂપોને રથાને પ્રાચીન ગુજરાતી અન્યોમાં તેહનુ તેહનડ, નાહાનુ વગેરે રૂપો વપરાયેના છે. જે દેખાવમાં વધારે અક્ષરસખ્યાવાળા લાગે છે છતાં વસ્તુતઃ અર્વાચીન રૂપોના જેટલી જ માત્રાના છે, આ વસ્તુસ્થિતિની સામિતી છન્દોગ્રી કસોટીથી થાય છે એવડ નિષ્પત્ત થયેના રૂપોની મથાર્થતા આ ઉપરથી જણાય છે એક

પ્રાચીન અન્યમાંથી થોડાક ઉદાહરણે આપવાથી ગદારી આ ઉક્તિ સ્પષ્ટ થશે, એ

૨૦ જેઓ લઘુપ્રયત્નહકાર લખવાની વિરુદ્ધ છે તેઓ દાવી આપાતરમણીય હતી ન વાપરે છે કે જિલી, મ્હેન જેવા શબ્દોમાં જ, જુ એ વર્ણો એમના એમ ન રહી સકે, હેનુ જ, મ હેનુ રૂપાવર થતુ ભેદથી પ્રાણજ્વલિવાળા મતના પક્ષમાં દાવો કરી સકાય કે એ મતમાં આ દલીલનો સતોષકારક નિકાલ થઈ જાય છે, કારણ કે (ફળ, વૃત્ત ઇત્યાદિમાં) પ્રાણોચ્ચાર સનિદૃષ્ટ સ્વરમાં માત્ર આગ્ર સંજિવ્યરૂપે રહેતુ હોઈને હેની વ્યવસ્થા પર ઉપર દર્શાવી લેવી જ, અને જ, મ બતાવી દેનારી અસર થઈ સકે નહિ. પરંતુ વેદ, ઈન્દ્ર, ધો, હેવા પ્રકારના શબ્દો પ્રાણજ્વલિ પક્ષની સંભવિતતાના બાધક બને છે અને પરિણામે પૂનઃ, વૃન્દના જ, મ ન થઈ જવાનું કારણ અન્યત્ર બોળતુ પડશે આ ગીતે સ્ત્રીકૃત થઈને સ્પર્શ મહાપ્રાણ બનવામાં સ્થાન અને પ્રયત્નની ભિન્નતા પ્રતિ બન્ધકર્તા બને છે એ વાતથી ખુબસો પ્રાપ્ત થાય છે, પૂનઃ એ એ વર્ણના સ્થાન અને પ્રયત્ન બંને મેટિ અર્થે એક હોવાથી હેનો જ રૂપે સકર અનિવાર્ય બને છે, પણ પૂનઃ પૂનઃ એમ સંગ્રીર્ણ થતા નથી.

ઉદાહરણો: હું ભીમ કવિ કૃત હરિલીલા પોદ્ધામ્લ (વિ. સં. ૧૫૭૪ માં નક્ષ કરાયેલી, વિ. સં. ૧૫૪૧ માં રચાયેલી^{૨૧}) માથી લઈશું:-

કલા ૮:-

(૧) પહનદ ટાંકી લાગી નહીં । (કડી ૨૭)

(૨) એકવાર સૂની નેસાલ

તેમ્નાં સવઝાં નાંહાનાં વાંઝ । (કડી ૩૦)

(૩) કિહાં તાહારુ સ્વામી પ્રલ્હાદ ।

ગાહિ ફરિદ તેહનદ સાદ । (કડી ૫૪)

(૪) માહારુ સ્વામી જે મદ કણુ । (કડી ૫૪)

(૫) તાહારુ સ્વામી સવઝ બપારિ । (કડી ૫૮)

અહિંયા છન્દ ચોપાદ છે, અને આ પંક્તિયોને એ છન્દમા વાંચી નેવાથી એકદમ જાણીઠ આવશે કે કાળા ડાંપેલા શબ્દોને, ત્રણે કે દેનદ, ન્હાતા, કપ્પા, ત્હાર, ત્હેનદ, મ્હાર, ત્હાર લખ્યા હોય તેમ ઉચ્ચારવા પડે છે. આથી હવે સ્થાન શબ્દોના આદિમા હોવાનું સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ થાય છે; એટલે કે, લખવામા ને કે હ અલગ દર્શાવતો છતાં હેનો ઉચ્ચાર આદ્યશ્રુતિની સાથે જ થઈ જતો. આ રીતની જોડણી હરિલીલાની પૂર્વે અને પછી લાંબા સમય દરમ્યાન પ્રચરિત દૃષ્ટિયે પડે છે.

એક વિરલ ઉદાહરણમા હવે હેના સખંધી બંજનની સાથે, જે રીતે લખવાતો મ્હારો આગ્રહ છે તે જ ગીતે, જોડેલો મ્હારી દૃષ્ટિયે પડ્યો છે.—

લઈ હેમની કાલ્કશી માત મ્હોટી (કેશવ હરેરામકૃત દશમસ્કન્ધ;

રચાયો વિ. સ. ૧૫૨૯ મા, નક્ષત્રનું વર્ષ વિ. સ ૧૭૮૭.)

અહિંયા મુગ્ધી છન્દ છે અને છન્દસ્વરૂપમા મ્હોટી બરાબર બંધ બેસે છે એ જ ગ્રન્થમાં અન્ય સ્થળોએ આ શબ્દને મોહોટ લખ્યો છે, હ અસંયુક્ત રાખ્યો છે.

૨૧. અમદાવાદની ગુજરાત વનમંથુલર સોદસાચર્યાના આસિસ્લેન્ડ સેક્રેટરી શ હીરાલાલ વિ. પારેખ બી એ. હેમણે મ્હને જેવા આપેલી ઉસ્તવિખિત નકલમાં નક્ષ કર્યાનું વર્ષ વિ. સ. ૧૯૭૪ આશુકે. અન્ત લાગમા સ્થાપનાની ત્રીજી પ્રમાણે આપી છે—

સવત ૧૫ સૂરની વીસ । * * * * * ઉત્તમ ઉત્તર બચન વિશેષ । જનુ વસંત સન્તાનિ મેષ ॥

અદિ રહેલી તુટિનેા પૂરક અથ શૂદ્ધતાવ્યવહાર, પ્રત્યે જ થા ગાંના પાઠમા મળે છે. વર્ષ પ્ક કપર ચાલીસ ॥ (વ્યાલીસ હેલો એ કવિત્વ પ્રવેશપ્રકાશની વિ સં ૧૯૭૫ માં લખાયેલી ઉસ્તવિખિતમાં પાઠ છે). ગ્રન્થલાલ શાસ્ત્રી હરિલીલા સ્વામ્યાનું વર્ષ વિ સ. ૧૫૪૦ આપે છે (હેમનેા ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ પૃ ૬૫ જુલો.)

કવચિત્ દનું વિલક્ષણ પરાવર્તન થાયછે, જે ઉત્ક્રમણ કરતાં અપ-
 ગુહામાંથી ગુફા થાયછે
 તેમાં દનું પરાવર્તન નારી એ વિપરીત થટના છે. મ્હે આ થટનાનું એકજ
 ઉદાહરણ દીઠુંછે: ગુફા (ગુજ.)-ગુહા (સં.) આ શબ્દ
 આપણા અર્વાચીન ગુજરાતી ઉપરાંત પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં પણ ઉપલબ્ધ
 થાયછે :—

(૧) ગન્ધર ગુફા શરીઘ્ન વચન ।

(ભીમ કવિકૃત^{૨૨} હરિલીલા, ૮-૬૧).

(૨) ગોમટ ગુપ ગુફા માહિ

(ગણપતિકૃત માયવાનલ દોષક પ્રવચ્ચ, વિ. સં. ૧૫૮૪,
 ભાગ ૮, કડી ૧૦૮).

આ શબ્દ, ગુફા, કદાચ ક્ષારસી શબ્દ લાગશે; પરંતુ હેના સંસ્કૃત
 ગુહામાંથી ઉદ્ભવ વિશે સંકા કરવાનું કાર્ધપણ કારણ ભાગ્યે જ હશે. અર્ધિ
 ખાસ વિશેષ એ છે કે હેના ક થાયછે, જ્ઞહારે સાધારણ રીતે સંસ્કૃતમાંના
 કનો હ થાયછે. (સિ. હે ૮-૧-૨૩૬) સંસ્કૃતમાં ગુફા જેવો કાર્ધ શબ્દ
 નથી, તેમ ગુહ (ગુમ્ફ) ધાતુને પણ સંસ્કૃત ગુહા સાથે અર્થસમ્બન્ધ નથી
 કારણ કે આ શબ્દ તો ગુહ=ઘુપાતુ એમાંથી આવ્યોછે, ગુહા એટલે “ઘુપા-
 વાનું સ્થાન” એટલે કે “ગુફા” કદાચ એમ હશે કે ગુફરું એ ૩પે કાર્ધ

૨૨ ભીમે આ શબ્દ (ગુફા) પોતાના (વિ. સં. ૧૫૪૬ માં રચેલા) પ્રવાપ
 કાશમાં પણ વાપર્યોછે, કાશ ૩, શ્લોક ૬.

૨૩. ગુપ્-“રક્ષણ” એ ધાતુ હાવા ગુફ ધાતુનો સંબંધી હોઈ રાકે.

માત્ર એક વિધ, અને તે પણ દુસ્તર વિધ, એ છે કે ગુ પોતે ગોપાઈમાંથી
 ઉદ્ભવેલો નિષ્પાદિત ધાતુ મનાયછે, અને ગોપાઈ દેખીતી રીતે ગોપ (ગોવાળ)-ગો
 (ગાય)—પા (રક્ષણ કરવું) એ શબ્દમાંથી આવેલો નામધાતુ મળાયછે પરંતુ,
 વિરુદ્ધ પક્ષે, ગોપ (ગોવાળ) નીતે વસ્તુત ગુપ્ (રક્ષણ કરવું) હેમાંથી ઉદ્ભવેલ હોઈને
 સમય જતાં દુર્ગમ રીતે ગો-પા માંથી વ્યુત્પન્ન થયો મનાયો, અને ગોપાઈ તો વસ્તુત
 અનિયમિત રૂપ હશે, હેવું સ્મન ન કરી સકાય કે કારણ કે યજુર્નિયે ૩-૧-૨૮ માં
 માય લેનારા ગુપ્, ધૂપ્, વિષ્ણુ, પળ્ અને પળ્ એ પાત્ર ધાતુઓ મળ્યાયાછે તે
 પેઠી માત્ર ગોપાઈ એકલાનો જ ગો-પા એ પ્રકારે આપાતરમ્ય વિચર્ય થઈ સકેછે, અને
 ધૂપ અને પળ્ હેમાં દર્શાવી સકાય તેવું વિચ્છિન્ન તો મૂળમૂલ નામ પણ દર્શાવતું અશ-
 ક્ય છે, એકે ધૂપ અને પળ્ એ બેના પણ ગોપા એ પ્રકારના ભાગ તો નથી જ થઈ
 સકતા. ગ્હારા નાણુવામાં છે કે ગુ ઉક વૈદિક સમય પછીનો તો નહિ પણ નવીન
 વૈદિક ધાતુ છે ખરે. ઋગ્વેદ સહિતાના ૭ માં મંડળના એક નવા સૂત્રમાં માત્ર

પુરાણો સંસ્કૃત ધાતુ દશે અને વૈદિક સમયમાં જ હુમ થયો દશે ? આ અસંભવિત નથી અને પ્રત્યક્ષ ઘટનાના હાવા પ્રસંગે અગ્રાત નથી. કારણ કે આ પ્રમાણે, એક નબી સંકે હેવા પક્ષ રૂપે, સલામતીથી કઠી સકાય કે હ સ્વંતંત્ર અક્ષર રૂપે, વૈદિક સમયમાં વ્યાપક રીતે પ્રવર્તના સ્પર્શ મહાપ્રાણ- માંથી, અલગત ધણા પ્રાચીન સમયમાં, નીકળ્યો હતો, અને તે વખતે પણ હકારાત્મક ધાતુઓની વ્યુત્પત્તિ મહાપ્રાણ સ્પર્શ જેના અન્તમાં હોય હેવા

એક જ વાર, અને ૧૦ માં મંડળમાં માત્ર બે વાર, એ ધાતુ વપરાયેલા છે (એ. એ. મેકડોનલ્ડ દ્વારા વર્ણિત વ્યાખ્યાન, પૃ. ૩૫૮, નોટ ૧૩ માં જુલો). પરંતુ આ હકીકતથી ગુપ્ત ધાતુ અતિ પ્રાચીન, સંભાવિત લાગતા, ધાતુ ગુરુમાંથી કાઢી કાઢીને ઉદ્ભવ્યો દશે એ શક્ય નહોતો ઘટનાને બાદ આવે જ એમ નથી. હું ધણી અશક્ત અને મર્યાદા રાખીને બોલું છું, પણ હું પ્રાર્થના (ગોપામાંથી નીકળેલા) ગોપ રાજમાંથી નામધાતુ થઈને ગોપા ઉદ્ભવ્યો એ મતને વિચારદાય ગણવાને અવકાશ નથી ?

કારણ નીચે પ્રમાણે છે:-

(૧) હવે જાણવું તે પ્રમાણે, એ જ ગ્રંથમાંના બીજા પૂ., વિષ્ણુ, વગ્, વગ્ એ ધાતુઓની હેવી વ્યુત્પત્તિ દર્શાવવામાં આવતી દુર્ગમતા; હું જાણું કે ગણિ રાજના આ બે અર્થ થતા અનાયોગ: (૧) પનિયન લોક અને તદનન્તર (૨) હેપારી (પનિ- માંથી વ્યુત્પન્ન થયો હોય એ દૃષ્ટિએ ગણિક રાજ સરખાવો). (વૈદિક અનુક્રમણી, પુસ્તક ૧, ૪૭૧-૪૭૨ જુલો); અને વિષ્ણુને પણ વિનંદ્યામાંથી સાધવાનો તર્ક કરી સકાય-કારણ કે મુસાફરીમાં આગળ વધતો મનુષ્ય પ્રથમ ધાવાને તળે છે. પરંતુ આ વિચાર-તત્વોથી, ગોપા જેવા જાગ આ ધાતુઓના નથી થઈ સકતા હેવા મુંદે દર્શાવેલ વિરોધને કાંઈ અન્તરાય થતો નથી.

(૨) વસ્તુતઃ ગુપ્તમાંથી (ગુપ્ત-વર્ણ પ્રત્યયમાંથી) સાધી સકતા ગોપ રાજનો જે કૃત્રિમ નિમિત્ત ગોપા) થતો હું જાણું છું, એ વિમલનું અપકરણ સાદરય અને હાદરણ ગોપીય રાજમાં મળી આવે છે. ગોપીય (જ્ઞ. વે. ૧, ૧૧-૧) રાજનો અર્થ યાચે અને સાચાં જોડામપાન થયો, અને મેંક્સમૂલરે દૂધનો છુંડડો (ગોપીય) હેવો અર્થ લીધો; ન્યારે રાંધ (નિક્કા, નોટ્સ, પૃ. ૧૪૪ માં) “રક્ષા” એ અર્થને સ્વીકારે છે (જે ગુપ્ત-રક્ષણ કરતું હેમાંથી, હેવા જાગકારણ વિના જ પ્રાપ્ત થાય). મેંક્સમૂલર આ (રક્ષા) અર્થને પણ પરામર્શ કરે છે, પરંતુ, સોમપીય (જ્ઞ. વે. ૧, ૫૧, ૭) હેમાં પીયનો અર્થ = પાન” સ્પષ્ટ છે એટલા જ કારણથી, દૂધનો છુંડડો એ અર્થ તરફ પક્ષપાત દર્શાવે છે. પરંતુ હેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે આપી સકાય:-

(અ) ગોમપીય માં પીય છે તે પા પીવું માંથી નીકળ્યો હોય, છતાં એટલા જ સામર્થ્યથી ગોપીય રાજને ગુપ્ત ધાતુમાંથી એ જ પ્રત્યય લાગી સિદ્ધ થયો ગણી સકાય; બાદ સામ્યને કારણે જ ભૂલ થયેલી છે; અને

(આ) મેંક્સમૂલર પોતે જ જ્ઞ. વે. ૧૦-૭૭, ૭ માં ગોપીય નો રક્ષા એ અર્થ સ્વીકારે છે.

પરંતુ એ સમયે પણ ભાષામાંથી હુમ થયેલા ધાતુઓમાંથી સાધની શક્ય હતી. વૈદિક ગૃમ્, ગૃમ્ણાતિ જે લૌકિક સંસ્કૃતમાં ગૃહ્, ગૃહ્ણતિ^{૨૪} બનેછે, તે ધાતુ પ્રસ્તુત ધટનાનું ઉદાહરણ છે. આ વાતનો પુરાવો લૌકિક સંસ્કૃતનાં દેટલાક

૨૪. સંસ્કૃત-અંગ્રેજી શબ્દ કોષમાં આપ્ટ એ ગૃમ વૈદિક ધાતુ આપેલો નથી; પણ આ શબ્દો આપ્યાછે:-ગૃમ=(Vedic) a house (ઘર); ગૃમિ Ved. grasping (મહણ કરવું); ગૃમીત: adjective 1. seized (ગ્રહીત) 2 impregnated (સગર્ભ.) એલ. વિલિયમ્સે ગૃમ્ શબ્દ આપ્યો છે. "ગૃમ્ (from ગ્રહ) p. f. Ved. holding grasping, grasp, hold;" (ગૃમ્ વ. હૃન્ત, પૃકડવું; સીલિંગ નામ, પકડ, મહણ.) તેમ વળી "ગૃમીત m. f. n.=seized (ગ્રહીત)" એ પણ આપેલ છે. ગૃમીત (લૌકિક ગ્રહીત) એ વસ્તુતઃ ગૃમ્નું ભૂતકૃદન્ત હોવું જોઈએ, શુદ્ધ વિરોધણ નહિ, એમ જણાયછે ગૃમને. "લેવું" તેમ જ 'ગર્ભ ધારણ કરવો' હોવો અર્થ થતો હોવો જોઈએ, જેમાંથી ગમ: આપ્યો-જે કે આપ્ટે ગૃ + મન્ (જ્ઞાદિ ૩-૨૫૨) એમ આપેલ છે. પણ અહિં પણ ગૃમીત ૩૫થી ૨૫૫ જણાયછે કે ધાતુ સરીરમાં મૂળ થ હોતો જ; અને આ ગૃ + મન્ એ તો, વૈદિક સમયમાં જ કે તદ્દાર પછી તરતમાં જ ગૃમ્ ધાતુ હુમ થયો તદ્દાર કેટલાંક સમય પછી, ગમમાંના મન્ આગમન સમગ્રત્વવાનો પાછોતરો પ્રયાસ હોવો જોઈએ; જોકારે ગૃહ્ અને ગૃમ નાં પરિણામ ગૃહ અને ગર્મ એ નામોમાં જળવાઈ રહ્યાં; જેમ મિહ અને મિષ્ ના અવરોધ ૩૫ મહન અને મવ રહ્યા તેમ; જે કે અહિં પણ વળી આપ્ટે મયની વ્યુત્પત્તિ મિહ + યન્ અને કુલ્લ્મ એમ સમજાવેછે. મિહનું ભૂત કૃદન્ત મીહ છે તેથી મૂળ ધાતુ મિહ હશે, મિષ નહિ, એમ જણાય; પણ કદાચ એમ હોય કે મેય શબ્દ સૂચવેછે તેમ પ્રાચીનતમ ધાતુ મિવ હશે અને મીહ ૩૫ને નીવડના સાદૃશ્યથી ઉપજ્યું હશે. એલ. વિલિયમ્સ મેવ શબ્દને મિષ માંથી વ્યુત્પન્ન ધર્થેલો આપેછે, અને મિષ્ ધાતુ વિરોધ પણ આમ કહેછે. "મિષ=rt. મિહ-only in નિમેષમાન - ના-ન (cf. Megha) Ved. emitting moisture" (મિષ્=મિહ ધાતુ-માત્ર નિમેષમાન.-ના-ન એ ૩૫માં (મવ સરખાવો) વૈદિક, બેજ મૂકવું, બીનારા કાઢવું); અને ક્ષાયણમાંથી અવતરણ કાઢે "ન્યજિ અવાહુમુસ્તાનિ વૃત્યુદ્કાનિ સિજ્જન વૃણિજ્જ કાંટવું."

નિરુક્ત, ૧૦-૨૩ માં આમ છે:-ગર્મો ગૃમર્ગુણાત્યર્થે મિરત્યનર્થોનિતિ વા । (ગૃમ્ણાતિ એ ગૃહ્ણાતિને બદલે અપપાક થયો લાગેછે.) નિરુક્ત ૭-૨૬ માં યાસ્કે અગૃમ્ણત નો અર્થ અગૃમ્ણત કયોછે.

St. Petersburg Lexicon (Bohtlingk and Roth, Sanskrit-Worterbuch, બોયલિંક અને રોથ દ્વારા સંસ્કૃત શબ્દ કોષ)માં ગૃમ્ (= ગમ્=ગમ અને ગૃમીત ભૂતકૃદન્ત-વિરોધણ નહિ, જે જે શબ્દો આપ્યાછે.

* [ગદારા આ વર્કને રોથ તરફથી આશ્ચર્ય સમર્થન મળેછે:-

"ગૃમ્ણાત્યર્થે સ્થાને ગૃહ્ણાત્યર્થાન્ પાંચનું જોઈએ એમ લાગેછે."

(નિરુક્ત ૧૦-૨૩ ઉપર ટીકા, રોથની આગતિમાં ટીકાનું પૃ. ૧૪૦-૪૧).

(મૂળ નર્મ-નું અંગ્રેજી ભાષાંતર અંજાણની સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજના ફાધર ઝિમરમને કરી આપ્યું હતું.)

ક્રિયાપદરૂપોમાં મળી આવેછે; એ રૂપોમાં ધાતુઓના અન્ત્ય હૂંનો સ્પર્શ મહાપ્રાણ બ્યંજન બનેછે; આ રીતે એ રૂપો પ્રાચીન અને લાંબા સમયથી અપ્રચરિત હેવા, પ્રાચીનતમ સાહિત્યને પણ અપરિચિત હેવા મહાપ્રાણ-સ્પર્શાન્ત ધાતુઓનું સાક્ષ્ય પૂરેછે. જેમ કે:—

- (૧) ડુઠ્ + ક = ટુઠ્, અદિ ડુઘ્ + ત^{૨૫}
 (૨) લિઠ્ + ક = લીઠ; „ લિઘ્ + ત
 (૩) મિઠ્ + ક = મીઠ, „ મિઘ્ + ત
 (૪) નઠ્ + ક = નઠ; „ નઘ્ + ત
 (૫) દિઠ્ + ક = દિઘ; „ દિઘ્ + ત
 (૬) ઘઠ્ + ક = ઘઘ, „ ઘઘ્ + ત
 (૭) છઠ્ + ક = છઠ, „ છઠ્ + ત
 (૮) વઠ્ + ક = વઠ, „ વઠ્ + ત^{૨૬}

એ જ પ્રમાણે, કેટલાક ધાતુઓમાંનો અન્ત્યેતર હૂં પૂર્વ દશામાંના મૂળ-ભૂત મહાપ્રાણ સ્પર્શને સ્થાને આવી રહેલો છે; જેમ કે હન્ ધાતુનું પરાક્ષ ભૂતકાળમાં અભ્યાસયુક્ત રૂપ જ્ઞાન યાપછે અને ગ્રેરકરૂપ ઘાતયતિ યાપછે; એ ઘન્ જેવા કાંઈ પૂર્વેતર ધાતુનું અસ્તિત્વ સૂચવેછે.

રૂપ મહારાષ્ટ્રી એક ક્રમ આગળ વળીને અવને બદલે અર્વાન્ પાઠ સ્વીકારેછે, અને એ ખરુલાગેછે, કારણ કે ય્વારકનું વચન આગળ જવાં હજું છે. યદાદિ સ્ત્રી ગુમાન્ ગૃહ્વાતિ ગુણાશ્વાસ્યા ગૃહ્ણતિડ્ય ગર્ભો ભવતિ]

૨૫ અં. daughter, મિ. અં. doghter, dohter; અં. સં. dohtor-જૂંદ હુધદર, ફારસી ડુસ્તર; એ સરખાવો; એ બધામાં ઘ્, જ છે (હેનો અન્તે શબ્દ નિષ્કર્ષે જ થયો હોવો બેઠયે. ડુઠિઠ્, daughter, એટલે ધર આંખે આપ દોહનારી (હૂઠ્-દોષિ)-એ કહેવું પડે તેમ નથી. પ્રાચીન કુટુંબજીવનમાં દીત્રી દૂધ દોહતી.

૨૬. પાણિનિયે હો જ (૮-૨-૩૧) એ ઉત્સર્ગ આપ્યાછે અને અપવાદો દોષેન્તોષ, (૮-૨-૩૨), વા દુસ્મુદ્ધુસ્મુચ્છિદ્વાન્ (૮-૨-૩૩) એ અને નહો જ (૮-૨-૩૪) એ આપ્યાછે.

હવે સૂત્રપદ્ધતિને અર્થે આ વ્યવસ્થા ઠીક હશે, અને એ લક્ષ્યદૃષ્ટિથી, એટલે વસ્તુ-સિદ્ધ ભાષાપ્રયોગને અનુસરીને, ચોનાઈ હતી. પરંતુ આ રૂપવૈવિધ્યનું મૂળ તો અન્ય સ્થાને સ્પર્શ મહાપ્રાણ વર્ણવાળા પ્રવારગુપ્ત ધાતુઓમાં જ બોળવું ઉચિત છે.

મુગ્ધ-મૂઢ ઇત્યાદિ વૈકલ્પિક રૂપો મુઘ્, મૂઢ ઇત્યાદિ પ્રાચીન ધાતુઓનું પરિણામ હશે? નિર્ણય કરવો રહેલો નથી; એમ પણ હોય કે કેટલાક વિદ્યો બાહ્ય સામ્યથી જ પ્રચાર પામ્યા હોય. મહારા આ તર્કનું એકાંકીન, ૧૩, ઉત્કર્ષા એ વાકયો (પૃ. ૧૪)થી સમર્પન યાપછે. તે કહેછે:—“હ ના મૂળ વૈવિધ્યને પરિણામે એ વર્ણવાળા ધાતુઓના રૂપભાસ્યમાં કાંઈક ભ્રમ ઉદ્ભવ્યોછે. જેમકે મુઢ ‘મુઝાઘ’ હેના વાચ્યાપારસિદ્ધ ભૂતદેવ સુગ્ધ ઉપરાંત મૂઢ (અર્થવેદ) bewitched એ રૂપ પણ ઉપવચ્છ છે.”

[ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકરે હેમનાં વ્યાખ્યાનોને ૨૮૯મે પૃષ્ઠે પ્રસંગવશાત્ આ ઘટનાનું સૂચનમાત્ર કર્યું છે—ત્યાં હેમણે સંક્ષેપમાં કહ્યું છે કે (લૅટિન) traho-traotumમનિા h સંસ્કૃત હ ની માફક મૂળ h (= ધ) ને સ્થાને છે.

ખીઝ (પુ. ૧, ૫. ૨૬૨મે) કહે છે:—

“સંસ્કૃત ધાતુઓમાંના આ વર્ણ (એટલે હ) બહુશઃ મહાપ્રાણુનું માત્ર મૃદુરૂપ જ (મહાપ્રાણુ સ્પર્શનું મૃદુરૂપ છે જેવું વક્તવ્ય હેમનું હશે એમ જણાય છે). પ્રહનું મૂળ રૂપ ક્રમ છે, હનું ય, હ્=ચ્, હ્વ=ચ્, હ્વય શબ્દ સર્વમાંથી આવ્યો હોય એ સંભવિત છે, નહ=નષ્, વહ=વર્, કદાય વષ્ પણ હોય, રહ=રષ્, રહ=રષ્. ૨૭ એ પ્રાચીન રૂપોમાંના કેટલાંક, પ્રહ અને ય જેવાં, વેદોમાં જળવાઈ રહ્યાં છે, અને ખીઝ રૂપો વિશે સગોત્ર ભાષાઓમાંના રૂપના સાદસ્પથી જણાય છે કે મહાપ્રાણુવર્ણુ લુપ્ત થયો છે, જગ્ધારે ધણા ધાતુઓમાં ક્રિયાપદનાં વિવિધ કાલદર્શક રૂપાન્તરોમાં એ દેખા દે છે.”]

આ ઉપરથી જણાશે કે ઉત્તરકાલીન શુદ્ધ હ ને સ્થાને ધણા પ્રાચીન સમયમાં મહાપ્રાણુ સ્પર્શવર્ણુ હતો, અને આ હ તે પૂર્વકાલીન મહાપ્રાણુ સ્પર્શનું કાળક્રમે થયેલું રૂપાન્તર છે. ૨૮ અને ઇતિહાસ આવર્તનશીલ છે એ નિયમ ઉત્તરકાલીન ભાષાવિકાસમાં પ્રવર્તતો દેખાય છે. કારણ, આ નિયમ એક સર્વસાધારણ સત્યનું જ સૂચન કરે છે; તે સત્ય એ કે અમુક સંયોગસમૂહમાં એક જ અથવા એકસરખાં કારણો એક જ અથવા એકસરખાં પરિણામો ઉપજાવે છે. આ સત્ય માનવઉત્ક્રાન્તિની, અને વિશ્વઉત્ક્રાન્તિની

૨૭. આ સમીક્ષણોમાંનાં કેટલાંક વહ=વર્, રહ=રષ્ જેવાં, ભૂત કદન્તનાં રૂપો વદ અને રુદના પ્રકારમાં વપાસતાં રીકાસ્પદ જણાય છે.

૨૮. આ સિદ્ધાન્તને તર્કમય ચતુર્વાનો નથી. એકસ મૂલરનો મત તો એટલે સુધી જ નહોતો કે “ દૂર દૂર પુરાણો સમય એક હોવા હતો કે આર્ય પ્રજાઓ (આ નામે એ પ્રજાનો નિર્દેશ કરાયે તો આર્ય પ્રજાઓ) મહાપ્રાણુ દ્વારા ઉચ્ચાર બિલકૂલ બોલતી ન હોતી.”

(“ The Science of Language ” (ભાષાશાસ્ત્ર), પુસ્તક ૨, પૃ. ૨૨૨.)

સંસ્કૃત વદ્ (વષ્) ના સમાનમૂલક (જર્મન) laguna ડ્રમાં એક વિશેષ પુરાવો પ્રાપ્ત થાય છે.

માતૃભૂત આર્યભાષામાં મહાપ્રાણુ સ્પર્શવર્ણુ હતો પણ ધોષ હ બિભરૂપે ન્દોતો એ મદ ભાષાશાસ્ત્રીઓના મઝગમાં બહુ સ્વીકાર પામેલો છે.

પણ, સર્વ શાખાઓમાં પ્રવર્તે છે. પરિણામે વાઙ્મ્યાપારની શાખામાં, એટલે કે ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિમાં, વેદપૂર્વના અને વેદિક સમયમાંથી વૈદિક અને વેદ પછીના તેમ જ લૌકિક સંસ્કૃતના સમયમાં સંક્રમણ કરતા મહાપ્રાણ સ્પર્શ વર્ણોની જે અવસ્થા થઈ, તે જ અવસ્થા તેની સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં આવત થઈ-એટલે કે તેમાંનો હ્વાર જ નિષ્કર્ષરૂપે બાકી રહ્યો; એથી નીચે પ્રમાણે રૂપાન્તરો થયા —

સ.	પ્રા.	અપ	ગુજ.
વધૂ	વહુ		
લામ		લાહો-લાહુ	
બધિરક		બહિરક	
માધ	માહો		
નાય	નાહો		
કમયયતિ	કહદ		
પિટરક,		પિહટર	ખેડુ (સિ. હે. ૮-૧-૧૮૭ અને ૨૦૧)

કનો. પણ હ વિ હે. ૮-૧-૨૩૬), જેમ કે -

કફોગિ	કહોગિ	કહોની-કહૂની
તલસ્પર્શ,	તલખસુ	
	તલહસુ-તલમસુ	તલ્લાસ

અહિં વિશેષ હેતુ સૂચન કરીશ કે જે સમયે હજી મહાપ્રાણ સ્પર્શનો હર્ષ હ્વાર નહોતો થયો તે સમયે, પ્રાચીન આર્ય કુટુંબના પાશ્ચાત્ય વિભાગની પ્રાચીન ભાષાઓમાં ગુફામાંના ગુફાના કનો વ થયો હતો, કારણ કે લૅટિન (cavus-કોલ પેલાણુ" દેના રૂપાન્તર) cavasમાંથી આવેલા ઇટાલિયન cava (-cave ગુફા) આપણે જોઈએ છીએ (સ્પીક્ટર Etymological Dictionary of the English Language અંગ્રેજીનો વ્યુત્પત્તિદર્શક સંપદિકોષ-એ અન્યથા cavo સંદેશ્યો, અને રિમયક્ટ લૅટિન-અંગ્રેજી સંપદિકોષમાં cavea અને cavum, cavus, cava શબ્દો આ અર્થક્ષેત્રમાં બહુ કિલ્લતા આવતી નથી, અંગ્રેજી સંદેશ્યો cavo નોતે જ આ વાઙ્મ્યાપારસંબધ ધરાવે છે b અને f વચ્ચેના સંબધ તો સુવિદિત છે

અ.	give,	ઐ	સૈ	gufan,
"	live,	"	"	lifian,
"	sieve,	"	sife,	અ સift,
"	drivo	"	drifan,	" drift,
"	thrive	અ	thriven	
			thrifen	" thrafit

તત્કાલ નામ તરીકે પ્રચારણ પે એ પરિચિત છે પણ એ નામ ઉપરથી તત્કાલ (યાપડું-ખાસ કરીને યગનાં તળાંને-) એ ક્રિયાપદ પ્રચારમાં છે.

[એથી આગળ જતાં અપભ્રંશ અને ગુજરાતી વચ્ચેની અવસ્થામાં જુને સ્થાને જૂનીતરીને રહેલો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. સં. મચ્ચે, પ્રા. મજ્જે-મ. માજિ)-ગુજ. માંદિ.]

ગુફા પ્રાચીન શબ્દ હતો અને હેમાંથી ગુહા (સં.) વ્યુત્પન્ન થયો એ મત આપ્ય છે હેવું ઉપર કહેલી, વ્યાપક નિયમની અને ભાષા-ઉત્ક્રાન્તિના અનેક યુગો દરમ્યાન હેની પ્રવૃત્તિની, પરીક્ષાથી જણાય છે. માર્ગમાં મુશ્કેલી માત્ર એક જ છે તે એ કે ગુહું જુ. ફ. ગૂહ જેતાં મૂળધાતુ ગુહ હોય એમ જણાય છે, જગ્હારે આપણે અહિંયાં ગુફને ગુહ ના જૂના રૂપ તરીકે સ્વીકારીએ છીએ. પરંતુ હેવું નિરાકરણ થાય એમ છે. ગુફ તેમ જ ગુહ એમ બે પ્રાચીન રૂપો હોય એ શક્ય છે, આ રિયતિ સ્વતઃ અસંભવિત નથી; અથવા તો એમ

તે જ પ્રમાણે લેટિનમાંથી ફ્રેન્ચ અને સ્પાનિશ ભાષાઓમાં અને પણ અંગ્રેજીમાં સદાન્ત યતાં *v* નો *f* (*brief* માં) થાય છે: લેટ. *Brevis*, ઈટા. *breve*, ઇ. *breve*, પ્રા. ફ્ર. *breif*, *brief*, ફ્રે-*breif*, ઇ. અ. *brof*, *broef*. નંદારે *k* (ક) અને *g* (ગ) વચ્ચેનો સંબંધ તો એથી પણ સ્પષ્ટ છે; જેમકે સ. ચન્દ્રગુપ્ત, ગ્રી. *Sandra-kuptos* (*kottos*) સં. ગુળં, અ. *gokh*, ગેર-*jok*, જ. *joch* ઇત્યાદિ; જે કે, જુનો ક્ થાય છે તે સ્વરોની વચ્ચે હોય ત્યારે જ, આજ ગુનો ક થાય એ વિશ્વ છે, એ વાત લક્ષમાં લેવાની છે. પરંતુ એક રીતે જોતાં ગુપ્તના જુને અનાથ લેખી સકાય.

કામોક્ (અવસ્તા) = કોષ્ (પેહલવી) = કહ્ (ફા.) એ શબ્દોથી મ્હારા આ મતને વિશેષ સમર્થન મળે છે. એ બધાનો અર્થ 'પર્વત' થાય છે, અને લક્ષણથી 'પર્વત' પરથી 'ગુફા' પ્રાપ્ત કરવામાં દુષ્કર કે કૃત્રિમ ક્રમ નથી થતો. અવસ્તાનો કામોક્ શબ્દ પ્રચારકે ગુફ શબ્દ સાથેની સાંકળ સધિ છે.

(અવસ્તા અને પેહલવી શબ્દો વિશેની આ માહિતી માટે સર્ગદાકુઝ (મુબઇ)ના મ્હારા મિત્ર મી૦ બહેરામચર તેમજ અંગ્રેજીસાહિતાના દક્ષિણનો ખાણી છ.)

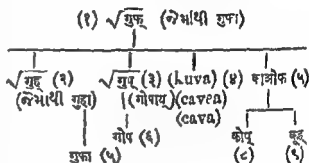
વાચ્યાપારના નિયમો દેશ અને કાળ એ ઉપાધિઓને વશ છે એ હું વાંચરતો નથી. પરંતુ દેશ અને કાળની મર્યાદાઓ અવિશદ થાય તેટલા દૂર દૂરના પુરાણ સમયમાં નંદારે આપણે ચર્ચાવિષય જઈ પહોંચે ત્યારે આપણે માત્ર નાદશ્રવણના નિયમોને આધારે જ વાચ્યાપારના નિયમો પ્રાપ્ત કરીએ તો હેમાં કંઈ અનુચિતતા નથી.

ઉપર સૂચવેલા ગ અને કના સંબંધ પરત્વે દર્શાવેલું જોઈએ કે ગૌ: (સં.) શબ્દના પાયાત્વ વિભાગની કેટલીક ભાષાઓમાંના પ્રતિનિધિ શબ્દોમાં ક આવે છે; જેમકે *Oot* (અં.), *ko*, *ku* (મિ. લો. જ.), *ko* (લો. જ.) આથી જણાય છે કે આજ ગુનો પણ ક પ્રતિનિધિ જ ખરો, એટલે ચન્દ્રગુપ્તના ગને સમાસદૃષ્ટિએ અનાથ લેખના નો વક્રપયનો આશ્રય લેવાની જરૂર નથી.

હોય કે ગૂઢ રૂપને સ્વ અને હેવાં રૂપોના બાજુ સાદૃશ્યથી દેરાઈને ઉપજીવ્યું હોય. પરંતુ તર્કના ક્ષેત્રમાં જાણુ દ્વર આચરવાની આવશ્યકતા નથી એટલે કે જગ્યા પક્ષસ્થાપન સમાપ્ત થાયછે અને તર્ક ચર થાયછે તદ્દાંજ વિરમુધું.

ઉપર ગ્યાપેલા પક્ષનો દૂકા સંક્ષેપ આપતાં પ્રસ્તુત શબ્દના ઇતિહાસને હું પસરશ્વરૂપે આ પ્રમાણે રજૂ કરીશ:—

√ગુર્ વિપયક પક્ષનો સંક્ષેપ: √ગુર્ એજ શબ્દાનું, ગુદાનું, carved અને કઠાચ ગોપનું અસ્તિત્વ મૂળ; ગુદા (શુભ.) શબ્દની, વાગ્વ્યાપારગત મરુકક-શ્ચુતિની ધરનાયી, પ્રત્યક્ષરણ કરીને ગુદામાયી વ્યુત્પત્તિ.

(૧) વેદ પૂર્વના અતિ પ્રાચીન સમયમાં આ ધાતુ અસ્તિત્વમાં હશે એમ એ સૂચવ્યુંછે, અને ગુદા શબ્દ પણ એ સમયે હશે.

(૨) એક પક્ષે, મહાપ્રાણ સ્પર્શ કરી તરીને હ રૂપે રહેતાં આ શબ્દ ઉદ્ભવ્યો;

જગ્યારે(૩) અન્યપક્ષે, હ્રસ્વ લુપ્ત યદને અલ્પપ્રાણ અધોપ ૫ અવશિષ્ટ રહેતાં આ શબ્દ ઉદ્ભવ્યો. (સં. √દ્યુનું જર્મન દાદ્ય થયુંછે એ વિકારમાં આ પ્રકારનો હ્રસ્વલોપનો આધાર મળેછે.)

(૪) પ્રાચીન આર્ય કુટુંબમાંની પશ્ચિમશાખામાં ઉત્પન્ન થયેલું આ રૂપ છે: (cavea (લ.), cava (ધા.)); (Kupaનું સૂચન કરવાના પ્રતિનિધિત્વ ખાતર જ દર્શાવે), આ પશ્ચિમશાખામાં, નેવટ હેમાની ઇટલીક ભાષાઓમાં, ગ્ અને ક્ વચ્ચેનું અને ફ્ અને વ્ વચ્ચેનું સંબંધિત્વ સુદૃઢિત છે; જેમ કે (મં) ચન્દ્રગુપ્ત, (ગ્રી.) Sandra-kuptos, (મ.) ગુપ્ત, (ગ્રી.) juk; (સં.) ગૌ; (અં) cow, (મિ. લો. જ.) Ko, ku, (લો. જ.) Ko; (અ.) gān, (અ. સં.) gān-પ્રત્યાદિ;

(૬) ગોપ એ √ગુર્માયી સ્વ પ્રત્યય વગ્ના વિધાનથી થયેલું નામ છે એમ મહારુ સૂચન છે; ગોપ=‘રક્ષક’, પછી સ્વજનાથી ‘ગાયોનો’

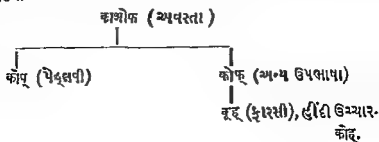
રક્ષક'; (ગોત્રના એ વ્યુત્પત્તિ બાહ્ય આકારને જ અવલંબીને કરાયેલી કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિ છે);

(૫) (ગુજૃ) ગુફા શબ્દ પ્રત્યયસરણુવિધિયે ગુદ્ધમાંથી ઉદ્ભવ્યો છે અને, હું જેને માટે phonetic atavism વાગ્યાપારગત મંદુકપ્લુતિ-હેવુ નામ સૂચવું છું તે ધટનાથી, પ્રાચીન ગ્રજ શબ્દનાં લક્ષણોને પ્રાપ્ત કરે છે.

ગુફા શબ્દ આ પ્રમાણે જૂના ગુજરાતી સાહિત્યમાં અને અર્વાચીન ગુજરાતીમાં યુનરુજીવન થાય છે.

(૭), (૮), (૯)-આ શબ્દો સમાનધટનારૂપે ધણુ ઠીમતી સમર્થન અપેંછે; (પ્રચારયુક્ત ગુફ સાથે સંકળાયેલો) અવસ્તાનો કાઝોફ શબ્દ ગુફની માફક એક રૂપ પ્રવાણું, પેદ્દલવી કોપ્, અપેંછે અને ખીજું રૂપ દવાણુ, ફારસી કૂદ, અપેંછે.

કાંઈ વાંધો ઉઠાવે કે પેદ્દલવીમાં કોપ્ નથી પણ કોફ છે કારણ કે પ્ અને ફનું સાંક્રિતિક ચિહ્ન એક જ છે. પરંતુ મીં બહે. તે અંકલેસરિયા મહને ખાતરી આપે છે કે મહાપ્રાણ સ્પર્શ વિશેનો આ મુદ્દો બહુ વિવાદમય અને વિવાદાસ્પદ છે, અને એ પોતે તો એમ માને છે કે ખરો ઉચ્ચાર પ્ છે, ફ નહિ. વળી પ્ સ્થાને વધી ઉઠાવાય કે એ વર્ણુમાંથી ફારસી કૂદ મળે. હું પ્રાપ્ત ન થઈ શકું. જન્ધારે કોફના ફમાંથી ઉદ્ભવે પરંતુ મીં અંકલેસરિયા એ વિશે પણ કહે છે કે અવસ્તા અને ફારસીની વચ્ચે આવતી અવાન્તર ભાષા કાંઈ પેદ્દલવી એક જ નહોતી, પેદ્દલવીની સાથે અવાન્તર સ્થિતિમાં રહેલી ખીજી ટટલીક ઉપ-ભાષાઓ પણ હતી, અને એથી તદ્દન શક્ય છે કે જન્ધારે પેદ્દલવીમાં કોપ્માં પ્ આબો. જન્ધારે ખીજી કાંઈ મધ્યવર્તી ઉપ-ભાષામાં કોફમાં ફ નહીં રહ્યો અને હેમાંથી ફારસી કૂદનો હું ઉદ્ભવ્યો. આ જોતાં ઉપર આવેલા વશટ્ટમને (સંપૂર્ણ સત્યતાની ખાતર) નીચે પ્રમાણે સુધારણુ જોઈએ:-

(અવસ્તા) ગુન્ન-(સં.) ગુણ, હેમાં દેખાયછે તેમ (અવસ્તા) ગુન્ન શબ્દ (સં.) ગુદનો સંગોત્ર છે એ વસ્તુસ્થિતિથી કાળોફને અવગંધીને મદે સ્વીકારેલા પક્ષનો પ્રતિબંધ થવા કારણ નથી; કારણ કે હાવા સપ્રસવ ઉદ્દગમો અસ્વા-બાવિક નથી કે અસમ્ય પશુ નથી.

ઉપર કહેલા મુદ્દાઓમાં (૧) અને (૬) હેઠળ સચવેલો મત હું માત્ર તત્ત્વ પરીક્ષણના પ્રયાસરૂપે અને ઘણી મર્યાદા સમેત રજૂ કરું છું. એ અંશનું વર્ણન કરિયે તોપણ અવશિષ્ટ મુદ્દાઓમાં મદારી મુખ્ય દલીલના સમર્થન માટે પૂરતી સામગ્રી રહેલી છે.

(સ) હવાનો પ્રશ્ન

કેટલાક શબ્દોમાં આગન્તુક હકાર ઝમેરાયછે.

મક્ષિપ્ત મથેલો આ હકાર કેટલાક શબ્દોમાં સંવૃત્તિ દશામાં રહેછે અને

(જ) હાનનો પ્રશ્ન અન્ય શબ્દોમાં સ્વર દશામાં રહેછે.

ઉદાહરણો સંવૃત્તિ:-

સં.	મા. કે અપ.	ગુજ.
પ્રાપ્તક	પત્તં	પ્હોત્તું
મયા	મદં	મ્હે
ત્વયા	તદં	ત્હે
(ચદ્વારે)	જિવારદ	જ્ઞવારે
(તિદ્વારે)	તિવારદ	ત્ઞવારે
(કિંવારે)	કિવારદ	ક્ઞવારે
નયતિ	નૈનસસદ	ન્હાસે

૨૬. સિ હે ૮-૪-૩૭૭ અને ૩૭૦ જુવો

૩૦. અત્રવારદ-અત્યારે (ગુજ) અપવાદ છે હેનું કારણ સ્વરભારમાં મળેછે મત્તવારદ મા સ્વરભાર પ્રથમ અક્ષર (અ) ઉપર છે અને એથી આ માં પ્રશ્નની અપેક્ષા રહેતી નથી

આ ત્રણ શબ્દોમાં વિકારક્રમ નીચે પ્રમાણે છે —

નિવારદ, જિવારદ, જ્ઞવારદ, (જ્ય માંનો દ્રવતર અકાર છૂમ થવા) જ્ઞવારદ, જ્ઞવારે. એ જ પ્રમાણે ત્ઞવારે અને ક્ઞવારેમાં

૩૧ શકાદીનાં દ્વિત્વમ્ (સિ. હે. ૮-૪-૨૩૦); એ અનુસાર જ ને સ્થાને રસુ એમ હેમચન્દ્ર કહેછે, ખરું કારણ એ જણાયછે કે નયતિ માંથી નસસદ નીપજ્યાછે નયતિ માંથી ય છૂમ થયો (સિ. હે ૮-૨-૭૮) અને અવશિષ્ટ સનેા દ્વિર્ભાવ થયો (સિ. હે. ૮-૨-૮૧).

સં.	પ્રા. કે અપ.	શુભ.
લય:	લયુ	લ્હ
ચિતા	ચિત્રા	ચ્હ

[ટિપ્પણ:-આ પ્રશેષ અન્યના પ્રમાણમાં બહુ પ્રાચીન છે એ વાતનો પુરાવો એ છે કે વિ. સં. ૧૬૦૮ના એક અન્યમાં-(નવલમ્બાવલી, ભાગ ૨ જો, પૃ. ૪૬મે નિર્દિષ્ટ) સારાસમાં-પુહુચ્હ (પ્હાંચે) શબ્દ મળી આવેછે.-જે સુખતા પુહુચ્હ મન સ્ત્રી અને એથી પણ અગાઉ કાન્હડદેવગ્ધમાં (વિ. સં. ૧૫૧૨):-સાઠિ ઘરસ વાઘરતા પુહુચ્હ કળતળા કોઠાર (૨-૧૯) પહુચ્-પહુત હેતું શબ્દ૩૫ અર્પતા પ્રક્ષિપ્ત સ્ત્રી ચર્ચા માટે પાછળ વ્યાખ્યાન ૪ થું, ખંડ ૧, પૃ. ૨૪૩મુ જુવો.]^{૩૨}

સકર -

(સ્વર સાથે)

સં.	પ્રા. કે અપ.	શુભ.
અર્શ	અરિસુ	દરસ (રાગનું નામ)
સર્જનકાર	સરજન આરુ	સરજનહાર

આ ૩૫ ંદાર વિક્રમ સંવત્સરા સોળમા અને સત્તરમા સૈકામાં બહુ પ્રચરિત હતું, અને અઘતન સાહિત્યમાં પણ કવિતામાં ૩૬ હતું.—

સુરજ તારા સરજનહાર (હસપતરામ).

મંગલપુર મંગલર માંગલહૂર
(કિલ્લુ દીવગઢ માંગલહૂર । કાન્હડદે પ્રગ્ધ, ૧.૨૨).

હાસ માંગરોઝ (માંગલરમાથી વ્યત્પન્ન વડે).

બોઘ બોહુ હોઠ

(વેશ્ય) અચાલિ (ન્દુર્દિન, એ ઉપરથી, ચાલુ વૃષ્ટિ) હ્લી

અચારિ અગ્રવિ-અગ્રદ્દ હજી

સર્વ. સર્વો-સર્વુ-સર્વ-સર્વ સહુ (વિકલ્પે સૌ)

[સિ. હે. ૮-૪-૩૬૬માં સર્વના બાદેશ તરીકે વિકલ્પે ચાહુ આપેલુછે, જે એ સ્વીકારિયે તે સહુ પહારો-પહાર આવે અને સૌ, દ્ લુપ્ત થતાં સર્વ નું સૌ થઈને આવે.]

૩૨ આ અવતરણે પૂર્વે મેં જુદા જ પ્રસંગમાં આપ્યુંછે. કપા વ્યાખ્યાન ૪ થું, ખંડ ૧, પૃ. ૨૪૦ થું જુવો

(ઘ્યજનો ણથે)

(ક)

કવોત:	કવોતો	કવૂતર ^{૩૩} (વિકલ્પે કવૂતર)
તુળક	૩૪ તરિણ (કલ્)	તળલુ કે તરલું
	તરણ (કલ્)	(વિકલ્પે ર કે ૩ નો લેખ થતા)
કોટર	કોટર (પૈસાથી કોતર)	કોતર; હેમાંથી કિયાપદ કોતરું અને કોતરણ પદ
કોનક:	કોળક	તુળો
કોટક:	કોટક	સલ્લો ^{૩૫}

(ગ)

સકલક	સગલક	સવલ ^{૩૬}
------	------	-------------------

(ચ)

(દેવ) પડવા	પણછ
આચમની	આઠમની

૩૩ કવૂતર ફારસી શબ્દ પદ્ય છે, કવૂતરકુમ=કુમ-ર-કવૂતર કવૂતરની પૂંછડીના આધારની લેખણ (ધિયામ્-ડલ્-હડવાલ નામે ફારસી શબ્દકેલ) ઉપરાંત ફારસી કવૂતર=આસમાની, નીલો, આસમાને કવૂતર=નીલ આકાશ.

ફારસીમાં કવૂતર શબ્દ કવૂત (નીલો) ઉપરથી ધડાયેલું હતું ? કે એમ હતું કે કવૂત શબ્દ ન સં. કવોતમાંથી ફારસીમાં આવ્યો હતો, અને પછી કવૂતર. સંસ્કૃતમાં કવોત એટલે “કવૂતર” “પારેલું”, તેમ જ “કવૂતરનો શબ્દોદી રચ” (આપ્ટેક્ટ શબ્દ-કોષ) માટે “નીલો” એ અર્થનું ફારસી વિશેષણ સંસ્કૃતમાંથી લેવામાં આવ્યું હોય એ શક્ય છે.

ત અવિકૃત રહેલું, અને એટલા પૂરતો આ શબ્દ સાક્ષાત્ તદ્દત છે. ર છે તે હમાંથી ઉદ્ભવ્યો હોય કવોતર-કવોતડ-કવૂતડ-કવૂતડ-કવૂતર-કવૂતર.

૩૪ સિ. દે. ૮-૧-૧૪૪ માં દસ (સ) -દરિય (મા)એ પ્રસંગે જ ઋતો મરિ થવાની નોંધ લે છે. અર્થ એ જ નિયમ અનુષ્ટિ રૂપે ગુજ. માં લાગુ થયું છે.

૩૫ ડૉ. હાંદારક ઉપર મુજબ વ્યુત્પત્તિ આપે છે. (હેમતાં વ્યાખ્યાનો, પૃ ૧૭૩) રાંના વિરત ઉચ્ચારનો ઉદ્ભવ સમગ્રાતો નથી. અપવાદ હતો.

૩૬ આ નિ. સં ૧૫૪૧ જેટલો જુનો શબ્દ છે, કાણ કે હીમ કવિની દરિ લીલામાં પ્રયોજી છે —

તેમ્યા સવલાં નાહનાં વાલ (કલા ૮, કડી ૩૦)

વળી વિળસાડી સવલી નેસાલ („ „ , કડી ૪૭)

૩૬૨ નાલની સાવ નિ સ ૧૫૭૪માં તેા સવલાં, સવલીમાંના આ વ હતો જ.

(જ)

જ્વાલા	જાળા	જાલ (અગ્નિની)
યુધ્યતે	જુજ્જઈ	જૂસે
સૂચિતક	સૂચિગડ (સૂચિયુ)	સૂચું ^{૩૭}
વીજયતિ	વીજેઈ	વીંસે

(દેસ્ય) જવરયા (ચવાહુકુરા) જવેરા^{૩૮}
(દેસ્ય) જાડી જાડી^{૩૯}

(ઢ)

(ભારોહતિ=) ચડઈ^{૪૦} ચડે

(ત)

કાન્તઃ	કન્તુ	કંથ
સીમન્તકઃ	સીમન્તક (સીમન્તક)	સંયો, સંધી
મત્તક	મત્તક	માથું ^{૪૧}

૩૭ મેદકવળના નિયમની પ્રવૃત્તિનું આ પરિણામ હશે; ચ્ચત્ત (સોને ચ્ચવો એ રાખ્ધી બિલ રાખવાની ઇચ્છાથી મુક્તિ (મનને ઉપસ્થિત થવું) એ રાખ્ધને હ્કાર મિશ્ર જ (સ) વાળો બનાવ્યો હશે.

૩૮. જ્વાળાની ટોપલીમાં ઉઘાડેલા, નવરાત્ર ઉત્સવના દિવસોમાં દેવીની સમક્ષ મૂકવામાં આવતા, ચવના અંકુરોને જ ખાસ શ્વેરા હશે.

૩૯. દેશીનામનાટામાં જાતી નો અર્થ શુભ આપ્યો છે (૩-૪૫). પણ ૩-૫૭ માં છાગાહન માટે વળી જાટ આપેલ છે. આથી આ વાતમાં શંકા રહે છે. દે ના મા. ૧-૬૧ માં આગલી જ્ઞાતમેદમિ એમ છે, અને એ ઉપર ટીકામાં આગલી જ્ઞાતમેદ એમ છે, જ્ઞાત સંસ્કૃત રાખ્ધ હશે? એ રાખ્ધ ઘોટક, છુટ્ટ ઇત્યાદિની થેડે દેસ્ય હશે હેવી રાંકા યાવ છે. પણ જ્ઞાતનો અર્થ “જૂઠું” જ થવો જોઈએ.

૪૦. ઉત્સર્ગમાલ પૃ ૭૭ મે મનલાલ શાસ્ત્રી ચત્રિને “ચડવું” અર્થનો સંસ્કૃત ધાતુ નજીવે છે, અને હાહરણવાક્ય આપે છે. અથવારો ઘોટ ચત્રિ (મત્તવાર વોડે ચટે છે). આ નિષ્પ્રમાણ છે. પાણિનિયે ચડ (૧૦ મો ગણ) મેદન (ભાગુ) એ અર્થનો આપ્યો છે અને ચટે હેવું કોટું વિકલ્પ પણ આપ્યું છે-વટે-‘નટે જ્ઞત્યે’-વપાર્વરણવોઃ (-વસવું, ઠાંકવું). મો. વિલિયમ્સ અને ઝાપ્ટે હેને અનુસરે છે. ધાતુમ્પાદમાં મનલાલ શાસ્ત્રી આ જ અર્થો સ્વીકારે છે, પણ ચડવું એ વધારાનો અર્થ પોતાના ઘરનો ધીમેકથી ધુસારી દે છે. અલબત્ત એ ખોટું છે. હેમચન્દ્રે ચડ સ્પષ્ટ રીતે માર્દના આદેશરૂપે આપ્યો છે (સિ હે. ૮-૪-૨૦૫). જો એ અર્થમાં ચડ સ્પષ્ટતામાં જ હોત તો હેમચન્દ્રે ચડને હાવા આદેશ તરીકે ન આપ્યો હોત.

૪૧. કેટલાક આ રાખ્ધની વ્યુત્પત્તિ પાથેયકમાંથી આપે છે, પણ હેમાં પનો મ થવો જોઈએ, જે જતાક દૂરાકૃષ્ટ લાગે છે; (છતા પનો ચ થઈને હ્કાર બળે એ તદ્દન અસાધ્ય

કૃતક	કિદડ૪૨	વીધુ
પીતૃક	વીદટ૬૩	વીધુ
દત્તક		વીધુ
(૫) પાસક	પાસક	કાસો
(૬)	(દેશ્ય) ટાવ, ઢાવડ	ઢામુ
	(વનો વ) ટાવડ	
	(દેશ્ય) રાવઓ-રાવડ	રામો
	ચુકદ	મૂક

[અમૃત વાતુપાઠમાં ચુક મળે છે સિ હ ૮-૪-૧૮ માં ગવર્ણ અને ૮-૪-૧૮૫ માં મર્ગેર્ણ છે આ અન્નિમ કથન સ્તીકારિયે તો આ ઉદાહરણ (ચુકદ-મૂકે) પડતું મૂકવું પડે, કે પછી હજારનો પ્રશ્ન પ્રાકૃત ભાષામાં જ શરૂ થવાના ઉદાહરણ તરીકે ગણવું પડે.

અર્થ બદલાય છે, કારણ મપ્=મસવુ, દૂતરાનું, બદારે ગુજ. મૂકતું તે તો મધેડાનું ધાતવોડ્યાંતરેડપિ, સિ. હે ૮-૪-૨૫૮ હેમાં રચાયેલો નિયમ ગુજરાતીમાં લાગૂ પાડ્યો છે]

[હજારના આ દેખીતા નિષ્કારણ પ્રશ્નનો નિયમ પ્રાકૃતમાં પણ બૃજ પ્રસંગોમાં મળી આવે છે નાપિત (સ.), વ્હાવિઓ (પ્રા.) (સિ હે ૮-૧-૨૩૦), પત્ત (સ.), વળાઓ (પ્રા) ઇલાદિ ઇલાદે સિ. હ ૮-૧-૨૩૨)]૪૪

નથી), જો કે અર્થસામીપ્ય પાલેયકમાં વિશેષ છે ૫૨૮ મધ્યુ હેડ પણ ગુજરાતીમાં રાખદ૩૫ છે, અને દેખાતો સંયોગ મત્તકમાંથી જ આવે, પાલેયકમાંથી નહિ ઉપરાંત વળી પ્રાકૃત (અપભ્રંશ)માં પાલેયકનું પાલેયક થાય

૪૨ ચૌરસેનીમાં તનો દ થાય છે (સિ હે ૮-૪-૨૫૧) વર્તુ એ (પ્રા) વરમાંથી આવે, ગુજ ધાતુ વર અને ગુજ ભૂ કે કર્મ પ્રાકૃતમાં પણ પરિમ હોય

૪૩ ઢાવ-ચામવર (રામો હાય) (દેશ નામમાલ, ૪-૬), પછી, લગ્નાથી, કોઈ પણ ડામુ અગ, ડામી બાબુ

૪૪ જો હાંડારકર અલ્પપ્રાણુવાર્ મદાપ્રાણુ યાય છે હેનુ ખાની ૫૨૯ બહુ સુદર રીતે કારણ દર્શાવે છે, એ બીજી બધી જ પાઓ ૫૧ વે સત્ય હોઈ સકે, અને એથી ઉપર આવેલા ઉદાહરણોમાંનાં કેટલાકના ઉત્કારન કારણ સ્પષ્ટ થશે તેઓ કહે છે -

‘અલ્પપ્રાણુવાર્ની પછી તે જ સંખ્યા વખાણર આવે તો એ અલ્પપ્રાણુને મદાપ્રાણુ બને છે x x x x વખાણરના ઉચ્ચારણને અગમ્ય બારે શાસ સામળનારના કાન ઉપર એટલી મળળ અસર કરે છે કે એ હોના આરિર્જાન માટે એકમ તૈયાર થાય છે, અને તેથી વખાણરની પૂર્વના અને એ શાસની અપેક્ષા નહિ રાખતા પૂર્ણના ઉચ્ચારણમાં પણ શાસ પૂરે છે.’ (દિમના વ્યાખ્યાનો, ૪૦-૪૧)

(ગ) હકારનો લોપ

આ સ્તસગ નીચે પ્રમાણે અપાય:-

પ્રાકૃતમા, દેશ્યમા, અને કેટલાક શબ્દોનાં અવાન્તર રૂપોમાં, રહેલો હ લુપ્ત થાયછે; મળે એ હકાર સંયોગગંગ હોય, કે સ્વરસંકીર્ણ હોય, (ગ) હકારનો લોપ કે મહાપ્રાણ સ્પર્શમાં પ્રાણતત્ત્વરૂપે હોય; અન્તિમ પ્રકારમાં હકારલોપથી યથાસંભવ અલ્પપ્રાણ સ્પર્શ અનશિષ્ટ રહેછે.

ઉદાહરણો:-

(સયુક્ત હ)

સં.	પ્રા. કે અપ. કે દેશ્ય	ગુજ.
ચિહ્ન	ચેળ્ ૪૫	ચં
તીક્ષ્ણકં	તિણ્હં	તીનું
વિહ્વલકં	વિહ્વલં (વિહ્વલં)	વીલં (મુરત શુદ્ધામાં (ઘ્વીલં) ૪૯
વલ્લભઃ	વલ્લુ (વ્હલ્લ, વ્હલ્લ)	વાલમ ૪૭

(સ્વરસંકીર્ણ હકાર)

યુષિકા	જૂષિકા	જૂઈ
નાયકક્રઃ	નાહુલ્લ (નાહુલ્લ)	નાવલો

આ ટેવનું વિશેષ કારણ તેઓ દર્શાવેછે કે એક ઉચ્ચારનાં તરવો પૈકી અમુકને અન્ય ઉચ્ચારમાં સંક્રાન્ત કરવાથી, એટલે કે બંને ઉચ્ચારને બંને તેટલા અન્યોઅન્ય સદૃશ કરવાથી, ઉચ્ચારણ સફળ બનેછે. આ કપરાંત હું બીજો પણ વધારાનો ખુલાસો આપીશ, તે એ કે ઉલ્લેા સાબળેતો ઉચ્ચાર મનમાં દૃઢતા સરકાર પાડેછે તેથી ઉચ્ચારણમાં હેનો પ્રથમ ઉપયોગ થાયછે-આ હકારમાં બનેછે તેમ અંશતઃ, અથવા વ્યત્કલમાં બનેછે તેમ સ્વરો નેમ કે (સં.) વિટાલક ને સ્થાને (ગુજ.) વિલાહો ઇત્યાદિ. આ સ્વભાવલક્ષણે કોઈ વાર એટલું મળજ હોયછે કે કેટલાક બાળક હંદનો ઉચ્ચાર દૂષ કરેછે:

૪૫. સિ. હે ૮-૧-૮૫ અનુસાર, પરસ્થાને સ્થાપિત હોય હેવા આવ અક્ષરનો હ્રસ્વ હ (વિકલ્પે) થ બનેછે.

૪૬. મુરતમાં પ્રચરિત આ શ્દ્ધી (સં.) વિકલ, (પ્રા.) વિમલ એ વૈકલ્પિક પ્યુત્પત્તિનું નિરસન થાયછે.

૪૭. સામળ ભદ્રકૃત પદ્માવતીમાં કૈલા વગ્ગે વાહલના હેવો પ્રયોગ છે. છેક સામળના સમય સુધી હ ટકી સકયોછે, પણ એ હ્રસ્વ થતા તારકની દશામાં છે એ સ્પષ્ટ છે. અર્ધિ વ નો મ થયોછે તે વિશેનો ઉત્પન્ન આગળ ઉપર ચર્ચવાનો છે. બીજો પણ વૈકલ્પિક વાગ્ધ્યાપારિચિત પ્યુત્પત્તિક્રમ છે:-વલ્લમ.-વાલમ-વાલમ વાલમ રાજ વસન્ત વિલાસમાં શ્લોક ૫૦ મામાં ઉપલબ્ધ છે. અન્ય મ કેટલાક અંશે કના અનુસ્વારનું પરિશ્રામ ગણાય.

છોટાચંદ	છોટરાંડ	છોટાંટ
પટલ	પઠ્ઠુ	પડો ^{૪૮}
મુનધાર:	મુત્તદાર	મુતાર ^{૪૯}
સર્જનકાર:	સરજનહાર ^{૫૦}	સરજનાર
एकादश	एगारह	અગિયાર
द्वादश	बारह	બાર
त्रयोदश	तेरह	તેર
चतुर्दश	चउदह	ચૌદ
पञ्चदश	पन्तरह	પંદર
षोडश	सोलह	સોઢ
सप्तदश	सत्तरह	સત્તર
अष्टादश	अठ्ठारह	અઠાર, દરાઢ
सह	सह ^{૫૧}	^{૫૨} શું (=સાથે)
माहाराष्ट्रकः	महदूउ-मरअदूउ	મરાઢો } નિકલે. મરેઢો }
फलाहारः	फलाहार-फलोर	ફરાઢ
(મહાપ્રાણ સર્વમાનો દહાર)		
गुडखला	संखला	સાંખલ
सिध्यति	सिज्जत	શીજે (રંધાઈ ભપ)
	(देदय) वोज्जओ	વોજો ^{૫૩}
मम	मज्ज	મુજ

૪૮. નગરમા પડી વગડાવ્યો=(બાવણા અર્થે) ટોલ વચડાવ્યો.

૪૯. કેટલાક લોકો હજી પણ મુવાર રાત્રે બાપરેલે.

૫૦. દશીનામમાલા ૧,૧૦૮ માં અને એ ઉપરની વૃત્તિમાં હેમચન્દ્ર દોહણશીરોગી આપેલે. આથી અગ્રાથલે કે વારતું આ ૨૯૫ દાર છે. હેમચન્દ્ર લેહડું, અને એથી પણ વધારે, પુરાણું છે.

૫૧. સિ. હે. ૮-૪-૪૧૯ સહના આદેશ તરીકે અપભ્રંશમાં સહ આપેલે. પિરોલ કું ૨૦૬ ને આધારે ટોંઠે સિટારી (Notes, કું ૭૦ (૫) માં) આ સહ ની વ્યુત્પત્તિ સાકમ્ (સે.) માંથી દર્શાવેલે. પિરોલ કું ૨૦૬ માં સાક ને મૂળશબ્દ તરીકે આપેલે ખરા, પણ હેમચન્દ્ર ૪-૪૧૯ નો આધાર આપેલે, ત્યાંનાં વસ્તુતઃ મૂળશબ્દ સહ આપ્યોલે.

૫૨. ટોંઠે લાંડારકર શું (=સાથે)ની વ્યુત્પત્તિ સમગ્રાંથી સાપેલે (દિમનાં બ્યા-ખ્યાનો, પૃ. ૨૫૧ શું).

૫૩. મરાઢીમાં જ અગ્રવાઈ રજોલે-ચોસા.

(અગમધ્વે)	અગમગ્જિ-અગમગ	આગમધ
વાચ્છતિ	વાચ્છ	વાચે ^{૫૪}
આશ્વર્યમ્	અચ્છરિજ્જં ^{૫૫}	અચરજ
	(દેશ્ય) કચ્છરો (કચ્છરત)	કચરો
ગુચ્છ:	ગુંછં ^{૫૬}	ગૂંચ
સાંવત્સરિકં (ધ્રાદમ્)	સંવચ્છરિઅં	સમચરી (=૧૧ર્ષિક ધ્રાદ)
	(દેશ્ય) ધુત્તિઅ	ગોત્યું ^{૫૭}
	(=ગવેપિતં)	
કટ્ટાક્ષ:	કડકરો	કરઠાગી ^{૫૮}
	(કડકો)	કચઠાગી
ઢકા	ઢકા	ઢાકું ^{૫૯}
પાટક:	પાટક	પાઢો ^{૬૦}
ઔપધં	ઔસદ્	ઔસદ
વિતસ્તિ	વિહત્યી	વંદિત્ય
	(દેશ્ય) જેસતિ	નેસ્તી
	(=વણિકસચિવ)	
દૃટ	દિટ્	°દીટ ^{૬૧}

૫૪. સાર વાંચવું=ગુભ ઇચ્છતું; આ સુવિહિત પ્રયોગ છે.

૫૫. આશ્વર્યમ્નાં અનેક વૈકલ્પિક રૂપોમાંનું આ એક છે.

૫૬. સિ. દે. ૮-૧-૨૬ માં વક્ષાદિગણમાં ગુચ્છ આપ્યો છે. ગૂંચ એ નામ ૫૧થી ગૂંચાવુ એ (કર્મણિપ્રયોગના અર્થનો ધાતુ) ક્રયથેલો છે; દેમાંથી પણ પ્રેરકરૂપ ગૂંચવવુ અન્યુ છે. (હેના સમાવેશ ગયા વ્યાખ્યાન યથાના ખંડ ૧લામાં હસ્તે ૫-ગ માં થાય).

૫૭ ગુત્ત-ગુત્ત='ફાપાવેલું'; અને પણ લાક્ષણિક અર્થ "ખોળેલું" (કારણ કે ને ફાપાવેલું હોય તે ખોળેલું પડે). આ વ્યુત્પત્તિ શક્ય છે પણ પ્રતીતિજનક નથી; ખાસ કારણ એ કે દેશ્ય શબ્દ લભ્ય છે: દેશીનામમાળા, ૨-૧૦૯

૫૮. સિ. દે. ૮-૪-૩૯૯, અમૂલોપિ ક્વચિત્, હેના તત્ત્વશૂત નિયમને અનુસારે ર પ્રક્ષિપ્ત થયો છે.

૫૯ કેટલાક આ શબ્દનો હચ્ચાર ઢાલવું કરે છે. એ સ્થિતિમાં હદાદરજ પ્રસ્તુત હસ્તર્ગના પૂર્વભાગમાં, એટલે હવારના શબ્દના અન્ત તરફ પ્રયાણના નિયમમાં, સમાવેશ પામે.

૬૦. પાલો એટલે ગણનાનું-ગણાકારનું-કોટક; આંકનો પાલો

૬૧. માયરીટ, ઘરટીટ અને હેવા સમાસોમાં ટીટ વપરાય છે, ભરદ્વા ટીટનો અર્થ પ્રતિ, પ્રત્યેક—નું, per દેવા થાય છે; per head, per house, પ્રતિમસ્તક, પ્રતિગૃહમ્, પ્રત્યેક માયાનું, પ્રત્યેક ઘરનું એ પ્રમાણે-કર્મણિવાદમાં અને શુભ્રાતના ખીબ કેટલાક વિભાગોમાં ટીટ વપરાય છે:

આ ઉદાહરણોની સંખ્યા એટલી મોટી છે કે જનવચ્ચે જ લુપ્ત થાય છે હેતુ મી. ધીમસનું (પુસ્તક ૧, ૨૬૨ એ રચેલે આપેલું) કથન અપર્યાપ્ત નિરીક્ષણ કે માહિતીને આધારે રચાયેલું ગણીને ૨૬ કરવું પડશે.

✓ દ્વિતીય લોપ અત્યંત લાગે, પણ નિપુણ પરીક્ષણ કરતાં લોપનું કારણ ક્યાં તો ઉચ્ચારવૈયમ્યમાં, કે લુપ્ત થનારની અનુપયોગિતામાં, કે દેવી કોઈ વિશિષ્ટતામાં રહેલું પ્રાપ્ત થશે.

[દ્વિતીય લોપની આ ધટનાનો આજો પ્રારંભ પ્રાકૃતમાં થાય છે. તિ. હે. ૮-૨-૩૪ માં ટોનો ટૂં થાય એ સામાન્ય નિયમ ધડતાં ઉદ્ગ્ર, ઇષ્ટ અને સદ્ગતી બાબતમાં અપવાદ ક્યાં છે, હેમાં રૂપાંતર દ થાય છે. ખરા વાચ્યા પારગત વિકારને, એટલે કે ટોનો ટૂં થયા પછી થતા દ્વિતીય લોપને, દર્શાવવાની આ માત્ર એક વ્યવહારસુખમ રીત છે; કારણ કે પ્રથમ વૃત્તે યોગે દ્વિતીય લોપ આવે જ નોંધાયે.]

તાર્કિક સ્વરૂપમાં ફેરફાર પામ્યા વિના જ ગુજરાતી ઉપરાંત કેટલી બીજી સમાનકક્ષા ભાષાઓમાં પ્રવર્તતા સદ્વિધારા ઉત્સર્ગો હવે લખ્યું:

વર્ગ (ગ)

વર્ગ (ગ)-ઉત્સર્ગ ૧.

કોમલ અનુસ્વાર.

કોમલ અનુસ્વાર

ઉત્સર્ગ ૧

આ અનુસ્વાર સંસ્કૃતમાં અચાત હોતો; અનુનાસિક હ પણ, તાંત્રિકાનુમાં છે હોવો, પ્રમળ અનુનાસિક વર્ણને યોગે પ્રવર્તતો. પ્રાકૃતમાં પણ કામળ અનુસ્વાર નહોતો. છેક અપભ્રંશના ઉદય સાથે જ આ કામળ અનુસ્વાર શરૂ થયો, શબ્દની મધ્યમાં તેમ જ અન્ને; જેમ કે જિવે, તિવે, વર્ણુ, મર્ણુ ઇલાદિમાં, જેમાંના અનુનાસિક ધ્વજા^{૧૨} વસ્તુતઃ અનુનાસિક સ્વરની પાછળ રહેલો, કે હોવા સ્વર નેડે દૃઢમિત્ર થયેલો, વ છે; શબ્દને અન્ને ઝ, હું, હિં, હ^{૧૩} એ અક્ષરોમાં પણ કામળ અનુસ્વાર છે, જેમ કે તુચ્છ, વિચ્છ, તદ્દુ, તર્હિ, જર્હિ, તેજઃ; (વહંતિઃ (=ક્રૂતઃ), હેમાં મધ્યમાં છે); નાર્હિ(=ન હિ સં.); મર્હ, તર્હ, વયણાહ (અનેક વચન), ^{૧૪}દર્હિ, ધત્યાદિ ધત્યાદિમાં.

૬૨ મિ હે ૮-૪-૩૧૭.

૬૩ મિ હે ૮-૪-૪૧૭.

૬૪ મિ હે ૮-૭-૨૫.

વૃત્તિ; હેનો પ્રચાર પ્રાકૃતમાં પણ છે. પરંતુ સામાન્યતઃ કામળ અનુસ્વારનો દૃઢમિત્ર પ્રમાણ કરનાર તો અપભ્રંશ જ છે.

અપસંચના (અ) શબ્દ-અન્તર્ગત, ।

ક્રોમણ અનુસ્વાર, અને (ઝા) અન્ત્ય, અન્તર્ગત કે અન્ત્ય. ક્રોમણ અનુસ્વારમાંથી ગુજરાતીમાં ક્રોમણ અનુસ્વાર આપ્યોછે. ખીલો પ્રકાર (ઝા) વિશેષતઃ અપસંચમાંથી આપ્યોછે.

(અ) અન્તર્ગત

(ક) -અનુસ્વારની પૂર્વે પૂર્વસ્વર-પ્રાકૃત અને અન્ત્ય મૂળભૂત મૂળના તીવ્ર અનુસ્વાર-ભાષાઓમાંના તીવ્ર અનુસ્વાર ગુજરાતીમાં ક્રોમણ બનેછે. ક્રોમણ થતું અને પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થાયછે:-

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
ઘઠક ^{૧૫}	ઘંઠક	ઘાઠ
રંઘઘઠ:	રંઘઠઠ	રાંઘઠો
રંઘ:	રઘ	રાંઘ
ઘડુસલા	સંઘટા	સાંઘઠ
દન્ત:	દઠ	દાંત
દન્તઘ:	દન્તઠ	દાંતો
ઘન્ધ્યા	ઘંજ્યા-ઘઝા	ઘાંજ
ઘન્ધ્યા	ઘંજ્યા-ઘઝા	ઘાંજ(ળી)
રંઘા	રંઘા	રાંઘ
જંઘા	જંઘા	જાંઘ ^{૧૬}
ઘાઘઠ	ઘાંઘઠ	ઘાંઘો
ઘાઘઠ	ઘાંઘઠ	ઘાંઘું
ઘાઘઠિ	ઘાંઘઠ	ઘાંઘે
ઘાંઘઠિ	ઘાંઘઠ (પ્રા.) } ૧૭ ઘાંઘઠ (અ.) }	ઘાંઘે

વિન્દુઃ	વિંદુ	મોંદુ ^{૧૮} (વિન્દુક એ શક્ય ૩૫ દ્વારા)
નિમ્બ	નિંબ (વિરય) મઝ " જિંદિળી ^{૧૯} (=કુતુબોદ્ધરણ)	હોંબુ માંદે નોંદળી (અને હેમાથી નોંદુ)
પ્રયુક્તઃ	પહુવો ^{૨૦}	પૂલ

અપવાદ —

કાન્ત	કતુ	ચય
કુડ્મલ	કુપલ	કુંપલ
કુમ્મકાર	કુમાદ	કુંમાર
કુણ્ડલક	કુડલક	કુંડાલુ

૧ ૧ અપવાદ એટલા માટે કે હેમા તીવ્ર અનુસાર અવિકૃત રહે છે, નં. ૨, ૩ અને ૪ માં અનુસ્વાર ક્રામળ બને છે છતાં પૂર્વસ્વર દીર્ઘ નથી થતો એટલા પૂરતા એ પણ અપવાદો છે

(૨) અનુસ્વારની પૂર્વે દીર્ઘસ્વર —

ક્રામળ થયેલા અનુસ્વારની પૂર્વે મૂળમાં દીર્ઘસ્વર	પ્રાન્તોળ વાઙ્છતિ	एकातरे वाच
---	----------------------	---------------

(અહિં અનુસ્વાર ગુજરાતીમાં ક્રામળ બને છે
સા. લાઘ્વભાષી આવેલો મરાઠી નાગર શબ્દ સરખાવે, હેમા આઘ અક્ષર
ના માં અનુસ્વાર ક્રામળ છે)

અપવાદઃ—

વાનપવ

માણડ

(હેમાં અનુસ્વાર તીવ્ર રહે છે)

[ટિપ્પણ—અપ્રાન્ત એ તીવ્ર અનુસ્વારવાળો એક વિલક્ષણ શબ્દ છે (હાલે કોઈ સંસ્કૃત શબ્દ છે જ નહિ), વિલક્ષણ એટલા માટે કે તદ્ભવ શબ્દોમાં સાધારણત દીર્ઘસ્વરની પછી આવતો અનુનાસિક ક્રામળ બને છે

એ નિયમે સમસ્ત માત્ર યાય છે ન્ મા અન્તર્ગત વ હચ્ચાર દ્વારા ન્ અને હ ના સંયોગથી અહિં મ્ નિષ્પન્ન થાય છે (આગળ હપર, અનુનાસિક વિરોધો હાર્ગ જુવો)

૧૮ આ બ્યુત્પત્તિ વિશે ગ્હારી ખાતરી નથી હું માત્ર તર્ક રૂપે રાખ્યું છે

૧૯ દેશીનામમાલ ૪, ૩૫ જુવો

૨૦ આ શબ્દ હેમચન્દ્રે પોતાના વજ્રાગ્નિના મા નથી આપ્યો (સિ હે ૮-૧-૨૬)

પણ દેશીનામમાલ, ૬, ૪૪ માં હેણે પ્રસંગવશાત્ પદ્યક શબ્દ આકૃત તરીકે વાપર્યો છે
પાલ્લવ પદ્યકમ્મિ

તીમ અનુસ્વારને કારણે જણાતા આ શબ્દના સંસ્કૃતાભાસી રૂપને પરિણામે કેટલાક લોક દેનો ત્વ સાથે ખોટો સમાસ કરીને, તે ઉપરાન્ત ને બદલે તદુપરાન્ત કહેછે.]

(૫) ઉપર આપેલા ઉદાહરણો દેવા વર્ગનાં છે કે જે પ્રાકૃતમાં તીવ

પ્રાકૃતમાં ન હોય છતાં અનુસ્વાર જળવે પણ ગુજરાતીમાં કામળ બનાવી દે. ગુજરાતીમાં કામળ અ- બીજો એક શબ્દત્તમૂલ્ય દેવો છે કે જે, મૂળમાં પ્રાકૃત- અનુસ્વાર પ્રાપ્તકરતા શ- સ્વરૂપ પર્યન્ત અનુસ્વાર હોય જ નહિ છતાં પણ, બદોઃઅનુસ્વારની પછી- ગુજરાતીમાં કામળ અનુસ્વાર વધારાનો પ્રાપ્ત કરેછે; ૭૧ નો સંયોગ દ્વિધ થાયછે અને પૂર્વસ્વર દીર્ઘ બનેછે અને સંયોગસ્થળની પૂર્વે એ અનુસ્વાર પ્રવિષ્ટ થાયછે. દેવા

શબ્દો આ પ્રમાણે:-

સં.	પ્રા. કે અપ. કે દેશ	ગુજ.
દિદ્ધકં	દિદ્ધં	દીંદું
મહાર્પકં	મહર્પઠં	મીંધું
સ્વર્પકં	મુગ્ધં	સીંધું
મત્તુળઃ	મદ્ધુ	માદળ ^{૭૨}
મર્પટકઃ	મવટઠ	માકઢો ^{૭૩}
સાદ્ગકઃ	ગાદ્ઠં	ચાદું (ભનિ બદલેછે)
અક્ષિ	અસસી	ભાંચ
ઉચ્ચકં	ઉચ્ચઠં	ઉંચું
મક્ષિકા	મક્ષિરાબા	માચી
	(દેશ) રહેદ	દાકે
	„ રાદ્દ	ચાદે ^{૭૪}

૭૧. આટલાપૂરતો આ ઉત્તર હેમચન્દ્રના (૮-૧-૨૬ માંના) વક્તાવતઃ ની અનુપ્રતિ અણાય.

૭૨. દેશનામમાળા ૨૮-૨૯ માં મુજબ રાજ્ય આખીછે (અપૂર્ણ રાજ્ય તરીકે, જેના દેશ પ્રતિનિધિઓ દંતુળ અને દેવુળ છે). પરંતુ ૧-૨૬ માં મવતુળ એ જ રીતે (એટલે પ્રાકૃત શબ્દ તરીકે) આખીછે. આ શબ્દ એટલા માટે સંકાસ્પદ અણવેા નેમયે.

૭૩. પવટ અને પાકટો એ શબ્દ બંને ગુજરાતી છે પણ અનુસ્વાર વિષયે ઉપર મુજબનો જ પરસ્પર સંબંધ ધરાવેછે. વ્યુત્પત્તિથી હું અભણ છું.

૭૪. હાની ઉત્પત્તિ રાખ્યલિ (સં.) માંથી સાધવી રહેલી છે. પરંતુ હેમચન્દ્ર (૮-૪-૨૬) તરફ ને મુદ્દના વિગિઠ આદેશ તરીકે આપેછે. એથી તદ્દે દેને અદિ મૂકયોછે.

ઉગ્ર	ઉદુ	ઝટ
વિચ્છકં	વિચ્છટ	પીંછુ
ઋક્ષ	રિ-છુ	રીંછ
નિદા	નિદા	નોંદર
પૃથ્ઠ	પુટ્ટ	પૂટ
પૃથિકા	પુટ્ટિઆ	પૂથ્ય ^{૭૫}
દૃષ્ટિકા	દૃષ્ટિઆ	દૃથ
ઘક્ષ	ઘચ્છટ	ઘામ (=પૈડાની ધમી)
ગુચ્છક	ગુચ્છટ	ગૂમુ
ઘમ્	ઘસ્મુ ^{૭૬}	ઘામુ
મચ્ચે	મગ્ગિ (મ. માગ્ગિ)	માર્દિ
ઘરઘટ	ઘરહટ્ટુ-(રહટ્ટ) ^{૭૭}	રૃંટ
મિત્તિ	મિત્તી	મૃંત્ય
વિતસ્તિ	વિહ થી	વૃત્ય
ટિકા	ટિકા	છીંક
ધુત્કરાતિ	ધુત્કર	ધૂક
	છટ્ટ	છાંકે
	મુકક	મૂકે

[ટિપ્પણ્ય - (મ) પટુકા (પ્રા) પટુઆ હેમથી આવેનો રાખ પટુવા આ વર્ગનું ઉદાહરણ અસત બને, કારણ કે કોમળ અનુસ્વારનો આગમ છે તે પૂર્વસ્વાર દીર્ઘતા વિના જ થાય છે

કેરળ મકોડો (-કડ), ગુજ મકોડો, એ પણ અપૂર્ણ ઉદાહરણ છે, કારણ અનુસ્વાર પૂર્વેનો સ્વાર દીર્ઘ થતો નથી અને અનુસ્વાર તીવ્ર છે

૭૫ નેમ કે હની પૂથ્ય લેગી-હેની પાળ પાળ, ભસ્ય ભાફ, ગયો

૭૬. હેમચન્દ્ર વનારિયામ અમુ આરે છે પણ શાન્તલમા મુનન્તિ ભસ્મ નિમ લ્લામા એમ છે. એ પ્રમાણે મેં પ્રાચીનતર રાખરૂપ દર્શાવવા અસ્મ સ્વીકરેલ છે

૭૭. જાણે રહન તળી ઘમ્માલ ।

(ભીમકવિટ હરિલીલ ૮,૪૨)

અર્થે હમા અનુસ્વાર કોમળ છે એ છદની માત્રામણનાથી જાણાય છે

મૂળથી જ દીર્ઘસ્વર-
વાળા, કેમળ અનુસ્વાર પ્રતિષ્ઠ યાયછે પરંતુ મૂળથી જ દીર્ઘસ્વર હોયકે:-
પામતા શબ્દો.

(બ)

સં.	પ્રા. કે અપ	ગુજ.
પાશક	પાસક	ફાસો ^{૭૮}
નિધિપતિ	નિલિસવદ્	નાલે
વેટતે	(વેદદ વેદદ) ^{૭૯}	વીટે
છાયા	છાઆ	છાય (છાયડો) ^{૮૦}
પ્રતિછાયા	પડિન્ઝાઆ	પડછાયો (પડછાયો પછુ) ^{૮૦}
હાસ	હામુ	હામી
વાધક:	વાધક	વાધો

(ભા) અન્તમાં કેમળ અનુસ્વાર લેતો બીજો શબ્દગણ છે:-

સં.	પ્રા. કે અપ	ગુજ.
મુલક	મુલકં	મ્હાં (મ્હો પછુ)
મા	મા	મા (નિર્લેધ, થી)
સત	સય	સં
પારણા	પારણા	પારણા
ચમુના	ખારોખાર	જમના
મથુગા	ખારોખાર	મથુગા
અહુના	અહુના	હમણા

૭૮. પ્રાકૃતમાં સ્પર્શનું પાત્ત તેમ જ પાત્ત બનેછે (મિ હે. ૮-૪-૨૮૦), પણ ફાસોમાં અર્થ બદલે છે. સ્પર્શ=touch, ફાસો=a snare, જે અર્થ પાશમાં રહેલો છે માટે ઉપર પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ આપીએ

૭૯. મિ હે ૮-૪-૨૨૧ પ્રમાણે વેટનું પ્રાકૃત વેદ થકું લેધએ. પરંતુ વાળ્યાપાર-૩૫ શૃંખલાને આ છેડે ગુજરાતીમાં વાંટનું, અને પેલી છેડે, સંસ્કૃતમાં, વેટનું સાક્ષાત્ અસ્તિત્વ લેતા એ સૂત્રની ગુજરાતીપરતે અવગણના કરિયે, અને જ નો ટૂંકાથ એમ્ મહેતો. મિ હે ૮-૨-૩૪ માનો વ્યાપક નિયમ લાગુ પાડિયે, તો બોલું નથી

૮૦. ભતિ બદલવાથી અને ટ પ્રત્યય ઉમેરવાથી છાવડો પ્રાપ્ત થાયછે, અને પડછાયો માત્ર ભતિ બદલવાથી જ પ્રાપ્ત થાયછે. સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં અને ગુજરાતીમાં સંક્રમણ થાય તે દરમિયાન ભતિપરિવર્તન થવાના પ્રસંગો સુવિદિત અને સમ્યાબધ છે

ટિપ્પણ:—

(૧) આ ધટના કાષ્ઠ વાર ફારસીમૂલક શબ્દોને પણ લાગૂ પાડવામાં આવેછે:—

દુનિયા (ફાર.)

દુનિયાં (ગુજ.)

(૨) મ્હાં અને સં મના કામળ અનુસ્વાર સં. પ્રલય મૂનો અવશેષ છે એ સ્પષ્ટ છે. મધુરાના અનુસ્વારનું કારણ એકદમ સમજી સકાતું નથી; બાકીના શબ્દોમાં અન્ય અનુનાસિક વર્ણની અસરને પરિણામે કામળ અનુસ્વાર આવ્યોછે.

પ્રારંભમાં જ અન્ય અનુસ્વારવાળા શબ્દો અપાર્ધ ચૂક્યાછે તે ઉપરાંત વધારામાં ઉપરનો શબ્દગણ આવ્યોછે.

ઉત્તર્ગ ૨.

કેટલાક શબ્દોમાં મૂળનો અનુસ્વાર, સંભવ છે કે કામળ ધવાની વર્ગ ગ ઉત્તર્ગ ૨. ધટનામાંથી પસાર થઇને, કાલક્રમે તદ્દન લુપ્ત થાયછે, અનુસ્વારનો લોપ; પૂર્વ અને પૂર્વસ્વર કવચિત્ દીર્ઘ બનેછે, કવચિત્ દ્વસ્વરનું કવચિત્ દીર્ઘભવ, અથવા એ દ્વસ્વર રહેતાં તે પછીના વ્યંજનનું દ્વસ્વર રહેતાં, કેટલાક પ્રકારોમાં, બેવડાયછે. કવચિત્ દ્વિત્વ.

ઉદાહરણો:—

સં.	પ્રા. કે અપ. કે દેશ્ય	ગુજ.
(૧) રિંછતિ	રિંચદ	રીતે (ધુંદણીએ આસે)
(૨) મંજૂપા	મંજૂલા	મજૂલ
(૩) વિમ્બકં	વિંબડ	વીંબું
(૪) મહત્ (કં)	મહન્તલં (મહન્તુલં, મહદં)	મહોદું
(૫) વાલમ	(વારોવાર—પ્રા. ગુજ. વાલંમ)	વાલમ
(૬)	(દેશ્ય) પડંના	પળડ

૮૧. સિ. કે ૮-૨-૧૭૪ મા મહન શબ્દ ગોળાદિ ગણમાં.

૮૨. આવિયા ત્રિહાં વાલમ (વસન્તવિલાસ, ૫૦. વિ. સં. ૧૫૮૮)—આ શબ્દના બુદ્ધિપ્રતિક્રમણ; બીજા વિદ્યુત્ત આદે પાછળ પૃષ્ઠ ૩૧૫, નોંઢ ૪૭ જુવો.

૮૩. દેશીનામમાલ ૬, ૨૪ જુવો. કેટલાક લોક પદ્ધતિના સંસ્કૃત મૂળ શબ્દ વરીકે પ્રત્યક્ષા ધડવાનો પ્રયાસ કરેછે; પરંતુ આ પ્રકારનો શબ્દ પ્રમાણરહિત છે.

(૭)	„	દંતવળ ^{૮૪}	દાતળ
(૮) શકે		શકે	શકે (=જાણે ^{૮૫} as if)
(૯) સતાપયતિ		સંતાવેદ	સતાવે
(૧૦) વિસવાદયતિ		વંસાવેદ ^{૮૬}	વસાવે

[ટિપ્પણી:—

(અ) જેમાં સંતાપયતિનો અનુસ્વાર હોમલ બને છે અને પ અવિદ્યુત રહે છે કેવો એક પ્રયોગ છે. હેને સીધો વ્યુત્પન્ન થયેલો ગણાય:—

સકલ કલા તુ નિશાકર ઘા કરંસદ્ રિ સતાપ ।

(વસન્તવિલાસ, ૪૨)

(આ) બીજી બધી રીતે દેખીતા તત્સમ શબ્દની અંદર આ અનુસ્વાર હોમલ થવાની ઘટના અન્ય સ્થળોએ પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે; જેમ કે શકુન વિચારિ સંભાવિમા ભાવિમા તિહાં વાલંમ ।

(એ જ ગ્રન્થ, શ્લોક ૫૦)

‘અહિયાં શબ્દની માત્રાસંખ્યા જળવવાને સંભાવિમાનો અનુસ્વાર અવશ્ય હોમળ ઉચ્ચારવો પડે.]

(૧), (૩), અને (૭) એ ઉદાહરણોમાં પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થાય છે. બાકીનામાં હ્રસ્વ રહે છે, જે પછી માત્ર એકમાં, નં. (૪) માં, પછીનો વ્યંજન બેવડાય છે (મહત્તે).

૮૪. દેશીનામમાલાના દત્તવળ શ્લોક તરીકે નથી આપ્યા. પરંતુ ૨-૬૨ અને ૧-૩૨ માં બીજા શ્લોક સમજાવતાં આ શબ્દનો (એમ જણાય છે કે પ્રાકૃત શબ્દ તરીકે) પ્રયોગ કર્યો છે પરંતુ અસ્કૃત પ્રયાય દત્તવાવન હોય તો પણ દત્તવળનો તો દેખાવ જ ચોખ્ખો દેશ્ય શબ્દ જેવો છે; પછી હેને, હ્રસ્વમૂળીય જેને haplology (અર્ધોપલ) કહે છે તે ઘટનાનું ઉદાહરણ જણવામાં આવે તો ભૂલની વાત.

૮૫. શકે (હું ઉલ્લેખ કરું છું) ક્રિયાપદનો પ્રયોગ સંસ્કૃતમાં ઉલ્લેખના વ્યવસ્થા શબ્દ તરીકે થાય છે. એ ઉપરથી ગુજરાતીમાં શકે એ અર્થ, “કેમ જાણે કે” એ અર્થનું, ઘડાવવામાં આવ્યું છે —

શકે મિરિ કરીને મગ । સ્તન વે મન્ય જેહે ગંગ ॥

પ્રેમાનંદ, નળાખ્યાન. ૫, ૮.

૮૬. કુમારપાલચરિત, ૬, ૮૮ જુલો. મહારો પોતાનો મત તો હેવો છે કે આ વસાવેદ ક્રિયાપદ ફાસુ, પાશ ઉપરથી ધડાયેલું છે

અનુસ્વારલોપની ધટના વીજરૂપે મૂળ પ્રાકૃતમાં જોવામાં આવે છે: સિ. હે. ૮-૧-૨૮, ૨૯ એ પ્રસંગોચિત ઉદાહરણો છે. એ સૂત્રોથી વિવિધતાનું પ્રાકૃત વૉસા થાય છે, ત્રિસરનું વૉસા, ધસાદિ. આ રીતે પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગને જનુવૃત્તિ ગણી સકાય.

ઉત્સર્ગ ૩.

નીચે આપેલા શબ્દો અનુસ્વાર પ્રાપ્ત કરે છે પરંતુ હેને તીવ્ર ભાગી વર્ગ ન ઉત્સર્ગ ૩. રાખે છે, જેથી મૂળમાંના સંયોગની માત્રાસંખ્યા કેટલાક શબ્દોમાં ઉમે. એમની એમ રહે છે:— રાત્રે તીવ્ર અનુસ્વાર.

સં.	પ્રા. કે અપ. કે દેશ્ય	ગુજ.
	(દેશ્ય) ધતૂરો	ધંતૂરો
વાદિર્ષ	પરભારો	વાર્જિષ
પક્ષી	પક્ષી	પંક્ષી
પક્ષક:	પક્ષક	પંક્ષો
વિવૃત્તિ:	વિવૃત્તિ	વિવૃત્તિ (વિવૃત્તી)

[સં. મિત્રમાંથી આવેલ હિન્દી મિત્ર સરખાવે. તેમ જ વત્સન્તપિલાસ પૃ. ૫૦ માંથી ઉપર ટાંકેલો, સં. વાલ્મીકીમાંથી આવેલો, ગુજરાતી વાલ્મીકી સરખાવે.]

ગુજરાતીમાં અનુસ્વારના ઉચ્ચારણ માટે નિયમો. નીચે પ્રમાણે આપી ગુજરાતીમાં અનુસ્વારના ઉચ્ચારણના નિયમો:—
 (ક) તત્સમ અને સંસ્કૃત શબ્દોમાં હ્રસ્વસ્વર પછી આવતો અન્તર્ગત અનુસ્વાર હમેશાં તીવ્ર છે, જેમ કે અંક, કુંડ, નિંદા, નંગ, કુંડન ઇત્યાદિ.

(ય) તત્સમ શબ્દોમાં દીર્ઘસ્વર પછી આવતો અનુસ્વાર તીવ્ર છે; જેમ કે કાંત, પદાંત, એકાંત, નરેદ ઇત્યાદિ.

(સાધારણ રીતે આ શબ્દો કાન્ત, નરેન્દ્ર એ રીતે પાછળના બંધનને માથે એ જ વર્ગના અનુનાસિક બંધન જોડીને લખાય છે, એટલે આ પ્રકાર અનુસ્વારનો ન ગણાય).

(ગ) તદ્ભવ શબ્દોમાં દીર્ઘસ્વર પછી આવતો અનુસ્વાર કોમલ છે, જેમ કે રાંક, રાકડો, કાંઠો, માંધલો; પીંછુ, રીંછ, વીંછી; પૂંછડું, રૂંપલું; ચેંચલું; સોંપલું; ધસાદિ.^{૮૭}

અપવાદ:—ઉપરાતમાં અનુસ્વાર તીવ્ર છે જે એકાન્ત કે હેવા કેાઈ શબ્દના સામ્યાભાસનું પરિણામ છે.

(ઘ) તદ્ભવ શબ્દના અન્ત્યસ્વરની ઉપર રહેલો અનુસ્વાર કોમલતર છે; જેમ કે દહિં, અહિં, નહિં, ઘડેં; ઇત્યાદિ.

(ઙ) નીચેના પ્રકારના શબ્દોમાં હ્રસ્વસ્વરની પછી આવતો અન્તર્ગત અનુસ્વાર કોમલતર છે; જેમ કે કુંવારો, કુંવલ, કુંવાલો, ઇત્યાદિ.

[આ, એક રીતે, (ક) નિયમનો અપવાદ છે.]

(ચ) તદ્ભવ શબ્દોના (નાન્ત્યતર જાતિ કે ક્રિયાપદોનું વર્તમાનકાળ પ્ર. પુ એકવચનનું ૩૫ દર્શાવતા, કે હું જેવા શબ્દોના) અન્ત્ય ટ પછીનો અનુસ્વાર કોમલતમ છે; જેમ કે છું, સારું, કાલું, પાડું, આપું, જાણું; હું; ઇત્યાદિ.

દુમણીજ (ચ) માં દર્શાવેલા કોમલતમ અનુસ્વાર વિશે એક વાત કેમકે અનુસ્વારનો ગુજરાતના ભૂદા જ્ઞાન ખેંચનારી છે; તે એ કે ગુજરાતના ભૂદા જ્ઞાન વિભાગોમાં હેનો ઉચ્ચાર આજી વધતાં જોમથી કરવામાં આવેછે, અને એ વૈવિધ્યની દશબવરથા અંદાજે નીચે પ્રમાણે છે:—

મુરત અને ભરૂચ જિલ્લામાં અને કાઠિયાવાડમાં કાર્ષિક તીવ્ર, લગભગ પ્રબલતમ કોમલ અનુસ્વાર જેવો, ઉચ્ચાર થાયછે;

અમદાવાદ જિલ્લામાં અને હેની આજુબાજુમાં હેનું બજાબજ મધ્યમ છે, અને એ ખરો કોમલતમ ઉચ્ચાર છે; અને

ચરોતરમાં (વાત્રક અને મહી નદીઓના મધ્યદેશમાં) એ સિધ્ધિલતમ છે, હ્રસ્વપ્રાય છે.

[ટિપ્પણ:—

(૧) કવિતામાં અન્ત્ય ટં (તેમ જ નહિં, દહિં ઇત્યાદિમાં) રહેલો ઙં) યથેચ્છ મુઠ કે લઘુ (માત્રાસંખ્યામાં) ગણાયછે. આ માત્ર કવિસમય છે,

૮૭ તદ્ભવ શબ્દોને અન્તે આ પછી (જેમ કે ઉકારાન્ત નાન્ત્યતરજાતિનાં નામોનાં અનેકવચનમાં), અથવા ઇ અને ઓ પછી, આવતો અનુસ્વાર પણ કોમલ છે જેમ કે ગાલા, પાટી, હેં (હેંચાર)=શું ?, મોં-ખુજીના નાદનું અનુકરણ કરતો અવાજ.

અને માત્રાગણનાની સરળતા ખાતર અનુસરાયછે; સંસ્કૃતમાં અક્ષરની માત્રા અવિકૃત જળવાયછે તેથી ઉલટું જવાંચીન ભાષાઓના ઇન્દ્રિય શાસ્ત્રમાં અક્ષરની માત્રાગણનાના વિષયમાં ધૂટ લેવાયછે તેવું પરિણામ છે.

(૨) આ અનુસ્વાર માત્ર નાન્યતરજાતિના પ્રથમા એકવચનના રૂપમાં જ દ્રષ્ટી રહેછે, બીજી વિભક્તિઓમાં (એકવચનમાં) એ લુપ્ત થાયછે, જેમકે ગાઢાને, ગાઢાનું ઇત્યાદિ (ગાઢાને અનેકવચન થાય); પારસી ગુજરાતીમાં આ નિયમનો અનાદર કરીને ગાઢાને ઇત્યાદિ, એકવચનમાં પણ લખાયછે. પરંતુ શિષ્ટ ગુજરાતીઓ એ સ્વીકારતા નથી; અને જે લોકો, એક વખત ઘોષટના પેટ જેવા હેવું (સાર શાર્ફતલમાં) લખતા સદ્ગત કવિ નર્મદાશંકરની માફક, આ ઝોટી પદ્ધતિને અનુસરેછે તેઓ પોતાની માતૃભાષાના પ્રાકૃતિક સ્વરૂપનું શૈશ્યનીય અગ્નિ પ્રગટ કરેછે. નાન્યતરજાતિનો નરજાતિથી ભેદ દર્શાવવાની, એટલે કે નરજાતિ ઘોઢાને એથી મિત્રરૂપે ગાઢાને હેતી નાન્યતર જાતિ લારપૂર્વક દર્શાવવાની, અભિપ્રયે જ થતી નિર્ણયક ચિન્તા એ જ આ પ્રમાણનું કારણ છે—પ્રમાદ પણ કેવો કે લેખકને નાન્યતર જાતિનાં જ રૂપોમાં એકવચન અનેકવચન વિશે ભ્રમમાં નાંખે છે! કારણ કે ગાઢાને અનેકવચન પણ થાય.]

આ અનુસ્વારની બાબતમાં, પ્રદેશવિભાગ પ્રમાણે ઉચ્ચારબળની ભિન્નતામાં પણ, મરાઠી ભાષા ગુજરાતી સાથે આશ્ચર્યકારક સામ્ય દર્શાવેછે. ગુજરાતીમાંના હં ને મળતો મરાઠીમાં એ છે (નાન્યતર જાતિનાં નામ અને વિશેષણ પરત્વે જ, બીજાં રૂપોમાં, જેમ કે ક્રિયાપદનાં રૂપોમાં, સામ્યનો લેશ પણ નથી). અન્ય એમા (કેલે, ગેલે, વીવલે, વેલે ઇત્યાદિમાં) રહેલો અનુસ્વાર મદારાષ્ટ્રના હોંકણુતરફના પ્રદેશમાં તીવ્રકલ્પ છે, અને દેશમાં એટલે તળ દખણમાં શિથિલ છે.

રૌપલ ઐશિયાટિક સોસાયટીના (જન્યુ. ૧૯૧૫ ના) જર્નલમાં મિ આર. એલ. ટર્નેર “The Indo-Aryan Nasal in Gujarati” એ વિશે એક સૂચક અને બોધક લેખ લખ્યોછે, જેમાં ચર્ચેલા કેટલાક મુદ્દાઓ આ સ્થળે તપાસવા યોગ્યછે. એ મુદ્દાઓ —

(જ) સ્વરભારના લેખની મનો અનુનાસિક વ (ઘ) યવા ઉપર અસર;

અને (જા) સ્વરભારમાં ફેરફાર થતાં અનુનાસિકત્વનો લોપ.

(અ) માં મિ. ટર્નર બતાવી આપેછે કે^{૮૮} “ગુજરાતીમાં ગામ શબ્દ મ જાળવી રહેછે અને (હિં. અને મ. ની માફક) ગાંવ થતો નથી, પણ કુમાર શબ્દ કુંવારો થાયછે, કારણ કે પહેલા શબ્દમાં સ્વરભાર અનુનાસિકની પૂર્વે પડેછે પણ આ બીજામાં હેની પછી પડેછે.”^{૮૯} વિશેષ હેણે એ બતાવ્યુંછે કે પુચ્છન્તક: (પ્રા. પુચ્છન્તો)માંથી પૂછતો (ગુજ.) અને (સં.) પચાસમાંથી (ગુજ.) પચાસ થાયછે ત્હેમાં અને ત્હેવાં રૂપાન્તરોમાં અનુનાસિક હુમ થાય-છે હેનું કારણ એ છે કે પુચ્છન્તો-પૂછતો હેમાં સ્વરભાર અન્તમાંથી જઈને ધાતુ-અક્ષર ઉપર પડેછે;^{૯૦} (ગુજ.) પચાસ વિશે હેણે સ્વરભારનો ફેરફાર વ્યક્ત દર્શાવ્યો નથી, પણ સ્વરભાર પંમાંથી જા ઉપર જઈ પડતો માન્યોછે અને પંના અનુનાસિકના લોપનું કારણ એ ગણ્યુંછે તેમ સમજાયછે.

ખરેખર આ ચર્ચા બહુ બાધક અને રૂઝક છે અને આખો લેખ સૂક્ષ્મ અભ્યાસને યોગ્ય છે; એ કે કેટલેક સ્થળે મૂલમાંથી ભૂલ થઈછે એ કબૂલ કરવું પડેછે; જેમકે પૃષ્ઠ ૩૩ મે હનો (હેને મતે કનો), પ્હનો (હેને મતે પાનો; પ્રસ્તવમાંથી), ત્હેમે (હેણે લખ્યોછે તમે), હમે (અમે) એ પ્રકારના શબ્દોમાં હુ હુમ થતો માનવામાં મિ. ટર્નરે ગુજરાતી શબ્દોમાં ફકારની વ્યવસ્થાના નિર્ણયક નિયમોનો ચોખ્ખો અનાદર કર્યોછે. એ નિયમો મહારાં વ્યાખ્યાનોના પૂર્વગામી અંશમાં હું દર્શાવી ગયોછું અને ચર્ચા ચૂક્યોછું; આ સ્થળે અપ્રેરણાત ગણાય.

૮૮. જર્નલનું પૃ. ૨૯ મું, મૂળ અને કુટનોટ જુવો.

૮૯. ડૉ. સર રા. ગો. લોડાસકર ગામ માંના મને વેં ને સ્થાને પુનરાવૃત્તિથી થયેલો મ ગણેછે (વ્યાખ્યાનો. પૃ. ૧૭૭ મું જુવો); હેનું કારણ એ દર્શાવેછે કે મૂળમાં વ (સ્વતઃ કે વ નો રૂપાન્તરભૂત) હોય ત્હેવા બીજા શબ્દોમાં વ નો મ થાયછે, જેમ કે મું. કપાટ, પ્રા. કવાડ, ગુજ. કમાડ; પ્રાપ્ (સં.), પાવ્ (પ્રા.), પામ્ (ગુજ.) યંકા એટલી જ રહેછે કે ગાવ, નાવ ઇત્યાદિ પ્રકારોમાં વેં છે તે તો માત્ર હિંદી અને મરાઠી જેવી સમાનમૂળવ ભાષાઓમાં છે, અને આ ભાષાઓ કાંઈ પ્રાકૃત અને ગુજરાતીની વચ્ચેની ભાષાઓ નથી; પછી ગાવ, નાવ હેને અપભ્રંશરૂપો, અને મારે જ અવાન્તર ક્રમો, ગણિયે તો ન્હી વાવ છે-અને કદાચ ડૉ. લોડાસકરનું ખરું વજબ એ છે. એમ હોય તો પણ મિ. ટર્નરનો મત ડૉ. લોડાસકરના મતના પૂરક અંશ તરીકે સ્વીકાર્ય છે.

૯૦ પ્રસ્તુત જર્નલમાં પૃ. ૩૨ મું, ૬-૪૨ જુવો.

ઉત્તરગ ઇ.

ઉપરની ચર્ચામાંથી આપણે સહજતઃ અનુનાસિક ધોષ વ્યંજનને ચર્ચતા
 વર્ગ ગ દત્તર્ગ ઇ
 અનુનાસિક ધોષવર્ણો,
 'દ', 'વ', 'ટ'.
 રત્તર્ગ નરક આવી પહોંચીએછીએ. હેમાં ખાસ
 ગુજરાતીનાં જ વિશિષ્ટ લક્ષણો ખીણ બહેન જેવી
 સમાનપ્રભવ ભાષાઓ કરતાં વિશેષ પ્રમાણમાં છે;
 અને એ કારણે હેના સમાવેશ ગ વર્ગમાં ન થાય.
 પરંતુ હેની ચર્ચા અહિં જ કરવી મ્હને ઠીક લાગેછે કારણ કે હમણાં જ પૂર્વ
 થયેલી ચર્ચા સાથે હેને નિકટ સંબંધ છે, એ ચર્ચાથી જ હેના વિષયનું ચર્ચન
 થાયછે, અને વિશેષ કારણ એ કે હેમાંનાં કેટલાંક તત્ત્વો ગુજરાતી, મરાઠી
 અને હિન્દીને સમાન છે. આ વાત નીચે આપેલી ચર્ચા દરમ્યાન સ્પષ્ટ થશે.

આ રત્તર્ગ રથૂમ દૃષ્ટિએ આ રીતે અપાય:—

કોઈ પણ વર્ગનો અનુનાસિક (પાંચમો અક્ષર), એ અનુનાસિકવાળી
 શ્રુતિ ઉપર સ્વરભાર હોય તો, એ જ વર્ગનો અનુનાસિક અસ્પષ્ટાણ ધોષ
 વર્ણ (ત્રીજો અક્ષર) બનેછે, એટલે કે ન નો 'દ, મ નો 'વ અને નનો
 'ટ થાયછે. ૯૧

(ટ અને ઝનું હાલું રૂપાન્તર મળવું અશક્ય છે, કારણ કે એ વર્ણો
 શબ્દોમાં સ્વતન્ત્ર વ્યંજનરૂપે આવતા નથી.)

આ અનુનાસિકભાવ દર્શાવવાની રહેલી અને સરળ રીત એ છે કે શુદ્ધ
 ધોષવ્યંજન મૂકીને હેની પૂર્વના સ્વરને અનુસ્વાર ચિહ્નડે અનુનાસિક કરવો.
 હું આ સરળતર રીત સ્વીકારીશ.

ઉદાહરણો:—

ન.

પાન + હું (ગુજ.)

પાંદહ

વાનરક: (સં.)

વાદરો

૯૧. 'દ, 'વ અને 'ટને અપર્યશમાં (મોડુનાસિકો લોવા ॥ દે. ૮-૪-૨૧૭
 અનુસાર) આવતા કામળ અનુનાસિક વ લેવા અણવાના છે, સ્પષ્ટતાના લોહીકાન્માંના
 તીમ અનુનાસિક ર લેવા નહિ. પણ સૂક્ષ્મતાથી વપાસતાં બહુાયછે કે આ ઉદાહરણ-
 માંની તીમતા હ એ સંયોગનું પરિણામ છે, અનુનાસિકના જ અતર્ગત ધર્મનું નહિ.
 કારણ કે ખરૂં લેતાં આ મહારમાં પણ ત્રણ અનુનાસિકત્વ અને દ હેવા ખંડ થાયછે
 જેમાંથી દ્વેનો પાછળ રહેવા દ્વેને થોગે ર બનેછે અને અનુનાસિક વત્ત-આપણે શું
 બહિયે ?—કામળ હોઈ સકે.

કેટલાંક ઉદાહરણોમાં અનુનાસિક ક્રમલ થયા પછી હુમ થાય છે એ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે; જેમકે સાવળી, કાદવ, ક્રમલ બન્યા પછી અનુનાસિકનો લોપ; ક્ષયિત્ એ આગળ ખરો છે.

કેટલાંક પ્રકારોમાં અનુનાસિક પાછળ જવાને બદલે આગળ ખરો છે, જેમકે 'વાંત (દોઢાવાંત)માં; વસ્તુતઃ આ શબ્દમાં પાછળ ખસવાનો અવકાશ જ નથી, કારણ મ (માત્રમાં) શબ્દનો આઘ અક્ષર છે; મહાવતમાં પણ એ જ સ્થિતિ છે, કારણ કે મહા અને માત્ર ખરું ભેદાંતર અલગ પડે તોયે અંશે છે; મેલમાં પણ એ જ કારણે, એટલે પાછળ હટવાના અવકાશને અભાવે, અનુનાસિક આગળ જાય છે.

વળી એ પણ જોવામાં આવશે કે કેટલાંક ઉદાહરણોમાં અનુનાસિકનો આ અનુનાસિક શુદ્ધીય બંજન થવા રૂપ વિકાર માત્ર સંક્રાન્તિદશાનું જ લક્ષણ હોય છે, જેમકે પાંચળ, ઈંદુહાળ, નવેત્ત શબ્દોમાં; એ શબ્દો પાંચળ અંધાળ, નીતરું એ અન્તિમરૂપે પ્રાપ્ત કરે છે.

કહેવાની જરૂરિયાત નથી કે કેટલાંક પ્રકારોમાં મમાંથી ઉદ્ભવેલો વ વિશેષ રૂપાન્તર પામીને વ થાય છે, જેમકે કાદવ, મહાવત, 'વાંત, સાવળી, ઘટવાળ ઇત્યાદિમાં. બીજું લક્ષણ એમ રવરૂપ ખાસ ભાર મૂકીને દર્શાવવું પડશે; કેટલાંક વિરલ પ્રકારોમાં પૃથક્કરણથી અનુનાસિક ક્રમલ થવાને બદલે તીવ્ર થઈ જાય છે, જેમકે વધેલી, વંદર હેમાં. આમ થવાનું કારણ પતરને વિશે પ્રવર્તતી આ ઘટનાથી સમજાવી સકાય:—એવજનનર, હેમાંના બીજા નો 'દ થાય છે, એટલે વંદરમાં તીવ્ર અનુનાસિક જળવાઈ રહે છે. વધેલીમાં કારણ બોળવું મુશ્કેલ છે; કદાચ એમ હોય કે મંદેલીનો મ્હે કાંઈક કારણે નિર્વચકયોગ મડીને સ્વચ્છયોગ બને છે.

મ્હારે જણાવવું જોઈએ કે આ ઉચ્ચગતી પ્રવૃત્તિ સાધારણ નિયમે વૈકલ્પિક છે; ગમડું અને ગાંવડું; પાનડું અને પાંડડું; શીમલો અને શીંમલો એ પ્રમાણે રૂપો બોલાય છે. માત્ર ઘાંદરો શબ્દનું વાંદરો હેવું વૈકલ્પિક રૂપ નથી થતું.

૮૨ પાવગમનો વ, ઘાવર્ણુ વનો અરોપ વ થાય છે, અરોપ વર્ણને ઘોષ બનાવવા પ્રાદેશોનું વલણ ભેદાંતર આ ઘટના વિપરીત લાગે છે. આ વિકારની મ્હે પૂર્વે નોંધ લીધી છે, પાછળ, વ્યાખ્યાન ૨, પૃ. ૭૪, (૫) ગ માં જુવો.

૮૩ શબ્દની આ ભાવદિશા કાંઈ વ્યાકરણસિદ્ધ વિગ્રહની કે અર્થ પ્રમાણે કરેલા વિગ્રહની સૂચક નથી; માત્ર તીવ્ર ઉચ્ચારનો વર્ણોચ્ચાર દૃષ્ટિએ ઉત્પત્તિપ્રકાર દર્શાવવાને થાય છે.

પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગનું મૂળ અપભ્રંશમાંના ત્રિરસ પ્રકારોમાં રહેલું છે, કારણ
 બાહ્યસર્ગનું મૂળ અપ-
 ભ્રંશમાં મળે છે.
 કે અપભ્રંશમાં સિ. હે. ૮-૪-૪૨૨ (મ્હો મ્મો વા)ની
 પ્રવૃત્તિથી સંભવ ૩૫ શક્ય થતું જોઇએ છે. અહિં
 મના વ અને અનુનાસિક હેવા ભાગ યદને વ અને
 હનો મ ૩પે સંકર થાય છે એ વિકારક્રમ સ્પષ્ટ છે. પણ આ મ્મ સ્વલ્લસંયોગ
 છે, અને એટલાપૂરતો આપણા પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગથી બિન છે, એ સ્વીકારવું
 પડશે. પ્રાકૃતમાં પણ મ નો મ્મ થયેલો ઉપવચ્છ છે. તમ્મં, ભમ્મ (તામ્ર-
 માત્ર) (સિ. હે. ૮-૨-૫૬ જુવો), આમ્મિલં (આમ્લ) (સિ. હે. ૮-૨-૧૦૬
 જુવો), અને સિમ્મલી. અલ્પજત સયોગ અહિં સમજ છે કારણ કે વિકારક્રમ
 પ્રસ્તુત: આ છે:-મ્મ-મ્મ-મ્મ, મ્લ-મ્મિલ મ્મિલ, ભમ્મ-મ્મ-મ્મ. કામળ અનુનાસિક
 મીજરૂપે અપભ્રંશમાં જોવામાં આવે છે; એ ભાષામાં સાદા મને રથાને અનુનાસિક
 ૧ (વ) થવાના ઉદાહરણો છે, જેમ કે કવંલુ, મવંલુ ઇત્યાદિ (સિ. હે.
 ૮-૪-૩૯૭). આ સ્થિતિમાં પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગને અનુવર્તિના વર્ગમાં મૂકી ન સકા, પ્રાકૃતોમાં
 અભ્યક્તરૂપે હેતુ મૂળ હતું એમ જ માનવું જોઇએ.

ઉત્સર્ગ ૫.

ગયા ઉત્સર્ગથી વિપરીત વાઝ્યાપારવટના ગુજરાતીમાં દૃષ્ટિગોચર થાય-
 છે. હેને સરળ રીતે આ પ્રમાણે જણાવી સકાય.—
 ૧૦ ગ ઉત્સર્ગ ૫, અ છે. હેને સરળ રીતે આ પ્રમાણે જણાવી સકાય.—
 ૩૬ વર્ગનો શુદ્ધ (અલ્પ-
 યાજ) થાય એ જ અમુક વર્ગનો શુદ્ધ (અલ્પપ્રાણ અને અનનુ-
 નાસિક) થાય બંધન એ જ વર્ગનો અનુનાસિક (૫ મો)
 વર્ગનો અનુનાસિક બંધન બને છે. આ ૩૫નાંતર થવામાં શુદ્ધ થોડાવર્ણને
 બને છે. અનુનાસિક બંધનવા માટે આગતુક અનુનાસિકવર્ણનો
 પ્રક્ષેપ ફટલાક પ્રસંગોમાં પ્રાપ્ત થાય છે, અને એ રીતે આ વિકારક્રમ ગયા
 ઉત્સર્ગથી સર્વાંશે વિપરીત છે.

ઉદાહરણો:—

હનો ન.

હંહ (સં.)

જાળ (ગુજ.) જેમ કે જાહને જાળ પડી છે=યાહના
 પાનામાં ખાંચ પડી છે.)

કુડમ્બી (સં.)

કુડુબી (પ્રા.)

વળગી (ગુજ.)^{૬૧}

૮૪ મ મા કુળગી ઉપરાંત કુડ્ડી પણ છે. ન લક્ષણ નથી આવ્યો, પણ હ-
 યાથી એકત્વ જ અને અન્યત્ર ન થાય છે, આ રીતે—

કુડ્ડગી

કુડગ

કુડ્ડી

કુડગી

કેટલાંક ઉદાહરણોમાં અનુનાસિક ક્રોમલ થયા પછી ડુમ થાય છે એ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે; જેમકે સારણી, કાદર, ક્રોમલ બન્યા પછી અનુનાસિકનો લોપ, કવચિત્ એ આગળ ખરો છે.

અહીં આગળ ખરો છે, જેમકે વાત (રીઠાવાત)માં, વસ્તુતઃ આ શબ્દમાં પાછળ ખસવાનો અવકાશ જ નથી, કારણ મ (માત્રમાં) શબ્દનો આઘ અક્ષર છે; મહાવતમાં પણ એ જ રિયતિ છે, કારણ કે મહા અને માત્ર ખરું ભેદાં અલગ પડે તો આ અંગો છે; મેંમાં પણ એ જ કારણે, એટલે પાછળ દહવાના અવકાશને અભાવે, અનુનાસિક આગળ જાય છે.

વળી એ પણ ભેદાં આવશે કે કેટલાંક ઉદાહરણોમાં અનુનાસિકનો આ અનુનાસિક શુદ્ધોપ બંજન થયા રૂપ વિકાર માત્ર સંક્રાન્તિદશાનું જ લક્ષણ હોય છે, જેમકે પાગળ, જંદાણ, નવંતર શબ્દોમાં; એ શબ્દો પાગળ-રૂપ ઝંઘાળ, નાંતરું એ અન્તિમરૂપો પ્રાપ્ત કરે છે.

કહેવાની જરૂરિયાત નથી કે કેટલાંક પ્રકારોમાં મમાંથી ઉદ્ભવેલો વ વિશેષ રૂપાન્તર પામીને વ થાય છે, જેમકે કાદર બદલ પ્રકારોમાં પૃથ-મહાન્ત, વાત, સારણી, વલવાળ મ્ત્યાદિમાં. બીજું લક્ષણ પણ અનુનાસિક યોગ્ય રૂપ રૂપ આસ ભાર મૂકીને દર્શાવતું પડશે; કેટલાંક ત્રિસ પ્રકારોમાં પૃથક્કરણથી અનુનાસિક ક્રોમલ થવાં

અહીં ત્રિસ થઈ જાય છે, જેમકે ઘણેવી, વદર હેમાં. આમ થવાનું કારણ પત્તું વિશે પ્રવર્તતી આ ઘટનાથી સમજાવી શકાય:—“વેવનનર, હેમાંના બીજ નો વ થાય છે, એટલે વદરમાં ત્રિસ અનુનાસિક જળવાઈ રહે છે ઘણેવી કારણે યોગ્યનું મુરકલ છે; કદાચ એમ હોય કે વહેવીનો ને કાંઈક કારણે નિર્વલ્લયોગ મટીને સ્વલ્લયોગ બને છે.

હારે જણાવવું જોઈએ કે આ ઉત્સર્ગની પ્રવૃત્તિ સાધારણ નિયમ વૈકલ્પિક છે; ગાનડું અને ગોરડું: પાનડું અને પાંદડું. સીમલો અને સીંચલો એ પ્રમાણે રૂપો બોલાય છે. માત્ર વાંદરો શબ્દનું વાંદરો હેતુ વૈકલ્પિક રૂપ નથી થતું

૯૨ વાંચનમાંના વ, ધારવર્ણ વનો અરોધ વ થાય છે, અરોધ વર્ણને કોપ બનાવવા પ્રાદેશીય વલ્લુ ભેદાં આ ઘટના વિપરીત લાગે છે. આ વિકારની રહે પૂર્વે નોંધ લીધી છે, પાછળ, વ્યાખ્યાન ૩, ૫ ૭૪, (૫) ગ આ જુઓ.

૯૩ શબ્દની આ બાજક્રિયા કાંઈ વ્યાકરણસિદ્ધ વિચલની કે અર્થ પ્રમાણે કોઈ વિચલની રાચક નથી, માત્ર ત્રિસ ઉચ્ચારનો વર્ણોચ્ચાર દૃષ્ટિએ ઉત્પત્તિમકાર દર્શાવવા થાય છે

પ્રસ્તુત ઉત્તર્ગનું મૂળ અપભ્રંશમાંના વિરલ પ્રકારોમાં રહેલું છે, કારણ કે અપભ્રંશમાં સિ. હે. ૮-૪-૪૧૨ (મ્હો મ્હો વા)ની પ્રવૃત્તિથી સંમત ૩૫ થકય થતું જોવાયેલ છે. અહિં મના વ અને અનુનાસિક હેવા ભાગ થઈને વ અને હનો મ રૂપે સંકર થાય છે એ વિકારક્રમ સ્પષ્ટ છે. પણ આ મ્મ સ્વલસંયોગ છે, અને એટલાપરતો આપણા પ્રસ્તુત ઉત્તર્ગથી બિન છે, એ સ્વીકારવું પડશે. પ્રાકૃતમાં પણ મ નો મ્મ થયેલો ઉપદ્રવ્ય છે: તમ્મં, અમ્ય (તામ્ર-આમ્ર) (સિ. હે. ૮-૨-૫૬ જુવો), આમ્મિલં (આમ્લ) (સિ. હે. ૮-૨-૧૦૬ જુવો), અને સિમ્મલી. અલબત્ત સંયોગ અહિં સખળ છે કારણ કે વિકારક્રમ પ્રસ્તુત: આ છે: -મ-મ્મ-મ્મ, મ્લ-મ્મિલ મ્મિલ; હ્મ-મ્મ-મ્મ. કોમળ અનુનાસિક બીજરૂપે અપભ્રંશમાં જોવામાં આવે છે; એ ભાષામાં સાદા મને સ્થાને અનુનાસિક વ (વ) થવાનાં ઉદાહરણો છે, જેમ કે કવંલુ, મવંલુ ઇત્યાદિ (સિ. હે. ૮-૪-૩૯૭). આ સ્થિતિમાં પ્રસ્તુત ઉત્તર્ગને અનુર્વિના વર્ગમાં શ્રુતી ન સકાત, પ્રાકૃતોમાં અવ્યકતરૂપે હેતું મૂળ હતું એમ જ માનવું જોઈએ.

ઉત્તર્ગ ૫.

ગયા ઉત્તર્ગથી વિપરીત વાગ્યાપારવતના ગુજરાતીમાં દૃષ્ટિગોચર થાય. વર્ગ ૫ ઉત્તર્ગ ૫, અ- છે. હેને સરળ રીતે આ પ્રમાણે જણાવી સકાય:—
મુક વર્ગનો શુદ્ધ (અલ્પ- અમુક વર્ગનો શુદ્ધ (અલ્પપ્રાણ અને અનનુ-
પ્રાણ) ધોષ એ જ નાસિક) ધોષ બંજન એ જ વર્ગનો અનુનાસિક (૫ મો)
વર્ગનો અનુનાસિક બંજન બને છે. આ રૂપાન્તર થવામાં શુદ્ધ ધોષવર્ણને
બને છે. અનુનાસિક બંનાવવા માટે આગતુક અનુનાસિકવર્ણનો
પ્રક્ષેપ કેટલાક પ્રસંગોમાં પ્રાપ્ત થાય છે, અને એ રીતે આ વિકારક્રમ ગયા
ઉત્તર્ગથી સર્વાંશે વિપરીત છે.

ઉદાહરણો:—

હંહ (સં.)	હનો ના. છાળ (ગુજ.) જેમ કે વાકૂને છાળ પડી છે=ચાકૂના પાનામાં ખાંચ પડી છે.)
કુટુમ્બી (સં.)	કુટુંબી (પ્રા.) કળવી (ગુજ.) ^{૬૪}

૯૪. મ. મા કુળવી ઉપરાંત કુઝવી પણ છે. જ લઢાણ નથી આવ્યો, પણ હ-
માથી એકત: હ અને અન્યત જ થાય છે, આ રીતે:—

કુટુમ્બી
રૂઢવી

કોમલકં (સં.)	કુંવલતં (અપ.)	કુંવં (ગુજ.) અને લમ્યા હ્ દારા) વૃણ (ગુજ.)
સંદંશિકા (સં.)	સાહસિઆ (અંતિમ અપ.)	સાહસી (ગુજ.) અને વિકલ્પે સાહસી
પરં (સં.) ^{૯૫}	(રનો ટ થઈ ને એ દારા)	વળ (ગુજ.)
પડચા (દિશ્ય) = ધનુષની દોરી.		વળછ (ગુજ.)
દ્વારકકં (સં.)	વારહટ (અપ.)	વારણું (ગુજ.)
કટિ+દોરો	કહદોરો કહદોરા (મ.)	કળદોરો-કંદોરો (ગુજ.)
તતુકક:	તતુહટ (અપ.)	(તાતડો) - તાતળો (ગુજ.)

વનો મ; (વનો ય થઈ ને મ).

પ્રાપ્નોતિ (સં.)	પાવહ (પ્રા.)	પામે (ગુજ.)
સ્થાને (સં.) - ઠામ ^{૯૬}	ઠાવ (હિં. અને મ.)	ઠામ (ગુજ.)
કપાટ (સં.)	કવાટ (અપ.)	કમાટ (ગુજ.)
ગવાદની (સં.)	ગવામળી (પ્રા.)	ગમાળ્ય, ગમાળ (ગુજ.)
વાઙ્છા (સં.)	વછા (પ્રા.)	મંછા (ગુજ.)
ધાવ (સં.)		ધામ (ગુજ.), માત્ર દોહધામમાં.)

ધીવર (સં.) * ધીવર (અપ.) ઢીમર (ગુજ.)

“યોડા જલમાં પેટો નહારાજા ઢીમરનું આચરણ”

(ત્રિમાન-દ્વૈત નલ્લાહયાન, ૩૨, વૃ. કા. દો. ૫ ૧૧૩)

નીવાર (સં.)	નીવાર (અપ.)	નમાર (ગુજ.)
અધુના (સં.)	અહુણા (પ્રા.)	
	(હટણા-હવણા)	હમણા (ગુજ.)

૯૫. પર=પણ; જેમ કે કિમસ્યા ન પ્રેયો યદિ-પરમસહચરુ વિરહ (ઉત્તરરામચરિત)

૯૬. ૨ા. કેશવલાલ હા ધ્રુવ વાઘ્વાપાર વિશેના હેમતા નિબંધમાં (પૃ. ૨૦ મે
પ ૮ થી ૧૦ માં) વિવિધ વર્ણના અનુનાસિકોના (વનિમયની નોંધ લેતો) ઉત્તમ ધરે છે,
અને કહે છે કે ઠામ એ રીતે સ્થાનમાંથી માત્ર થયો છે. હું એ નિયમ, માત્ર આ ઉદા-
હરણમાં અવાન્તરક્રમ અર્થે એ પૂરતો જ, સ્વીકાર્યું; પણ ઠામમાંથી ઠાવ (મ. અને હિં.)
ચાલ્યું અને પછી એ રાખ્દ મૂળરૂપ ઠામ (ગુજ.) પાછું માત્ર કરે છે, - જેમ ડાં. ૨૨
૨૧ ગા. બાંડારકરે ગામ-ગાંવ-ગામની બાબતમાં દર્શાવ્યું છે તેમ (આ વ્યાખ્યાનમાં
પૃ. ૩૨૯ નોટ ૮૬ માં જુઓ).

સુપરંક (સં)	સુપરવં (અપ.)	સપરમો (ગુજ.) (સપરમો દિવસ)
સાવત્સરિક (સં)	સાવચ્છરિર્ઘ (પ્રા)	સમચરી (ગુજ.) (આદ્ય શબ્દ અર્થિ અનુક્રાંત રહેછે.)
સુખ્યતે (સં.)	સુજ્ઞાદ (પ્રા)	સમજે (ગુજ.)
દયાવળો (દેશ)		દયામળો (ગુજ.)
શપથ (સં)	સવહુ (અપ.)-સવ -	સમ (ગુજ.)
સૌરભ (સં)-પરભારો-ર નો ઢ, હ (મ માંથી છૂટો પડેલો) + ઢ = ટ,		સોઢવ- સોઢમ (ગુજ.)
સુમ્યતિ (સં)	સુવદ (પ્રા) -ચૂવદ - ચૂમે	(ગુજ.)
વિન્દુ (સં.)	વિંદુ (પ્રા)	મીંદુ (ગુજ.)
વજ્રમ (સં)	વજ્રહુ (અપ) વજ્ર - વજલુ	વાલમ ^{૯૭}
મહાર્ગવ (સં.) મહારણુ (અપ) -મહારાવણુ-મહારામણ મિહિરામણ		(પ્રાચીન કાવ્યમાં)

મિહિરામણ મધિય અતિ કોઢી

ભાષણ કૃત કાદમ્બરી, પૂર્વભાગ, ૧૩, પ.૫૦.

હાલ પણ રજપૂતોમાં વિશેષ નામ તરીકે મહેરામણસિંહ પરિચિત છે.

ઉત્સર્પણી	ઉચ્છવ્પણી	
(=જાયે જાયે જવુ; જ્યે ઉપરથી,	ઉછાપણી	ઉછામણી
હરરાશ્વર્માં-શીલામર્માં-ભાવનો	ઉછાવણી	(=હરરાશ્વ, શીલામ)
માગણીનો ચકાવો)		

પરિધાપનિકા

પરિહાસનિકા

પરિહાસણી

પરિહાસણી

જ્યે જ મુજબ લલામણી, મજામણી, સચવામણી, દલામણ જેવા ંમણી કે ંમણ પ્રસયવાળા બધા શબ્દોમાં મ્ છે તે વ્ નો મ્ થઇને આવ્યોછે, જે વ્ અન્તિમ અપ્રશ્નના ઉત્તરકાલીન વિકાસમાં પ્રેરકબોદના રૂપોમાં બેવામાં આવતા પુનું રૂપાન્તર છે; આપ્યુમાંનો આપ્ પ્રસય, અથવા ખરું કહેતાં

૮૭ (વિ સ. ૧૫ ૮ મા રચાયેલ) વમન્તવિલાસમાં શ્લોક ૫૦ મા અને ૭૨ મા વાલમ ૧૧ બેક રચયે અનુસ્વાર તીવ્ર છે, અન્ય સ્થળે કોમળ છે તદ્દારે એમ હરો કે આ શબ્દ કોઈ કાળક્રમે વક્ત્રાદિગમમાં પ્રવેશ પામ્યા અને ધરભાદ્ર વલ્લભ-વાલમ એમ રૂપાન્તર થયું ?

ભાગમ, એ ભાષામાં લગભગ ત્રણ ધાતુને લાગતો; ચરકૃતની માફક દાવયતિ, ધાવયતિ, માવયતિ ઇત્યાદિને જ લાગે હોવા નિયન્ત્રિત ન્હોતો.

[વમાડ, ગમાળ ઇત્યાદિ પ્રકારના શબ્દોમાં વની (વિકારપ્રાપ્ત કે મૂળગત વની પૂર્વે આગ-તુક અનુનાસિક પ્રક્ષિપ્ત થાય છે એથી અનુનાસિક વેં ઉદ્ભવે છે એ વેનો વળી મ થાય છે.]

[મહર્ણવ એ, મ્હારા એક મિત્રે સૂચવેલી, આનુમાનિક વ્યુત્પત્તિ છે પણ વાગ્વિકારના બધા ક્રમોમાં એ બહુ ઉપપન્ન જણાય છે: વિપ્રેયમ મહારણુ, (હા અને રમાંના) આ અને અના, તેમ જ જૂ અને જૂના, વ્યવથમ મહારણુ, અને પત્રી વનો મ (જના સાન્નિધ્યથી પ્રાપ્ત થતા અનુનાસિકત્વને યોગે).]

કચ્છગર્ત - કલ્વડ - કલ્વડ - કલ્વો - કરમો, (પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ધરમણો છે, જેનાં ઉદાહરણો માટે આગળ ઉપર ઉલ્લેખ ૧૨ મેં જુવો)

ટિપ્પણ —

(જ) ગુજરાતીમાં એ, તે, જે, એ સર્વનામોના વિભક્તિરૂપોમાં, હેમને, હેમને, જેમનેમાં, રહેલા મનુ મૂળ બોના રૂપાન્તર થતા પ્રાપ્ત છે, મારણ કે અનેકવચનનાં વૈકલ્પિક રૂપો એમોને તેમોને, જેમોને હેવાં પણ છે. હનુ મૂળ અપભ્રંશનાં અને તે પછીના પ્રાચીનરૂપો એહ, તેહ, જેહમાં મળે છે.

(ઘા) સિં. હે. ૮-૧-૨૬૬, સ્વપ્નનીમ્યોર્વા અનુસાર (પ્રા. સિમિળો-સિમિળો દ્વારા) ગુજરાતી શમણ ઉદ્ભવે છે આ અને હેની પૂર્વના શબ્દોમાં એ સૂત્રમાં આપણા પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગનું બીજ રહેલું છે, પણ તે એટલું બધા કે સુવિકસિત નથી કે આ ઉત્સર્ગને અનુપૂર્તિ વર્ગમાં મૂકવો યોગ્ય ગણાય.

[સં. ત્વમાંથી આવતા તુવ, તુમ એ વૈકલ્પિક પ્રાકૃત રૂપો પણ હોવા જ વિકારક્રમ સૂચવે છે ત્વ એક પ્રકારનો વિશેષ પામીને તુવ થાય છે, હાનો વ (વ અને વે દ્વારા) મ થાય છે, અને એ રીતે તુમ પણ પ્રાપ્ત થાય છે]

સિન્ધી મિનચની વ્યુત્પત્તિ સં. વિકાસિ, ગુજ વિનતીમાંથી, વનો આ રીતે મ થવાથી, સાધ્ય છે.

આ ઉત્સર્ગને નિયમે ફારસી છુશનવાનું ગુજ. રૂપાન્તર છુશનુમા બન્યું છે, [નવાનો “સગીતનો સર”, “ગીત” હોવા અર્થ છે, તે સક્રિય અર્થ ગુજરાતીમાં લુપ્ત થાય છે અને છુશનુમા કોઈપણ રમણીય વસ્તુ માટે, નેત્રને રમણીય વસ્તુને માટે પણ. વપરાય છે, જેમ કે

જહિં છુશનુમા કુદરતી પત્ની ચોતરો, કલમે મસ્ત શી ।

(હં. હં ધ્રુવ કૃત ચિત્રદર્શન)

ઉત્સર્ગ ૬

હવે જે ઉત્સર્ગ આપવાના છે તે કંઈક વિવાદમય છે, કારણ કે એ પ્રચારક મતોની સ્થાને ગ્રંથ ઉઠાવે છે. હું એકદમ એ ઉત્સર્ગ રજૂ કરું:—

વર્ગ ગઃ ઉત્સર્ગ ૬ઃ ક
ત્વ, ત્વ, જ, કે ત્ત નો
રૂપાન્તરભૂત ત્ત, બહારે
દ ન થાય બહારે,
કેટલાક પ્રકારોમાં વ્ય
બને છે.

જમાંથી, કે ત્વમાંથી, કે ત્તમાંથી, કે પ્રમાંથી,
કે ત્તમાંથી પ્રાકૃતમાં ઉદ્ભવેલા ત્તનો, દ ન થાય તો
કે ત્ત જ ન રહે તો, પ્રાકૃતમાં વ્ય થાય છે.

ઉદાહરણો:—

સં.	પ્રા.	ગુજ.
શુક્તિ:	સિપ્પી	છીપ
ભાત્મા	બપ્પા (કે બત્તા)	બાપ
ત્વન	ત્તન (ભાવવાચક પ્રસય)	વળ ^{૮૮} (૮૮)
ત્વ	ત્ત	વ (વચ્ચાવો, ઘુઘાવો હેમાં)
ત્વા (જિત્વા)	એપ્પિ (જેપ્પિ)	
કર્તવ્યતિ	કપ્પેદ	કાપે

(હિં. કાટના, કોદ્દમાંથી; ગુજ. કાંતવું, કન્તતિ (સં.)-કંતદ (પ્રા.)માંથી).

છત્રકં છત્તરવં^{૮૯} છાપવં

[આ વાત આસ લક્ષમાં રાખવાની છે કે આ ઉત્સર્ગમાં વ્ય રૂપાન્તર પ્રાકૃત દશામાં જ, ગુજરાતી શબ્દરૂપમાં આવવા પહેલાં જ, યતું દર્શાવ્યું છે-અપવાદ-રૂપ પ્રકારો છત્તરવં, ત્વન, અને ત્વ શિવાય.]

હવે પ્રચારક મતના અનુયાયીઓ વાંધા ઉઠાવશે કે ત્ત પોતાથી જ વ્ય બની સકે નહિ, કારણ કે દન્ત્ય અને ઓષ્ઠ્ય વર્ણો વચ્ચે વાગબ્યાપારોચિત સંબંધ હેતુ પશ્ય નથી; વળી, ગ્રીણવટથી તપાસતાં યની ઉત્પત્તિનું મૂળ વ અને મ રૂપે રહેલા ઓષ્ઠ્ય તત્ત્વમાં છે. દાતા આધારમાં સિ. દે. ૮-૨-૫૧ આદિ સૂત્રો રજૂ કરવામાં આવશે, જે મુજબ મત્તમનું મપ્પા,

૮૮. શૂરત્વન અને પુરત્વનના શૂરાતન, પુરુષાતન થાય છે એ અપવાદ છે.

૮૯. વિષેવથી, અને વિષેવથી આવેલા ત ના દ્વિવચી, જે રીતે વ્યવર્તનું વ્યવર્ત (પ્રા.) અને વ્યવર્ત (ગુજ.) બને તે જ રીતે, છવ્વરવલગમાનો છવ્વર રાજ સરખાવો શકાય છે.

આત્માનું અપ્પા, કુદ્મલનું કુપટ, રુક્મિણીનું રુપિણી, મીષ્મનું મિષ્મ અને એન્ન-સેન અને છે. આ વિગેષકો છાપકની વ્યુત્પત્તિ છત્વરકં (મ) માંથી સાધે છે છત્રકમાંથી નહિ.

પછી આવશે મિ. બીમ્સ (પૃ. ૧, ૫. ૩૨૯-૩૩૦); તેઓ હેવી દલીલ કરે છે કે વની પૂર્વે દન્યવર્ણુ આવતા સંગળ સંયોગ નીવડે છે, જેનું સ્વાભાવિક પારણામ એ આવે છે કે દન્ય લુપ્ત થાય છે, પણ વને પોતાની માથે અધોપ બનાવવા પૂરતો સંસ્કાર મૂકતો જાય છે; આ રીતે, આત્મન-અપ્પામનો પ્રથમ વ થાય છે પછી વ નો વ બને છે અને એ વ પૂર્વસ્થ ત ની અસરથી અધોપ થઈને વ થાય છે.

છેલ્લે, ડૉ. સર રા. ગો. લાંડારકર (વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૧૬૩-૧૬૪) હેવો મત દર્શાવે છે કે જ્યારે સંયોગના ઉત્તર અંગરૂપ વ નું ઉચ્ચારણ ભાવ્યુક્ત હોય છે ત્યારે જો પૂર્વઅંગ અધોપ હોય તો સંયોગને રથાને બેવડો વ્યંજન વ્ય આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે તેઓ ત્વ, ત્વન અને આત્મન આપે છે (જેમાં છેલ્લામાં ત્મ જઈને પ્રથમ ત્ આવે છે).

આ સર્વે ભરુદ્દલીલોનો જવાબ વાળિયે. હું પ્રારંભમાં એક પ્રશ્નીય; જો વની પ્રાપ્તિનું નિમિત્ત વ કે મ હોય, તો સંયોગનો પ્રથમ વ ત હોય ત્યારે જ વ કેમ આવે છે? બીજો ફાઈ અધોપ વ્યંજન પૂર્વવર્તી હોય ત્યારે વ કે મ ને રથાને વ કેમ નથી આવતો? એટલે કે સદ્વા નું લક્ષણ નથી થતાં સદ્વા શામાટે થાય છે? વક્ષ નું વક્ક થાય છે, શામાટે વ્ય નથી થઈ રુક્મિણી-રુપિણી હેમાં વમ નો વ થાય છે એ કબૂલ કરુ છું. પણ એ ઉદાહરણ એકલું જ થઈ રહે છે.^{૧૦૦} બીજું, સંયોગના અંગભૂત મ અને વ (મ બી. વર્ણુ તરીકે અને વ પહેલા કે બીજા વર્ણુ તરીકે હોય ત્યારે) સર્વત્ર હ થાય છે (અધોમન્યામ્, સિ. હે. ૮-૨-૭૮; સર્વત્ર સ્વરામવન્દ્રે, ૮-૨-૭૯), અર્થ પ્રસ્તુત ઉદાહરણોમાં સર્વમાત્રમ અને ત્વ જઈને પ્રથમ ત્ જ રહેશે. તો પાલુપ થયેલા મ અને વ માં વ-પ્રાપ્તિ સક્તિ ક્યાં રહી? મિ. બીમ્સ મ અપના અવશ્ય થતા આ લોપના નિયમને લગભગ નકામો ગણે છે અને દન્ય સ્વાભાવિક કરી દે છે; એ તો સ્વીકાર્ય ભાગ્યે જ ગણાય. દન્યનો હાલો લોપ જ્યાં

૧૦૦ હું આ રાખેને એવવાયું ઉદાહરણ હતું છું હેનુ કારણ કે મત્ત, મીષ્મ, એ કેમના પ્રમગમા મ્ સંયોગનુ પ્રધાન અંગ થઈ રહે છે, ઉમાદાર (મ કે વ પ્રથમ દી થઈને હ બને છે અને પછી ક્રમે ક્રમે નિર્બળ બનીને પ્રમાણમા બહુ ગોણુ રથાને રહે અને કુદ્મલમાં પણ થોપવર્ણુ હ આત્મા વગેરેના અરોપ ત્ કરતાં પ્રમાણમાં નિષ્કૃષ્ટ છે.

નથી. ત્રીજું, જે કદાચ હેવી દલીલ કરવામાં આવે કે હુમ થયેલા મ અને વ જતાં જતાં કેાઈક પ્રકારની ઓછયત્વ-ઉત્પાદક અસર, એક પ્રકારનો સંસ્કાર, મૂકતા જાયછે, તો પછી જેમાં મ કે વ હોય જ નહિં તહેવા શબ્દોમાં-એટલે કે શ્રુતિ, કર્તવ્યતિ, છત્રકં^{૧૦૧} એ શબ્દોમાં-વ પ્રાપ્ત થવાનું કારણ શુ દર્શાવવું ? ત્યારે જે આ શબ્દોમાં પ્રથમપ્રાપ્ત રૂપાન્તર સમાધી જ સ્પષ્ટ રીતે વ્ય ઉદ્ભવેછે, તો સ્મ અને ત્વ વાળા શબ્દોની બાજતમાં પણ એ જ વિકારહેતુ શામાટે વાસ્તવિક ન હશે ? અને, છેવટમાં, વસ્તુસ્થિતિ જ જોતાં એ જણાશે કે ત્વ વાળા શબ્દોમાં પણ વ્ય ની પ્રાપ્તિ બેશક સ દ્વારા જ થાયછે, જેમ કે પ્રાકૃતમાં જ જ્વન પ્રથમ ત્વ થાયછે, ત્વ પ્રથમ સ થાયછે અને પળ અને પ રૂપાન્તરો ત્યાર પછી આવેછે. અર્થાત્ સ અને વ વચ્ચે ઉત્ક્રાન્તિ-વિષયક સંબંધ જો હેનું આ સ્પષ્ટ પ્રમાણ છે; વર્ણોચ્ચાર દૃષ્ટિયે સંગોજતા છે કે નથી એ હાલ તરત તો ગૂઢ પ્રશ્ન રહેશે.^{૧૦૨}

૩. ભાંડારકરના મત વિશે તો એટલું જ કહેવું બસ થશે કે હેમની

૧૦૧ છત્રક વિશે મૂકે સકા છે કે એ તો જમે તે પ્રકારે વ આણવાનો જ પ્રયાસ છે. પણ, તેમ છતાં, છત્રનું પ્રાકૃતમાં છત્ર થશે. અને એમ થતાં વ્ય તો છેવટ જનું જ રૂપાન્તર થશે. ઉપરાંત, છત્ર નો અર્થ જ (૧) ઘર, અને (૨) મંડપ; પણ છાપરું કે એ અર્થનું પ્રાપ્તક કાંઈ પણ નહિં, જ્યારે છત્રનો હાલો બધાએસતો અર્થ થાયછે; વળી છત્રર શબ્દ પ્રમાણમાં અપ્રસિદ્ધ છે.

૧૦૨ તો પણ આ ગઠ પ્રશ્ન ઉકેલવાની આવીરૂપ એક વર્ક રત્ન થઈ સકે. જપ્પા, સિપ્પી એ પ્રકારના શબ્દોનું સ્વરૂપ દેશરૂપો જેવું છે, જ્યારે અત્તા, મુત્તી વગેરે માં તો દેશ્ય શબ્દોનાં સંસ્કૃતાનુકારી રૂપો હોય, અથવા તો બને પ્રકારે સંસ્કૃતમાં અને દેશ્યમાં બાળુ બાળુ આન્યા આવતા હોય, અને એ ઘટનામા સ અને વ્યનો સંબંધ આર્ય ભાષાઓના વિકાસમાં પ્રવર્તતા નિયમોથી જૂઠા જ વર્ણોચ્ચાર નિયમોને અનુસરતો હોય.

સ અને વ, કાંઈ કાળક્રમે, અન્યોન્ય વિનિમયક્ષમ હતા એ વાતનું ડૉ ટેસિટો-રીએ "Notes" ૨૫ (પૃ. ૧૬) માં કરેલ કથનથી સમર્થન થાયછે. હેમણે આપેલાં ઉદાહરણો આ રહ્યા —

૧. જગેશ્વર, જેનો સંબંધ એ જગેશ્વર (સ) સાથે દર્શાવેછે; ખરુ જોતાં જગદીશ્વર
૨. ગિપવડ, નિતવડમાંથી, સ્. જિલ (જિતવ્ય ?);
૩. તળડ, પળડ દ્વારા, અપ. અપ્પળડમાંથી સ્. આત્મનક માથી.
૪. પોતડ, આપોપડમાંથી, જે અપ્પુગ્ગમાંથી છે.

નં. ૩ ડૉ. ટેસિટોરીની પોતાની શોધ છે, પણ ઉપપત્ર જણાયછે; જે કે મૂળ સં. તનનો પ્રવાસો બાકી રહેછે, એટલું વિશ્વ નહેછે. નં. ૪ વિશે-પૂં પોતને જાતમત્વ-અપ્પુ-વતુ-વોતુ હેમાંથી અત્પત્ર કહેલું.

પરંતુ ઉપર કહેલો અધુરો સ્પર્શ જણાવવાને હેને અર્થતાલબ્ધ કહેવો વધારે યોગ્ય છે. મ્હેં હેને પ્રાકૃત ઉચ્ચાર પણ કહ્યોછે, કારણ કે પાછળનાં એક વ્યાખ્યાનમાં કહ્યુંછે તેમ આ વિશિષ્ટ ઉચ્ચાર સંસ્કૃતને અપરિચિત છે અને માત્ર પાલીને અને પ્રાકૃતોને જ પરિચિતછે.^{૧૦૫} પ્રાકૃતોમાં એ ઉચ્ચાર શી રીતે પ્રાપ્ત થયો એ અલગ ચર્ચાનો વિષયછે. એક શક્ય લાગતું ઉત્પત્તિદર્શન હું સ્વયં ગયોછું અને તરતમાં જ મ્હારે આ પ્રશ્નની વિશેષ ચર્ચા કરવી પડશે. પણ

ગુજરાતીમાં આ ઉચ્ચારની આધુનિક પ્રદેશ વ્યવસ્થા

ગુજરાતીની જ વાત કરિયે તો, આધુનિક સમયમાં આ ઉચ્ચારની પ્રદેશવ્યવસ્થાનો નિર્ણય સુલક્ષિતછે. સુરત અને ભરૂચ જિલ્લામાં પ્રાકૃત ઉચ્ચાર તદ્દન અપરિચિત છે એમ કહિયે તો ચાલે. ગામડિયાઓ પણ આ અક્ષરોને

સંસ્કૃત ઉચ્ચાર-શુદ્ધતાલબ્ધ ઉચ્ચાર-કરેછે. ગુજરાતના બીજા બધા ભાગમાં અર્થાત્ અમદાવાદ, ખેડા અને પંચમહાલ જિલ્લાઓમાં, મહી નદીની દક્ષિણે વડોદરાના સુલકમાં, ઉત્તર ગુજરાતમાં અને કાઠિયાવાડના કેટલાક ભાગોમાં, પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ઉચ્ચારના નિર્ણયક નિયમે.

એ નિયમો નીચે પ્રમાણે:—

૧. (અ) સધળા તત્ત્વ શબ્દોમાં, જ્યાં જ્યાં જ, છ, જ, સ અક્ષરો આવે ત્યાં ત્યાં, ઉચ્ચાર શુદ્ધતાલબ્ધ એટલે સંસ્કૃત છે.

૨. (આ) સધળા તદ્દથ અને દેવ શબ્દોમાં અર્થતાલબ્ધ એટલે પ્રાકૃત ઉચ્ચાર થાયછે;—પરંતુ એ

- (૧) એ વર્ણો હ, ઇ, ઈ, યથી યુક્ત હોય;
 - કે (૨) મૂળ સંસ્કૃત યના રૂપાન્તરબૂત જ અને જ હોય;
- તો ઉચ્ચાર શુદ્ધતાલબ્ધ થાયછે.

૧૦૫. પાછળ વ્યાખ્યાન ૧, પૃ. ૮ જુલો.

થીકલોડના બોલવામાં ચન્દ્રગુપ્તનું સંદેષોદ્દેશ્ જાની ગયું હતું, જ નો સ થયો હતો, એ વાતથી જણાયછે કે છેક ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૨ જેટલા પ્રાચીનકાળમાં એ વિશેષ નામના જ નો હિંદુસ્તાનમાં પ્રાકૃત ઉચ્ચાર થતો હતો. એ સમયે પાલી ભાષા બોલાતી હતી (એ સમયે પાલી પ્રચલિતભાષા હતી એ વિષયે ડૉ. બેલ્હારકરનાં વ્યાખ્યાનો પૃ. ૩૦૨ જુલો). સગમજ નવ સૈકાઓ પછી ગુજરાતી અને મારવાડીમાં ગુર્જરાદ્વારા ને મૌર્ય સંસ્કાર આવ્યા હતા એથી સ્વતન્ત્ર રીતે બંગાળ અને બિહારમાં મૌર્ય સંસ્કાર આવેલો આ હકીકતથી જણાય છે.

(સૂચના— (૨) માં કહેલો ચ કાં તો સાદો ચ હોય અથવા તો ઘ, ય, વ્ય કે વ્ય હોવા સંયોગમાં રહ્યો હોય. ૧૦૧)

(દ) અંગ્રેજી, ફારસી અને હેવી અન્ય વિદેશીય ભાષાઓમાંથી આવેલા શબ્દોમાંના તાલબંધો ગુદ્ધતાભવ્ય બોધાય છે; (એ તાલબંધો પોતેજ અંગ્રેજી ય જેવા વિદેશીય ઉચ્ચારોમાંથી આવ્યા હોય તો ભૂલી વાત છે.)

ઉદાહરણો:—

(અ) ઉચાર, વિચાર; વાગ્દત્તા, છત્ર, જન, કંત્રાવાત; ધસાદિ.

(આ) વ્યાપક નિયમ:—

ચરણું, ચારો, ચાદર, ચૂકાવણું, ચૂનો, ચૂકણું, ચોર, ચોટલો, ચીઠ્ઠ, ચૌટું ધત્યાદિ; છકડો, છ, છત્ય, છાનું, છાસ, છાછર, છુટું, છડું, છોકરો, છોડ, છીટિયું ધત્યાદિ; જસ, જળ, જાળણું, જાડું, જુડું, જુડું, જૂડું, જોર, જોણું, જોરણું, જીમ ધત્યાદિ; કટ, કળગો, કાઢ, કાઢી, કાણું, કામર, કુરણું, કુટણું, કોલી, કાંડ ધત્યાદિ.

અપવાદો—(આ)—(૧)

ચીલો, ચીકણ, ચેવટ, ચેલો, ચંક (=ખુજલી), ચંન, ચંતર; ધત્યાદિ.

છીંક, છીંકું, છી, છેડો, છલ; ધત્યાદિ.

જીતણું, જીવણું, જેટલું, જમ; ધત્યાદિ.

ક્ષીણું, ક્ષર; ધત્યાદિ.

વાંચ્ય, પૂછ્ય, તજ્ય, વીંચ્ય; ધત્યાદિ.

(આ)—(૨)

૧૦૬ આ સંયોગોના તૈયાર આદેશો અત્યુક્તે જન, જજ, રજ અને રજ છે. પણ યથાર્થ પૃથક્કરણ કરતાં જણાશે કે—જ, ય અને વ્ય પ્રકારોમાં, સંયોગના અમુક વર્ણો હ્રસ્વ થવાના વ્યાપક નિયમ (સિ. દે. ૮-૨-૭૭, ૭૮, અને ૭૯) અનુસાર, પ્રથમ વ, રૂ અને ય હ્રસ્વ થાય છે. ધ્વની બાબતમાં વાગ્યાપારમત વિકારક્રમ એ છે કે ઘ માંનો દ્વ નિમ્નેષ્ટ પામીને ધ્વની સાથે એકાગ્રણે; એટલે ધ્વને સ્થાને દ્વન્યન દ્વ થાય છે. ૧૪૭ી દ્વ હ્રસ્વ થાય છે, અવરોધ રહ રહે છે, ય નો જ બને છે અને હ્, જ્ની સાથે સર્વાંશ સંકીર્ણ થઈને, જ્ ને મહામાત્ર બનાવે છે એટલે જ્ માત્ર થાય છે. આ ધટનામાં અપવાદરૂપ અંશ એટલો જ છે કે પ્રાકૃતમાં આવ ય નો જ્ થાય છે, પણ અહિં ય અનાવ છે.

આ એક ન્યુપત્તિદર્શન ચર્ચું. પણ જ અને ધ્વના વિષયમાં તો એથી સારું ન્યુપત્તિદર્શન રાખ્યું છે, તે એ કે ય (પોતે તાલબંધ હોઈને) દ્વન્યવર્ણોને તાલબંધ બનાવે છે; જેથી ત્યનો ચ થાય છે. (મત્ય-સર્વ), ધ્યનો વ્ઞ (પચ્ચ-વચ્ચ), ધ્વનો વ્ઞ (અવ-અવ્વ), અને ધ્યનો વ્ઞ થાય છે (વચ્ચ-વચ્ચ)

ય-જસ (સં. યજ્ઞઃ માંથી), જાત્રા (સં. યાત્રા), જાગ (સં. યાગ), જુગ (સં. યુગ), જમન (સં. યજ્ઞ), જોગ (સં. યોગ), જોજન (સં. યોજન), જોબન (સં. યૌવન), જોદ્ધો (સં. યોધ અથવા યોદ્ધા), ધત્યાદિ.

ચ-જુગદું, જુગાર, જુગારી, (સં. યુતકરું, યુતકાર્ય, યુતકાર.),

યં-કાજ (સં. કાર્ય, પ્રા. કજ),

ચ્ય-સેજ (સં. શય્યા, પ્રા. સેજા),

ધ્ય-સાક્ષ (સં. સંખ્યા, પ્રા. સજ્ઞા), માઝમ^{૧૦૭} (સં મધ્યમ, પ્રા. મજ્જિમ), [સંસ્કૃત ઉચ્ચારનું કારણ કદાચ જિજ્ઞાસા માંનાં હોય.]

^{૧૦૮} વજ્ઞા, વાજ્ઞની (સં. વન્ધ્યા, પ્રા. વંજ્ઞા)

[અહિં, ય નેા જ થાયછે તોપણ, ય નું શુદ્ધતાલભ્ય તરફ સંસ્કાર રૂપે પાછળ રહેછે, જેમ કેટલીકે મિથ્ય ઉત્પત્તિવાળી યાતિયોની નસોમાં આર્ય સ્થિતિ વહેછે તેમ.

(૬) ચોધ, ચોધદાર, જજ, જાડૂ, જગલ ધત્યાદિ.

પણ નજર, સજા, મજમાલ હેમાં, મૂળગત ય-જેવા ઉચ્ચારને પરિણામે, પ્રાકૃત ઉચ્ચાર છે.

હાવા વિશાળ અને અટપટા સ્પર્શને અપવાદો અવશ્ય હોય, જેમાંના કેટલાકનું કારણ વિદિત હોય અને કેટલાકનું કારણ, કેટલાક અપવાદો; કેટલાક પ્રકારોનું શક્ય એ અપવાદો એમમે:-

(૧) છેલ્લો-ચ સાથે એ છે છતાં અહિં ઉચ્ચાર પ્રાકૃત છે.

(૨) જૂ, જવ, જમ; સં. યના રૂપાન્તરથી જ આવ્યોછે તોપણ આ શબ્દોમાં હેનો પ્રાકૃત ઉચ્ચાર થાયછે.

(૩) જાજ (જય), જાજો (જાર્યમાંથી), જાજ, જાજલી (જાજમાંથી), જીજે (પ્રા. જિજ્ઞહ, સં. જિજ્ઞતેમાંથી), એ શબ્દોમાં ય-ર્યનું રૂપાન્તર છતાં, જ પ્રાકૃત ઉચ્ચાર પામેછે.

(૪) ચકલ, ચકલી, ચગડોલ (સં. ચક્રદોલ), ચાર (સંખ્યા), ચકવો (સં. ચક્રવાકઃ), ચોવીસ, જમવું, જળવું, જમણું, જગ, જગત, વચ્ચુ, કચ્ચું, કાચલ,

^{૧૦૭} રૂપ અનુપમ કોમલ જાત્ય, કાઠો બધારી માઝમ રાત્ય

(શામળભટ્ટનું નન્દવનોશી પ. ૮૪).

^{૧૦૮} દમયન્તીની જણા દેસી વેલ રહી કાકવજા.

(એમાં નન્દનું નળાવ્યાન, ૪, ધલણ)

કાચલો, કચકડુ, કાચવો; છોતરુ, છદ્દ (=પ્રસાચેલી પીછો), દૃ છા (=મન્ત્રોચ્ચાર); વજન; ધસાદિ.

આ બધા તદ્દવ છે, દેમાંદ, ઇ, કે એ દેવું ઉચ્ચારવિકારક તત્ત્વ નથી; વજનના મૂળ ફારસીમાં હ-જેવો ઉચ્ચાર છે, છતાં આ બધા શબ્દોમાં શુદ્ધતાલભ્ય ઉચ્ચાર થાયછે.

[જમરુંના શુદ્ધતાલભ્યનું કારણ એ દર્શાવાય કે મૂળ સં. જિમ્ છે એટલે ફની અસર જમ્ રૂપાન્તરમાં ગૂઢ સંસ્કારરૂપે રહી હશે, તે જ મુજબ જેમણય દેશ્ય છે હેમાંથી જમરું નીકળેલછે માટે, એ મૂળ શબ્દમાં શુદ્ધતાલભ્ય હતો એ માની લઇયે તો, જેના અને લીધે એ ઉચ્ચાર જળવાયો હશે. ચારમાં શુદ્ધતાલભ્ય ઉચ્ચારનું મૂળ જૂના વખતમાં ફવાળા એકાદ રૂપમાં બોળવું પડશે: ઘ્યારિ/ચિયારિ/ઘ્યારિ/ચત્વારિ (સં.].

(૧), (૨) અને (૩) પ્રકારોમાં પ્રાકૃત ઉચ્ચાર અર્પનારી જે વિદેશીય અસર ઉત્કટપણે પ્રવર્તી હશે તે અસારે કાંઈક કાગ્લે અલક્ષ્ય છે; કદાચ મરાઠી શબ્દોની બાનતમાં મિં ધીંગ્સ સચવેછે તે પ્રમાણે આ શબ્દો પ્રાચીન તદ્દવો હશે.^{૧૦૬}

પ્રાચીનતર પ્રાકૃતોમાં પથ્થુ ચ, છ, જ, જ્ઞને આ સહાર જેવો ઉચ્ચાર અર્પનારી વિદેશીય અસર વિશે એક સૂચના મ્હારા પ્રાકૃત ઉચ્ચારનું કારણ વિદેશીય અસર, એ સિદ્ધાન્તનું વિશેષ વિકાસન

પ્રથમ બ્યાખ્યાનમાં રજૂ કરીછે (પાછળ પૃ. ૮). હવે આપણે આ અસરનું મૂળ શુ હોય સહે એ વિષયની વિશેષ પરીક્ષા નિપુણતાથી કરિયે. પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ કરિયે. ચ્, છ્, જ્, જ્ઞનો સહારયુક્ત ઉચ્ચાર ગુજરાતીમાં છે એ નિઃશક છે. મરાઠીમાં પથ્થુ એ ઉચ્ચાર છે, પથ્થુ સહારતત્ત્વ વિશેષ છે. સહારયુક્ત ઉચ્ચારને સહારરહિત બનાવનારા સંયોગો ગુજરાતીમાં છે તે જ મરાઠીમાં છે એમ કહિયે તો ચાહે. મિં ધીંગ્સ સક્ષેપમાં નિયમ આપેાછે તે પ્રમાણે, “તત્સમ અને અપ્રાચીન તદ્દવ શબ્દોમાં, અને તાલભ્યસ્વરો દ, ઈ, એ અને એ પૂર્વે, ચ તે ળા (શુદ્ધ ચ) અને જ જ્ (શુદ્ધ જ) છે; પથ્થુ

^{૧૦૬.} અવધારણાર્થક નિપાત જનો પ્રાકૃત ઉચ્ચાર થાયછે અને એ વાતના ખરાપણની એક અસહિગ્ધ કસોટી ■ હા જ તો (=હા, ચોક્કસ) એ વાતચિતના ઉતાવળિયા ઉચ્ચારમાં દાસ્તો બનેછે. અર્થે જ્ઞો મ્ થાયછે એ સહારપ્રધાન પ્રાકૃત ઉચ્ચારનું સાક્ષ્ય પૂરેછે. આ જનો સંસ્કૃત ઉચ્ચાર કરનારા જે ઘણા થોડા પુરુષો છે તેઓ હા જ તોનો સક્ષિપ્ત ઉચ્ચાર દાવતો કરેછે, અને વાગ્યાપારહણિયે વિચારતા એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

બહુ પ્રાચીન તદ્દવોમાં, દેશજ શબ્દોમાં, અને ખીજા સ્વરો પૂર્વે, જનો ts (ત્સ) અને જનો dઙ (દ્ઙ) ઉચ્ચાર થાયછે." (પુ. ૧, પૃ. ૭૨). પ્રાચીન અને અર્વાચીન તદ્દવોવાળી વર્ગીકરણમાં મ્હે આપેલા ચ, ઘ, ય, ધ્ય વગેરેનાં રૂપાન્તરો વિશેના વર્ગીકરણનો સમાવેશ થઈ જશે એમ જણાયછે. આ વિશિષ્ટલક્ષણ (એટલે અમુક સંયોગોમાં સકારયુક્ત ઉચ્ચારોને સકારરહિત બનાવવાની ખાસિયત) મરાઠી ઉપરાંત ખીજા કોઈ સમાનપ્રભવ ભાષામાં નથી હોવા મિ. ખીમસને મત છે. મ્હેને લાગેછે કે ગુજરાતીનું હેમને તદ્દન વિસ્મરણ થયુછે, કારણ કે ઉપર દર્શાયુછે તેમ એ પણ એ જ નિયમોને અનુસરેછે. પ્રોફેસર સ્ટેન કૉનોવ્ આથી જ ભ્રમમાં પડ્યા હશે ? કારણ કે

હેમણે હોવા નિર્ણય આપ્યોછે કે વલ્હી સંવત્સરા ત્રીજા ડૉ. સ્ટેન કૉનોવ્ના મતની પરીક્ષા, - હેમની મુલ સેકામાં સૌરાષ્ટ્રની (=કાઠિયાવાડની) ભાષા ગુજરાતની ભાષાથી ભિન્ન હતી-એક મહારાષ્ટ્રી, અર્વાચીન મરાઠીની જનેતા, અને ખીજા શૌરસેની, અર્વાચીન ગુજરાતીની જનેતા; અને હેમના આ મતનો આધાર એ છે કે વલ્હી સંવત્ ૨૧૦ ના (-ઈ. સ. ૫૩૦ ના) પાલીનાણામાં મળેલા વલ્હી તામ્રપત્રમાં જ્યાંવાલ જેવા શબ્દોમાં જ ને રથાને જ્ય લખ્યોછે,^{૧૧૦} અને dઙ (દ્ઙ) ઉચ્ચારથી ભિન્ન શુદ્ધ તાલબ્ય ઉચ્ચાર દર્શાવવા માટે જ્ય લખવાનો આ રિવાજ અર્વાચીન મરાઠીમાં જોવામાં આવેછે. હાલના મરાઠી લોક, સાધારણતઃ અશિષ્ટ વર્ગના લોક, એ ભાષામાં પ્રધાનપણે વપરાતા પ્રાકૃત ઉચ્ચારથી ભિન્નરૂપે સંસ્કૃત ઉચ્ચારને દર્શાવવાને જ જેવા તાલબ્યમાં ય ઉમેરેછે, વિચાર ને બદલે વિચાર એમ લખેછે, એ વાત મ્હારી જાણમાં છે. પરંતુ મરાઠીની માફક અર્વાચીન ગુજરાતીમાં પણ પ્રાકૃત ઉચ્ચાર છ એ વાતનું પ્રો. સ્ટેન કૉનોવ્ને સ્મરણ રહ્યું હોત તો આટલા બલહીન પ્રમાણને આધારે પૂર્વોક્ત નિર્ણય બાંધવાની ઉત્તોવળ તેઓ ન કરત. એ પછીના સમયના લિખિત પ્રમાણની અપેક્ષા રહી હોય તો પ્રો. સ્ટેન કૉનોવે માત્ર વસન્તવિલાસ (વિ. સં. ૧૫૦૮) કડી ૨૪ મી જેવી

૧૧૦. હેમને લેખ જુલો, Epigraphia Indica, પુ. ૧૧ મુ. પૃ. ૧૦૫.

શાસનપત્ર તો સંસ્કૃતમાં લખાયેલ છે પરંતુ સંસ્કૃત ભાષા ઈ. સ. ના છઠ્ઠા શેકા મ્હેલાં નિલપ્રચારમાંથી હુસ થઈ હતી એટલે સ્પષ્ટ છે કે આ શાસનમાં સંસ્કૃતનો પ્રયોગ પરપરાત રહિને અનુસરવાના રિવાજનું જ પરિણામ હતો પરંતુ, સંસ્કૃત પ્રબન્ધમાં પણ જ ને જ્ય લખ્યોછે એ હકીકત (સંસ્કૃતમાં માત્ર શુદ્ધ તાલબ્ય ઉચ્ચાર જ હતો તેથી) હેવું સૂચવે છે કે પ્રાકૃતના ઉન્નતાલબ્યથી શુદ્ધ તાલબ્યને ભિન્નરૂપે દર્શાવવાની આ પદ્ધતિ છે. ઈ. સ. ના છઠ્ઠા શેકા જેટલી પુરાણી હતી.

હતી, એટલે હેમને માલુમ પડત કે વિચારોમાંના ચતો સંસ્કૃત ઉચ્ચાર સ્પષ્ટ કરવાને વિચારિ ને વિચ્યારિ (ચન્ચ) એ રૂપે લખેલ છે, જે વસ્તુસ્થિતિ અવશ્ય સૂચવે છે કે એ દિવસોમાં પણ ચતો પ્રાકૃત ઉચ્ચાર વ્યાપક હતો. ૧૧૧

આટલું પ્રસંગવશાત્ કહ્યું. બીજી આધુનિક ભાષાઓ પૈકી પંજાબીમાં કેટલાક શબ્દોમાં પ્રાકૃત ઉચ્ચાર જેવું કાંઈક છે, અને બંગાળીમાં પણ એ ઉચ્ચાર છે. (બીગ્સ, પૃ. ૧, પૃ. ૭૧, ૭૨). મારવાડીમાં સહારતત્વ એટલું ઉત્કટ બને છે કે દન્તતાલબ્ય ચ લગભગ સ જેવો સંભળાય છે; ચન્મુર્તિ મંદરને સ્થાને સન્મુર્તિ મંદર સંભળાય, ચમના રાજાજીને બદલે સમના રાજાજી સંભળાય-મત્યાદિ. હિન્દી^{૧૧૨} અને સિન્ધી અલિપ્ત રહે છે અને થુલ સંસ્કૃત ઉચ્ચાર જાળવી રાખે છે. હવે માતૃભાષા સંસ્કૃતમાં હતો જ નહિ હેવા બા નિલક્ષણ ઉચ્ચારનું મૂળ ક્યાં હતું ? આપણે હિંદુસ્તાનની સર-હદપર બે સ્દામસ્દામે છેડે નજર નાંખવી પડશે. ફારસીમાં ત્સુર=ચાર જેવા શબ્દોમાં બા નિચિત્ર ઉચ્ચાર ત્સ છે; આ ત્સુર શબ્દ દેખીતો ચૌર-

૧૧૧. વિરોધ ઉદાહરણો માટે નીચે નજીવેલા ગ્રન્થો જુઓ:—

વિમલપ્રવચ્ચ, ૧, ૩૯, ૪૦, ૪૧, (ચ્યારિ, ચ્યાર, બંનેનો અર્થ 'ચાર'),
૪૬, (ચ્યારીસ,) ૮૫ (ચ્યારિ=ચાર, વિચારિ=વિચાર; એ બે સ્દામ-
સ્દામા પ્રયોગ વિચારવા),

૩, ૩, (ચ્યારિ);

૬, ૮૭, (ચ્યારિ);

બાલધુત કાદમ્બરી, પૃ. ૭૮, પ. ૧૫ (ચ્યારિ=ચાર); પૃ. ૧૩૨, પ. ૭ (વિચ્યારિ=ચે
ચાર, યોડા; મૂળ સંસ્કૃત ગ્રન્થમાં કવિવ્ય છે);

ચેતાલપચવીશી (ગદ્ય) પૃ. ૧૭૫ (સ. જગજ્જન દયાળદાસ મોહીવાણી આવૃત્તિ)
ચ્યાર, ચ્યારિ;

માખવાનલ-કામવજીરીયક-પ્રવચ્ચ, (વિ સ. ૧૫૭૪), પ. ૧૮૪ (નિચાર=ચાર);
ન્યાય મુંદર હૃત વિચાવિલાસચરિત્ર, વિ સ. ૧૫૧૧, (ડૉ. ટેસિટારીની "Notes,"
Selected Specimens, પૃ. ૧૦૦ જુઓ), ચ્યારટલ શ્લો. ૧૮, ૧૯.

હીરાનન્દ સૂરિદ્વ વિચાવિલાસચરિત્ર (વિ સ. ૧૪૮૫) શ્લો. ૫, ચ્યારિ, ડૉ. ટેસિ-
ટારીની "Notes" માં પૃ. ૧૦૦ મે આપેલ ટાંચણ, એથી વિરુદ્ધ ઉચ્ચાર માટે
આગવા ગ્રન્થમાં ચડયલ (તેમજ આ બીજા ગ્રન્થમાં શ્લો. ૭ માં ચડયલ) જુઓ;
આ ઉચ્ચારવિરોધનું પ્રતિબિંબ હાલની ગુજરાતીમાં પણ પડ્યું છે કારણ કે હેમાં
ચારમાં સંસ્કૃત ઉચ્ચાર છે, પણ નીચુંમાં પ્રાકૃત ઉચ્ચાર છે.

૧૧૨. હિંદી અને સિન્ધી આ વિદેશીય અક્ષરથી બંધવા પામી એ ધટના આશ્ચર્ય-
જનક છે. હેનું કારણ એમ હતું કે એ બંને ભાષાઓ ઉપર, જો કે ધણે મોટે સમયે,
ફારસીની અક્ષર પડી હતી ? ફારસીમાં આ સહારમિત્ર ઉચ્ચાર નથી.

માંથી આવ્યો છે અને ચતુર રૂપાન્તર થઈને આ વિચિત્ર ઉચ્ચાર ઉદ્ભવ્યો છે એ ૨૫૪ છે. ૧૧૩ સ્વરચિત કાશ્મીરી ભાષાના લઘુગ્રન્થ (Manual)ની પ્રસ્તાવનામાં સર જ્યૉર્જ ટ્રીઅર્સન જણાવે છે કે તરતમાં જ મધ્ય એશિયામાં હાથ લાગેલા કેટલાક પ્રાચીન લેખો જે ભાષાઓમાં લખાયેલા છે તે હજી ઉઠેલી સકાઈ નથી અને એ ભાષાઓ ઉકેલવાનું સાધન કદાચ પિશાય ભાષાઓમાં પ્રાપ્ત થશે—જે પિશાયભાષાઓ પૈકી એકલી કાશ્મીરી ભાષામાં જ સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયેલું છે. જે. એક વર્ષ પૂર્વે (ઇ. સ. ૧૯૧૩માં) મેં કેટલાક ભૂતિયાઓને બોલતા દાર્જિલિંગમાં સાંભળ્યા હતા, તેઓ ચનો ઉચ્ચાર ત્સ બહુ ઉત્કટરૂપે કરતા હતા. હિંદુસ્તાનની પૂર્વ, અથવા વસ્તુતઃ દક્ષિણપૂર્વ, સીમાએ બ્રહ્મદેશીઓ, ચન્દ્ર, ચન્દાને સંદા કહે છે. એફ્રિન આનોલ્ડે “Light of Asia” માં (પુ. ૬, પૃ. ૧૭૨ મે) વાપરેલા સકવાલ શબ્દ ચક્રવાલ માંથી છે—પાલી ચક્રવાલ એટલે “a world, a sphere, of a peculiar description”—“લોક, મંડળ, હેનો અમુક વિશિષ્ટ પ્રકાર;” અને આ શબ્દનું સિંહલીરૂપ સકવાલ છે એમ જણાય છે (પ્રોફેસર આર્થરકરૂત પાલી શબ્દ-કોશ—ચક્રવાલ જુવો). ૧૧૪

૧૧૩. સર જ્યૉર્જ ટ્રીઅર્સન હવે Manual of Kashmiri Language, પુ. ૧, પૃ. ૭૪, પૈરા ૨ જુવો. ત્યાં તેઓ કહે છે.—“આ વર્ણ, હેનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે તેમ, ‘Oatsoop’ માંના અંગે છે તે માફક ઉચ્ચારાય છે.”

૧૧૪. વિરોપનામ ચન્દ્રગુપ્તનું ટીકાએ કરેલું રૂપાન્તર સંદ્રકોટોસ એ સમયે પાલી કે અક્રૂતમાં જ ના સ-મિશ્ર ઉચ્ચારનું સૂચક છે. આ વાત એક વિરોપ બહુ ઉપયોગી પુરાવા પૂરા પાડે છે. ચન્દન (સ) ના જ નો (ક્ષ.) ચન્દનમાં સ થયો એ પણ એટલું જ સૂચક છે. હેનો અર્થ એ કે એ ફારસી શબ્દ અક્રૂત (ચદન) દ્વારા ઉદ્ભવ્યો અને હેમાંનો સ અક્રૂતમાં થતા જ ના સ-મિશ્ર ઉચ્ચારમાંથી પ્રાપ્ત થયો.

આ દન્તવાલ્લભ ઉચ્ચારને ચન્દ્રગુપ્તના સમયથી પણ આગળ લઈ જનારું એક તર્કપ્રધાન ઉત્પત્તિદર્શન સૂચવવાનું મન થાય છે. હેનો આધાર શબ્દ અને છન્દ્ (વેદ) શબ્દો વચ્ચે રાક્ય ભાસતા સંબન્ધ ઉપર છે. હેનો સંબન્ધ વસ્તુસિદ્ધ હોય, તો છ નો જ થવાનું કારણ એ જ કે છ નો દન્તવાલ્લભઉચ્ચારદ્વારા સ થયો અને હેમાંથી જ થયો; (પછી શબ્દવાલ્લભ છ નો વાલ્લભ જ અને એ જ નો દન્ત સ થયો હોય તો જુદી વાત છે) પરંતુ એક અવસ્થાના પડિતને પૂછતાં જણાય છે કે (૧) શબ્દ ની બ્યુત્પત્તિ ગુરુ-જાણવું હેમાંથી આવેલા ગાજેન્તિ-કૈન્તિ (=ટીકા) શબ્દમાંથી દર્શાવવાનો રૂઢપ્રચાર છે. (વાચન્દ એટલે ટીકાની ટીકા, મૂળરૂપ જ્વાલૈન્તિ હવે), (૨) સં. છ નો અવસ્થામાં સ્વ થાય (જેમકે છિટ્ સં-સ્વિદ્ અવ.); (૩) આ મતને પ્રોફેસર હૉઝનો આધાર છે. પછી મેં એક સ મૂલરૂપ Science of Language (ભાષાશાસ્ત્ર) લઈને જોયું તો પુ. ૧, પૃ. ૨૩૭, નોટ ૩૬ માં હેમણે એ જ મત સ્વીકારેલો. જોયો (એટલે કે શબ્દ એ કૈન્તિ (જ્ઞાન)નું વિશ્લેષણ છે, સં. જાન્તિ-માસૈન્તિ અવ) પણ મને જણાયું

આ બધા અસ્તવ્યસ્ત અવશેષોને એકત્ર કરીએ તો હવે તર્ક ન થઈ
સકે કે તાલબ્યોના અર્થતાલવ્ય ઉચ્ચારનું મૂળ મધ્ય
પ્રાકૃત ઉચ્ચાર મૌગલ
અસરનું પરિણામ
હેતાનો સંભવ.

દિગ્દેશી અને અન્ય દિશામાં દ્રાવિડોમાં તેલુગુ તાલબ્યના
આ સ-મિશ્ર ઉચ્ચારને જાળવી રાખેછે; અને અનુમાન કરેછે કે "તેલુગુ અને
બીજી અનાર્ય ભાષાઓના સાન્નિધ્યને લીધે મરાઠીએ કંઈક અંશે તેઓની
અસર પ્રાપ્ત કરી હોય એમ માનવું સ્વાભાવિક છે, અને તાલબ્યોના આ
ઉચ્ચાર એ અસરનું જ ઉદાહરણ હોય એ સંભવેછે." (પુ. ૧, પૃ. ૭૨).
મહારે અહિં કહેવું પડશે કે માત્ર ભૌગોલિક સાન્નિધ્યની ભાષા ઉપર હાવી
અસર થાય હોવા નિયમ નથી. હાવી અસરને ઉચિત અવકાશ મળવા માટે
સગીષવાસી પ્રજાઓ વચ્ચે, કે પછી દૂર દેશના આગમનુક લોક અને દેશગત
લોક વચ્ચે, સાક્ષાત્ વ્યવહારની અપેક્ષા છે. મહારાષ્ટ્ર અને દ્રાવિડ દેશો
હાવા પરસ્પર વ્યવહારમાં આવ્યા હતા એ સુવિદિત છે, અને એ વાતને
મરાઠીમાં તાલબ્યના સ-મિશ્ર ઉચ્ચારનું કારણ ચોક્કસ માની સકાય. મિ.
બીન્સના કથનને આ અર્થમાં સ્વીકારીએ તો, દક્ષિણની ભાષાના હેતા દ્રાવિડ
પટોશીઓ સાથે સંબન્ધ દર્શાવવામાં મિ. બીન્સે જે કહ્યું તે જ, એટલી જ
વધાર્થતાથી, ઉત્તરની ભાષાઓ પરવે, તેઓમાંના આ ઉચ્ચારને ઉત્તરની
મૌગલ અસરનું પરિણામ ગણીને, થઈ સકે. ગુર્જરાનું ખજરા સાથે તાદાત્મ્ય
અને તેઓના શ્વેતહૃદ સાથે સંબન્ધ દર્શાવતા મતનો ઉલ્લેખ મહારા વ્યાખ્યાન

કે તેઓ (મિ. મૂલર) પણ પ્રથમ શબ્દ એ સં. છન્દસ્ જ છે એમ માનવા હતા; અને
પોતાનો આ મત હવે નહિ એમ નથી હેતું પૂર્વોક્ત 'નોટ'માં જણાવવાં સાથે નીચે
પ્રમાણે પ્રબળ અને સ્પષ્ટ મર્યાદા ઉમેરેછે: "શબ્દ-જીતિ, જ્ઞાન, એ વ્યુત્પત્તિને પાછળથી
કરેલી વ્યવસ્થા માનિયે, અને જોના મૂળ અર્થ અપરિચિત થયો હતો હોવા શબ્દનું
પાંદિત્યપ્રધાન અર્થદર્શન માનિયે, તો જુદી વાત છે."

હું આ ઉલ્લા મતને સ્વીકારવા બહુ હતુક છું, ખાસ કારણ એ કે મેંસ મૂલરે
પોતાના મૂળ મતને વળગી રહેવાનું જ આ કારણ દર્શાવ્યું છે એ સ્પષ્ટ છે, જો કે એ
હાર્ય હેમણે સિત પ્રકારે કહ્યું છે.

ઉપરની દલીલોને બાજુ મૂકિયે, તો દંતતાલવ્ય ઉચ્ચારને વેદ પૂર્વના અથવા
અવસ્તા-વૈદિક સમયમાં લઈ જનારી બીજી પણ વસ્તુ છે; સં. ના જ ને સ્થાને વખતો-
વખત અવસ્તામાં આવતા સ્. ચાર્ (સં.) માટેના ચાર્ (અવ.) માં છે હોવા. વિરુદ્ધ-
પ્રકારનાં ઉદાહરણો પણ છે, તો શક્ય છે કે વેદપૂર્વના સં. માં જ નો ઉચ્ચાર કેટલાક
શબ્દોમાં શુદ્ધતાલવ્ય થતો અને બીજામાં દંતતાલવ્ય. (સ્. વર્ણ વ્ ના દંતતાલવ્ય ઉચ્ચારને
જ પ્રતિનિધિ થઈ સકે, શુદ્ધતાલવ્ય જ નો નહિ, એ કહેવાની જરૂરિયત નથી માનતો.)

૨ જામાં મેં કયોંછે. (પાછળ પૃષ્ઠ ૩૭ લુવો) ખઝરોની જ ઉત્પત્તિ હજી વિવાદસ્પદ છે. પરંતુ તેઓ કૉંકસસના દેશજ લોક હતા એ નિઃશંક છે; તહેમની આધિકારદર્શક સંસ્તાઓ હતી તે એ સમયની તાત્કારિક પ્રજાઓમાં હૂણો, ખલ્ગે-રિયનો, તુર્કો અને મોંગલોમાં વપરાતી સંસ્તાઓ જ હતી. ખઝર અને ખલ્ગેરિયન ભાષાઓ વચ્ચે ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સંબંધ છે અને અર્વાચીન માગ્યારની ઉત્પત્તિ નવમા સૈકામાં ખઝર રાજ્ય નીચે આવેલા પ્રદેશમાં વપરાતી ભાષામાંથી સાધવામાં આવેછે. એક સમયે ખઝરો હૂણોને તાબે હતા. ખઝરોની એ વંશપરંપરા હતી, ખઝરો અને કાળા ખઝરો; હામાંના પ્રથમ ગૌરવર્ણ, શ્યામદેશ, અને આકર્ષક સૌંદર્ય અને બાધાવાળા હતા, અને તેઓની સ્ત્રીઓ સૌન્દર્યમાં ખાસ પ્રખ્યાત હતી. ખીજા કાળા, કાળા અને નિરૂપ હતા; તેઓ ઉચ્ચ પ્રભવના Steppe(રશિયા સૈમીરિયાના ઉચ્ચ મેદાન)-માંથી આવેલા ભટકતા લોક હતા, હૂણોના સજાતીય હતા.^{૧૧૫} ગિબને વર્ણન આપ્યું છે તે મુજબ હૂણ લોક તહેમના વિશાળ સ્કન્ધ, ચીપટાં નાક, અને માથામાં ઉંડી દૂબેલી ન્હાની કાળા આંખ વડે અલગ તરી આવતા, અને તેઓ લગભગ દાઢી વિનાના જ હતા.^{૧૧૬} આ વર્ણન જો કે વોલ્ગા નદીના પ્રદેશ તરફ ગયેલી શાખાનું છે, કૉંકસસ નદીના પ્રદેશમાં વસેલી શાખાનું નથી, અને કદાચ એ શાખાઓ ભિન્નભૂતીય હતી, તોપણ અને શાખાઓને એ વર્ણન સમાન ગણી સકાય. એ સ્વરૂપલક્ષણ ચોક્કસ મોંગલ પ્રકારનું છે એ તરત જ જણાઈ આવશે.

આ સમજણ ઉપરથી ચોક્કસ રીતે નિર્ણય રચી સકાય કે શુજરાતીમાંના તાલબોનો સ-મિશ્ર ઉચ્ચાર, ધણે સંભવે, શુજરો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા તે પૂર્વે ધણા સમય અગાઉ તહેમની ઉપર પડેલી મોંગલ સંસ્કારમાંથી ઉદ્ભવ્યો છે, અને પોતાના અધિકાર તળે આવેલા પ્રદેશમાં વપરાતી ભાષામાં તેઓએ એ સંસ્કાર રાખ્યો હોવા નોંધવો. (ભૂતિયા જેવી મોંગલ પ્રભવની ભૂતિયોના મહોંમાંથી સહજાતો આ ઉચ્ચાર ક્રમથી ક્રમ પાછા જતાં છેક પ્રાચીન મોંગલ ઉચ્ચારતંત્રમાં નોંધી સકાય એ માન્યતાને આધારે મેં આ ઉત્પત્તિદર્શન કર્યું છે.)

૧૧૫ Encyclopoedia Britannica, XIV, 59 b અને c (નવમી આદિત્તિ)

૧૧૬. ગિબન, પ્રકરણ ૨૬ મુ, હેમાંથી વિન્ટેટ રિમય કૃત "Early History of India " મા પૃ. ૨૮૮ મે (ખીજી આદિત્તિમા) આપેલું અવતરણ

એક જ પ્રશ્ન કાંઈક વિચિત્ર ગુચવાડા બરેલો હજી બાકી રહેલો. તે

એ કે ગુજરાતી બોલતા અમુક એક દેશવિભાગમાં—એ-

સુરત અને બરુચ નિ-
હામાં પ્રાકૃત ક્ષારનો
વર્ણ અભાવ; કારણ
અન્યથુ છે.

તેલે કે સુરત અને બરુચ જીલ્લામાં—તાલબંધોનો
શુદ્ધતાલબંધ ઉચ્ચાર દ્વીપબદ્ધ હોય તેમ એકલદશમાં
રહ્યોછે, ત્યાં અર્ધતાલબંધ ઉચ્ચારનો અત્યંત અભાવ
છે. આ બે જ જીલ્લાઓમાં અત્યંત સ્પષ્ટ શુદ્ધ સંસ્કૃત

ઉચ્ચાર જળવાઈ રહ્યોછે એ સાચી ? વિદેશીય સંસ્કારને ત્યાં ખોચતાં અ-
ટકાવનારું શુ હશે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાને હું અશક્ત છું અને હેની
ચર્ચા બીજાઓ માટે પડતી મૂકું છું.

તેમ છતાં મેંકસ મૂલરે Science of Language, પુ. ૨, પૃ. ૧૫૫-
૧૫૭ માં આપેલી તાલબંધ ઉચ્ચારની પૃથક્ક્રિયા પ્રસંગવશાત્ આ પ્રશ્ન ઉપર
પ્રબળ પ્રકાશ પાડનારી બનેછે. અંગ્રેજી અને ઈટાલિયન *oh* (ચ) એ *t* (ટ) અને
sh (શ) એ બે વર્ણોનો બનેલોછે, એટલે એ સાદો એક વ્યંજન ન ગણાય
હેવા, કેટલાક શરીરશાસ્ત્રીઓના અને તેઓ પૈકી ધ્રુક્ષના, અભિપ્રાયનો એ
પંડિત ઉલ્લેખ કરેછે. પોતે એ મતનો અંચતઃ સ્વીકાર કરેછે પણ *oh*
ઉચ્ચારને અર્ધ *t* અને અર્ધ *sh* ઉચ્ચારનો બનેલો માનેછે; અને અર્ધ
t અને અર્ધ *sh* ઉચ્ચાર મળીને એક જ આઓ વ્યંજન બનેછે. પછી મેંકસ
મૂલર વિશેષ ચર્ચા કરતાં કહેછે: “વર્ણોની રચના વર્ણુવતાં પ્રાતિશાલ્ય
અન્યોનો જેને પરિચય હશે તેવા સંસ્કૃત પંડિતોમાંથી બાગ્યે જ કાઢક,
પ્રાચીન સંસ્કૃતના ઇતિહાસના કાર્ષ પણ વિસિષ્ટ યુગમાં આ કહેવાતા
તાલબંધ વર્ણોનો ઉચ્ચાર બરાબર કેવો થતો એ વિશે, આગ્રહ—યુક્ત
મત આપવાની હિંમત કરશે.” પછી તેઓ લગભગ *kyind*, *cyard*,
oyabob, *oyon*, એ પ્રમાણે ઉચ્ચારાતા *kind*, *card*, *cube*, *cow* એ
શબ્દોમાં (અંગ્રેજીમાં) થતા *k* ના વિલક્ષણ, અને *k* માંથી *ky* માં અને
છેવટ (અંગ્રેજી) *oh* માં સંક્રાન્તિ કરતા, ઉચ્ચાર તરફ લક્ષ ખેંચેછે;—એ
રૂપાન્તર *t* નો *natura*, *nature* હેમાં *oh* થાયછે તેને, અને *t* નો
soldier ઉચ્ચાર (*soljer*), *diurnal*, *journal* હેમાં *j* થાયછે તેને,
મળતું આવેછે.

[આ ચર્ચા, ક્વર્ગ પછી *h* કે *g* કે *y* આગ્યો હોય ત્યારે ગામડિયાઓની
ભાષામાં ક્વર્ગને બદલે ચર્ગ બોલાયછે હેમાં પ્રવર્તતી વાગ્યાપારઘટનાનો
નિર્દેશ કરેછે.]

મેંકસ મૂલરે છેલ્લે કહેછે:—

“આપણે સ્વીકારવું પડે કે સંસ્કૃતમાં અને બીજી ભાષાઓમાં જે તાલબ્યવર્ગ છે તે કવચિત્ કણ્ઠવર્ણોના અને કવચિત્ દન્ડવર્ણોના રૂપાન્તરથી ઉદ્ભવેલો હોયછે, એક જ ભાષાના ઇતિહાસમાં જુદેજુદે સમયે જ નહિ પણ જુદાંજુદાં સ્થાનોમાં પણ હેનો ઉચ્ચાર નિઃશંક ભિન્નભિન્ન થાયછે, છતાં કણ્ઠ્ય અને દન્ડ વર્ગો વચ્ચે, ભલે ગોણુ પણ સ્વતંત્ર, સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા પૂરતી એ વર્ણો સ્વરૂપ-વ્યક્તતા જાળવેછે, અને આપણે જોઈશું તે મુજબ, કણ્ઠ્ય, દન્ડ અને ઓષ્ઠ્ય વર્ણોના જેટલા જ આન્તર વિભાગોનો સમાવેશ કરેછે.”

ચ, છ, જ, ઙના અર્પતાલભ્ય ઉચ્ચારને મ્હે પ્રાકૃત ઉચ્ચાર કહોછે. સર

પ્રાકૃત તાલબ્યોના ઉચ્ચાર વિશે સર જર્મોન્ બ્રીઅર્સનેની ઉપયોગી ચર્ચા; હેનો સારાંશ અને શુદ્ધરૂપ પરીક્ષા.

જર્મોન્ બ્રીઅર્સને પોતાના એક લેખમાં આ ઉચ્ચારનો ઇતિહાસ સમર્થ રીતે આપ્યોછે; એ લેખ મ્હારા જોવામાં આ ચર્ચા લખ્યા પછી ધણું સમયે આવ્યો. એ લેખનો સારાંશ અહિંયાં આપવો લાભકારક છે કારણ કે એ લેખ મ્હારા મતનું અણુધાર્ણુ સમર્થન કરેછે—અલખત સ્વતંત્ર રીતે, અને મ્હે મત દર્શાવ્યો તે પૂર્વે જ, એ જ મત રજૂ કરીને સમર્થન કરેછે; અને પ્રસ્તુત પ્રશ્ન ઉપર

પ્રસંગવશાત્ બહુ સ્વચ્છ પ્રકાશ નાખેછે. એ લેખ આજો વાંચવો હોય તો J. R. A. ઇ. સ., ૧૯૧૩ પૃ. ૩૯૧ અને તે પછીનામાં, “The Pronunciation of Prākṛit Palatals” હેમાં વાંચી લેવો. અહિંયાં હું હેનો સારાંશ અને કેટલાક મુદ્દાઓ વિશે મ્હારી ટીકાઓ આપુછું:—

સર જર્મોન્ બ્રીઅર્સને સ્થાપેલા વિશાળ નિર્ણયો આ પ્રમાણે છે:—

(અ) શિષ્ટ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં અને શૌરસેનીમાં તાલબ્યોનો દન્ડતાલબ્ય ઉચ્ચાર થતો હોવો સંભવ છે (આધુનિક મરાઠીની માફક).

(આ) માગધીમાં શુદ્ધ તાલબ્ય ઉચ્ચાર થતો એ સ્પષ્ટ છે.

(ઇ) આ બેદ આજપર્યંત નબી રહ્યોછે, માત્ર એક અપવાદ છે, શૌરસેનીના પ્રદેશની ઉત્તરમાં નિકટસંમદ માગધી અને શૌરસેની—ચૈત્યાચક્રી ભાષાના ઉચ્ચારે દક્ષિણ શૌરસેનીના અને મહારાષ્ટ્રીના ઉચ્ચારનું સ્થાન ખૂંચવી લીધુંછે.

(ઉ) ડૉ. હર્નલે (ગૌડ વ્યાકરણ, પૃ. ૭ ઇત્યાદિમાં) દર્શાવુંછે કે પશ્ચિમ અને દક્ષિણના કરતાં પૂર્વની ભારતીય-આર્ય ભાષાઓના તાલબ્યો વધારે વ્યક્ત અને સાચા તાલબ્યો છે, આ વસ્તુસ્થિતિ “પ્રાકૃત વૈષાકરણો દર્શાવી ચૂક્યા હોય એમ જણાયછે.”

જે વસ્તુસ્થિતિ પ્રમાણે અને દલીલોને આધારે હેમણે આ નિર્ણયે બાધ્યાછે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

(અ) વરુચિ (૧૧-૫ મી)-(માગધીવિશે) કહેછે:—

चवर्गस्य स्पष्टता तयोच्चारणः ।

હેના ઉપર ભામહની ટીકા:—

चवर्गस्य यथा स्पष्टता तयोच्चारणो भवति ।

લૅસ્સન (પૃ. ૧૭૯ મે) સૂચવેછે:—સ્પષ્ટતાને રથાતે અસ્પષ્ટતા વાંચુ.

કૉવેલ (પૃ. ૧૭૯ મે) સૂચવેછે:—અસ્પષ્ટતા (“તાલુમાં શુદ્ધાના ધણા અલ્પ સ્પર્શ વડે.”)

[શિષ્ટ પ્રાકૃતમાં અસ્પષ્ટ કે ફ્લેક્સિવ ઉચ્ચાર છે એ જોતાં હું સ્પષ્ટતા સૂચવું. પરંતુ અર્થપરત્વે આ સૂત્ર હજી અણુઉકેલ્યો ફૂટપ્રશ્ન રહેછે.]

(બા) કુમદીશ્વર (લૅસ્સન, ૩૯૧) કહેછે:—यपचवर्गयुक्ता मनागुचार्या ।

જેનું ભાષાતર સર જયોર્જ આમ કરેછે:—य, प અને चवर्ग संयोगना अंगभूत होय त्कारे दणवेथी उच्चारायछे.”

હવે આ અર્થ સ્વીકારવો મુશ્કેલ છે. यपचवर्गयुक्ता: સમાસ છે અને કાંઈ નામનું વિશેષણ છે, એ નામ અહિં નથી આપ્યું પણ પૂર્વવર્તી સૂત્ર કે સૂત્રોમાં આપ્યુંછે અને અહિં અનુવ્રત્ત થાયછે. કુમદીશ્વરકૃત સક્ષિતસારમાંથી લીધેલા ગ્રન્થભાગોના અંશરૂપે લૅસ્સને (પૃ. ૩૦૩ મે) આપેલાં હાની પૂર્વનાં એ સૂત્રો નીચે પ્રમાણે છે:—

मागध्या पसोः शः ॥ १ ॥

रो लः ॥ २ ॥

પછી यपचवर्गयुक्ता मनागुचार्याः ॥ ३ ॥

(બંગાલી લિપિમાં જાપેલી એક બંગાલી આદ્યતિમાં પટવર્ગયુક્તા મનાગુચાર્યા: એમ છે (અપભ્રંશ અને અન્ય ઉપભાષાઓ; સૂત્ર ૮. જે આ ખરું હોય તો સંક્ષિતસારમાંનું અવતરણ આપણી ચચામાંથી તદ્દન ખાતલ થાય, કારણ કે હેને ચવર્ગ સાથે કાંઈ સંબંધ ન રહે.)

આ પ્રમાણે, यपचवर्गयुक्ता: ના (કે પટવર્ગયુક્તા: ના, જે ખરે પાઠ હોય તેના) વિશેષ્ય તરીકે प, श, र અનુવ્રત્ત થાય હેવો હિદેશ છે, જે કે પસો: અને रो (रः) પછી વિલક્ષિતમાં છે, અને અહિં અનુવ્રત્ત થનારા શબ્દો તરીકે પ્રથમામાં જોઈએ. એ ગમે તેમ હોય પણ यपचवर्गने युक्ता: નો વિશેષ્ય લેવા કરતાં આ અર્થમાં હોય આછો આવેછે, મ્હેં આપેલા અર્થમાં વિલક્ષિતના

(પદ્મીમાંથી પ્રથમા હેવા) ફેરફારથી આવતા દોષનું નિવારણ કરવાનો ઉપાય એ કે ચપ્પવર્ગયુક્તાઃ ના વિશેષ્ય તરીકે જ અને જ ને અનુવૃત્ત યતા માનવા—જે કે કદાચ એમ લેવામાં યુક્તો જોઈએ. પણ છેવટ આખો પ્રશ્ન શંકાસ્પી મેઘપટલમાં આવૃત્ત રહેશે.

વિશેષ જો સર જયોર્જ આપેલો અર્થ ખરો હોય તો પણ અસંયુક્ત ચર્ચના ઉચ્ચારનો મુદ્દો એથી અલિપ્ત રહેશે; વર્ગા હેવો પાઠ હોય તો જુદી વાત, પણ, એમ લઈએ તો પણ, યુક્તાઃ કહ્યા જશે ? જો હેમનો અર્થ ખોટો હોય તો ચપ્પવર્ગથી યુક્ત વર્ણોનું મનાયુદ્ધારણ થશે, ચપ્પવર્ગનું નહિ. [પરંતુ અદ્વિપિત ગ્રન્થને અભાવે આપણે અંધારામાં ફાફાં મારીએ છીએ.]

સર જયોર્જ અનુમાન જાંધેછે કે:—

(જ) આ (વરુચિના અને કમદીશ્વરના) સૂત્રોનો અર્થ ગમે તે હોય, આટલું સ્પષ્ટ છે કે ચર્ચના વર્ણોનો શિષ્ટ પ્રાકૃત (એટલે મહારાષ્ટ્રી)માં થતો રહેવો ઉચ્ચાર માગધીમાં ન થતો. (હું કમદીશ્વરવાળા સૂત્રપાકને હાલ તરત નિરુપયોગી ગણીને ખાતલ કરું.)

તાલબોનો ઉચ્ચાર
માગધીમાં અને શિષ્ટ
પ્રાકૃત-મહારાષ્ટ્રીમાં
ભિન્નભિન્ન થતો

(ઝા) હેમચન્દ્ર, ત્રિવિક્રમ અને સિંહરાજ કાંઈ

સાહાય્ય નથી કરતા.

(૬) માર્કવૃત્તેય નીચે પ્રમાણે કહેછે (વિજાગાપદ્મવાળા આવૃત્તિ જુલો):—

(૧) ચજયોરુપરિ યઃ સ્યાત્. (૧૨, ૨૧) જેમ કે ટ્વિચરં. ટ્વિચ્રા.
(અને સર જયોર્જ પોતાના જ તર્કવૃત્તે વ્યાખ્યાન—(જાયા) ઉમેરેછે;
માર્કવૃત્તેય એ નથી આપ્યું.

(૨) વળી ૧૨-૩૨:—ચિદ્રુત્સ્ય તુ ચિષ્ટઃ. (અર્થાત્ તિષ્ઠનું ચિષ્ટ થાયછે)
અને શાકારીમાં એ ટ્વિચશ થાયછે;—(ચિષ્ટો ટ્વિચશ રત્ત્યેકે ॥
૧૨-૩, ટ્વિચશદિ).

(૩) ઉત્તરપૂર્વા દિશામાં આપણને લઈ જઈને માર્કવૃત્તેય કહેછે (૧૮-૨)
કે (સિંધમાં બોલાતા) વ્રાયડ અપભ્રંશમાં—
ચજોરુપરિ યો મવેત્. ચ્વલ્લ. ય્વલ્લ.

(૪) છેવટ (૨૦-૪) શૌરસેની-પૈશાચિકીમાં (ઉત્તરપૂર્વાના ઉક છેડા
પરતી કેકય-પૈશાચિકીનો એ એક પ્રકાર હતો):—
ચવર્ગસ્યોપરિષ્ઠાઘઃ. ય્વલ્લે.

(આ ભાષામાં માત્ર જ, છ ને ય છે, જ અને જ નથી) (જુલો-જુલમ્;
માગધીમાં જે તેમ પ્રથમા વક્રાન્ત છે.) (સર જયોર્જ માની જ લેછે કે

શૌરસેની-પૈશાચી એટલે શૂરસેનના, અર્થાત્ દાસના ઉ. પૂ. રજપુતાનાના, પિશાચોથી બોલાતી પૈશાચી.)

આ સધળામાંથી સર જ્યૉર્જ અનુમાન બધિછે કે:—

(ક) માર્કેડેયને મતે તાલબોના શિષ્ટ પ્રાકૃત ઉચ્ચાર ઉપરાંત એ વર્ણોનો બીજો પણ ઉચ્ચાર થતો, તે માત્ર માગધીમાં જ નહિ પણ ઉત્તરપૂર્વા દિશાની એક ઉપભાષામાં પણ અને હેની સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવતી બીજી પણ એક, દેશના મધ્ય ભાગની, ઉપભાષામાં એ ઉચ્ચાર થતો. આ ઉચ્ચાર દર્શાવવાને હેમણે ચ, છ, જ, ળ, ઞની પૂર્વે ચ્ મૂક્યોછે.

(ગ) આ રીતે, પ્રાકૃતમાં તાલબોના એ ઉચ્ચારવર્ગ હતા જેમાંથી કેટલીક ઉપભાષાઓ એક અને અન્ય બીજો ઉચ્ચાર કરતી એ મુખ્ય મુદ્દામાં, માર્કેડેયનું વરુચિ અને કમદીશ્વર સાથે એકમત્વ હતું.

[મદારે કહેલું પડશે કે વરુચિના સૂત્રનું અને વિશેષતઃ કમદીશ્વરના સૂત્રનું ચોક્કસપણે સંદેહમુક્ત અર્થપ્રતિપાદન થઈ શકે તો તદ્દાર પછી જ આપણે નિશ્ચિતાર્થ નિર્ણય પ્રાપ્ત કરી શકીએ.]

(ડ) આ બે ઉચ્ચારોનું સ્વરૂપ શું હતું? (સર જ્યૉર્જ આ વિષયની ચર્ચા કરેછે.) હિંદુસ્તાનમાં તાલબોના પ્રાચીનકાળ ઉચ્ચાર વિષયે પંડિતો બધા એકમત નથી. (પિશલ ડું ૨૧૭ માં પ્રાકૃત અષોષ તાલબોના ખરા ઉચ્ચાર વિશેની મુશ્કેલીઓનો ઉલ્લેખ કરેછે.) હવે, માર્કેડેયની સંજ્ઞાપદ્ધિ સ્વીકારીને કહીએ તો ચ, છ, જ, ળ એ શિષ્ટ-અસ્પષ્ટ-તાલબો હતા, જન્દારે ચ્, છ્, જ્ઞ, ળ્ઞ, ઞ્ઞ એ માગધી-સ્પષ્ટ-તાલબો હતા.

વરુચિના સૂત્રપરથી અનુમાન થઈ શકેછે કે શિષ્ટ પ્રાકૃતમાં ઉચ્ચાર સ્પષ્ટ નહિ પણ અસ્પષ્ટ હતા; કારણ કે માગધી ઉચ્ચારને એ ઉચ્ચારથી ભિન્ન જણાવવા હેતુ સ્પષ્ટ કહ્યોછે. સ્પષ્ટ નો ચોક્કસ અર્થ શો? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા માટે સર જ્યૉર્જ અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય ભાષાઓની સહાયતા લે છે અને નીચે પ્રમાણે શીઘ્રનિરૂપણ કરેછે:—

(૧) બંગાલી અને આસામી:—આ છેક પૂર્વની ભાષાઓને અલગ રાખવી પડશે, કારણ કે તેઓ વિશિષ્ટ સ્થાનિક સંયોગોમાં વિકાસ પામીછે.

(૨) બિહારમાં, પછી હેની પશ્ચિમમાં, ગંગાના પ્રદેશમાં, અને પંજાબમાં, અર્ધાત્ ભાગધી અને અર્ધભાગધીના પ્રચારક્ષેત્રોમાં, અને શૌરસેનીના પ્રચાર-ક્ષેત્રના ઉત્તરભાગમાં:-ઉચ્ચાર સામાન્ય પ્રકારનો છે, church ના ch અને judge ના j કરતાં જરાક વિશેષ દંત્ય છે.

['Church' અને 'judge' માં છે તેથી વિશેષ દંત્ય શા માટે ? -એમ હું પૂછું. સંસ્કૃત ઉચ્ચાર બરાબર 'church' અને judge માંના ઉચ્ચાર જેના જ છે. કદાચ અંગ્રેજીમાં આ ઉચ્ચારો અંગ્રેજો ભાર મૂકીને કરતા હશે]

(૩) રજપૂતાનામાં-એટલે શૌરસેનીના પ્રચારક્ષેત્રના દક્ષિણ ભાગમાં- અને ગુજરાતમાં (જમ્હાની ભાષા રાજસ્થાની સાથે નિકટસંબદ્ધ છે)-અને છ નો ઉચ્ચાર સાધારણરીતે સ થાયછે, જેમકે મારવાડી-સફી (=ચફી) =ધંટી; સાસ (=છાછ)=છાસ, ગુજરાતી.-કંસો (=કવો), પૂચ્યો (પૂછ્યો).

ઉત્તર ગુજરાતમાં જ અને જ નો ઉચ્ચાર ટ જેવો થાયછે, જેમ કે જાઢ (jāḍ)ને બદલે જાઢ (zāḍ).

આ સ અને જ નો ઉચ્ચાર ધણીવાર અનુક્રમે ત્સ અને દ્સ જેવો કરવામાં આવેછે, જેમ કે ચરોતર ને બદલે બોયાતુ ત્સોતર, જે પ્રદેશમાં આ ઉચ્ચાર પ્રચરિત છે તેવું જ નામ.

[મહારે અર્ધ કહી દેવું જોઇયે કે કંસો એમ ગુજરાતીમાં કદી કહેવાતું જ નથી, હંમેશાં કવો જ બોલાયછે; ચરોતર એ પણ ખોટી વાત છે, હંમેશાં ચરોતર જ કહેવાય છે; પૂછ્યામાં અને થોગે સંસ્કૃત જ ઉચ્ચારાયછે. ગામડીઆઓ પણ કવો નથી કહેતા પણ કંવો કહેછે (ચનો ઉચ્ચાર દંત-તાલવ્ય કરેછે). મારવાડીમાં પણ સ-જેવો ઉચ્ચાર છે તે સર્વથા સ નથી, જો કે ગુજરાતી ઉચ્ચાર કરતાં એ ઉચ્ચાર સને વિશેષ મળતો છે અને સની શ્રાન્તિ ઉપજાવે તેવો છે. દૂકામાં ગુજરાત પરવે ભ્રમજનક માહિતીને આધારે સર જર્મોર્ડ રહાછે હેમાં ચંકા નથી.]

(૪) મરાઠીમાં (અન્ય ભાષામાંથી મૂળરૂપે ઉપાડેલા શબ્દો સિવાય-જેમાં તત્સમનો સમાવેશ સમજવો-અને બીજા થોડાક વિશિષ્ટ પ્રકારો સિવાય), ચનો ઉચ્ચાર ત્સ, છનો ચ, જ અને જનો દ્સ થાયછે; પણ જો તાલવ્યસ્વરધી યુક્ત હોય તો નહિ, એ સ્થિતિમાં હેનો ઉચ્ચાર ગંગાના પ્રદેશમાં થાયછે તેવો જ થાયછે. છનો સ ઉચ્ચાર થાયછે તે દ્સ ઉચ્ચાર મુશ્કેલ હોઈને હેને બદલે મૂકા-

યક્ષા પ્રતિનિધિ જ છે એમ જોશી (મરાઠી વ્યાકરણ ૫ ૧૧૫ મે) કહેછે.

[મહે પાછળ કહ્યું જ છે કે ચ, છ, જ, જના પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ઉચ્ચારનાં નિયામક તત્ત્વો ગુજરાતીમાં અને મરાઠીમાં એક જ છે. ગુજરાતીને આ વાતમાં અલગ શા માટે પાડી તે સમજાતું નથી. જનો ઉચ્ચાર મરાઠીમાં જ થાયછે અને જનો જ (d̪) થાયછે; d̪ એ જના પ્રાકૃત ઉચ્ચારની ખરી ઘોતક—સંજ્ઞા નથી. પ્રાકૃત ઉચ્ચારયુક્ત છ મરાઠીમાં છે જ નહિ, વાગ્ધ્યાપાર દૃષ્ટિયે હેનો વિકાર હંમેશાં ચ થાયછે, જેમ કે સોહજે (ગુજ. છોહજું, હિં. છોજના). સર જ્યોર્જ ટોર્કેલું રા. જોશીનું કથન મહેને સમજાતું નથી.]

(૫) સિન્ધીમાં સામાન્યતઃ ગંગાના પ્રદેશમાં થાયછે તેવો ઉચ્ચાર થાયછે.

(૬) કાશ્મીરીમાં ચ, છ, જ, જ છે (જ નથી, કારણ એ ભાષામાં ઘોષ મહાપ્રાણ છે જ નહિ). આ વર્ણોના ઉચ્ચાર બે પ્રકારના છે:—
ચ, છ, જ, જ, અને ts, tsʰ, z, ɟ (ત્સ, ત્સʰ, જ, ઝ.)

આ નિરૂપણનું શુદ્ધ પરિણામ, સર જ્યોર્જે આપ્યું છે તે મુજબ, એ આખું કે મરાઠીમાં (સમીપના તાલબ્ધ સ્વરથી વિકૃત ન થયા હોય તો) ચ, છ, જ, જ તાલબ્ધ રૂપે નહિ પણ દન્તતાલબ્ધ રૂપે ઉચ્ચારાયછે. આ દન્તતાલબ્ધ ઉચ્ચાર જરા જરા રૂપાન્તર પામતો ગુજરાત અને રજપુતાનામાં થઇને ઉત્તરમાં જઇ પહોંચે છે અને છેવટ ગંગાનદીના પ્રદેશમાં અન્ય પ્રકારના તાલબ્ધો પ્રાપ્ત થાયછે જે અગ્રેજી c̥ અને ɟ ની સાથે ઉચ્ચાર-સામિધ્ય ધરાવતા છતાં વિશેષ દન્ત્ય છે. હવે મરાઠી સાક્ષાત્ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે એટલે મહારાષ્ટ્રી-અથવા શિષ્ટ-પ્રાકૃતમાં તાલબ્ધોના દન્તતાલબ્ધ ઉચ્ચાર થતો એ સિદ્ધ નહિ તો સમવિત તો છે જ.

[અહિં મહારે કહેવું પ્રાપ્ત થાયછે કે આ ઉચ્ચારનું જૂગોળદૃષ્ટિયે કરેલું ઉત્ક્રમનિરૂપણ જરાક અપયાર્થ છે. વસ્તુતઃ, દન્તતાલબ્ધ ઉચ્ચાર મરાઠીમાં પ્રબળ છે, ગુજરાતીમાં કાર્ષક ક્રમ બનેછે, પાછો મારવાડીમાં ચોખ્ખો નિવૃદ્ધ બનેછે, પછી ગંગાપ્રદેશમાં લુપ્ત થાયછે, અને ફરી પાછો કાશ્મીરીમાં ઉત્કટ બનેછે. આ ઉચ્ચારના પ્રચારક્ષેત્રનું નિરૂપણ મહે આપેલું છે તે, તેમ જ હેનું મૉગલ સરકારમાં પ્રવર્ધન, વવારે સારુ લક્ષ્યસધાન કરેછે.]

(૭) ભારતીય ચબ્દોનાં ગ્રીક રૂપાન્તરો આ દન્તતાલબ્ધ ઉચ્ચારનું સમર્થન કરેછે:—અને એ દર્શાવવા સર જ્યોર્જે નીચે

ભારતીય રાષ્ટ્રોનાં
ગ્રીક રૂપાન્તરોથી થતું
દન્તતાલબ્ય ઉચ્ચારનું
સમર્પણ.

મુજબ ઉદાહરણો આપેછે:—

ચન્દ્રગુપ્ત—Sandrokuptos સન્દ્રોકુપ્ટોસ્^{૧૧૭}

પઝાલ—Pāssaloi કે Pazalai.

ચન્દન—Zēndanon.

ચટન—Tiastānes.

રજધાની—ōzēne.

ચમુના } Diamodina.
જમના }

અહિયાં બે પ્રકારો છે:—

(૧) શુદ્ધ તાલબ્ય પ્રકાર—જેમાં ચ ને સ્થાને Ti અને જને સ્થાને di મૂકાયેલ છે.

(૨) દન્તતાલબ્ય પ્રકાર—જેમાં ચ ના ઈ, ઈ, ઝ, કે દઝ, અને જના
■ પ્રતિનિધિયો મૂકયાછે.

[પૂર્વગત ભાગમાં હું Sandracottos અને sandal થી થતાં ઉપયોગી
સૂચનો દર્શાવી ચૂક્યાંછું; પરંતુ ત્દ્યારે હજી મ્હેં સર જયોર્જનેા ઉપયોગી
લેખ જોયો ન્હોતો તેથી એ પરિગણના અવશ્ય અપૂર્ણ રહીછે.

અહિયાં એક મ્હોટી શંકા ઉપજેછે. ચન્દ્રગુપ્ત તો મગધ દેશનો હતો.
જો ભાગધીમાં શુદ્ધ તાલબ્યો હતા તો પછી તેના નામમાં Sandra એ
રૂપાન્તર કદાચી આનું? ગ્રીક લોકોએ શુદ્ધ તાલબ્ય અને દન્ત તાલબ્ય બંને
પ્રકારના ઉચ્ચારો પોતાની ભાષામાં ઉતાર્યાંછે એ હકીકતથી શંકા વધારે ગંભીર
બનેછે.]

૧૧૭ સામાન્યતઃ પરિચિત નામ સન્દ્રોકોટોસ્ છે. પણ કુપ્ટોસ્ કે ક્પ્ટોસ્ (kryptos)
પણ જોવામાં આવેછે. જેભરમાં એ છે. મેક્સ મૂલર પણ Sandracottus અને
Sandrokryptus વિકલ્પો આપેછે (History of Ancient Sanskrit Litera-
ture, પૃ ૧૪૧, ઉચ્ચો પેરા, પામ્પિની ઑફિસની આદતિ). જર્મનિમાંથી દેમહે
દેમાં આપેલાં અવદાણમાં Sandracottus નામ આપ્યુંછે. રોન્નરી ડીક્લરીમાંના
Encyclopaedia of Names (અભિધાનકલ્પદ્રુમ) માં ચન્દ્રગુપ્ત નામ નીચે બે રૂપો
Sandrokottos અને Sandrokryptos, અલેક્ઝાન્ડરના ગ્રીક ઇતિહાસકારોએ
આપેલાં, અને સર વિલિયમ લેન્સે ચન્દ્રગુપ્ત નામનાં જ રૂપાન્તર તરીકે સિદ્ધ કરેલાં,
દર્શાવ્યાંછે એક મિત્ર સુચવેછે કે ગ્રીકોએ Kryptos (Kryptos) ૧૫ સ્. ગુપ્તમાંથી
પંદરવું અને Kottos તેના જ માદૃત રૂપાન્તર ગુપ્તમાંથી આ સૂચના ખરેખર આપ્યુંછે.

(દે) કાશ્મીરીમાં ગયા સૈકાની લગભગ આખરમાં ઈશ્વર કૌલે ધડેલી અર્વાચીન લેખન પદ્ધતિ પ્રમાણે દન્ત તાલવ્યો દર્શાવવાને શુદ્ધ તાલવ્યો વર્ણોની નીચે ભેદદર્શક સંજ્ઞા તરીકે બિન્દુ મૂકવામાં આવેછે, જેમ કે:—

ચ, છ, જ, શુદ્ધ તાલવ્યો.

ચ, છ, જ, દન્ત તાલવ્યો.

પણ ઈશ્વર કૌલના સમય પહેલાં લેખકો કાં તો કાંઈ પણ ભેદદર્શક ચિહ્ન મૂકતા નહિ અથવા તો શુદ્ધ તાલવ્યો દર્શાવવાને તાલવ્ય વર્ણોની પાછળ ચ્ નોડતા, જેમ કે:—

ચ્ચ, છ્ચ, જ્ચ, ક્ચ.

સર જયોજી કહેછે કે આ પદ્ધતિનું માર્કપ્રણાલી સંજ્ઞાઓની સાથેનું સામ્ય ધ્યાન ખેંચે હેતુ છે, વિશેષ એટલે જ કે માર્કપ્રણાલી ચ્ ને વર્ણોની પૂર્વે મૂકેછે જ્યારે કાશ્મીરીમાં એ પાછળ મૂકાયછે. પરંતુ—સર જયોજી કહેછે કે—આ પૂર્વે મૂકેલો ચ્ શુદ્ધતાલવ્ય-દર્શક ભેદકસંજ્ઞાથી અધિક ઉપયોગનો નહિ હોય, કારણ કે ધણીવાર જ્યારે ય્ સખંદના આદિમાં આવતો ત્યારે એ સંયોગનો અક્ષરઅક્ષર લખને ઉચ્ચાર કેમ થઈ શકતો એ કદપતું પણ અશક્ય છે.

[અહિં મ્હારે સૂચનાઓ કરવાની છે:—

(ગ) શુદ્ધતાલવ્ય ઉચ્ચારો દર્શાવવાને તાલવ્યવર્ણની પાછળ ચ્ મૂકવાની પદ્ધતિ એકલી કાશ્મીરમાં જ નિયંત્રિત નહોતી, પૂર્વગત ચર્ચામાં મ્હોં દર્શાવ્યુંછે તેમ પ્રાચીન ગુજરાતી લેખોમાં એ બહુ પ્રચરિત હતી.

(ઘ) ય્ન એ સંયોગ ખરેખર અગમ્ય છે; કદાચ માત્ર સમાનરૂપતા ભાવવવાની છુદ્ધિથી જ, માર્કપ્રણાલી અન્ય પરત્વે તેમ જ કાશ્મીરી ઉચ્ચાર-લેખન પરત્વે, સર જયોજી જ એ સંજ્ઞા ધડી કાઢી દશે; પરંતુ સંભવાસંભવના સર્વોપરિ શાસનને વશ રહીને જ નિયમોનો વિનિયોગ કરવો જોઈએ એ વાતનો હેમણે ધ્યાનદર કર્યોછે.

(ઙ) માર્કપ્રણાલી તાલવ્યોની પૂર્વે મૂકેલો ચ્ ઉચ્ચારભેદનો દર્શક છે એ વાતના મૂળ અન્વેષક સર જયોજી છે, અને એ પ્રકટીકરણ ખરેખર બહુ ઉપયોગી છે. ચ્, ય્ન વગેરે સંયોગાત્મક સંજ્ઞાઓની આસાસિક અર્થહીનતાનું એથી એકદમ નિરાકરણ થાયછે. એ સાથે જ આ અન્વેષણથી પ્રાકૃતતાલવ્યોના ખરા ઉચ્ચાર પર પ્રકાશનો અંબાર પડેછે, જેનું સઘળું માન સર જયોજી

ગ્રીઅર્સનને ધટેછે, હેમણે કહ્યુંછે કે આઘ યવનો અક્ષરેઅક્ષર ઉચ્ચાર કરવો અશક્ય છે; એ સંયોગ અનાઘ હોય હેવા પ્રકારને પણ એ કથન લાગૂ પાડું નોંધયે, કારણ કે હેવે સ્થાને પણ યવ વગેરે સંયોગોનું અક્ષરેઅક્ષર ઉચ્ચારણ ઉચ્ચારશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જ અશક્ય છે. પરંતુ એક સંક્રાસ્થાન સૂચવુંછું: ધિવતોઽવિશ્વશ્ચાસ્ત્રેકે । ૧૨, ૩. હેમાર્માર્કપ્ડેય (ન્ટઃ ને સ્થાને ન્ટો એમ) સંધિ કરેછે. અને એથી તેઓ યિમાંના યને સત્સસ્વરૂપ વર્ણ તરીકે સ્વીકારતા જણાયછે. તો પછી હેમણે યને માત્ર બેદર્શક સંગ્રા જ માન્યો હશે ખરો ! અપાસરૂપે એક ઉત્તર સૂચવુંછું: એ ચ બેશક કેવળ બેદર્શક સંગ્રારૂપે જ ઉદ્દિષ્ટ છે, અને છતાં દેખાવના આ ય ને યોગે વિસર્ગના ડ (અર્થાત્ જ: નો જો) સંધિનિયમે કરવો પડ્યોછે.)

સર જ્યોર્જનેા લેખ સંક્ષિપ્તરૂપે મ્હે આપ્યો, પ્રસંગોચિત ટીકા ઉમેરીને, ઉતારી લીધોછે એમ કહું તો ચાલે; કારણ કે તાલબોધનું મ્હારું વિવેચન મ્હે હેમનેા લેખ જોયા પહેલાં લખ્યું હતું છતાં પણ, એ જ પ્રશ્નના અન્ય અંશનું, જુદી જ દૃષ્ટિએ કરેલું, તથાપિ મ્હે કયોંછે તે જ નિર્ણય પ્રાપ્ત કરવું, ઉદ્દેશાટ્ન કરવા માટે હેમને જે માન ધટેછે તેનેા અર્થ સંપૂર્ણ અંગીકાર થવો જોઈયે.

ઉત્તર ૮

પ્રાકૃત, અવાન્તરરૂપો, અને દેશ્ય સખ્દોભાવિના આઘ જ (મૂર્ધન્ય)-
જ (આઘ) અને જ્ઞ કર્ણાંય હોય તો—, અને અનાઘ જ્ઞ, ગુજરાતીમાં ન
(અનાઘ)નેા ગુજરાતી- (દન્ય) બનેછે:—
માં ન, ઉદાહરણો:—

સં.	પ્રા. કે અપ. કે દેશ્ય	ગુજ.
પર્ણક	પર્ણકં	પાણ
પર્ણમ્	પર્ણ	પાન
વર્ણ	વર્ણ	કાન
મુવર્ણક	મુવર્ણકં-મુર્ણકં	મૂવું
જ્ઞાન	જ્ઞાન-જ્ઞાન	જ્ઞાન
જ્ઞાનકં	જ્ઞાનકં } ન્દનકં	ન્દાનું
વર્ણ:	વર્ણ	વાન (દારીર-વર્ણ)
સજ્ઞા	સજ્ઞા	સાન
અરણ્ય	રણ્ય	રાન

જીર્ણક	જુળ્ળક	જૂલ
ઋર્ણ	ઋળ્ળા	ઋન
વિઋતિ	વિળ્ળતી	વિનંતિ-(તી)
(દશ્ય)	ળક	નાક
(,,)	ર્ણિદળી	ર્ણિદળી
(,,)	ળત્યા	નાધ્ય
(,,)	ળિરિભ	નર્યુ

અપવાદો —

સલાવળ્યક

સલાવળ્ળક

સલ્ળ

અહિંયા જ અવિદ્યુત રહેછે એ વાતનો ખુલાસો આ પ્રમાણે આપી
સકાય હેતુ એક અવાન્તરકમણૂત ૩૫ હોઈ સકે કે જેમાં, કદાચ લા ના
શુરુત્વને પરિણામે અને શબ્દગત અક્ષરબાહુલ્યને લીધે, જ્ઞ સરળરૂપ બનીને
સાદો જ રહ્યો હોય

બાહ્યા

બળ્ળ્યા

બાળ

બરળ્ય

રળ્ળુ

રળ

આ વાગ્વિકાર (જ નો ન) મરાઠીમાં અને ગુજરાતીમાં સમાનરૂપે
અવતેછે હિંદી પ્રત્યેક જ નો ન કરવાના પૈશાચી^{૧૧૮}
હિંદીમાં થતો પ્રત્યેક
જ નો ન બાપાના નિયમને અનુસરેછે એટલે જ વર્ણુ એ બાપાને
તદ્વત અપરિચિત છે એમ કહિયે તો ચાલે ગુજરાતી
હિંદીની શાખા છે એ બ્રમમાં ૨૧ બહાદુર ચિ વિ. પૈલે આધાર-
રહિત કથન કર્યુંછે^{૧૧૮} કે ગુજરાતીમાં પણ સાદા જ નો ન થાયછે,
અર્થાત્, ઉદાહરણ તરીકે, પાણી ને સ્થાને પાણી થાયછે કેાંઈ પણ ગુજરાતી
પુસ્તક તરફ એક જ દૃષ્ટિપાત કર્યો હોય તો હેમની ખાતરી થાય કે આ
માન્યતા ખોટી છે

૧૧૮ જો ન । સિ હે ૮-૪-૩૦૬ પૈશાચ્યા જ્ઞકારસ્ય નો ભવતિ ॥ ગુજ-
ગતયુત્તો । ગુનેત ॥

૧૧૯ “ઉત્તર હિન્દુસ્થાનાત જ જે પ્રાપ્ત્ય કમી જાલેં આહે અસે દિસતેં
સાધારણ હિન્દોત હજી પાણી અસેં રૂપ નસૂન પાણી અસેં આહે, ધ તેં ચ રૂપ ગુજરાતોત
હી આપલ્યાસ દિસત આહે ગુજરાતી હી હિંદીચી પોટશાલા આહે, ત્યાત હી ન ચ
બહુધા જાસ્ત આહે.”

(મરાઠી ભાષાના ઇતિહાસ, એ નામનો ૨૧ જા ચિ વિ પૈલે, વડોદરામાં ઈ સ
૧૯૦૯ માં મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યસભેવનની સમક્ષ વાચ્યેલો નિબંધ, કાર્યના અહેવાલમાં
નિબંધ ન ૩ માં ૫ ૮ સુ અહેવાલમાં પરિચિત જુવો.)

[ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકરે હેમનાં વ્યાખ્યાનોનાં પૃ. ૧૮૫-૧૮૬ માં જનો ન થવા વિશેનાં વર્ત્તમાનો ઉપ-ન્યાસ સ્પષ્ટ રીતે કયોછે. એ અર્થ આપવાનું પ્રયોજન નથી કારણ કે હેમના અને મહારા ઉત્સર્ગ-ઉપ-ન્યાસમાં, મ્હે પ્રાકૃતના આવ જનો સમાવેશ કયોછે તે સિવાય, તાત્ત્વિક ભેદ કંઈ પણ નથી. મ્હે કેટલાંક ઉદાહરણો હેમનામાંથી લીધાછે.]

ઉત્સર્ગ ૧

સંસ્કૃત ન (અનાથ) માંથી ઉદ્ભવેલા પ્રાકૃત ન ગુજરાતીમાં બહુશઃ ન જ રહેછે, પરંતુ કેટલાક શબ્દોમાં તે મૂલ સંસ્કૃત રૂપ કટલાક પ્રકારોમાં જને આપ કરીને પાછો ન બનેછે:

ઉદાહરણો:—

સં.	અપ. કે પ્રા.	ગુજ.
સ્તન:	યણ	યાન ^{૧૨૦}
મગિની	મદિની	મ્દેન
તનય:	તણડ	તન
નાયિ	નયિ	નવ
નયનં	નયણ	નન ^{૧૨૧}
સ્થાનં	થાણ	યાન (અથ- યાળામાં અથનું સ્થાન)
વનચરકં	વણચરં	વનેરું ^{૧૨૨}

૧૨૦. જો સિ. હે. ૮-૨-૧૮, ૧૧ ના બીજામૂલ નિયમ અનુસાર પ્રાકૃતમાં કોઈપણ કાલક્રમે સ્તનનું યણ રૂપ હોય તો આ રૂપ મસ્તુત વર્ત્તમાનું ઉદાહરણ ન રહે પણ અથા વર્ત્તમાના પેટામાં જાય તે સાથે જ હેમાં જનો ન થઈ જતાં પૂર્વનો જ દોષ વાયછે એ વાતનું પણ નિરાકરણ થઈ જાય, અને રાખડના અન્યભાગમાં વિહાર થવા વિના અન્તર્ગત સ્વરો દીર્ઘ વાયછે એ મટિના, બીજા વર્ત્તમા આ રાખડનો સમાવેશ કરવો પડે નહિ.

૧૨૧. નન રૂપ હિન્દીમાંથી ઘટાળ્યો હોય તો જને. કારણ કે નન દેવો પણ બીજો ગુજરાતી રૂપ છે.

૧૨૨. વનેરું એટલે વન્યપાણી. વનચરમાંથી વનિચર પણ થયેલ છે, જે એક વિશિષ્ટ જાતના પ્રાણીનું નામ છે; હેમાં ન રહેછે.

जलं	जलु	जळ
कला	कला	कळ
पीतम्ब-कं	पीम्बलुं	पीलुं
दयालकः	सालउ	साळो
कदली	केली	केळ
हस्त्रि	हलद्दी	हळद
"	परभारे	हळदर
अन्धक-कः	अंधलउ	आधळो
गुडूची	गलोई	गळो
पोहश	सोलह	सोळ
शीतलक	सीम्बलउं	शीलुं
नालिकेरी	नालिपरी	नालियेरी
अतसी	अलसी	अळसी
(दरय)	छिनाली	छिनाळ
(")	कंटाळी	कंटाळी (जंगली वृक्ष) - (" कंटाळी ने धार "

प्रेमानन्दकृत मळाख्यान)

(")	डोलो (-लउ)	डोळो
(")	डाली	डाली
(")	आळोह	आळोटे (छे)
(")	कटोल (-लउं)	कंटोलु (= कंटोडुं; ओक जातनुं साक) (कंटोलु जे १७६ मुरत अक्षामा ५५२१५छे.)
(")	विशाल	वटाल
(")	होलिआ	होळी

धसादि धसादि.

अपवादः—

नीलक	नीलउ	नीलु
तिल	तिल	तल

એમ છે; તે જ મુજબ ત્રિવિક્રમ, ૩-૨-૪૮ માં આપે છે, પણ એ બંને આ વિકાર પૈશાચી ઉપભાષામાં જ થતો જણાવે છે. આ મૂર્ધન્ય ક વૈદિક સમયમાં હતો, પણ બહુ થોડા પ્રમાણમાં; કારણ કે સ્વરમધ્યગત ૩ અને ૮ના ઉચ્ચાર ક અને ક્હ થતા, અને તે પણ માત્ર અમુક આચાર્યોને જ મતે. (દ્વૈઙ્ઙ્યકેપામ્ એ કાટીયપ્રાતિશાખ્યનું મત, અને એ ઉપરની વૃત્તિ સ્વરમધ્યે સમાનપદે, આમ દર્શાવે છે) ૧૨૮

પાક્ષીમાં સ્વરમધ્યગત ૮ના સ્પષ્ટ વિકારરૂપ ક હતો; (જેમકે તાલ્લન=તાલન, પીલ્લન=પીલન, તલ્લક=તલ્લક, ઈ. ભાંડારકરનાં વ્યાખ્યાનો પૃ. ૪૧ મુ જીવે)

ઉત્તરકાલીન સંસ્કૃતમાં વૈદિક ક ઉચ્ચાર કેમ લુપ્ત થયો એ પ્રશ્નની પરીક્ષા રસદાયક નીવડે. છતાં, આ ઉચ્ચારનો વૈદિક પ્રચાર બહુ મર્યાદિત હતો અને એક રીતે એકદેશીય હતો, એ વિચારતાં ઉત્તરકાલીન સંસ્કૃતમાં હોતો અભાવ આશ્ચર્યજનક ન ગણાય, અને આ ઉચ્ચાર હેમાંથી પ્રચારલુપ્ત થયો એ કથન સર્વથા યથાર્થ ન ગણાય. પરંતુ અહિં ખીજે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. વૈદિક પ્રચારમાં આ મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર ક, એકદેશીય હતો તો પણ, પૈશાચી પ્રાકૃત બોલનારા લોકના સસર્ગથી ઉદ્ભવ્યો હતો ? એમ હોય એ તદ્દન શક્ય છે, અને એથી વૈદિક ઉચ્ચારતન્ત્રમાં-એવું ઉચ્ચારનો પ્રવેશ લેશ પણ ન થાય તે માટે યત્નથી રક્ષાયેલા ઉચ્ચારતન્ત્રમાં-હોતો વિસ્તૃત પ્રચાર કેમ ન થયો એ વાતનું પણ નિરાકરણ થાય છે વળી લક્ષ્યેભ્ય સ્થિતિ એ છે કે જ્ઞહાર, એક તરફ, હિંદુસ્તાનના ઉત્તરાર્ધમાં, આ મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર (ક) મુજરાતીમાં

૧૨૮ કાશ્મીરી Ohokhamba Series (ચોલમા ગ્રન્થમાલા)નાળી શૈલેનકનુન જૂનપ્રાતિશાખ્યની આદિતિમાં (પટલ ૧-૨૦, ૨૧ માં), ૮-૮ ના વિકાર ક-હ આપ્યા છે; પરંતુ એ જ ગ્રન્થની એકસ મૂલરવાળી, આદિતિમાં એ જ સ્થળે ક-હ છે (પટલ ૧-૨૧, ૨૨), -હ-હ અપવાદ ૩ એ સ્પષ્ટ છે

જિહામૂલ તાઉ ચાચાર્ય આહ સ્થાન ઢકારસ્ય તુ વદેમિત્ર, ।

દ્વયોથાસ્ય સ્વરયોર્મ્યમેત્ય સમ્પત્તે સ ઢકારો લ્લકાર ॥

ઢ્ઢકારતામેતિ સ એવ ચાસ્ય ઢકાર સન્નુદ્ધમણા સપ્રયુક્ત ।

આ ઉચ્ચાર જીમને વાળીને જીહામૂલ સૂત્રી લઈ જઈને ઉચ્ચાર્યો પૂર્ણતર ૮ છે એ સ્પષ્ટ છે, ઉચ્ચારણ કરતા તાત્પર્યથી પણ યાય છે

અને મારવાડીમાં પ્રા. પા. રાજસ્થાની ૧૨૯ દ્વારા આવેલો પ્રચરિત છે, અને સિંધીમાં, હેને સ્થાને ખેલાતો ર, એ લોકના ઉચ્ચારણવૈચિત્ર્યને પરિણામે સ્વી-કારાયેલો ઉચ્ચાર શાબ્દદ્વિયે જના સગતીય વર્ણરૂપે જનું જ અસ્તિત્વ સૂચવે છે, તદ્દાદે બીજી તરફ મરાઠીમાં એ જ ઉચ્ચારનું (જનું) એટલું જ પ્રાપ્ત્ય છે અને દ્રાવિડ ભાષામાં એથી પણ વિશેષ પ્રાપ્ત્ય છે; પરંતુ હિંદીમાં મૂર્ધન્યતર જ નયતાં જ અવિદ્યુત રૂપે રહે છે. ૧૩૦ આ ઘટના ઉપર સ્વર્ણ ઉમામાં એ દર્શાવેલી

૧૨૯ મૉડળ જલપતિ મૉંઢિયો જોધડુલો ઘર જંગ ॥ ૧૩ ॥

વલ વાલ તાલીન દે હિંદુ મુસ્લિમૉં ॥ ૧૪ ॥

હૉંઢા ગૉંઢ જાદમ્મત્તાલા દહાડા ।

વલે વંસ છત્તીસ સાથે યડાડા ।

ગૉંઢી નાહિ મોઢા ચલે ફોજ ગમ્ ॥ ૧૫ ॥

(એક હિંગળ મંત્રમાંથી ડૉ. ટેસિટારીએ, J. A. S. Beggs; નવે. ૧૯૧૪ પૃ. ૩૬૬ મે, આપેલાં અવતરણો.)

સૂચના:-આ અવતરણોમાં નીચે બિન્દુવાળો [(જ)] મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર (ક) દર્શાવે છે.

નર્મલોદ પૃ. ૫૬૬ મે કાશમાંના ઉત્ત્વા વર્ણુ જ વિશે નર્મલોદીકર આમ કહે છે:-

“૯ બહાર જણાં ગુજરાતી પુસ્તકોમાં છપી જુદો લઘાવળો જ નથી. પણ ઉચારમાં છપી જુદો બોલાતો હશે જ.”

હું એ મત સ્વીકારું છું, કારણ

(૧) ઉપર આપેલાં અવતરણોમાં આપણે હીકું તેમ, મારવાડીમાં જ લખાયેલું અને નિચે બિન્દુ મૂકીને જ મૂર્ધન્ય ઉચ્ચાર દર્શાવાય છે; અને (૨) જ એ સંજ્ઞા અને બર્થો ઉચ્ચાર ભૂતકાળમાં લાંબા પ્રચાર શિવાય જ એકાએક કુદી નિઃશ્વ્યાં હોય એ વિચિત્ર છે. જ એકલી ચૈરાચીમાં હતો અને ગુજરાતીની મધ્યમ મૂલભાષા અપભ્રંશ-માં પ્રવેશ પામ્યો જ નહોતો એ વસ્તુસ્થિતિના છતાં હું ઉપર મુજબ કહું છું, કારણ, ગમે તેમ માનિયે પણ ઉચ્ચાર આપ્યો તો જરૂર જ અને પ્રાચીન કાળમાં ભોળા કે દ્રાવિડ સંસ્કારબળે એ આપ્યો હોય એમ માનિયે તો કાંઈ પ્રતિબંધ નથી.

૧૩૦ ઉરિયામાં હેવા જ મૂર્ધન્ય જ છે (બીમ્સ, ૧-૨૪૪ જુલો). બંગાળીમાં જ છે જ નહિ, તે છતાં બીમ્સ (૧-૫. ૨૪૪, પૃષ્ઠ ૧ માં) કહે છે: જ “is very common in O., B., and G., less in P.” (જ ઉરિયા, બંગાળી અને ગુજ. માં ખડુ પ્રચરિત છે, પંજાબીમાં એકાં). અહિં B છે તે M ને બદલે ભૂલથી મૂકાયેલું એ સ્પષ્ટ છે; કારણ કે (પૃ. ૧) પ. ૧૨૩મે આપેલા વર્ણમાલાના કાષ્ઠમાં જ વર્ણ રદ્દામે બંગાળી નીચે એખખી ખાલી નમ્યા મૂકી છે.

ચ, છ, જ, ણના પ્રાકૃત ઉચ્ચારની ઘટનાની સરૂપ છે (ઉપર પૃ. ૩૪૨-૩૫૨ જુવો). એથી, વિલક્ષણ રીતે અનાર્થ છતાં ભરતખંડની દેશજ દેવી પૈશાચી ભાષાની અસરને ઉત્તર અને દક્ષિણમાં વ્યાપી રહેલી આ ઘટનાનું કારણ માનિયે તો ન્યાય્ય ગણાય. આ અનુમાનને લીધે ભાષાઓમાં આ મૂર્ધન્યતર યના અસ્તિત્વથી વિશેષ સમર્થન મળે છે. ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સમક્ષ (ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં) રા. રા. છત્રનાથ વિદ્યારામ રાવળે 'મરુઠ પ્રદેશની [એટલે રાજપીપળા સંસ્થાનમાં વાવિયા અને આજુઆજુના પ્રદેશની] લીધે ભાષા વિશે નિમંધ રજૂ કર્યો હતો. એ નિમંધ જોતાં જણાય છે કે લીધે ભાષામાં સ્વરમધ્યગત ફની વ્યવસ્થા પાત્રી અને એક-દેશીય વૈદિક પ્રચાર જેવી જ થાય છે, અર્થાત્ હેનો જ થાય છે અને ફનો પણ જ થાય છે (વૈદિક પ્રચારની માફક જ નહિ); પરંતુ સ્વરમધ્યગત જ તો લીધે ભાષામાં અનિકૃત રહે છે એ આશ્ચર્યકારક છે. ૧૩૧ લક્ષ્યોએ બેઠ માત્ર એટલો જ છે કે જમ્હારે પાલી, વૈદિક અને લીધે ભાષાઓમાં ફનો જ બને છે ત્યારે પૈશાચી, ગુજરાતી, મારવાડી, મરાઠી અને દ્રાવિડ ભાષાઓમાં જ નો જ થાય છે; પ્રથમ વર્ગ જ અનિકૃત રાખે છે, બીજો વર્ગ જ બહુશઃ અનિકૃત જાળવે છે; આ બધી ભાષામાં પ્રાપ્ત થતો મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર જ સમાન જ છે.

૧૩૧. થોડાંક ઉદાહરણો આપુ - માકલ (માકડો), કાગલ (કાગડો), ફલો (ફડું), ફલા (ફડો); કોઢ્યા (કોઢી); ફુલે (ફૂડા), કોઢ્યા (કોડો), રાઢા (રાડો); ગાઢો (ગાઢ) ચીમ્ચીમઢીય (ચામાચીઢિયાં), છેઢા (છેડો); જાઢુઢે (જાઢુડો), ઢેઢા (ઢેડ); તાઢ (તાઢ); થૂઢ (થઢ), ઢઢી (ઢડી), ઢાતેઢો (ઢાતરઢું), નોઢો (નોઢું-નોઢુ), નાઢો (નાઢું); જુગઢો (જુગડું); પઢકો (મયડકું); ઢેઢા (મરડો=વીઢ, વાસો), વિનાઢી (વિલાડી), રાઢોઢા (રાઢોડી); વાઢા (વાડો), ચોપઢી (ચોપડી); પઢ (પઢ્-પઢું), ઢેઢક (ઢેઢકું), ફઢી (ફટી); ચઢ (ચઢ્-ચઢું).

જ અનિકૃત રહે એ હકીકત જોતાં ઉપરની નોંધમા તાઢ છે તે તાઢમાંથી આવ્યો મળે. પડો, તાઢમાંથી નહિ.

૩૨૫. અપવાદો છે:- ઢડો (ઢુંડ); કાપઢો (કાપડું); કાંડો (કાડું), ફુકઢ (ફૂકડો); ફઢવો (ફઢવું); ગોઢડો (ગોઢડું), ગોગોઢા (ઢોરને લાગેના જાતુ), ચાડી (જાડી); જુઢા (જૂડી); ચાઢ (જાઢ); ઢાઢ (ઢાઢ) અઢિ જ નો ઢ થયો; તાવઢી (=ઢેઢું, તાવઢી) તાઢવો (તાઢવું) અઢી જ નો જ થયો, નાડી (નાવડી), નાઢડી (લાકડી), પોંઢા (મોંઢા), પાપઢ્યા (પાપડીઓ), પોઢડી (=ઢરખ); વામળઢ્યડી (=વાપગમળી); મોફઢે (મહુઢા); ગઢા (ઢડો) ઢેઢાં જ નો ઢ, ઢાઢડી (મામ્).

ઉત્તરગ ૧૧.

અસ્વરિતપ્રથમશ્રુતિઓપ-સ્વરભારરહિત આઘશ્રુતિનો લોપ થાયછે.

અસરિત પ્રથમશ્રુતિ લોપ આ લક્ષણ ગુજરાતી ઉપરાંત હિંદી, મરાઠી, અને બીજી સમાનપ્રભવ ભાષાઓમાં પ્રવર્તેછે. ઉદાહરણો વડે ઉત્તરગ સમજાશે:—

સં.	પ્રા. કે અપ. કે દેશ.	ગુજ.
અરણ્ય	૧૩૨ { અરણ્ય રણ્ય }	રાન (રણ પાણ)
અપત્યકં	અવચડં	મન્નું
ઉપવિટર:	ઉવડ્ડુડ	મર્દા
ઉપવિશતિ	ઉવડ્ડુડ	ચંસે
અરણ્ય:	૧૩૩ અરહટ્ટ	રહંટ
અસ્તિ	અછદ-છદ	છે
✓ આત્મત્વ ૧૩૪	અપ્પણ	પોત પોત (પોતે)

૧૩૨. વિ. દે. ૮-૧-૬૬ માં આ શબ્દના (તેમ જ અભાવના) અને વિકલ્પે લોપ દર્શાવ્યોછે. પરંતુ હિંદી અર્થે અરણ્ય આપુંછું તે મના લોપમાં થતી સ્વરભારની (અથવા સ્વરભારના અભાવની) અસર દર્શાવવા માટે જ; એ વાત હેમચન્દ્રના લક્ષમાં ન હોય એ સ્વાભાવિક છે, જો કે, હુસ્વ જ જ હુપ્ત થાય, માટે આરણ્યનું આરણ જ થાય, એ કથનમાં વૃત્તિમાં આ નિયમનું અનુચ્છ અને અપૂર્વશ્વ સ્વીકારણ થતું હોયું હોયું જણાયછે; પણ એ કથનમાં નિયમનું તાત્પર્ય અસ્પષ્ટ રહેશે.

૧૩૩. સ્વપૂતાનામાં આમનેશ નામે મળેલા વિ. સ. ૧૩૪૮ ના એક લેખમાં અરહટ્ટ " ચન્દ્રપ " (૩૨તા ચક્રવાળો કુવો) એ અર્થમાં પ્રયુક્ત છે. (Progress Report of the Archaeological Survey of Western India, for the year 1908-9, Assistant Superintendent's Report, Para 45, Page 52).

વિ. સ. ૧૫૩૧ માં ભીમકૃત હરિલીલા, કલા ૮, શ્લોક ૪૨ માં અરહટ્ટ શબ્દ મળેછે:—
જાણે રહંદતળી ઘટમાલ

અર્થે હમા અનુસ્વાર કોમળ છે એમ જોવાદના બધાણ પ્રમાણે જણાયછે.

૧૩૪ ડૉ. ટેસિટારી પોતને આત્મવાત્મામાંથી અપ્પ હુ અપ્પ-આપોપડ દ્વારા બ્યુત્પત્ત કરેછે. હિમની "Notes on O. W. Raj" ફંફ ૯૨, ૨૫ અને ૨, (૪) નુવો) ફ. ૯૨ વીગતવાર પૃથક્કરણ આપેછે; ફ ૨૫ પનો ત થયેલો અર્થેછે, અને ફ ૨, (૪) આમ સ્વરનો (aphoresis) ક્ષય અર્થેછે. (લક્ષમી રાખના જેવું જ કે ડૉ. ટેસિટારી, ફ ૨, (૪) મા, લોપના કારણનો, એટલે કે આઘસ્વરના અસ્વરિતત્વનો, નિર્દેશ નથી

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુણ
અન્યત્	અર્ણ-અનદ (સમગ્રી અન્યસ્મિન્-અર્ણદ- -અનદ)	અને } બંને હાલ ને } અચલિત છે
અવલમ્બમાનદીપકઃ	અવલંબમાણદીવડ	બાલિમણ દીવો સામણ દીવો રામણ દીવો (=વિવાહ પ્રસંગે વરની મા હાથમાં લટકતો દીવો રાખે છે તે, દીવડો)

કરતા; અને અ (કુ ૨, (૪)), અને ડ (કુ ૫, (૩)) સિવાય અન્ય સ્વરને એ વિધિ લાગૂ પાડતા પણ નથી; તોપણ વ્યજનયુક્ત આઘ શ્રુતિની વાત જ કહ્યા રહી ! ને કે aphoresis સંજ્ઞા જ અસ્વરિત શ્રુતિ સૂચવેછે, છતાં ડૉ. ટેસિટારી દેનો પ્રયોગ કુ ૬૨ માં માત્ર પ્રસંગવશાત્ કરેછે, જ્યારે આ વિશ્લેષણને જ લખેલા ખંડોમાં (કુ ૨, (૪) અને ૫, (૩)માં) aphoresis સંજ્ઞા વાપરતા જ નથી; Aphosis સંજ્ઞા વધારે ચર્ચાર્થ થાય (ને કે સ્વરો ચર્ચાર્થ નહિ), કારણ કે એ જાણ સ્વરને અનુલક્ષે; અસ્વરિત-શ્રુતિ-વિષયક aphoresis અને આઘ અસ્વરિત દ્વસ્વ સ્વર વિષયક aphosis-બંનેના આપણા મસ્તુત ઉત્તરમાં સામટા સમાવેશ થઈ જાય છે.

૨૧. શા કેસલવાલ હ. ધ્રુવ પોતિ (વેળે)ને સ્વ રવા માંથી સાધેછે, (શી રીતે એ જણાવતા નથી). દેમની લાલમુદત કાદમ્બરી પરની રીક, પૃ. ૨૪૭, મૂળતા પૃ. ૧૭ માં પ. ૧-૧૩ ઉપરની રીક. આ વ્યુત્પત્તિ બાગ્યે જ સંતોષકર, કેવાળ્યાપારના નિયમોથી સમર્પિત, ગણાય એ કહેવાની જરૂરિયત નથી.

ડૉ. સર શા. ગો. બાંડારકર (વ્યાખ્યાનો પૃ. ૧૪૫ મે) પોત (સ્વભાવ) ને સં. મહત્તિમાંથી પ્રા. વચ્ચે દ્વારા વ્યુત્પન્ન કરેછે. તેજાદિ (સિ. દે. ૮-૨-૬૮) કે સેવાદિ (૮-૨-૬૬) મળુને, એ મળેને અન્તેના શ્વાદિને આધારે, તેઓ જાદિગિતો માનતા જણાય છે. પરંતુ વચ્ચેના સાક્ષાત્ સાહિત્યજત પ્રયોગો મળે તો જ મુને સંતોષ થાય.

ડૉ. ટેસિટારીએ પોતની તેમ જ આપોણી (જાતેજાતનામાંથી) સારેથી વ્યુત્પત્તિ યજુ સંતોષકર બાગ્યે જ થાય. કષિપત અને અસંભવિત રાખેથી દેનો પ્રારબ થાય છે અને કેસલક વર્તમાનક ક્રમોમાં થઈને દેને આવડું પડે. હું ઉપર અન્યભાગમાં આપેલી વ્યુત્પત્તિ રજૂ કરું છું; અત્યાર સુધી સૂચવેલી કાષિપત કરતાં એ વધારે સારી જણાશે તેના મુને વિશ્વાસ છે. ગુજરાતીમાં તેજ એટલે “આપડની વજાદનો મકાર”; એ અર્થ જાતેજાતના વાચ્યાર્થ “આપોણું, સ્વ-ભાવ” ઉપરથી સ્વેલાઈથી નિષ્પન્ન થાય તેને પોતાનું પોત પ્રવચ્છ એ ઉક્તિમાં પોતેના અર્થ જાતેજાત, “સ્વ-ભાવ,” સ્પષ્ટ છે. તેને મૂળ તેજનું વર્તમાન ૧૫ છે (“સ્વભાવે”), પણ અન્તે “સ્વદસ્તે, જને, કરતાં” એ અર્થનું અન્યથા બને છે, જેમ કે મૂ વેતે જાગુછ, જુ વેતે જાગે; (વેતે-જાગે, જાગ, જાગનું વર્તમાન ૧૫).

૧૭૫ ઉપાધ્યાયક:	ઝવજ્ઞાગરં	મોક્ષો (=કુંભાર)
અન્યપદ્યકં	અણ્ણવસ્ત્રગરં મન્નરગરં અનપગરં	મર્નાતું નાતું
અમ્યજ્ઞનં	પરભારા	મૌજતું મીજતું
તવરિ	વર (ઉપર ૫૫૫)
(પ્રા. ઝવરિ, દ્વારા મ. વરિ; વર સરખાવો).		
તદધિ	(૧ હિન્દી વધિ દ્વારા)	વધિ (પચ્ચાસ વર્ષ પૂર્વન સમયપર્યન્ત શુજ. કવિતામાં, જેમ કે દક્ષિણતા=લક્ષ્મી)
“દધિસુતા વૌજને વાયુ મરતા” (નરસિંહ મહેતાનું ગણાતું સુદામાચરિત્ર, ૫-૮)		
શ્રાવતી	શ્રાવદ રાવઈ	રાવી, રાવી
(પંજાબની એક નદી)		(દાલનું નામ)

અપ્પ-માવતું મૂળ આત્મા-મરતા છે, (ત ના વ્ય વિશે ઉપર ઉલ્લેખ ૫ જુઓ). આત્મત્વનો ત્વ એકપક્ષે નિયમાનુસાર ત્થ થાય છે, અપ્પતુમાં; અને અન્યપક્ષે વ્ય (ત દ્વારા) થાય છે, અપ્પુ (અપ્પવત્-આત્મત્વક) દેમાં, અને પ્રાચીન શુજરાતી સાહિત્યમાં વપરાતો આપોણ (આપોણ) અર્થે છે.

૧૩૫ મ. વજો (અવટક) સરખાવો. કાઠિયાવાડમાં મોજા અવટક છે.

કુંભારને ઉપાધ્યાય જેવી માનમૂલ્યક પદવી મળે દેખા નવાઈ નથી. રતનાગિરિ શૃંગામાં સુતારનાં નામોને છેડે વજા મહે સાબળું છે, જેમકે મિકાવજા વિન મિસાવજા. ઉત્તર કાનડા શૃંગામાં સુતાર પોતાના ધંધા સાથે સાધારણતઃ હુદારકામ પણ કરે છે અને તેઓની કાઠ શાળા કહેવાય છે અને સુતાર-હુદાર આચાર્ય કહેવાય છે. આ કારીગરો-સુતાર, હુદાર, કુંભાર-પોતપોતના ધંધામાં આચાર્ય ગણાતા ન હશે. એટલે સુતાર (મિલાવડા)ની માફક કુંભાર પણ ઉપાધ્યાય પદ સ્હેલાઈથી જામે એમ બને કે પ્રાચીન સમયમાં કારીગરીનું શિક્ષણ હંમેશાં ગણાતું, અને કુંભારકામ લલિતકળા ગણાતું જે દ્વારના વખતમાં જ આવનવિ પામીને સાધારણ રીતે હાંદવાં ટીપવાની દગાએ હોતું હશે.

સંયુક્ત પ્રાંતોમાં પશ્ચિમ તરફના શૃંગાઓમાં સુતારની એક જાત પોતાને “મોજા પ્રાત્તળ” કહેવડાવે છે (ધ સ ૧૯૦૫-૦૬ ના ઔદ્યોગિક સમ્મેલનના કાર્યના અહેવાલના પૃ. ૨૭૭-૩૦૨માં રાય બહાદુર લાલા યોગનાથનો નિબંધ જુઓ). આથી જણાય છે કે આ ઉપાધ્યાય પદ કહેવાક કારીગરવર્ગને લાગુ થઈ રહ્યું હશે, અને અવટકરૂપ બન્યું હશે.

(પ્રાચીન ગુજ.) હહોલવું^{૧૩૬}

હોલવું

અવસ્ય

પરભારો (પ્રાચીન ગુજ.) વસ્ય^{૧૩૭}

અળહિલવાડ

નહેરવાલા^{૧૩૮}

[ઉપાધ્યાયનું ઓક્ષા રૂપાન્તર પહેલી નજરે (અવજ્ઞામડના) અવનો ઓ થવાનું પરિણામ જણાય, અને એમ હોય તો આ ગણનામાંથી હેને ખાતર કરવો પડે. પરંતુ વસ્તે સાથે સરખાવતાં જણાશે કે અવનો માત્ર એ હુમ થાયછે, અને મ. માં વ રહેછે પણ ગુજ. માં વ નો ઓ થાયછે. માટે આ શબ્દ ગણનામાં રહેવો જોઈએ.]

આ ઉત્તરગેની પ્રવૃત્તિ અન્ય ભાષાઓમાં પણ થઈછે. મરાઠીમાં ઉપર

આપેલાં કેટલાંક ઉદાહરણો છે (જેવાં કે રાન, રહાટ,

અન્ય ભારતીયભાષા-
ઓમાં આ ઉત્તરગેની
પ્રવૃત્તિ

વહસળે (વૈસળે), વસ્તે, મીજળે, વર), અને વિશેષ ઉદાહરણો નીચે પ્રમાણે છે:—

. સં. ઉપાનહ, પ્રા. ઉવાળહ, વાળહ, પછી વ્યત્યયથી

વાહનૈ=અંપલ, મરાઠીમાં વાહનેનો અર્થ ફક્ત “અંપલ” થાયછે, ખીજા કાંઈપણ પ્રકારનાં પગરખાં નહિ; અને ઉપાનહનો પણ એ જ નિયન્ત્રિત અર્થ સ્પષ્ટ છે એમ હેના અંબભૂત અંશે જોતાં જણાયછે, ઉપ+અનહ્ (=અંધવું), કારણ કે અંપલના પદ્મા પગની યોપાસ બંધાયછે (મા=યોપાસ).

હિંદીમાં સં. એકસ્થક; પ્રા. એકઠમાંથી આવેલ કઠા છે; કઠા=એક-સ્થક;=એક રથજે સાથે રહેલ; સં. આમ્યન્તર કે અમ્યન્તરમાંથી પરભારો મીતર; ઉચ્છિદ્રકં (સં.)માંથી જૂઠ; તેમ જ સં. ઉદૂટક; પ્રા. ઉવૂઠઝો હેમથી ટૂલ્હા (=વરરાજા); (ડૉ. લાંડારકરનાં વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૧૬૫ મુ જુવો); ઉપરાંત ઉપરના શબ્દગણમાંના કેટલાંક (જેમ કે, રહાટ, વચા, વેઠા વેઠના, અર્નાલા, મીગના (અમ્યજનનો જ, અમ્યક્ત ભૂતકૃદન્તના ક દ્વારા કે પછી પરભારો જ અને ગના સંજનને લીધે, ગ થયો); પર. ઉપરિમાંથી).

૧૩૬. પછી પૂર્વામિમુલ વિશી માયું હહોલીની દાય પલાલીએ ॥

(વૈષ્ણવ આદિક, વિ. સ ૧૬૪૦ (નકલ કર્યાની સાલ); નવલઅંધાવલી, ભાગ ૨ ભે, પૃ. ૪૫ મું જુવો).

૧૩૭. ઉપર કહોછે તે જ અન્યમાં એ જ પ્રકે:

તે માટિ પ્રાત.સ્નાન વસ્ય કરવું ॥

૧૩૮. ફેરિશ્તાદમાં આ નામ આપ્યુંછે.

(Report of the Archaeol. Survey of W. India for A. D. 1908-09, પૃ. ૪૪, પૃષ્ઠ ૨૩).

પગખીમાં અર્સી (હમે) + દા (પછીપ્રસવ) નો બનેલો અસાંદા (= હમાઈ) સક્ષિપ્તરૂપે સાંદા બનેછે.

ગુજરાતીના જ અન્તર્ગત વિકારથી અને નો ને થાયછે તેજ મુજબ ઓવારી જાડં (= કુખીની કરં) હેમાનો પ્રથમ શબ્દ વારી બનેછે, એ પણ આ જ ઉત્સર્ગના વ્યાપારથી થાયછે; જો અસ્વરિત હોઈને હ્રસ્વ થાયછે.

(Apheresis [અસ્વરિતશ્રુતિલોપ] અને apheresis [અસ્વરિત આદ્ય હ્રસ્વસ્વરલોપ] ના સંઘાત રૂપે) આ ઘટના મર્યાદિત રીતે (સિ. હે. ૮-૧-૬૬ અનુસાર વિકલ્પે અરણ્યનું રણ અને અલાહનું લાહુ એ રૂપાન્તરો પુરવાર કરેછે તેમ) પ્રાકૃત સમયમાં જ શરુ થઈ હતી એ સુવિદિત છે. મહારં માનવુછે કે આ નિયમની પ્રશ્નિ છેક સંસ્કૃતમાં પણ મળી સકે;—હેમાં એક વિરલ ઉદાહરણ ઉપલબ્ધ છે, અપૂપ્ઃ, પૂપ્ઃ, જે બનેલો અર્થ "એક પ્રકારની પોણી" થાયછે. ગુજ. પૂડો શબ્દ અપૂપકઃ કે પૂપકઃ ગમે તહેમાંથી અપ. પૂઅહ્વ દ્વારા વ્યુત્પન્ન થઈ સકે. આપ્ટે (સં.-અં. શબ્દકોષમાં) અપૂપની વ્યુત્પત્તિ આમ આપેછે:—ન પૂયતે વિશીર્યતે દ્વિત્યપૂપઃ, પૂપની વ્યુત્પત્તિ કાંઈ આપી નથી, અને પૂપનો અર્થ આપતાં વાચકને અપૂપ જોઈ લેવાનું સૂચવેછે. આ જોતાં એમ જણાયછે કે અપૂપ જૂનો શબ્દ હશે અને પૂપ ત્યાર પછીનો, એટલે પૂપને અપૂપ ના અસ્વરિત જ ના લોપનું પરિણામ ગણી સકાય.

પ્રથમપ્રતિલોપ એ પદમાં સ્વર ને બદલે ધ્રુતિ શબ્દ મ્હેં રપષ્ટ ઉદેશથી મૂક્યોછે; કારણ કે, જેમાં વ્યંજન અને સ્વરની બંનેની પ્રથમ શ્રુતિ, સ્વર-ભારના વિનાશને લીધે કે અભાવને લીધે, હ્રસ્વ થાયછે હેવા, નીચે આપેલા પ્રકારોનો સમાવેશ કરવાની મ્હારી ઇચ્છા છે.—

(૧) મૂલ,	ચુમુક્ષા માંથી;
(૨) ડ્ર,	ક્રીડાકં માંથી;
(૩) રોણ,	સદસક માંથી;
✓ ૧૩૮(૪) માટે,	નિમિત્તે (= લેન) માંથી

૧૩૮ (૪) આ સમાવેશ તરંગમય નથી હેનો પુરાવો, ઉપર આપેલા ઉદાહરણ-ગણ અને હેની વ્યુત્પત્તિની નિર્ણાયકતા અને અનિવાર્યતા ઉપરાંત, સં. કપોલ માંથી જ અસ્વરિત અ શ્રુતિ કના લોપથી વ્યુત્પન્ન કરવા પડતા કેંઁણી પોલો (=આમ) એ શબ્દમાં મળેછે (આ પોલો માટે, હાથર દોમસ રટીવત્કાત કેંઁણી મય ક્રિદ્વપન પ્રતાળની જે. એક. સહાનુભાવી આશ્રુતિમાં એ આશ્રુતિમારની પ્રસ્તાવનાનું પ. LXXI (૭૧ મું) જુરો.) એ જ રીતે સં. પ્રતોષિ માંથી આમ પ્ર (પ્રા. માં પ)

(૧) મૂલ-આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બે પ્રકારે સકય છે:—

(અ) વુમુશા-વુહુક્ષા-પછી હ પાછો હઠીને વ્માં મળી જતાં મ્ થઈને, મુવક્ષા, મુક્ષા, મૂલ (શુજ.); આ પ્રકાર સ્વીકારતાં હેને આ ઉત્તર્ગમાંથી બાદ કરવો પડે.

અથવા (બા) વુમુશા-વુમુવક્ષા-અસ્વરિત આઘ શ્રુતિનો લોપ-મુક્ષા-મૂલ.

સિ. હે. ૮-૪-૫ પ્રથમ વ્યુત્પત્તિને અનુકૂળ છે; કારણ કે એ પ્રસંગ-વશાત્ (ગીરવહ આદેશના વિકલ્પ તરીકે) વુહુક્ષહ આપેછે. અન્ય પક્ષે, દેશી-નામમાલા (વર્ગ ૬, શ્લો. ૧૦૬) મુક્ષા દેશ્ય શબ્દ કુધાના અર્થના આપેછે. (વર્ગ ૩, શ્લો. ૩૩ માં પશુ છાઓના અર્થ તરીકે મુક્ષિજ્ઞ આપેછે). જેમ હોલો, ગિરિભં અને હેવા બીજા ધણા શબ્દો ગણાયછે તેમ મુક્ષા શબ્દ સંસ્કૃતથી સર્વાશે અસંબદ્ધ કેવળ દેશ્ય શબ્દ ન ગણી સકાય એ સ્પષ્ટ છે; પણ હેને, વુહુવક્ષ પ્રાકૃતમાં ઉપલબ્ધ હોઇને, સગવડ ખાતર હેમચંદ્રે દેશ્ય-વર્ગમાં મૂકેલા શબ્દોમાંનો એક ગણવો જોઇયે. પરંતુ આ-દેશ્ય કે પ્રાકૃત વુમુશા શબ્દ વુમુશા-વુમુક્ષાના આઘ યુના લોપથી ઉદ્ભવ્યો કે વુહુક્ષનો હ વ્માં મળી જતાં મ્ થતાં ઉદ્ભવ્યો એ નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે. એ ગમે તેમ હોય, હેમચંદ્રના સમયમાં મુક્ષા રૂપ જ તૈયાર મળતું હોય તો આપણે વુહુક્ષામાં, શુજરાતીમાં આવતાં આવતાં, વ્+હમાંથી મ્ નીપજેલો માનવાતું પ્રયોજન નથી, પણ વુમુક્ષાનો જુ લુપ્ત થયેલો જ નિઃશંકપણે માનિયે; અને અહિં જુ ચોખ્ખો અસ્વરિત હોઇને એમ થતું સંજ્ઞિત લાગેછે. ધ્યાનમાં રાખવાની વાત એક જ રહેશે, કે આ લોપની ઘટના પ્રાકૃતદશામાં થઈ, પ્રાકૃતોત્તર અવસ્થામાં નહિ. ૧૪૦

હુસ થઈને બંગાળી ટોલા થાયછે (ટોલા=શેરી, પોળ, અમુક વર્ગના લોકથી વસેલો નગર વિશાજ).

(બા) ડૉ. ટેસિટારી, "Notes on O. W. Raj" ૬ ૭૨ (૨) માં નર શબ્દ કન્હરમાંથી ક હુસ થતા આવેલો જણાવેછે, અને ૬ ૭૪ (૧) માં હેના સમર્પનમાં નીચેનું ઉદાહરણ આપેછે વાટ્ઠ નર ફક્ત નિરમલ નીર (પવાસ્યાન, ૨૮૬). પરંતુ અહિં નર છે તે તો વસ્તુતઃ નર-નદી છે એ વસ્તુસ્થિતિથી એ ઉદાહરણ નકારું થાયછે; આ (નર=નદી) વસ્તુસ્થિતિનો ડૉ. ટેસિટારીએ, મહુને લખેલા તા. ૨૧ મી માર્ચ ૧૯૧૬ ના એક ખામગી પત્રમાં, સ્વીકાર કયોછે, અને પોતે આપેલા ઉદાહરણને મેઘાગી ભૂલ માનવાની પ્રામાણિકતા દર્શાવીઠે. આજળ આવનારા એક વ્યાખ્યાનમાં વિઠક્તિ પ્રત્યયોની ચર્ચાને પ્રસંગે મહારે આ વિશે વિશેષ કહેવાનું થશે.

૧૪૦ આ શબ્દ પ્રાકૃતમાં વુમુક્ષાદિપે ન જ રહી રહે, તરત જ વુહુક્ષા થઈ નય. પરંતુ સમાનકાલીન ઘટના દર્શાવવા માટે જ આ રૂપ હુ આપુધુ, અર્થાત્ તેનો લોપ

(૨) શુ-એ ક્રમોદ્ધાર આ શબ્દ અન્તિમરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે તે આ પ્રમાણે:-
સં. કીદશકં, પ્રા. કેરિસરં, -વદસર-કિસિરં મુગ્ધાવબોધ ઔત્તિક (વિ.
સં. ૧૪૫૦), પૃ ૧૬, ઓળ ૨, તેમ જ પૃ. ૧૭, ઓળ ૧, ન્હાં દેને!
અર્થ પણ કિમ્ આપ્યો છે:-તર કિસિરં । તત્ કિમ્ । તત્: કીદશં વા । ; વિસું
(મુગ્ધાવબોધ ઔત્તિક, પૃ ૩, ઓળ ૧, કિસુ તરદ્="તે શું તરે છે ?"), ઉપરાંત
કિસિરં="શા વડે" (એ જ ગ્રન્થ, પૃ. એ જ, ઓળ એ જ). કિશું-વિશાકારણ
(=શા કારણે ?), વસન્તવિલાસ (વિ સં. ૧૫૦૮) કડી ૨૪.

પદ્ધતિ—

કશુ—"શુ" અર્થમાં

કદરૂપને પ્રિયોગ તે કદો

(પ્રેમાનન્દકૃત નલાલ્યાન, ૩૫, છેડે)

સિર-તેહ પ્રતિ સિર કરીદ

(કાન્હલદેપ્રવચ્ચ, ૧-૧૦૫)

અહિંયાં છન્દોરચનાને અનુરૂપ થવા માટે સિરનો ઉચ્ચાર સ્વરૂપે કરવો પડે છે

પદ્ધતિ—શુ

વસન્તવિલાસમાં તેમ જ ભાલલુકૃત કાદમ્બરીમાં (અનુક્રમે વિ. સં. ૧૫૦૮
અને ૧૪૯૦-૧૫૭૦ એ સમયે રચાયેલાંમાં) કિશુની સાથે, સમકાલે જ, દ
નજરે પડે છે. જેમકે:—

(૧) શા ફર (= શા માટે ?) (વસન્તવિલાસ, કડી ૪૨)

કિશું ઉદાહરણ ઉપર આપ્યું છે, એ જ ગ્રન્થની કડી ૨૪મી માંથી.

(૨) મેહેલ ભાદર એ શ્રમ કિશુ (કાદમ્બરી, પૃ ૮૭, પં. ૬.)

(૩) દોષ કિશુ છિ લ્યુ નિ ગ્રાત (, પૃ. ૯૮, પં. ૬.)

(૪) કામ કિશૂં એ માલ્યૂ કામ (, પૃ. ૯૫, પં. ૧૨.)

(૫) રાજપુત તમ્નો શૂં સામલગુ (, પૃ. ૯૦, પં. ૧૧.)

(૬) રદન કરિ હવિ શૂં હોય (, પૃ. ૧૨૦, પં. ૨૪)

અને બીજે કેટલેક સ્થળે.

અને જોના ક્ત એ બને વિકારો એક કાલે થયા, પ્રાકૃત અવસ્થાપર ગુણ શબ્દ પડ્યા,
હોમાંથી મુક્તા એ અગત્ય અવધારણ થયું, અને હેનુ મુક્તા કરી દીધું આ સ્થિતિમાં
મ મધ્ય (અથવા ખરું કહેતા અનાધ) વર્ણ ન રહ્યો એટલે હેનો દ્ ન બન્યો.

આ રીતે અહિંયાં દ્ વસન્ત કાલગુન, સ ૧૯૬૩, પૃ ૭૧ મે દર્શાવેલો મ્હારો
મૌ ફેરવણ લઢા એ મુક્તા કરતાં ઉદગમાવાળી વ્યુત્પત્તિ યુક્તર ગણી હતી

ઉપર નોંધેલી હકીકત ઉપરથી બહુ સંભવિત લાગે છે કે શુંનો ઉદ્ભવ કિશુમાંથી જ, કશુ થવા પૂર્વે થયો.

વિશેષ ઉદાહરણો જોઈએ તો કેટલાંક વધારે આ રહ્યાં:—

(૧) કિશુ સરદ છદ્ વછ વિવેક (પ્રવોધ-પ્રકાશ, ૫-૬; વિ. સં. ૧૫૪૬)

(૨) કિશાં કિશાં નવિ કીધાં ધર્મ (પ્રવોધપ્રકાશ, ૨-૫૮)

(૩) વલી કિશા કારણિ કરિ કીધુ તણો ઉપાદ (,, ૧-૧૬)

(૪) કિશુ એહતુ વિશ્વાસ (,, ૧-૮૩)

(૫) કશિ કારણી (હરિદાસ કૃત આદિપર્વ, ૭૫-૧૧; વિ. સં. ૧૬૪૭)

(૬) કિસિ સિંધુ ઉપસિંધુ (,, ,, ૭૫-૧૨)

ડૉ. ટેસિટોરી પણ શું ને કીદશં માંથી, પ્રા. પા. ૨૧૪.ના કિસડ, કિસિડ, કિસ્યુ, કિસ્યડ દ્વારા મળના કડસડ અને ઉચ્ચ હિંદના કદસા દ્વારા, બ્યુતપન કરે છે. પ્રા. પા. ૨૧૪.માં તેઓને સડ, મિડ, સ્યુ, સ્યડ એ રૂપો પણ ઉપલબ્ધ થયાં છે.

૧ કિસિડ કરસિ એકિ માર્સિ (ફોરેન્ટાઇન હસ્તલેખ, ૭૫૮, ૧૧)
(= શુ કરીશ એક માસમા ?)

૨ એ સિડં કામ કીધડં (પંચાગ્યાન, ૩૫૦)
(= એ શું કામ કીધું ?)

૩ સ્યું જાણડ (ફોરેન્ટાઇન હસ્તલેખ, ૫૭૯, -૪૮)
(= શું જાણે ?)

(હેમને “Dative and Genitive Post-positions in Gujarati and Marwari,”—“ગુજરાતી અને મારવાડીમાંના ચતુર્થીના અને પછીના પ્રત્યયો”-એ વિશેનો લેખ જુવો; J. R. A. S. ઇ. સ. ૧૯૧૩, પૃ. ૫૫૪-૫૫૫.)

(૩) રોહું;—આ દૃષ્ટાન્ત સૌથી વધારે ઉચિત અને નિર્ણાયક છે, અને બીજાં દૃષ્ટાન્તોના સમાવેશની, અને અસ્વરિત આઘ હોષને એકલો સ્વર જ નહિ પણ સમગ્ર યુતિ લુપ્ત થાય એ મતની વ્યથાર્થતા સિદ્ધ કરે છે.

બ્યુતપતિકમ હાલો છે:—

સં. સદક્ષક, પ્રા. સ્વસ્ત્વં; સ્વસ્ત્વં-રોહું

રોહું શબ્દ ગામડિયાઓ, અને હુંગરપુર, વાંસવાડા અને એ તરફના લોક, વાપરે છે; જેમકે ઘલા રોહો શું દાત કાઢે ?

આ શબ્દમાં આઘ ના લોપ ચિવાય બીજો કોઈ વિકારક્રમ શક્ય જ નથી.

(૪) માટે;—બ્યુતપતિકમ આ પ્રમાણે છે:—

સં. નિમિત્તકે (જેમકે રાજોનિમિત્તે; રાજાને નિમિત્તે=રાજાને માટે); અથવા નિમિત્તકેન; પ્રા. નિમિત્તદ્

પાઠી:—

(બ) મિના ફનો બ;

(બા) તનો દ

(દ) દ સંયોગનો લોપ અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ;

(ર) નિ, અસ્વરિત આદ્ય શ્રુતિ, હ્રસ્વ યાવ એટલે માટ્ઢ પ્રાપ્ત યાવ, ગુજ. માટે.

આ વ્યુત્પત્તિ ડૉ. ટેસિટોરી પામેથી મળીછે. હેમની “Notes on O. W. Raj.” § ૭૧, (૫)માં હેમણે એ સૂચવીછે અને બધા ક્રમે દર્શાવ્યાછે. હેમણે તૃતીયામાંથી વ્યુત્પત્તિ આપીછે, હું વિકલ્પ તરીકે સમજી વધારે પસંદ કરુંછું. આ વ્યુત્પત્તિના સ્વીકાર માટેના હેમના અભિપ્રાય લક્ષ-યોગ્ય છે; તેઓ કહેછે—“આ વ્યુત્પત્તિનું પ્રબલ સમર્થન કરનારી વાત એ છે કે નિમિત્તદ્, બહુધા નિમિત્તદરૂપે, પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાની ગ્રન્થોમાં બહુ સાધારણ પ્રચાર પામેલુંછે. *Miss. Dd. F. 585* અને *F. 760*માં (દશઘટાન્ત, કેશોરે-સંગત હસ્તલિખિત પ્રતિયોમાંની પ્રતિ નં. ૫૮૫ અને ૭૬૦ માં) હેનાં ઉદાહરણો ખાસ બ્હેળાં છે; એ જ્યપુરીના કાંઈક અંશે પ્રાચીન રૂપમાં લખાયેલછે. પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીમાં માટ્ઢ અને નિમિત્તદ્ બરાબર એક જ અર્થમાં વપરાયેલાછે,—પ્રયોજન અને પરિણામ અને દર્શાવવામાં.”

રા. રા. કેશવલાલ હં. ધ્રુવ માટે ને માત્રા (=મિલકત, ધન)માંથી વ્યુત્પત્ત કરેછે. ભાલથકૃત કાદમ્બરી પરની હેમની ટીકા, પૃ. ૨૭૦ (પૃ ૮૫, પંક્તિ ૬-૨૪ ઉપરની ટીકા) જુવો. આ વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારવી મુશ્કેલ છે, વિશેષતઃ એ કારણે કે હેમણે નથી વ્યુત્પત્તિક્રમ દર્શાવ્યો કે નથી એ શબ્દના પ્રયોગનાં ઉદાહરણો આપ્યાં. એથી હેને રદ કરવી પડશે, અને ડૉ. ટેસિટોરીનું યોગ્ય ક્રમસરણિયુક્ત અને પ્રચારસિદ્ધ નિમિત્તકેન સ્વીકારવું પડશે. પ્રાકૃત તૃતીયાના (કે સમજીના) રૂપ મત્તાઈ (૦૬) દ્વારા માત્રાનું માટ્ઢ બને એ સંભાવ્ય છે. પરંતુ મૂળ સંસ્કૃતમાં કે પ્રા. પા. રાજ. જેવી વચ્ચેની ભાષામાં એ શબ્દનો પ્રસ્તુત અર્થમાં પ્રચાર હોવાનાં પ્રલક્ષ ઉદાહરણોને અભાવે માત્રાને માટેના મૂળશબ્દ તરીકે સ્વીકારતા અચકાવું પડે.

ભારતીય ભાષાઓમાં વિકૃતરૂપે બાવતા અંગ્રેજી શબ્દો પણ અસ્વરિત આદ્ય શ્રુતિના લોપનો સંસ્કાર પામેછે એ વાતનો ઉલ્લેખ મ્હે પૂર્વે કર્યો-

છે, ૧૪૧ જેમ કે "agreement" નું ગિરમિટ. અંગ્રેજીમાં જ આન્તર વિકાર રૂપે આ સંસ્કાર નીચેના પ્રકારના શબ્દોમાં દેખા દેછે: because, 'cause (હેમાં, અને નીચે આપેલાં પૈકી ધણાંખરાં ઉદાહરણોમાં, બ્યંજન અને સ્વરની અનેકી આખી એક શ્રુતિ લુપ્ત થાયછે); thank you, 'kyou (અશ્વિષ્ટ પ્રયોગ), between, 'tween; betwixt, 'twixt; around, 'round; amid, 'mid; advantage, 'vantage; esquire, squire; upon, 'pon (સાકબ્યવહારમાં); ઇત્યાદિ.

ઉત્સર્ગ ૧૨

બ્યંજનનાશ

છેલ્લા ચર્ચેના ઉત્સર્ગમાં દર્શાવેલા વાગ્વિકારનો વિષય જેમ આદ્યશ્રુતિ છે તેમ જ બીજો એક ઉત્સર્ગ બહુધા અસ્વરિત અન્ય શ્રુતિનો કે હેના બ્યંજનનો, અને કવચિત્ બીજી કોઈ પણ અનાદ્ય શ્રુતિનો, લેાય દર્શાવેછે. હેને દૂકમાં બ્યંજનનાશ કહીશું, કારણ કે વાસ્તવિક વિકારવિષય શ્રુતિગત બ્યંજન છે, સ્વર તો જાણે અવશે પાછળ ધસડાયછે.

આ ઉત્સર્ગની પ્રવૃત્તિ બહુતમાં ૧૪૨ ગુજરાતીમાં જ નિયન્ત્રિત રહેછે. ગતિ અર્ધિ મૂકવાનું કારણ એ કે પૂર્વ ઉત્સર્ગેના આ પ્રતિયોગી કે પરિપૂરક મનેછે અને apheresis નાં અનાદ્યશ્રુતિવિષયક ઉદાહરણો પૂરાં પાડેછે. નીચેનાં ઉદાહરણો આ ઉત્સર્ગનું ઉદ્દેશાસન કરશે:—

સં.	પ્રા. કે અપ. કે દેશ્ય.	ગુજ.
(૧) દક્ષિણક	દાહિણક	ઢાણો
(૨) આશ્વિનક:	અસ્તિણક	આસો (વર્ષનો ૧૨મો માસ)
(૩) ઉદાસીન	ઉદાસીણ	ઉદાસ
(૪) મ્યાત્મમત:	મ્યાત્મરેખ્યમત	મ્યાત્મ
(૪ અ) અનુપાનદ્	અણુવાણદ્	અટવાણો, અડવો
(૫) નિમંત્રણકં	નિમંત્રણકં	નર્તિતુ
(૬) કુંકુમં	કુકુમુ	વકુ

૧૪૧. વ્યાખ્યાન ૨ નું, ઉપર પૃ. ૫૦ પૈરા ૧.

૧૪૨. "બહુતમાં" કહેવાનું કારણ એ છે કે સવતનીમાંથી મરાઠીમાં સવત આવેછે.

(૭) અનુપમ:	બહારોબહાર	અનુપ
(૮) નીલમણિ:	નીલમણી	લીલમ
(૯) તૃણકક	બહારોબહાર	તરણચ્છડ, તરણચ્છડ, તરણચ્છડ (વિક્ષેપે ર ક્ષેપે નો } તરણચ્છડ લેખ) } તરણચ્છડ
(૧૦) વર્ણશાસન	બહારોબહાર	વરશાસન
(૧૧) હસ્તગત , , ,	હસ્તકત	હસ્તક
(૧૨) વાસરક	વાસરક	વાસો
(૧૩) લલાટપટ	નિલલવટ-નિલલવટ	નિલવટ-લિલવટ
(૧૪)	સિલાવટ	સલાટ
(૧૫) વીસલનગર	બહારોબહાર	વીસનગર
(૧૬) પરિવિષ્	પરિહસ-પરીસ-	પીરસ (યુ), પછી ર લુપ્ત થતા-પીસયુ
(૧૭) મુલક્ષણક:	મુલક્ષણક	સલક્ષણો-સલ્લણો (જેમ કે સલ્લણો વેશી રહે=શાન્ત રહે, સ્થિર બેસી રહે, અડપલાં નહિ કરે).
(૧૮) દિવસ	દિબહુ-દિબ	દી (કાઠિયાવાડી પ્રયોગ).
(૧૯)	ચરણિયક-ચરણિયો	ચણિયો (ધાધરો).
(૨૦) કરકક	કરકયક-કરકિયો	કઠિયો
(૨૧) સપત્ની	સવતની (હિં. સવતન, મ. સવત)	શકિય
(૨૨)	અંબોરહો	અવોરહો

[૨૧. ૨૧. કે. જી. ધ્રુવે અંબોરહોની વ્યુત્પત્તિ મઝડી, મોટોમાંથી (દે. ના. મા. ૬-૧૧૭ ટાકીને) અને આમોટોમાંથી (દે. ના. મા. ૧-૬૨ને આધારે) આપી છે (ભાલધુકત કાદમ્બરી પરની હેમની ટીકા, પૃ. ૧૮૭ મુ. ભુવે) મિ. આર. એલ. ટર્નર (જન્યુ. ૧૯૧૫ ના J. R. A. S. માં "Indo-Aryan Nasals" એ લેખને પૃ. ૨૨ મે) અંબોરહોને આગ્રમાકૃત્ત. માંથી વ્યુત્પન્ન કરે છે. અંબોરહો પ્રાચીન ગુજ. સાહિત્યમાં પ્રલક્ષ ઉપલબ્ધ છે; નીચે સ્પષ્ટીકરણ (૨૨) ભુવે]

(૨૩) અતરાશન	અતરાશન	અતરાશ (ખેરાકનું અકરમાત્ત આસનળીમાં બિનરુપ).
-------------	--------	--

(૨૪) કલ્પવર્ત-	કલ્પવૃક્ષ	કલ્પવૃ
ફારસી	ઉર્દુ	ગુજ
(૨૫) વજાવુર્દન્	વજા લાના-વજા લાવવું	વજાવવું
(૨૬) બંદગી	બંદગી	બંગી
(૨૭) દસ્તરાત	દસ્તલખત	દસ્કત
(૨૮)	ફારસી ગુજ. મિશ્ર	
	દસ્તકહાં	{ દસકહાં (=કાચકડી).

ચોક્કાક રૂપરીકરણની અપેક્ષા રહેશે:—

(૧) કેટલાક શાસ્ત્રોને દસમાથી સાધે છે, અને એથી આ વર્તમાનમાંથી પડતો મૂકે છે. પણ દસઃ નું પ્રાકૃત દસઃ થાય. દાહિન^{૧૪૭}માં હ પ્રાપ્ય છે (સિ. હે. ૮-૨-૫૨); અને આ હતો પ્રાકૃતિકૃત તત્ત્વ જોતાં આ છે.—

(બ) દક્ષિણમાંના સંયોગ નિવર્તમાં સંયોગલોપ, અને પૂર્વ અનુ દીર્ઘત્વ, એટલે થયું દાહિન,

અને (આ) દાહિનના રૂ નો હ (સિ. હે. ૮-૧-૧૮૭); એટલે થયું દાહિન.

સંયોગલોપ અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ એ હેમચન્દ્રથી ધણો અર્વાચીન શાબ્દાપારકમ છે, પણ જેનું તત્ત્વ પ્રાચીન સમયમાં વીજરૂપ રહ્યું હોય હોવા ધણી વર્તમાનની બાબતમાં બને છે તેમ, આ વિકારકમનું તત્ત્વ અહિં આ દાહિનરૂપમાં વીજરૂપ રહેલું છે. એટલું જ નહિ, વિશેષમાં, હું આ શાબ્દાપાર-કટનાની (સંયોગલોપ અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વની) ચર્ચા તરતમાં જ આ પછીના વર્તમાનમાં કરીશ ત્યારે દર્શાવીશ કે આ કટના બીજરૂપે સંસ્કૃતમાં જ ઉપલબ્ધ છે.

(ક) ઉદાસ-કેટલાક આ શબ્દને સં. ઉદાસમાંથી વ્યુત્પન્ન કરે છે. પણ, પ્રથમ, ઉદાસ શબ્દ ઉદાસીનની સરખામણીમાં બહુ અપ્રસિદ્ધ છે, અને બીજું, ઉદાસમાંના તાલબ્ય શબ્દ મૂળ ઉદાસમાં મળે નહિ, જ્યારે ઉદાસીનના ર્માં શ્નો શ યવાનું કારણ ઉપલબ્ધ છે.

(૪-અ) અર્થની ક્રમપ્રાપ્તિ માટે અને ઉદાહરણ માટે ઉપર વર્તમાન ૪ થોડા જુલો. અહીંનો અર્થ ‘ઉચિત વસ્ત્રાલંકારથી રહિત, દેખાવમાં બિચાર આણતું કે શૂન્ય લાગતું’ એટલો જ છે; જેમકે ત્યારા હાય વગદી વિના અડવા લાગે છે.

(૬) કંકુ-કુકુમં જોતાં આપણે ગુજરાતીરૂપને અન્તે ર આવવાની અપેક્ષા રાખીએ, છતાં આ શબ્દનો અન્ત ર ગુજરાતીમાં અનુસ્વારહીન છે

૧૪૩ હિન્દી રહના (=અમલો) આ દાહિનમાંથી જ આવે છે, બીજા કટનામાંથી નહિ

એ લક્ષ્યોગ્ય છે. એથી વિલક્ષિતપ્રત્યયોની પૂર્વે અન્ય કોનો જ નહિ થાય; વંચુની હાલતી, વંચાની નહિ. પણ એક વિશિષ્ટ સમાસમાં વંચાવટી છે, જે અપવાદભૂત રૂપાન્તર છે.

કકુમાં અનુનાસિક રં ન હોવાનું કારણ એ સંભવિત જણાય છે કે અન્ય શ્રુતિનો લોપ થયા પછી કોનો જ આવતાં નિયમ પ્રમાણે યતુ જોઈતું બંને રૂપાન્તર થતું નથી.

(૮) નીલમણિ-લીલમ, -આ વ્યુત્પત્તિ અર્થિયા મ્હે એક પ્રયાસરૂપે જ સૂચવી છે.

(૧૨) વાસોનો પ્રયોગ, પ્રસૂતાને અનુલક્ષીને પ્રસવ પછી ગણવામાં આવતા દિવસો, એ મળાદિત અર્થમાં થાય છે.

(૧૩) નિલવટ-;લિલવટ-આ શબ્દો પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ છે:—

નિલવટ તિલક તે સુભગ કેસરતળૂ

(નરસિંહ મહેતા.)

લિલવટ સોહે ચાંદલો

(નરસિંહ મહેતાકૃત ચાતુરી,

શ્રુ. કા. દો. ગ્રંથ ૨, પૃ. ૫.)

મેં પણ જોયા અક્ષર રે મારી નીલવટ કેરહા

(મુદ્રારિક્ષા ઈશ્વરવિવાહ, નકલની સાલ વિ. સં. ૧૬૭૫.

શ્રુ. કા. દો. ગ્રંથ ૬, પૃ. ૪૬૫ મુ.)

કોંકણી મ. માં નિલ્લ=કપાળ છે.

[૨૧. ૨૬ કે. હ. કુવ (લાખજુકૃત કાદમ્બરી પરની ટીકા, પૃ. ૨૧૦-૨૧૧ મે) નિલવટની અકારણે કૃત્રિમ અને નિઃપ્રમાણ વ્યુત્પત્તિ આપે છે. હેમને મતે પ્રા. જલાદમાં શ “માત્રામર્યાદા નિયમને અનુસરી માપ જાણવવા ઘાટુ” આગમરૂપે પ્રદક્ષિત થયો છે અને ટ સ્વાર્યે પ્રત્યય લાગ્યો છે. (તેઓ પ્રાચીન ગુજ. હનવટ (=ગુજ. હડપચી) પણ હનુમાંથી એ જ પ્રકારે આણે છે. આ વ્યુત્પત્તિમાં વ્યક્ત દ્વષણો છે:—

(જ) આગમ વ અમુક વિશિષ્ટ વાચ્યાપારદશામાં જ આવે છે, જેમ કે પ્રોચં (પ્રોત)માંથી પરોચ્યું ધલાદિમાં, હેવા સંયોગો અર્થ નથી.

(ઝ) માત્રાસંખ્યા જાળવવી પડે હેવા પ્રસંગ જ અર્થ નથી; કારણ કે સ્વરભાર લામાંથી નિ ઉપર ગયો છે અને આ હ્રસ્વ બન્યો છે એટલે માત્રાના ઉપચયનુ પ્રયોજન જ નથી, હેના પર સ્વરભાર આવ્યો જ છે.

(૬) હાવા પ્રકારેમાં ટ પ્રત્યય જણ્યો નથી. એ તો માત્ર અપ. ના ટ પ્રત્યયના સમર્થન અર્થે (સંસ્કૃત મૂળ શબ્દોમાં) કલ્પેલો આકારપ્રત્યય જ છે—આ ટ ના મૂળ તરીકે સાધારણ રીતે સ્વીકારાતો ક પ્રત્યય વાગ્યાપારદષ્ટિયે ટ માં વિજતીય છે એ આ કલ્પનાનું કારણ છે.

(૭) જો પ્રત્યય ટ હોય તો ગુજરાતીમાં આવતાં કે ચર્ધ જાણ્યું (પદ માંનો બેવડો દ (મ્હે દર્શાવેલો) ટનો દ ચતો અટકાવેછે);

(૮) ટ વળગાડી દષ્ટ્યે તો જલ્લજના પોતાના ઢની શી ગનિ? જલ્લજ (જલ્લજટ) હેમાં પુનરુક્તતા આવેછે.

(૧૬) કાઠિયાવાડી ગુજ.માં પરીપવું છે.

(૧૭) સુરતીલોક સલસળો શબ્દ વાપરેછે.

(૧૮) દી શબ્દ કાઠિયાવાડી છે. તળ ગુજરાતમાં વપરાતા કદી (કોઈ દહાડો) શબ્દમાં જ આ દી દેખાયછે. ડૉ. ટેસિટોરીએ કદી શબ્દ માત્ર (ધ. સ. ૧૫૫૦-૧૬૦૦ માં રચાયેલા) આદિનાથ ચરિત્રમાં જ દીઠોછે, અને (“Notes, §૯૮, (૩), છેલ્લા પૈરામાં) હેને “isolated form” (એકલું અટકું ૩૫) કહ્યોછે. આપણે તો જાણીએ ઊંચે કે કદી ગુજરાતીમાં ખડું પ્રચરિત છે. ડૉ. ટેસિટોરી કદીને સં. કદાચિત્ કે કદાપિ માંથી અપ. *કદા-દ દ્વારા (હેમાં પિશોલ પ્રા. વ્યા. §૧૯૪ અનુસાર દ બેવડાવીને) વ્યુત્પન્ન કરેછે—આ * ચિદ્ર (તારક) એ રૂપની તર્કમયતા દર્શાવતું જણાયછે—ડૉ. ટેસિટોરી આ વ્યુત્પત્તિ કાંઈક આસંકાથી સૂચવેછે, કારણ કે તેઓ કહેછે: “If I am right in my derivation” (મહારી આપેલી વ્યુત્પત્તિ ખરી હોય તો). એ વ્યુત્પત્તિ આપાતતઃ ઠીક લાગેછે. પરંતુ દના લોપાભાવનું સમર્થન કરવા માટે કદાન્દ જોવા તર્કમય રૂપનો આશ્રય લેવો પડેછે, એ એક હેમાં દોષ રહ્યોછે. મહારા-વાળી વ્યુત્પત્તિમાં હેવી કશી અપેક્ષા રહેતી નથી, અને કોઈન્દી (=દિવસ) હેનું સ્પષ્ટ સૂચન કરતાં (કવિતામાં) કોદી જેવાં રૂપો હેનું સમર્થન કરેછે.

(૧૯) ચળિયો (=ધાધરો) ચરણ ઉપરથી દુરો, કારણ કે સીઓના ચરણનું એ આવરણ છે.

(આ વ્યુત્પત્તિ તર્કરૂપ છે.)

(૧૯-૨૦) પ્રથમ સ્વરભાર ર અને રં ઉપર છે (ચળિયો-કરંડિયો); પણ ઉચ્ચારણવેગમાં એ પ્રથમ શ્રુતિ ઉપર જઈ પડેછે, એટલે ર નો અનુસ્વાર કામળ બનેછે. એ રીતે ર અને રંના લોપનો માર્ગ ખુલ્લો થાયછે.

(૨૧) ડૉ. ભાંડારકરે સવતી (પ્રા.)માંથી આપેલી વ્યુત્પત્તિ માટે અને મ્હારી વ્યુત્પત્તિને વળગી રહેવાનાં મ્હારા કારણો માટે વ્યાખ્યાન ઝળું. પૃ. ૮૮ નોટ ૩૫ મી જુવો.

(૨૨) અંબોરહો સ્થામળ ભદ્રકૃત પદ્માવતીની વાર્તામાં ઉપલબ્ધ છે. (વૃ. કા. દો. ગ્રન્થ ૨ ભે, પૃ. ૩૯૪, પં. ૧). પણ જેને હ પ્રત્યય લાગ્યો એ અંબોરો પોતે જ શું હશે તે હું જાણુનો નથી; છતાં એક અનુમાન કરવાની છૂટ લઉં છું, અને તીચેનો વ્યુત્પત્તિ ક્રમ સ્વયંબુધું—ભામોદો (દે ના. મા. ૧-૬૨માંથી ૨ા. કે. હ. ધ્રુવે સ્વયંબા મુજબ), ભામોદટકઃ (ભામોડટકઃ) ભામોડટ, ભમ્બો-રહટ, અંબોરહો; (મનો તીવ્ર સ્વ થયો, અરબી અમારીમાંથી અંબાજીમાં થયું તેમ (ઉપર પૃ. ૩૩૨ જુવો) અને કનો ર થયો).

(૨૩) અંતરાશ જવી ગુજરાતી રૂઢ પ્રયોગ છે. એક સુરતી ગૃહસ્થે, ૨ા. છાટાલાલ ડાહ્યાભાઈ જાગીરદારે, કાંઈ માસિકમાં આપેલા એક લેખમાં મ્હં અંતરાસન ગયું વાંચ્યું છે. આથી અંતરાસન (અંતરા=વચ્ચે+અસન=આહાર) હેમાંથી વ્યુત્પત્તિ દર્શાવી છે હેનું સમર્થન થાય છે.

(૨૪) કલ્પવૃત્ત=‘શીરામણ’; પ્રાતઃભાળનું બોજન. કલ્પનો મૂળ અર્થ આ (શીરામણ, પ્રાતરણ) હશે; પણ હાલ, વરધાડા સાથે આવેલાં વર-પક્ષનાં માણસોમાંનાં મુખ્ય મુખ્યને કન્યાપક્ષ તરફથી, વડનગરા નાગરોમાં, દૂધસાકરની અંજલિરૂપે અપાતું સંક્રિતિક પ્રાતભોજન, એટલો જ મર્મોદિત અર્થ એ શબ્દનો થાય છે. એક કાઠિયાવાડી સારસ્વત બ્રાહ્મણને શીરામણના અર્થમાં કલ્પો શબ્દ વાપરતો મ્હં સાંભળ્યો છે.

આ શબ્દનાં અવનવાં રૂપો થાય છે, જેમકે કલ્મલહો; (“તુ તો જન્મ્ય જમાઈલા કલ્મલહો;” નાગરોમાં બવાતું વિવાહગીત). ઋદ્ધદેવકૃત બ્રમળીતા (વિ. સં. ૧૬૦૯)માં મળી આવતા કર્મલો શબ્દને આ રૂપાંતરોમાં મૂકવો પડે.

કર્મલો તે માટે (? પાટે) વેર્ણી જમતો

(ફોર્સ ગુજરાતી સંભાષના સંપ્રદમાંની હસ્તલિખિત પ્રતિનું પૃ. ૩૭/૨.)

ઉપરોક્તઃ—(૧) આ બાહી હરિ વેસતા રે જમતા કરમલો સીર (નરસિંહ મહેતા કૃત રાસસહસ્રપદોઃ પદ ૫૪, કડી ૫.)

(૨) કૃષ્ણ આરોગે રડો કરમલો બાહીરબાંનો સાય; (નરસિંહ મહેતા કૃત દાણલોલા; નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યો, ગુજરાતી ત્રેસની આવૃત્તિ, પૃ. ૧૫૫, પં. ૨.)

ગુજરાતી પ્રેસની આશ્રિતિમા કરમદો ભૂલથી છપાયુછે એ નિઃશક છે; કારણ કે ખરો શબ્દ પણ હેમા છે.-

इन्द्रादिकं ब्रह्मादिकं जेना चणं वदवा समीप नहि
ते गोपाळ गोवाळामाह जमे करमलो कुर दहि.

(એ જ અન્ય, પગિશિષ્ટ ૨; ૫૬ ૨, કડી ૩, પૃ. ૫૭૬).

કલ્લો, પછી વનો મ અને લ પ્રત્યયનો ઉમેરો, એથી કલમલો થશે અને પ્રથમ લનો ર થતાં કરમલો થશે.

હાલ દહીંમા રધિલા અને રાઈમીકુ નાંખીને વધારેલા ભાતની પાની બનાવવામાં આવેછે, હેને વડનગરા નામગેર્મા કરમો કહેછે દાળલીલામાં કહેલો કરમલો હાથી કેઈ પાની હોય, પ્રાતરશનમા લેવાતો કેઈ પ્રકારનો સુપ-રાખ-હોય એ શક્ય છે, કરમલો ચીર હેમાં દહીંને બદલે દૂધ એટલો ફેર થાય.

विमलप्रबन्ध, ૫, ૭૮ માં કરંવો શબ્દ કરમો અર્થમા છે; ઠાર્યા કૂર કરંવા કરી,

એ શબ્દ કલ્યવર્તમાંથી કરમો, કલ્લો પગેરે દ્વારા સાધી સકાય એ સ્પષ્ટ છે.

કલ્યવણુ ને ઉતારોતાર કવ્યતુ, કલ્લવડ હેવા શક્ય જણાતા કમો દ્વારા પસાર કરીને આ શબ્દને પ્રસ્તુત ઉત્તર્ગની બહાર રાખવો શક્ય છે, પરંતુ હેમાં શંકાનો અસ્પમાત્ર અંશ રહેછે, માટે હું આ ઉદાહરણનો સમાવેશ કરુંછુ.

(૨૫) બંગીતી મ્હં આપેની બ્યુત્પતિ એક પ્રયાસમાત્ર છે. બંદો=ગુલામ; બંદગી=ગુલામગીરી; એ ઉપરથી ગુલામગીરી દાખવતી સલામ, અને સલામ કરતાં કપાળે અડકવું પડે માટે, કપાળ ઉપરનું, અથવા ખરું જોતાં ભમ્મરો વચ્ચેનું ચિહ્ન. આ બ્યુત્પતિ કિલક્ટ અને નબગી છે એ હું કબૂલ કરુંછુ.

ઉત્તર્ગ ૧૩

સયોગલોપ અને પૂર્વસ્તરદોર્ષત્વ

સયોગલોપ અને અનાદ્ય સજ્જતીય સયોગના પૂર્વવર્ણનો લોપ થાયછે પૂર્વસ્વર દોર્ષત્વ. અને પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ બનેછે.

સૂચના-(અ) બ્યજનનો દિશાંત્ર થાય, જેમાં પૂર્વવર્ણ અમુક વર્ગનો મીન્ને કે ચોથો વર્ણ હોય તો અનુક્રમે પહેલો કે ત્રીજો વર્ણ બને, એ સંયોગને હું સજ્જતીય સયોગ કહુંછુ, જેમ કે

અર્ધ-અહુઃ વ્યાગ્ર-વગ્ધુ, દૃષ્ટ-વિદૃષ્ટ

(બા) (૧) આ વિષયના હેમચન્દ્રે આપેલા વિજ્ઞાતીય સંયોગના એક વર્ણનો લોપ, કે હેવા સંયોગને સ્થાને આદેશ સૂચવતાં સૂત્રો અનુસાર, અને અનાદૌ શોષાદેશયોદ્વિત્વમ્ (૮-૨-૮૬) અને દ્વિતીયતુર્યયોરુપરિ પૂર્વઃ (૮-૨-૯૦) હેમાં દર્શાવેલા અનન્તરક્રમે અનુસાર, પ્રાકૃતમાં પ્રાપ્ત થતા સંયોગો તે સજ્ઞાતીય સંયોગનો એક પ્રકાર;

અથવા, (૨) પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીમાં આવતાં, સંયોગના અંગરૂપે હની સ્થાનપરિવૃત્તિ (બહુધા આદિ તરફ) થઈને, અથવા હનો લોપ થવાથી શોષાદેશયોદ્વિત્વમ્ વિશેના નિયમમાં રહેલા તત્ત્વની પ્રવૃત્તિથી અવશિષ્ટવર્ણનો દ્વિભાવ થઈને, પ્રાપ્ત થતા સંયોગ, એ બીજો પ્રકાર.

(૩) સંયોગના એકવર્ણનો લોપ એ, સરસ્વીભવનની વ્યાપક ધટનાને અંગે થતા વિવિધ વિકારોમાંનો એક પ્રકાર છે. વિષ્ણુ, સંયોગની સંયોગરૂપે અવસ્થિતિ, સબલસંયોગનું નિર્બંધીભવન, એ બીજા વિકારો હવે પછી આવનારા ઉત્સર્ગોમાં ચર્ચવામાં આવશે.

ઉદાહરણો:—

(અ) અને (બા) — (૧)

સં.	પ્રા. કે અપ. કે દેશ.	ગુજ.
કર્મ	કમ્મુ	કામ
ચર્મ	ચમ્મુ	ચામ (હું)
સત્યકં	સચ્ઠં	સાચું
વ્યાગ્ર:	વગ્ગુ	વાથ
સ્પર્શ:	(પસ્પ્પ)	પાત (કાઈ બીજના સ્પર્શથી લાગતો સંસ્કાર)
સર્વ:	સવ્વુ	સાવ (કાઠિયાવાડી શબ્દ)
દુઃખં	દુખ્ખુ	દૂઝ
દુઃખં	દુદ્ધુ	દૂધ
મક્કં	મત્તુ	માત
મક્કકં	મત્તવં	માથું
ચુમ્મવિ	ચુંવડ-ચુમ્મડ	ચૂમે
શબ્દ:	સદ્ધુ	સાદ
તીક્ષ્ણકં	તિક્ષ્ણવં	તોગું ૧૪૪

૧૪૪ તિક્ષ્ણ(કં)નો અર્થ “કડવું” થાય છે અને એ શબ્દનું પ્રાકૃતરૂપ તિક્કં થાય, અને આ પ્રકરણના પ્રારંભમાં આપેલાં ઉત્સર્ગ ૨-(સ) અનુસાર કં નો લ થતો રાક્ય

દટકં	દિટ્ટકં	દીટ્ટં
શિક્ષતે	સિક્ષદ્	શીલે (છે)
ઝર્ચ્ચકં	ઝઞ્ઞકં	ઝમું
ચત્વરં	ચચરુ	ચાચર
વલ્લભકઃ	વલ્લહત-વ્હલ્લઞ્ઞકઃ	વ્હાલો
ગુપ્તઃ	ગિદ્ધુ	ગીધ
નમ્રકઃ	નમ્મટ	નામો
સુમુખા	મુક્ખા	મૂલ
સસ્તરકઃ	સત્તરર	સાથરો
ધૂક્તકં	ધુક્કિઞ્ઞક	ધૂંકયું

(દેશ્ય) કુટ્ટ (°કુટ)

કુટું

„ ઠલો (°ઠટ)

ઠાલો

(=નિર્ધન-પછી લક્ષણથી હેનો અર્થ “ખાલી” થયો, જે ગુળ. ઠાલોનો અર્થ છે.)

„ પદારં (°રડં)

પાધરુ

(=પ્રકુ)

(દેશ્ય) વપ્પો (વપ્પુ)

વાપ^{૧૪૫}

છ. મ માં તિવટ છે તે (વિશેષતઃ ટ ને લીધે) મૂળ શબ્દ તિવટ હોય એમ સૂચવે-
છ. અર્થ જોઈએ તો, જેમ કટ્ટ (=તીધું) શબ્દનો અર્થ ગુળ. અને મ. માં (ગુળ.
કટ્ટુ મ. કટ્ટ માં) બદલીને “કડલું” બને છે તેમ તિવટનો અર્થ પણ બદલીને “કડલું”-
માથી “તીધું” થયો હોય. જો આ મત સ્વીકારિયે-અને ન સ્વીકારવાનું કારણ પણ
કઈ જણાવું નથી-તો તીક્ષ્ણને આ વર્ગમાંથી બાદ કરવો પડે.

૧૪૫ શાસ્ત્રી મન્નલાવ (જ્ઞાનમંડાલ, પૃ. ૧૧૪ મે તેમ જ પૃ. ૭ મે, ૩૭ મે, ૫૬ મે)
અને, ઘણે બાગે હેને અનુસરીને, નવવશમ (વ્યુત્પત્તિપાઠ, ઉત્સર્ગ ૬, પૃ. ૬૫ મે) વાપની
વ્યુત્પત્તિ વાપ માંથી આપે છે. આ ચોખ્ખી બૂલ છે. “વાપ” અર્થનો વાપઃ (કે
બીજાએ આપેલો વાપક) કે હેવો કાઢ શબ્દ છે જ નહિ; અને વાપક-“વાવનાર”નો
સાક્ષાત્તિક અર્થ “પિતા” થાય એ દલીલ અસ્વીકાર્ય છે. વ અવિદ્યુત ન રહી શકે, પણ
વ ને સ્થાને એક વ આવે. કપરાત આવ વ નો (હિંદીમાં થાય છે તેમ) ગુળશાતીમાં
વ ન થાય, ક્રૂત અનાથ વ નો કે (દિ-વે, જ્વલ-વટ, ઉપવિશનિ-ઉવદમદ-વદસદ-વદમદ
એ મુજબ) સંયોગલોપ અથવા શ્રુતિયોગ જેવા વાગ્મિકારને પરિણામે બાકી રહેલા વ નો,
ગુળશાતીમાં વ થાય છે હેવો નિયમ છે. અને જ્યારે દેશ્યમાં વસ્તુસિદ્ધ વપ્પ શબ્દ દસ્ત-
અત છે ત્યારે પાદદેશ માર્ગે છાંદીને તરજગનિત અને અશાસ્ત્રીય વ્યુત્પત્તિ યોગવા
જવાનું પ્રયોગન નથી.

(દેશ્ય) તેદો (તેદુ)

તીઠ

,, ણક્કં (ણક્કુ)

નાક

(નક શબ્દ ણક ઉપરથી થટાવેલું સંસ્કૃતાનુકારી અવાસ્તવિક રૂપ છે)
અને વર્ણ્ય છે.)

(આ)-(૨)

તીક્ષ્ણકં

તિણ્હરં-તિણ્ણરં

તીનું

ક્ષક્ષ્ણકં

રણ્હરં-નન્હરં

ન્હરં

ન્હાનું

કુળ્ણઃ

કણ્હુ-કહ્ણુ

કહ્નુ

કહાન

રણ્ણકં

રણ્હરં-રુણ્ણરં

રુણ્ણરં

રૂનું

પ્રીક્ષ્ણકઃ

પિન્હુ-પિન્મુ

ધીમ

પ્રસ્તવઃ

પણ્હુ-પ્હણ્ણ

પ્હાનો

કોષવાર, કોષ કોષ શબ્દોમાં, સંયોગનો વિકલ્પ વિશેષ થાય છે (જે નીચે ઉત્તરમાં ૧૫ આમાં દર્શાવવાનો છે) અથવા પ્રાકૃત સંયોગનો પૂર્વવર્તી લુપ્ત થઈને પૂર્વસ્વર દીર્ઘ બને છે:—

ઉદાહરણો:—

વાર્તા

વસ્તા

વાત

અથવા, પ્હારોપ્હાર

માર્ગઃ

મર્ગુ

મારતા

કર્મ

"

"

કર્મ્મુ

મારગ

કામ

હેમચન્દ્રે (અમિષાનચિન્તામણિ, ૩-૨૨૦ માં) “પિતા” ના પર્થયા પેટી એક વપ્તા આપ્યો છે (વપતિ વીજં વપ્તા). પણ હું કળ્ણ કરેલું કે વપ્ અને વપ્તા વચ્ચે હાલો તરંગબદ્ધ સંબંધ મ્હારે મળે હતરી સકતો નથી, ખાસ એટલા માટે કે વપ્તાનું પ્રાકૃત વચ્ચા બને; પણ એ સંભવતું નથી કારણ કે પ્ત નો પ્ વવામાં નડતી મુશ્કેલી અદિ પ્ત આપણાં મ્હોં આગળ હતી જ છે; પૂર્વગત એક ઉત્તરમાં (પૃ. ૩૩૯ મે) મ્હું ત નો પ્ થતો દર્શાવ્યો છે એ પ્રમાણે રૂપાન્તર અદિ કોષ સૂચવે; પરંતુ એ તો લઘ્વે આધારે બદલે જ નવાં લેવાં બને.

ગર્ભઃ	”	”	કરમ
		ગન્મુ	ગામ
સર્વઃ	”	”	ગરમ
		સન્વુ	સાવ
સર્પઃ	”	”	સરવ
		સપ્પુ	સાપ
	”	”	સગ્પ

[૧૮૫૫:-(અ) સાપ-સરપ શિવાય ઉપરના બધા શબ્દો રૂપવિકલ્પમાં અર્થપરિવૃત્તિ પામેછે; જેમ કે:—

વાત=વાર્તાલાપ;	વારતા=કથા.
માગ=જગ્યા, અવકાશ;	મારગ=રસ્તો.
કામ=કાર્ય;	કરમ=કૌલોપાદક, ભાગ્યવિધાયક, આચરણ; ભાગ્ય.
ગામ=ગર્ભ;	ગરમ=આંતર તરફ કે સત્ત્વ.
સાવ=પૂરેપૂરું, સર્પથા;	સરવ=સર્પશું, બધું.

(આ) હ્રેમચન્દ્રકૃત પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં, સંયોગને ચર્ચનારા વિભાગમાં, લોપ કેટલાક પ્રકારોમાં પૂર્વ વર્ણનો અને અન્યપ્રકારોમાં ઉત્તરવર્ણનો કહ્યોછે (ઋર્ષ્યલોપ અથવા જઘોલોપ) પરંતુ સંયોગલોપની દૃષ્ટિએ એ લોપ બહુતમાં શી કૃત્રિમ છે; તેમજ બેવડા ત્રેવડા સંયોગોના આદેશ તરીકે આપેલા એકલ વ્યંજનો પણ કૃત્રિમ છે, આ બધા (શેષ અને આદેશ) માત્ર અવાન્તરક્રમો છે. કારણ કે જનાદૌ શેષાદેશયોર્દ્વિત્વમ્ (સિ. હે. ૮-૨-૮૯) એ સૂત્ર અનન્તર અને અન્તિમ ક્રમ દર્શાવેછે—શેષ અને આદેશનું દ્વિત્વ. આ રીતે એ ધટનાને એક જ વ્યંજનની પ્રાપ્તિરૂપ સરલીભવન ન ગણાય ત્રિજાતીય સંયોગોના સળતીય સંયોગો અને એ સંકુચિત અર્થમાં એ સરલીભવન છે ખરું, પણ એટલું જ, વિશેષ નહિ. (માત્ર, જનાદૌયી આદ્ય સંયોગનું વ્યાવર્તન યાવછે એથી એ પ્રકારમાં શેષભૂત વ્યંજન કે આદેશ એકલ રહેછે, બેવડાતો નથી, એટલે એ સાચા સરલીભવનનો પ્રકાર ખરો; પરંતુ આપણા પ્રસ્તુત વર્ણના વિષયમાં તો આ અવાન્તરક્રમોમાં કૃત્રિમતા રહેલી જ છે.) સાદો વ્યંજન (શેષ અથવા આદેશ) બેવડાનો નથી હેવાં અપવાદરૂપ

માત્ર થોડાં ઉદાહરણો છે-સિ. કે. ૮-૨-૧૨ થી ૧૭ એ ૭ સુત્રોમાં ચર્ચાએ તે. ૧૪૬

[એથી ઉલટું ગુજરાતીમાં આ સ્વર્ગ અનુસાર સંયોગલોપ થયા પછી નવો ટાઇ સંયોગ ઉદ્ભવતો નથી; સંયોગનું યથાર્થ અને વાસ્તવિક સરલીભવન એ જ કહેવાય-આ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે; ખીજા વાત લક્ષમાં રાખવા જેવી એ છે કે સંયોગલોપ સંસ્કૃતમાંથી ઉદ્ભવેલા પ્રાકૃત સંયોગોમાં થાય છે; પરન્તુ, અહિંયાં સૂચવેલા મુદ્દામાંના પ્રથમને એક અપવાદ છે તે સવિશેષ લક્ષ્યોગ્ય છે. તે એ કે જ્ઞહારે કાં તો યોપથી અથવા સ્થાનપરિવર્તનથી જ સંયોગમાંથી નીકળી જાય છે ત્હારે બાકી રહેલો વ્યંજન પ્રથમ એવડાય છે અને પછી એ સાદો બની જતાં પૂર્વસ્વર દીર્ઘ બને છે.]

આ ઉત્સર્ગમાં કહેલો સંયોગલોપ લગભગ સર્વત્ર કર્ણલોપ છે; માત્ર સંયોગમાંથી છૂટો પડે એ પ્રકારમાં અલોપ થાય છે. (અથવા હ નો સ્થાનફર થતો હોય છે); જેમ કે તિણ્હં-તિંનં-તોનુ; કણ્ઠુ-કહણુ-કહાન. ખીજા બધા પ્રકારોમાં પૂર્વવ્યંજનનો લોપ થાય છે. કવિદ્-કવદ્-કઠિ, તિક્કરઠં-તોરું, જોઢ-હોઢ-જોઢ જેવા શબ્દોમાં સંયોગનો પૂર્વસ્વર દીર્ઘ છે એટલે દીર્ઘ કરવાનો રહેતો નથી.

૧૪૬ એક વાત લક્ષ્યોગ્ય છે સાક્ષાત્ સુનિષ્પન્ન સ્વરૂપવાળી ભાષામાંનાં રૂપે, જેનો વિષય છે, હેવા સંસ્કૃત વ્યાકરણો વ્યાકરણસિદ્ધિરૂપેના પૃથક્તરવાના હૃન્નિમ અવાન્તારક્રમે દર્શાવે છે, પણ એથી ઉલટું, સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં આવતાં યથેવા પ્રત્યક્ષ વાગ્ધ્યાપારસિદ્ધ રૂપવિકારો જેનો વિષય છે હેવાં પ્રાકૃત વ્યાકરણો પ્રાકૃતિક કારણોથી ઉદ્ભવેલાં પ્રાપ્તરો થયે છે વસ્તુસ્થિતિ હેવી હોઇને હેમચન્દ્રની ચર્ચામાં જે હૃન્નિમતા ઉપર દર્શાવે છે તે સંધામયોપના સ્વરૂપને લગતા અર્થાત્તિ અર્થમાં જ સમજવાની છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. એ જ કારણે, અર્થાત્ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત વ્યાકરણો વચ્ચેની પૂર્વોક્ત બિજ્ઞતાને કારણે, અચ્છે કરેલો હૃન્નિમતાનો હાસ્યપાત્ર વિસ્તાર ખરેખર આપણી વાગ્ધ્યાપારવિષયક ઔચિત્યરહિતને ખૂંચનારી બને છે એક બે ઉદાહરણોથી મ્હારું વક્તવ્ય સ્પષ્ટ થશે -

ત્રીજા પ્રકરણમાં સરલ તેમ જ સચુક્ત વ્યંજનો વિશેના નિયમો એકત્ર કરીને ચાંદ પોતાના વ્યાકરણને સરળ કરવા મથે છે. સંધામના અંગ્રોમાંથી જમે તે એકનો લોપ સૂચવે છે અને બાકી રહેલા વ્યંજન માટે આદેશ આપીને હેનુ દિલ્લ દર્શાવે છે. પરિણામે

(જ) એ ખરા વાગ્ધ્યાપારોચિત વિકારોનો અને નિયમોનો અનાદર કરે છે. અને (જા) ગૌરવદોષમાં સપડાય છે.

દાખલા તરીકે, ૩-૨માં કહે છે કે ય અને વ (સંયોગમાં) ફની પછી રહેલા હ્રસ્વ થાય છે, અને ઉદાહરણો મુદ્દાને. મુદ્દાને. જિહ્વા. જિહ્વા. એ આપે છે, અને પછી ફનો જ ૩-૨૦ માં અને ફનો જ ૩-૨૧ માં દર્શાવે છે.

આ ઉત્સર્ગના, સંયોગલોપ અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વના, બીજાનું નિયમની
 ઐતિહાસિક પ્રાચીનતા તરફ નજર નાંખીએ. ડૉ. ટેસિ-
 ટેરી કહે છે કે "અપભ્રંશની સરખામણીમાં અર્વાચીન
 ભાષાઓનું મુખ્ય વાચ્યાપારવૈશિષ્ટ્ય યદ્ય રહેલું આ
 સંયોગલોપ પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ [પ. સ. ના] યૌદ્ધમા સૈકાથી
 લાંબા સમય પૂર્વે શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું."—હેમની

"Notes on O. W. Rāj." Ind Ant. February 1914, પૃષ્ઠ ૨૨ મું
 ભુવે. અલખત હેમણે આ અનુમાન પ્રાકૃતપિંગલમાં માત્ર એક જ રૂપમાં, ઇજ્ઞદ
 (પ્રત્યય)નું ફેરે થવામાં, આ નિયમની પ્રવૃત્તિ જોઈને રચ્યું છે. આ ઘટના
 અર્વાચીન ભાષાઓનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે એ જોતાં એમ કહેવું કદાચ વધારે
 ખરું ગણાય કે યૌદ્ધમા સૈકામાં ઇજ્ઞદનું ફેરે થવામાં આ ઘટનાનું વીજત્વે
 સૂચન થયું છે. કારણ કે, આપણે પાછળ દક્ષિણનું દાહિણ એ રૂપાન્તરમાં જોઈ
 તેમજ ૧૪૭, આ જ નિયમની વીજત્વે પ્રવૃત્તિ આથી પણ આગળ છેક હૃમ-
 ચન્દ્રના સમય સુધી અને એથી પણ પૂર્વે જોઈ સક્રિયે-દ્વ નો ક્ષય થયો,
 પછી જ (જેનો દ થાય છે), અને કર નો રા થતાં દ લંબાઈને દા થાય છે.
 હૃમચન્દ્રથી પણ પૂર્વે એમ કહેવાનું કારણ એ કે એ રૂપ ભાષામાં લાંબા
 સમયથી પ્રચરિત હોય તો જ એ હેને પોતાના વ્યાકરણમાં સિદ્ધ લક્ષણ રૂપે
 નોંધે, અને બીજું કારણ એ કે હેના સમયમાં પ્રકૃત ભાષાઓ બોલાતી

અહિંયાં ખરેખરા વાચ્યાપાર-ઘટિહાસનો, એટલે કે જ્ઞો જ (પહેલા ચન્દ્રમાં)
 અને જ્ઞો વ (બીજામાં), પછી એ જોઈ દ ને થોડો મહા પ્રાણત્વ થઈને જ્ઞ અને જ્ઞ
 એ સઘળા વિકારક્રમનો, હેણે તિરસ્કાર કર્યો એટલું જ નહિ પણ વિપર્યાસ કરી નાખ્યો છે.

પછી, (ગૃહ-પર; વાદ્ય-વજ્રો અને જિહ્વા-જિહ્વા એ પ્રમાણે) જ્ઞ નો દ, દ નો
 જ્ઞ, અને જ્ઞ નો જ્ઞ થવા માટે અપરે ત્રણ સૂત્રો આપ્યાં છે, -૧-૧૯, ૨૦ અને ૨૨. આ
 ગૌરવ છે અને દેખીને જ એટલો વાચ્યાપાર-ઘટિહાસ છે.

વળી ઘરને માટે જ સૂત્રો હેણે આપ્યાં છે, એક દ નો દ થવા માટે અને બીજું
 જ્ઞ નો જ્ઞ થવા માટે; ૨-૧૯, ૨૦. વાચ્યાપારનો આ એટલો ઘટિહાસ છે, અને હેની
 ઉપપત્તિહીનતા દાસ્પત્ય છે. આ ઉપરથી કોઈ એક (જેનું નામ આપવાની બદરિયત
 નથી હોવા) પુરો આપેલી વંદનની વ્યુત્પત્તિ રૂઢને યાદ આવે છે; હેણે કહેવું કે મ નો
 થયો વ, મિ નો દે, અને ની નો ન એટલે (મં) મનિનીનું થયું (ગુન) વેદન। મેં પૂર્વે
 (ઉપર પૃ. ૧૦૭ નોટ ૫૫માં કયું છે તેમ ખરા ક્રમો આ છે: ગૃન્ ગર (ગરહ), દ્વની આદિ
 તરફ ગતિ (ગૃહ), અને જ્ઞ અને જ્ઞ નો સકર થઈને ઘ, -વર. હૃમચન્દ્રે આખા સંયોગના
 આદરે આપવામાં અને હેની બીજી વ્યવસ્થામાં અડ કરતાં વિશેષ સમગ્ર દર્શાવી છે.

બંધ પડી હતી—માત્ર એક જ અપવાદબૂત સૂત્રમાં હેમચન્દ્રે સંયોગસોપથી યતા પૂર્વસ્વરદીર્ઘવની, સ્પષ્ટ ચપ્પટોમાં, નોંધ લીધી છે: હ્રસ્વરક્ષાપસાં દીર્ઘ: (૮-૧-૪૩). અલબત્ત આ સૂત્રનો વિષય સંસ્કૃતમાં રહેલા સંયોગનો પ્રથમ લોપ છે, જ્યારે આપણા ઉત્સર્ગનો વિષય આ લોપ પછી અનાદી શેષાદેશમોર્દિત્વમ્ અનુસાર પ્રાકૃતમાં ફરીથી ઉત્પન્ન થતા સંયોગનો લોપ છે; આ દ્વિત્વને પૂર્વોક્ત (૮-૧-૪૩) સૂત્રમાં અવકાશ નથી.

પરંતુ આપણે એથી પણ આગળ વધીને સંસ્કૃત યુગમાં જાંઠને એ ભાષામાં આ નિયમની પ્રવૃત્તિ જોઈ શકીએ. ફક્ત પાણિનિ ૮-૩-૧૩ (લોપ:) અને ૮-૩-૧૪ (રોરિ) જુલો જેમાં ફની તરત જ પૂર્વે રહેલા ફનો અને ફની પૂર્વે રહેલા ફનો લોપ ફરમાવ્યો છે; પછી ૮-૩-૧૧૧ (ટૂલોપે પૂર્વસ્ય દીર્ઘોઽણ:) જુલો, જે મુજબ આ દ અને રનો લોપ યતાં પૂર્વનો જ, ફ કે ડ દીર્ઘ બને છે. આ પ્રમાણે બને: લિહ્+ક=લિહ્+ટ=લોહ; તેમ જ ગુહ્+ક=ગુહ્+ટ=ગુહ; મિહ્+ક=મિહ્+ટ=મીહ; રહ્+ક=રહ્+ટ=રહ; વહ્+ક=વહ્+ટ=વહ; નિર્+ત્વ=નીરવ. આ રીતે આપણે આ નિયમને, અલબત્ત બીજા રૂપે, પણ પાણિનિના સમયની પૂર્વે, એટલે ઇ. સ. પૂર્વેના આઠમા સૈકાની પૂર્વે, પ્રવર્તતો જોઈ શકીએ. (હેમચન્દ્રની બાબતમાં હમણાં જ જે કારણ મેં આપ્યું એ જ કારણે હું અહિં પાણિનિની પૂર્વે કહું છું, અર્થાત્ એ કારણે કે આ રૂપો લાંબા સમયથી રહ હોવાં જોઈએ કે જેથી પાણિનિ હેનો સ્વીકાર કરી શકે.) (પાણિનિના સમય માટે ડૉ. ભાંડારકરનાં વ્યાખ્યાનો પૃ. ૩૦૧ જુલો.) સરલતા સાધવાના અને સાથે સાથે હિચ્ચારમાત્રાને જાળવીને બંધબેસતી વ્યવસ્થા કરવાના માનુષવાણીના સ્વભાવનું સ્પષ્ટ કરતી આ નિયમની માત્ર બીજા રૂપ પ્રવૃત્તિનો જ પુરાવો આ સર્વ દર્શકતથી મળે છે એ ફરીથી કહેવાની આવશ્યકતા નથી. આ નિયમની પૂર જાહેરમાં પ્રવૃત્તિ તો આપણી અવધિન ભાષાઓ જે સમયે વિશિષ્ટ સ્વરૂપ અને અસ્તિત્વ પ્રાપ્ત કરવા લાગી તે સમયમાં મૂકવી પડે.

હતાં જણાય છે કે, આજ સુધી એક જ અલગ યત્ન રહેતી ભાષાએ

જૂના સંયોગને અલુપ્ત જાળવી રાખ્યો છે અને પરિણામે પૂર્વ દ્રસ્વ સ્વરને દીર્ઘ યવા દીધો નથી (જે કે સ્થાનયોગે એ દીર્ઘ છે ખરો). આ ભાષાઓ સિંધી, પંજાબી અને કુચી, જે આ વિશિષ્ટ લક્ષણમાં બીજા સગોત્રિય ભાષાઓથી,

સિંધી, કુચી અને પંજાબીમાં જેવડો વ્યવસ્થા હોઈ રહે છે; સિંધી વિરોધા પ્રચારિત મતનું પરીક્ષણ અને નિરસન.

મરાઠી, ગુજરાતી, ઔગાળી અને ઉરિયાથી, અને અગુક અંશે હિન્દીથી,

ચોખ્ખી અક્ષર પડી રહે છે, અમુક અર્થે હિન્દીથી-કારણ હિન્દીમાં કામ-
હાય વગેરે શબ્દો છે; અને કવચિત્ મક્ષન જેવા શબ્દો પણ છે, પણ એ
તો જૂજ અપવાદો છે એટલે આ બાબતમાં હિન્દીને સામાન્ય વર્ગમાં મૂકીશું.
અન્ય ભાષાઓમાં કામ, હાય, આજ ઇલાદિ છે ત્યાં સિન્ધી, પંજાબી અને
કુચીમાં કમ્મ, હત્ત, અમ્મ ઇલાદિ છે. આ વિષયે મ્હારે કહેવું ઘટે કે ડૉ.
સર રા. ગો. ભાંડારકરે પંજાબીમાં બેવડા વ્યંજનો સ્વીકાર્યા છે પણ સિન્ધી
બ્યારણુ વિશે અને ભાષા વિશે લખી ગયેલા પ્રાચીન લેખકોને અને સિન્ધી
શબ્દકોષોના રચનારાઓને અનુસરીને હેમણે આ શબ્દોના મિંધી ઉચ્ચારો
કમ્મ, હય્ત હેવા, એટલે કે મ્મ, ત્ત ઇલાદિ બેવડા વ્યંજનો વગરના દર્શાવ્યા છે.
સર જર્થોન ડ્રીઅર્સન પણ એ જ મત સ્વીકારે છે. હેમણે ઇ સ. ૧૯૧૩ ના
J. R. A. S માં આપેલા એક લેખમાં પૃ. ૧૪૩ મે ચમ્મ, કન્નુ (=કાન)-
અથવા હેમના પ્રમાણે ખરી રીતે ચમ્મ, કન્નુ-એ શબ્દોને K'am, Kan,
એમ દર્શાવ્યા છે. (આ બેદકસરૂા ઘ ને પંકિતની ઉપર મૂકવાનો હેતુ ચમ્મ વગેરે-
માંના ઉનો વિવક્ષણ દૂકા અને આચકા ખાતો ઉચ્ચાર દર્શાવવાનો સ્પષ્ટ
જણાય છે.) બીન્સ (૧, પૃ. ૧૫૩) પણ એ જ શૂતમાં પચા છે અને કહે છે,
કે “ સિન્ધી અને પંજાબી હ્રસ્વ સ્વરો પસંદ કરે છે, પણ પંજાબી હેતી પછી
બેવડો વ્યંજન મૂકે છે અને સિન્ધી નથી મૂકતી ” (પ્રસંગવશાત્ કહી દઉં
કે પંજાબી “હ્રસ્વ સ્વર પછી બેવડો વ્યંજન મૂકે છે” એમ કહેવું એ તો
વાગ્બાપારગત વિકાસક્રમનો વિપર્યય ક્યો કહેનાય)

હવે આ સર્વે લેખકો પ્રત્યે અને શબ્દકોષકારો પ્રત્યે મ્હારી માનદંતિ
કાયમ રાખીને કહેવું પડે છે કે તેઓનું આપેલું સિન્ધી ઉચ્ચારનું સ્વરૂપદર્શન
સારું નથી. હું છન્દરૂપ કસોટી સચવીય-એ કસોટી ઉચ્ચારની માત્રાના
વિષયમાં નકામી કે ભ્રમ ઉપજાવનારી નહિ જ નીવડે. દાખલા તરીકે, કાબ્યમા
તો બેવડા વ્યંજનવાળો અને પરિણામે પૂર્વસ્વરના ગુરુત્વવાળો અમ્મ (કે અજ્જુ)
શબ્દ જ માત્રાગણુનાને અનુરૂપ થશે, હાવી પંકિતમાં અજ્જુ બધ નહિ બેસે-

૧૪૮ “છા મજાહસા અજ્જુ આ મ્હેડી સિલી હે ચાદળી.”

૧૪૮ મીરજા કલીય એમે કરેલી ‘The Merchant of Venice’ની પ્રતિ-
કૃતિ ફરાચીની દ. જી. આર્ટસ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓએ સિંધ-હેરાબાદમાં ઈ સ.
૧૮૯૬ કે ૧૮૯૭ માં લખી હતી હેમાં અવાચેલી આ પંકિત મ્હે સાબળી હતી તે
સ્મૃતિમાયી ટાણે છે. અહિં વહિ એકાદ શબ્દ મૂળથી ભિન્ન હશે, પણ હેમાં ગજ્જુની
માત્રા ગણુના વિશે મ્હારી સપૂર્ણ ખાતરી છે

આદિયા સંયોગયુક્ત અજ્ઞને સ્થાને અજ્ઞ મૂકવામાં આવે તો (આ વિષયમાં ગુજરાતી દરિગીત છન્દ રચનાને મળતી) આ પંક્તિના લયમાં હાનિ પ્હોચશે.

એક સુવિખ્યાત સિન્ધી પંક્તિ-હૈદરાબાદ (સિંધ)ના મીરજા કલીય બેગ-મદને ૧૪૯ જણાવેછે કે કમ્મ અને કમ્મ બંને સિન્ધી ઉચ્ચારના પ્રકારો છે, પણ, હેશે જ બતાવ્યુંછે તેમ, કમ્મ ઉચ્ચાર દર્શાવવાને એકવડા મ ઉપર શ્વ સંજ્ઞા મૂકાયછે. એ તો કદાચ કેટલાક લેખકોના બેવડા વ્યંજનવિશેના દુર્લક્ષનું પરિણામ હોવું જોઈએ. સિંધમાં બોલાતી સિંધી મ્હેં સાંભળીછે. હેમાં તો ઉચ્ચાર સંયુક્તવ્યંજનનો જ હનો અને પૂર્વસ્વર ઉપર ભાર દેવાતો

૧૪૯ સિંધી ભાષાનાં કેટલાક લક્ષણો વિશે મ્હેં પૂછેલા પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં મળેલા મીરજા કલીય બેગના તા. ૧૫ ડિસેમ્બર ૧૯૧૫ ના પત્રમાંથી ટાંચણ નીચે આપુંછું:-

"સિંધી શબ્દો કમ્મ, અજ્ઞ ઇત્યાદિમાં છે ત્હેવા બેવડા વ્યંજન વિશે કહેવાનું કે સિંધીમાં હમે હેને શ્વ નામની નિશાની વડે દર્શાવિયે છિયે. હેનું સ્વરૂપ અક્ષર ઉપર મૂકેલ જ એ છે. બીજી બધી સંજ્ઞાઓ અને વર્ણોની માફક એ પણ અરબીમાંથી લીધેલી છે. હમારી સિન્ધી અરબી-સિંધી કહેવાયછે, એટલે આ ખાસ સંજ્ઞા વપરાયછે અને હેનાથી અર્થ બહુ સારો સરેછે એમ હું માનું છું. ત્હેવારે કમ્ કે અજ્ઞ કહિયે ત્હેવારે આ સંજ્ઞા મૂકાતી નથી; પણ એ રૂપ તો ફારસીમાં જ વપરાયછે, હેમાં અન્ય વ્યંજન ધણીવાર ગતિહીન રહેછે, એટલે કે સ્વરચિહ્ન વિનાનો હોયછે. પણ સિંધીમાં વ્યંજનના છેલ્લા વર્ણો હંમેગાં ગતિમાન હોયછે, અને એ વ્યંજન એકવડો હોય કે બેવડો હોય, કમ્મ હોય તો ભાર દઈને વાંચિયે ત્હેવારે મ ઉપર માત્ર શ્વ સંજ્ઞા મૂકિયે. કમ્ એક શ્રુતિ છે અને કમ્મમાં બે શ્રુતિ છે એટલે માત્રાસખ્યા પણ ભિન્ન છે. એ રીતે સિંધી કવિતામાં છન્દરચનામાં હેની અનુક્રમે એક કે બે શ્રુતિ ગણાયછે. ફારસી કવિતામાં પણ એમ જ છે. કોઈ કોઈવાર ત્હેવાં એક જ વ્યંજન હોય ત્હેવાં કવિની નિરંકુશતા અનુસાર હમે બેવડો વ્યંજન મૂકિયે અથવા એક શ્રુતિને બાંખીને બે શ્રુતિ બનાવિયે પણ એ માત્ર કવિતામાં, જેમ કે પેલા શબ્દના નામ જમશેદમાં બે શ્રુતિઓ છે, પણ ફારસી કવિતામાં કોઈવાર હેને જમિશેદ (૩ શ્રુતિઓ) બનાવી દેછે. સિંધીમાં હમે વ્યાઘ્રણ-છન્દ ઇત્યાદિમાં ફારસી અને અરબીને અનુસરિયે છિયે"

મ્હને લાગેછે મીરજા કલીય બેગ શ્રુતિતત્ત્વને જ આધારે રહાછે, પ્રત્યેક શ્રુતિની માત્રા ઉપયોગી તત્ત્વ છે હેને આધારે નહિ. કમ્મમાં બે શ્રુતિઓ છે ઉપરાંત માત્રા ત્રણ છે પણ કમ્મમાં બે જ માત્રા છે પણ તત્ત્વ જોઈએ તો ઉપર ટાંકેલા મતો બેવડા વ્યંજનના મ્હારા પક્ષનું સમર્થન કરેછે, વિકલ્પે આવતો એકવડો વ્યંજન ધણે અરો કે થોડે અરો ઉચ્ચારની અપૂર્ણ સમજનું પરિણામ છે. બેવડો વ્યંજન એ ખરું રૂપ છે હેનાં અને બોલી રીત ઉપલવનારાં મ્હ કાણેનાં સ્પષ્ટ સૂચનો ઉપરના ટાંચણમાં દેખાયછે. જમશેદનું જમિશેદ થવાનો મીરજા કલીય બેગે બાપેલા દાખલો સ્વરભક્તિનો વિષય જણાયછે એટલે પ્રગટત ચર્ચામાં ઉપયોગી નથી

હતો. માટે હું એમ માનું છું કે સિંધી ભાષાને પૂર્વસ્વરને લંબાવ્યા વિના સંયોગનો એક વર્ણ ઉઝાડી મૂકનારી ગણવામાં ડૉ. ભાંડારકર પૂર્વ સેષકાએ સ્વીકારેલી અને ચાલુ રાખેલી ખોટી મતપરંપરાથી દોષાર્પ ગયા છે. તેઓ કહે છે:—

“ સિંધીમાં બેમતો એક વ્યંજન હ્રસ્વ થાય છે, પણ પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થતો નથી, જ્યારે પંજાબીમાં પ્રાચીન પ્રાકૃતોમાંથી ઉતરી આવેલા એવડા વ્યંજનો બહુધા જળવાઈ રહે છે. ” (હેમનાં ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૧૯૮).

હવે, અનેક બાબતોમાં પોતાની સાથે નિકટ સમ્બંધ દર્શાવતી પોતાના પડોશમાંની બંને ભાષાઓથી, ઉત્તરની પંજાબીથી અને દક્ષિણની કુશ્મીરીથી, સિંધી ભિન્નરૂપે વર્તે એ અરેખર વિચિત્ર છે. અને, વિશેષમાં, સંયોગલોપ થવા છતાં પૂર્વસ્વર-દીર્ઘત્વરૂપે માત્રાસંખ્યાનું પરિપૂરણ ન કરવામાં આવે એ વાગ્યાપારના ઇતિહાસથી અસંગત છે. તરતમાં જ ચર્ચવાના ગુજરાતી પ્રકારોની માફક, અપવાદ-ભૂત ઉદાહરણોને સ્વરભારના વિશિષ્ટ સંચાર વડે કે હેવાં કારણો વડે સમઝી સકાય અને સમઝાની સકાય; પણ કાંઈએક ભાષામાં માત્રાબદ્ધતાનો નિયમરૂપે અને સામટો ધનકાર કરવામાં આવે તો ખરી ઘટના સમઝવામાં જ ભૂલ થઈ દશે હેવી ચંકા ઉપજે; અને મ્હો ઉપર દર્શાવું છે તેમ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ કે વસ્તુતઃ સંયોગ હ્રસ્વ નથી થતો પણ ટકી રહે છે.

મ્હો આ ઉત્સર્ગની વિસ્તીર્ણ ચર્ચા કરી છે હેતું ખાસ કારણ એ કે, મહારા જાણુવા પ્રમાણે, મિ. બી.એ. કે ડૉ. ભાંડારકરે કોઈએ આ નિયમનો સ્વતંત્રરૂપે અને વીગતસર વિચાર નથી કર્યો, માત્ર પ્રસંગપ્રાપ્ત ઉલ્લેખ કર્યો છે. ડૉ. ભાંડારકરે (વ્યાખ્યાનોને પૃ. ૧૯૮ મે) કરેલો આ નિયમનો ઉલ્લેખ દૂકા અને પ્રસંગપૂરતો છતાં પૂરેપૂરો સચક જ હેમાં ચંકા નથી; પણ મિ. બી.એ. તો આ પ્રશ્નને માત્ર ઉપરચોટિયો પરામર્શ કરે છે. (હેમના અંધનું પુ. ૧, § ૪૧ (પૃ. ૧૫૨-૧૫૬); § ૭૨-૬૩ જુલો; હેમાં લગભગ આખામાં સંયોગનાં અંગોના અન્યોન્ય સંબંધની અને હેનાં રૂપાન્તરોની જ ચર્ચા છે.)

ઉત્તર્ગ ૧૪

સંયોગલોપ, પૂર્વસ્વર અવિદ્યત.

સંયોગના પ્રથમ વ્યંજનનો લોપ થાય છતાં પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થાય નહિ.

સંયોગલોપ-

પૂર્વસ્વર અવિદ્યત

આ ઉત્તર્ગમાં ગયા ઉત્તર્ગના અપવાદો ચર્ચાનિયમ છે

એમ કહિયે તો ચાલે, પણ એ અપવાદો ધણા છે;

અને માત્રાપારપૂરણના તાત્ત્વિક નિયમના દેખીતા

ઉદાહરણનું કારણ, કે હેનાં કારણો, લક્ષ્યોગ્ય છે. માટે હેને ભિન્ન ઉત્તર્ગ રૂપે મૂક્યું.

કેટલાક શબ્દોમાં માત્રાસંખ્યાનું સમાધાન થયા વિના સંયોગલોપ થાય છે, અર્થાત્ સંયોગનો પ્રથમ વર્ણ હુમ થાય છે પણ પૂર્વે રહેલા દૂસ્વસ્વર દૂસ્વ રહે છે; એ કેટલાક પ્રતિજન્યક બળોનું પરિણામ છે.

ઉદાહરણો:—

સં.	પ્રા. અપ. કે દેશ.	ગુજ.
પથાત	પચ્છદ (સિ. હે. ૮-૪-૪૨૦)	પછી ૧૫૦
ચિત્તં	ચિત્તુ	ચિત
ઉત્તંગ:	ઉચ્છંગુ	ઉછંગ
ઝલાસ:	ઝલાસ	ઝલાસ
વિજ્ઞસિ	વિજ્ઞસી	વિનંતી
પાપર્દિ-	૧૫૧ પારદ્વી (સિ. હે. ૮-૧-૨૩૫)	પારધી
વ્યાખ્યાનં	વચ્ચાણુ	વચ્ચાણ

(=સ્તુતિ; હામાં જરાક
અર્થાન્તર થાય છે તે લક્ષ્ય છે.)

૧૫૦. પાછુ, પાલો, પાછી એ વિશેષણની અણના કરિયે તો આ શબ્દ વિકલ્પમાં આવે. પણ પાછુનું વાસ્તવિક વિશેષણભૂત મૂળ પથાત્ક હોય; અને મછી પચ્છંડે ઈલાદિ ક્રમે આવે: એટલે એ શબ્દનો મુખ્ય નિયમમાં સમાવેશ થાય અને પછી, અવ્યય, અપવાદ બને.

૧૫૧. પારદ્=આલેટક, શિકાર, એ દેશ્ય શબ્દ છે (દેશીનામમાલા, ૬-૭૭). કેટલે અંશે પાપર્દિ ખરો અંસ્ફુલ્લ હશે, કે પારદનું દેશ્યપણું ખરું હશે, એ વિશે નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે. પાપર્દિ=શિકાર; પારધી=શિકારી. આ અર્થકેર અસાધારણ નથી. અથવા 'શિકારી' અર્થે પાપર્દિક શબ્દ લખાયે, એ કે એ દિલ્લ બને.

પરિષ્વેદક:	પરિસ્વેઅટ	
	પરિસેવટ	પરશેવો
કર્પૂરં	કપ્પૂર	કપૂર
આશ્ચર્ય	અચ્છરિજ્જુ	અચરજ
ગુર્જર	ગુજ્જર	ગુજર
ચક્રવાક:	ચક્રાઓ (સિ. હે. ૮-૧-૮)	ચક્રવો
એકસ્યકં	એકટ્ટું	એકહું
પ્રતિચ્છાયા	પટિચ્છામા (પટિચ્છાયડ)	{ પટછો પટછાયો
સૂત્રપાર:	સુત્તહાર	સુતાર
સુવર્ણકાર:	સુવર્ણઆર	
	સુળ્ળાર	સુનાર
ચમત્કૃતં	ચમકિંઝ	ચમકયું
નલ:	નલ્લુ (સિ. હે. ૮-૨-૧૧)	નલ્લ ૧૫૨
મટ:	મટ્ટુ	મટ
મૂઢક:	મૂઢુટ	મહો
નાસ્તિ	ળતિય	નપી
ચતુરલ	ચવરસ્તુ	ચારસ
મઠ:	મઠ્ઠુ	મઠ
મદ્રકં	મદ્રંટ ૧૫૩	મહું

૧૫૨ નલ ને તત્ત્વમ માનિયે તો ઉપરની ગણનામાથી એ બાતલ થાય પણ નલ, હાલો પરિચિત શબ્દ અને આ નલ્લુ એ હેવી સમવડ કરી આપેછે કે હેનો અર્થ સમાવેશ કરવાની મ્હારી શક્તિ થાયછે.

૧૫૩. દ્રનો છ થવાનો સાક્ષાત્ આધાર મ્હને સિ. હે. માં કે પ્રા. પ્ર. માં કે પ્રા. લ. માં મ્હડાએ મળતો નથી. સિ. હે. ૮-૨-૮૨માં જાદ્રં શબ્દમાં માનો બો થતો અર્થોછે અને બોહ, બહં અને બદ એ ઉદાહરણ આપ્યાંછે હેમાં પરાક્ષ સૂચન થાયછે. વળી કુમારપાલચરિત ૮-૭૬માં વૃત્તિમાં મહત્તળ અને મહત્તળમાના મહત્તી વર્ષો કરતાં હેમયન્દ્ર કહેછે. મલ્લતિ શીપ્રાદિત્વાદ મદ્રં તસ્ય માવો મદ્રત્વ મદ્રતા, હામાં શીપ્રાદીનાં વહિલાદય:। સિ. હે. ૮-૪-૪૨૨ને ઉદ્દેશ્ય છે; પણ હેમાં મદ્ર-મહ ઉદાહરણ આપ્યું નથી માટે હેણે શીપ્રાદિને આકૃતિગણ ગણીને મદ્રને સમાવેશ સાધ્યોછે એમ સમજવું પડેછે. આ વ્યવસ્થા ઉદ્દિષ્ટ લાગેછે કારણ કે દ્રનો છ બહુ યોગ્ય શબ્દોમાં થાયછે (જાદ્રં, મદ્ર, પદ્ર). ને મહ અને વલ્લીને દેશ્ય શબ્દો ગણિયે તો બધી સુસીબત રહે; દ્ર, પદ્ર એ મહ-વલ્લીને આધારે રચેલા સંસ્કૃતીકૃત શબ્દો ગણાય. પણ આ સમજાનો ૧૬૨ દ્રનો છ થવાનો નિયમ પ્રવર્તતો સ્વીકારવો પડે.

પરકીયકં	પારણ (સિ. હે. ૮-૧-૪૪)	પારણ
પત્રકં	પતરડે	પતુ
શક્તોતિ	રાજદ	સકે (છે)
૧૫૮ { અંગરક્ષક	અંગરક્ષક	અંગરણું
{ પાદરક્ષક	પદ્મારો પગરક્ષક	પાગરણું
પરીક્ષ	પરિક્ષ	પરણું પારણ(ણું)
	ગત્યા	નધ્ય (નિઃકલ્પે-નાધ્ય) ૧૫૫
દેશ્ય છિપ્રાલી		છિપ્રાલ
„ ફટારી		{ ફટારી
		{ ફટાર
„ કટણ્ણ		કટણી
„ કઠ્ઠરો		ફરો
„ ચપ્પીઓ		ચપ્પેયો
„ રત્નપત્થન ૧૫૬		ચલપાયલ
„ પત્યારી (દેશીનામમાળા, ૬-૬૯)		પથારી

૧૫૪. આ બે શબ્દો મૂળ સંસ્કૃતમાં હોય એ સંભવિત નથી, પણ વ્યુત્પત્તિ સંભવાવવા માટે હેને અર્ધ સમાસરૂપે મૂક્યા છે.

૧૫૫ “નાકની દોરી” (=અંગદની નાકની રંગણી) એ એક જ અર્થ હેમચન્દ્રે દેશીનામમાળા ૪-૧૭માં આપ્યો છે. ગત્યા નાસારજનુ । ગત્યા નાસારજનુ ॥ હાહાહાહાહા ગત્યારદિબોમ્બેજ (=નાસારજનુરહિતવૃથમેજ) એમ આપે છે. ગદારા અન્વેષણ પ્રમાણે, સ્ત્રીને નધ્ય જેવો અલંકાર સંસ્કૃત સાહિત્યને કે પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિને અપરિચિત છે મુસલમાનના આગમનની પૂર્વે કાંઈ પણ કોચમાં કે સાહિત્યમાં ગદને આ શબ્દ પ્રાપ્ત થતો નથી આ અલંકારને મુસલમાનોએ પોતાના ભરતખંડના આધિપત્યના ઉત્થાના સંકલ્પોમાં દાખલ કર્યો એ સ્પષ્ટ છે અભાવરૂપ અને કાંઈક અરો દ્વાર્ષરૂપ પ્રમાણેને આધારે રચાયેલો આ ગદારો મત છે આ વિષયપર કાંઈ પણ પ્રકાશ પડી સકે તો હું ખુશી મધરા.

“The Dress of Ardy Sura, and the toilette of the Hebrew Lady (અર્દી સુરનો પહેરવેશ, અને યાહુદી સ્ત્રીના પ્રસાધનવિધિ)” એ વિરો મિ. આર. પી. ઉમરીનર લખેલા લેખમાં, “દસ્તુર હોરામ સમારક અન્થ”નાં પૃષ્ઠ ૯૫ ઇલાદિમાં આપ્યું છે તે મુજબ, ડિ કિવન્સીના ‘Toilette of the Hebrew Lady’ વિરોના નિબંધમાં યાહુદી સ્ત્રીના અલંકારોમાં, લેમ જ સીડિયાના પુરોના અલંકાર તરીકે, નધ્ય વર્ણવેલી ગદે જોઈ છે.

૧૫૬ ડૉ. ભાંડારકર ચલપાયલની વ્યુત્પત્તિ વ્યત્યયદ્વારા ચલપાલકા મ, મા ચલપ-? પત્ય-? સે ચલપસ્ત પવસ્ત હેમાથી સાધે છે. (હેમનાં વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૧૯૦, ઉશ્વેતી બે પંક્તિ) ગદારો આધારભૂત શબ્દ દેશીનામમાળા ૧-૧૨૨ માંથી લીધો છે.

આ ઉત્સર્ગના વિકલ્પનાં કેટલાક ઉદાહરણો છે, જેમાં કાં તો પૂર્વસ્વરનું
વિકલ્પ પ્રકારે દીર્ઘ વિકલ્પે થાય છે અથવા તો સયોગ વિકલ્પે
અવિકૃત રહે છે. જેમકે:-

ઘરણ્ય	{ ઝરણુ રણુ }	રણ, રાન
કર્પટક	કમ્પડકં	કપટું (=પરિધાન- વસ્ત્ર) કાપટ (વસ્ત્રપટ) ૧૫૭કાપટું (=કાચલી)
૧૫૮ { પ્રસ્તરક:	પરથરક	પયરો
{ પ્રસ્તર:	પત્યર	પચ્ચર
૧૫૮ { પક્ષક	પક્ષરક	પક્ષુ ૧૫૯
{ પક્ષ:	પક્ષુ	પાલ
૧૫૮ { ગર્દભક.	ગદ્દહક	ગવેડો
{ ગર્દભક	ગદ્દહક	મદ્દો
કર્પર	રમ્પર	{ રમ્પર રોપરી ૧૬૦
	દેશ સજ્જ	{ સજ્જ સજ્જ

આ ઉત્સર્ગના અન્તર્ગત નિયમનો આધાર સ્વરભારની અસર ઉપર
અને ઉત્તરશ્રુતિની ગુણના કે લઘુતા ઉપર રહેલો છે.

આ વિધયમાં
સ્વરભારની અસર
પાછળ રહેલો સ્વર દીર્ઘ અથવા સ્વરિત હોય તો
હ્રસ્વસ્વર અવિકૃત રહે છે, જેમકે સજ્જ, મવેડો, વિનંતી,

છિનાલ, સુતાર, સુનાર, કટારી ઇત્યાદિ. અદિયા આ સજ્જોની બીજી શ્રુતિ
દીર્ઘ અને સ્વરિત છે, એથી સયોગલોપ થવા છતાં પૂર્વસ્વર હ્રસ્વ રહે છે.

એ જ મુળબ, પરગોવો, પદછાયો, હેમા, મૂળમાં દ્વિતીય શ્રુતિ (રિ, ઢિ)
ઉપર રહેલો સ્વરભાર ખસીને તૃતીય શ્રુતિ (જા, છા) ઉપર પડે છે; અને

૧૫૭. "અનલસનુ વાપડુ તે રણ ઠીકાઠીક"

(નાગરસીઓમાં પ્રચરિત કાસવગીત)

૧૫૮ આ સજ્જોએનો જુદો જ વર્ગ બને છે, કારણ કે વિકારનો સબન્ધ કે
ત્યયના વિધાન કે અવિધાન સાથે રહેલો છે

૧૫૯. પોતાનાં પચાસ નવ જુવે હાલ ચામડા મૂરલ ધુવ (અખે).

૧૬૦. અદિ પૂર્વસ્વર મનો, સમગીય દીર્ઘસ્વર આ થવાને બદલે, ઓ થયા છે.

અકટુંમાં (અકટુંમાં) ક ઉપરથી (અકટુંમાં) એ ઉપર જાય છે. એટલી સંયોગનો પૂર્વસ્વર દ્રસ્ય રહે છે.

ત્યજ્યાયત્—ક અસ્વરિત રહે છે, અને કન્યા નો વ સ્વરિત બને છે; એથી તે દ્રસ્ય છે અને વ લંબાઈને વા થાય છે, અને સ્વરભાર પૂરેપૂરો વા ઉપર પડવાથી (ત્યજ્ઞ ના અને પત્યાજ્ઞ ના) બેઉ ॥ માં સંયોગલોપ થવા છતાં, બંને ધ મનિા જ અસ્વરિત અને પરિણામે અદીર્ઘાકૃત રહે છે.

ઉત્તરગ ૧૫

વિષ્લેષ

વિષ્લેષ અનાઘ કે આઘ સંયોગ વિષ્લેષ (પૃથગભાવ) પામે છે. સૂચના —

(અ) આ વિષ્લેષ સાધારણ્યુતઃ સંસ્કૃતમાંથી બારોબાર આવતા શબ્દોમાં થાય છે, પરંતુ પ્રાકૃતદ્વારા આવતા શબ્દોમાં પણ થાય છે.

(આ) વિષ્લેષના નિયમનું મૂળ પ્રાકૃતોમાંના વિપ્રકર્ષના વિરલ પ્રકારોમાં છે: જેમ કે શૌરસેનીમાં પૂર્વનું પુલ્લ થાય છે (સિ. કે. ૮-૪-૨૭૦), મહારાષ્ટ્રીમાં કા-ર્યનું રિલ બને છે (સિ. હે. ૮-૨-૧૦૫), લઘુક્રાંત સંયોગો વૃદ્ધીને દ લ થાય છે, કિલ્લો ઇત્યાદિ (સિ. હે. ૮-૨-૧૦૬). પરંતુ મિશ્રિત પ્રાકૃતપ્રકાશમાં વિપ્રકર્ષ વિશેનાં સૂત્રો પણ જુદાં.

શુભરાતીમાં એટલી વિશિષ્ટતા ॥ કે વિષ્લેષથી અજગા પડેલા બ્યંજનો વચ્ચે સદા જ આવે છે.

[વિષ્લેષ વિશે, વિપ્રકર્ષ વિશે અને આ નિયમના અન્તિમ મૂળ સ્વરમક્ષિ વિશે વિશેષ ચર્ચા માટે ઉપર પૃ. ૧૧૬-૧૧૭ પૃ. ૧૧૭ મેં ક્રુદનોટ ૫, અને બ્યાખ્યાન ૪ થાના ખંડ ૧ ને છેડે સ્વરમક્ષિની ચર્ચા જુદાં]

ઉદાહરણો:—

સૂર્ય	સૂરજ
માર્યા	મારજા
માર્ગ:	મારગ
વાર્તા	વારતા
સર્પ:	સરપ
સર્વ:	સરવ
ગર્મ	ગરમ

કર્મ	કરમ
ગર્વઃ	ગરવ
હર્ષઃ	હરસ
ધર્મઃ	ધરમ
વર્ણઃ	વરણ (=ગાતિ)
ચૈત્રઃ	ચૈતર
પ્રતાપઃ	પરતાપ
પ્રમુઃ	પરમુ
શ્લેષ્મા	શલેશ્વમે
લગ્ન	લગન } “કાળીનાં લગન વધન } ને કોલસે વધન” (કહેવત.)
વિગ્નઃ	

(લગ્ન (સં.) નો અર્થ “વિવાહ” (લગન ગુજ.) નથી થતો. આ અર્થ લક્ષણા થી આંબે; જણાયછે, કારણ કે વિવાહ સાધારણ રીતે શુભ લક્ષ્મમાં અર્થાત્ ગ્રહયોગમાં કરવામાં આવેછે.)

(ટિપ્પણી:—(૧) માર્ગ થી કર્મ સુધીનાં ઉદાહરણોમાં વિકલ્પ પથ છે, માગ કલ્યાણિ, જે ઉત્તર ૧૩ માં કહ્યુંછે, ત્યાં ભેદ લેવું.

(૨) પ્રાહ્લક, પ્રતાપ, અને પ્રમુ એ આઘ સંયોગના વિશ્લેષનાં ઉદાહરણો છે; જ્યારે શ્લેષ્મા માં આઘ અને અનોઘ બંને સંયોગો વિશ્લેષ પામેછે.)

પ્રાકૃતદ્વારા આવતા શબ્દો

સં.	પ્રા. કે અપ. કે દેશ	ગુજ.
વિક્રયઃ	૧૧૧ વિક્રઝ	વકરો
સંગ્રહકઃ	સંગ્રહઝ	સંગરો
આશ્રયઃ	આશ્રઝ	આશરો
નિષ્તેણિઃ	૧૧૨ નિષ્તેણી	નીસરણી
પ્રહ્ણ	પ્રહ્ણુ	ઘરણ

૧૧૧. સંયોગના બીજા (અધોવર્તી) વર્ણુ તરીકે રહેલો ૨ અપભ્રંશમાં જળવાઈ રહેછે. એથી વિક્રઝ અને સપરના નોંધમાંનાં અન્યરૂપો પ્રાપ્ત થાયછે.

૧૧૨. પ્રા. માં. નિષ્તેણી છે અને દેશમાં નીસરણી છે. પણ ગુજરાતીમાં ૨ રહેછે; માટે હું અપ. રૂપ નિષ્તેણી લઈછું.

પ્રાહ્લક:	(પ્રાહ્લકુ)	ધરાક
અપ્રાપ્તકં કે અપ્રહ્લકં	અપ્રહ્લકં,	અપરહં
પ્રાણુણક:	પ્રાણુણક	પ્હરુણો
માદ્રપદ.	માદ્રવત	માદરવો
કોદ્રવા: (બહુવાન)	કોદ્રવા (ષ્-સે।પ, પછી)	કોદરા
પત્રકં	પત્રવં	પતરું ૧૧૩
ચિત્રયતિ	ચિત્રેદ-ચિત્તર	ચીતરે (છે)
મૂત્રયતિ	મૂત્રેદ-મૂત્તર	મૂતરે (છે)
રાત્રી	રાત્રિર્હિ-રાત્રદ	રાતરે ૧૧૪
પ્રમાણેન	પ્રમાણે ૧૧૫	પરમાણે (=મુજબ)
પ્રમાણક	પ્રમાણક	પરમાણું(=માપ)
મુપર્વક:	મુપર્વક	સપરમો
પ્રપા	પ્રગા	સપરમો દહાલો(=તહેવાર)
કોટિ:	કોટી-કોટી ૧૧૬	પરવ
દ્રુદક:	દ્રહટ ૧૧૭	કરોહ
एकादश	एगारह	ધરો
	अग्यारह	
	(ए અને आનો વિલક્ષણ પશુ અપૂર્ણ વ્યત્પ, જેમાં आનો અતિશ્વનિરૂપ જ આદિ તરફ જાયછે, છતાં જા भूण स्थाने જ રહેછે).	
	अगवार	अगियार ૧૧૮

૧૧૩ પતરું=માત્રુ પત્રુ, પાતરું=આડતું પાન (પાતરું મુશ્કી સખ્ધ છે.)

૧૧૪ રાતરે અવ્યય તરીકે પ્રચાર પામેલ છે (‘ રાને ’ એ અર્થમાં), સંજોરે
(=સાંજે)ની માફક; સંજોરે માનો ર રાતરે ના યોગ સામ્યથી આવ્યો દોષ.

૧૧૫ અઠારાન્ત સખ્ધોની તૃતીયામાં અપ્રશ્નમાં એ આવેછે (સિ. હે. ૮-૪-૩૩૩)

૧૧૬. અપભ્રંશના ત્રિવાજ પ્રમાણે ર પ્રક્ષિપ્ત થાયછે (સિ. હે. ૮-૪-૩૧૯) આ
વિરોધે ઉર્સાં આગળ હપર આવશે.

૧૧૭ સિ. હ. ૮-૨-૮૦ જુલો એથી પ્રાકૃતમાં ર રહેવાનું, અને દ્રુદમાંથી વ્યત્પ-
દ્વારા રૂપાન્તર થવાનું, કારણ સમજારો. દ્રહ પેતે જ સસૂતછે એમ હેમચન્દ્ર, દેખીતી
સાધે, રહેછે — દ્રહદાવ્યમપિ કથિર સરજન મન્યતે ॥

૧૧૮. ગિર્માં બનો ર થયેછે તે વ્યાખ્યાન ૪ ખડ ૧ માંના ઉત્તર ૬-(ક) પ્રમાણે
છે, ઉપર પૂ. ૧૩૨-૩ જુલો, અથવા ત્હાં સૂચવ્યુંછે તેમ આ જનિયાવ જેવો સ્વરમત્તિનો
પ્રચાર હોય.

કેટલાક પ્રકારોમાં વિષ્ણેય યથા પછી સંયોગનો પ્રથમ વ્યંજન બેવડાય છે

કેટલાક પ્રકારોમાં વિ-
ષ્ણેય પછી પ્રથમ વ્યં-
જન બેવડાય છે

(અવાન્તરક્રમમાં, અથવા અન્તિમરૂપમાં પણ ક્વચિત્ બેવડે રહે છે), જે પૂર્વક્રમમાંના સળ સંયોગના પ્રલા-
ધાતનું પરિણામ છે, (જે કે એથી કેટલાક પ્રકારોમાં
શ્રુતિયોની એકંદર માત્રાસંખ્યા વધી જાય છે); જેમ કે.-

છત્રકં	છત્તર	છાપરું
છત્રં	છત્તરુ	છત્તર
	છત્તુમાંથી છત(=ceiling) આવે.	
પત્રક	પત્તર	{ પત્તરુ પાત્તરુ

૧ ઝસ્તિ	(પત્તરમાંથી પત્તું થાય) *અસ્સતિ—*અસ્સદ્ અચ્છદ્—અછદ્—છદ્	છે
ચિત્રયતિ	ચિત્રેદ્—ચિત્તરદ્	ચીતરે (છે)
મૂત્રયતિ	મૂત્રેદ્—મૂત્તરદ્	મૂતરે (છે)
નિદ્રા	નિદ્રા	નીંદર

આ ઉદાહરણો પૈકી અસ્તિ તથા માત્રાવાળો છે તે અસ્સદ્ ચાર માત્રા-
વાળો બને છે, તેમજ ચારમાત્રાનો શબ્દ નિદ્રા પાંચ માત્રાવાળો નિદ્રા બને છે.
છત્તર અને પત્તું અન્તિમરૂપ પર્યન્ત રહેતા બેવડા વ્યંજનના ઉદાહરણો છે.

ઉત્તર ૧૬

અનાથ સંયોગ અલુપ્ત અને અવિશ્લિષ્ટ રહે છે.

કેટલાક પ્રકારોમાં અનાથ સંયોગનો લોપ કે વિષ્ણેય યત્રો નથી
કેટલાક શબ્દોમાં, સ્વરભારની અસરથી,
સંયોગ ગુજરાતીરૂપ પર્યન્ત અલુપ્ત અને અવિ-
શ્લિષ્ટ રહે છે.

ઉદાહરણો

સં.	પ્રા. અપ. કે. દેશ્ય	ગુજ.
સપ્તદશ	સત્તરદ્	સત્તર
વઠ્ઠઠઠ	સઠ્ઠ	છઠ્ઠો
અપર્યયકં	અવચર	ચન્નું

પૃથક:	ચુલ્લ	૧૯૯ મુદ્દો
પ્રસ્તર:	પત્થર	૫૫૪
છત્ર	છત્તર	છત્તર
પત્રકં	પત્તક	૧૭૦ પત્રું
સપ્તક	સત્તક	૧૭૧ સત્તો
અટક.	અટક	૧૭૧ અટ્ટો
ચતુષ્ક:	ચત્તક	૧૭૧ ચાત્તકો

ફેટલાક શબ્દોમાં બેવડા બ્યંજનનું આ અવિદ્યુત અવસ્થાન વૈકલ્પિક છે; વિદ્યુતપ્રવાણ પ્રકારે સંયોગસોપવાળા નિકલપમાં સંધારણુતઃ પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થાયછે; જેમકે:—

કક્ષા	કલ્લ	૧૭૩ કલ્લો કે કાલ્લડી
પ્રસ્તર:	પત્થર	૧૭૩ પત્થર કે પથરો
પત્રક.	પત્તક	{ પત્રો કે પાત્રો (=અત્ર; અંધા)
કર્પર:	સપ્પર	૧૭૩ સપ્પર અને સોપરી
સ્પષ્ટક	૧૭૪ સ્પષ્ટક	{ સ્પષ્ટ અને સ્પષ્ટુ ૧૭૫
(દિશ્ય)	જુદં	૧૭૫ જુ, જુદં
"	વહિષ્ઠો	જુદો, જુદો ૧૭૫
"	સજક	સજક, સજક

૧૯૯. મુદ્દો હિન્દીમાંથી ગુજરાતીમાં આવેલ છે.

૧૭૦. પત્ર=પાંદડ; પત્રી, અંછપાનું પાનું.

૧૭૧. સત્તો, અટ્ટો, ચોક્કો એટલે પાનાંની સમવર્તનાં સાત, આઠ અને ચાર હાથનાં પત્રાં, મૂળ સંસ્કૃત શબ્દોને આકારમૂળ તરીકે જ મૂક્યા છે. સંસ્કૃતમાં હેનો અર્થ એ નથી.

૧૭૨. કાલ્લડી અને પથરો કમલસ લગાડવાથી થયાં છે

૧૭૩. સોપરીમાં અને જો થયો છે એ અસાધારણ છે; જ્યોતમાં વિદ્યુતપદ્યે અવિદ્યુત દ્રુસ્વ સ્વર રહ્યો છે.

સપ્પર=શિવ કે કાલીનું બિજાપાત્ર બનેલી એપરી.

સોપરી=પ્રાણિનું શિર કપાલ.

૧૭૪. સ્પષ્ટનો હરિદ્રાદિગણ (મિ. જે. ૮-૨-૨૫૪)માં રના લને મટિ નિર્દેશ નથી; પણ એ ગણને અન્તે રત્નાદિ છે એટલે સમાન મકારોનો હેમા સમાવેશ થાય એમ માનીને મહે એ ગણને સાદરથે સ્વર લીધું છે

૧૭૫. સ્પષ્ટુ, જુદુ, વ્હેલો—અર્થ બેવડો બ્યંજન પ્રત્યક્ષરો છે, છત્તો, ચેત્તો, છોદુ હેમાંના સંયોગો પણ હેવા જ ગણાય.

સૂચના:-ઉપરના શબ્દગણમાં ગુજરાતી શબ્દોમાંના બેવડા મહાપ્રાણ વ્યંજનોના પુલાસી આપવો પડશે. વાઝ્યાપાર-દષ્ટિએ આ સંયોગોના પ્રથમ-વ્યંજન (પ્રાકૃત શબ્દોની માફક) સમાનવર્ગીય અલ્પપ્રાણ જોઈએ; પણ થોડાં વર્ગો પૂર્વે કેગવણી ખાતાએ ખરો વાઝ્યાપારસિદ્ધ સંયોગ (ઠ, ઘરા ઈલાદિ) પસંદ કરવાનું ઠરાવ્યું ત્યાં સુધી એ ખાતાની અંદર તેમ જ બહાર બંને વ્યંજનો મહાપ્રાણ મૂકવાનો પ્રચાર હતો. હું જૂની પદ્ધતિને વાગી રહ્યો છું તેનાં ત્રણ કારણો છે: (૧) ખરું વાઝ્યાપારસિદ્ધ રૂપ સ્વીકારવું એ નિષ્કારણ પાડિત ગણાય; (૨) દ્વિત્વ પામેલા મહાપ્રાણનો ઉચ્ચાર આપોઆપ જ અલ્પપ્રાણ અને મહાપ્રાણના સંયોગ જેવો થતો-જેવડા મહાપ્રાણથી દર્શાવીએ તોપણ; અને (૩) આ પરિસ્થિતિમાં ચાલુ પદ્ધતિમાં ખસેલ ન કરવી જોઈએ.

ઉત્તર ૧૭

અનાથ સખલસંયોગ
નિર્બળ બનેઠો.

કેટલાક શબ્દોમાં અનાથ સખલસંયોગ નિર્બળ બનેઠો, અને એથી કેટલાક પ્રકારોમાં પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થાયછે.

સં.	ગુજ.
(૧) કલ્ય	કાલ્ય
(૨) નિત્ય	નિત્ય
(૩) વૈષ	વૈષ, પછી વૈદ
(૪) ઇમત્યા	ઇમત્યા
(૫) ધન્ય	ધન્ય માગ્ય
(૬) માગ્ય	માગ્ય
(૭) રાગ્ય	રાગ્ય-રાજ
(૮) મધ્ય	મધ્ય
(૯) અગ્ર	(અગ્ર પછી) અગદ
(૧૦) સાગ્ર	સાગ્ર
(૧૧) કલ્યા	કલ્યા-દાઘ
(૧૨) પત્તુપ	પત્તુપ
(૧૩) ત્રપ્તવારી	ત્રપ્તવારી

૨૫૫૧૨૨ અને વિશેષ વિચાર:-

(૧) કલ્ય (સં.) માં જ અસિધિલ છે તે કાલ્ય (ગુજ.) માં સિધિલ (અનુપ્રદાન) થાયછે. મુગ્ધાવશેષ મૌલિક (વિ. સં. ૧૪૫૦) પૃ. ૧૬, એવળ

સૂચના:-૪મા શબ્દોર્મા દ્વિતીયવર્ણ સ્વાભા સંયોગ છે એ ધ્યાનમાં આપ્યું હશે,-અપવાદમાં માત્ર ફલદ્રૂપ અને વ્રજાચારી છે, જેમાં રૂ અને હ દ્વિતીય અને પ્રથમ વર્ણ છે. ચુરુપ્રયત્ન ય (ઙ. હૈર્નલ જેને અર્ધ-અંબન કહે તે) શિધિલ થઇને લઘુપ્રયત્ન ય (ઙ. હૈર્નલ જેને અર્ધસ્વર કહે તેવો) થવાથી સંયોગ નિર્બળ બનેછે. ૧૭૬

રૂ અને રૂ વિશે પણ; હેમચન્દ્ર પોતાના છન્દોનુશાસન અધ્યાય ૧ સૂત્ર ૬માં રૂ અને રૂવાળા સંયોગને પૂર્વસ્વરને દીર્ઘત્વ અર્પવાના ધર્મમાંથી બાદ કરેછે; જેનો અર્થ એ કે એ સંયોગો હેણે નિર્બળ માન્યાછે; હેના જ શબ્દોર્મા કહું તો એજ્વલીવ્રપ્રયત્નત્વં સંયોગસ્ય ગુરુતામાને હેતુઃ ॥ આ છૂટ હેણે માત્ર પ્રાકૃત છન્દને નહિ પરંતુ સંસ્કૃત છન્દને પણ આપીછે. હેણે આપેલાં ઉદાહરણો જ સ્થિતિ પ્રગટ કરશે:-

(અ) સ્મૃટં ત્વયેત્યપહિયઃ સ્વલ કીર્તયન્તિ ॥

(બા) યનં પ્રદાનેન યુતેન કર્ણી ॥

(ક) એતદિવો નિહનુતદીપ્તિ મુદે ન કસ્ય ॥

(ડ) તવ દ્વિયાપદ્મિયો મમ હીરમ્બ

છશિપ્રહેડપિ દુતં ન ધૃતા તતઃ ।

વહ્નિગ્રામરમેચકતામલ

મમ પ્રિયે ક્વ સમેવ્યતિ તત્પુનઃ ॥

(અ)માં લીધેલી છૂટ અક્ષર્ય ન ગણિયે તો નભે; તેમ જ (બા)માં, હેમાં સંયોગનું સ્વતન્ત્ર શબ્દના આદિમાં સ્થાન છે તે હેને વિશેષ ક્ષમ્ય બનાવેછે. પણ (ક)માંનો નિર્બળ સંયોગવાળો ગણાતો નિહુત ભાગ્યે જ બંધ બેશે, અને એથી પણ ખૂરં એ કે (ડ)માં એમાં નહિ પણ સાત હાવી છૂટનાં ઉદાહરણો, ચઢતા જતરતા દોષમાંથીયેવાળાં, ખડકમાં છે. ખરેખર, જે આ ઉદાહરણો બ્યાપક પ્રચારનાં સૂચક હોય, બ્યક્તિકૃત સ્વાતન્ત્ર્યનાં જ સૂચક ન હોય, તો હેની પ્રવૃત્તિ સંસ્કૃત સાહિત્યના ઠાઈ હેવા અવનતિ-યુગમાં યદ્ય હશે કે જેમાં સિષ્ટ નિયમબન્ધન અત્યન્ત સિધિલ પડ્યું હશે. સંયોગના નિર્બળત્વના ક્રમદર્શક ઇતિહાસ ઉપર બહુસૂચક પ્રકાશ પાડેછે એટલા માટે આ પરિસ્થિતિ મહે અદિ નોંધીછે.

૨ માં આ શબ્દ કાલિરૂપે દર્શન દેછે:-બાલુ ભય કાલિ કલ્પે ગિયકાલિ. કાલ્ય માનો ય કાલિના દ્વામાંથી ઉદ્ભવ્યો હોય એ સંકેત છે.

(૨) લઘુચારણ ય વાળો નિત્ય ગુજરાતીમાં બહુપ્રચલિત છે; જેમ કે નિત્ય મકિરસે દશક મારજો (નરસિંહરાવ લોખાનામકૃત ગુરુમમાળા, પૃ. ૫૩, કડી ૩).

(૮) સરવસુપિ દરિ રગિ રાવિ
ચંદાવનિ ગોપીમધ્ય નાવિ

(પદ્મનાભ; નકલ વિ. સં. ૧૭૧૫; ગુજ. શાલાપત્ર પુ. ૧૨, મે માસનો અંક જુલો; તા. ૧૩ મી ઑગસ્ટ ૧૯૧૪ ના ગુજરાતીમાં આવેલો રા. છગનલાલ વિ. રાવળનો લેખ હેમાં ફરી આવેલો છે.)

મધ્ય રૂપ પ્રા. પા. રા. મધિનો ઉત્તર રૂપાન્તર ક્રમ હોય; જે કે સાધારણ રીતે મધ્યનું મજ્જ પ્રા.માં થાય.

(૯) અસહ (સં.)નો અર્થ કર્તૃનિષ્ઠ છે (સહી ન સકતો), અસ્ય જેનો કર્મનિષ્ઠ નથી; અસહ (ગુજ.)નો અર્થ કર્મનિષ્ઠ છે અને જેની વ્યુત્પત્તિ ઉપર મુજબ છે. અલમ (ગુજ.), અક્ય (ગુજ.) એ અલમ્ય (સં.), અકમ્ય (સં.) માંથી આવે; (પ્રા. અલમ્મ, અકર્ય.)

(૧૦) જે રામાયણને પ્રમાણુ માનિયે તો સાદ્ય ખાસ્સો સં. શબ્દ ગણાય, સહનું ભાવવાચક નામ. (વાદ્માત્રેણાપિ રાગસ્ય કરિણ્યે સાદ્યમુત્તમમ્ ॥ કિલ્કિન્ધાકાણ્ડ ૫૮, ૧૨; મુંદરકાંડ ૧-૧૩૩, ૧૪૭ ૫ણુ જુલો). આપ્ટેએ સાદ્ય શબ્દ નથી આપ્યો.

જે સાદ્ય ના મૂળ શબ્દ તરીકે સાદામ્ય (સં.) લખ્યે તો, સં. શબ્દનો ય અસખત ગુરુપ્રચલન છે, જે ગુજરાતીમાં લઘુપ્રચલન બનેછે.

(૧૧) કલ્યાણદાસ. સંયોગ નિર્બળ બનેછે તે આ પ્રકારનાં (કલ્યાણરાય વગેરે) વિશેષ નામોમાંજ. કલ્યાણ પોતે સખળસંયોગ બળવી રાખેછે.

(૧૨) ફલદૂપ-સં. માં દ સખળસંયોગ છે. ગુજરાતી પ્રચારમાં, ઉચ્ચારણુવેગની મદદ વડે, એ નિર્બળ બનેછે અને લ એક માત્રાનો ઉચ્ચારાયછે.

(૧૩) દરશાનના તદ્દવ પ્રચારમાં હા નિર્બળ બનેછે. જેમકે ચંદાવનિ ગોપીમધ્ય નાવિ । સાવો સોદિ મજ્જાચારી ॥ (પદ્મનાભ, ઉપર જ (૮) નીચેનું ટાંચણુ); ઉપર, વર્તમા ૧ (ક), બ્યાખ્યાન ૪ થાના પ્રસ્તુત ખંડમાં, પ. ૨૬૭ જુલો, જન્માં લીમકૃત દરિલીલામાં પ્રજ્ઞાદનો રૂદ નિર્બળ બતાવ્યોછે.

સૂચના:-અધા શબ્દોમાં દ્વિતીયવર્ણ સ્વાળો સંયોગ છે એ ધ્યાનમાં આપ્યું હશે, -અપવાદમાં માત્ર ફલદ્રૂપ અને વ્રજાચારી છે, જેમાં રૂ અને હ દ્વિતીય અને પ્રથમ વર્ણ છે. ગુરુપ્રયાત્ન ય (ડૉ. હાર્નેલ જેને અર્ધ-વ્યંજન કહે તે) શિષિલ યધન લઘુપ્રયાત્ન ય (ડૉ. હાર્નેલ જેને અર્ધસ્વર કહે હવેના) યવાથી સંયોગ નિર્બળ બનેછે. ૧૭૯

રૂ અને હ વિશે પણ; હેમચન્દ્ર પોતાના છન્દોનુદાસન અધ્યાય ૧ સૂત્ર ૬માં રૂ અને હવાળા સંયોગને પૂર્વસ્વરને દીર્ઘત્વ અર્થવાના ધર્મમાંથી બાદ કરેછે; જેનો અર્થ એ કે એ સંયોગો હેણે નિર્બળ માન્યાછે; હેના જ શબ્દોમાં કહું તે! એવતીપ્રયત્નત્વ ઇયોગસ્ય ગુરુત્વામાર્ગે હેતુઃ ॥ આ છૂટ હેણે માત્ર પ્રાકૃત છન્દને નહિ પરંતુ સંસ્કૃત છન્દને પણ આપીછે. હેણે આપેલા ઉદાહરણો જ સ્થિતિ પ્રગટ કરશે:-

(અ) સ્પૃષ્ટ ત્વચેત્યપહિયઃ સહુ કીર્તયન્તિ ॥

(બા) ઘન પ્રદાનેન ધ્રુવેન કર્ણો ॥

(દ) ઇતદિવો નિહનુતદીતિ મુદે ન કસ્ય ॥

(ઉ) ત્વ દ્વિયાપહિયો મમ હીરમૂચ્

છશિપ્રહેડપિ દ્રુતં ન ધૃતા તત ॥

વહલધ્રામરમેષકતામથ

મમ પ્રિયે વવ સમેવ્યતિ તત્પુનઃ ॥

(જ)માં લીધેલી છૂટ અક્ષર્ય ન ગણિયે તો નબે; તેમ જ (ઝા)માં, હેમાં સંયોગનું સ્વતન્ત્ર શબ્દના આદિમાં સ્થાન છે તે હેને વિશેષ ક્ષમ્ય બનાવેછે. પણ (ઙ)માંનો નિર્બળ સંયોગવાળો ગણાતો નિહુત ભાગે જ બંધ બેશે, અને એથી પણ ખૂબ એ કે (ઙ)માં ઓછા નહિ પણ સાત દાવી છૂટના ઉદાહરણો, ચટતા ઊતરતા દોષર્મભીર્યવાળાં, ખડકયાં છે. ખરેખર, જે આ ઉદાહરણો બ્યાપક પ્રચારનાં સૂચક હોય, વ્યક્તિકૃત સ્વાતન્ત્ર્યનાં જ સૂચક ન હોય, તો હેની પ્રવૃત્તિ સંસ્કૃત સાહિત્યના કાર્ષ હેવા અવનતિ-યુગમાં યદ્ય હશે કે જેમાં શિષ્ટ નિયમબન્ધન અત્યન્ત શિષિલ પડ્યું હશે. સંયોગના નિર્બળત્વના ક્રમદર્શક ઇતિહાસ ઉપર બહુસૂચક પ્રકાશ પાડેછે એટલા માટે આ પરિસ્થિતિ મ્હં અહિં નોંધીછે.

ઉત્તમર્ગ ૧૮

નિર્વલસંયોગનું સઘટન થનયુ

આ ઉત્તમર્ગ આગળના ઉત્તમર્ગનો વિપર્યય છે; હેનું સરળ નિવેદન આ

પ્રમાણે થાય:—

કેટલાક પ્રકારોમાં
નિર્વલસંયોગ સખલ
થાય છે

કેટલાક શબ્દોમાં (સંયોગનો ઉત્તર અંગભૂત)
ય લઘુપ્રયાન હોવા છતાં પ્રમાદથી ગુરુપ્રયાન
મનાતાં નિર્વલસંયોગ સખલ બને છે.

ઉદાહરણો:—

સં.	ગુજ.
અગતિ	અગત્ય
પ્રતિ	પ્રત્યે
હાકિની	હાક્યન
અત્યારે—પ્રા. અત્યાર	અત્યારે

અત્યાર

ટિપ્પણ:—(અ) નિર્માલ્ય અને આમન્યા એ બીજા એ શબ્દોમાં થનો સંયોગ સખલ છે. પ્રથમ શબ્દ સં. નિર્મલે ફ્રા માલ સાથે જોડીને અને સંસ્કૃતનો ખોટો ધ્વનિ અર્પવા માટે છેડે ય લગાડીને બનાવેલો વર્ણસંકર છે. ખરું, નિર્માલ્ય સં. શબ્દ છે, પણ હેનો અર્થ ગુજરાતીમાં થાય છે તે ‘નમાલો’ નથી થનો.

સંસ્કૃત શબ્દ નિર્માલ્યના અર્થો:

- (૧) (વિશેષણ) ઠલેકરહિત, શુદ્ધ.
- (૨) (નામ) નિર્મળતા.
- (૩) પુખ્ત જેવા દેવને અપેક્ષા ઉપહારનો અવશેષ.
- (૪) વાપરીને નાંખી દીધેલાં પુખ્ત; કરમાયેલાં પુલ.
- (૫) અવશેષ—કોષપણ.

અર્થ (૪) લક્ષણથી નમાલું અર્થ ઉપજાવે પણ હું હેમાં કિલ્લતા આવતી માનું છું.

બીજા શબ્દ આમન્યાનો ગુજ. માં ‘માન’, ‘આચાપાલન’ હોવો અર્થ થાય છે, પણ હેનું મૂળ કોઈ સંસ્કૃત પરિચિત શબ્દમાં મળતું નથી; આજ્ઞા સાથે માનને લગતા કોઈ શબ્દનો તરંગી અને ખોટો ધ્વનિ એ ઉપજાવેલો હશે. આ તર્કમાન છે.

(બા) પ્રલજ્ઞા પાલી આપણી (દરિલીજ, કલા ૮, સ્થા. ૫૯) હેમાં પ્રલજ્ઞાનો
ય તિના રૂમાંથી ઉદ્ભવ્યો હોઈને મૂળ લઘુપ્રયત્ન છે છતાં ગુરુપ્રયત્ન ગણાયોછે;
હેનું કારણ કાંઈક અંશે મિથ્યા સંસ્કૃતત્વશુદ્ધિ અને કાંઈક અંશે એ શબ્દમાં
ત્યનું વિલક્ષણ સ્થાન, એક બાબુ પ્ર અને અન્યબાબુ જ્ઞા એ બેની વચ્ચે;
જેથી ત્યનો અ પ્રયત્નયુક્ત ઉચ્ચારાયછે, અને એ પ્રયત્ન અછૂટકે ચ્ના
ઉચ્ચારમાં પ્રતિલક્ષન પામેછે.

(૩) નીચેનાં ઉદાહરણો જોવા જેવા છે:—

(૧) નવધા સરી વળ પ્રેમમક્તિણુ વઠ છે અત્ય
તે વિના રસિક વૃદ્ધામણિ હરિ વશ ન થાયે સત્ય.

(દયારામ, રસિકવલ્લભ ૫૮, ૫).

સત્ય સાથે યમક સાધતા અત્ય માં સમજસંયોગ છે, જો કે
સાધારણુતઃ નિર્ભજસંયોગ જોઈયે.

(૨) જે બજા મધ્ય ઉપાધ્ય વોહલી તે જાણે અદ્વૈત્ય,
જ્યમ મુકુરમાં(હિં) બનત દીસે રૂપની સંસૃત્ય.

(અલેખીતા, કડવું ૨૨, કડી છેલ્લીની પેલમાંની).

અહિંમાં સંસૃતિમાંથી આવેલ સંસૃત્યનો જ સાધારણુતઃ નિર્ભજસંયોગ
ાય; પણ કૃત્ય સાથે યમક અને જન્દરચના ઉપરથી જણાયછે કે એ
સમજ માનીને મૂક્યોછે.

(મતિમાંથી આવેલ) મત્ય અને હેવા શબ્દોનો આપણા જૂના કવિયોએ
હોવો જ ઉપયોગ કર્યોછે, જન્દની અપેક્ષા અનુસાર સમજ કે નિર્ભજ માન્યાછે.

ઉત્સર્ગ ૧૯

સંયોગલોપ જેવી કાંઈપણ અસર વિના જ
દૂસ્વસ્વરતું દીર્ઘત્વ.

અન્ય કે અનન્ય દૂસ્વ.
સ્વરતું સંયોગલોપ
વિના દીર્ઘત્વ

— (અ) કેટલાક શબ્દોમાં અનન્ય, સ્વરિત,
દૂસ્વસ્વર, હેની પાછળ હ્રસ્વ થતો સંયોગ ન
હોય તો પણ, દીર્ઘ બનેછે.

(બા) તદ્ભવ શબ્દોનો અન્ય દૂસ્વસ્વર બહુધા દીર્ઘ બનેછે.
૫૨

ઉદાહરણો:

સં.	(અ) અનન્ત્ય સ્વર.	ગુંજ.
સ્તન:	ચળ	ચાન
ધ્વનિ:	(ધુનિ)	ધૂન ૧૭૭
સ્વર:	(સુર)	સૂર ૧૭૭
કુંડલકં	કુંડલકં	કુંડાલું
જડકં	જડકં	જાડું
કલ્પકં	કલ્પકં	કાલું ૧૭૮
તિલ્પકં	તિલ્પકં	ટીલું
સ્રનિ:	સ્રળી	સ્રાળ્ય ૧૭૯
વરં	વરં	વારં ૧૮૦
અશોકપાલવ	અસોઅપાલવ	આસોપાલવ

(આ) અન્ત્ય સ્વર.

રામસ્ય પાથે (૦ર્થકે)	રામનિ પાસદ	રામની પાસે
અમૃતં	અમિતં (અમિ)	અમી
ન	ન	ના

[ટિપ્પણ:- (૧) રામની પાસેમાનો ૦ની વિશાળ રૂપાન્તરવર્ગની એક પ્રકારદર્શક વ્યક્તિ તરીકે આપ્યોછે. (આ પ્રકારનાં રૂપોમાં પ્રસ્તુત નિયમના અનુદર્શન માટે હું રા. કે. હં. ક્રુપ કૃત વાગ્વ્યાપાર પૃ. ૫ માનો પ્રશ્ની છું.) એ જ મુજબ, આ પછીના જ સ્વર્ગ અનુસાર અન્ત્ય સ્વરયુગ્મના

૧૭૭. ધ્વનિ અને સ્વરના વનું પ્રથમ સંપ્રસારણ થાયછે. હવે પછીના એક ઉત્તર્ગમાં બતાવીરા તેમ સંપ્રસારણ ચ કે ચ સ્વરમધ્યગત હોય ત્યારે શક્ય બનેછે, અને એ અપેક્ષા ધ્વનિ અને સ્વરમાં અર્ધસ્વરની પૂર્વે ઝીણી સ્વરમક્તિના પ્રક્ષેપથી પડેછે; જેમ કે ધ્વનિ-સ્વર પછી-ધૂન-સૂરનો દીર્ઘ ક-ઉવ-ઉડને પરિણામે આવશે. વાગ્વ્યાપાર-પટનાની આ નિપુણતર પ્રયશ્ક્રિયા હોઈને આ એ સખ્તો, પૂરી થયાર્થતા નળવધી હોય તો, આ ઉત્તર્ગમાંથી બાદ થાય.

૧૭૮. કેટલાક કલ્પ(કં)માંથી કાતું સાધેછે. પણ કલ્પમાં કલ અને કાતુંનો થયાર્થ અર્થ (અભ્યક્તગુરુ) નથી આવતો. અનુજ્ઞ, શુભ (વાર્તાવાપ) હોયે અર્થ આપ્ટેએ પોતાના સખ્તકાપમાં આપ્યોછે, અને એ પણ દૂરનો અર્થ છે.

૧૭૯. આપ્ટે જ્ઞાતિ પણ આપેછે; જેમ હોય-તો આ સખ્ત અહિંયાંથી બાદ થાય

૧૮૦. કેટલાક વાતુંને વાદ્યમાંથી આવ્યો અંગ્રેજો. પણ મ. વરં સાથે સરખાવે વરંવાળી વ્યુત્પત્તિ ખરી લાગેછે.

ખીજી સ્વરનો જેમાં સોપ થાયછે હેવા શબ્દવર્ગના પ્રકાર તરીકે જમિંનં આપેલછે.

(૨) દેટલાક જાણીનનો આ ઉત્સર્ગમાં સમાવેશ કરે, પણ હું ખદાર મૂકુંછું કારણ—

(પ્રથમ) એ સ્વતન્ત્ર શબ્દ નથી; સમાસના ઉત્તરપદ તરીકે અધિનો આદેશ જાણીન થાય હેમાંથી જ ઉદ્ભવેલછે; અને (ખીજી) વચનાધીન જેવા શબ્દોમાં સુધિકાર્પથી આવેતા જાને કારણે ઉપજેલા ધ્રુવિભમનું એ પરિણામ છે.

(૩) જ્યુરમાંથી મ. સાસરા આ ઉત્સર્ગના અંતર્ગત નિયમ પ્રમાણે થયેલો ગણાય. }

આ ઉત્સર્ગના તત્ત્વનું મૂળ સિ. હે. ૮-૧-૪૪ (અતઃ સમૃદ્ધપાદૌ)માં મળે-
આ વિકારનું મૂળ હેમ-
અન્દના વ્યાકરણમાં
છે, જે અનુસાર સમૃદ્ધ્યાદિ ગણના શબ્દોમાંની પ્રથમ વર્ણશ્રુતિનો જ વિદેષ્યે દીર્ઘ બનેછે. આ ગણને ભાકૃતિગણ કહ્યોછે, એથી સ્તન, જડ અને હેવા શબ્દો હેને અનુ-સરતા ગણી સકાય, પરંતુ પ્રાકૃત મ-થોમાં જાળ, જાડ ઇલાદિ પ્રકારનાં પ્રસક્ત રૂપો પ્રાપ્ત ન હોય તો આ રન્ધ્રાવકાશનો લાભ સેવો યોગ્ય ન ગણાય. આ કારણે, અને આપણા શબ્દસમૂહમાં ફવાળા પ્રકારો પણ છે તેથી, અને, વિશેષતઃ,—હમણાં જ જણાવવાનું એક વિશિષ્ટ સમર્થ તત્ત્વ આ સધળા પ્રકારનું નિયમન કરેછે એ કારણે, આ ઘટનાને હું નવીન ઉત્તર્ગ તરીકે આપુંછું—સિ. હે. ૮-૧-૪૪ની અનુવૃત્તિરૂપ હેને અણવાને અવકાશ છે તો પણ.

સ્વરનું ઉચ્ચારણ મધ્ય મટીને વિલમ્બિત બનેછે એ વિકાર એ સ્વરના દીર્ઘત્વનું સ્પષ્ટ અને નિકટ કારણ છે. પરંતુ હાવા આ વિકારનું અન્તર્ગત કારણ
અપૂર્ણ કારણદર્શનથી આપણે સંતુષ્ટ નહિ રહિયે; એ તો લગભગ સાધ્યને જ સાધન કરવા જેવું થાય—રા. કેશવભાષ હ. ધ્રુવે આ ઘટનાને વિલમ્બનવિષાલ નામ આપ્યુંછે (હેમનો વાગ્ધ્યાપાર, પૃ. ૫ મું પંચા ૨ જે જુવો); એ તો આજા આવરણ-માં છુપાવેલી પુનરુક્તિનો જ એક પ્રકાર છે. એ આપણને આ વાગ્ધ્યાપાર-ઘટનાની પોતાની પાછળ શુ રહ્યુંછે તે નહિ દર્શાવે,—હેના કારણ તરીકે પ્રવર્તતું તત્ત્વ નહિ દર્શાવે એ તો નિઃસંદેહ છે. આ કારણશૂત તત્ત્વ દર્શાવનાર એ વૈકલ્પિક ઉત્પત્તિદર્શન હું સૂચવુંછું:

ઉત્તમર્ગ ૨૦

અન્ય સ્વરયુગ્મ ના દ્વિતીયવર્ણનો લોપ અને પરિણામે થતું પ્રથમ સ્વરતું દીર્ઘત્વ.

સ્વરયુગ્મ; દ્વિતીય
સ્વરનો લોપ અને
પૂર્વ સ્વરનું દીર્ઘત્વ.

પ્રાકૃતમાં, અપભ્રંશમાં કે અવાન્તર ક્રમમાં જ્યારે શબ્દને અન્તે સ્વરયુગ્મ આવે ત્યારે હેનો દ્વિતીય સ્વર (હ્રસ્વ કે દીર્ઘ) હુમ થાય છે અને પ્રથમ સ્વર, હ્રસ્વ હોય તો દીર્ઘ બને છે.

ઉદાહરણો

સં.	પ્રા. કે. અપ. કે અવાન્તરક્રમ	શુભ.
પૃતં	પિભ-પિઝ	ધી
અમૃતં	અમિભં-અમિઝ	અમી
મૌલિકં	મોતિભં-મોતિઝ	મોતી
લોહિતં	લોહિભ-લોહિઝ	લોહી
મથિતં ^{૧૮૧}	મહિભ-મહિઝ	મહી(=દહિ)
પાનીયં	પાણિભં-પાણિઝ	પાણી
યજ્ઞોપવીત	જળ્ણોવઈઝ	
	જળ્ણોમઈઝ-જળ્ણોઈઝ	જનોઈ
૧૮૨ સાવત્સરિકં (શ્રાદ્ધં)	સંવચ્છરિભં-સંવચ્છરિઝ	સમચરી
૧૮૩ વાર્ષિકં (શ્રાદ્ધં)	વારસિઝ-વારસિઝ	વરશી
૧૮૪ મારિતં કે મારિક	મારિભં-મારિઝ	૧૮૪ મારી (=મારે).

૧૮૧ શુભશાતીમાં મહી એટલે દહિ ન એમ સાધારણ રીતે સ્થમજાતું જણાય છે પણ મય-મયવું એથી જણાય છે કે વલોવેલું દહિ હેવો અર્થ હોવો જોઈએ, અને અમર એમ કહે છે પણ -ત્ત્વ શુદ્ધિનું મથિત પાદ્યમ્વર્ણાન્તુ નિર્ગલ્પા ૨૧૫૩ દહિ વલોવેલું કે અથ પાણી નાખેલું ત્ત્વ, કે અથ પાણીવાળું ઉદ્યિત, અને પાણી વિનાનું મથિત એને શુભશાતીમાં મઠો કહે છે

૧૮૨ અન્ધ સ્પંદ હુમ થાય છે-માશુરક ગૃહમાંથી સાસુર ચવામા ગૃહ હુમ થાય છે તેમ, (હેમચન્દ્રના સમયમાં સાસુરના આ અર્થ માટે ઉપર ૫ ૨૨૯ નોટ ૮૪ જુવો.)

૧૮૩ માર+શ્વત્ત (પ્રત્યય) હેમચન્દ્ર મારિક વાપરે છે; દેશીનામમાલા ૪, ૪૨ ઉપરની દેની વૃત્તિ જુવો. ફારસીમાં વાર=માર, અને વારી=મારે એમ છે શુભશાતીમાં મારી કરતાં મારે વધારે પ્રચલિત છે. વધારેની માફક વારે પણ મારની વૃત્તિયા દ્વારા વિરોધ-જનો અર્થ પ્રાપ્ત કરે છે (વધારો માથી વધારે થાય છે) અને એ પ્રચલિત દેને વિચારના પલટા વડે અવિકારી વિશેષણ બનાવી દે છે.

ઇન્દ્રિયં	ઇન્દ્રિયં-ઇન્દ્રિય	ઇન્દ્રી
આરાત્રિકં	આરાત્રિય	આરતી (છીલિંગ મુજનું લિંગ બદલાયછે; ઢટલાક અમી આલિંગમાં વાપરેછે તે મુજબ.)
અલૌકિક	અલૌકિય	અલોકી (“એ તો રીત હમો આજ અલોકી લહી જો” દયારામ; દાળવાતુરી, કડી ૧૩ મી.)
અતુલિતં	અતુલિતંઅતુલિય	અતલી (પ્રાચીન ગુજ. સાહિત્યમાં અતલીબલમાં “સત્યવંત શિરો- મણિ હે અતલીબલ ને અમેહ” શીલવતીનો રામ, ૨-૧૦-૧)
મરિચં	મરિચં-મરિય	મરી (કાળા મરીદાણા)
ગાન્ધિકઃ	ગંધિઓ-ગંધિય	ગાંધી
૧૮૪) તૈલિકઃ	તૈલિઓ-તૈલિય	તૈલી
ઘનિકઃ	ઘણિઓ-ઘણિય	ઘણી
વૃદ્ધિકઃ	વિંદિઓ-વિંદિય	વીંછી
કૃત્વા	કરિય-(અપ.), કરિય (પ્રા. પા. ૨૧.) કરી	
(આ શબ્દ સ્વાન્ત રૂપેના વર્ગને પ્રકારદર્શક પ્રતિનિધિ છે.)		
વૃકઃ	*વરુઓ-વરુય	વરુ
(*-કારણ કે હુમય-દ્રે હાને માટે નિવચ નથી આપ્યો.)		
દેશ) સૂઅં	સૂઅ	સૂ
■ વરઅં	વરુઅ	વરુ
■ કોલુઓ	કોલુહુઅ	કોલુ (શેલડી પીલવાનું યંત્ર.)
કામરૂપઃ	}	કામરૂ (દિશ)
કામરુઅ		કામરુવો
કામરુઓ		

૧૮૪ મોઢી શબ્દ વર્ગસૂચિત મોઢિઓ જેવા કોઈ દેશ શબ્દમાપી લક્ષણથી હરો; કાણ કે કાનડામાં મોઢે=પગરખું છે; સિંધીમાં મોવલ=પગરખાં છે; ગુજ મોઢી સર-આવવા પેાય છે; તેમજ મોઢુ=stocking.

કર્પારિકા	કવરિઆ	કઝી
કાલિકા	કાલિઆ	કાલી
પુસ્તિકા	પોતિયા	પોથી
વિદુહતા	વિજ્ઞુલિઆ-વિજ્ઞુલિઆ	વીજલી
કલિકા	કલિઆ	કલી
મક્ષિકા	મક્ષિઆ	મક્ષી
મૃતિકા	મટિઆ	મટી
શલાકા	સલાઆ } સલિઆ	શક્કી
	સલઆ	
	(દિશ્ય) જલિઆ	જલી (સપીનેા સંબોધન- -શબ્દ)
	(,) બોસરિઆ	બોસરી
પાદ:	પાર્મી—પાડ	પા
સપાદ:	સવાઓ—સવાડ	સવા
ધાત:	ધાઓ—ધાડ	ધા
પ્રતિધાત:	પડિધાઓ—પડિધાડ	પડધા
ધાત	ધાઓ—ધાડ	ધા
ધાન્યાક	ધમાઅં—ધનાડ	ધાખા ૧૮૫
કલાપ:	કલાઓ—કલાલુ—કલાડ	કલા ૧૮૬
મૂકા	જૂઆ	જૂ
ગોધા	ગોહા ઘોઆ	ધો
જલોઠા:	જલોઆ	જલો
ગુલૂચી	ગલોઈ	ગલો
માતા	માઈ	ઘનૂજો
અનુયોગ:	અનુજ્જોધો	(કડિયા સુતાર વગેરેનો
	અનુજ્જોટ	કામે ન જવાનો દિવસ)

૧૮૫. આ અન્તિમરૂપ ધાળા આકારમાં ઓકારાન્ત પુલિંગ નામના બહુવચનને મળત હોઇને એ શબ્દને બહુવચનનો માનવાની ભૂલ થઇ છે અને ઉલટકે એક વચનમાં મૂળ શબ્દ તરીકે ધાળો થી કાઢયું છે

૧૮૬. અદિયાં સદાશ્યાના એક પ્રકારથી મોરનો નિષ્કલ્પ ઉદ્દિષ્ટાર્થ છે, અને હેનો પણ મોરે વિસ્તારિલા પીંછાં એ અર્થ છે કલ્પને આકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ નામ માનવાનો ભ્રમ થતાં કલ્પ ગુળ. સ્ત્રીલિંગમાં વપરાય છે

સૂચના —

(જ) અન્તર્માં જ હોય હવા ચબ્દોના અન્તિમરૂપનું મૂળ ઉચ્ચારાન્ત અપચ્ચરૂપમાં દર્શાવતાં હમેશાં શુદ્ધ સ્વરયુગ્મ (દર્શને બદલે દર) પ્રાપ્ત થાય છે.

(જા) સ્વરયુગ્મનો પ્રથમ સ્વર જ ધિવાયનો દાષપણ સ્વર હોવા નેધમે, ઉદાહરણો તપાસતાં આ વાત જણાશે પ્રથમસ્વર જ હોય હવા સ્વાયુગ્મના પરિણામો શિખ આવશે, જેમકે

સમય	સમડ	સમો
પોટક	પોડડ	પોઢા
મય	મડ	મો
મુતક	મડક	મડુ
હરીતકી	હરડ્ડ	હરે
કરોતિ	કરડ	કરો
કરોતુ	કરોડ	કરો

માત્ર હિન્દીમાં અને મરાઠીમાં જરૂર સ્વરયુગ્મમાથી ટ લુપ્ત થાય છે અને જ દીર્ઘ બને છે, જેમ કે પોટક (અપ), પોઢા (મ ને હિં) આ વિશિષ્ટતાની ચર્ચા પૂર્વે કરી ગયાછું (ઉપર પૃ ૨૧૫, ૨૧૬ જુઓ) જ ઉપરનો સ્વરભાર હિં. અને મ મા ડનો લોપ અને ગુજ. મા ડનું પ્રતિસંપ્રસારણ ઉપજાવે છે, અને પ્રતિસંપ્રસારણ અર્થવિદ્યુત જો અર્પે છે

(ઇ) અન્તર્માં દ્રઙા અને જાઓ હોય હવા ઉપરના જથ્થામાના ચબ્દો નીચે દર્શાવેલા ક્રમોમાંથી પસાર થાય છે —

દ્રઙા-દમ્ ઈ

જાઓ-માઠ-મા

જાઠ વાળા પ્રકારમાં હિન્દીમાં અને મરાઠીમાં ડ નું પ્રતિસંપ્રસારણ થાય છે, જેમ કે પાઠ-પાવ, ઘાઠ-વાવ

(ડ) સ્વરયુગ્મના અર્વાચિન પ્રથમ સ્વરનું દીર્ઘત્વ થાય છે તે પૂર્વગત ઉત્સર્ગ ૧૧-(જા) ના નિયામક કારણભૂત તત્ત્વની પ્રવૃત્તિનું પરિણામ છે અને, એ તત્ત્વના સહાયકરૂપે, દ્વિતીય સ્વરના લોપની જોટ પૂરી પાડનાર માત્રા-પૂરણના નિયમનું અધિક તત્ત્વ અર્પે છે

ખીનો પણ પ્રુલામો ચક્ર છે, પણ હેનો અસ્વીકાર કરવા માટે જ હેનો નિર્દેશ કરી, કારણ કે એ જરા કિલ્લ છે અને માત્રાપૂરણ

સ્વરભારની અસર અને હેવા હેવા આજ સુધીમાં સ્થપાઈ ચૂકેલા વાગ્યાપાર નિયમોથી એ અસંગત છે. તે ખુલાસો આ સંધિથી કે ય, વ, એ આગમોના પ્રદેશથી, હમ, ઉમ ના હ્ય, ઉવ થાય, અને ય, વનું સંપ્રસારણ થતાં દ+દ, ઝ+ઝ થઈને ર્, ક ઉદ્ભવે.

(૧) વી અને વીયું, પા અને પાયો (આ બીજા ઉદાહરણમાં અર્થ બદલાય છે, પા ચતુર્થાંશ અને પાયો=૧ લાક્ષણિક અર્થમાં 'પગ'; ૨ ધરતું મૂળમંકાણુ)—આ શબ્દો પ્રથમદષ્ટિએ પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગની રિક્તે પ્રવૃત્તિ દર્શાવતા જણાય; પણ વસ્તુતઃ એમ નથી. વી આવેછે વીજે-વીઝ માંથી; જ્યારે વીયું આવે વીજક-વીજક-વીજકે માંથી. તે જ મુજબ, પાદ: પાઝમાંથી પા, પણ પાદક; પાયઝ માંથી પાયો.

પણ અપૂર્ણ પ્રકારના કેટલાક ખરા અપવાદો છે, જેમકે જૂદ અને ઘરે; યુધિકા, જુહિઆ, જુદઆ હેમાંથી આવતા જુદમાં, દ્વિતીયસ્વર જા હ્રમ થવા છતાં, ર દીર્ઘ થતો નથી; અને ગોધૂમ, ગોદુમ, ગોદુંલુ, ગોદુંઝ, ગદુંઝ, ઘજઝ હેમાંથી આવતા ઘઝમાં સ્વર (ક) દૂસ્વ બનેછે. હેનું કારણ જુ અને ઘ ઉપરનો સ્વરભાર હોય એમ જણાયછે, જે સ્વરભાર ર ને દીર્ઘ થતો રાકેછે અને ક ને દૂસ્વ બનાવીને ર અર્પેછે.

મરાઠી લોણી પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગની પ્રવૃત્તિનું ઉદાહરણ છે: નવનીત, ૧૯૭ લોણીઝ, લોણી.

ઉત્સર્ગ ૨૧

પૂર્વગત ઉત્સર્ગ સાથે વિષર્પયસંબન્ધ ધરાવતો એક ઉત્સર્ગ છે, તે આ:—

(અ) અન્ય સ્વરયુગ્મનો દ્વિતીયસ્વર હ્રમ ન થાય ત્હારે ર પછી ય અને ઝ પછી ઘ આગમ પ્રક્ષિપ્ત થાયછે.

હાવા આગમ વિશેનો એક સ્વતંત્ર ઉત્સર્ગ છે તે પણ અહિં આપીશું તે સગવડ થશે:

(આ) કેટલાક શબ્દોમાં સ્વર કે અર્ધસ્વરના દ્વીકરણ અર્થે અઝાતમૂલ વ આગમ પ્રક્ષિપ્ત થાયછે.

૧૮૭. નવનીત,—હેને મિ રે ૮-૧-૧૭ માં રહેલો નિયમ લાગુ કરતાં નોળીઝ પ્રાપ્ત થાય; ન નો હ એ વિકાર અપ્રચલના ઉત્પત્તિમાં પ્રચલિત છે; એટલે લોળીઝ.

ઉદાહરણો:—

(ખ)

સં.

પ્રા. કે અપ.

શુભ.

(દેશ) ગિરિમં ગિરિયું

નર્યુ

લટુકક:

લટુઅર

લટુવર

લાટુષો

ચટુકક:

ચટુઅર

ચટુવર

ચટુવો

ઘણિક્ (+ક)

ઘણિઅર

ઘણિવર

ઘણિયો

લગુકકં

હલુઅરં

હલુવરં

દલુનું

ગુરુકકં

ગરુઅરં

ગરુવરં

ગરુનું

ફટુકકં

ફટુઅરં

ફટુવરં

ફટુનું

(ઘા)

પ્રસેદક:

પરસેઅર

પરસેવર

પરસેવો

લામક:

લાહર

લ્હાઅર લ્હાવર

લ્હાવો

પ્રોતકં

પ્રોયરં

પરોવ્યું

નિચોત્તિતકં

નિચોદ્અરં

નિચોવ્યું

[રસ નોચોયુ તિહા તન કલિ ભાલધુકૃત કાદમ્બરી,
પૂર્વભાગ; ૪૩૩ ૧૫, પં. ૨૦૯.

અહિં નીચોયુંછે તે વ્ આગમના પ્રકૃપ પ્હેલાનો ક્રમ છે.]

ભાયાતક:

ભાયાઅર

ભાયો

ભામ્યો

વિગૂહિતકં

વિગૂહિઅરં

વિગૂહવરં

વગોવ્યું

[આપ્ટે માત્ર વિગૂહ=નિન્દિત, ૪૫૬ા પામેણ, એ આપેછે; જેમાંથી
અનુમાનપ્રાપ્ત વિગૂહ=નિન્દવું, ૪૫૬ા આપવો, એ ધાતુ સ્વીકારાય.

(૧) “સૃષ્ટિ સર્વ વગોઈ (એમાનન્દકૃત નઝાર્યાન, ઘ. કા. દો. ૫. ૧૯૬

(૨) વઢી વિગોદ્ વિવિધ વેરે રતિ યુંદરી ઘડ તેહ

(શીલગતીનો રાસ, ૬-૧૬-કુહો ૩.)

વગોઈ અહિં વ્ આગમ વિનાનો ક્રમ દર્શાવેછે.

વિલોહિતકં

વિલોહિઅરં

વિલોહવરં

વલોવ્યુ

(=મધ્યું).

[હનો લોપ સાધારણ થટના નથી એટલાપૂરતી આ વ્યુત્પત્તિ તર્ક-
સ્પ છે. પરંતુ આ શબ્દને અપવાદ ગણવાના સારાં ગણાય હેવાં કારણો
છે; વિલોહન (સિન્ધી) એટલે ‘વલોવવું’; આપ્ટેના સં. અં. શબ્દકોષમાં
વિલોહનના ‘ક્ષાલ, સંચાલન, મચન’ એ અર્થો આપ્યાછે; અને વિલોહિતને
અર્થ butter-milk (માખણ ઉતાર્યા પછી રહેતો અવશેષ) હેવા આપ્યાછે.]

આ ઉદાહરણોમાં, એટલે જ, સ્વવાળા પ્રકારોમાં પ્રવર્તતી થટનાને સાધારણ સંધિકાર્યથી ઇનો જ્ય અને ડનો સ્વ હેવું સાધારણ સંધિકાર્ય ગણિયે આ થટનાની સિત્તા તોપણ ખોટું નથી. પરંતુ સિ. દે. ૮-૧-૮, સ્વસ્ત્યો-દૂત અને ૮-૧-૬, નયુર્વસ્ત્યાસ્ત્વે એ સૂત્રો હાવા સંધિકાર્યનાં પ્રતિબંધક હોઈને આ આગમનો પ્રક્ષેપ કલ્પવો પડોછે. એમ ન ગણિયે તો આપણે ખુશીથી કહી શકિયે કે હિમચન્દ્રનાં આ પ્રતિબેધસૂત્રોની આ પ્રકારના અપભ્રંશ-ઉત્તરકાલીન વિકારોમાં પ્રવૃત્તિ નથી થતી. છતાં આગમ-વાદ મૂળે વધારે સ્વાભાવિક લાગેછે.

ઉત્તર્ગ ૨૨

સંપ્રસારણ

આ વાગ્યાપારથટના સંસ્કૃત જોટવી પુરાણી છે, પરંતુ અદિયા આપણું કામ અપભ્રંશ-ઉત્તરકાલીન રૂપોમાં હેતી પ્રવૃત્તિ અને સંપ્રસારણ; હેતી હેતી નિવામક તત્ત્વો તથાસવાતું છે. આ ઉત્તર્ગના પ્રચારમયોદા નીચે આપેલા વર્ણનથી સ્થિતિ સ્પષ્ટ થશે:—

જૂ અને જૂ જોનાં અંગભૂત હોય હેવી વર્ણશ્રુતિના સ્વર ઉપર સ્વરભાર પડતો હોય ત્હાને સ્વરમયવર્તી જૂ અને જૂને સ્થાને હેતું સંપ્રસારણ આવેછે.

ઉદાહરણો:—

સં.	પ્રા. કે અપ.	શુજ.
જૂ નો ૬- હૃદયકં	{ હિયમઝ ^{૧૮૮} હયમઝ }	હૃદયું
શતકક	ખડારોખડાર	સયકઠં સઙક (સૈક)
વિહ્વલકં	{ વિહ્વલઠં વિહ્મલઠં વિહ્વલઠં }	વિહ્વલઠં { વ્હીલં વીલં }
વાયુ:	વાયૂ	વાઈઝ વાઈ ^{૧૮૯}

૧૮૮. જો હિમમઝ, અને પછી, ૬ અને જ ના બ્યત્યથી, હૃદમઝ એ ક્રમે સ્વ-કારવામાં આવે તો આ સંજ્ઞને પ્રસ્તુત ઉત્તર્ગ ની ખડાર મૂકવો પડે. જો વિકલ્પોમાંથી ડિયા પસંદ કરવો એ કઠિનપણું અધર છે.

અર પ્રશ્ન રહેછે એ વિશે ઉપર પૃ. ૧૫૧ નો સ્હેલા પેશ જુવો

૧૮૯ વાઈઝ નો હ પૂર્વે જ ચર્ચેલા ઉત્તર્ગ ૨૦ અનુસાર હૃદય યાયછે વાઈ-અપ-રમાર, ફેફર (હાલની શુભસાતીમાં). માંડણુદ રામાવળમાં વાયુપુરાણને સ્થાને વાયુપુરાણ પ્રયોગ છે. (એ મનની નકલ સાથે વિ. સં. ૧૫૭૪. હેનો ખડ ૭૦ મો, કદી ૧૦૭૪મી, વાયુ સંખ્યા.)

પાદકૃત:	પાયઝ	પાત્રઝ	પાદ્યો (ખાટલા ખુરશી ધસાદિનો 'પત્ર')
વ્યક્તિ:	ખ્દારોખ્દાર	વિયગતિ ^{૧૯૦}	વીગત ^{૧૯૧}
ધુર્ય:	ખ્દારોખ્દાર		ધોરી ^{૧૯૧}
વ્યવહાર:	વિવહારુ		વ્દપાર
દીપવર્તિ:	દીવયદો	દીવદ્દ	દીવેટ (=૧૧૮)
વ નો ડ-			
ધ્વનિ:	ખ્દારોખ્દાર		ધૂન ^{૧૯૧}
સ્વર:	"		સૂર ^{૧૯૧}
દ્વિ	"	દુદ્ધ	દુ ^{૧૯૧}
			(દુમાપિયો, દુપદો ધસાદિમાં.)

૧૯૧	સુવર્ણક } સ્વર્ણક }	સુવર્ણક	સુવર્ણક	સુવર્ણક
-----	------------------------	---------	---------	---------

૧૯૦. વિ. સ. ૧૯૬૨ ના એક લેખમાં વક્તિ ઉપદ્રવ્ય છે: “સંવત ૧૯૬૨ વર્ષે જેટ વદિ ૧૧ નિપાટે છેલ્લી સહકીના રાજદા ૮ ડ ॥ મુરજીળ મૂસાઈ તેદની વક્તિ, કોપરી ૨ સૌમાગ્યવની ૧ કાકળુ ૧” (વિમલપ્રગ્નની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩૬) વ્યક્તિ=મઠીઃ૧૫; વિગતવાર નિવેદન. એ ઉપરથી વીગત detail.

૧૯૧. ધૂન=મનનો અભિનિવેશ, મનોમદ્ધ; મૂળ શબ્દ ધ્વનિ=નાદ, સતત રણધાર, ધંત વગાડ્યા પછી રહે તેવો; મલંકારશાસ્ત્રમાં ધ્વનિનો અર્થ થાય છે તે સરખાવો, એ અર્થ, ‘વ્યક્ત’, હોને ન ઓપમ્મે હૂબબો છે. માટે ધૂન એટલે કાંઈ પદાર્થ કે વિચારનો કેમ નહિ કે રણધાર મનમાં રમ્યા કરે તે.

ધ્વનિ, સ્વર, દ્વિ, વ્યક્તિ, ધૂન હોનાનાં વ અને ય સ્વરમધ્યગત નથી એ સ્પષ્ટ છે. પણ આજ સ્વરમક્તિ જેવા કસાકસા પ્રવેશથી પ્રથમ સ્વરાન્ત-સ્વરમક્તિ; કેટલાક રિત રિવતિ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમકે ધ્વનિ, સ્વર, ધ્વનિ, વ્યક્તિ, શબ્દોમાં સંપ્રસારણમાં ધુર્ય. આ સ્વરમક્તિ ૧/૮ માત્રાની ગણાય. હોનો વ્યાપાર

હોનું સ્વરૂપ અંશતઃ વિપ્રકર્ષ જેવું અને અંશતઃ સ્વરમક્તિ જેવું છે; મારણ કે સ્વરમક્તિમાં પ્રક્ષિપ્તસ્વર અ કે ઇ હોય છે, ન્દારે વિપ્રકર્ષમાં વિશિષ્ટ થતા સંયોગ દ્યુતિનો ન સ્વર આવે છે (તત્સ્વરતા, પ્રા. પ્ર. ૩-૫૯), અથવા હેમચન્દ્ર (૮-૨-૧૦૦ થી ૧૧૫) અનુસાર અ, ઇ કે ડ આવે છે. આપણાં ઉદા-હરણોમાં પ્રક્ષિપ્ત સ્વર ડ કે ઇ છે એટલું વિપ્રકર્ષ જોડે સામ્ય છે, પણ એ આગમનું ઉત્તારમાન ૧/૮ માત્રા છે એ વાતમાં સ્વરમક્તિ જોડે સાદૃશ્ય છે. આગમનું સ્વરના આ સૂક્ષ્મ પ્રમાણને મારણે હું હોને સ્વરમક્તિનો પ્રકાર કહેવાનું પસંદ કરું-જે કે પ્રા. તુવર (સં. ત્વર)માં નમુનો મળે છે. જરૂરે જોતાં વિપ્રકર્ષના બધા પ્રસંગો વૈદિક સ્વરમક્તિ નો ન ઉત્તર વિકાસક્રમ છે. આધુનિક ભાષાઓમાં શબ્દોના સંક્રમણ પ્રસંગે વૈદિક સ્વર

સર્વ:	સન્વુ	સવ	સડ	સૌ, સહુ.
સલાવળ્યકં	સલાવળ્ણં	સલવળ્ણં	{ સલડળ્ણં સલડળ્ણં }	સહૂં
{ પ્રતિવેશી પ્રતિવાસી }	{ ૧-પાડિવેસી ^{૧૯૨} ૧-પાડવસી }		{ પહડસી પાહડસી }	{ પડોશી પાડોશી }
કપપટ્ટિકા	કસવટ્ટિકા		{ કસડંત્રી કસડંત્રી }	કસોદી
કુંકુમપત્રિકા	કંકવત્તરી		{ કંકડત્તરી કંકડત્તરી }	કંકોતરી
કાલપાત્રિકા			{ કાલડત્તરી કાલડત્તરી કાલડત્તરી }	કાલોતરી

ટિપ્પણ્યુ:—

(અ) ડૉ. ટેસિટોરી ("Notes," § ૫૨માં) સંપ્રસારણનાં ઉદાહરણો પૈકી નીચેનાં આપે છે:—

અર્મિતર < અમ્યન્તર
મવિ < મન્ય
વિવહારી < વ્યવહારી
સ્વપન < સ્વપ્ન

મત્તિનો પ્રવેશ માત્ર એક નૈસર્ગિક વાતરૂપે થાય છે, અને એજ કારણે વૈદિક સમયથી આધુનિક ભાષાના મુખમાં વ્યવસ્થા બદલાય છે. દુર હિંદીમાં ઉપલબ્ધ છે. સામાન્ય હિંદીનું કો ઠા તેા ફ હ્રસ્વ યતાં રહેતાં ફ માંથી આવે અથવા તો ફારસી ફ-તો સાથે સંબંધ હોય ગુજરાતીમાં ફપટ્ટો ધલ્યાદિ સમાસોના પૂર્વપદ તરીકેજ ફ વપરાય છે, જો હિંદી-માંથી આણી મૂક્ય હોય તો સભવે.

સ્વર્ગમાં સ્વરમત્તિના વ્યાપારથી સુવળ્ણ થયું માની સમજાય. પોરી ૧. મ્હોટો બળદ; ૨ મુખ્ય, જેમ કે પોરી માર્ગ, રાજમાર્ગ સંપ્રસારણના વીગતવાર ઉત્પત્તિદર્શન મટે વ્યાખ્યાન ૪ થું, ખડ ૧ ઉપરની ટિપ્પણ બા જુવો, ઉપર પૃ. ૧૮૦-૮૧ મે.

જો દિ, દ્વિ, દુવિ, દુર (વ લોપથી) એ ક્રમે (દ્વિ, દ્વડ-દુર ને બદલે) સ્વીકારાય તો આ ઉદાહરણને સંપ્રસારણમાંથી બાદ કરવું પડે. માર્ક ૧૩યે (પ્રાકૃત સંસ્કૃત, ૩-૧૬ માં) આપેલું દ્વાર-દુવાર (દુવાર દ્વારા) એ ઉદાહરણ આ મતનું સમર્થન કરતું લખાય છે. કારણ કે દુવારમાં સંપ્રસારણને અવકાશ છે ન નહિ.

૧૯૨. અદ્વિયાં પ્રતિ વિકલ્પે પડિ કે પાડિ બને છે તે સિ છે. ૮-૧-૪૪ અતઃ સમૃદ્ધવાદો વા ॥ એ સૂત્રના નિયામકત્વને અનુસરીને બને છે; હોમા સમૃદ્ધવાદિ ને આકૃતિ-ગણ કહો, અને પ્રતિ વાર્તા ત્રણ ઉદાહરણો આપ્યા છે (પ્રતિપદ, પ્રતિમિદ્ધિ અને પ્રતિ-સ્પર્ધિન). પાડોશીનો પ્રાતિવૈશિક પલ્ મૂળશબ્દ સમ્ય છે; પલ્ બહુ સંબંધિત નથી.

પરંતુ આ બધા ઉદાહરણો પ્રથમ સ્વરમકિના અને પછી સંપ્રસારણના છે. ય્ અને વ્ સ્વરાન્તરિત હોવા ભેદને એ પ્રવૃત્તિમર્્યાદાના હેમણે નિર્દેશ નથી કર્યો, અને સ્વરમકિનો ખ્યાલ હેમના લક્ષબ્દાર રહ્યો હોવો ભેદને.

(આ) પ્રારંભમાં જ કહ્યું છે તેમ સંપ્રસારણનો વિધિ સંસ્કૃત જેટલો પુરાણો છે.

સંસ્કૃત સ્પાન્તરો-
માના અને અપભ્રંશો-
ત્તર સ્પાન્તરોમાના
સપ્રસારણ વિધિની
તુલના

દગ્ધ્યણઃ સંપ્રસારણમ્, પાણિનિ ૧-૧-૪૫, હેમાં લક્ષણ આપ્યું છે, અને જેમાં આ વિકાર યાય છે હેવા સખ્દો ભાષામાં વિવિધ સ્થળે સર્વત્ર પથરાયલા છે. સંસ્કૃતમાં સંપ્રસારણની પ્રવૃત્તિના નિયમો કાંઈક ભુદા છે, જેમ કે વચ્ચું અબ્બાસયુક્ત પંદોશ બૃતકાળ તૃતીય પુરુષ એકવચન ઉવાચ છે, જેમાં વવાચનો વ સંપ્રસારણ પામે

છે; એ સાવ આઘ છે, સ્વરાન્તરિત નથી. (કારણ કહાય એ વકારનું નિકટ સાનિધ્ય હશે). ઉચ્ચતુઃ (દિ. વ.), ઉચ્ચુઃ (અ. વ.) હેમાં બૃદો જ સ્થિતિયોગ છે: ઉચ્ચતુઃ, ઉચ્ચુ-અર્ધિ વર્મા જાને બદલે જ છે, એટલે ગુરુસ્વર જાની પ્રબળ રક્ષણશક્તિ નષ્ટ થઈ છે, અને વળી વ્ સ્વરાન્તરિત છે.

વ્યયનાં વિવ્યતિ-વિદ્ એ રૂપોનો વ્યયતે-વ્યયિતથી બેદ આ રીતે દર્શાવી સકાય - ૧ હેલા પ્રકારમાં વ્ય અને દ સયોગો છે એટલે વ્યનું ઉચ્ચારણ કાંઈક વિષમ બનાવે છે અને પરિણામે સ્વરમાકિ પ્રવેશ પામીને વ્યને ફાડીને વ્યય બનાવે છે અને સ્વરાન્તરિત ય્ સપ્રસારણ પામે છે. બીજા ઉદાહરણમાં-વ્યયતે માં-સાદો થ કાંઈ પણ કારણભૂત વિદ્ ઉપજાવતો નથી.

વિદ્વસ્-વિદુષ-વિદુયા ઈલાદિમાં, અનદ્વાહ-અનદુહ-અનદુહા જેવા પ્રકારોમાં સ્વરમાકિ (વિદ્વસ્, અનદ્વાહ ઈલાદિ બીજાભૂત પૂર્વક્રમ છે એ સ્પષ્ટ છે.

પરંતુ સંસ્કૃતમાંના સપ્રસારણના સમગ્ર પ્રકારોની પૃથક્ક્રિયામાં જિતરવું શક્ય નથી. એ પ્રકારો સ્વતન્ત્રરૂપે અલગ પડે છે. હું માત્ર જ્યાં ખુલાસો શક્ય હોય ત્યાં અન્વેષણ માર્ગ જ સૂચવું છું. પણ મ્હારો તર્ક હોવો છે કે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, તેમ જ અપભ્રંશોત્તર અવાન્તરક્રમો, એ સર્વે પ્રકારોમાં વ્યાપી રહેલો એક તત્ત્વભૂત સર્વસાધારણ નિયમ અવશ્ય મળી આવશે.

અર્ધિયાં હું વ્યાખ્યાન ૪ યાનો બીજો વિભાગ સમાપ્ત કરું છું, અને ત્રીજા એટલે છેલ્લા વિભાગમાં બાકી રહેતા, પ્રમાણમાં ગોણ ગૌરવવાળા, ઉત્સર્ગો ચર્ચાશે.

પરિશિષ્ટ અ.

(વ્યાખ્યાન ૪ થી, ખંડ ૨, પૃષ્ઠ ૨૮૭; નોટ ૩)

મોટું-હેની વ્યુત્પત્તિ

‘હું મોટુંને નીચે મુજબ વ્યુત્પત્ત કરુંછું:—

મહત્ત (કે) સં.-મહન્ત (પ્રા.); આ ૩૫ સિ. હે. ૮-૨-૧૭૪ માં ગોળાદિ નિપાતાઃમાં દર્શાવેલું છે. પછી નીચેના અવાન્તર ક્રમે:—

મહત્ત—અનુનાસિકના લોપથી, વર્ગ (ગ) ઉત્તર્ગ ૨ જો, વ્યાખ્યાન ૪ થી, ખંડ ૨, એ અનુસાર. ૪ ૪

મહત્ત—સિ. હે. ૮-૨-૨૯, ૩૦ માં રહેલા નિયમ અનુસાર દન્તનો સમાન તાલબ્યવર્ણ થયો.

મહત્ત—સ્વરાણા સ્વરાઃ પ્રાયોડપ્રસે, સિ. હે. ૮-૨-૩૨૯, મુજબ.

મહત્ત—હવે પછીના પરિશિષ્ટ આ માં મ્હેં દર્શાવું છે તેમ જ આદ્યશ્રુતિ તરફ ખશી બેઠો. વર્ગ (જ) ઉત્તર્ગ ૧, (ક)-(જ) જુવો (વ્યાખ્યાન ૪, ખંડ ૨).

અડનેા જો થાય છે (સંવૃત; કારણ કે પાછળ રહેલા સંયોગને લીધે જ પ્રજળ બને છે; વ્યાખ્યાન ૪, ખંડ ૧ માં સિવૃત જ-આ વિશેની મ્હારી ચર્ચા જુવો), એટલે મોટું થયું; અને પછી સંયોગભોપ ચર્તા મોટું પ્રાપ્ત થયું.

આ વ્યુત્પત્તિમાં પ્રત્યેક ક્રમ એક વા અન્ય સિદ્ધનિયમથી સમર્થિત છે એ જોવામાં આવ્યું હશે.

૨૧. ૨૧. કેશવલાલ હું. ધ્રુવ પોતાના નિબંધમાં (વાગ્ધ્યાપાર, અનુવર્તિ ૨ માં) મોટું (પોતે હકારરહિત ૩૫ના પક્ષમાં છે માટે મોટું) નીચે પ્રમાણે સાધે છે:—

મહત્ત (મહન્ત ૩૫ની હેમણે ૨૫૯ ઉપેક્ષા કરી છે), પછી તેઓ આ પ્રમાણે કલ્પના કરે છે:

૧. ૨૧. કેશવલાલ ધ્રુવ પ્રચરિત વસ્તુસિદ્ધ લઘ્યારની (એટલે કે હકાર-યુક્ત લઘ્યારની) અવગણના કરતા જણાય છે; હેમની ચર્ચામાં સર્વત્ર હેમણે નીચે આપ્યું છે જેવાં વચનો મૂક્યાં છે —

હવે આપણે મોટું કે મોટું ચોલુ તે વિચારિય,

તેઓ મૂલ્યે જાય છે કે ખરો મુદ્દો “મલ્લક લઘ્યાર ચો છે (અને એથી આપણે મું લખવું) ” એ છે, “આપણે ચો લઘ્યાર કરવો ” એ નથી.

આ શબ્દમાર્ગના હકારનો પ્રાણોચ્ચાર વિસર્ગને મળતો છે એટલે વિસર્ગના જેવું જ સંધિકાર્ય પામીને હકાર સ્વરૂપે લીન થાય છે, અર્થાત્ હેનો ડ થાય છે જે પૂર્વ જ સાથે જોડાઈને જો બને છે; એટલે મોઝટું થાય છે, પણ મોટું-મોટું. મ્હારે મતે આ કલ્પનામાં કેટલાક દોષો રહેલા છે: જેમ કે:-

(બ) શબ્દચરીરમાં હાવા આન્તર વિસર્ગોચિત વિકારો થવાના બીજા કોઈ દાખલાઓ જણવા નથી, આ તર્ક ખરેખર અદ્ભુત અને આધારહીન છે.^૨

(ગ) મઝમઝમાં ડ અસ્વરિત છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે વિવૃત્તર્થ ઉદ્ભવે, સંવૃત્ત ઓ નહિ, કારણ કે, સંસ્કૃતમાં ગમે તેવું વલ્લુ બલે હોય, પ્રાકૃતોત્તર વિકાસક્રમમાં તો, જડમાં ડ અસ્વરિત હોય અને જડ એમને એમ પ્રગૃહ્યદશામાં ન રહે તો, એ જડનો (જવ્ દ્વારા) અવસ્થા વિવૃત્તર્થ થતો હતો.૩

૨ પાણિનિ ૮-૨-૬૬ અનુસાર અન્ય સ્ત્રોતો (અને સંજ્ઞના અન્યવર્ણનો) ર થાય છે. આ રૂઠું બેમાંથી એક રૂપાન્તર બને -

(અ) વિમર્ગ, સ્વ પ્રચાદારથી નિર્દિષ્ટ કોઈ પણ વર્ણ હેવી પાછળ હોય તો, અથવા રૂપાન્તરે હોય તો, જેમ કે રામસ્-રામ્-રામ, રામ કલ્પતિ, વગેરે ઇત્યાદિ; (પરવસાન-યોર્વિસર્ગનીયઃ ૮-૨-૧૫) અથવા (આ) ડ, બે અપ્સુત મની વચ્ચે હોય ત્યારે (અનો-તોરપ્પુતાવપ્પુને ૬-૧-૧૧૩), અને પાછળ હજા હોય ત્હારે (દશિ ચ ૬-૧-૧૧૪), રામોડ્સિ; રામો ગચ્છતિ; તપોવન ઇત્યાદિ.

મહત્ત્વની બાબતમાં હામાની એકપણ સ્થિતિ હાલ નથી રા છે. હ. ધ્રુવ કહે છે કે હેનો વિસર્ગ થાય છે; પણ વિસર્ગ કોઈ શબ્દની અંદર ન રહી સકે, રત્ન અને ત્હાર પણ થતો ડ (હના નહિ, પણ મ્હના અને સંજ્ઞના અન્યના) કોઈપણ શબ્દને અન્તે, અથવા તો શબ્દાદિમાં રહેલા હજા સંસિત વર્ણોની પૂર્વે, થાય છે. આથી જણાય છે કે, રા. રા. કે. હ. ધ્રુવ માત્ર સાહસ્યને આધારે પોતાની કલ્પના રચતા હોય તો પણ, પ્રસ્તુત વિકાર એક જ પદની અંદર ન થઈ સકે. આ ઘટનામાં રહેલો વાગ્યાપાર-નિયમ વિચારતાં હાવા સામ્યદરીન માટે કોઈ પણ આધાર મ્હને દેખાતો નથી. દલીલ ખાતર સ્વીકારિયે કે પાણિનિયે વિસર્ગ-વિકાર અને પછીનું રત્ન સ્ત્રોત દર્શાવ્યા છે, અને દ્વિનાં નહિ, તે તો માત્ર હેમની વિવક્ષણ સૂત્રવ્યવસ્થાની ખાતર જ છે, અને વાસ્તવિક વાગ્યાપાર ઘટનામાં વિસર્ગમાં રહેલા હકારનો જ વિકાર થઈને ડ થાય છે; છતાં પણ-દલીલ ખાતર આમ સ્વીકારિયે તોપણ-આન્તરવિકાર વિરોધી મુશ્કેલી ઉભી ન રહે છે. મહત્ત્વના મહત્ત્વ હેવા કક્કા પાડવા કોઈ રીતે શક્ય નથી

૩ હાના ઉત્તરમાં એમ કહેવામાં આવે કે મઝમઝનું મઝમઝ થયું હોય અને પણ ડ સ્વરિત હોઈને જો સંવૃત્ત થાય. પરંતુ હેનો વિસર્ગ જેવો વિકારક્રમ અશક્ય છે એ મૂળ દોષ આખી કલ્પનાને જગડાવી નાખે છે. અને મઝમઝનું મઝમઝ હેવી રૂપવિક્રિયાઓ કલ્પવામાં કોઈ સાર નથી,—એ વિક્રિયાઓ સ્વતઃ અસંભવિત છે એમ નહિ, પણ પ્રસ્તુત પરિસ્થિતિમાં હેને અવકાશ નથી.

(૬) મરાઠી મોઢેની તુલનાથી જણાશે કે હામાના ઠાંદની સાથે સંકર પામેલા હું અગ્ર છે, અને હેનો કાષ્ઠનિક વિસર્ગ-વિક્રિયામાં અને વિસર્ગનો સ્વયમા સ્વરૂપનાશ તથા થયો. મોઢેમાંનો બો હાથી વિક્રિયા વિના જ, હને છેવટ સુધી જીવંત રાખીને, મહોટલું-મહોટલું-મોઢે એ રીતે આપ્યો છે એ વાત રા. રા. કે. હ. મુવની કાષ્ઠનાતી વિરુદ્ધ સમર્થ પુરાવો રજૂ કરે છે એ લક્ષમાં રાખવું.

હિંચા પ્રસંગવશાત્ કહીશ કે ગુજરાતી પ્રાચીન ગ્રંથોની કેટલીક હસ્તલિખિત પ્રતોમાં મોઢું (હકારહીન) જોવામાં આવે છે પરંતુ હકારયુક્ત રૂપ (મોહોટું ધ્યાતિ) પણ, એક વા અન્ય પ્રકારે, એટલું જ ઉપલબ્ધ છે; જેમ કે:-

(૧) એક મોહોટું સરોવર છે

(ગય માગવત; સાધ અભણી છે, પણ સહજનનદ સ્વામીના વચનામૃતથી ધણું જૂનું મનાય છે.)...

(૨) મોહોટા શવ મોલાળા (એ જ અન્ય)

(૩) રાજ જનમેજિ કિહિછિ જૈમુન્યને તું-માઠા મોહોટો મુન્ય

(વિશ્ણુદાસકૃત-ચન્દ્રહાસ આશ્રયન, નકલ સાલ, વિ. સં. ૧૭૩૨).

(૪) આપણે દુપ મોહોટું દહ

(કેશવ હોદરામ કૃત દશમસ્કન્ધ; ૨મ્યાના સાલ, વિ. સં. ૧૫૨૬, નકલ લખાઈ કચ્છમાં વિ. સં. ૧૭૮૭ માં; સર્ગ ૧૫, કડી ૩૦.)

(૫) લઈ હેમની કાંકરી માત મોહોટી (એ જ અન્ય, સર્ગ ૧૪ કડી ૧૫.)

અને એ જ અન્યમાં કેટલેક અન્યસ્થળે. નં. (૫) ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે, કારણ કે હેમાં મ્હ સંયોગ છે તે એક અપવાદ છે.

(આ અન્ય, કેશવ હોદરામકૃત દશમસ્કન્ધ, મ્હને રા. રા. અમંખાલાલ યુ. જાનીએ ખતાવ્યો હતો; મુંબઈની ફોર્સ ગુજરાતી સભાની માલિકીના હસ્તલેખસંગ્રહમાં એ પ્રત છે).

૪. એથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સમક્ષ રા. રા. છબનલાલ વિ. ૨૧૧૧ નામના એક સેવાનિવૃત્ત શિક્ષકે "ગુજરાતી માધાના કેટલાક શબ્દોની જોડણી" એ વિષયનો નિબંધ વાંચ્યો હતો. હેમાંથી આ બે ઉદાહરણો (૧ અને ૨) લીધાં છે. (અહેવાલ, પૃ. ૯૮, ૧૦૧ જુવો.)

૫. બીજાં બે ઉદાહરણો આપું છું:-

કીહાં મોહોટા કવિ મેહ સમાન । (સમાધિ, કડી ૧૨૨); હરિ શેવક મોહોટો મહિ માય । (સમાધિ, કડી ૧૧૬).

(૬) તેમ જ શામળકૃત સિંહાસનવપ્રીતીની (વિ. સં. ૧૭૦૬માં ઉતારેલી) પ્રતમાં પણ મોહોટું બેઠેલી ધણી જણાવે છે.

(૭) પ્રેમાનંદકૃત વ્રજવેલીની, વિ. સં. ૧૮૪૨માં લખેલી હસ્તલિખિત પ્રત હાલ મદારી પામે છે તેમાં નીચે મુજબ છે:—

(૧) મોહોટાં મોકલાં મંદિર રંચા અવાસ જી (કડી ૨૭૪).

(૨) મોહોટાં મન્યે કરીને આપ્યા બહુ દાન જી (કડી ૧૫૭).

(૩) સ્વ છે સામહું ગુણ છે મોહોટડા (કડી ૨૩૬)

આ ઉદાહરણો નજરે ચડ્યાં લીધાં છે.

(૮) માહા મોહોટો તાપસ જાણે

(ધ્રુવચરિત્ર, વિ. સં. ૧૬૩૭; ૧-૨૦).

(હેમાં અન્યત્ર મોટું પણ છે).

(૯) તે દુપ મહિ છું દુપ મોહોટું

(નાકરકૃત વિણ્ણર્વ, વિ. સં. ૧૬૦૧; નકલ સાલ વિ. સં. ૧૭૮૫; ૪-૨૦).

(હેમાં અન્યત્ર મોટા-મોટું પણ છે; મોહોટા પણ).

(૧૦) સાજસહિત પધારજો હૂને મોહોટેરો કરવા રે

(નાકરકૃત બોસાહરણ વિ. સં. ૧૮૧૦ ની નકલ).

પરિશિષ્ટ સ્વ

વ્યાખ્યાન ૪ થાના ખંડ ૨ બાજુ

(પૃ. ૨૬૪ એ નોટ ૧૭ મી જુવો.)

હકાર પ્રાયઃ શબ્દના આદિ તરફ જાય છે એ મારા મતનાં કારણો. અર્થ ઇલાકાના કેગવણી ખાતાએ સ્વીકારેલી લેખનપદ્ધતિની પરીક્ષા કરતાં સદ્ગત રા. રા. નવલરામ લક્ષ્મીરામે આ પ્રશ્નની વિસ્તીર્ણ અને સમર્થ ચર્ચા કરીછે; (ગુજરાત શાળાપત્ર ઇ. સ. ૧૮૭૨ માર્ચ, અને તે પછીના એકા જુવો, અથવા નવલપ્રત્યાવલિ, ૩, પૃ. ૨૬-૩૨ જુવો). હેમણે વહેનને બદલે વેન હેવી હકાર વિનાની જોડણીનો ઉચિત તિરસ્કાર કર્યોછે, અને પછી ત્રણ જૂઠા જૂઠા લેખનપ્રકારની ગુણપરીક્ષા કરીછે, જેમકે

(અ) વહેન, વેહેન,

(આ) વ્હેન,

અને (ઇ) વેહ્ન,

ખીજના પરિભ્રામનાં કારણો દર્શાવીને હેમણે (૬)-વેહ્ન પસંદ કર્યુંછે. અને, નવાઈ જેવું છે કે, વેન એવી માત્ર વર્ણસિપની સંજ્ઞા વડે જ હકાર સૂચવતી જોડણીનો વિકલ્પ સૂચવ્યોછે. ઇ. સ. ૧૮૮૮ માં શુદ્ધિપ્રકાશના વધારા રૂપે છપાયેલા ગુજરાતી જોડણી વિશેના મહારા લખપુસ્તકમાં મ્હેં આ પ્રશ્નની સંપૂર્ણ ચર્ચા કરીછે. અહિં તો, હકાર પ્રાયઃ શબ્દની આદ્યશ્રુતિ તરફ અપસરણ કરેછે હેવા મહારા મતના કારણો સંક્ષેપમાં જણાવવાં એ એક જ મહારો ઉદ્દેશછે. અહિંયાં પ્રારંભમાં કહીશ કે આ હકારનો ઉચ્ચાર લઘુપ્રયત્ન છે તેથી એનું ચોક્કસ સ્થાન ચક્રામસ્ત રહેછે, જો કે નિપુણ નિરીક્ષક જરા પણ અચકાયા વિના હકારનું સ્થાન પકડી પાડશે. હવે કારણો આપુંઃ—

(૧) પ્રથમ, નિપુણ નિરીક્ષણ કરનારને હકાર આદ્યશ્રુતિમાં સંભળાયછે.

(૨) ખીજું, વ્હેન, વ્હિં જેવા શબ્દોમાંના વિષ્ણુ ઈ-ઈ ઉચ્ચારથી પરીક્ષા રીતે સૂચવાયછે કે હ આદિ તરફ ગયોછે, જેમ કે મગિની-વહિની; ધ્રુવલ્ક-વહુલક. અહિંયાં અઢ-અઝ અને સાર પછીના ક્રમ અઢ-અઢ બાકી રહે એટલા માટે હ આદિ તરફ ખસેછે (વ્હણી-વ્હલક) અને વિષ્ણુ ઉચ્ચારની કારણસામગ્રી માટે માર્ગ મોકળો મૂકેછે; હ અન્ત તરફ જવાથી કે ખીજે કાંઈ મારે હેવા માર્ગ બધ કાઢે નહિ;

- (૨) દાઘ પણ હમણાં (< જણના-જણના) જેવા શબ્દોમાં હ આઘ-શ્રુતિમાં લખાયેલો આ વસ્તુસ્થિતિ અત્યંત સૂચક છે;
- (૪) ગુનો ઘ જેમાં થાયછે તેવા ઘેરું (સં. ગમીરકં અપ. ગદીરડં), ઘડં (-સં. ગોધૂમઃ. અપ. ગોદૂંલું), ઘડો (સં. ગૃદીક્ષકઃ અપ. ગદિલ્લ), ઘો (સં. ગોધા પ્રા. ગોદા), મેશઃ (સં. મદિયી, પ્રા. મદિયી), ઘયડો-ઘરડો (સં. જરડકઃ, અપ. જરડડ, (૫છી) ગરડડ), ઇલાદિ પ્રકારના શબ્દોમાં દહાર આઘશ્રુતિમાં છે એ નિર્વિવાદ છે.
- (૫) છેવટમાં; શ્લક્ષ્ણકમાંથી વિવિધ ક્રમેદ્વારા આવતો ન્હાનું શબ્દ દહારની ઊર્ધ્વગતિનું સ્પષ્ટ સાદ્ય પૂરેછે; જેમ કે શ્લક્ષ્ણક, છગ્ગર, નન્હડં; અર્ધ જે હ આદિ તરફ જાય અને ન્હનડં થાય તો જ માત્રાપરિપૂરણ અર્થે આઘશ્રુતિના જનુ દીર્ઘત્વ-આવશ્યક અને ન્હાનું શબ્દ સાંપડે; જે હ શબ્દના ઉત્તર ભાગમાં જ રહે તો જના દીર્ઘત્વનું અને એ વડે માત્રપરિપૂરણનું નિમિત્ત જ ન ઉદ્ભવે; ૫છી જે એમ માન્યે કે હ લઘુઆરણ્ય જનતા દાનું નિમિત્ત ઉપજેછે; તો જૂદી વાત; નન્હડં (શુરૂઆરણ્ય હ) નન્હડં (હ લઘુઆરણ્ય થતાં પ્રથમ શ્રુતિ-લઘુ બનેછે; માટે) નાન્હું. પરંતુ ઘેરું, ઘો, ઘણું ઇલાદિના અને હમણાં ઇલાદિના નિર્વિવાદ પ્રમાણની દયાતીમાં ન્હાનું જેવા શબ્દોમાં નાન્હું સાંપડે હેવી, વિકાસક્રમની વિપરીતતા સ્વીકારવી રહેવી નથી.

વ્યાખ્યાન-૪

ખંડ ૩

ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ-દેનો વિકાસ.

(સમાપન).

હવે હું ઊતરતા દરજ્જાની ઉત્સર્ગવંશી લખીશ અને એ ઉત્સર્ગોની આ ખંડમાં ત્વરિત ચર્ચા કરીશ; આ ખંડને મિત્રખંડ કહું તો ચાલે, કારણ કે પૂર્વગામી ખંડોમાં ક્યાં હતા તેવા, ક, છ, ઝ, હેવા ઉત્સર્ગવર્ગો કરવા રહીશ નહિ અને ઉત્સર્ગવિશે વિસ્તીર્ણ ચર્ચામાં પણ ઊતરીશ નહિ.

ઉત્સર્ગ-૧

પ્રકેપ

કેટલાક શબ્દોમાં આગનુક વર્ણ પ્રક્ષિપ્ત થાય છે; એ વર્ણો દ, ઘ, ચ કે ર. આ પૈકી હોના પ્રકેપ ખંડ ૨, ઉત્સર્ગ ૧ (ચ)માં અને ચ અને ઘનો પ્રકેપ ખંડ ૨, ઉત્સર્ગ ૨૧માં ચર્ચા છે (ઉપર પૃ. ૨૮૬ અને ૩૧૦-૧૪ જુવો). રના પ્રકેપનું આખું પૂર્વદર્શન અપભ્રંશમાં થાય છે, સિ. દે. ૮-૪-૩૧૧ (અમૂલોડપિ ક્વચિદ્)¹ જુવો. પરંતુ અપભ્રંશમાં ઉદાહરણો થોડા છે પણ ગુજરાતીમાં વિવિધ પ્રકારનાં છે.

ઉદાહરણો-

(૧) કરગામી } (= ટકાર) ગુજ. < કટાક્ષ (સં.), કઠક્ષ (પ્રા.),
(કચગામી) }

કરગામી-ગી. (કટાક્ષ=અપાંગવીક્ષણ; તીરછી નજર;

એ ઉપરથી ગુજરાતીમાં લક્ષણાવકે, વકોક્ષિત, સાકૃતવચન.)

(૨) રાતરે (ગુજ.);=સસિ (સપ્તમી)+ ર પ્રક્ષિપ્ત.

(રાતરે (રાત્રિયે)ના સામ્યાનુવર્તનને અર્થિ, આ પ્રકેપ જોડે
કાંઈક સંબંધ હોઈ સકે.)

૧. હોના ગ્રાંથો પણ સૂચક-પૂર્વ-આભાસ છે ત્ર નિશ્ચયના સમય સુધી ભેદ સકાય છે; એ પ્રતિશ્ચય ૪-૬૮, ૬૧ જુવો; હેમાં કેટલાક પ્રકારોમાં ન પડી પતે. રનો પ્રકેપ ચર્ચા છે; જેમ કે પનીનમ્વચોમિ=પનીવચોમિ હતાદિ. આ રને પ્રકેપ નહિ ગણવા નો પોતાનો જ અનુનાસિક આવિર્ભાવ ગણવાનો સામાન્ય પ્રચાર છે; પણ હું હેને ઉત્તર-સમયના અમૂલોડપિ ક્વચિદ્ રજારના ગ્રાંથો પ્રચાર તરીકે અદિજોડું— એ ભાવને અવકાશ દોષાનો.

- (૩) પટ્ટું (ગુજ.)=પાતું; < પટકં (સં.); પક્ષતં (અપ.); પ્રક્ષતં; પ્રયતં; પરતું; પટ્ટુ.
 (૪) કરોડ (ગુજ.)=ચતુલ્લક્ષ; < કોટિ (સં.); કોટી (પ્રા.); કોટી; કરોડ.
 (૫) સરાળ (ગુજ.)=સજવાનો પથ્થર; < સાળ (સં.); સાળ (પ્રા.); સાળ; સરાળ.
 (૬) જૂથું (ગુજ.)=રીઝતું; < જુટ (સં.); જુટ (પ્રા.); તટ, જૂટ(ું).
 “જાજ મોતીઢે મેહુલા જૂથ્યા,
 જળ લોક સળા નાય જૂથ્યા”

(કલપતરામ)

“માંહિયી નીકઢી પવ્યો દાર,
 સતીને જૂથ્યા વિશ્વાધાર.”

(પ્રેમાનંદકૃત તલાવ્યાન.)

“જાણે માદરપો મઢકી ડ્યોરે,
 માકી સાઢીનુ ત્યો હું જૂથ્યોરે.”

(નવલરામ કૃત ચાલ-ગરપાવલી.)

- (૭) મરલણું (પ્રાચ્ય ગુજ.)=ખાણું; (જેમકે ત્હને મવાની મરણે); < મલ્ (સં.); મસ્ (પ્રા.); મલ્; મરલ (ધુ).
 (૮) નાગરવેલ (ગુજ.)=તાબુલતા; < નાગવલી (સં.); નાગવલી (પ્રા.); નાગરવેલ.^૨
 (૯) ધાપ (અશિષ્ટ વર્ગની ગુજ.)=શાપ (સં.); પદારોપદાર-ધાપ.
 (૧૦) ગણતરી (ગુજ.); < ગણિત=(સં.); પદારોપદાર-ગણિત્રી; ગણતરી. (મણતર, કઢતર, વણતર ધત્વાદિમાંના તરી, તર, એ ગુજરાતી પ્રત્યયનું જૂથ આ હોય છે.)
 (૧૧) કરાણી (ગુજ.)=છત્રીની કાચણીની બાજને નીચે છેડે મૂકવામાં આવેલા કડકેડા; < કક્ષા (સં.), કક્ષિકા; કક્ષિકા (પ્રા.); કક્ષત્રી, કરકણી, કરાણી, (કક્ષ=અગલ. પશુ કક્ષા એટલે પશુ અગલ. અભિધાન ચિન્તામણિ, ૨-૨૫૩, દોમૂલે લખિલકા કક્ષા પાર્થ-સ્વાદેતયોરષઃ^૩).

(૧૨) કવૂતર (ગુજ.)=પારેલું; < કવોત (સં); કવોત (પ્રા-પણ
ત જળવી રાખેછે); કવૂતર. (ખીજા બ્યુત્પત્તિવિકલ્પ માટે
અને ફારસી કવૂતર સાથેના ગોત્રસંમન્ધ માટે ઉપર પૃ. ૩૧૨-નોટ
૩૩ જુવો.)

સચનાત:-આ રૂપાન્તરોમાં ક્રમે આ છે—

✓ (૧) ર નો પ્રક્ષેપ, પછી

✓ (૨) એથી થયેલા સંયોગનો વિષેષ.

અપવાદો માત્ર એટલા જ છે—

મૂઠુ, હેમાં વિશ્વેષ નથી; નાગરવેલ, હેમાં ર જોડેનો સંયોગ નથી,
પણુ ર (રૂઝ) અલગ પ્રક્ષિપ્ત થાયછે.

આ ર ના પ્રક્ષેપનાં ઉદાહરણો થયાં. વિરલ પ્રકારોમાં અન્ય વર્ણ
પ્રક્ષિપ્ત થાય છે; જેમ કે

(૧૩) બાસના વાસના (ગુજ.), < બાધાસના (સં),

(૧૪) વિષવિષ (ગુજ.), < વિવિષ (સં).

[ટિપ્પણુ—(જ) ર ના પ્રક્ષેપની બાબતમાં, કિલ્લ સંયોગ ઉપજાવીને
શબ્દને સંસ્કૃતાનુકારી બનાવવાની ઉત્ક્રાંતિમાં પ્રક્ષેપનું કારણ જોઈ સકાય.
તે એક માણસને દક્ષણીને સ્થાને દક્ષણી કહેતાં સાંભળ્યોછે અને ગળપત્તિ
સ્થાને પ્રગ્ગતિ કહેનારા અન્ય પુરો. વિશે કાઈએ મૂઠને કહ્યુંછે. એક પ્રતિષ્ઠિત
ગુજરાતી વર્તમાનપત્રના લેખમાં પેલી (ફારસી)ને બદલે પ્રેલી અને પદ્માસાપ
ને બદલે પ્રધાસાપ વાંચ્યુંછે આ સંબંધ જોતાં, શુદ્ધ, સરળ ગુજરાતીમાં
‘પેલી છોંદિયેથી જ્યોટિયુ લાવો’ કહેવાને બદલે ‘પ્રેલી છોંદિયેથી જ્યોટિયુ
લાવો’ એમ કહીને પોતાનો પાંડિસદલ પ્રગટ કરનારા પેલા અભણ ગામડિયા
બ્રાહ્મણની કથાને અત્યુક્તિ ન ગણવી જોઈયે.

(બા) ટેસિટોરી, “Notes,” § ૩૧ માં, ર નો પ્રક્ષેપ ચર્ચેછે; પણ
હેમણે (પ્રદ્ધ, પ્રાહુણડ જેવાં) ઉદાહરણો આપવામાં અપભ્રંશની અદર જ
(સિ. હે ૮-૪-૩૯૯ માં જણાવ્યા મુજબ) આ ર નો પ્રક્ષેપ થાયછે હેની
અવગણના કરીછે આ ર બહુધા ગ્, મ્, પ્, ત અને સ્ માં ઉમેરવામાં આવે
છે એ ડૉ. ટેસિટોરીનું કથન સચક છે.]

(૧૩) અને (૧૪) પ્રકારોમાં અનુનાદનની ધ્વજાથી જ બાસના વાસના
અને વિષવિષ ઉપજ્યા જણાયછે.

ઉત્સર્ગ ૨

‘ઋસિંગ’ શબ્દના અન્ય જ અને આ

‘ઉપર પૃષ્ઠ ૨૨૨ મે, ઉત્સર્ગ ૨ નાને અન્તે આપેલ ટિપ્પણમાં મ્હે કહ્યું હતું કે આ ઉત્સર્ગને વર્ગ (ગ)ની અંદર મૂકીને ચર્ચાય. આ ઉત્સર્ગને પૂર્વગત ખંડમાં મૂકવાને બદલે અહિં ચર્ચવો વધારે યોગ્ય માનું છું, કારણ કે હેની ઉપયોગિતા અદ્ય છે.

ઉત્સર્ગનો ઉપન્યાસ:—ગુજરાતીમાંના અકારાન્ત ઋસિંગ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ કા તો આકારાન્ત કે રૂકારાન્ત કે પછી રૂંકારાન્ત સંસ્કૃત શબ્દોમાંથી સધાય છે. આકારાન્ત ઋસિંગ શબ્દો કા તો તત્સમ, અથવા માદી રીતે વ્યુત્પન્ન થયેલા, કે ખોટા સામ્યવિધાનથી ઉપજેલા, કે પછી ફારસીમાંથી આવેલા હોય છે,

ઉદાહરણો:

જ્વાલ (સં.), જાલ (પ્રા.), જાલ (ગુજ.), કલ (સં.), ‘કલા (પ્રા.), કલ (ગુજ.);

માતા-પ્હારેપ્હાર-માત, વર્તા-વર્તા-વાત; માલા-માલા-માલ; ત્વચા-તજા-તજ; જિભ્વા-જિભ્વા-જીભ; રજા-લજા-જાજ; ચાલા-ચાલા-ચાલ. વૃષા-('તરિયા, તર્પતિ-તરિસદ્ધારા)-તરસ; ઘુમ્ફા-મુક્કા-મૂલ, લાક્ષા-લાક્ષા-લાલ; કક્ષા-વક્ષા-કાલ, મિક્ષા-મિક્ષા-મીલ; શિક્ષા-સિક્ષા-શીલ-માણા-માણા-માણ.

વફલી-કેલી-કેલ; નારી-નારી-નાર; વલી-વેલી-વેલ; વુક્ષિ-વુક્ષી-કૂલ; મગિની-મહિની-મ્દન, અધિ-અવસી-આરય

આકારાન્ત શબ્દો:—

‘માલ (સાદી વ્યુત્પત્તિથી); વાલ (સાદી વ્યુત્પત્તિથી); દયા, ક્રમા, કૃપા ઇત્યાદિ (તત્સમ),

ઘજા-ખજમાંથી; (ખોટી સામ્યકાંક્ષાથી ઋસિંગ ધ્વજા

ફારસી

મસા, સજા, કજા, ઇત્યાદિ.

ઉત્તરગ ૩

અકારાન્ત અને ઉકારાન્ત નામો.

ગુજરાતીમાં નપુસકલિંગના શબ્દોને અન્તે બહુધા અનુનાસિક ઉં આવેછે; પણ એ લિંગના જ કેટલાક શબ્દોમાં અનુસ્વાર નથી, એટલે કે તેઓને અન્તે શુદ્ધ ઉ હોયછે.

ઉદાહરણો:—

ઘાડું, ગાડું, ઘોડું ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ:—આ ઉકારાન્ત છે. લીંચુ, જાનુ, વઘ, પેદુ, રતાલુ, બાલુ, વિચાલુ (=રાત્રિભોજન),—અને હેવા શબ્દો અનુનાસિક રહિત ઉકારાન્ત છે.

✓ આ બેદનુ કારણ સ્પષ્ટ છે; તે એ કે અનુસ્વાસ્યુક્ત ઉં નુ મૂળ અર્ક (સં.), અડ (અપ.) એ પદાન્તોમાં રહેલું છે, પણ શુદ્ધ ઉકારાન્ત શબ્દોનો ઉત્પત્તિવૃત્તાન્ત હાલો નથી. પરિણામે લીંચાનું (લીંચુ ને સ્થાને) જોડેલું ખોડું ગણાય તેટલું જ (બાદાનું ને સ્થાને) બાડું ખોડું ગણાય.

ઉત્તરગ ૪

વ નો વ

અનાથ વ (દન્તોષ્ઠ્ય) નો વ (ઓષ્ઠ્ય) બનેછે.

ઉદાહરણો:—

(૧) દ્વિ-(વિ, વહ)-વે; (૨) દ્વિતીયક:-વિહ્નો-વીજો; (૩) દ્વારં-વાડુ-વાર; (૪) દ્વારદ્વ-વારદ્વ(ડ)-વાણ; (૫) જ્વલતિ (વલડ)-વલ્લે (છે), (૬) ઉપ-વિશતિ-ઉવહસદ્, વહસદ્-વેસે; (૭) અપત્યક-અવચડ-વચું, (૮) ચૌવનં-જોવણ, જોવન-જોવન, (૯) કચ્છપક.-કચ્છવડ-કાવચો; (૧૦) કપોત:-કવો(તો)-કવૃતર; (૧૧) છવિ-છવી-છરી; (૧૨) મયવ્યાકુલક:-મમ્બ્વાડલડ-મ્હેવાલ્લો; (૧૩) દેશ્ય હાવો-હાવો, હામો, (૧૪) દેશ્ય સ્વજો-સવો-સમો.

સૂચના:—

(અ) આથ વ નો વ ગુજરાતીમાં થતો નથી; એ સર્વોંશે હિન્દીની વિશિષ્ટતા છે. યુદ્ધો (સં. વૃદ્ધકં પ્રા. યુદ્ધુડ), વડો (સં. વૃદ્ધક: પ્રા. વડડ), જેમકે એ વડો લુચ્વો છે, વિરાજવું (સં. વિરાજ); ઘોનો (દેશ્ય વોજ્ઞો=ભાર); એ પ્રકારના શબ્દો ગુજરાતીમાં હિન્દી ડાળા-તરે ડાળા ધુસ્યાછે.

(૧) થી (૭) એ સાત ઉદાહરણોમાં વ અવાન્તર ક્રમોમાં જ આપે છે, પણ પ્રથમની, સંસ્કૃત, દશામાં અનાદ છે.

(જા) પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં વ નો વ યવાનું દર્શાવ્યું નથી એ ખરું, પણ ન દર્શાવવાનું કારણ હેતુ નથી કે પ્રાકૃતમાં વ અને ઘ વચ્ચે ભેદ મનાતો નથી; પ્રથમ દૃષ્ટિએ સિ. હે. ૮-૨-૭૯ (સર્વત્ર હવરામચન્દ્રે) ઉપરથી એમ જણાશે કારણ હેમાં દિ, દ્વાર, ઇદિગ તેમજ શબ્દ એ ઉદાહરણો આપ્યાં છે; વળી સિ. હે. ૮-૧-૨૫૮ અને ૨૫૯ માં શબ્દનો વ અને સ્વજ ને નીચી નો વ વિપયભૂત છે એ વસ્તુસ્થિતિ પણ વ ઘ નો અભેદ સૂચવે; છતાં ખરું કારણ એ નથી. કારણ કે સિ. હે. ૮-૧-૨૩૭ માં ઘ નો વ થતો આપ્યો છે. રત્યોર્વલયોર્થેવ દાસયોર્વલયોસ્તથા । વદન્ત્યેપા દિ સારુપ્યમલટ્કારવિદો જનાઃ ॥ હુમાં જેવ જેવા અલંકારની અપેક્ષાએ જે શૈથિલ્યની અનુભા આપી છે હેનો આશ્રય વ્યાકરણ જેવા શાસ્ત્રીય તન્ત્રમજ્જનથી ન લઈ સકાય. એથી, વ અને ઘ ને અવિશિષ્ટ ગણવામાં હેમચન્દ્રે ખતાવેલી સિધ્ધિ પદ્ધતિનો નિર્દેશમાત્ર કરીને સંતોષ માનીશ.

(૬) ઉદાહરણ નં. (૫), જ્વલ્, હેમાંના જૂનો લોપ હેમચન્દ્રના વ્યાકરણના વિષયની પહાર છે એ સ્પષ્ટ છે, કારણ કે હેણે ક્યાંય પણ જ નો કર્વલોપ દર્શાવ્યો નથી (૮-૨-૭૭ માંની ગણનામાં જ નથી), પરંતુ જ્વલ્માંથી વિકલ્પે જ્ અને ઘ લુપ્ત થતાં ગુજરાતીમાં જલ્ અને મરાઠીમાં જલ્ અને હિંદીમાં જલ્ સાંપડે છે, એ વસ્તુસ્થિતિને આધારે અહિં મ્હે સ્વીકારેલો જ નો લોપ આપ્યો છે.

(૭) પોતાના વ્યુત્પત્તિપાઠ નિયમ ૬ માં નવલરામ લક્ષ્મીરામે આપેલું વ નો ॥ થતો દર્શાવ્યો છે એ હેમની સ્પષ્ટ ભૂલ છે; કારણ કે હેમણે આપેલાં ઉદાહરણો કાં તો હિંદીમાંથી છે (જેમ કે વત્તી, ઘાલ, વસી, મિજવાસી, ગિરાજ્યું); અથવા મૂળશબ્દ ખોટો લખીને સાધેલાં છે (જેમ કે ચકર < ચર્ક જે શબ્દ તદ્દન અસંસ્કૃત છે; વાપ < વાપ હેવે જ કલ્પિત શબ્દ; વટો < વિટ ભૂલ છે, વપવિટઃ ભેદાયે); કે પછી કારણ વિના ઘ માંથી સાધેલાં છે, જેમ કે વાપ < વાવ્ય-પણ સંસ્કૃતમાં જ (સાદા ઓષ્ય ઘ વાળો) વાવ્ય પણ છે.

(૧) ટેસિટોરી, “Notes” ફ્રોમ માં, પદાન્તર્ગત વ નો વ યનો દર્શાવે છે, પણ એ વિકારને સંકુચિત બનાવવાની મર્યાદા મૂકે છે—
 “જ્યારે અસ્વરિત પૂર્વસ્વરના લોપથી એ આદ્ય બને ત્યારે.”
 મહે આપેલાં ઉદાહરણોથી જણાશે કે આ મર્યાદા લાગુ પડે જ હોય. નિયમ ગુજરાતીમાં તો નથી.

અપવાદો:

શુદ્ધ ગુજરાતી શબ્દમાં મૂળ સંસ્કૃતના વ નો વ થતો હોય હોવા થોડા જ અપવાદો મળે છે; જેમ કે વચ્ચું સં. વચ્ચુ; મરાઠી વાચને સરખાવે—
 ત્યા વાચન=તે શિવાય, પ્રાથમિક અર્થ ‘હેને છેતરીને, તજીને, બચાવીને (beware)’
 અથવા તો વાચના ગેલા=‘તે બચાવાયો’; ઇત્યાદિ પ્રયોગો છે.

ગુજ. ઘલેયું શબ્દ સં. વલયકમાંથી સાધિયે એ ખરું હોય તો એ અપવાદ ઉભરેલો.

ગુજ. ઘીડી < સં. ઘીટિકા એ બીજો એક અપવાદ.

તેમ વળી વગહલુ (ગુજ.) < વિષદ્ (સં.); અને કદાચ વગાસ (ગુજ.) < વિકાસ (સં.).

ઉત્સર્ગ ૫

વ નો વ

કેટલાક શબ્દોમાં શુદ્ધ ઓષ્ઠ્ય વને સ્થાને દન્તોષ્ઠ્ય વ આવે છે.

ઉદાહરણો.

સં.	પ્રા.	ગુજ
વાઘ	—બહારોબહાર—	વાઘો

સિ. હે. ૮-૧-૨૩૭ (વો વ:) અનાધ વ વિશે છે, પણ આપણા આ ઉદાહરણમાં વ આવે છે.

ઉત્સર્ગ ૬

સ નો જા

✓ દ્વિનો કે લઘુપ્રથમ યનો અથવા, કેટલાક પ્રકારોમાં, એનો સંસર્ગ પામે ત્યારે જ (દન્ત) જ (તાલબ્ય) બને છે.

સૂચના:-કેટલાક પ્રકારમાં જ કે એ પૂર્વે રહીને જ ને જ બનાવે છે; માટે મહે “સંસર્ગ પામે” હેતુ વચન મૂક્યું છે, પણ ખરું ઉદાહરણોમાં જ કે એ સુની પાછળ રહેલો હોય છે.

ઉદાહરણો

(૧) શૂગલ:- (સં.), સિયાલ (પ્રા.), ધિયાલ (ગુજ.); (૨) શૂંગક (ટ) રં-
સિંગટરં-શીંગટરં; (૩) વિપયે-વિસય, વિસદ, વિસિ-વિસે ('માં, ની બાબતમાં' એ
અર્થમાં વપરાતું અન્યથા); (૪) શીતલકં-શીમલકં-શીલું; (૫) શીતકાલમ:-
શીમકાલક-શિયાલો; (૬) સ્વપ્રક:-સિવિળકં (લિંગવિપરિણામ)-સિવિળકં શમણ; (૭)
શિશ્વતે-સિમ્પદ-શીલે (છે); (૮) અતસી-અલમી-અલશી; (૯) માતૃગ્નયા-માતૃસિમા-
માશી; (૧૦) કરિપ્યામિ-કરિસ્સં-કરીશ; (૧૧) મદિપી-મદિસી-મૈદા; (૧૨) દેશ્ય
છાસી-છાશ; (૧૩) સિખ્યતિ-સિજ્જદ-શીજે (છે); ૧૪) કરિપ્યતિ-કરિસ્સદ-
કરશે; (૧૫) માર્ગશીર્ષ:-પદારોપદાર-માગશર; (૧૬) તૃપા-પદારોપદાર-
તરિસ-તરશ; (૧૭) પરિષ્વેદક:-પરિસ્સેજક-પરસેવો; (૧૮) કીદશકં-કિસિતં-
કિસ્યુ-શી; (૧૯) રસિમ:-રસી-રાશ (=લગામ) અને રશી (=રજા); (૨૦)
પ્રતિવેશી-પદિવેસી (પડવશી)-પડોશી, પાડોશી; (૨૧) લેપશાલા-લેહશાલા-નેસાલ,
નીશાલ, નિશાલ.

(ખ) શૂગલ-ઉદાહરણ (૧)-વરુચિ (પ્રા. પ્રકાશ ૧૧, સૂત્ર ૧૬ પછી)
શૂગલનો આદેશ શિગલ આપે છે; પણ એ તો આ એક જ
શબ્દ પૂરતો અને માગધીમાંનો જ વિકાર થયો. પરંતુ માગધીમાં
તો સર્વત્ર ય અને સનો જ થાય છે, એટલે એ પ્રસંગે કોનો ઉદ્ભવ
હતા સંસર્ગથી સ્વતંત્ર છે.

(ખા) ઉદાહરણો (૧૧) અને (૧૨)-અન્ય સીનો પ્રથમ સ્વ થાય છે,
બાખ્યાન ૪ થાના ખંડ ૧ લામાં વર્ગ (ક) ના ઉત્તર ૩, ક-
(૨) અનુસાર, (ઉપર પૃ. ૨૨૩-૪ જુવો); અને હેમાંના ચ દ્વિત્ય
સૂત્રે તાલબ્ય જ બનાવે છે.

(દ) ઉદાહરણો (૧૦), (૧૪), (૧૬), (૧૭) અને (૨૧)-અર્ધિયાં
વિકારહેતુ રૂઝની પૂર્વે રહેલો છે, માત્ર (૧૭) પરિસ્સેજકમાં રૂઝની
પાછળ રહેલો એ તાલબ્યપ્રાપ્તિનું કારણ ગણી સકાય.

(ઈ) ઉદાહરણ (૯), માશી;-પૂર્ણ ચર્ચા માટે ઉપર પૃ. ૭૭ મેં (૧૧)
ઉપરની ચર્ચા અને પુટનોટ ૨૦, ૨૧ જુવો.

(ઉ) ઉદાહરણ (૧૮):-કશું શબ્દ પણ ઉપલબ્ધ છે; અને અસ્વરિત
કિ કે ક લુપ્ત થઈને પછી શું પ્રાપ્ત થાય છે માટે જ થવાનું કારણ
કિ માંના રૂઝને ન ગણતાં સ્ત્રુના યને ગણિયે તો ખોટું નથી.

(ઝ) પ્રતિવાસીનો પણ "પડોશી" અર્થ થાય છે; અને મદારી પાસે
એક સાલવિનાનું પ્રાચીન ઔકિક છે ત્હેમાં પ્રતિવેશક પણ

મળેછે; પ્રાતિવેદિક ને પદોશીનેા મૂળશબ્દ બહુ સારી રીતે ગણી સકાય. પસંદગીનેા નિર્ણય હું નથી કરતો.

(૧) આ ઉત્સર્ગમાં સનાથેતું તત્ત્વ ગુજરાતીમાં વ્યાકરણસિદ્ધ રૂપોમાં પશુ પ્રવર્તતું દેખાયછે; જેમ કે—

વેસતુ-વેશી, વેશીને; વેસતુ-વેશી, વેશીને; હોસો-હોશી (શ્રી૦); ફાણો-ફાણી (શ્રી૦) રસો-રશી (શ્રી૦); વીસ-વીશી (=વીસ વર્ષનેા ગાળો); દસ-દશી (=દસ વર્ષનેા ગાળો); જેમકે દશીવીશી. વેસતું-વેસન્ય (આગાર્ય, દિ. પુ. એકવચન)—વેશ; એજ મુજબ વેસતું માંથી વેશ.

✓ (૨) ફારસીમાંથી આવેલા શબ્દોમાં પણ, કેટલાક પ્રકારેમાં, આ ઉત્સર્ગ પ્રવૃત્તિ પામેછે; જેમકે (ફાર.) શિવાય-શિવાય (ગુજ.).

✓ (૩) કે જે સુખ થાય ત્હાર પછી પણ તાલબ્ય વિકાર હોવા ને હોવા જ રહેછે; જેમ કે શમણ, માગશર, ફણ, તરણ ઇત્યાદિ.

કેટલાક અપવાદો નોંધવાના છે:—

(૧) (સ) સહ, સમ-(પ્રા. કે અપ) સહું, સહં-(ગુજ.) હું; (૨) સપત્ની-સવત્ની-શકિય; (૩) સ્વપ્રકઃ-સિવિળત (સિવળત-સવળત)—શાણ (જેમકે સાણું કે શાણ); (૪) દેશ્ય ઓસરિઆ-ઓશરી (ધરના બારણા અગમળની પરસાળ; દેશી નામમાલા, ૧, ૧૬૧), (૫) શૌર્ય-સોરિડ-સૂર કે શૂર.

(૧), (૨), (૩) અને (૪) માં વિકારજનક તાલબ્યસંસર્ગ વિના નો શ્વાસાયછે; (૫)માં વિકારજન તાલબ્યસંસર્ગ વિના સૂનો શ્વાસ વિકારે થાયછે.

શબ્દા-સેજા-સેજ; હેમાં સૂ દન્ય રહેછે હેતું કારણ એ કે હેમાં જ વિવૃત છે, સવૃત એ નથી; સંવૃત એ જ શુદ્ધ તાલબ્ય છે, અને આ ઉત્સર્ગમાં શુદ્ધ તાલબ્યથી જ હેતુ સરે.

હોંસ-હોંસીલો, રસ-રસીલો, રસિયો;

હેમાં ફેનો સસર્ગ પામ્યા છતાં સૂ દન્ય રહેછે

સ્વરવિકારો

ઉત્સર્ગ

કેટલાક શબ્દોમાં અનન્ય એ નો ફ અને અનન્ય ઓનો ઝ થાયછે.

ઉદાહરણ:—

એ-વેષ્ટ (સં.)-પરભાર-વૌષ્ટ (ગુજ.); પેન: પેણ-ફોળ, લેણશાલ-નીશાલ, નિશાલ, દેશ્ય છંડી (=લગુર્યા)-છોંડી, દેશ્ય તેજો (તેજુ)-તીંડ.

ટિપ્પણી:—

(અ) સિ. હે. ૮-૪-૨૨૦ માં વેત્તે વેપ્તો આદેશ આપ્યો છે; એ મૂળમાંથી મ. વેદા=વેરો, ૮ 8āṇḍa, અને ગુજ. વેટો (=ઉપરી-ઉપરી આંટાવાળી વીંટી) એ શબ્દો આવ્યા છે. પણ (વેત્તો ન અર્થ દર્શાવતો) વીંટિલું શબ્દ પરિસ્થિતિયોગે બદારાબદાર સાધવો પડે છે.

(બા) હેઠી અને તેજોમાંથી, અન્ય પ્રકારે, સિ. હે. ૮-૧-૮૪ ની પ્રવૃત્તિદ્વારા, હિંદી અને તિહો પ્રાપ્ત થાય; પરંતુ એ સૂત્ર પ્રાકૃત-વિષયક છે, દેશવિષયક નથી, અને દેશવિષયક ગણિયે તો પણ આ દેશશબ્દોમાં એ છે કે નથી, એ સ્થિતિ વિચારતાં, તેમ વળી અન્ય નહિં તો કેન શબ્દ તો (સંયોગરહિત હોઈને) પ્રસ્તુત સૂત્રની પ્રવૃત્તિવિષયની બદાર ન રહેશે એ જોતાં, આ સ્વતન્ત્ર ઉત્સર્ગનો સ્વીકાર ન્યાય્ય બને છે.

(ક) પરીલ્લક: (સં.) ક હુમ્મ થતાં પરિક્લુ (અપ.)-પારેલ (ગુજ.) હેમાં હ નો એ અર્પનારો વિપરીત વિકારક્રમ જોવામાં આવે છે; પરંતુ સિ. હે. ૮-૧-૮૫ (હત્ત એવા) એ સૂત્રમાં આ પ્રકારનો અન્તર્ભાવ થાય છે માટે હું અલગ ઉત્સર્ગ હેની ખાતર આપતો નથી; જો કે એ સૂત્રથી પ્રાપ્ત થતો એ પ્રાકૃતનો હ્રસ્વ એ છે અને પારેલમાં એ દીર્ઘ છે.

(ડો) પૂતરક: (સં.)-પોરડ-(પ્રા.); પૂરો (ગુજ.); કોનકા:-કોણડ-ણો; લવણ-લોણ-ણ; સલાવળ્યકં-સલાવળ્ણડ (સલવળ્ણડ-સલગ્ણડ), સલોળડ-સલળ્ણ; કપોત:-અંશત: પરભારો-કૂતર; પૃથુક-પહુંક, પડલ-પંલિ-પૂલ, લોહકાર:-હહારુ-હહાર; છુકમારક:-સોમાલડ-મૂલાહો; એકોન (એકોન-વિંશતિ ધસાદિમાં)-એગુળ, ઓગળ; કફોળિ:-કહોળી-કહૂળી, ગોળી-ગૂળ્ય; જૌર્ય-સોરિડ-જૂર, સૂર; રોમકં-રંચું.

ટિપ્પણી:—

(અ) પૂરોનું પૈકટિપક ૩૫ પોરો પણ છે;

(બા) હહારનું ઉત્તરક્રમભૂત ૩૫ લહાર પણ છે; કમી આ પ્રમાણે:—
લ્હુઆર-લ્હુવાર-લ્હવાર.

(ક) ઓગળ, કોમાં રહેલા ઓના પ્રતિધ્વનિરૂપે એનો ઓ થયો છે. મરાઠી-માં એ જળવાઈ રહેતાં એકુળ છે, જેમ કે એકુણસ.

ઉત્તરર્ગ ૮

મૂળગત કે ઓના વિકારરૂપ ઓનો કેટલાક પ્રકારોમાં અ થાયછે.

ઉદાહરણો:-

ગોધૂમ:-ગોદૂમ (ગોદુંડુ)-ધરં;

ઔજ્જ્વલ્યકં-પરભારં-અજવાલું.

ઉત્તરર્ગ ૯

જેહારે પ્રાકૃતના યથુતિ અક્ષરની પૂર્વે હ્રસ્વ રૂ કે ઉ શિવાયના કોઈ સ્વર આવ્યો હોય તેહારે ગુજરાતીમાં ય ઉચ્ચાર નષ્ટ થાયછે અને અવશેષભૂત અ પૂર્વસ્વરમાં વિલીન થાયછે.

ઉદાહરણ:-

પીતલકં-પીમલક-પીલું; શીતલકં સીમલકં-શીલુ; દ્યુતકાર:-જુમગાર-જુગાર-જુગાર; આદર્શક:-આમરિસક-આરસો; ગ્રાહક-બહારોબહાર-ગ્રામક-ગ્રામુ પત્રી વિશ્લેષથી ધરાક; યજ્ઞોષ્વીતં-જળ્ણોવર્ડં, જળ્ણોમર્ડં-જતોડ, સ્તોકક(ટ)ક ધોમકકં-ધોલું; લોહલ્પકં-લોહલુંડ-લોમ્પકંડ-લોચંડ; દેવરાણી-દેવરાણી-દેરાણી, લેલસાલા-લેહસાલા-લેમસાલા-નેસાલ-નીશાલ-નિશાલ; દેશ્ય છેઓ (છેમકક) છેડો.

અપવાદો:-

દેશ્ય-જુમંજુમ } (=પ્રયત્ન પ્રયત્ન)-ગુજ. જુમંડ;
જુમજુમ

દેશ્ય-દંતવળ-દંતમળ-દાતળ; સં. વ્રકક:(ટ) વ્રમક-વ્રમક અને વિકલ્પે વ્રહ.

ટિપ્પણ:-

(અ) પીલું અને શીલું નીચે પ્રમાણે પણ સાધી સકાય:-

પીતલક-પીમલક-પીયલું-પીલક-પીલું, તેજ મુજબ શીલું.

પણ આ ઉત્સર્જને હેમાં પ્રવર્તક નિયમ મળુવેા હું વધારે પસંદ કરુંછું.

(આ) તેહને, તેહલું ઈલાદિમાંથી ત્હેને, ત્હેલું ઈલાદિ અર્પવામાં પણ આજ નિયમ પ્રવર્તેછે; જેમ કે-તેહને-ત્હેમને-ત્હેને; તેજ રીતે ત્હેલું, જેને જેલું વગેરે.

ઉત્તર્ગ ૧૦

કેટલાક પ્રકારમાં વિવૃત્ત અર્નો આ થાયછે.

ઉદાહરણો:—

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
સ્વપ્રક:	સિવિળ	
	પછી, નપું. સવળડં	
	સણું	છાણું

[વલ્લભજી હુરિદત આચાર્ય પોતાના માવાવતાર વિશેના નિબંધમાં (ગુજરાત શાલાપત્ર, એપ્રિલ ૧૯૦૮, પૃ. ૧૦૮, પુટનોટમાં) નીચેની પંક્તિ જૂનાગઢની નાગર ઓઓથી ગવાતા ઉત્સવગીતમાંથી ટાંકેછે:—

આજ ઈળામાં હૈંદો આવ્યો

(હૈંદો=૨૨).

એ પ્રાન્તભાષામાં આ શબ્દ વિવૃત્ત અર્થાળે જળવાઈ રહ્યોછે એ સ્પષ્ટ છે.]

મૂમિ-મૂર્વો-મૂંદ-મોંદ, માંદ

[સિ. હે. ૮-૪-૩૬૧ ના ઉદાહરણોમાં મૂમિતું મૂંદી આપેછે. ૬ (૬)ને બદલે ૪ અપવાદ હશે?]

ટિપ્પણ:—(અ) ઈળા (ગુજ.) અરોતરી ગુજ.માં સાંપડું બોલાયછે. આ અને હાવા ખીજ પ્રકારોમાં આ ઉત્તર્ગના તરતની પ્રવૃત્તિ સ્પષ્ટ છે.

(આ) જોને સ્થાને જા (એ પણ વિવૃત્ત ઉચ્ચાર) આવેછે એથી જા ઉચ્ચારતું વિવૃત્ત સ્વરૂપ પરાક્ષ સમર્થન પામેછે.

ઉત્તર્ગ ૧૧

કેટલાક શબ્દોને વિશે સંસ્કૃતમાંનો ઋ ગુજરાતીમાં આવતાં અવાન્તરક્રમમાં અરિ બનેછે; અને કવચિત્ અર્ કે રિ કે ર અથવા કોઈવાર અર બનેછે.]

ઉદાહરણો:—

અરિ—

વૃષા (સં.)—તરિયા (અવાન્તરક્રમ) તરયા (ગુજ.); તૃણકં—તરિણડં—તરણં; અમૃત—અમરિત—અમરત; કૃમિ:—કરિમી—કરમ.

અર્—

ગૃહ-ગૃહ-ગૃહ-ગૃહ.

રિ—

ભ્રાતૃજન — મત્રીજો

રુ—

સદૃશક. — મહાસત્-રોસો

(સિ. હે. ૮-૧-૧૭૭ અનુસાર પ્રથમ રૂ લુપ્ત થાય છે, એટલે સક્તિ રહે છે, અને પછી જનો રૂ બને છે. સરિસંમાં દશમાંથી રિસ થાય છે હેમાં પશુ એજ ક્રમે આવે છે—સિ. હે. ૮-૧-૧૪૨ અનુસાર).

અર્—

વૃષ — *વૃષભા-વૃષ.

ટિપ્પણ:—

વધારે સાદુ અને વીજલાપવને અનુરૂપ કદાચ એ મથુાય કે આ ધટના-ઓની વ્યવસ્થા બૃહી રીતની કરવી અને જના વિકારને પ્રથમ એ વિચિત્ર સ્વરના ત્રિવિધ ઉચ્ચારણમાંથી, અર્થાત્ ર, રિ, રૂમાંથી અને પછી સંયોગને વિશ્લેષ થવાથી, ઉદ્ભવતો મથુવો; જેમ કે તૃણક-તૃણક-તૃણ; ગૃહ-ગૃહ-ગૃહ-ગૃહ-ગૃહ; ધૃષ્ટાદિ. જનો ઉચ્ચાર કદાંચ પશુ એક સરખો નથી; ઉદાહરણ તરીકે કૃષ્ણ હિંદુસ્તાનના કેઈ ભાગમાં કૃષ્ણ, અન્ય ભાગમાં ક્રિષ્ણ અને વળી ખીજામાં કૃષ્ણ બોલાય છે. (શુદ્ધ યજુર્વેદની માર્ધ્યંદિની શાખાના સપ્રદાયમાં જનો ઉચ્ચાર રે થાય છે.) સિ. હે. ૮-૧-૧૨૬ થી ૧૪૨ માં જના જ, ર, રૂ હેવા લિખલિખ વિકારો દર્શાવ્યા છે હેનું પશુ આ જ કારણ હશે. (ત્યાં સિ. હે. ૮-૨-૭૯ સર્વત્ર સ્વરામવન્દે અનુસાર રૂ લુપ્ત થતાં જ, ર, રૂ રહે). આ રીતે ર, રિ, રૂ થી રૂ લોપ દ્વારા પ્રાકૃત રૂપાન્તરો જ, ર, રૂનો પ્રુક્તસો થઈ જાય અને વિશ્લેષદ્વારા ગુજ. અર્ની પ્રાપ્તિ સમજાય. પરંતુ મ્હેં ઉપરને સ્વરૂપે આ ઉત્સર્ગ સ્વીકારવાનો નિશ્ચય કર્યો છે હેનાં કેટલાક કારણો છે; પ્રથમ, અપભ્રંશ અને પ્રાકૃત શબ્દોમાં જરિ પ્રત્યક્ષ ઉપલબ્ધ છે, જેમ કે વરિસદ્ ધૃત્યાદિ (સિ. હે. ૮-૪-૨૩૪), દરિજ (૮-૧-૧૪૪), વરિસ, હરિસો ધૃત્યાદિ વિશ્લેષ દ્વારા (૮-૨-૧૦૫);

ખીજું:—ગુજ. તરજ માનો તાલબ્ય જ તરિસ માંના રૂનો સૂચક છે; (વરસ માંના દન્ત્ય સ નું કારણ હેવું દર્શાવી સકાય કે વરિસ માં રૂનો સંસ્કાર સ ઉપર પડે તે પૂર્વે જ રૂનો જ થયો હતો);

ત્રીજું:-મરાઠીમાં અઘાપિ વરિય છે.

અને ચોથું:-સદુક્ત માંથી દનો લોપ થતો માનિયે તો દરદમેશ થતા અને વધારે ઉચિત રૂલોપનો અનાદર કરવો પડશે.

તે છતાં પણ ક્રના ર-રિ-ર એ ઉચ્ચારોને બધા વિકારોનું મૂળ, પ્રાકૃતમાંના રૂપાન્તર માટે પણ, માનવા શક્ય છે એ હું કબૂલ કરું છું; દાખલા તરીકે વરિસદ, વરિસં, હરિસો એ રૂપો મૂળ ત્રિ. હિમાયી આવ્યા હોય.

ઉત્સર્ગ ૧૨

સન્ધિ

ગુજરાતીમાં આપતા શબ્દોમાં સાધારણ નિયમે, પ્રાકૃતમાં થતી નથી તેમ, આન્તર સ્વરસન્ધિ થતી નથી, પણ અમુક વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં સામાન્ય સન્ધિકાર્ય બને છે.

ઉદાહરણો:-

હૃદયં-હિઅડં-હડડ-હડયુ

હૃદયું માં ધ-હ છટા રહે છે.

સન્ધિનાં ઉદાહરણો:-

ત્રિતીયક-ષિદ્ધજડ-ચીજુ; તૃતીયકં-તિદ્ધજડં-તીજું; મહર્ત્ત-મહન્તડં-મ્હવટડં-મ્હોટ; વંશપતિ:-વંસવડં-વંમઝડં-વેતાડં; દયાવળો (દેશ્ય)-દમાવળો-દાવળો-દામળો (ગુજ. પ્રાચીન કવિતા). [દયાવળો=રીન. દેશી નામમાલા, ૮-૩૫].

કૃતાર્યં-કરિઅડું-કરડું, કરેલું અને હેવાં એલવાળાં સધળાં રૂપો.

દ્વિપ્પણ:-ગુજરાતીમાં પદસન્ધિ નથી એ સામાન્ય કથનથી જ પદ-સન્ધિનો પ્રશ્ન પતાવી દેવાય. થોડાક અપવાદો છે:-

મગને આવ્યો; અહિં મગનન-ન (=પણ) સંધિથી જોડાઈને મગને માય છે; હાસ્તો-હા જ તો માંથી.

ઉત્સર્ગ ૧૩

કેટલાક શબ્દોમાં આ હ્રસ્વ થઈને અ બને છે.

ઉદાહરણો:-

વાગિજ્યં-ગાગિજુ-વળજ, માતૃદહં-માદહરં-મદિયર; આપાડ:-આસાડુ-અ-સાડ, પ્રાણુગર.-પ્રાણુગડ-પ્હણુગો; પાદ.-પરશારે.-પગ; દેશ્ય અચાલી-અચલી-હલી; પ્રાચરણક-પાટરજડં-ઉપરણું.

ટિપ્પણ--સિ. હે. ૮-૧-૬૭, ૬૮, ૬૯, ૭૦, ૭૧ માં આ વિકાર ચર્ચાએ, હેમાંના ૬૭ માં ઉત્પાતાદિગણ આપ્યા છે તેમાં ક્રિયાદિ શબ્દને બળે અન્ય શબ્દોનો સમાવેશ થાય. હાલે કાંઈ પ્રકારે તાણીતૂટીને અર્થમાં આપેલા ઉદાહરણોનો એ ગણમાં પ્રવેશ થઈ શકે તે પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગનો અવકાશ ન રહે. નહિં તો, ૮-૧-૬૭ ની એ અનુવર્તિ થશે.

ઉત્સર્ગ ૧૮

અનેકશ્રુતિક શબ્દોમાં ગુરુ કે સ્વસ્તિ શ્રુતિની પૂર્વે રહેલી શ્રુતિ, (જ) હ્રસ્વ રહે છે, અથવા (ઝા) દીર્ઘ હોય તો હ્રસ્વ થાય છે.

ઉદાહરણો:—

(અ) ચિત્રકારક—પિત્તારક—ચિતારો, સૂતવાર—સુતદાર—સુતાર,
 સુવર્ણકાર—સુવર્ણકાર, સુણ્ણકાર—સુનાર, ચર્મકાર—ચમ્માકાર—ચમાર,
 ગુર્જરના } ગુજરાતી—ગુજરાત, ઉચ્છ્રાલક—ઉચ્છ્રાલક—ઉછાલક,
 ગુર્જરના }
 દેશ્ય છિનાલી—છિનાલ, કઝારી—કઝારી, કઝાર.

(આ) નિ.શ્રાસક—નીસાસક—નિરાસો, વિશ્રામક—વોસામક—વિસામો, ચતકાર—
 જૂમગારુ—જુગાર, હેરાશાલ—નેશાલ—નીશાલ, નિશાલ.

ટિપ્પણ—(અ) ઉપર આપેલા ઉત્સર્ગમાં “પૂર્વે રહેલી શ્રુતિ” એ પદ્યો વ્યવહિતપૂર્વશ્રુતિવાળા પ્રકારોનો પણ સમાવેશ સમજવો; આથી ઉપર આપેલા ઉદાહરણોમાં ગુજરાતને સ્થાન મળે છે.

(આ) છિનાલ અને કઝાર ઉપર પૃ. ૩૬૮ મે સયોગલોપ પૂર્વસ્વર અવિઘ્ન એ નિયમને અંગે આપ્યા છે, પરંતુ પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગ એ અવિઘ્નભાવનો કારણ-ભૂત મૂળનિયમ રજૂ કરે છે. આ ઉત્સર્ગના તરફનો ઉલ્લેખ ઉપર પૃ. ૩૬૬ મે સ્વરભારની અસર વિશેની ચર્ચામાં કરેલો છે. ટેસિટોરી “Notes” §૪૩ માં આ નિયમનો તોંધ લે છે, પરંતુ હેમાંના ઉદાહરણોમાંના કેટલાક, ગુજરાતી પરત્વે, શકારપદ છે.

ઉત્સર્ગ ૧૯

કેટલાક શબ્દોમાં સાદા વ્યંજનનું દ્વિત્વ;

(અ) ક્વચિત્ સ્વાર્થે. અર્થાત્ મૂળ અર્થ જાળવીને અને (આ) ક્વચિત્ અર્થાતિગય સૂચવવાને કે ભાર મૂકવાને, કે અર્થનું પ્રકાશન-તર દર્શાવવાને.

સ્વર અને વ્યંજન ઉભયનો વ્યત્પય.

મહાજ્ઞઃ—મહારણયુ, મહારણુ, મિહિરામણ, મહિરામણ, મહેરામણ; પ્રાવરણં—
પાવરણં—પાઠરણં—ઉપરણ.

ટિપ્પણ્યુ:—

(અ) ફારસીમાં પીરાહીન પ્હેરણુ છે; ગુજરાતી શબ્દ પ્હરણ, જેનો અર્થ મુસલમાન પ્હેરવેશના આકારનું પ્હેરણુ છે, તે ફારસીમાંથી હશે. તે છતાં પણ પ્હેરણું ઇલાદિની વ્યુત્પત્તિ પરિધામાંથી સાધવી યોગ્ય છે, અને ફારસી શબ્દ પીરાહીન સંસ્કૃત પરિધાન સાથે સંબંધ ધરાવતો હોય એ શક્ય છે.

(બા) દેશ્ય ઓહરિસો (ઓઝરિસો દ્વારા) ગુજ. ઓરશિયો અપેછે એ ર અને સ નું, પ્રાયેકને આદિતરફ એક શ્રુતિસ્થાન જોડે બંધેડનારું, વિશ્વ-ક્ષણ અપસરણ દર્શાવેછે; હેને સાક્ષાત્ વ્યત્પય નહિ પણ વ્યત્પયને મળતી ધટના તરીકે અહિં નોંધીછું.

(દ) ચરણો (ગુજ.) ફારસી ચર્વમાંથી સાધી સકાયછે, પરંતુ આ વર્ગ પોતે વ્યત્પયના તત્ત્વના વ્યાપારથી ચક્ર (સં.) સાથે ૨૫૯ સંબંધ ધરાવેછે

વ્યંજન વિકારો

ઉત્તર્ગ ૨૭

અધોષ વ્યંજન ધોષ બનેછે. ક, ચ, અને ટ અગ્રકંઠે ગ, જ અને ઙ થાયછે.

આ વિકાર પ્રાકૃતોત્તું વ્યાપક લક્ષણ છે. અને હેની પ્રવૃત્તિ અમુક સંજોગોમાં ગુજરાતીની ઉત્કાન્તિમાં પણ પ્રગટ થાયછે.

ક નો ગ. આ વિકારનો પ્રવૃત્તિરિપય પ્રાકૃતમાં બહુ મર્યાદિત જોવામાં આવેછે, એટલે કે મરકત, મદકલ અને કંદુક (આઘ ક) હેમાં ક નો ગ થાયછે (સિ. હે. ૮-૧-૧૮૨). અપબંધમાં આ ધોષવિધાનનો (મુદ્ભવનનો) વ્યાપાર વધારે છૂટથી પ્રવર્તતો દેખાયછે, પણ, સિ. હે. ૮-૪-૨૧૬ નું ઉદા-હરણ સૂચવેછે તેમ, એ મુદ્ભવન પ્રાય સુરઘર દુ.સર જોવા શબ્દોમાં રહેલા (ક માંથી ઉપજેલા) કરને વિશે પ્રચરિત છે. ગુજરાતીમાં કરનો ગર એ વિકાર એથી પણ વિશાલતર ક્ષેત્રમાં જોવામાં આવેછે, અને ° વર નહોત્ય એ શબ્દોમાં પણ ક નો ગ થતો દેખાયછે.

ઉદાહરણો:—

વચ્ચાગરો (=જલ્લાપ્રમાણે કરનારો આચારપાત્રક); ટાલગર (=ઢાલ કરનારો); ચૂટગર (=ચૂડી બનાવનારો); ટપ્પગર (=કાંઈ બનાવનારો); જાદુગર (ફારસી જાદુ સાથેનો સમાસ લક્ષ્યોગ્ય છે); ચિત્તલગર (=નરવાર વગેરેને ઉગ્મણનારો; ચિત્તલ, ફારસી); અચ્છગરો; સુંવાઈગરો ઇલાદિ; રત્નાગર (=સમુદ્ર; સં. રત્નાકર); કામળગારો (સં. કાર્મળકારક); જુગાર (શૂતકાર: સં =જુગારી: ગુજરાતીમાં અર્થ બદલીને “શૂત” થાયછે; જુગારની શૂતકાર્યમાંથી બ્યુતપત્તિ સાધવી સંતોષકારક નથી, કારણ કે કાર્યનું કલ્પ બને).

કાલનુ ગાલો (કાલક: નુ ગાલો) આ પ્રકારના શબ્દોમાં થાયછે:— લગનગાલો, કેરીગાલો, આંચાગાલો, ઇત્યાદિ; (જેમાં ગાલો=ઝાડુ, અવસર).

પ્રગટ (સં. પ્રકટમાંથી); પારણ (વિવાહાદિ મંગલ અવસર),—સં. પ્રકરણ; મૂગો (સં. મૂલક); સમૂલ્યું (સં. સમૂલક); સળ (સં. સ્વચ્છ); પલંગ (સં. પર્ચક); મુગટ (સં. મુકુટ); પોગલ (પોલ);—પોલ=પોલાપણું; પોગલ પોલા-પણું, લાક્ષણિક અર્થમાં, અર્થાત્ ધર્મ; હેતરામણ.

કાગડો (સં. કાલક); ચગલો (સં. ચક્ર); ચડગી (સં. ચટાક); ધીગત (સં. વ્યતિ);—ચગડો, તગડો, ચીગડો; ૨, ૩, ૪ એ અંક, હેમાં દ્વિચ્છ; વગેરેના ક નો ન થયોછે.

અગિયાર અને (ઓગણીસ, ઓગણત્રીસ, વગેરેમાંના) ઓગણ < એકોન હોનો ન ગુજરાતી પૂર્વના ક્રમોમાંથી આવેલો ગણવેા પડશે.

ગુજરાતીમાં આ વિકાર °કર, °કાર, °કાલ જેવાં ઉત્તરપદોમાં અને વાગડો, ચગલો, પોગલ, અગિયાર, વગેરે શબ્દવિશેષોમાં, ઓગણ (ઓગણત્રીસ વગેરેના પૂર્વપદ)માં, ચગડો વગેરેમાં, જોવામાં આવેછે એ લક્ષમાં આવ્યું હશે; રત્નાગરમાં બાકરના °કરને ક ધાતુનું રૂપ ગણવાના ભ્રમને પરિણામે વિકાર થયો હશે.

ટિપ્પણ:—કાનડીમાં કેટલાક શબ્દોમાં આ મૂલ્યવન દેખાયછે, જેમકે કોગલ (સં. કોવિલ); મલ્લાલ (=વપોકાળ; મલ્લ=મેષ, ષ્ટિ, વાલ=સમય); પાગર (=આંગ્રેજોની ભીંત, વંડી, < સં. પ્રાકાર);

ચ નો જ

સૂચિતં (સં.); સૂચિઅં-સૂચ્યું; સૂચ્ય.

પ્રતીતિ: (સં.); પતીતી-પતીલ-પતીચ-પતીજ (=ખાતરી, પ્રમાણ).

ત્વચા (સં.); તજા-તજ.

તુચ્છે (સં.); તુચ્છ (અપ.)-જૂજ (ગુજ.); જૂજ તે ફારસી
જૂજમાંથી સાધિયે તો જુદી વાત.

ઉચ્છિદ્યકં (સં.); ઉચ્છિદ્યું-ઉચ્છિદ્યું-અગ્રીહ.

જ (અવધારણાથક નિપાત; જેમકે ए क चोर); હેની વ્યુત્પત્તિ જે પ્રકારે
શક્ય છે; (અ) પ્રાકૃત થ કે ચિજમાંથી (સિ. હે. ૮-૨-૧૮૪), અથવા
(આ) અપભ્રંશ જિમાંથી (સિ. હે. ૮-૪-૪૨૦); વધારે સાચી (આ) છે; એ
સ્વીકારિયે તો આ શબ્દ અહિંથી બાદ કરવા પડે.

મોચે (કાનડી); મોજડી (ગુજ.)=પગરખું.

મોજું ,, =a sock; a stocking.

ટિપ્પણ્ય:—

(અ) મ. ત્યાં કહે વિશેષ વિકાર પામીને ત્યાજ કહે બનેછે; હેમાં પણ
ચ નો જ થતો દેખાયછે.

(આ) પ્રાકૃતમાં પિસાચીને સ્થાને પિસાજી હેમચન્દ્રે આપેલ છે. (૮-૧-૧૭૭૫,
વૃત્તિ), પણ વિરલ અને અપવાદસ્થ પ્રયોગ તરીકે.

ટ નો ટ—

આ વિકાર એક વિરલ ઉદાહરણમાં દેખાયછે. ગુજરાતીમાં જ
ગુજરાતીમાં; જેમ કે હતાલું=હડતાલ (હાટેતાળાં દેવાં તે, અર્થાત્ બાગરખંધ
રાખવાનો દિવસ; a strike).

પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ વિશે તો ઘટ: માંથી ઘટ ઈત્યાદિ નિયમિતક્રમે થાયછે.

ઉત્સર્ગ ૧૮

જ નો ચ

આ વિકારક્રમ ઉતરો છે, ઘોળ (મદુ) વ્યંગન અધોળ (કઠોર) બનેછે.
મદને એક જ ઉદાહરણ મળ્યું છે:—

અગમચ્ય (અં.)-અગમચ્ચ (પ્રા.; સિન્ધી પણ) આગમજ-આગમજ
(અવાન્તરક્રમ)-આગમચ (ગુજરાતી).

ઉત્તરગ, ૬૯

કણ્ઠવર્ણોને સ્થાને તાલવ્ય

ક, ख અને ग ना अनुक्रमे च, छ અને ज થાયછે; એ વિકાર તાલવ્યસ્થરના કે ય ના સંસર્ગળળે, કે હેવા સંસર્ગવિના પણ થાયછે.

ઉદાહરણો:—

ક નો ચ—

વિક્રોતં (સં.), વિક્રોશં (પ્રા.), (વેચ્યું), વેચડં (ગુજ.); ચાલકો (કાનડી)-
एलची (ગુજ.).

ख નો छ—

उच्छृङ्खलकः (સં.), उच्छृङ्खलउ (અપ.), उछांछञ्जो (ગુજ.).

ग નો ज—

गर्मिणी (સં.), गर्मिणी (પ્રા.) ગામળી (ગુજ., ગામળી પણ).

ટિપ્પણ:—

(ક) આ ઉચ્ચાર વિકારની આન્તર પૃથક્કિયા માટે ઉપર ૫. ઉપર ૫. ઉપર ૫. ઉપર ૫. ૨૮૨ મે પૂર્તિ (૨) માં મેકસમ્પલના મતનો ઉદ્દેશ જુવો. ત્યાં આમ ગુજરાતીના જે વલ્લુનો નિર્દેશ કર્યો છે તેનો નાગરિક ગુજરાતીમાં પણ કનો ચ થવાના ઉપરના ઉદાહરણમાં મર્યાદિત આવિભાવ દેખાયછે. તોતકું બોલે હેવાં કેટલાંક ન્દાના બાળકાનું કર્વગના વર્ણોને બદલે ચ કર્વગના વર્ણો ઉચ્ચારવાનું વલ્લુ પણ સરખાવવા જેવુંછે; જેમ કે કાકાને બદલે ચાચા, લાલુંનું છાણું, ગાયનું જાય, ઘોડોનું હોડો એ પ્રમાણે; અને કાકાને બદલે ચાચા તો કેટલાંક મેડગમાં (જેમ કે બ્રહ્મ ક્ષત્રિય શાતિમાં) સિદ્ધ પ્રયોગ છે, જે હિં. ચાચા કે ચિચા સાથે સંબદ્ધ છે;—આ સમ્પળા બીના કંઠ્ય અને તાલવ્ય વર્ણો વચ્ચે રહેલી ઉચ્ચારસમાધના મજબૂત ફાખલાઓ રજુ કરેછે.

(ખ) આટલી ચર્ચા પછી, વળે રૂ વચ્ચે શક્ય લાસતો બુદ્ધિમ્મ રૂનો છ થવાનું કારણ હશે એવું સ્પષ્ટ હું કાંઈક અશક્ત થઈ કહું. નીચે ઉત્તરગ ૩૮માં દર્શાવીશ તે પ્રમાણે પ્ અને રૂ એ ઉચ્ચારો અને સંપ્રાઓ અન્યોઅન્ય વિનિમયક્ષમ છે; અને જેમ પણ હોય કે રૂ=પ્=મ્ એ સંબંધમાં (સુનો છ થવાના નિયમ પ્રમાણે—નીચેના ઉત્તરગ ૩૩ અનુસાર—) રૂનો છ થવાનું કારણ રહેલું હોય; વળી ઘના રૂ અને છ હેવા (ગુજ. લલમળ

અને હિં. લઘ્વમળમાં છે તે મુજબ) વૈકલ્પિક વિકારો યવાનું કારણ (દ્વાર્માં અન્તર્ગત) થતા દ્વિવિધ ઉચ્ચારણમાં રહેલું માની સકાય. પરંતુ, કંઠ્ય અને તાલબ્ય વર્ણો વચ્ચેના સગપણના ઉત્કૃષ્ટતર નિયમની સમક્ષ હેને બીજું સ્થાન જ મળે.

उत्सर्ग २०

તાલબ્ય વર્ણોનું કંઠ્ય વિધાન

કેટલાક પ્રકારોમાં જ નો ક અને જ નો ગ બનેછે.

ઉદાહરણો:—

જ નો ક:—

નિશ્ચિતકં (સં), નિશ્ચિતમઠં (અપ.), નિશ્ચિતં-નક્ષી (ગુજ.)

[જ્ઞાત્યુ (ગુજ.)નું વિશેષ રૂપાન્તર જ્ઞાત્યું કેટલાક ગુજરાતીઓ આ જ નિયમે કરેછે.]

જ નો ગ:—

જાઠક: (સં.), જાઠડ (અપ.) ગઠડ, ગઠો, ઘેરડો, ધયડો (ગુજ.).
વાદિતકં (સં.), વાદિમઠં (અપ.)—વાઝિયું-વાઝ્યું-વાઝ્યું (ગુજ.); તેમ જ
વાઝ્યું (ગુજ.).

उत्सर्ग २१

દાન્યોના મૃદ્ધાન્વસાપ

ત, થ, દ અને ધ ના અનુક્રમે ટ, ઠ, ડ, ઢ બનેછે.

આ વિકાર પ્રાકૃતમાં મર્યાદિત અંશે, એટલે કે કેટલાક મુકરર સંબંધોને વિશે, સ્વીકારાયેલો છે; સિ. હે. ૮-૧-૨૦૫, ૨૦૬, ૨૦૭ (જેમાં ૪ વસ્તુત:

૩. જનું રૂપાન્તર ત્ યવા વિશે એક વિશેષ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે: દ્વાર્માંના થના ત્ ઉચ્ચારની પૂર્વે ક હ્રસ્વ યાયછે કે થના ક યધને કને પ્રાણોચ્ચાર અર્પાને ત્ બનાવે-
છે? આ પ્રશ્ન પેલા બીજા પ્રશ્નોના-ત્વ, વ્ય, વ, વ્યના થ, ઘ, ઙ, જા યવામાં ત્
હ્રસ્વ યધને ત્, ઘ, ઙ, ધને તાલબ્યોચ્ચાર અર્પાને જ, ઘ, જ, ઠ બનાવેછે, કે બીજા
(પૃ. ૧ ૬૮૫ માં) કહેછે તેમ ત્, ઘ, ઙ, થ હ્રસ્વ યધને વ્યક્ત-ઉચ્ચાર યુક્ત ત્ (ન્)ને,
પેલે ત્તાં ત્તાં કરેલી અસર વડે, જ, ઘ, જ, ઘ, બનાવેછે? એ પ્રશ્નોના-સંબંધીયછે.
(આ ચર્ચાની સાથે સાથે ૬૫૨ પૃ. ૩૪૪ એ મ્હારી નોટ ૧૦૬ નો છેલ્લો પેરા
વાંચવો.)

ત માંથી ઉદ્ભવેલા દ નું જ મુદ્રરૂપ છે), ૨૦૮ (જેમાં જ, એ દ પછીનો અનુત્તર ક્રમ છે,) ૨૧૧, ૨૧૨, (જેમાં લ એ દ નો અનુત્તર વિકાર છે); ૨૧૫, ૨૧૬ (જેમાં ઠ આગળ ચાલીને મુદ્દુ થઈને લ બનેછે); ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૨૧, ૨૨૨, (જેમાં ઢ વિશેષ વિક્રિયા પામીને લ થાય છે); ૨૨૬, ૨૨૭, ૨૨૮ અને ૨૨૯ સ્વરોમાં જ નો જ થતો ચર્ચાઈ, જે વિકાર પ્રાકૃતમાં વિસ્તૃત પ્રચાર પામેછે.

પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગ પ્રાકૃતોત્તર અને અપભ્રંશોત્તર શબ્દોનો વ્યાપક છે માટે હેને હું અનુપૂર્તિ રૂપે આપુંછું.

આ વિકારના સંભવતા કારણુ દર્શન માટે ઉપર પૃ. ૭ મે દ્રાવિડ અક્ષરનો વિષય, અને પૃ. ૬૨-૬૫ મે વાયેદ્રિયની વિકલતા કે શબ્દાદોષનો વિષય જુવો.

ઉપરાંત ળીઋઋ, ૧, હું પદ જુવો; ત્હાં દન્ત્ય અને મૂર્ધન્ય વર્ણો વચ્ચેના સંબંધની બહુ સૂચક અને વિચારપૂર્ણ પરીક્ષા કરીછે. ત્હાં હેતું સૂચબુંછું કે દન્ત્યો અને મૂર્ધન્યો વસ્તુતઃ એકજ રચનાની, શબ્દાસ્થાનીયની, નિર્ભજ અને સખજ શાખાઓ છે (બંને વર્ગો શબ્દાથી ઉચ્ચારાયછે માટે શબ્દાસ્થાનીય); અને શુદ્ધ અને શિષ્ટ સંસ્કૃતનું મુદ્દતર (અર્થાત્ દન્ત્ય) શાખા તરફ વલણ હેતું પશુ લોકભાષા (પ્રાકૃતો) કઠોરતર (એટલે મૂર્ધન્ય) રૂપેને વળગી રહી હતી.

પરંતુ આ મત કાંઈક અર્થાદિત અંશે જ સ્વીકારી સકાય.

ઉદાહરણો:—

જ નો દ

ક્ષતિ (સં.)—ક્ષતિ (પ્રા. સિ. હે. ૮-૧-૩૨)—ક્ષટ (ગુજ.); જેતિલં, કેતિલં, તેતિલં (સિ. હે. ૮-૨-૧૫૭)—જેતલડં, કેતલડં, તેતલડં (મુગ્ધાવબોધ બૌદ્ધિક, પૃ. ૧૭, ઓળ ૧);

જેટલું, કેટલું, તેટલું (ગુજ.);

મહત્કં (સં.)—મહન્તરં (અપ.)—મહત્તરં (અવા-તરકમ)—મ્હોટું (ગુજ.).

તિલકં (સં.)—તિલડં (અપ.)—ટીલું (ગુજ.);

આપતિ (સં.)—આપટી (ગુજ.); થાતઃ (સં.) થાંટી (ગુજ.)

ટિપ્પણ—સિ. હે. ૮-૨-૨૬ અને ૩૦ માં એવડા (બૌદ્ધિક કેર્તના વિકારરૂપ) જ નો દ થતો સ્વીકાર્યોછે. પરંતુ ઉપરના ઉદાહરણોમાં જોડા જ

અપર્જશ પછીના ક્રમેમાં સરળ બનેછે, અને મહત્તરની બાબતમાં બેવડો જ વિકાસક્રમના ઉત્તર ભાગમાં જ થયેલો સ્પષ્ટ છે. એટલા જ માટે આ અલગ ઉત્સર્ગ આપ્યોછે જેમાં તિલક-દીકું માં જ તેવા એકવચન નો પથ્ય સમાવેશ શક્ય છે.

થ નો ઢ

મયિતં (સં.)-મટો (ગુજ.); એકત્વકં (સં.)-એકત્વકં (અપ.)-એકલં (ગુજ.); સ્થિતકઃ (સં.) યિતલ (અપ.)-ચ્યો (ગુજ.)-ઝમોની માફક ઠરો વિશે સમગ્રદેર યવાધી;-અને એ ઉપરથી ઠરડં ક્રિયાપદ.

દ નો ઢ

છિદ્રકં (સં.)-છિદ્રકં (અપ.)-છોડું (ગુજ.); વિન્દુઃ (સં.)-મીઢું (ગુજ.); વલ્લુઃ કે વાલ્લવઃ (સં.)-માણડુ (ગુજ.); દણ્ડા (સં.)-દાઢા (પ્રા.)-ઢાઢ્ય; રદ્ (સં.)-રઢવું (ગુજ.); દક્ષિણકઃ (સં.)-દાહિણક (અપ.)-ઢાઢો (ગુજ.); ષંદશિકા (સં.);-સંદેસિમા (પ્રા.)-સાઢશી (ગુજ.); [ઢાંસ સં. દશ માંથી, અને ડાસનું સં. દશમાંથી જૂઠાં આપવાની અગત્ય નથી, કારણ કે દશનું ઢંસ સિ. હે. ૮-૧-૨૧૮ માં આપેલુંછે; અને વસ્તુતઃ સદશિકા પથ્ય એ સ્વર્ગમાં જ સમાવિષ્ટ થઈ જાય].

વિદેશીય ભાષાઓ:-

દગલેહ્ (અરબી)-દગલો (ગુજ.);

મુલ્દ (ફારસી)-મઢડું (ગુજ.);

ઢ નો ઢ

જઢી<ઢર્ધ+ઢિ; ઢોઢ<ઢિ+ઢર્ધ;-બંનેમાં ઢં. ઢર્ધ-પ્રા. જઢ માંના ઢમાંથી જ ઉદ્ભવેછે.

ત નો જ એ વિકાર પ્રાકૃત પોતામાં સંપૂર્ણ પ્રચારમાં છે. (સિ. હે. ૮-૧-૨૨૮ અને ૨૨૯). ઢ નો ઢ હું પાછળ ચર્ચા કર્યોછું. (ઉપર પૃ. ૩૬૪ માં, ખાસ પૃ. ૩૬૬ ઝું, જુવો).

નવલરામે હેમના મ્યુનિસિપાલ ડિવિઝન ૨૦ માં નીચેનાં વિશેષ ઉદાહરણો આપ્યાંછે:-

ઝઢ (ઢું) < ઝઢ્યા (સં.); ઝઢ < ઢંઢ (સં.)-(ઢાંઢો-ઢાંઢિયો વધારે ઠીક). હેમનાં બીજાં ઉદાહરણોનો પ્રાકૃતના નિયમોમાં સમાવેશ થઈ જાયછે.

માતી, વાત ઈત્યાદિ શબ્દોમાં મરાઠીભાષા દત્યોને વળગી રહેતી જણાય (જો કે સિ. હે. ૮-૨-૨૧, ૩૦ મૂર્ધન્યના પક્ષમાં છે); પરંતુ બીજા શબ્દોમાં એ ભાષા દત્યોને મૂર્ધન્ય બનાવે છે જેમ કે સં. ચત્ર-મ. ઘટ(ળે). સં. પ્રતોલી માંથી આવેલ ખં. ટોલ પછી દત્યના આ મૂર્ધન્યભાવનું સાક્ષ્ય પ્રેરે છે.

ઉત્તરગ ૨૨

મૂર્ધન્યને રથાને દત્ય

પૂર્વથી આ વિપરીત વિકારક્રમ છે. એક જ ઉદાહરણ મળે મળ્યું છે; દ નો ત;—કોટર (સં.)—કોતર (ગુજ.).

ઉત્તરગ ૨૩

દ નો જ

ઉદાહરણો:—

શાપદ (સં.)—સાવજ (ગુજ.);

મર્યાદા (સં.)—મલાજો (ગુજ.),

વાદિત્રં (સં.)—વાર્જિત્ર (ગુજ.).

ઉત્તરગ ૨૪

દ નો ગ

ઉદાહરણો

પાદ: (સં.)—પરમારો પાગ (ગુજ.); વગ (ગુજ.); (પાગ દાસ નર્મદાતીરે આજોદ કરનાલીના નાગરોમાં વપરાય છે).

વાદિતકં (સં.)—વાદિયલં (અપ.)—વાજિયું—વાજ્યું—વાગ્યું—વાગલું (ગુજ.)

(પરંતુ આ છેલ્લા ઉદાહરણમાં, મ્ય નો આમ્ય ભાષામાં જ્ય થાય છે એ કારણે, ગેરસમજાથી વિકારક્રમ ઉલટાવીને જ્ય ને બદલે મ્ય મૂક્યો હોય.)

ઉત્તરગ ૨૫

લ નો ન અને ન નો લ

ઉદાહરણો:—

લ નો ન:

લક્ષણં (સં.)—લક્ષણં (અપ.)—ન્હાલું: (ધ. સ. ૧૮૮૮ માં લખેલા મહારા જોડણી વિશેના નિબંધમાં આ બ્યુત્પત્તિ મ્હેં દર્શાવી છે.)

લેણશાલા (સં) - લેહશાલા - (પ્રા.) લેણાલ - નેણાલ - નીણાલ, નિણાલ.

આ વ્યુત્પત્તિને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાંનાં કેટલાંક વિદ્વાદ્વરણોથી સમર્થન મળે છે:-

(૧) પાવ વરસ વેટડ લાલીદ

દસ નેણાલ સંમાલીદ

(વિમલપ્રબન્ધ, ૪, ૩૫.)

(૨) इति श्रीविमलप्रबन्धे नवपंडे लेणशालाकरण.

(વિમલપ્રબન્ધના ખંડ ૪ થાનું સમાપ્તિચયન).

(૩) यम पेडउ नेषाले मणइ

(૪) પંક્તિ પ્રથમ મળાવદ મલે,

નેણાલીડ જીવ નીસલે.

(પૂર્વોક્ત ગ્રન્થ, ૪-૩૬).

(૫) नेमालीया अपर परवर्या.

(એજ ગ્રન્થ ૪-૩૬).

(૬) एकरार सुनी नेणाल.

(લીમકૃત દરિલીલા; ૮-૩૦)

(૭) विणसाढी सघली नेणाल.

(એજ ગ્રન્થ ૮-૮૭)

(૮) નેણાલ લેણશાલા

(નામસાક્ષ વિનાનું એક ઔષ્ધિક, ધણેભાગે વિ. સં. ન સાળમા સૈકાનું.)

નિણાલની વ્યુત્પત્તિ માટે લેણશાલા કરતાં નયશાલા વધારે યોગ્ય હેવું સ્પષ્ટવત્તામાં આવ્યું છે પણ ઉપરનું ઉદાહરણ (૨) લેખનો જ પુરાવો આપે છે. ઉપરાંત નયથી કાંઈ વિચિત્ર અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી. જો હેનો અર્થ "કુળવણી" કે "બહિર્ નયન, ખીજવણી" હોયો લેવાનો હોય ("etymology" - *to see I lead* હેમાં છે તેમ), તો એ ભાવના સાવ આધુનિક અને પાશ્ચાત્ય છે; નય-"વિનય" એમ કાંઈ સ્પષ્ટવશે. પણ લેણના પદમાં કેટલીક દલીલો છે:-

(અ) આપણી પ્રાચીન નિશાળોમાં (મુખપાઠ અને) લાકડાના પાટિયા ઉપર લેખન શીખવાતું;

(આ) અઘાપિ મરાઠીમાં, ખાસ કરીને ગ્રામ્ય મુલકમાં, સિક્કા તાળેલા લિહાયલા જાતો એમ કહે છે, કારણ સખવાનું કામ નિશાળ સાથે જોડાયેલું ગણાતું;

(૬) મક્તવ (અરખી) એટલે લેખ-શાલ, લખવાનું સ્થળ, અર્થાત્ લખવાની નિશાળ, કૃત્ત્વ=લખવું, કતવ્ય રહેલું લખ્યું, એ ઉપરથી.

ફારસી છકીર (લીટી; છરકા); ગુજ. નકેરી, માત્ર બે મીઠા બે નકેરી હેમા નીચેની પાઠમાં -

ક આવે માયે મીઠુ

ક. આવે બે મીઠા બે નકેરી,

બારાખડીની સમાપ્તિ સ્વયંવતા બે વિરામ ચિહ્નો, ક ક ॥ હેવાં, બૂલથી વિસર્ગની જ સંદાનાં અંશરૂપ મનાયાં.

ફારસીમાં લા અને ના બને છે, જેમ કે લાચાર, નાચાર, લાફલાત, નાદ-લાલ ન અને લ વચ્ચેની ઉચ્ચાર સમાપ્ત આ શબ્દોનું મૂળ છે.

ટિપ્પણ - જ અને ન વચ્ચે વાગ્વિકાસ દૃષ્ટિએ રહેલી સમાપ્તને યોગે આ ઉત્સર્ગ જનુપૂર્તિ બને છે, કારણ કે સિ. હે. ૮-૧-૨૫૬ અને ૨૫૭ માં કેટલાક શબ્દોમાં લ નો જ થતો દર્શાવ્યો છે, જગલ અને જિહલ (<લલાલ) હેમાંથી અર્વાચીન બાપાઓમાં નાંગર (મ.) અને નિલવટ (ગુજ.) આપ્યા છે. સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોતા જણાશે કે પ્રાકૃતમાં લ નો જ થાય છે તે પ્રથમ ક્રમે ન થઇને એ દ્વારા થાય છે, ન નો જ એ જો જ (સિ. હે. ૮-૧-૨૨૯) અનુસાર દ્વિતીય ક્રમ છે.

નિટલ હેવો સં. શબ્દ આપે એ પોતાના શબ્દકોષમાં આપ્યો છે, અને હેણે વસકુમારચરિત્રમાંથી ઉદાહરણ આપ્યું છે. તે છતાં, એ જિહલનું સંસ્કૃતા-તુકારી શ્વાન્તર દશે હેવી મળે શકા રહે છે, ખાસ એટલા માટે કે હેમચન્દ્ર હેને લલાલનું શ્વાન્તર જ માને છે.

ન નો લ

નીલક. (સં.), લીલો (ગુજ.), નીલી (સં.), લીલ્ય, લીલ, જુગસાર-જળહાર-વન્હાર-કલ્હાર-કલ્હિયાર, નિમ્બ (સં.), લીંબુ (ગુજ.), વલ્કલ-વલ્કલ-વનકૂલ (પ્રા. ગુજ.).

ટિપ્પણ -

(જ) આટલો ઉત્સર્ગભાગ સિ હે ૮-૧-૨૩૦ ની જનુપૂર્તિ છે, હેમાં નિમ્બ ના ન નો જ લ આપ્યો છે. હેમાં નિમ્બ માત્ર ઉદાહરણરૂપે આપ્યો ગણ્યે તો નિમ્બ નો પણ એ સૂત્રમાળ સમાવેશ થતો મનાય.

(ખ) ન અને લ વચ્ચેના નિકટસંબંધની પ્રાચીન ને અર્વાચીન બાપા-ઓમાંના અનેક પ્રકારના શબ્દોદ્વારા પ્રતીતિ થાય છે; જેમ કે નોટ (અંગ્રેજી

note) નો ઉચ્ચાર ઉત્તર હિંદુસ્તાનના ગામડિયાઓ લોટ કરેછે; નુસ્તાન કાનડીમાં નુક્તાન બોલાયછે; નવનીત (સં.), અરાડીમાં લોની બનેછે; નવટાંક (શેરનો અષ્ટમાંશ) ગામડિયાનાં મ્હોમાં લવટાંક થઈ જાયછે; સં. નમ્ માંથી મ. સ્વર્ણે આવ્યુંછે; ફારસી સંદલ માંનો લ ચન્દન (સં.) ના ન માંથી થયોછે; સુરતી ગુજરાતીમાં નાંચલું ને સ્થાને લાચલું બોલાયછે. અમુક એક ન્યાતની ઓઝો કાઠિયાવાડમાં વિવાહગીતમાં મૃગનયની ને મરણલેખી બનાવી દેછે !

ઉત્તરગ ૨૬

લ નો ર અને ર નો લ

ઉદાહરણો:—

લ નો ર

મુકુલં (સં.)—મડલ (અપ.)—મરિ (ગુજ.).

જાજ્વલ્યમાન (સં.)—જાજરમાન (ગુજ.).

લાગ્નલં (સં.)—લંગલ (અપ.)—લંગર (ગુજ.).

પલાલં (સં.)—તણખલું; પરાલ (ગુજ.) ડાંગરની.

સિ. હે. ૮-૧-૨૫૫ માં માત્ર સ્થૂલ માં જ આ વિકાર સ્વીકારેછે. માટે

॥ ઉત્તરગને અનુવર્તિ રૂપે—અથવા ખરું જોતાં વિશેષ—અવકાશ છે.

ર નો લ

હરિદ્રા (સં.)—પરભારો—હલદર (ગુજ.).

દારિદ્ર્યં (સં.) „ વલદર (ગુજ.).

રુક્ષકં (સં.) „ છૂલું (ગુજ.).

સિ. હે. ૮-૧-૨૫૪ માં હલદી અને દારિદ્ર્યં નોંખાયછે; પણ ગુજ. શબ્દો પરભારો જ વિસ્તેષદારો આવ્યાછે; એટલે અદિ અસંગ વ્યવસ્થા કરીછે. તેમ જ સિ. હે. ૮-૧-૨૫૪ માં આપેલા હરિદ્રાદિગણ માં રુક્ષ નથી ગણાવ્યો, માટે અદિમાં હેતી પૃથગ્ વ્યવસ્થા કરીછે; પછી એ ગણને અન્તે રૂક્ષાદિયાદિથી સ્થાનો સમાવેશ થતો માનિયે તો બૂદી વાત.

મુદ્ગાર (સં.)—ખદારોખદાર—મગદલ (ગુજ.);

તૃણ્યતિ (સં.)—તરિસદ (ખા.)—તલસે (ગુજ.);

મયાંદા (સં.)— મલાજો (ગુજ.);

(સિ. હે. ૮-૨-૬૮ માં યં નો ॥ દર્શાવેછે તે માત્ર પર્યસ્ત, પર્યાંણ અને ગૌકુમાર્ય માં જ.)

ટિપ્પણ:—રનો લ થવો એ માગધીનું લક્ષણ છે (સિ. હે. ૮-૪-૨૮૮). પરંતુ હું આ સ્વનન્તર ઉત્તરગ આપુંછું હેનાં કારણો એ કે (અ) ગુજરાતીએ

માગધીમાંથી બહુ લીધું નથી, અને (આ) માગધીમાં આ વિકાર સર્વવ્યાપક છે, પણ ગુજરાતીમાં અમુક શબ્દો પૂરતો જ મર્યાદિત છે.

ઉત્તર્ગ ૨૭.

હ નો હ.

લાલયતિ (સં.) લડાવે (છે) (ગુજ.);

તાઠ: (સં.) તાલ (અપ.), તાડ (ગુજ.).

(અપાટે તાટિ: તાટી એટલે એક પ્રકારનો તાડ એમ આપેછે; પણ એ શબ્દ અપ્રસિદ્ધ છે; અને માત્ર તાલ સ્વીકારી સકાય.)

ઉત્તર્ગ ૨૮.

ર નો ઢ, અને ઢ નો ર.

ર નો ઢ:—

અર્ધકં (સં.), બહારોબહાર બરખું, બડખું (ગુજ.);

કુટારક: (સં.), કુદાચો (ગુજ.);

સૌરમં (સં.), સોટમં (ગુજ.);

મમાથી છૂટો પડેલો દૂરના વિકારભૂત ઢ સાથે સંકીર્ણ થઈને ઢ અપેછે; મમાંથી રહેલો ષ (ષ દ્વારા) મ થાયછે; ઉપર પૃ. ૩૩૭ મુ જુવો.

દ્વાદશાશ્વરી (સં.), બારદશાશ્વરી (પ્રા.), બારસઢી (ગુજ.);

હરિતાલં (સં.), હરતાલ, હડતાલ (ગુજ.); અટવારિક (સં.), અઠવાચિયું (ગુજ.), પક્ષવારિકં (સં.) પક્ષવાડિયું (ગુજ.), પર (સં) (પડં દ્વારા), પળ (ગુજ.); ઉપર પૃ. ૩૩૬ મુ જુવો.

મરત (ગુજ.)=એકાદશી રીંગણાં (વેગણ) મસાલો નાખીને તૈયાર કરેલાં, એ શબ્દ મઝત રૂપે પણ બોલાયછે એટલે એ આ વિકારનું ઉદાહરણ છે.

પુર. (સં.)નું પુઢે (મ.) થાયછે હેમાં રૂનો ઢ થાયછે તે સરખાવે, ઉપર પૃ. ૯૩, નોટ ૪૨ મી જુવો; તેમ જ પૃ. ૨૮૨ મે, પૂર્તિ જુવો.

વિદેશીય ભાષાઓ

પદેહ્ (ફ્રા.)-પડદો (ગુજ.);

મુદેહ્ (ફ્રા.)-મડડુ (ગુજ.)

હ નો ર:—

મશર (સં.)-મસડુ-મહડુ-મચ્છર

ઉત્તર્ગ ૨૯

હ નો લ

આ ગુજરાતીની અંદરને અંદર થતો સંધિવિકાર છે.

કડું+લ પ્રસય—કડલું—કલ્લું;

હાંડો+લ પ્રસય—હાંડલ—હાલ્લું,

ઉત્તર્ગ ૩૦

પદમધ્યવર્તિર, હ, છ નો, અને વિરલ પ્રકારોમાં લ નો ય થાય છે.

ર, મૂર્ધન્યતર હ, અને છ—(અને વિરલ પ્રકારોમાં લ), બહારે શબ્દની

વચમાં હોય અને અ-યુક્ત હોય, અને હેની પછી જ કે જ હોય, ત્યારે ય થાય છે,

ઉદાહરણો:—

દોર + હી—(દોરહી)—દોયહી;

કેડ + હી—(કેડહી)—કેયહી;

ચોર + હી—(ચોરહી)—ચોયહી;

દલ + હું—(દલહું)—દયહું;

ચાણું

ચાયણું;

પાલ + હું—(પાલહું)—પાયણું;

આવાણું

આવાયણું;

શેલહી—(શેલહી)—શેયહી;

પરજા (ઉપવાસાન્તે બોજન) પાયણું

ગુજરાતીમાંથી ગુજરાતીમાં જ થતા આન્તર વિકારો આ ઉત્તર્ગના

વિષય છે. સંપૂર્ણ અર્થો માટે ઇ. સ. ૧૮૮૮ નો મ્હારો જોડણી વિશેનો

નિબંધ, પૃ. ૨૪-૨૬ જુવો; તેમ જ ઇ. સ. ૧૯૦૫ નો મ્હારો જોડણી વિશેનો

નિબંધ, પૃ. ૬૬-૭૦ જુવો.

આ ઉદાહરણોમાં વિકલ્પને અવકાશ છે, અપવાદ માત્ર હ છે જેનો ય

નિલ કરવો જ પડે.

ઉત્તર્ગ ૩૧

સ નો ચ અને ચ નો સ.

સ નો ચ

સાલસા (સં.)—સાસચ (ગુજ.);

આસકા (સં.)—આસંકા (પ્રા.)—આચકો (ગુજ.); (પછી આ. શબ્દ

(આચકો) ધ્વનિપ્રતિબિંબ હોય તો જુદી વાત.)

ચ નો સ—

કંકતી (°તિકા)—સં. કાંસકી (ગુજ.), તોને બદલે ત્વી સંભળાતાં ત્વ

નો ચ થઈને.

૫૮

કાકસી પ્રથમ ક્રમ, પછી વ્યત્યયથી કાસકો બનેછે.

કાકસી વિ. સં. ૧૫૨૬ માં પ્રચરિત હતો. (ઉપર પૃ. ૪૨૫ મે પં. ૧, વ્યાખ્યાન ૪, ખંડ ૨ નું પરિશિષ્ટ જ જુવો). એ સખ્દ દાદિયાવાડમાં દમણ પશુ વપરાયછે.

ટિપ્પણ:—સ ઉચ્ચાર ચના પ્રાકૃત ઉચ્ચારને મળતો હોવાથી આ ઉત્તર્ગ વિશેનો જ અર્થતાલબ્ય (દન્ત-તાલબ્ય) ઉચ્ચાર હોવો જોઈએ એમ માની સકાય; જો કે પાછળથી એ શુદ્ધ તાલબ્ય ઉચ્ચાર પ્રાપ્ત કરે જેમ કે લાલચ. (જાંબકોમાં દન્તતાલબ્ય ઉચ્ચાર છે.)

ઉત્તર્ગ ૩૨

જ નો શ.

એક જ ઉદાહરણ મળે મળ્યું છે:—

કારુવાજ: (સં.)=કાકણિ:, (શાદ કે ઔર્ધ્વદેહિક વિધિમાં અપાતો ખાતનો પિંડ)—કાગવાસ (ગુજ.).

ટિપ્પણ:—અહિયાં જ નો ઉચ્ચાર શુદ્ધ તાલબ્ય હોઈને જ પ્રાપ્ત થાયછે, સ નહિ; (પશુ હાજતોમાં જ દન્તતાલબ્ય છે એટલે હેમાંથી હાસતો થાયછે).

ઉત્તર્ગ ૩૩

સ નો છ.

ઉદાહરણો:—

સ (મૌલિક)—

અસ્તિ-અસદ્-અસ્સદ્-અચ્છદ્-અછદ્-છદ્-છે (ગુજ.)

સ (વાગ્ધ્યાપારજનિત)—

શ્મશ્રૂ: (સં.)—મંસૂ (પ્રા.)—મૂછ (ગુજ.); શાવક:—છાવો-છયો; મશક:—મસહ-મહર, મચ્છર; પટક:—સદહ-છહો; શકટકં—સકદહં-છકહો; ષડ્-સ-છ.

શુકિ:—સિખી-છીપ;

ટિપ્પણ:—(અ) છીપમાંનો ૩૩ ફોની જ અસરથી શુદ્ધતાલબ્ય છે; મૂછમ છ શુદ્ધતાલબ્ય છે હેનું કારણ અભણ્યું છે;

(આ) ષડ્ (ષટ્ઃ) અને શાવક:માં આવતો છ પ્રાકૃતમાં જ દેખાયછે (સિ. હે. ૮-૧-૨૬૫), પણ હેની પ્રાપ્તિ પરણુત; શ્વો: સ. (સિ. હે. ૮-૧-૨૬૦)

એ વ્યાપક નિયમ મુજબ શક્ય જણાતા વાચ્યાપારજનિત સ દ્વારા જ થાય છે.
(૬) સ નો છ થવાના આ વિકારનું પૂર્વસૂચન હું પહેલાંના ભાગમાં કરી
ગયો છું (ઉપર પૃ ૨૪૮ તેમ જ પૃ. ૨૬૨ જુવો).

उत्सर्ग ३४

छ ने। स

આગળ ગયેલા ઉત્સર્ગમાં દર્શાવેલા વિકારથી ઉલટો જ આ વિકારક્રમ છે.

ઉદાહરણો:—

अक्षः (સં.)—अच्छ (પ્રા.)—आस (શુજ.)—આડાની ધરી.

पथात्तापकः (સં.)—पच्छात्तावत (અપ.)—पस्तावो (શુજ.), તરફ:; તરફ:

(સં.)—तरच्छु (અપ.)—तरस (શુજ.). (ઉપર પૃ. ૨૬૨ જુવો).

ટિપ્પણ:—મરાઠીમાં આ વિકારક્રમ ઉલટરૂપે પ્રવર્તે છે. (શુજ.) છૂટ(વું)
મટળે (મ.); છોડવું (શુજ.); સોડળે (મ.); વિચારપૂસ (મ.)=પૂછપરછ (વિચાર=
મશ; પૂસ < પૂછ, પુછ (પ્રા.) એટલે પણ પ્રશ્ન), અક્ષ નાં મ. માં આંસ અને
તાંત બંને રૂપો છે એ વિચિત્ર છે; ફક્ત (સં.)—ऊस (મ.) છ નો પ્રાકૃત
આચાર મરાઠીમાં નથી એ વિશે ઉપર પૃ. ૩૫૭ મે, પૈરા ૬ ક્રમાં (૪)
!! જુવો.

उत्सर्ग ३५

त ने। क

(१) सपत्नी (સં.)—सवतनी—सवती—शक्ति (શુજ.).

(२) सापत्न्यक (સં.)—सावत्तव (અપ.)—सावकु (શુજ.).

(३) भीतिः (સં.)—भ्हारेभ्हार ब्हीक (શુજ.).

ટિપ્પણ:—

(અ) ડૉ. ભોડારકરના સવત્તી કરતાં હું સવતની વિશેષ પસંદ કરું છું,
હેને માટે ઉપર પૃ. ૮૮ નો. ૩૫ જુવો. તેમ જ ઉપર પૃ. ૩૮૦
ઉદાહરણ (૨૧) જુવો.

(બા) સાવકુ એ અર્થમાં મરાઠીમાં સાવત્ર છે, હેમાંનો ર સિ. દે ૮-૪-૩૧૧
અનુસાર આવેલો વાગમ છે; એ નિયમનો વિશેષ વિસ્તાર મું
આ ખંડમાં ઉત્સર્ગ ૧ (પ્રશ્ન) માં કર્યો છે. (ઉપર પૃ ૪૨૯ જુવો.)

उत्सर्ग ३६

ज नो त

ઉદાહરણો:—

- (૧) આશ્રય (સં.)-અચરિજ્ઞ (અપ)-અચરજ, અચરત (ગુજ.);
- (૨) હયં (સં.)-હિજ્ઞ (અપ)-હેજ (પ્રા. ગુજ.)-હેત (ગુજ.).
- (૩) અકાર્ય (સં.)-અરભારું-અકારજ-અકારત (ગુજ.).

વિદેશીય ભાષાઓ:—

- (૪) તાવોઝ (અરબી)-તાવીજ-તાવીત (ગુજ.) (કેટલાક વર્ગોમાં);
સિંધી તાર્દય સરખાવે.
- ફારસી યુક્તર્ગમાયી આવેલ મ. યુદરક સરખાવે.

ટિપ્પણ:—

ઉદાહરણ (૨) હેજ નરસિંહ મહેતાએ અને ખીબાઓએ વાપર્યો છે:
કાંઈક હૃદિયામાં રોષ આપ્યો તજ્યું અમરું હેજ.
હેજ ઘરીને આન્યા આધાર જી.

(નરસિંહકૃત ચાતુરી-છત્રોદય: ચાતુરી ૧૨-૫ કડી (<-૯).
અતિ દીસિછિ તપનું તેજ,
પ્રાણીમાત્ર વિપિદ અતિ હેજ.

(ભાવલુકૃત કાદમ્બરી, પૂર્વભાગ, કડવું ૬, પં. ૧૨૨).

હય=પ્રિય, બહાલું. પછી એ વિશેષણને જ-પ્રિય કરનારો ભાવ, અર્થાત્ પ્રેમ, રનેહ, એ અર્થનું-ભાવવાચક નામ બનાવ્યું.

ઉદાહરણ (૩) અકારત ગયું એ વચનનો અર્થ “ નિષ્ફળ નીવડ્યું ” થાય છે.

उत्सर्ग ३७.

ळ नो ण.

આ નિકાર અને લ નો ન એ વિકાર વચ્ચે વિચ્છિન્નવિચ્છિન્નમાત્ર રહેલો છે; લ-ન દ્વન્વ છે અને લ-ણ, મૂર્ધન્વ છે; અને લ ને લ, અને ન ને ન, વાગ્નિકાર વિષયે અન્યોન્યસંમદ છે.

આ લક્ષ્યોગ્ય સંબન્ધની ખાતર હું આ નિકારને સ્વતન્ત્ર ઉત્સર્ગ રૂપે આપું છું, એ નિયમને સર્વોચ્ચ અનુસરતું ઉદાહરણ માત્ર એક જ મળે મળ્યું છે તે છતાં. એ ઉદાહરણ:—

કોમલકં (સં.)-કુંવલં (અપ.)-કુંમલં-કુંલું (ગુજ.), જેનું વિશેષ રૂપા-
ર, ત્રૈકલિપક, કૃણં બનેછે.

[કુડમ્બી-કુડુંબી-કુલુંબી (મ), કુળગી-કળવી (ગુજ.), એ રૂપાન્તરની
હિયાં સરખામણી બહુ સચક થશે, જો કે હેમાં ઠ અને ણ સપ્રસવ છે,
એકનો વિકાર અન્ય હોય હોવા સંમંધ એ બે વચ્ચે નથી. ઉપર પૃ. ૩૩૫
નોટ ૯૪ જુવો].

ઉત્તર્ગ ૩૮

વ નો (અને ક્વચિત્ શનો) લ

સંસ્કૃતમાંનો વ અને (અને ક્વચિત્ શ) ગુજરાતીમાં લ બનેછે.

ઉદાહરણ:—

પ—

વિવં (સં.)-વિલ (ગુજ.); વપા (સં.)-વૌલા (ગુજ.); વ્લેખા (સં.)-
શલેખમ (ગુજ.); હવં (સં.)-હરલ (ગુજ.); ઘોષયતિ (સં.)-ગોષેછે (ગુજ.);
વવં (સં.)-વરલ (ગુજ.) (મર્ધાદિત અચારક્ષેત્રમાં; અન્યત્ર વરલ); વૃષમ (સં.)-
વરલ (ગુજ.) (વૃષમ રાક્ષિના નામ તરીકે); વેપ: (સં.)-મેલ (ગુજ.) (સિખાશ,
ખાસ કરીને સંન્યાસીનો); સંતોષ (પ્રેરક, સં.)-સંતોલ (ગુજ.); સંતોષ (સં.)-
સતોક (ગુજ.)-વિશેષનામ; (સંતોલ દ્વારા).

[(૧) મેલ નો પ્રાથમિક અર્થ વેષ થાયછે; જેમ કે નરસિંહ મહેતામાં—

જુષ્ણવરિત્ર ગોપી કરે, વિલસે રાધા નાર;

એક મઈ લાં પૂતના, એક મઈ જુ ગોપાલ રાલ.

એક મેલ મુકુન્દકો કીનો, તેણે તૃણાવત (?તૃણાવર્ત) હરી લીનો;

એક મેલ દામોદર ધારી, તેણે જમલા અર્જુન તારી.

(રાસસહસ્રપદી, ૧૬, ૫-૭.)

(૨) વેપ માં વ પ્રક્ષિપ્ત હ પ્રાપ્ત કરેછે, વ્લેપ; અને એ વ્હનો મ થાયછે,

જેમ જિહ્વામાંથી જીમમાં થાયછે તેમ; અથવા વનો વ થાયછે (હિંદી
વિકારક્રમે) અને પછી સંકરરૂપે વ પ્રક્ષિપ્ત થાયછે, એટલે મેલ થાયછે.

શ—

દંશ: (સં.)-ડંગ (ગુજ.); ડંછલું ક્રિયાપદ પણ.

ટિપ્પણ:—

(જ) દંત્ર રૂપ તાલબ્ય શ્વને મૂર્ધન્ય પૂ આનવાની સંભાવ્ય પ્રાન્તિનું પરિણામ જણાયછે, ખાસ તો એટલા માટે કે દંશ્વ નો તાલબ્ય શ્વ કેટલીક રૂપોમાં-જેમ કે દદ્ધ (ભૂતકૃદન્ત) વગેરેમાં-મૂર્ધન્ય પૂ બનેછે.

(ઞ) પૂનો શ્વ ઉચ્ચાર છેક વૈદિક સમય જેટલા પુરાણો જણાયછે, વિશેષ નહિ તો છેવટ શુક્લ યજુર્વેદની માધ્યંદિની શાખા એ આણેલા સંપ્રદાયથી માંડીને તો ખરો જ; એ સંપ્રદાય અનુસાર પૂ, સાદો કે સંયુક્ત (મૂર્ધન્ય સંયુક્ત ન હોય તો), શ્વ ઉચ્ચારાતો (અને હાલ પણ એ શાખાના અનુયાયીઓમાં ઉચ્ચારાયછે). (શુક્લ યજુર્વેદનું કાત્યાયનકૃત પ્રતિજ્ઞાસૂત્ર, કંઠિકા ૨, ૧૨ જુવો.)

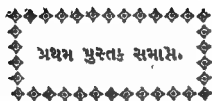
પૂના આ શ્વ ઉચ્ચારને એથી પણ અગાઉ વૈદિક સમયની પૂર્વના સમયમાં મૂકી સકાય હોવો મ્હારો મત છે; મ્હારો એ મત સં. અષ્ટ=આઠનાં પ્રાચીન આર્ય ભાષાની પાશ્ચાત્ય શાખામાંનાં રૂપાન્તરોમાં સંપિક્તની પ્રમાણ સામગ્રીને આધારે રચાયેલો છે. જેમ કે, અંગ્રેજી *length* શબ્દમાંનો *gh*, અત્યારે અનુચ્ચાર્ય છે તો પણ કઠોર વર્ણુ રૂના મૂલવનથી થયેલા પૂ ઉચ્ચારની પ્રતીતિ કરાવેછે. સ્કે. *oucht*. અને ડે. અને લે. જ. *acht* માંની *ch*, તેમ જ ગો. *abīch* નો *h*, એ ઉચ્ચારો શ્વને અનુસરતા છે; (પ્લુગ્મૅન કૃત *Comparative Grammar*નું કૉન્વે અને રાઉઝે કરેલું ભાષાંતર, પુ. ૧, પૃ. ૨૮ મું જુવો.) આ શ્વ વર્ણુ પોતાનો પ્રાણધ્વનિ દૂર કરીને લે. *Octo* અને ગ્રી. 'OKTΩ' માં કઠોર ક્ વર્ણુ રૂપે અવશિષ્ટ રહેછે. આ રીતે પ્રા. આર્ય ભાષામાં જણ (જદ્ધ)માં શ્વ ઉચ્ચાર હતો હોયે લે. અને ગ્રી. ને ક્ આપ્યો અને ગોથિક-આદિ ભાષાઓને શ્વ આપ્યો; પ્રતિજ્ઞાસૂત્રના દ્રુમ્ભે (૫ વર્ણુ ૩ વર્ગના વર્ણુથી સંયુક્ત ન હોય તો) 'એ કથન અનુસાર અષ્ટમાંના પૂનો ઉચ્ચાર, ટને થોગે, માધ્યંદિની સંપ્રદાયમાં પણ મૂર્ધન્ય યાય, શ્વ (કણ્ઠ્ય)ન યાય, એ વાત મ્હારા લક્ષમાંછે. પરંતુ કેટલીક પાશ્ચાત્ય ભાષાઓમાંનો *oh* (શ્વ) જોતાં જણાયછે કે પ્રાચીનતર ઉચ્ચાર વેદના પૂર્વકાળની આર્ય ભાષામાં અલ્પ જ હોવો જોઈયે, અને સાદા પનો અને ટ વર્ગ શિવાયના વર્ણુથી સંયુક્ત પનો જ શ્વ ઉચ્ચાર જળજી રાખીને એ જૂના અલ્પ ઉચ્ચારનો યજુર્વેદની માધ્યંદિની શાખાએ પરિત્યાગ કર્યો હોવો જોઈયે. જદ્ધમાં શ્વ ઉચ્ચારનો (અલગત પ્રા. આર્ય ભાષામાં) અસ્વીકાર કરીશું તો ગ્રી. અને લેનો ક્, અં. નો પૂ અને ગો., આધુનિક જર્મન, સ્કે.,

વગેરેનો જ એ સર્વ ઉચ્ચારો નિઃપ્રમાણ રહેશે, બહારે મેં સચવેલું બ્યુત્પત્તિ-દર્શન સધળી ભાષાઓનું અન્યોન્યસંગત વાગ્યાપારખંધારણ રજૂ કરેછે.

(૩) નવાઇ જેવું છે કે પૂના જ ઉચ્ચાર (પૂના નિયમે સ્ કરનારી) પ્રાકૃતોના અને અપભ્રંશના સમયને કુદાવીને અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં—પ્રધાનતઃ હિંદીમાં, અને ગુજરાતી, મારવાડી વગેરેમાં અમુક શબ્દોમાં—ફરીથી પ્રગટ થયો, તે એટલે મુઘી કે લખવામાં પણ જ દર્શાવવાને પ સંસારી મૂકાતી (કેટલાક પ્રકારોમાં જ અને ચ ની અદલાબદલી થતી તેમ). પરંતુ પૂના એ જ ઉચ્ચાર માધ્યંદિની શાખામાં છેક આધુનિક સમય પર્યન્ત સતત પ્રચારમાં જળવાઈ રહ્યો છે એ વાત સ્મરણમાં રાખિયે તો ઉપર કહેલી વિચિત્ર ઘટનાનું કારણ કંઈપણ સંભવ છે, તે એ કે કેટલાક વર્ગોમાં લોકની વાચ્ય-ન્દ્રિયની વિશિષ્ટતાને આ જ ઉચ્ચાર અનુકૂળ હતો એટલે તેઓ હેને જ વળગી રહ્યા. એક શકાઃ એકનો એક વર્ણ પ આ પૂને જ નેવા અત્યન્ત ભિન્ન એ ઉચ્ચારોનો પ્રતિનિધિ કેમ થઈ સકયો? ઉત્તર સ્પષ્ટ છે. માધ્યંદિની શાખામાં પૂના એ જ ઉચ્ચાર થતા એ તો સિદ્ધ વાત છે. (પુરુષ અને શીર્ષ માં જ અને કૃષ્ણ વગેરેમાં પ તેમ જ અન્ય શાખાઓમાં અને વેદોમાં પ); હવે જો એ સમયમાં આ વાત સંભવ હતી તો પ્રાચીન આર્ય ભાષાના પુરાણા યુગમાં એ જ ઘટનાનો આવિર્ભાવ એટલો જ સંભવ છે. અને બહુ વિચારતાં પ અને જ એટલા બધા ભિન્ન નથી. પમાંથી જ ઉદ્ભવ્યો હશે અને એ જ કઠોર બનીને જ થયો હશે (ખીમ્સે દર્શાવેલા જ અને જ ના સંબંધ અનુસાર; પુ. ૧, ૫. ૨૬૨).

આ પ્રશ્નની વિશેષ વિસ્તારથી ચર્ચા અર્હિયાં ન થઈ સકે, પણ બનશે તો અન્યત્ર સ્વતંત્ર લેખમાં એ ચર્ચા કરીશ હેવી મહારી ઉમેદ છે. છતાં એટલું તો અહિં જણાવી દઉં કે ભારત-જર્મન (Indo-Germanic) વર્ગની માતૃભૂત ભાષામાં અષ્ટૌના કાલ્પનિક મૂળ શબ્દ તરીકે યુગર્મેન OKTOU તેમ જ OKTOV રૂપ મૂકેછે—જેનો ઉચ્ચાર બોચ્ઠૌ થતો મનાય છે; પરંતુ હું કાલ્પનિક મૂળ અષ્ટૌ મૂકું છું; અને, માધ્યંદિની શાખામાં સાધારણ રીતે પૂના જ ઉચ્ચાર યાય છે એ જોતાં અષ્ટૌની સંભવિતતા અધિક છે એમ હું માનું છું.

૪. યુગર્મેનકૃત "Comparative Grammar"નું આર. સીમૂર કૉન્વે અને ડબલ્યુ એચ. ડી રાઉલ કૃત ભાષાતર, પુ ૧. ૬૬૭૭, ૮૫, ૧૮૧, ૩૮૧ જુલો

પ્રથમ પુસ્તક સમાપ્ત.

પરિશિષ્ટ

પૃ. ૮૪ નોટ ૩૧ ઉમેરો:—

(ઘ) કુટુંબિ શ્યામનેર ગોષ્ઠ લેખક X X X X (ગૃહસેનનું વનભિ-
દાનપત્ર, પં. ૫; વલ્લભિ સંવત્ ૨૬૮ કે એ અરસામાં).

ડૉ. ખ્યુપર હેનું ભાષાન્તર નીચે પ્રમાણે કરેલું:—

"the Kunbi Syāmanera, the herdsman Gihendavaka"
(=કુબી શ્યામણેર, ગોવાળ છેડકાક).

(ઇ. ઍન્ટિક્વેરી, પુ. ૫, પૃ ૨૦૭, અને પૃ. ૨૦૬ કૉલમ ૨.)

પૃ. ૧૨૫ નોટ ૧૨ ઉમેરો:—

વિભક્તિ-રૂપાન્તરો થતાં ત ઉપરથી સ્વરભાર ખથી જાણ્ય ત્કારે ઉ નો-
વ થાયછે એથી પણ પ્રતિસંસ્વારણનું સમર્થન થાયછે; જેમકે વાડસ-વાવસાત.

પૃ. ૧૮૫ ગૃહકં-ઘનું વિશેની કહિડકા પછી ઉમેરો —

કાઠિયાવાડમાં ઘનું (એકવચન) હજી પ્રચરિત છે, પરંતુ મર્યાદિત અને
ઉપચરિત અર્થમાં વપરાયછે, એ મહારા જાણવામાં આવ્યુંછે; જેમ કે ચરમાલું
ઘનું, અહિં હવે પ્રતિકૃતો (પાણિનિ ૫-૩-૧૬)ના વ્યાપારનો એક પ્રકાર
જોવામાં આવેછે.

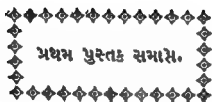
પૃ. ૨૩૬ ઉદાહરણ મુજબ પછી ઉમેરો:—

उत्-स्या उत्थितकं उत्थित उठ्यु कठ्

[ટિપ્પણ્ય:—પ્રાકૃતમાં પણ ઉઠ્ઠ છે (સિ હે ૮-૪-૧૭), જો કે તિથ્થિતિનું
૮-૪-૧૬ અનુસાર ટાઢ તેમ જ ચિટ્ઠ બનેછે, પરંતુ આ ૧૬મા સૂત્રની પ્રવૃત્તિ
ઉત્ત-સ્યા પરત્વે યદિ સકતી નથી કારણ કે ૧૭મા સૂત્રમાં ઉત્ત-સ્યાનું ઉઠ્ઠ
ખાસ દર્શાવેલછે. આ હકીકતથી એવું જણાયછે કે જ્ઞાન્ત રૂપોમાંથી ધાણ
ઉપજાવવાની આ રીતનું ચૂળ છેક પ્રાકૃતમાં જ રહેલું હતું.]

પૃ. ૨૬૩, નોટ ૧૧૦. ઉમેરો:—

મરાઠીમાં તેજે તે અસતાત, મીં કેલેં અસેં, ધત્યાદિમાં અસ્ છે તે સં.
અસ્માંથી પરભારે નહીં પણ પ્રા. અચ્છમાંથી અજ્ઞ દ્વારા પ્રાપ્ત થયોછે.

પ્રથમ પુસ્તક સમાપ્ત.

પૃ. ૨૮૩, પંક્તિ ૬ ઠી પછી ઉમેરા:—

[માતૃજ્ઞા (સં), માતૃસિદ્ધા (પ્રા); માતૃજી (મ.), એ પણ પ્રતિ-સંપ્રસારણનું સચોટ ઉદાહરણ છે.]

પૃ. ૨૮૪, (પ); ઉમેરા:—

ડૉ. ટેસિટોરીએ (“Notes” §141, (2) એ સ્થળે) ત્યાવદ ને લીડ (=લેડ) નું આપ્યું આગમથી થયેલું પ્રેરકબોધનું રૂપ માનેલ છે. હેમની બૂલ થઈ છે એ દેખીતું છે.

પૃ. ૩૧૦, પેરા બીજા પછી ઉમેરા:—

Cava, cavea એ શબ્દનો “કાટર”, “પોલાણ” એ અર્થમાંથી “ગુફા” એ અર્થ થયો એ અર્થફરમાં બહુ કિલ્લટતા આવતી નથી હેતું મેં પૃ. ૩૦૬ ની નોટમાં કહ્યું છે. એ પ્રમાણે મેં લખ્યું ત્યાર પછી મેક્સ મૂલરકૃત “Science of Language” ના પુસ્તક ૧ નાં ૪૨૬-૩૦ પૃષ્ઠાએ મહારા કથનનું પ્રસંગપ્રાપ્ત સમર્થન મહારી દૃષ્ટિએ પડ્યું છે. એ સ્થળે એ પડિત કહે છે:— Caves, કે કાટર એ ખ્યાલ પ્રાથમિક [મૂળભૂત] નથી પરંતુ ઔપચારિક (Secondary) છે; ગુફાને cavea, પોલી ચીજ, એ નામ આપ્યું તે પહેલાં અનેક પોકળ પદાર્થો મનુષ્યોને દૃષ્ટિગોચર થયા હતા. તે પછી પોકળ ચીજનું, કાટરનું, નામ પાડવામાં આવ્યું એ ધાતુનો ઉપયોગ કરવાનું શું કારણ? કારણ એ છે કે જે વસ્તુને પોકળ બનાવવામાં આવી હતી તેનો પ્રથમ ઉપયોગ આશ્રયસ્થાન અને રક્ષણ કે આવરણ તરીકે કરવાની ઇચ્છા હતી અને એથી એ વસ્તુનું નામ કુ કે સ્કુ ધાતુ ઉપરથી પાડવામાં આવ્યું કારણ કે એ ધાતુનો અર્થ ‘આવરણ કરવું’ થતો હતો.” મેં સૂચવેલી ગુપ્ત રક્ષણાર્થે અને ગુહ નિલયનાર્થે એ વ્યુત્પત્તિ ઉપરના કથનની એટલી બધી સમીપવર્તી છે કે હું નીચેના પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યાઉં છું:—

કુ ને ગુહ, ગુપ્ત અને મેં કહ્યું ત્યા ગુપ્ત જોડે કાંઈ સંબંધ હશે? અથવા આ સ્કુ (sku) કે કુ (ku) ને બદલે ગુપ્ત અને ગુહનો જનક ગુપ્ત ધાતુ સ્વીકારવો વધારે યોગ્ય નથી? આ સૂચના પૂર્ણ માનવજાતથી કરું છું.

પૃ. ૩૧૮, આ અનુસ્વાર સંસ્કૃતમાં અજ્ઞાત હતો.

આ કથન મહારે ફેરવવું ધટે છે. આગળ પૃ. ૩૩૦ એ નોટ ૯૧ માં કહ્યું છે તેમ લૅલોકાનુમાના અનુનાસિક લ્હી તીવ્રતા જ એ સંયોગનું પરિણામ ગણી સકાય અને અનુસ્વારને કામળ માની સકાય; પરંતુ એથી પણ વિશેષ કામળ અનુસ્વારની આગાહી રંગ કે રક્ત સ્વરો તરીકે ઓળખાતા વૈદિક ઉચ્ચારો-માં પ્રાપ્ત થાય છે. (જક્ષપ્રતિશાસ્ત્ર, ૧-૧૭) જ્ઞકાં ઉચ્ચ મહાં જ્ઞકો જ્ઞવત્ માં પ્રાપ્ત થાય છે. (જક્ષપ્રતિશાસ્ત્ર, ૧-૧૭) જ્ઞકાં રક્ત ઉચ્ચારો ઉચ્ચેષ છે અને એ ઉદાહરણ આપ્યું છે; અને ૧-૨૯, જ્ઞકાં રક્ત ઉચ્ચારો ઉચ્ચેષ છે અને

પૃ. ૨૭૩, પં. ૨ પછી ઉમેરો:—

પ્રતિજ્ઞાસૂત્ર ૨-૩ ઉપરના ભાષ્યમાં અનન્તદેવ માધ્યન્દિનશિક્ષામથિ નાચેના સ્તોક ટાંકે છે (જુવેા શુક્રયજુઃપ્રાતિજ્ઞાસૂત્રમાંનું Benares Sanskrit Seriesમાંનું પ્રકાશન, અને પરિશિષ્ટા પૃ. ૪૨૧):—

જાપમહા યત્ર દૃશ્યન્તે રેફેનાશ્વિતમસ્તમાઃ ।

સ્વરં મક્તં પ્રયુઙ્ગીત સંયોગે નેવ કારયેત ॥

શિક્ષાસંપ્રદ (Benares Sanskrit Series)માં પ્રગટ થયેલી ઉક્ત શિક્ષામાં મને આ સ્તોક મળ્યો નહીં પણ એ જ સંપ્રદમાં લઘુમાધ્યન્દિની-શિક્ષામાં ૧૧૪-૧૧૫ પૃષ્ઠોએ હેનું પાઠાન્તર મળ્યું છે:—

રેફો રેફત્વમાપ્નોતિ જાપહેષુ પરેષુ ચ ।

દદર્શ વપેંર્જાંય સંયોગે નેવ કારયેત ॥

અનન્તદેવે ટાંકેલું અવતરણ સ્વીકારિયે તો સ્વર મક્તં એ વચન મેં કરેલા સ્વરમક્તિના અર્થદર્શનને પ્રતિકૂળ થશે.

પૃ. ૨૭૪ (૬)ને અન્તે ઉમેરો:—

અ૨૬ (૧-૩૦) બધા અપેક્ષિત સ્વરોનેા શ્વસ્વરઃ એ શબ્દથી નિર્દેશ કરે છે. (સંયોગસ્યેષ્વરાગમો મધ્યે ॥)

પૃ. ૨૭૫ પંક્તિ ૧૦ માં પછી ઉમેરો:—

પરંતુ ઉક્ત ૨૫જે (૩૧૨-૩૧૩ ખંડોમાં) મુખ્યતઃ પાશ્ચાલ ભાષાઓ-માંના Anaptyxis વ્યાપારની ચર્ચા છે અને ખંડ ૩૧૩ માં માત્ર પ્રસંગતઃ પ્રાકૃતના પૂર્ણ વિશેષનો નિર્દેશ કર્યો છે, પરંતુ વૈદિક સ્વરમક્તિનું નામ પણ નથી કે ઉદાહરણો પણ નથી. યુગમંતનના અન્ય ગ્રન્થમાં હું ૧૨૪ માં anaptyxisની ચર્ચા છે, અને સંસ્કૃત એ મથાળાની નીચે કહ્યું છે કે:—“મધ્યવર્તી (medial) anaptyxisનું પ્રથમ દર્શન પ્રાકૃત વિભાષાઓમાં થયું”, હરિસ (હર્વ), પલુમ (પલ્લ), હુમરામિ (સુમરામિ), સિનેહ (સનેહ), એ ઉદાહરણો આપ્યાં છે; અને માત્ર વૈદિક સંસ્કૃતમાં prothesisનો ઉલ્લેખ કરીને હરજ્યતિ, હરધતે, હલય (લય પણ), હલોક (લોક) એ ઉદાહરણો આપ્યાં છે, અને એ વિશે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે કે “આ રૂપો કદાચ કોઈ ગ્રામ્ય ભાષામાંથી લીધાં હશે.” પરંતુ—મેં જાતરી કરી છે હેમાં બૂલ ન હોય તો—એ ગ્રન્થમાં કયાંય વૈદિક સ્વરમક્તિનું નામ નથી.

(આ બીજા ગ્રન્થનું કૉન્વે અને રાઉઝ એમણે અંગ્રેજી ભાષાન્તર કર્યું છે.)

પૃ. ૨૭૫. સ્વરમક્તિ વિશેના ટિપ્પણ અને અન્તે ઉમેરો:—

શિક્ષાઓમાં સ્વરમક્તિ વિશે પ્રાતિજ્ઞાસૂત્રો કરતાં પણ સ્પષ્ટમતર વીગત આપી છે. (જુવેા ડૉ. ઈસ્ટર્ડનનેા “Remarks on the Sikshās” એ લેખ, Ind. Ant. V. pp. 142-143;—p. 143, col. 2 and n.

પૃ. ૩૩૮, ટિપ્પણુ આ પછી ઉમેરો:—

વમણું, તમણુંની વ્યુત્પત્તિ—દ્વિગુણક, ત્રિગુણકં, ચિત્તગડં, તિત્તગડં; વિરણડ, તિવણડં, અને પછી વનો મ-એ રીતે થઈ છે.

પૃ. ૩૭૪, અપૂર્ણ વિશેની કહિડકા પછી ઉમેરો:—

જો લૅટિન *argentum*નો રજત (સં.) જોડે ગોત્ર સંબંધ સ્વીકારિયે તો અસ્વરિત શ્રુતિલોપના નિયમની પ્રવૃત્તિ છેક સંસ્કૃતપૂર્વના પ્રાચીન સમયમાં થતી માની સકાય. એ જો સંગોત્રિય શબ્દોના ઉભયસાધારણ પૂર્વજમાં રહેલો આદ્ય સ્વર અસ્વરિત હોઇને સંસ્કૃત શબ્દમાં હુમ થયો.

પૃ. ૩૮૫, ઉત્સર્ગ ૧૨ ને અન્તે ઉમેરો:—

આ વ્યાપાર કચિત્ દ્વિગ્ગ ધટનામાં પ્રવર્તે છે, ઉદાહરણ ચારચાર-ચચાર.

પૃ. ૪૦૮, અત્યારે પછી ઉમેરો:—

જત્તગારદમાનો ખેનડો જ ક્ષીણ થઇને એકવડો બનતાં પોતાનું બળ અને સમર્થ છે એમ કહી સકાય.

પૃ. ૪૧૦, ઉદાહરણ વર્ગ (ખ) ની પછી ઉમેરો:—

પરીશ્ પરિક્ષ્ પારક્ષ્વુ:

અરક: આરઝ આરો (પૈડાના-)

[સં. આર: અપ્રચરિત છે.]

પૃ. ૪૩૭, ઉત્સર્ગ ૭, ઉદાહરણોમાં ઉમેરો:—

દેવર (સં.) દિયર (ગુજ.)

પૃ. ૪૪૧, ઉત્સર્ગ ૧૧ ને અન્તે ઉમેરો:—

પાછળથી થયેલી આ ધટનાનું ભાવિસૂચન કરતો એક વિરલ વિકાર પ્રાકૃતમાં થયેલો મળી આવે છે—સં. વૃક્ષ પ્રા. રુક્ષ (સિ હે. ૮-૨-૧૨૭), સદ્ગમાના ંદ્ગ્ગ અંશમાં અને વૃક્ષમાં સ્વરૂપતરવો સમાન છે; અને જેમ સદ્ગ્ગનું રૂપાન્તર થવામાં પ્રથમ ધટો લોપ થતો માન્યા વિના છૂટકો નથી તેમ વૃક્ષની વિક્રિયામાં પણ એવી જ ધટના હું જોઉં છું—અર્થાત્ પ્રથમ પ્ હુમ થાય અને પછી ક્નો રૂ બને. મ્હારો મત આ પ્રકારનો હોઇને હું ડૉ. ગુણેએ સ્વીકારેલા ક્રમદર્શન જોડે સંમત થઈ સકતો નથી હેમને મતે વૃક્ષમાં વ્ અને ક્નો વ્યત્પય થઇને વનું સંપ્રસારણ થાય છે (હિમનો Introduction to Comparative Philology એ ગ્રન્થ, પૃ. ૨૬, કહિડકા ૨ જુવો).

પૃ. ૪૪૨, ઉત્સર્ગ ૧૩, ઉદાહરણોમાં ઉમેરો:—

પ્રાવરણઃ—પાવરણઃ—પાવરણઃ—પાવરણઃ.

ઉચ્ચે હેનું કંઈતો એ ઉદાહરણ આપ્યું છે) પાશ્ચિનીય શિક્ષામાં નીચેના શ્લોક છે:—

યથા સૌરાષ્ટ્રિકા નારી તર્ક દ્રવ્યમિભાષતે ।

એવં રઘ્વાઃ પ્રયોજ્ય્યાઃ ચેતરો હવ સેદયા ॥

વિવરણ:—સૌરાષ્ટ્રદેશ ઉત્પત્તા સ્ત્રી તર્કવિન્યાયે યથા તત્તા इति वास्यध्वनिसमं
ભાષત એ વેદેપિ રઘ્વાઃ પ્રયોજ્ય્યાઃ । વેદે ઉદાહર્ય દર્શયતિ । ચે એરા દત્ત ચેદયેતિ ॥

(ભુવેા જગદ, ૮-૭૭, ૧).

ઉપરનું વિવરણ ડૉ. કીલ્હોર્નને મહીમુરમાધી મળેલી સર્વસંમતશિક્ષાની દીકામાંથી લીધું છે.

(ભુવેા ડૉ. કીલ્હોર્નને "Remarks on the Sikshās" એ લેખ,
Ind. Ant. Vol V, P 142 n.f)

આ રીતે, અપભ્રંશમાં અને આધુનિક ભાષાઓમાં છૂટ્ટી વપરાતા આ કામળ અનુસ્વારનું પુરાણ મૂળ વેદિક ઉચ્ચારપદ્ધતિમાં મળે છે. [કાંઈક અંશે ઉદારપંથીની સંસ્કૃત ભાષામાં પણ એ ઉપલબ્ધ છે—ભુવેા પાશ્ચિની ૧-૧-૧૮ (૩૦); અને પાશ્ચિની ૮-૪-૫૭ (દધિ) અને, સિદ્ધાન્તસૌમદીમાં ભટ્ટોચ દીક્ષિને આપ્યું છે તેમ દધિ પણ]*. સમોવાનન્દિની શિક્ષા (૪૧-૪૬) આ અનુનાસિક સ્વરના વિવિધ પ્રકારો વર્ણવે છે—અનુરઘ્વા, મહારઘ્વા, અતિરઘ્વા અને રગના પાચ ભેદ, ઘાત, નિર્ઘાત, વજ્રી, અહિષ અને પ્રહિષ, આ પ્રકારે અહિ અર્થવાતી જશ્વ નથી.

પૃ. ૩૨૬, પદ્મળી-પાંપળ એ ઉદાહરણ પછી ઉમેરો.—

રોમક્મ (સં.)—રુચ (શુચ.)

પૃ. ૩૩૨

(ક) શીલવતીનો રાસ એ ગ્રંથમાંથી અપતરણ આપ્યું છે હેની પછી ઉમેરો:—

एक मणुहाण ऊषाडया

(કાન્દુદેવગ્રંથ, ૧-૧૫૪).

(ય) આપણું-આપડે પછી ઉમેરો —

मदनफलम् (સં.)—મયળહલ—મણહલ—મીઠલ (=એક વૃક્ષનું ફળ, જેને વીંધીને કુંકુમસૂત્ર પરાંપીને વરકન્યાને ઠાડે બાધરામાં આવે છે.)

અહિ જનો ઠ થાય છે અને એ ઠમાંનું અનુનાસિક તત્ત્વ પૂર્વવર્તી ર્માં બળે છે અને હનો પાછળ રહેલા હ બેડે સંસ્કૃત યદિને ઠ નીપજે છે.

* કોંઈમાનો બાજ મૂળ ગ્રંથમાં નથી પરંતુ ગ્રંથકારે ભાષાન્તર અર્થે આપેલા પાનાઓમાં લખીને ઉમેર્યો છે.—ભાષાન્તરકાર

પૃ. ૩૩૮, ટિપ્પણ આ પછી ઉમેરો:—

વમણું, તમણુંની વ્યુત્પત્તિ—દ્વિગુણકં, ત્રિગુણકં, ચિત્તણં, તિત્તણં; ચિત્તણં, તિત્તણં; અને પછી વનો મ-એ રીતે થઈ છે.

પૃ. ૩૭૪, અપૂર્ણ વિશેની કહિડકા પછી ઉમેરો:—

જો લૅટિન *argentum*નો રજત (સં.) જોડે જોત્ર સંબંધ સ્વીકારિયે તો અસ્વરિત શ્રુતિલોપના નિયમની પ્રવૃત્તિ છેક સંસ્કૃતપૂર્વના પ્રાચીન સમયમાં થતી માની સકાય. એ જો સંગોત્રિય શબ્દોના ઉભયસાધારણ પૂર્વજમાં રહેલો આદ્ય સ્વર અસ્વરિત હોઈને સંસ્કૃત શબ્દમાં હુમ થયો.

પૃ. ૩૮૫, ઉત્સર્ગ ૧૨ ને અન્તે ઉમેરો:—

આ વ્યાપાર કાચિત્ દ્વિસ્ત્ર ધટનામાં પ્રવર્તે છે, ઉદાહરણ ચારચાર-વચાર.

પૃ. ૪૦૮, અત્યારે પછી ઉમેરો:—

જલ્પારહમાંનો ખેવડો ત ક્ષીણ થઈને એકવડો બનતાં પોતાનું બળ વને સમર્પે છે એમ કહી સકાય.

પૃ. ૪૧૦, ઉદાહરણ વર્ગ (ભ) ની પછી ઉમેરો:—

પરીશ્ પરિક્ષણ વારસવ;

અરક: અરત આરો (પૈડાના-)

[સં. આર: અપ્રચરિત છે.]

પૃ. ૪૩૭, ઉત્સર્ગ ૭, ઉદાહરણોમાં ઉમેરો:—

દેવર (સં.) દિયર (ગુજ.)

પૃ. ૪૪૧, ઉત્સર્ગ ૧૧ ને અન્તે ઉમેરો:—

પાછળથી થયેલી આ ધટનાનું બાવિસૂચન કરતો એક વિરલ વિકાર પ્રાકૃતમાં થયેલો મળી આવે છે—સં. વૃક્ષ પ્રા. રુક્ષ (સિ. હે. ૮-૨-૧૨૭), સટ્ત્વમાંના ંજ્ઞ અંશમાં અને વૃક્ષમાં સ્વરૂપતરવો સમાન છે; અને જેમ સટ્ત્વનું રૂપાન્તર થવામાં પ્રથમ દ્વનો લોપ થતો માન્યા વિના છૂટકો નથી તેમ વૃક્ષની વિકિયામાં પણ એવી જ ધટના હું જોઉં છું—અર્થાત્ પ્રથમ પૂ હુમ થાય અને પછી ક્રનો ર બને. મ્હારો મત આ પ્રકારનો હોઈને હું ડૉ. ગુરુએ સ્વીકારેલા ક્રમદર્શન જોડે સંમત થઈ સકતો નથી. હેમને મતે વૃક્ષમાં વૂ અને ક્રનો વ્યત્યય થઈને વનું સંપ્રસારણ થાય છે (હિમનો Introduction to Comparative Philology એ ગ્રન્થ, પૃ. ૨૬, કહિડકા ૨ જુવો).

પૃ. ૪૪૨, ઉત્સર્ગ ૧૩, ઉદાહરણોમાં ઉમેરો:—

પ્રાવરણકં—પાવરણં—પાવરણં—પાવણં.

પૃ. ૪૪૪, સ્વરવ્યત્યયનાં ઉદાહરણોમાં ઉમેરો:—

જાનવર (ફા.); જનાવર (ગુજ.); ફટલાક લોકો એમ લખે છે અને બોલે છે; ઉદાહરણ:—

“જાન જનાવરની મઝી, મેવાડંવર ગાજે”.

(નવલરામકૃત ચાલગરવાવલિ).

પરિશિષ્ટ

(વધારાનું)

પૃ. ૬૩, આરિયા-આમેસ:

પ્રોફેસર સોઆરીસે B. B. R. A. Society સમક્ષ તા. ૨૭ મી ઑક્ટોબર ૧૯૨૧ ને દિને “હિન્દની બાપાઓ ઉપર પોર્ટુગીઝ બાપાની અસર” એ વિષયનું પોતાનું લેખવાચન સમાપ્ત કર્યા પછી ગદારા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં, હજી કે આરિયા પોર્ટુગીઝમાંથી આવેલ છે, પણ આમેસ નહિ. મેં પ્રશ્ન: “અરખીમાંથી હોય?”; અને અન્ય સભાસદે હજી “અરખીમાંથી હોય સહે.” હું ધારૂં અરખી હવસ (=એણે ખેતી રાખ્યું; સ્થાપનગાસ કૃત અરખી-અંગ્રેજી હોય) એ શબ્દ નિકટવર્તી છે.

પૃ. ૯૬, ૩. મેદનિષ્પત્તિ.

ભાણુવા જેવી બાબત છે કે કરિચ્ઢ અને કરિચ્ઢ એ રૂપો ગુજરાતી બાબાને ખીળ બે દિવાબેદ સમર્પેકે: કરિચ્ઢ માંથી કરિચે એ મૂચનાર્થક, ઉપદેશાર્થક, રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમ કે જામ કરિચે, સમસ્યા? આ રૂપની ઉત્પત્તિ અનિશ્ચિતાર્થ વર્તમાનકાળના પ્રથમ પુરુષ બહુવચન રૂપ(કરિચે)માંથી સંભવે છે, અને કરિચ્ઢ માંથી કરજે એ ભાવિઆચાર્ય દ્વિતીયપુરુષ એકવચનનું રૂપ આવે છે; તું જામ કરજે; નહારે કરિચ્ઢ(ત્રીજો પુરુષ એકવચન)માંથી એ જ કાળ-બેદ-દર્શક બહુ વચનનું રૂપ નીપજે છે:—કરજો (ત્હમે જામ કરજો).

પૃ. ૧૨૯ નોટ ૧૪ પંક્તિ ૩ ઉમેરો:—

અર્નાલુંનો પ્રયોગ શ્રી. ન્હાનાલાલ દ. કવિયે પોતાના ‘રાજરાજેન્દ્રને’ એ કાવ્યમાં ૩-૪ એ રથબે કયોંછે:—

અનોસી વસ્તુનું એક રાજ્યું સંપ્રહસ્થાન આ,

પૃ. ૨૪૯, ઉત્તરાર્ધ

અચ્છેજ્ઞ વા ચિટ્ઠેજ્ઞ વા ધસાદિ સંપૂર્ણ અતવરણ વેતરપકટિત *Fragments from Bhagavati*, i. 411 માં મળે નથી.

પૃ. ૨૫૨, પંક્તિ ૧

"*√achha gam (?) 757*" (*√અચ્છ, ગમ (?) ૭૫૭*)

ટિપ્પણુ:—એખરે પ્રકટ કરેલ *Fragments from Bhagavati*,

પૃ. ૪૧૧ માં અચ્છેઞ્ઞ (અચ્છેઞ) છે. હાલની અનુક્રમણીમાં પોતે સ્વીકારેલી અનુમાનદશા તછને અહિં હેમણે નિશ્ચયાત્મક કયન કર્યું છે; એ કે એ કયનની યથાર્થતા વિશે મ્હને શંકા છે.

પૃ. ૨૫૦, નોટ ૧૦૧; ઉમેરો:—

અફ, સિ. હે. ૮-૪-૩૬૭ માં બીજું ઉદાહરણ પણ છે (કઞ્ઞે કવળેન= કેન કાર્યેણ) જેમાં કવળું સામાનાધિકરણ નપુંસકલિંગ નામ (કઞ્ઞ) જોડે છે. પણ મ્હારો મત હોવો છે કે કળ વારતવિક રીતે પુર્વિલગ દતો (પાછળથી સ્ત્રીલિંગ બન્યો, અને રૂઢિની સિચિન્નતાને પરિણામે કમઘ: પ્રયોગક્ષેત્ર વિસ્તીર્ણ થનાં નપુંસકલિંગ બન્યો. પ્રથમ સ્ત્રીલિંગમાં પ્રયોગ થયો અને પછી નપુંસકલિંગમાં પ્રયોગ-વિસ્તાર થયો.

પૃ. ૩૩૩-અન્તે.

ટિપ્પણુ:—આ ઉચ્ચારરિક્ષિયાનો ડૉ. પીન્ને નિર્દેશ કર્યો છે પણ દેનો ઉત્પત્તિપ્રકાર સગાર જૂદો સ્વયવે છે. (જુઓ હેમનું પુસ્તક, *Philology, Literature Primer, Macmillan & Co.*, પ્રકરણ ૧, પૃ. ૩૫, ૩૬.)

ત્હાં આપેતાં ઉદાહરણોમાં નીચેનાં પણ છે:—

Humble (અં.), *humilis* (લૅસિ)માંથી;

chamber (અં.), *camera* (લૅ.)માંથી;

thunder (અં.), *thunor*માંથી.

હેમણે નીચે પ્રમાણે આ ત્રિક્રિયા સમજાવી છે:—

"નાસિકાદ્વારા પસાર થતો શ્વાસ બધો ખ્હાર નીકળી ચૂક્યા પછી શ્વાસનો ઠાઉક અવરોધ મ્હોમાં રહેવા દેવો; જીમ ખસેડી લેનાં, શ્વાસ ખ્હાર નીકળે એટલે, અનિચ્છાએ ઢ ઉચ્ચાર થશે."

'મ ઉચ્ચાર કર્યા પછી મ્હોં ઉપડે છે ત્હારે, ત ઉચ્ચારની પૂર્વે, ધ ધુશી જાય છે; કારણ કે જેમ ન અને ઢ ઉચ્ચારોનું સ્થાન એક છે એ આપણે જોયું તેમ જ મ અને મનું ઉચ્ચારસ્થાન એક જ છે."

સૂચિ ક

લેખકો, પ્રમાણભૂત અન્યકારો, વગેરેની વર્ણાનુક્રમે સૂચિ

(નામ રદામે પૃષ્ઠાંક મૂકેલકે.)

આર્ટ ૩૨, ૩૦૩, ૪૧૮, ૪૫૪
 આર્નોલ્ડ, વર્નોન, ૬ નોટ ૨
 હસિયટ ૨૭, ૩૬ નોટ ૨૦
 ઉમરીમર ૩૬૮ નોટ ૧૫૧
 અકનાય ૨૦
 અન્ડર્સન ૧૭૧, ૨૧૧, ૨૬૬
 અંકલેસરિયા એ. તે. ૧૫, ૩૦૭
 અખાવાલ જાની ૧૦૫, ૪૨૫
 હમિર કૌલ ૩૬૦
 કરકરિયા આર. વી. ૫૮ નોટ ૩૯
 હવિ દલપતરામ ૨૨૫
 હવિ ન્હાનાલાલ ૧૨૬ નોટ ૨૪, ૨૭૦
 કાલાયન ૨૬૦, ૪૬૨
 કેશવ હરેરામ ૩૦૦, ૪૨૫
 કે. હ. ધ્રુવ, જુઓ ધ્રુવ
 કૉનોવ, પ્રો. સ્ટેન ૩૪૭ આદિ
 કૉવેત ૨૬૦, ૨૬૪, ૩૫૪
 કમદીશ્વર ૨૫૨, ૨૫૬, ૨૬૦, ૨૬૨
 ગણપતિ ૩૦૧
 ગિબન ૩૫૧
 ગુણે, ડૉ. ૨૭૫, ૨૯૫ નોટ ૧૮
 ગ્રીઅર્સન ૩૨, ૪૬ નોટ ૩૫, ૧૬૦,
 ૨૦૮, ૨૦૯, ૨૮૦, ૩૪૬, ૩૫૩,
 ૩૬૩
 ચાઈલ્ડસ ૨૫૬, ૩૪૬
 ચણ ૩૯૦ નોટ ૧૪૬
 ચરક ૬૭
 જેક ૯૮

જેકસન, એ. એમ. ટી., ૨૮, ૩૦, ૩૩
 જેકાબી ૨૭૬
 જોપ્પેન ૬૨
 જોહ્નસન ૧૩
 જવેરી ફ. મો. ૧૭, ૧૮, ૫૭ નોટ
 ૪૭, ૨૨ નોટ ૭૫
 જિમ્મર ૨૪ નોટ ૨
 જિમ્મરમન, ફાધર, ૨૬૧, ૩૦૩
 ટર્નર, ૩૨૮, ૩૨૯, ૩૮૦
 ટાગોર રવીન્દ્રનાથ ૧૭૧, ૨૧૧, ૨૬૬
 ટેસિટોરી, ડૉ. ૩૮, ૩૯, ૧૦૪, ૧૨૪
 ૧૨૫, ૧૬૦, ૧૭૨ થી ૧૭૬, ૧૮૦
 નોટ ૪૫, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૬, ૨૦૮,
 ૨૦૯, ૨૧૭, ૨૪૮, ૨૭૬ થી ૨૮૧,
 ૩૧૬ નોટ ૫૧, ૩૬૮ નોટ ૧૨૬,
 ૩૭૦ નોટ ૧૩૪, ૩૭૧, ૩૭૫ નોટ
 ૧૩૬, ૩૭૭, ૩૭૮, ૪૮૩, ૩૯૧,
 ૪૨૧, ૪૩૧, ૪૩૫.
 ડે, મેબેલ ૬૨, ૬૮ (નોટ ૪)
 ડાલગાડો, એસ રોડાફો, ૫૮.
 ડિકિન્સની ૩૬૮
 ડેવિડ્સ. રિહ્ટ, ૬૮ નોટ ૪, ૨૬૦
 ટાકખાવ ની. સ. ૧૩
 ત્રિપાઠી ત. મ. ૫૩ નોટ ૪૦
 ત્રિવેદી ક. પ્રા. ૨૧૨
 દયારામ ૧૭, ૧૮, ૧૯
 દલાલ ચી. ડા. ૧૨૪
 દેસાઈ, માધવલાલ હ. ૨૧૨

ધારા ૨૮૩

ધ્રુવ કેશવ હ. ફ નોટ ૩, ૮૨, ૮૩
નોટ ૨૬, ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૬-
૧૬૦, ૨૧૨, ૨૧૩, ૨૬૪, ૩૭૧,
૩૭૮, ૪૧૧, ૪૨૩, ૪૨૫.

નર્મદાશંકર ૧૭, ૧૦૪, ૧૫૬, ૨૧૩,
૨૬૮

નરસિંહ મહેતા, ૩૮૨, ૪૬૬

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ ૪૦૬

નવલરામ લક્ષ્મીરામ ૮૨ નોટ ૨૮,
૧૦૧, ૧૦૩, ૧૫૬, ૩૧૩, ૩૩૧,
૪૩૦, ૪૩૪

નાગોજી ભટ્ટ ૨૩૫

નારાયણ હેમચન્દ્ર ૫૯

પંડિત પ્રભાકર રામચન્દ્ર ૧૦૫

પદ્મનાભ ૩૩, ૩૫ નોટ ૧૯

પાણે દા. ગો. ૨૦ નોટ ૨૮

પાણિનિ ૨૪, ૨૫, ૬૫, ૮૫, ૯૮ નોટ

૪૬, ૧૧૦, ૧૧૩, ૧૮૨ ૨૩૫ નોટ

૯૦, ૨૪૯, ૨૬૪ નોટ ૧૧૧,

૩૦૧, ૩૯૨, ૪૨૨, ૪૨૪ નોટ ૨

પિશેલ ૨૪૮, ૨૫૯, ૨૬૧

પ્રેમાનન્દ ૩૨૫

ફલીટ ૬૮

ઝડ ૪૩

બાણ ૬૭

બીરમ ૬૯ નોટ ૫, ૭૪ નોટ ૧૭,

૮૧ નોટ ૨૫, ૮૩ નોટ ૩૦,

૮૭, ૮૮, ૮૯ નોટ ૩૮, ૯૩

નોટ ૪૨-૪૪, ૯૯, ૧૧૧, ૧૬૨,

૧૬૩, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૮૬,

૧૮૭ નોટ ૪૭, ૨૦૮, ૨૩૧

બેગ, મીરઝા કલીય, ૩૯૩, ૩૯૪

બેનવલકર ડૉ. ૨૫૯, ૨૬૦

ભોપદેવ ૮૫

ભોપતિંક, ૩૨૩ નોટ ૨૪

બચ્ચર ૩૧

બલ્લાયમ ૨૯

શુક્લ ૩૫૨

શુભંત ૨૭૫, ૪૬૩

બલ્લમશીલ ૩૨૫ નોટ ૮૪

ભટ્ટોજી દીક્ષિત ૨૫ નોટ ૪

ભર્યા ઝો. સહે. ૧૫

ભાંડારકર દેવદત્ત રામકૃષ્ણ ૨૭, ૩૧,

૩૨, ૩૩, ૩૪, ૩૬, ૩૭, ૪૧

ભાંડારકર ડૉ. સર રામકૃષ્ણ.

૧, ૧૨, ૮૬, ૮૭, ૧૦૪, ૧૬૩,

૧૬૫, ૧૬૬, ૧૬૭, ૧૬૮,

૧૬૯, ૧૭૦, ૨૦૫, ૨૦૬, ૨૧૪,

૨૧૮, ૨૨૨ નોટ ૭૬, ૨૩૧ નોટ

૮૭, ૨૩૨, ૨૩૯ નોટ ૯૬, ૨૪૫,

૨૪૭, ૨૪૮, ૨૮૧, ૨૮૨, ૩૦૫,

૩૧૨ નોટ ૩૫, ૩૪૦, ૩૪૧,

૩૬૩, ૩૬૭, ૩૭૧ નોટ ૧૩૪,

૩૭૩, ૩૮૪, ૩૯૩, ૩૯૫, ૩૯૮,

નોટ ૧૫૬

ભામલ ૨૫૪, ૩૫૪

ભાલજી ૨૩૩

ભીમકવિ ૩૦૦, ૩૦૧, ૩૧૨, ૩૨૨,

૪૦૯

ભીમરાવ ભોળાનાથ ૨૩૮

મદ્યમંત ૯૮

મહાબની વ. ચ. ૨૦ નોટ ૧૮

મરે ૩૪ નોટ ૧૮

માર્કટેય ૬૩, ૨૬૦, ૨૬૧, ૨૬૬,

૨૭૫, ૩૫૫, ૩૫૬, ૩૬૦, ૩૬૪

નોટ ૧૨૪

મુકુન્દદેવ ૨૬૧

મુરારિ ૫૫

મૅફડોનેલ ૨૭૨, ૩૦૨ નોટ ૨૩, ૩૦૪
નોટ ૨૬

મૅક્સમૂલર ૫, ૨૬૦ નોટ ૧૦૭, ૨૮૨,
૩૦૨ નોટ ૨૩, ૩૦૫ નોટ ૨૮, ૩૫૨

મેરુસુન્દર ૧૬

મેદી જગજીવન દયાળદાસ ૩૪૮

મેરોપેત ૨૦

માસ્ક ૨૫૭, ૩૦૨ નોટ ૨૩

મથુષોડ ૧૯

માર્કસ, લ્યુક્સ, ૧૬૮ નોટ ૪૧

રાજશેખર ૭૭ નોટ ૨૧

રાધાકાન્તદેવ બહાદુર ૭૨ નોટ ૧૦

રાય, મથુપતિ, ૬૭, ૬૮, ૬૯

રાવળ હનનલાલ વિ. ૫૬, ૪૦૬,
૪૨૫ નોટ ૪

રેવાશંકર ૧૬ નોટ ૧૪

રૉથ ૩૦૩ નોટ ૨૪

લાર્કિંગ ૨૪ નોટ ૨

લૅક્સન ૨૫૨, ૨૫૩, ૩૫૪

વરુચિ ૯૭, ૧૧૬, ૨૫૩, ૨૬૦,
૨૬૨, ૩૫૪, ૩૫૬, ૪૦૦

વલ્લભભટ્ટ ૫૫

વલ્લભજી હરિદાસ આચાર્ય ૪૪૦

વલ્લભદાસ ૧૯

વસન્તરાજ ૨૬૧

વાગ્ભટ ૬૭

વિલિયમ્સ મો., ૨૭૩, ૩૦૩

વિધ્યુદાસ ૪૨૫

વીરવિજય ૮૪ નોટ ૩૧

વેળર ૨૪ નોટ ૨, ૨૫૧, ૨૫૪,
૨૫૫, ૨૬૦

મનલાલ ઠાકિદાસ શાસ્ત્રી ૩૨, ૮૩,
૮૫, ૯૧, ૧૦૨, ૧૫૫, ૧૮૯

નોટ ૪૮, ૨૩૫, ૨૩૫ નોટ ૯૦,
૨૬૪ નોટ ૧૧૧, ૩૮૭ નોટ ૧૪૫

વિદ્યુતી ૨૭૨

ચામળ ૫૪ નોટ ૪૩, ૪૨૬

શ્રીધર ૨૦

સદાશંક જી. એન. ૩૭૪ નોટ ૧૩૯

સદાશંક સ્વામી ૧૮, ૪૨૫

સુશ્રુત ૬૭

સોમેશ્વર ૪૦

સીવન્સ, હાધર, ટી., ૩૭૪ નોટ ૧૩૯

સ્મિથ, વિન્સેન્ટ એ., ૪૦, ૪૧, ૫૪
નોટ ૪૧, ૧૭-૬૮ નોટ ૪

હ. હ. મુવ ૨

હેમચન્દ્ર ૩૧, ૫૪, ૮૪ નોટ ૩૧,
૮૫, ૧૦૧ નોટ ૫૦ ૩૮૬, ૪૧૪

અન્થોલોજી સચિમાં સિદ્ધ હેમચન્દ્ર
ભુવે

હૉમ ૩૪૯

હર્નલ, ડૉ. ૧૯૨, ૧૯૮, ૨૦૮, ૨૧૦,
૨૩૫ નોટ ૯૦, ૨૩૮ નોટ ૯૪

સૂચ્ય

અન્યઉલ્લેખ

(નામ સહામે પૃષ્ઠાકે છે)

અખેગીતા ૪૦૯
 અપભ્રંશશબ્દચન્દ્રિકા ૮૦
 અપભ્રંશશબ્દપ્રકાશ ૧૦૧ નોટ ૫૦,
 ૧૦૫
 અભિધાનચિન્તામણિ ૮૪ નોટ ૩૧
 ૩૮૮ નોટ, ૪૩૦
 અમરકોશ ૫૬, ૬૯, ૪૧૩
 અદોગિરા કે અદોવિરાહ ૧૪
 અવચૂરી, દશવૈકાલિક સૂત્ર પરની, ૧૨૫
 આદિનાથ ચરિત્ર ૩૮૩
 આદિ પર્વ (હરિદાસ) ૩૭૭
 ઇન્ડિયન એન્ટિકવરી ૩૧, ૩૩, ૩૭,
 ૩૮, ૩૯, ૬૭, ૧૦૪, ૧૨૪ નોટ
 ૧૦, ૧૪૬, ૧૬૦, ૧૭૩, ૧૭૭ નોટ
 ૪૩, ૧૮૬, ૨૨૩, ૨૩૮ નોટ ૮૪,
 ૨૭૬, ૨૭૭, ૨૭૯ ૨૮૦, ૩૯૧
 ઇન્દુકુમાર (નહાનાલાલ) ૨૭૦
 ઈશ્વરવિવાહ (મુશરિ) ૫૫, ૨૪૫, ૩૮૨
 ઉત્તર રામચરિત ૨૫૦, ૨૫૧
 ઉત્સર્ગમાલા (મજલાન શાસ્ત્રી) ૮૨
 નોટ ૨૮, ૧૦૧, ૧૦૨ નોટ ૨૧,
 ૧૮૯ નોટ ૪૮, ૨૩૪ નોટ ૯૦
 ૨૬૪ નોટ ૧૧૧, ૩૧૩ નોટ ૪૦
 ૩૮૭ નોટ ૧૪૫
 ઉષા (નહાનાલાલ) ૨૭૭
 ઉષાદરશુ (જનાર્દન) ૧૨૬, ૧૭૭
 નોટ ૪૩
 ક્ષપાતિશાખ્ય ૧૧૭, ૨૭૧, ૨૭૨
 ૨૭૪, ૨૮૨, ૨૫, ૩૬૪ નોટ
 ૧૨૪, ૩૬૫ નોટ ૧૨૭, ૩૬૭
 નોટ ૧૨૮, ૪૨૯

આખાદરશુ (નાકર) ૪૨૬
 ઔક્તિક, નામવિનાનું ૪૫૩
 ઔલોગિક સમેલનનો અહેવાલ-સાતા
 મિજનાયનો નિબંધ ૩૭૨ નોટ ૧૩૫
 ઇમ્પેરિયલ ગ્રામર, (બીએસ) "લુનાતમક
 બ્યાકરશુ" જુવો
 ક.પૅરટિવ ગ્રામર (કુમ્ભન) ૪૬૨,
 ૪૬૩
 ક્યોટક લાપાજૂપણ ૧૬૮ નોટ ૪૧
 કુર્મમજરી ચોપાઈ (મતિસાર) ૭૭
 નોટ ૨૧, ૧૨૫, ૨૩૩,
 કલાપીનો ત્રિરહ ૧૨૯ નોટ ૧૪
 કાગિય પ્રાતિશાખ્ય ૩૬૪ નોટ ૧૨૪,
 ૩૬૭, ૩૬૮
 કાદમરી (માણ) ૬૭
 કાદમરી (ભાલજી) ૮૩ નોટ ૨૯,
 ૧૩૬, ૧૭૭, ૧૭૭ નોટ ૪૩, ૨૩૩,
 ૨૬૪, ૨૮૪, ૨૯૧ ૩૩૭, ૩૪૮
 નોટ ૧૧૧, ૩૭૧ નોટ, ૩૭૬,
 ૩૭૮, ૩૮૦, ૩૮૨, ૪૧૮, ૪૬૧
 કાન્હડે પ્રમન્થ (પદ્મનાભ) ૩૨, ૩૬
 નોટ ૧૯, ૭૪, ૧૨૪, ૧૨૫, ૨૪૦,
 ૩૧૧, ૩૭૬
 કાન્હેદોહન ૨૩૭ નોટ "બૃહતકાવ્ય
 દોહન જુવો
 કાવ્યાદર્શ (દડી) ૨૦૩ નોટ ૫૩
 કારમીરી લાપાની લઘુપોથી }
 કારમીરી લાપાનો લઘુગ્રંથ }
 (મીઅસન) ૨૫૬ નોટ ૧૦૫,
 ૩૪૯, ૩૪૯ નોટ ૧૧૩
 પ્રાતિકીમુદી ૪૦

કુમારપાલચરિત ૧૩૦ નોટ, ૧૪૨ નોટ
 ૨૨, ૨૩૯, ૨૪૬, ૨૬૦, ૨૬૧,
 ૨૮૭, ૩૨૫, ૩૬૪ નોટ ૨૨૩
 કુસાર્ણવતન્ત્ર ૬૯
 કુસુમમાલા ૨૨૭, ૪૦૬, ૪૪૪
 કેટલાક કાવ્યો (નંદાનાલાલ) ૨૭૦
 કેટલાક ફોરસી શબ્દો (કૃ. મો. ઝવેરી)
 ૨૨૨ નોટ ૭૫
 કિશ્કિન્ધ પુરાણ ૩૭૪ નોટ ૧૩૯
 ગરબીસંગ્રહ-દયારામકૃત-૨૪૪, ૨૪૫,
 ૨૬૪
 ગીતગોવિંદ ૮૨ નોટ ૨૯
 ગુજરાત શાળાપત્ર ૧૨૪ નોટ ૧૦,
 ૨૧૨, ૨૨૮, ૪૦૬, ૪૨૭
 ગુજરાતી (સામાજિક પત્ર) ૨૨૮, ૪૦૬
 ગુજરાતી ભાષાના કેટલાક શબ્દોની
 જોડણી, ૪૨૫ નોટ ૪
 ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ, ૨૯
 ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ ૩૨, ૯૧,
 ૧૦૧, ૩૦૦ નોટ ૩૧
 ગુજરાતી શબ્દમૂલદર્શક કોશ ૧૦૨
 ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ,
 પહેલી, અહેવાલ, ૨૧૨ નોટ ૬૬
 ત્રીજી, ,, ૩૬૯
 ચોથી, ,, ૪૨૫
 "ગુજરાત" (દેવદત્ત બાહારકરનો નિ-
 બંધ) ૩૦, ૩૧
 ગંગેરીઆર, મુજર્મ, ૨૫, ૨૯, ૩૦, ૩૨,
 ૩૩, ૩૪, ૩૬
 ગોડ ભાષાઓ વિશે નિબંધો (બર્નેસ)
 ૧૯૯, ૨૧૦ નોટ ૬૭, ૨૧૧
 નોટ ૬૫
 ગોડ વ્યાકરણ (બર્નેસ) ૩૫૩
 ગીતમરાસ ૧૨૪ નોટ ૧૦, નોટ ૧૧;
 ૧૭૭ નોટ ૪૭

ગ્રીસ રોમનોના સમયનું (ક્રિસ્તે), ૮
 ચન્દ્રદાસાખ્યાન (વિષ્ણુદાસ) ૪૨૫
 ચાતુરી છત્રીથી (નરસિંહ) ૩૮૨, ૪૬૦
 ચિત્રદર્શન (દ. દ. કુવ), ૩૩૮
 છન્દોનુચાસન (હિમચન્દ્ર) ૨૯૩, ૪૦૭
 જગતમિતર ૧૬
 જ્યા અને જ્યન્ત ૨૭૦
 જયવન્ત સોનીમરો વિશેનું કાવ્ય ૧૨૫
 જાતકપંચક ૨૫૯
 જૂની ગુજરાતી ભાષા ૧૦૫
 જોડણી વિશેનો નિબંધ (નરસિંહરાવ)
 ૪૫૭
 જાનેશ્વરી ૨૦
 વૃણનાત્મક વ્યાકરણ (ખીમસ) ૬૯,
 ૭૩ નોટ ૧૬, ૮૭ ૯૩, ૧૧૧,
 ૧૧૮, ૧૩૧, ૧૬૧, ૧૭૦, ૧૭૨,
 ૧૮૬, ૧૮૭ નોટ ૪૭ ૨૩૬, ૨૩૭,
 ૨૫૩, ૨૬૬, ૨૭૮, ૩૪૦, ૩૬૮
 નોટ ૧૩૦, ૩૯૨, ૩૯૫, ૪૪૯,
 ૪૫૦, ૪૬૩
 ત્યાગ (નગેન્દ્રનાથ સરકારચિત કથા,
 બંગાળી માસિક "પ્રવાસી") ૨૦
 દયારામકૃતકાવ્યમણિમાળા-૨૮૩
 દયારામકૃતગરબીસંગ્રહ ૨૪૪, ૨૪૫,
 ૨૬૪
 દશકુમારચરિત ૪૫૪
 દશમસ્કંધ (કેશવ-હરોમ) ૩૦૦,
 ૪૨૫
 દરતુર હોસંગ સ્મારક ગ્રન્થ ૩૯૮ નોટ
 ૧૫૫, ૩૯૯ નોટ ૧૫૫
 દાણ્યાતુરી (દયારામ) ૪૧૪
 દાણવીલા (નરસિંહ) ૩૮૪
 દુઃખી સંહાર ૧૨૯ નોટ ૧૪

દેશી નામમાલા પૃષ્ઠ, ૬૨, ૧૫૮ નોટ
૩૧ અને ૩૨, ૨૩૦, ૨૮૬, ૩૧૩,
૩૧૪, ૩૧૬ નોટ ૫૦, ૩૨૦ નોટ
૬૬ અને ૭૦, ૩૨૧ નોટ ૭૨,
૩૨૪ નોટ ૮૩, ૩૨૫ નોટ ૮૪,
૩૩૧, ૩૮૦, ૩૯૬ નોટ ૧૫૧,
૪૧૩ નોટ ૧૮૩
દોષકંઠસિ ૨૬૩ નોટ ૧૧૦
ધર્મિલકુમારનો રાસ ૮૪ નોટ ૩૧
ધાતુપાઠ ૮૫, ૩૧૪
ધાતુસંગ્રહ ૮૫
ધ્રુવચરિત્ર ૪૨૬
નદમત્રીશી (સામળ) ૫૪ નોટ ૪૩,
૩૪૫ નોટ ૧૦૭
નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યો (શુજરાની
પ્રેસ) ૩૮૪, ૩૮૫
નર્મદાશ ૧૬, ૧૭, ૫૪, ૧૦૪, ૧૫૬
નોટ ૨૬, ૨૧૩ નોટ ૬૬, ૩૬૮
નોટ ૧૨૯
નર્મદાકરણ ૧૦૪
નવલગ્ન-આવલિ ૧૫૬ નોટ ૨૬, ૨૧૩
નોટ ૬૮, ૩૧૧, ૩૭૩ નોટ ૧૩૬,
૪૨૭
નળાખ્યાન ૧૩૬ નોટ ૨૦, ૨૩૭ નોટ
૩૨૫, ૩૩૬, ૩૪૩, ૩૭૬, ૪૧૮,
૪૩૦
નામ વિનાનું ઔકિતક ૪૫૩
નિરુક્ત (પારક) ૬ નોટ, ૨૫૭, ૩૦૨
નોટ ૨૩, ૩૦૩ નોટ ૨૪
નેમિનાય કાગ (ધનદેવ ગણિ) ૧૫૦
પંચાખ્યાન, ૧૨૪ નોટ ૧૦, ૧૪૬,
૩૭૭
પદ્માવતીની વાનાં (સામળ) ૩૧૫
નોટ ૪૭, ૩૮૪

પદ્મરચનાના પ્રકાર (કે. હ. મુવ) ૬
નોટ ૩
પાટણના હસ્તલેખો (ચિ. ડા. દલાલ)
૧૨૪, ૨૩૩ નોટ ૮૬
પાત્રી ચંદ્રકાપ (ચાંદ્રકાંસ) ૨૫૬,
૩૪૬
પીપલ ઓફ ઈન્ડિયા (રિસર્ચી) ૩૭
નોટ ૨૨, ૪૧, ૪૨, ("ભરત-
ખંડના લોક" જુવો)
પુષ્પમાલપ્રકરણ (મેરુચંદર) ૧૬
પૃથુરાજ રાસા (ભીમરાવ ભોળાનાથ)
૨૩૮ નોટ ૬૮
પ્રતિગાથન ૪૬૨
પ્રબોધપ્રકાશ (ભીમકવિ) ૩૦૦ નોટ
૨૧, ૩૭૭
પ્રવાસી માસિક એમાંની કથા 'ત્યાગ' ૨૦
પ્રાકૃત પિંગળ ૨૬૦, ૨૬૫, ૨૬૬
પ્રાકૃતપ્રકાશ (વરુચિ) ૬૭, ૧૦૫,
૧૨૭, ૨૦૦, ૨૫૪, ૨૬૦, ૨૬૨,
૨૬૪ નોટ ૧૧૧, ૨૭૪, ૪૦૦,
૪૨૦, ૪૩૬
પ્રાકૃતલક્ષણ (ચણુડ) ૧૧૪, ૨૭૭,
૨૮૧, ૪૦૭ નોટ ૧૭૬
પ્રાકૃતભાષાકરણ (હિમચન્દ્ર) ૨૬૧, ૩૮૩,
૩૮૬
પ્રાકૃતસર્વસ્વ (માર્કેડેપ) ૨૨, ૬૩,
૨૬૦, ૨૬૬, ૨૭૫, ૩૫૫, ૪૨૧
પ્રાકૃતસંજ્ઞાવતી (વસન્તરાજ) ૨૬૧
પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાની વિશે નોંધ
(ટેલીટારી) અંગ્રેજ સચિમાં "No-
109" જુવો
પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇનિહાસ
(મેક્સમુલર) ૨૬૦ નોટ ૧૦૭

રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટી, મુંબઈ
શાખા-નું જર્નલ જુલો અંગ્રેજી સૂચિ
વચનામૃત ૧૮, ૪૨૫

વસંત ૩૯ નોટ ૨૬, ૩૭, ૩૮.

વસતવિતાસ-૧૨૬ નોટ ૧૩, ૨૮૯
નોટ ૯, ૩૨૫, ૩૨૬, ૩૩૭ નોટ
૯૭, ૩૭૬

વાગ્યાપાર (કે હ કુર) ૭૨ નોટ
૧૩, ૧૪૮ નોટ ૨૭, ૧૫૬, ૧૫૭,
૨૧૨ ૨૯૮, ૩૩૬ નોટ ૯૬, ૪૧૦,
૪૧૧, ૪૨૬

વાચનમાળા, હેપકૃત, ૪૨૬

વિદ્યાવિલાસચરિત્ર (ન્યાયસુન્દર)
૩૪૮ નોટ ૧૧૧

વિદ્યાવિલાસચરિત્ર (હીરાનન્દ સુરિ)
૩૪૮ નોટ ૧૧૧

વિમલપ્રબન્ધ ૧૨૪ નોટ ૧૦, ૧૨૫,
૧૪૪ નોટ ૨૩, ૧૭૭ નોટ ૪૩,
૨૮૪, ૨૯૦ નોટ ૧૪, ૩૩૧, ૩૪૮
નોટ ૧૧૧, ૩૮૫, ૪૨૦, ૪૫૩

વિરાટપર્વ (નાઠર) ૪૨૬

વિદ્વસન (સ્મારક) વ્યત્પત્તિવિષયક

નોટ, ૩૭૩, ૩૯૨, ૩૯૫, ૩૯૮
નોટ ૧૫૬

વિષ્ણુસિદ્ધાન્તસારાવનિ ૬૮

વૈતાલપંચવીણી ૭૫, ૧૨૫, ૧૭૭ નોટ
૪૩, ૩૪૮ નોટ ૧૧૧

વૈદિક અનુક્રમણી ૨૪, ૩૦૨

વૈદિક વ્યાકરણ (મૈકુડોનેલ) ૨૬૭ નોટ,
૩૦૨ નોટ.

વૈશેષિક સાર ૫૩ નોટ ૪૦

વૈષ્ણવ આર્થિક ૩૭૩ નોટ ૧૩૬

વ્યુત્પત્તિપાઠ (નવનરામ) ૮૨ નોટ
૨૮, ૮૬, ૧૦૧, ૧૦૩ નોટ ૫૦,
૩૮૭ નોટ ૧૪૫, ૪૩૪, ૪૫૧

મળવેળી (પ્રેમાનન્દ) ૪૨૬

સકુન્તલા ૨૫૦

સાચુમારનો મરબો ૫૫

સતપથ આલિષ્ટ ૯૩ નોટ ૪૩

સપ્તકપદુમ (રાધાકાન્ત દેવ બડાહુર)
૭૨ નોટ ૧૦ અને ૧૧

સાર્કધર ૭૧ નોટ ૯

શિષ્યોપયોગી વૈદિક વ્યાકરણ
(મૈકુડોનેલ) ૨૬૭ નોટ, ૩૦૨ નોટ.

શીલવતીનો રાસ ૨૮૨, ૨૯૦ નોટ

પ્રાનિશાખા, ઝકૂ, ૬ નોટ, ૧૧૭
 ૨૭૧, ૨૭૨, ૨૭૪, ૨૮૨, ૨૮૫,
 ૩૬૪ નોટ ૧૨૪, ૩૬૫ નોટ ૧૨૭,
 ૩૬૭ નોટ ૧૨૮, ૪૨૯
 પ્રાતિશાખ્ય, કાઠીય, ૩૬૪ નોટ ૧૨૪,
 ૩૬૭, ૩૬૯
 પ્રાતિશાખ્ય, શુકતયજુ, ૩૬૪ નોટ
 ૧૨૪
 પ્રેમાનન્દની પ્રસાદી ૨૪૫
 ફારસી-અંગ્રેજી ડિક્શનરી (જૉહ્ન-સન) ૧૩
 ફોર્સાઈ-ટાઇપન હસ્તલેખો ૧૨૪ નોટ
 ૧૧, ૩૭૭, ૩૭૮
 ફેરિસ્તાહ ૩૭૩ નોટ ૧૩૮
 બંગાળી વ્યાકરણ વિશે નોંધ (સ્વી-
 ન્દનાથ ટાગોર) ૧૭૧, ૨૧૧, ૨૬૬
 બાલગરબાવતી (નવવશમ) ૨૨૬
 નોટ ૮૧, ૩૩૧, ૪૩૦
 છુદ્ધિ પ્રકાશ ૭૧ નોટ ૧૯, ૪૨૭
 જુહત્ કાવ્યદોહન ૫૫ નોટ ૪૫, ૭૫,
 ૨૩૭ નોટ, ૩૦૦ નોટ ૨૧, ૩૮૨,
 ૪૧૮
 ભરતખંડનો ઇતિહાસ (ઇનિયટ) ૨૭, ૩૬
 ભરતખંડના લોક ૪૧, ૪૨
 “પીપલ ઓફ ઇન્ડિયા” જુવો
 ભરતખંડનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ૪૧
 નોટ ૩૦
 Early History of India જુવો
 ભાગવત, ગણ, ૪૨૫
 ભાગવતી ૨૪૯
 બાપાસાજી (નંકસમૂહર) ૩૪૯ નોટ
 ૧૧૪
 Science of Language જુવો.
 ભારતવર્ષના સાહિત્યનો ઇતિહાસ
 (વેમર) ૨૬૦ નોટ ૧૦૭

ભારતવર્ષની બાપાવિષયક સમીક્ષા,
 ૨૫૭, ૨૫૮
 Linguistic Survey of India
 જુવો.
 ભાવપ્રકાશ ૭૧ નોટ ૮, ૭૨ નોટ ૧૨
 બ્રમરગીતા (બદરેવ) ૩૮૪
 મનુસ્મૃતિ ૮૬
 મરાઠી બાપાના ઇતિહાસ, ૩૬૨ નોટ
 ૧૧૯
 મરુઠ પ્રદેશની બીજા બાપા ૩૬૯
 મદામાપ ૨૫ નોટ ૪, ૨૮૪
 માધવરોનસ ધન ગુજરાતી
 લિટરેચર (ફ. મો. અવેરી) ૧૭
 માધવાનવકથા ૧૭૭ નોટ ૪૩
 માધવાનલ (કામકલા) દોષક-પ્રખ્યાત
 ૯૩ નોટ ૪૨, ૧૦૭, ૩૦૧, ૩૪૮
 નોટ ૧૧૧
 મિરાતે અહમદી ૪૩
 મુખાવગોષ ઔક્તિક ૧૪૬ નોટ ૨૫,
 ૨૬૫, ૩૭૬, ૪૦૫
 મુખ્ય ઝંઝેગીઅર-“ઝંઝેગીઅર” જુવો
 મેદિની કાશ ૧૦૧ નોટ ૫૦
 રસિકવલ્લભ (લ્યારામ) ૨૭૧ નોટ
 ૧૧૩ ૪૦૯
 રાજનિર્વેણ ૭૧ નોટ ૯
 રામાયણ (માડણ) ૪૧૯
 રામાયણ (વાદ્યોદિ) ૪૦૬
 રાસસહસ્રપદી (નરસિંહ) ૪૬૧
 રુકમાગદ કથા (માડણ) ૨૮૯
 રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીનું જર્નલ
 ૩૨૮, ૩૪૨ ઉપરાંત જુવો
 “Journal of the R. S
 Society,” અંગ્રેજી સુચિ
 રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટી, બંગાલ,
 નું જર્નલ, જુવો અંગ્રેજી સુચિ

રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટી, મુંબઈ
શાખા-નું જર્નલ જુલો અંગ્રેજી સૂચિ
વચનામૃત ૧૮, ૪૨૫

વસંત ૩૯ નોટ ૨૬, ૩૭૬ નોટ.

વસંતવિદ્યાસ-૧૨૬ નોટ ૧૩, ૨૮૯
નોટ ૬, ૩૨૫, ૩૨૬, ૩૩૭ નોટ
૬૭, ૩૭૬

વાગ્ધ્યાપાર (કે. હ. કુર) ૭૨ નોટ
૧૩, ૧૪૮ નોટ ૨૭, ૧૫૬, ૧૫૭,
૨૧૨ ૨૯૮, ૩૩૬ નોટ ૬૬, ૪૧૦,
૪૧૧, ૪૨૬

વાચનમાળા, હોપકૃત, ૪૨૬

વિદ્યાવિલાસચરિત્ર (ન્યાયસુન્દર)
૩૪૮ નોટ ૧૧૧

વિદ્યાવિલાસચરિત્ર (હીરાનન્દ સૂરિ)
૩૪૮ નોટ ૧૧૧

વિમલપ્રબન્ધ ૧૨૪ નોટ ૧૦, ૧૨૫,
૧૪૪ નોટ ૨૩, ૧૭૭ નોટ ૪૩,
૨૮૪, ૨૯૦ નોટ ૧૪, ૩૩૧, ૩૪૮
નોટ ૧૧૧, ૩૮૫, ૪૨૦, ૪૫૩

વિરાટપર્વ (નાકર) ૪૨૬

વિદ્ધન (સ્મારક) વ્યુત્પત્તિવિષયક
વ્યાખ્યાનો ઊર્જિ બાપાશાસ્ત્રવિષયક
વ્યાખ્યાનો (રા. ગો. ભાંડારકર)
૭, ૧૨, ૨૪, ૩૬, ૭૩, ૭૬, ૮૮
નોટ ૩૫, ૬૨, ૬૫, ૬૬, ૧૩૧, ૧૩૩
નોટ ૧૬, ૧૪૬ નોટ ૨૫, ૧૪૭
નોટ ૨૬, ૧૬૫, ૧૬૭ નોટ ૪૧,
૨૦૫, ૨૦૬, ૨૧૪, ૨૧૮, ૨૨૨
નોટ ૭૬, ૨૩૧ નોટ ૮૭, ૨૩૨,
૨૩૯ નોટ ૬૬, ૨૪૫, ૨૪૭, ૨૪૮
નોટ ૧૦૦, ૨૮૨, ૨૮૪, ૨૮૮,
૨૯૦, ૩૦૫, ૩૧૨, ૩૧૬ નોટ ૫૨,
૩૨૬ નોટ ૮૬, ૩૬૩, ૩૬૭, ૩૭૧

નોટ, ૩૭૩, ૩૯૨, ૩૯૫, ૩૯૮
નોટ ૧૫૬.

વિષ્ણુસિદ્ધાન્તસારાવલિ ૬૮

વૈતાલપંચવીંશી ૭૫, ૧૨૫, ૧૭૭ નોટ
૪૩, ૩૪૮ નોટ ૧૧૧

વૈદિક અનુક્રમણી ૨૪, ૩૦૨

વૈદિક વ્યાકરણ (મંકુડોનેલ) ૨૬૭ નોટ,
૩૦૨ નોટ.

વૈશેષિક સાર ૫૩ નોટ ૪૦

વૈષ્ણવ આર્થિક ૩૭૩ નોટ ૧૩૬

વ્યુત્પત્તિપાઠ (નવસરામ) ૮૨ નોટ
૨૮, ૮૬, ૧૦૧, ૧૦૩ નોટ ૫૨,
૩૮૭ નોટ ૧૪૫, ૪૩૪, ૪૫૧

વ્રજવેંશી (પ્રેમાનન્દ) ૪૨૬

શકુન્તલા ૨૫૦

શલ્યગારનો અરખો ૫૫

શતપથ બ્રાહ્મણ ૬૩ નોટ ૪૩

શબ્દકલ્પદ્રુમ (રાધાકાન્ત દેવ બડાકુર)
૭૨ નોટ ૧૦ અને ૧૧

શાર્દૂલ ૭૧ નોટ ૬

શિખોપયોગી વૈદિક વ્યાકરણ

(મંકુડોનેલ) ૨૬૭ નોટ, ૩૦૨ નોટ.

શીલવર્તીનો રાસ ૨૮૨, ૨૯૦ નોટ
૧૪, ૨૯૫, ૩૩૨, ૪૧૪, ૪૧૮

શુક્લ યજુઃ પ્રાતિશાખ્ય ૩૬૪ નોટ
૧૨૪

સતસૈયા (દયારામ) ૧૭ નોટ ૧૫

સવાઈ માધવરાવપેશ્વાની રાજનિશી ૨૧

સંક્ષિપ્તસાર ૨૪૮, ૨૫૨, ૨૬૦, ૨૬૨
નોટ ૧૦૮

સંસ્કૃત-અંગ્રેજી શબ્દકોશ (આપ્ટે) ૩૦૩
નોટ ૨૪, ૩૧૩ નોટ ૪૦, ૩૭૪,
૪૦૬, ૪૦૮, ૪૧૦, ૪૧૮, ૪૫૪

સંસ્કૃત-અંગ્રેજી શબ્દકોશ (મોનિયર
વિમિયમ) ૨૭૩, ૩૦૩ નોટ ૨૪,

૩૧૩ નોટ ૪૦, ૩૧૬ નોટ ૬૬,

પ્રાતિશાખ્ય, ઝકઠ, ૬ નોટ, ૧૧૭,
૨૭૧, ૨૭૨, ૨૭૪, ૨૮૨, ૨૮૫,
૩૬૪ નોટ ૧૨૪, ૩૬૫ નોટ ૧૨૭,
૩૬૭ નોટ ૧૨૮, ૪૨૯
પ્રાતિશાખ્ય, કાટીય, ૩૬૪ નોટ ૧૨૪,
૩૬૭, ૩૬૯
પ્રાતિશાખ્ય, શુકલયજુઃ, ૩૬૪ નોટ
૧૨૪
પ્રેમાનન્દની પ્રસાદી ૨૪૫
ફારસી-અંગ્રેજી ડિક્શનરી (જૉહ્નસન) ૧૩
ફોરેન્ટાઇન હસ્તલેખો ૧૨૪ નોટ
૧૧, ૩૭૭, ૩૭૮
ફેરિશ્તાહ ૩૭૩ નોટ ૧૩૮
બંગાળી વ્યાકરણ વિશે નોંધ (રવી-
ન્દ્રનાથ ટાગોર) ૧૭૧, ૨૧૧, ૨૬૬
બાલગરબાવતી (નવનરામ) ૨૨૬
નોટ ૮૧, ૩૩૧, ૪૩૦
બુદ્ધિપ્રકાશ ૭૬ નોટ ૧૯, ૪૨૭
બૃહત્ કાવ્યદોહન ૫૫ નોટ ૪૫, ૭૫,
૨૩૭ નોટ, ૩૦૦ નોટ ૨૧, ૩૮૨,
૪૧૮
ભરતખંડનો ઇતિહાસ (પ્રસિયટ) ૨૭, ૩૬
ભરતખંડના લોક ૪૧, ૪૨
“પીપલ ઓફ ઇન્ડિયા” જુવો
ભરતખંડનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ૪૧
નોટ ૩૦
Early History of India જુવો.
ભાગવત, ગદ્ય, ૪૨૫
ભાગવતી ૨૪૯
બાપાચાન્ન (મૅક્સમૂલર) ૩૪૯ નોટ
૧૧૪
Science of Language જુવો.
ભારતવર્ષના સાહિત્યનો ઇતિહાસ
(વેમર) ૨૬૦ નોટ ૧૦૭

ભારતવર્ષની બાપાવિષયક સમીક્ષા,
૨૫૭, ૨૫૮
Linguistic Survey of India
જુવો.
ભાવપ્રકાશ ૭૧ નોટ ૮, ૭૨ નોટ ૧૨
બ્રમરગીતા (અદ્દેવ) ૩૮૪
મનુસ્મૃતિ ૮૬
મરાઠી બાપાચા ઇતિહાસ, ૩૬૨ નોટ
૧૧૯
મરુઠ પ્રદેશની બીજાબાપા ૩૬૯
મદામાખ્ય ૨૫ નોટ ૪, ૨૮૪
માઈલસ્ટોન્સ ઇન ગુજરાતી
લિટરેચર (ફ. મો. ઝવેરી) ૧૭
માધવાનસકથા ૧૭૭ નોટ ૪૩
માધવાનલ (કામકલા) દોષક-પ્રબન્ધ
૯૩ નોટ ૪૨, ૧૦૭, ૩૦૧, ૩૪૮
નોટ ૧૧૧
મિરાતે અહમદી ૪૩
મુઘાવનોધ ઔકિતક ૧૪૬ નોટ ૨૫,
૨૬૫, ૩૭૬, ૪૦૫
મુજમ્ જૅઝેરીઅર-“જૅઝેરીઅર” જુવો
મેદિની કાશ ૧૦૧ નોટ ૫૦
રસિકવલ્લભ (દયારામ) ૨૭૧ નોટ
૧૧૩ ૪૦૯
રાજનિર્વૃણ ૭૧ નોટ ૯
રામાયણ (માંડણ) ૪૧૯
રામાયણ (વાલ્મીકિ) ૪૦૬
રાસસહસ્રપદી (નરસિંહ) ૪૬૧
રુકમાંગદ કથા (માંડણ) ૨૮૯
રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીનું જર્નલ
૩૨૮, ૩૪૨ ઉપરાંત . જુવો
“Journal of the R. S.
Society,” અંગ્રેજી સચિ -
રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટી, બંગાલ,
નું જર્નલ, જુવો અંગ્રેજી સચિ

રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટી, મુંબઈ
શાખા-નું બર્નલ જીવો અંગ્રેજી સુચિ
વચનામૃત ૧૮, ૪૨૫
વસંત ૩૯ નોટ ૨૬, ૩૭૬ નોટ.
વસંતવિલાસ-૧૨૬ નોટ ૧૩, ૨૮૯
નોટ ૬, ૩૨૫, ૩૨૬, ૩૩૭ નોટ
૬૭, ૩૭૬
વાગ્ધ્યાપાર (કે. જી. કુમર) ૭૨ નોટ
૧૩, ૧૪૮ નોટ ૨૭, ૧૫૬, ૧૫૭,
૨૧૨ ૨૬૮, ૩૩૬ નોટ ૬૬, ૪૧૦,
૪૧૧, ૪૨૬
વાચનમાળા, હોપકૃત, ૪૨૬
વિદ્યાવિલાસચરિત્ર (ન્યાયસુન્દર)
૩૪૮ નોટ ૧૧૧
વિદ્યાવિલાસચરિત્ર (હીરાનન્દ સુરિ)
૩૪૮ નોટ ૧૧૧
વિમલપ્રબન્ધ ૧૨૪ નોટ ૧૦, ૧૨૫,
૧૪૪ નોટ ૨૩, ૧૭૭ નોટ ૪૩,
૨૮૪, ૨૯૦ નોટ ૧૪, ૩૩૧, ૩૪૮
નોટ ૧૧૧, ૩૮૫, ૪૨૦, ૪૫૩
વિરાટપર્વ (નાકર) ૪૨૬
વિદ્વસન (સ્મારક) બ્યુટપતિવિષયક
બ્યાખ્યાનો ઊર્દૂ ભાષાશાસ્ત્રવિષયક
બ્યાખ્યાનો (શા. ગો. ભાંડારકર)
૭, ૧૨, ૨૪, ૩૬, ૭૩, ૭૬, ૮૮
નોટ ૩૫, ૬૨, ૬૫, ૬૬, ૧૩૧, ૧૩૩
નોટ ૧૬, ૧૪૬ નોટ ૨૫, ૧૪૭
નોટ ૨૬, ૧૬૫, ૧૬૭ નોટ ૪૧,
૨૦૫, ૨૦૬, ૨૧૪, ૨૧૮, ૨૨૨
નોટ ૭૬, ૨૩૧ નોટ ૮૭, ૨૩૨,
૨૩૬ નોટ ૬૬, ૨૪૫, ૨૪૭, ૨૪૮
નોટ ૧૦૦, ૨૮૨, ૨૮૪, ૨૮૮,
૨૯૦, ૩૦૫, ૩૧૨, ૩૧૬ નોટ ૫૨,
૩૨૬ નોટ ૮૬, ૩૬૩, ૩૬૭, ૩૭૧

નોટ, ૩૭૩, ૩૯૨, ૩૯૫, ૩૯૮
નોટ ૧૫૬.
વિષ્ણુસિદ્ધાન્તસારાવલિ ૬૮
વૈતાલપંચવીથી ૭૫, ૧૨૫, ૧૭૭ નોટ
૪૩, ૩૪૮ નોટ ૧૧૧
વૈદિક અનુક્રમણી ૨૪, ૩૦૨
વૈદિક વ્યાકરણ (મૈકુડોનેલ) ૨૬૭ નોટ,
૩૦૨ નોટ.
વૈશેષિક સાર ૫૩ નોટ ૪૦
વૈષ્ણવ આર્થિક ૩૭૩ નોટ ૧૩૬
વ્યુત્પત્તિપાઠ (નવચરામ) ૮૨ નોટ
૨૮, ૮૬, ૧૦૧, ૧૦૩ નોટ ૫૨,
૩૮૭ નોટ ૧૪૫, ૪૩૪, ૪૫૧
વજ્રવેદી (પ્રેમાનન્દ) ૪૨૬
ચક્રાન્તલ ૨૫૦
ચલુગારનો મરજો ૫૫
ચતુષ્થ આલેખ ૬૩ નોટ ૪૩
ચન્દ્રકૃતપદ્ય (રાધાકાન્ત દેવ બડાદુર)
૭૨ નોટ ૧૦ અને ૧૧
ચાર્જધર ૭૧ નોટ ૬
શિષ્યોપયોગી વૈદિક વ્યાકરણ
(મૈકુડોનેલ) ૨૬૭ નોટ, ૩૦૨ નોટ.
શીલવતીનો તાસ ૨૮૨, ૨૯૦ નોટ
૧૪, ૨૬૫, ૩૩૨, ૪૧૪, ૪૧૮
શુક્લ યજુઃ પ્રાતિશાખ્ય ૩૬૪ નોટ
૧૨૪
સતસૈયા (દ્વારામ) ૧૭ નોટ ૧૫
સવામી માધવરાવપેશ્વાની રાજનિથી ૨૧
સંક્ષિપ્તસાર ૨૪૮, ૨૫૨, ૨૬૦, ૨૬૨
નોટ ૧૦૮
સંસ્કૃત-અંગ્રેજી ચન્દ્રકાશ (આપ્ટે) ૩૦૩
નોટ ૨૪, ૩૧૩ નોટ ૪૦, ૩૭૪,
૪૦૬, ૪૦૮, ૪૧૦, ૪૧૮, ૪૫૪
સંસ્કૃત-અંગ્રેજી ચન્દ્રકાશ (મિનિયર
નિનિયમ) ૨૭૩, ૩૦૩ નોટ ૨૪,
૩૧૩ નોટ ૪૦, ૩૧૬ નોટ ૬૬,

સંસ્કૃત વ્યાખરણશાસ્ત્રો (બેલ્લેલકર)

૨૫૯

સારસાસ ૨૪૦

સિદ્ધાન્ત (બ્રહ્મગુપ્ત) ૨૯

સિદ્ધ હેમચન્દ્ર ૪૯, ૫૪ નોટ ૪૨, ૭૪,

૭૭, ૮૯, ૧૦૭, ૧૧૬, ૧૧૭,

૧૧૮, ૧૨૧, ૧૨૫, ૧૩૦, ૧૩૨,

૧૫૦, ૧૮૧ ૧૯૭, ૧૯૫ ૨૦૫,

૨૨૩ નોટ ૭૯ ૨૩૧, ૨૩૪,

૨૩૫ નોટ ૯૦, ૨૩૬, ૨૪૫ ૨૪૬,

૨૪૮, ૨૪૯, ૨૫૦, ૨૫૧, ૨૫૩,

૨૬૨, ૨૬૩, ૨૬૫ ૨૬૭, ૨૭૪,

૨૮૬, ૨૮૭, ૨૮૮ નોટ, ૨૯૩,

૨૯૪, ૩૦૮, ૩૧૦, ૩૧૧, ૩૧૨,

૩૧૩, ૩૧૪, ૩૧૫, ૩૧૬, ૩૧૭,

૩૩૫, ૩૩૮, ૩૬૨, ૩૬૩, ૩૬૬

૩૭૦, ૩૭૪, ૩૭૫, ૩૮૦, ૩૮૬,

૩૮૯, ૩૯૦, ૩૯૨ ૩૯૬, ૩૯૭,

૩૯૮, ૪૦૦, ૪૦૧, ૪૦૪, ૪૧૧,

૪૧૨, ૪૧૪, ૪૧૭, ૪૧૯, ૪૨૦,

૪૨૧, ૪૨૩, ૪૨૯, ૪૩૪, ૪૩૮,

૪૪૦, ૪૪૧, ૪૪૩, ૪૪૫, ૪૪૭,

૪૪૯, ૪૫૦, ૪૫૧,

સિદ્ધાન્ત કોમુદી ૨૮૪

સિદ્ધામન ખત્રીશી (શામળ) ૪૨૬

સીતાહરણ (કર્મણ્યમન્ત્રી) ૧૪૪ નોટ ૨૩

સુધ્યવત્સવીરચરિત ૧૨૫

સુદામાચરિત (નરસિંહ મહેતાનું કહે-

વાર્ત) ૩૭૨

સુરતસંગ્રામ (નરસિંહ) ૨૬૯

સૂતકનિર્ણય ૫૬

સેન્ટ પીટર્સબર્ગ શબ્દકોષ ૨૭૨ ૩૦૩ નોટ

સ્કન્દ ગુમાની ગુજર ૧૫

સ્કન્દપુરાણ ૬૯

સ્વરૂપ (ધીરો ભગત) ૨૮૩

હરિલીલા (ભીમકવિ) ૨૨૮, ૨૯૨,

૩૦૦, ૩૦૧, ૩૧૨, ૩૭૦ નોટ

૧૩૩, ૪૦૬, ૪૦૯, ૪૫૩

હાલ (વેબર) ૨૪૯, ૨૫૨, ૨૫૫

હિન્દુ ગ્રંથમાં વિદેશીય તત્ત્વો (દિવહત

ભાગ્યરકર) ૩૭, ૪૧

હોપકુત વાચનમાળા ૪૨૬

સૂચિ ગ

પાશ્ચાત્ય ભાષાના ગ્રંથોના ઉલ્લેખ

Archæological Survey,
South India, ૬૦Archæological Survey of
Western India, Superin-
tendent's Report ૩૭૦ નોટ
૧૩૩, ૩૭૩ નોટ ૧૩૮Bardic and Historical Sur-
vey of Rajputana ૧૭૭,
૨૦૯, ૨૭૭, ૨૭૯, ૨૮૦Century Dictionary ૫૭, ૭૮
નોટ ૨૨Chivalry in English Li-
terature (Schofield) ૮Chronology of India
(Mabel Duff) ૬૮ નોટComparative Grammar
(Beames) ૬૯, ૭૩ નોટ ૧૬,

૮૭, ૯૩, ૧૧૧, ૧૧૮, ૧૩૧, ૧૬૧

- १७०, १७२, १८६, १८७ नोट
४७, २३६, २३७, २५३, २६६,
२७८, ३४०, ३६८ नोट १३०,
३८२, ३८५, ४४८, ४५०, ४६३
- Comparative Grammar
(Brugmann) १९५, ४६२, ४६३
- Critical, Comparative and
Historical Method of
Inquiry (Dr. Bhandar-
kar) ६६, १०८
- Early History of India
(Smith) ४१ नोट ३०, ५४
नोट ४१, ६७ नोट ४, ३५१ नोट
११६
- Encyclopædia Britannica
७, ६६, ७१, ८०, ३५१ नोट ११५
- Encyclopædia of Indian
Research २७२
- Epigraphia India ६२, ३४७
नोट ११०
- Essays on the Gaurian Lan-
guages (Hörnle) १८०,
२१० नोट ६३, २११ नोट ६५
- Etymological Dictionary
of English Language
(Skeat) ३०६ नोट
- Foreign Elements in Hindu
Population (Dr. Bhan-
darkar) ३७, ४१
- Gaurian Grammar ३५३
- Greece under the Romans
(Finlay) ८
- Historical Atlas of India
(Joppen) ६२
- History of Language
(Sweet) २१७
- Indian Antiquary, ३१, ३३,
३७, ३८, ३८, ६७, १०४, १२४,
नोट १०, १४६, १६० नोट ३३,
१७३, १७७ नोट ४३, १८६, २२३
नोट ७३, २०८ नोट ८४, २७६,
२७७, २७८, २८०, ३८१
- Influencia do Vocabularis
Portugues em Linguas
Asiaticas ५८
- Introduction to Compara-
tive Philology (Gune)
२७५, २८५, २८६ नोट १८, २८७
नोट, ३३३
- Jack's Self-Educator ८८
- Journal of the Asiatic
Society, Bengal १२५, १३८,
१८०, १८८, १८८, २०८, २१०,
२११, ३६८ नोट १२८
- Journal of the Bombay
Branch of Royal Asiatic
Society ३२, १६८ नोट ४२
- Journal of the Royal Asia-
tic Society १७१, २११, ३४२,
३५३, ३७७, ३८०, ३८२
- Light of Asia ३४८
- Linguistic Survey of India
(Grierson) २, ४६, १६०
नोट ३४
- Manual of Kashmiri Lan-
guage (Grierson) ३४८
नोट ११३
- Medicines of India (Hörnle) ६८
- Milestones in Gujarati
Literature (K. M. Jha-
veri) १७

Notes on Old Western Rajasthani (Tessitori)

૯૭, ૧૦૪, ૧૦૪ નોટ ૧૦, ૧૭૦,
૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૭૬, ૧૭૮,
૧૭૯, ૧૮૦ નોટ ૪૫ ૧૮૦, ૧૮૩,
૨૦૮, ૨૧૭, ૨૪૮, ૨૭૬, ૨૭૮,
૨૮૧, ૩૧૬ નોટ ૫૧ ૩૬૮ નોટ
૧૦૬, ૩૭૦ નોટ ૧૩૪ ૩૭૧ નોટ
૧૩૪, ૩૭૫ નોટ ૧૩૬ આ, ૩૭૭,
૩૭૮, ૩૮૩, ૩૬૧, ૪૨૧, ૪૩૧

Peoplo of India (Risley),
૪૧, ૪૨

Science of Language (Max
Muller) ૫, ૨૮૨, ૩૦૫ નોટ
૨૮, ૩૪૬ નોટ ૧૧૮, ૩૫૨

St. Petersburg's Lexicon
(Bohtlingk and Roth) ૬
નોટ ૩ ૩૦૩ નોટ ૨૪

Vedio Index ૨૪ નોટ ૨

Vedio Motre ૬ નોટ ૭

સૂચિ (ઘ)

ભાષાવિકાસ

(કોઈ વિષયની વીગત માટે, આ વર્ણનુક્રમણીમાંના પૃષ્ઠાંકની સહાયતાથી,
અન્યાદિમાં આપેલી વિષયસૂચિ જોવી)

અ 'પ્રશાન્ત' ૨૦૬-૨૧૩

અકનો અડ અને અકનો અડ ૧૮૮

અવાર-યથુતિ ૧૧૦

„ „ નો નાશ ૪૩૮

અકારાન્ત અને આકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ
શબ્દો ૪૩૨

અક્ષર, ઓપાખ્યા, ૧૧૨, ૨૮૨

અનન્ત્ય અ નો ૬૩૩ ૨૩૨-૨૩૪

અનન્ત્ય હ-ઉ નો અ ૨૨૨-૨૩૧

અનન્ત્ય એના ઈ, ઓનો ક ૪૩૭

અનુનાસિક ઘોષવર્ણો ૩૩૦-૩૩૫

અનુવૃત્તિ ૧૨૧, ૩૨૬, ૪૫૦, ૪૫૪

અનુસ્વાર ૧૧૬, ૧૫૮

અનુસ્વાર, કોમલ, ૧૧૬, ૧૫૮, ૩૧૮-
૩૨૪

અનુસ્વાર, તીવ્ર, ૨૧૬, ૩૨૬, ૩૩૪

અનુસ્વારનો આગમ ૩૨૬-૩૨૯

અનેકશ્રુતિક શબ્દોમા સ્વરમારના

અસર ૪૪૩

અન્તિમ અપભ્રંશ ૩૯

અન્ત્ય ઓ-અ અને ડ-અ, ૧૮૬-૨૨૨

અપભ્રંશ ૩૯

અર્ધતાલબ્ય ઉચાર, ચર્ચનો ૧૧૫,

૩૪૨-૩૬૧

અર્ધવિચ્છેદ ૧૧૯

અર્ધવિવૃત્ત એ ઓ ૧૧૫

અસ્વરિત પ્રયમશ્રુતિલોપ ૩૭૦-૩૭૯

અસ્વરિત (શ્રુતિ) ૧૧૨

આ નો અ, યુજ્જ્વાલીમા, ૪૪૨

આમ્યન્તર પ્રયત્ન ૧૩૪ નોટ ૧૮

હ ડ, અનન્ત્ય, નો અ ૨૨૨-૨૩૧

ઉપતાલબ્ય ઉચાર, ૩ વર્ગ નો, ૧૧૫

૩૪૨-૩૬૧

એ, અનન્ત્ય, નો ઈ ૪૩૭

ઈ ઈ, વિવૃત્ત, ૨૨, ૬૫, ૧૧૫,

૧૦૩-૧૮૬, ૨૭૬-૨૮૨

એ-ઓ, હસ્ત, પાશી અને પ્રાકૃતના,

૧૬૯ આદિ

ઔરસ્ય હ્રકાર ૬૫

ક, પ્રત્યય, ૧૮૯-૨૦૫

કળ્થ હ્રકાર ૬૫

ક્રમલાઘવ ૭૯ આદિ

ક્રિયાપદોની પ્રકૃતિની રચના-

૨૩૪-૨૦૯

૧. મૂળ ધાતુમાંથી થરભારી ૨૩૪

૨. વિકરણ સમેત સં ધાતુમાંથી

૨૩૫

૩. સં. બૂતકૃદન્તમાંથી

૨૩૬

ક્રિયાપદના ધાતુશરીરની રચના

૨૪૦-૨૭૧

ક સ, ધાતુમાંથી જ ૨૪૧-૨૪૨

જ ૧ સોપસર્ગ ધાતુમાંથી નવુ જ

ધાતુશરીર ૨૪૩-૨૪૭

૨ ક્ષીણતાથી, નવુ શરીર

૨૪૭ ૨૬૭

ગ નામોમાંથી બનતું ધાતુ-

શરીર, શબ્દાદિ ગણ,

૨૬૭-૨૭૧

કોમલ અનુસ્વાર 'અનુસ્વાર' જીવે।

ગૌઢ, માપાવર્ગ ૧૯૯

ધોય વ્યજનતુ અનુનાસિક ઘનવુ ૩૩૫

ચ વર્ગનો પ્રાકૃત ઉચાર, ૧૧૫ ૩૪૨-૩૬૧

જિહ્વાદોષ-૯૨, ૯૩

ઢ, ઢ, મૂર્ધન્યતર ૧૧૫

સત્સમ-૨૧૭, ૩૪૩, ૩૪૬

સદમ્ભ ૧૯૬, ૧૯૭, ૩૪૬

સાલજ્ય, અસમીકૃત કે અસંહત ૩૪૨

અર્ધ૦, ૩૫૦, ૧૧૫, ૩૪૨-૩૬૧

ત્રીય અનુસ્વાર, અનુસ્વાર જીવે।

તુલ્યમાત્રાપરિમાણ ૯૯

વીર્યત્વ, હ્રસ્વસ્વારનું-

સયોગલોપ પ્રછી ૩૮૫-૩૯૬

સયોગલોપ વિના ૪૦૯-૪૧૨

વેહલી કે સંક્રમણોત્સર્ગ ૧૦૨

દ્રાવિડસપર્કથી આવેલા શબ્દો ૫૯-૬૩

દ્રાવિડ, માપાવર્ગ ૧૯૯

દ્રુત

દ્રુતર

} ઉચ્ચારકાલ, ૧૧૩

નાશ, યદ્યુતિ અકારનો, ૪૩૯

નાશ, વ્યજનનો ૩૭૯-૩૮૫

નિર્વલસયોગ ૧૧૭

નિર્વલસયોગનુ સગલ ઘનવુ ૪૦૭-૪૦૯

પાલી અને પ્રાકૃતના હ્રસ્વ ઇ-ઓ ૧૬૯

આદિ

પૌર્ણગીઝ શબ્દો ૫૭, ૫૮

પ્વની વ્યુત્પત્તિ ૩૩૯-૩૪૨

પ્રક્ષેપ ૧૧૯, ૪૨૯

પ્રતિસપ્રસારણ ૧૧૮, ૧૨૪, ૧૨૬, ૧૪૫,

૧૪૬, ૧૬૬ નોટ ૪૦, ૧૭૬,

૨૩૧.

પ્રાકૃત ઉચાર, ચ વર્ગનો ૧૧૫

પ્રાન્તસપર્કથી આવેલા શબ્દો ૫૯-૬૩

ફારસીમાંથી ગુજરાતીમાં શબ્દ-

સંક્રાન્તિના વાગ્ધ્યાપારનિયમો-

૪૫ આદિ

વાચપ્રયત્ન ૧૩૪ નોટ ૧૮

ઘીજલાઘવ ૭૯ આદિ

ભાષાના પ્રશ્નના કારણો-૯૧-૯૨

ભાષાવિકાસના મહાનિયમો ૬૬-૯૦

ભાષાનું સ્વરૂપ ૩

મેદનિષ્પત્તિ ૯૬

મજ્ય, ઉચ્ચારકાલ, ૧૧૩

મરાઠી સંસર્ગથી આવેલા શબ્દો

૫૪-૫૭

માત્રા, સસરી ૪૬ નોટ ૩૬, ૨૭૯

મૂર્ધન્યતર ઢ, ઢ, ૧૧૫

મુસલમાન સસર્ગની ઇસર ૧૦ આદિ
 ય્ વ નો આગમ ૪૧૭, ૪૧૯
 યકાર, લઘુપ્રયત્ન કે લઘુચારણ ૧૧૪
 યથ્રુતિ અકાર ૧૧૪, ૨૭૭
 યથ્રુતિ અકારનો નાશ ૪૩૯
 રગાઃ, રત્નસ્વરો છેલ્લું પગિશિષ્ટ, ૫ ૪
 લઘુપ્રયત્ન યકાર ૧૧૪
 „ હકાર ૧૧૪
 લઘુચારણ યકાર ૧૧૪
 „ હકાર ૧૧૪
 લાઘવ ૭૮-૮૫
 કમલાઘવ ૭૯ અદિ
 વીજલાઘવ ૭૯ આદિ
 લોપ, અનુસ્વારનો, ૩૨૪-૩૨૬, ૩૩૪
 અસ્વરિત પ્રથમ ધ્રુતિનો ૭૭૦-૩૭૬
 ૦ સંયોગનો ૩૮૫-૩૯૬, ૩૯૬ ૪૦૦
 સ્વરયુગ્મના દ્વિતીય સ્વરનો
 ૪૧૩-૪૧૭
 લોપ, હકારનો, ૩૧૫-૩૧૮
 ધ્વનો આગમ ૪૧૭-૪૧૯
 વાગ્વ્યાપારગત મળદ્વરપ્રતિ ૩૦૯
 વર્ણધ્રુતિ ૧૧૨
 વર્ણોનો સ્થાનફેર ૨૮૬
 વધ્રુતિ-૨૭૭
 વાળી અને વિચારનું અવિભિન્ન સ્વરૂપ-૩
 વિચ્છેદ અને અર્થવિચ્છેદ ૧૧૯
 વિપ્રકર્ષ ૧૧૬, ૧૧૭ નોટ ૫ ૪૦૦, ૪૦૦
 વિલમ્બનવિધાન ૪૧૧
 વિલમ્બિત } સ્વાર ૧૧૩
 વિલમ્બિતતર }
 વિવૃત્ત ઈ-ઓ ૨૨, ૧૨૩-૧૮૧, ૨૭૬-
 ૨૮૨
 વિવૃત્તવિધાન ૧૫૮, ૧૬૧
 વ્યતય ૧૧૮ ૪૪૪
 વ્યજનનારા ૩૭૬-૩૮૫

વ્યજનનું દ્વિત્વ ૪૪૩
 વ્યંજનવિકારો, ગુજરાતીમાં, ૩૧૪-૩૭૦,
 ૪૩૩-૪૩૬, ૪૪૫-૪૬૧
 ક, ચ, ટના ગ, જ, ઙ, ૪૪૫
 કણ્ઠ્યોના તાલબ્ધ ૪૪૮
 ચનો જ ૪૪૨
 ચનો સ ૪૫૭
 છનો સ ૪૫૬
 જનો ચ ૪૪૭
 જનો ત ૪૬૦
 જનો શ ૪૫૮
 ટનો ઙ ૪૪૫
 ટનો ર ૪૫૬
 ઢનો લ ૪૫૭
 ણનો ન ૩૬૧
 તનો ક ૪૫૬
 તાલબ્ધનો કંઠ્ય ૪૪૯
 દનો જ ૪૫૭
 દનો ગ ૪૫૨
 દનાનો મૂર્ધન ૪૪૯
 નનો ણ ૩૬૪
 નનો મ ૪૫૩
 વનો વ ૪૩૫
 રનો લ ૪૫૫
 રનો ઢ ૪૫૬
 લનો લ ૩૬૪-૩૭૦
 લનો ન ૪૫૩
 લનો ર ૪૫૫
 લનો ઢ ૪૫૬
 વનો વ ૪૩૩
 પનો લ ૪૬૧
 સનો શ ૪૩૬
 સનો ચ ૪૫૭
 સનો છ ૪૫૮
 લનો ણ ૪૬૦

શાન્ત ૨૦૬-૨૧૩

શલ્યાદિ ગણ ૨૬૭-૨૭૧

શ્રમસંકોચ ૯૮

ધ્રુતિ ૧૧૨

સંકર ૧૧૯, ૧૨૦

હનો, ૨૯૪, ૨૯૫;

„ બંધન જોડે ૨૯૫-૨૯૮

„ સ્વર જોડે ૨૯૮-૨૯૯

સંકીર્ણ સન્ધિસ્વર ૧૬૬ નોટ ૪૦

સંક્રમણોત્સર્ગ કે દેહલી ૧૨૨

સન્ધિ ૪૪૨

સન્ધિનિયમની ગુજ. માં પ્રવૃત્તિ ૨૫૧ નોટ

૧૦૨

સન્ધિસ્વર ૧૬૬ નોટ ૪૦

ત્રયલસંયોગ ૧૧૭

ત્રયલસંયોગનું નિર્વલ ઘનયું ૪૦૫-૪૦૭

સમાનસ્વર ૧૬૬ નોટ ૪૦

સંપ્રસારણ ૧૧૮, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૭૬,

૪૧૯-૪૨૨

સરલતા ૯૭

સંયોગ ૧૧૬

સવલ અને નિર્વલ ૧૧૭

સંયોગલોપ અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ ૩૮૫-

૦ ૩૯૬

સંયોગલોપ અને પૂર્વસ્વર અવિકૃત ૩૯,

૦ ૪૦૦

સંયોગલોપ વિના દ્રુસ્વ સ્વરનું દીર્ઘત્વ

૦ ૪૦૯-૪૧૨

સંયોગ, અનાય, અલ્પ, અને અચિન્નિટ

૦ ૪૦૩-૪૦૫

સંયોગ, સજ્ઞાતીય-વિજ્ઞાતીય ૩૮૫-૩૮૬

સંસૃષ્ટિ ૧૧૯, ૧૨૦

સંસૃષ્ટસન્ધિસ્વર ૧૬૬ નોટ ૪૦

સામ્યામાસ ૯૫.

સ્રીલિંગ શબ્દના બન્ધન અ અને આ ૪૩૨

સ્થાનફેર, વર્ણોના, ૨૮૬

સ્થાનાન્તર હતું, ૨૮૬-૩૧૦, ૪૨૭,

૪૨૮

સ્વરમત્તિ ૧૧૭ નોટ ૫, ૨૩૩, ૨૭૧-

૨૭૫ ૩૯૪ નોટ ૧૪૯, ૪૦૦, ૪૦૨

નોટ ૧૬૮, ૪૧૦ નોટ ૧૭૦, ૪૨૦

નોટ ૧૯૧, ૪૨૧ નોટ ૧૯૧, ૪૨૨

સ્વરમાર ૧૯૬, ૨૧૩, ૨૭૯, ૨૮૧

સ્વરમારની બધર, અનેક-ધ્રુતિક શબ્દોમાં,

૪૪૩

સ્વરયુગ્મ ૧૧૯, ૪૧૩

સ્વરયુગ્મના દ્વિતીય સ્વરનો લોપ ૪૧૩-

૪૧૭

સ્વરિત ૧૧૨

હનો પ્રક્ષેપ ૩૧૦-૩૧૪

હના એ હ્રસ્વાર, ઔરસ્ય અને કળ્થ

૬૫

હનો લોપ ૩૧૫-૩૧૮

હનો સંકર અને સંસૃષ્ટિ ૨૯૪, ૨૯૫,

૨૯૬

હનો સંકર-

બંધન જોડે ૨૯૫-૨૯૮

સ્વર જોડે ૨૯૮-૨૯૯

હતું સ્થાનાન્તર ૨૮૬-૩૧૦, ૪૨૭,

૪૨૮

દ્રુસ્વ ઇ-ઓ, પાલી અને પ્રાકૃતના ૧૬૯

આદિ

દ્રુસ્વ સ્વરનું, સંયોગ લોપરૂપ કારણ વગર

૦ દીર્ઘત્વ ૪૦૯-૪૧૨

હ હ્રસ્વાર-વૈદિક ૧૪૯ ૩૬૭

હનો પુનરુચ્ચય, પાલી-પેશાવીન

અસરથી, ૧૪૯, ૩૬૮, ૩૬૯

Anaptyxis २७३ २७५, ३३३
Apherisis } ३७० ३७१ नोट,
Aphesis } ३७४, ३७६
Barytones १८२

Nexus १११
Oxytones १६२
Quiescent or Silent अ २०१-
२१३

सूचि च

अन्य भाषाओं

अपभ्रंश ३६, १८३ २००, २०१,
३२८, ३३५, ३६८, ४१६, ४२१,
४२६
अरमी १०, ४६ ४७, ४८, २२७
अवस्था ३०३, ३०६, ३४६ नोट
११४
अग्नेय ५०, ५७, ३०६ नोट ३०७,
३०८, ३७६, ४६२
आर्य (भंडो युरोपियन) २६७, ३०५,
३०८, ४६२
आसामी ३५६
भट्टानियन ३०७, ३०८
उरिया १६६, ३६८ नोट १२८ ३८२
जर्बु ४५ २२०
आंद्री ६३
इन्डो ३८२
मडियावादी गुजराती ८५ २३८,
२३८, ३२७ नोट ३४३, ३७२,
३८४ ४५५, ४५८, ४६५
मनडी ६१, ६२ ८१, ८२ १६७ नोट
४१, ४१४ नोट, ४३० नोट,
४४६, ४४७
मसूरी १८८, २ ६ ३४८, ३४६,
३६८, ३६०
मोडो ८१, ८२, ७७४ नोट १३६,
३८२

अजर लोहनी भाषा ३४६
गॉथिक २६६, ३०७, ३०८, ४६२
गौडभाषा १८८ २०१
ग्रीक १०६, २६६ ३५८, ३५६, ४६२
यूरोपरी गुजराती ४४०
जर्मन २६६, ३०७, ३०८, ४६२
टीमटी ३५०
डिंग ३६८
डेनिय ४६२
तामिल ६१
तेनुग ३५०
द्राविड भाषाओं १८६, २०१, ३६६
नेपाली १६६
पलमी १६४, १६६, २६४, ३४८,
३६८ नोट १२६, ३६२, ३८३,
३६५
पानी २३, १४६, ३६७, ३६८
पिशाच भाषाओं ३४६
पेह्लवी ३०७, ३०८, ३०६
पेशावी १४६, १६६, ३५३, ३६२,
३६७, ३६८ नोट, ३६६
पेशाविकी, मयड, ३५५
,, योरसेनी ३५५
पोर्तुगीज ५७, ३०७
प्राकृत - सर्वत्र
प्राचीन पाश्चात्य राजस्थानी ३६,
१७५, १६३, ३७७, ३७८, ४०६

ફારસી ૧૦, ૧૧, ૧૩, ૪૪, ૪૫,
 ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૫૦, ૧૩૨, ૨૧૯,
 ૨૨૭, ૩૦૭, ૩૬૮, ૩૦૯, ૩૧૨,
 ૩૩૮, ૩૪૧, ૪૧૩, ૪૩૧, ૪૩૨,
 ૪૩૭, ૪૪૫, ૪૪૬, ૪૪૮ ૪૫૬,
 ૪૬૦
 ફિન ૨૧૧
 ફિરંગી ૫૭, ૩૦૭
 ફ્રેન્ચ ૧૨, ૩૦૭
 બગાળી ૧૬૭ નોટ ૪૧, ૧૭૧, ૧૮૪,
 ૨૧૧, ૨૬૬, ૨૮૫, ૩૬૮ નોટ
 ૧૨૯, ૪૫૨
 બલ્ગેરિયન ૩૪૯
 બેન્ગાલી ૨૩
 બ્રહ્મદેશી ૩૪૯
 બીસબાષા ૧૪૯, ૩૬૯
 બૂતિયાની બાષા ૩૪૯
 બોજપુરી ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૫૮
 મરાઠી ૫૦, ૫૩, ૫૬, ૧૩૦, ૧૩૧,
 ૧૬૪, ૨૧૫, ૨૨૨, ૨૨૫, ૨૬૪,
 ૩૨૯ ૩૩૨, ૩૪૭ ૩૫૦, ૩૫૮,
 ૩૬૨ ૩૬૮, ૩૬૯ ૩૭૩, ૩૭૯,
 ૪૧૬, ૪૨૫, ૪૩૪, ૪૩૫, ૪૩૮,
 ૪૪૨, ૪૫૨, ૪૫૫, ૪૫૯
 મહારાષ્ટ્રી ૨૦૦, ૨૭૬, ૩૪૭, ૩૫૩,
 ૩૫૮, ૪૦૦
 માગધી ૨૦૦, ૨૦૧, ૩૫૩, ૩૫૬,
 ૪૩૬, ૪૫૫, ૪૫૬

માઆર ૩૫૧
 મારવાડી ૪૦, ૨૭૭, ૩૪૧, ૪૬૩
 મેગિલ ૩૪૧
 રાજસ્થાની, પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય, ૩૯
 ૧૭૫, ૧૯૩, ૩૭૭ ૩૭૮
 નેટિન ૯, ૧૨, ૨૯૬, ૩૦૭, ૪૬૨
 નજ ૩૯, ૨૦૧, ૩૭૭
 નજદિન્દી ૧૯૯, ૨૧૪
 નાયક પૈશાચિકી ૩૫૫
 સાઠારી ૩૫૫
 શૌરસેની ૮૭, ૩૧૭ નોટ ૪૨, ૩૪૭,
 ૩૫૩, ૩૫૭, ૪૦૦
 શૌરસેની પૈશાચિકી ૩૫૫
 સિંધી ૮૧, ૮૨, ૧૯૮, ૨૪૬, ૩૩૨,
 ૩૩૮ ૩૪૮, ૩૫૮, ૩૬૮, ૩૬૨,
 ૩૬૩, ૩૬૪, ૩૮૫, ૪૧૮, ૪૬૦
 સ્પેનિશ ૩૦૭
 સ્કેન્ડિનેવિયન ૪૬૨
 સસ્કૃત-સર્વત્ર-
 સિંદલી ૩૪૯
 સુરતી મુજરાની ૨૨૪, ૨૨૫, ૩૬૫
 હિન્દી ૯૭, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૬૪,
 ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૯૪, ૧૯૯, ૨૦૦,
 ૨૧૪, ૨૧૫, ૨૨૮, ૨૬૪, ૨૧૫,
 ૨૬૦, ૨૬૯, ૩૪૮, ૩૬૮, ૩૭૩,
 ૩૮૧ નોટ ૧૪૩, ૩૬૨, ૩૬૩,
 ૪૧૬, ૪૩૪, ૪૪૯, ૪૬૩.

સૂચિ છ
ગુજરાતી શબ્દો-અન્યમાં વ્યુત્પાદિત
(નામ સ્થાને પૃથાંક છે)

અક્ષત્તગરો ૪૪૬	ખત્યારે ૪૦૮	અઘડી ૩૬૫ ૪૩૬
અક્ષત્તારું ૨૬૮	અનનાસ ૫૭	આઈ ૫૪
અકારજ ૪૬૦	અનામત ૪૧	આસ્થો ૨૩૦
અકારત ૪૬૦	અનુપ ૩૮૦	આસ્થુ ૪૪૪
અસ્તરો ૨૨૦	અર્ન ૧૫૪	આગમચ(-જ) ૩૧૭, ૪૪૭
અગત્ય ૪૮૮	અને ૩૭૧, ૩૭૪	આલ ૩૨૧
અગર ૨૨૯	અનેક ૧૩૬	આલ્ય ૨૨૪, ૪૩૨
અગિયાર ૪૯ ૨૩૩ ૩૧૬,	અર્નાલુ ૧૨૯, ૧૩૪	આંગળ-ગું ૧૬૦
૪૦૨, ૪૪૪, ૪૪૬.	અતરાશ ૩૮૦	આંગઢી ૨૩૦
અપર્ક ૨૮૯ ૪૦૨	અંતરાસન ૩૮૪	આછમની ૩૧૧, ૩૧૨
અંગરણ ૩૯૮	અંધેર ૧૩૩, ૧૩૮	આછું ૪૪૪
અંપૂઠો ૧૯૫	અપવાસ ૨૨૯	આજ ૩૪૫
અવકાશું ૨૬૮	અફોળ ૭૧	આજો ૭૭
અચરજ ૨૨૫, ૩૧૭, ૩૯૭	અમૂજ ૨૯૫	આંચકો ૪૫૭, ૪૫૮
૪૬૦	અમરત ૪૪૦	આઠ ૪૬૨
અચરત ૪૬૦	અમી ૪૧૦, ૪૧૩	√આણ ૨૪૬
અજવાલું ૪૩૯	અંમદી ૩૮૦	આણ ૩૬૭, ૪૩૨
અજીઠું ૮૫, ૪૪૭	અંપોઠો ૩૮૦	આચમ્મો ૨૪૬
અજીર ૨૨૧	અંધોરઢો ૩૮૪	આડું ૪૩૩
અઠવાડિયુ ૪૫૬	અરધું ૪૫૬	આધીન ૪૧૧
અઢો ૪૦૪	અરીસો ૨૨૭	આંધલો ૩૬૫
અડદ ૨૨૬, ૨૩૦	અલતો ૨૩૩	આપ ૩૩૯
અડધું ૪૫૬	અલો ૪૧૫	આપડું-ઢે ૩૩૭
અડવાળો ૩૭૯	અલોકી ૪૧૪	આપડું-ઢું ૮૧
અડવો ૩૩૨, ૩૭૯	અવનલું ૮૮, ૧૦૮, ૧૨૨	આપવીતી ૨૩૬ ને ૧૬૧
અઢાર ૩૧૬	અવેવ ૧૩૯	આપો ૫૫
અઢી ૪ ૧	અસવાર ૨૦ ને ૧૭	આપોડું ૩૭૦ ને ૧૩૪
અપૂજો ૪૧૫	અસદ ૪૦૫, ૪૦૬,	આફુસ ૫૭
અતઢી (વધલ) ૩૩૦, ૪૧૪	અસલ ૪૦૫, ૪૦૬	આપ્તોરો ૨૧૯
અલ ૪૦૯	અસાદ ૪૪૨	આમેસ ૬૩

आमन्या ४०८

आबलुं ३३१

आंबागाळो ४४६

आरती ४१४

आरस २२६

आरसो २२६, ४३६

आरिया ६३

आरीसो २२७

आल ४३३

√आवू २४४

आवसुं १२५

आव्यो ४१८

आशरो ४०१

आसनावासना ४३१

आसो ३७६

आसोपालव ४१०

आलुं ३६६

आळोटे (छे) ३६५

आंस ३२२, ४५६

आसु ३२२

इस्कोतरियो ५८ ✓

इंद्री ४१४

ईत्य ३२२

उछामणी ३३७

उछंग ३६६

उछांछळो ४४३, ४४८

उछड ३६६, ४०४

उछड ३६६, ४०४

उछलपायल ३६८

उदात्तरो २७०

उदास ३७६

उपर ३७२

उपण ४४२, ४४५

उलास ३६६

√ऊम् २४६

ऊम्यो २४६

ऊलुं ३२१

√ऊम् २४४

ऊठ(वु) ४५१

ऊठ ७५, ३२२

ऊन ३६२

ऊसुं ६५ २३६, ३८७

ऊस ४५६

एकडुं ३६७, ४५१

एक्कडुं २३०

एकातरे ३२०

अंधाण २६०, २६५, ३३१

अव ४६, १३२

एलची ६०, ७० नो ६५,

४४८

अक्क्यु १५३

आखा १५२, ४६१

आणण ४३८, ४४६

आसा ३७२ नो ६१३५

आसो ३७२

आड ६१

आधव १५३

आपटी ४५०

आरतो १३६

आरशियो ४४५

आशिरी १५२, ४१५, ४३७

आसड ३१७

आवायण ४५७

आवारी (जाड) ३७४

आळामणदीवो ३७२

बंकु ३७६

बंकोतरी ४२१

कचरो ३१७, ३६८

कच्छो ४०४

कजा ४३२

कटार ३६८, ४४३

कटारी ३६८

कटण २२५

कटण ४४४

कठसुं २६७

कडछी ३६८

कडलु ४५७

कडसुं ४१८

कडियो १२७, १६२

कडुं १२७

कडाई २८६

कणवी ८१, ८४, १२७,

३३५, ४६१

कटाळी ३६५

कटोलुं ३६५

कडियो ३८०

कदी ३८३

कथ ४८, ३१३, ३२०

कंदोरो ८१

कपड ३६६

कपूर ३६७

कडतर ३१७, ४३१, ४३३

४३८

कमाड ३२६ नो ६८,

३३६

कमातुं-कमावतुं २४५

कमाव्यो २४५

कपारो ७३ नो ६१४

कयदागी ३१७ ४२६, ४४६

करडागी ३१७, ४२६, ४४६

करम (=कर्म) ३८८, ४०१

करम (=हमि) ४४०

करमलो ३८४ ३८५
 करमो ३३८, ३८४, ३८५
 करसे ४३६
 कराखी ४३०
 करिये ६७
 करी (-ने) ४१४
 करीश ४३६
 करे १२८, २२४, ४१६
 करेणो ४४४
 करेल ४४२
 करी १५५ ४१६
 करोड ४०२, ४३०
 कर्मलो ३८४, ३८५
 करवो ३८५
 कलमलडो ३८४
 कलवो ३३८, ३८१, ३८४,
 ३८५
 कलेयो ३८४
 कल्ल ४५६
 कल्याणदास ४०५
 कल्हियार (=कालियार)
 ४५४
 कवण १४४, १७६
 कशुं ३७;
 कश्यागरो ४४६
 कसली ४४४
 कसोटी १४०, ४२१
 कळ ३६५, ४३२
 कळा (मोरनी) ४१५
 कळी ४१५
 काई २५० नो. १०१
 काख ४३२
 कागडो २०५ ४४६
 कागवाश ४५८

कांकशी } ४२५, ४४४,
 कामशी } ४५७, ४५८
 काचरो ४३३
 काछडी ४०४
 काज २४५
 काजी ४८
 काजू ५८
 कातर २२५
 कादव ३३२
 कान १६०, ३६१
 कानो १६०
 कापड-डू ३६६
 कापे ३३६
 काफी ५८
 काम ३८६, ३८८ ३८६
 कामकाज ८२ नो. २७
 कामणगारो २०५, ४४६
 कामरू ४१४
 कामरुवो ४१४
 कारभार ७६
 कारोवार ७६
 कार्यभार ७६
 काल ३६६, ४१०
 काल्य ४०५
 कानो २१६
 कालोतरी ४२१
 कासकी ४२५, ४४४,
 ४५७, ४५८
 कीधु (=क्यू) ३१४
 कीधु (=क्यू) २६०
 कीर १६०
 कुटुम्बी ८४
 कुण १४४
 कुणवी ३३५ नो. ८४,
 ४६१

कुवाळुं ३२०, ४१०, ४१२
 कुषारो ७३
 कुंषळ ३२०, ३४०
 कुमार ३२०
 कुसादे २२०
 कुदाडो ४५६
 कुंवारी ३२६
 कुकडो ४६ नो. ३५
 कुख २२५, ४३२
 कुण ४६१
 कुल ३३६, ४६१
 के १० आदि
 केटल ४५०
 केब २२५
 केक्य १५२
 केम १७७, २२७
 केर १२६
 केरीगाडो ४४६
 केळ १८१, ३६५, ४३२
 कोई २२४
 कोटर ४५२
 कौठ १२६, ३६०
 कौड १६१
 कौरी १२६, ४१५
 कौष १२६, १४४
 कोतर ३१२
 कोतरखु ३१२
 कोदरा ४०२
 कीदाळी १५३
 कोय २२४
 कोयल १२३, १५३, ३६६
 कोयलो १२३, १५२, ३६६
 कौड ४६
 कोल्ह ४१४

कीलियो १२६, १३४	गधेडो १३६, २८८, २६५,	गुलाब २२१
क्यम १७७, २२७	३६६	गुहिलेत १४१, १४४
क्यहा २२७	गद्धो २८८, २६५, ३६६	गूख १४३
क्य्हारे २२७, ३१०	गणतरी ४३०	गूच ३१७
क्य्हो २२७	गभराडु २६८ २६५	गुड्डु ३२२
क्य्हान २८७, ३६१, ३८८	गमाण-प्य ३३६	गुण २२५
क्यूणी २८६, २८८, ३०६,	गमाव ८३ नो८ २६	गुण्य ४३८
४३८	गरम ३८६, ४००	गुपचुप ८१
क्ये २८७	गरव ४०१	गडो १५३
क्येणी २८६, २८८, ३०६,	गरवुं ४१८	गदि १५२
४३८	गरवो २३०	गदि ४६
खजानो ४७ २१६	गलीचो २१६	गदि ४६
खटकावु २६८	गवरी १२४, १२५ १४२	गदि ४६, १३२
खप्पर ३६६, ४०४	गवाळ १४३, २१७, ३६५	गदि १२६, १४३
खयूतर ३१२	गळो २१७, ३६५, ४६५	गदि(छे) ४६१
खमो ३१४, ४३३	गाजर २२१	गोत्युं ३१७
खरी २३०	गाडु ४३३	गोर १०२ नो८ ५१,
खरीतो २१६	गाढ्य २२४	१४२, १५२, २२६
खाटु ४४४	गाधी ४१४	गोरी १४२
खाण (=खाव) ३३५	गाम १६०, ३८६	गोर्य १२६, १४२
खाप्य ४१०	गामणी २२५, ४४८	गीळ १५२
खाडु ३२०	गामो १६०	घड २८८, ३३२, ४१७
खाडे ३२१	गाम ३२६	४३६
खानु २१६	गाबडु ३३१	घणेश १३६
खाष १६४	गाय २२४	घर १०७ नो८ ५५, १६४,
खावुं २४२	गालीचो २१६	४४१
खीलो ३६६	गाळ २२५	घरडो-घयडो १०७, २८६,
खुशनुमा ३३८	गिरमिट ५०, ३७६	४४६, ४५२
खुणो ३१२, ४३८	गीध ३८७	घरण २८८ ४०१
खीर १३०, १५६	गुजर ३६७	घराक ४०२, ४३६
खोहं ४०४, ४४४	गुजरात ४४३	घरा १६५
खोतरखु ३१२	गुणका २३३	घा ४१५
खोपरी ३६६, ४०४	गुफा ३०१ आदि	घाटी ४५०
खड्डो ३१२	गुलकद २२१	घाव १२७

घी ४१३	चीचोडा ५;	छिनाळ ३६५, ३६८, ४४३
घीम २८८, ३८८	चीतर(बु) २६७	छोंक ३२२
घुवड ४३६	चीतरे(छे) ४३२, ४०३	छोंडी ४३७
घुह ४३६	चुमे ३३७, ३८६	छोड्ड ७५, ३२१, ४५१
घन १२८, १७६, २८८, ३६४	घन १५२, ३१५	✓छीन २३६
घन १३३, २८६	चैतर १५१, ४०१	छीप ३३६, ४५८
घली १२६, २८६	चीक १२६, १५७	छ १५४
घी २८८, ४१५	चीको ४०४	छे १२८, ३७०, ४०३, ४५८
घोड्ड ४३३	चीगडो ४४६	छेडो १६२, ४३६
घोडो १५५, २१६, ४१६	चीवो १३६	छेल १२८
चइतर १५१	चीस १२६, ३६७	छेनो ४०४
चउद १५१	चीलावत १४४	छेयो १४८, ४५८
चकवो ३६७	चौड १३३, २८४	ज ४४७
चच्चार ४४४	चौद १३३, १५१, ३१६	जगन ३४५
चड(बु) ०१३ नो८ ४०	चई ३११	जत ११
चडे ३१३	छ २५५, ४५८	जतानो २७६
चणियो ३८०	छकडो २६२, ४५८	जनोई ४१३, ४३६
चणे ४६, २२६, २३५	छछ ४४४	जमना ३२३
चदावत १४४	छो २५५, २६२, ४०३, ४५८	जमयु ३४६
चमकयु ३६७	छतर ४०४	जरा २१६
चमार ४४३	छप्पर(पलंग) ३३६	जश ३४५
चरखो ४४५	नो८ ६६	जळ ३६५
चरण ६, ७, ७ नो८ ३	छवी ४३३	जळो २१७, ४१५
चळवळ ५६	छरो २३०	जाग ३४५
चाकर ३८७	छाजली ३४५	जाघ ३१६
चाडीचुगली ८२ नो८ २७	छाण १६२	जाजरमान ४५५
चाणोद ८१	छाणु १६२	जाडु ४१०
चाम(डु) ३८६	छाडे ३२२	जाणे २३५
चापानेर १३३	छानुमानु ८१ नो८ २६	जात्य २२४
चावडु ३३१	छापक २६३, ३३६, ४०३	जात्रा ३४५
चितारो ४४३	छारा ४३६	जादगर ४४६
चितोड १४०	छाय ३२३	जादण ३३१
चित ३६६	छायडो ३२३	जादरणी ३३१

જામો ૨૧૯	જ્યમ ૨૨૭	ડુગર ૧૯૦
જાલુ ૪૩૩	જ્યહા ૨૦૭	ડુગરો ૧૯૦
જા(લુ) ૨૪૨	જ્યહારો ૨૨૭, ૩૧૦	દોશી ૪૩૭
જિદ ૪૮	જ્યહા ૨૨૭	દોસાડગરા ૮૧ નોટ ૨૬
જિહો ૪૮	જાટ ૧૨૧, ૪૫૦	દોલો ૩૬૫
√જીવ ૨૩૬	જાવેરા ૩૧૩, ૪૪૪	દડોલે(છે) ૩૬૬
જીમ ૪૩૨	જાડો ૩૧૩	ઢાકે ૩૨૧
જુગ ૩૪૫	જાઠ ૪૮, ૩૧૩, ૪૩૨	ઢાલગર ૪૪૬
જુગદ ૩૪૫	જાસે ૩૧૩	ઢીમર ૩૩૬
જુગલુ ૨૭૪	જાડુ ૩૮૭	ઢેયડી ૪૫૭
જુગાર ૩૪૫, ૪૩૯ ૪૪૩,	જાંરે ૧૩૦	ઢોરઢાપર ૮૧ નોટ ૨૬
૪૪૬	જાંલી ૩૬૫	ઢોરાં ૧૯૫
જુગારી ૩૪૫	ઢીલ ૧૨૧, ૩૬૬, ૪૧૦,	તકિયો ૪૭, ૨૧૯
જુજુ ૨૩૦, ૪૩૯	૪૫૦	તગડો ૪૪૬
જુહુ ૪૦૪	ઠાગલુ ૨૬૮	તજ ૪૩૨, ૪૪૭
જુવાન ૨૩૪	ઠરલુ ૨૬૭	તળપલ ૩૧૨, ૩૮૦
જુવાની ૨૩૪	ઠયો ૪૫૧	તળુ ૩૪૧ નોટ ૧૦૨
જુ ૪૧૫	ઠાલો ૩૮૭ ✓	તદુપરાન્ત ૩૨૧
જૂં ૩૧૫, ૪૧૭	ઠગલો ૨૧૯, ૪૫૧	તન(=પુત્ર) ૧૭૯, ૩૧૩
જૂજ ૪૪૭	ઠાલ ૪૬૧, ૪૬૨	તમાકુ ૫૮, ૬૬ આદિ
જૂઠા(=જનીઠ) ૮૫	ઠાલું ૪૬૧	તમ્મર ૪૪૪
જૂઠ ૪૦૪	ઠા ૪૫૧	તવાકુ ૬૯
જૂનુ ૩૬૨	ઠાફગર ૪૪૬	તયડ ૧૫૩ નોટ ૨૮
જે ૧૧	ઠાલુ ૨૬૮	તરસલ ૩૧૨, ૩૮૦
જેટલ ૪૫૦	ઠાલુ ૩૧૭	તરડ ૧૫૩ નોટ ૨૮
જે મને ૩૩૮	ઠાલ્યણ ૪૦૮	તરણુ ૨૨૬, ૪૪૦
જોડયે(છિયે) ૯૫ ૯૬	ઠાલ્ય ૪૫૧	તરત ૨૨૬
જોગ ૩૪૫	ઠાલો ૪૩૩	તરફેળ ૪૮
જોજન ૩૪૫	ઠાસુ ૩૧૪	તરસ ૨૦૬, ૪૩૨, ૪૩૬,
જોહલુ ૨૬૮	ઠામો ૪૩૩	૪૪૦
જોદ્દો ૩૪૫	ઠાજો ૩૭૯, ૪૫૧	તરસ (=પાણી) ૨૬૨,
જોધન ૧૭૯, ૩૪૪, ૩૬૪,	ઠાલી ૩૧૫ ✓	૪૫૯
૪૩૩	ઠાંસ ૪૫૧	તલ ૪૯, ૨૨૫, ૩૬૫
જો(લુ) ૨૪૨	ઠાંધલુ ૪૫૧	તલસે ૪૫૫

तलाव २३१
 तवतवडी ५५
 तस्करुं २१७
 तदारु २३०
 तळासवु २१८, ३०६
 तळियुं २३३
 ताक २२६
 ताकीद २२१
 ताड ४५६
 तातडो, -णो, ८१, ३३५
 तावु ३१६
 तावीज, -त, ४६०
 तीखुं ३८६
 तीखुं ४४२
 तीळ ३८८, ४३७
 तीळुं ३१५, ३८८
 तीरा ३२६
 तुरंग २३३
 तेजानो २१६
 तेदळ ४५०
 तेज १५२, १५३ नो१२
 २८
 तेम १७७
 तेर ३१६
 तेली ४१४
 तेवडुं २३०
 तेवतेवडुं ५६
 ती १५५
 त्यम १७७
 त्यहा २२७
 त्हारो २२७, ३१०
 त्हा २२७
 तुळुं ४३०
 त्हेमे २३०, २८७

त्हागुं २८७
 त्हागुं २३०, २८७
 त्हेनुं-ने २६६
 त्हेने ४३६
 त्हेमने ३३८
 त्हेवुं ४३६
 त्हे ३१०
 थयो २२६
 थान (=स्तन) १७६, ३६३,
 ४१०
 थान (=स्थान) १७६, ३६३
 था(वु) २४२
 थके ३२२
 थक्युं ३८७
 थोडु ४३६
 थगुनु २७१
 दत्तुं २७१
 दधि (=उदधि) ३७२
 दम्पती ७८
 दयणु ४५७
 दयामणो ३३७
 दरद २२१
 दरियो २२१
 दशी ४३७
 दशीवीशी ४३७
 दसकडा ३८१
 दस्कत ३८१
 दस्सो ४४४
 दर्हि
 दळदर ४५५
 √ दाक्ष २३७
 दाडम २२५
 दाणो २१६
 दाडो ६३

दातण ३२५, ४३६
 दाधुं २३७
 दाघाणुं २३७
 दानो २२१
 दांत ४७, १६०, ३१६
 दातो ४७, १६०, ३१६
 दामणो ४४०
 दाहोद ७६, ८०
 दी ३८०
 दीट ३१७
 दीडु ३८७
 दीधुं ३१५
 दीवानो २१६
 दीवेद ४२०
 डु ४२०
 डुनियां ३२४
 डूख ३८६
 डूष १६४, ३८६
 डूल्हा ३७३
 दर्न १५७, १५६
 देराणी ४३६
 देवदार २२६
 देवर १७६
 देवळ ७३, १२५, १७६
 दे(वु) २४२
 देशावर १२५, १७६
 देसाई ४४२
 दोड ४५१
 दाणी १५६
 दोयडी ४५७
 दोळ १६४
 दोहद ७६, ८०
 दोहरो ६३ नो१२.४२
 धग्यो २३८

धजा ४३२
 धणी ४१४
 धन्यभाग्य ४०५
 धंतुरो ३२६
 धरम ४०१
 धरो २८८, २६५, ४०२
 धाणा ४१५
 धाम(दोढधाम) ३३६
 धीरु २६७
 धुणे २३१, २३५
 धुजारो ७३ नो६ १४
 धूणे २३५
 धृतुं २६७
 धून २८१, ४१०, ४२०
 धोरी ४२०
 धळिबुं २६८
 धोळो १६४
 नकी ४४६
 नख ३६७
 नगारुं ४७, २१६
 नकेरी ४५४
 नजर ४८
 नजळो २१६
 नडियाद ७७, ८०
 नधी २५५, ३६७
 नभ्य ३६८
 नमवुं २६७
 नभावुं २६७
 नमार ३३६
 नमालं ४०८
 नरम ४४४
 नरुं १६१, २२६, ३६२,
 ४१८
 नव १७६, ३६३

नवाण २२६
 नव्वो ४४४
 नस ८६
 नहेरवाला ३७३
 ना ४१०
 नाइवाडो ५४
 नाक १६०
 नाकुं १६०
 नागरवेल ४३० ✓
 नागो ३८७
 नांखे ३२३
 नाचार ४५४
 नाणी २५१ नो६ १०२
 नाथ्य ३६२
 नांदोद ७७, ८०
 नामुं २१६
 नार(=चार) ६०
 नार(=नारी) ४३२
 नावलो १२५, ३१५
 नाव्यो (न भाव्यो) २५१
 नो६ १०२
 नाइडी २२८
 नाळियेरी ३६५
 ✓निचोव् ४१८
 निचोव्युं ४१८
 निदान ५६
 नित्य ४०५
 निमाव २३०
 निमन्त्रणी २७०
 निर्माल्य ४०८
 निलवट ३८०, ४५४
 निशाळ ४३६, ४३७,
 ४३६, ४४३, ४५३
 निसासो ४४३

नी (रामनी) ४१०
 नींदणी ३२०
 नींदर ३२२, ४०३
 नीशाळ ४३६, ४३७,
 ४३६, ४४३, ४५३
 नीसरणी ४०१
 ने ३७१, ३७४
 नणि १२८, ३६३ नो६ १२१
 ननि ३६३
 नेर(=नगर) १३३, १३८,
 १४६
 नेवर १२५
 नेस्ती ३१७
 नालि १२६, ३७२
 नांतुं ३३१, ३७६
 नाम्य १२६
 न्हातुं ८१, २८६, २६६,
 ३६१, ३८८, ४५२
 न्हातुंसुं ८१
 न्हासे ३१०
 न्हरि १५२
 न्, पो (बुद्धापो) ३३६
 पको ४०४
 पखवाडियुं ४५६
 पखुं ३६६
 पग ४४२, ४५२
 पगरखुं ३६८
 पगरण ४४६
 पंखी ७५, ३२६
 पयो ७५, ३२६
 पचास ४४४
 पछी १२७, ३६६
 पड २३०
 पडुं ४३०

पड्या ४१५	परीपड ३८३	पायण ४५७
पड्यायो ३२३, ३६७	परोव् २४४	पायरी ५७
पड्यायो ३०३	परोव्यु २४४, ३८२ ४१८	पायो १६०, ४१७
पड्यो ३६७	पला ४६, ४४६	पाय्कु १६१, ३६८
पडो ४७, २१६, ४५६	पलाणव २६७	पायणा ४५७
पडीकु २३०	पसंद ७६	पायणां ३२३
पडो ८८, ४१३, ३१७	पस्तावु २६८	पायधी ३६६
पडोशी ४२१, ४३६	पस्तावो ४५६	पाल्युं ४५७
पण ३३६, ४५६	पहुंवा २६०, ३२२	पाव १२७
पण (घडपण) ३५६	पा ७, ४१५, ४१७	पावडी १२५
पणछ ८१, २१२, ८२४	पाइयो ४२०	पावडु १२६
पतरु ३६८, ४००	√पाक् २३६	पावलु १२६
पतीज ४४६	पाकुं ४०४	पावस २८३
पतुं ४०२, ४०३, ४०४	पाग ४५२	पास(=स्पर्श) ३८६
पाथर ३२४	पास ३६६	पासे ४१०
पाथरो १८६, ३६६	पागल्ल २३०	पाळ २२५
पाथरी ३६८	पाछो ३६६ नेट १५०	पागळे २३२
पाथर १८६, ३६६	पाडो (आफ्नो) ३१७	पाछाण २६०, २६५
पाद ६, ७, ७ नेट ३	पाडोशी ४२१, ४३६	पांजर २३२
पादर ३१६, ३३१	पाणी २१५, ४१३	पायु २१७
पायडु १२३	पातरु ४०३	पाछाण २६०, २६५
पर ३७२	पाद ६, ७ ७ नेट ३, २२	पांछु ३२२
परखवु ३६८	पादरी ५८	पांछु ३१४
परताप ४०१	पाधरु ३८७	पांरसवु ३८०, ४४४
परब ४०२	पान ५६, १६०, ३६१	पांले(छे) ३६६
परखु ४०१	पानु १६० ३६१	पां(घु) २४२
परमाणु ४०२	पानोली १३३, १४० १४६	पांसवु ३८०
परमाणे (=मुजव) ४०२	पादडुं २०३, ३३०	पांळवु २६८
परवीती ३३६ नेट ६१	पापड ७७	पांळुं ३६५, ४३६
परवीषो ३६७, ४१८, ४३६	√पाप् २४३	√पुप् २३७
पराळ ४५५	पापवु २३६ नेट ६२	पुप् २३७
परियट ५४	पापण ७४, ३३१	पुप् २६०, ३२०, ४३८
परिमुदजो २७०	पाय १६०	पुडो ३७४
परिसमाप्ते २७०	पायणा ४५७	पुडु ३२०

पूव ३२०
 पून्यम २२७
 पूरो(=पुन) ४३८
 पंच २०१
 पंथ १६१
 पंथो १५७
 पेड ४३३
 पंडो १५२
 पेदा १६४
 √पस २४३
 पसे २४३
 पो(पुडुपो) ३३८
 पोगळ ४४६
 पकि १५८ ✓
 पळि २८०, ३२०, ४३८
 √पोट ८३ नो८ २८
 पोत (पोते) ३७०
 पोपी ४१५
 पोरो(=पुन) ४३८
 पोयु(=प्रोउ) २४४
 प्याडु ४६, २१८
 प्यालो ४७, २१८
 प्रगड ४४६
 प्रत्यक्षा ४०८
 प्रत्ये ४०८
 प्रोयु २४४
 प्हरणो २८७, ४०२, ४४२
 प्हराणो १५३
 प्हानी १२०, २८६ ✓
 प्हानो २८७, ३८८
 प्हेड ३०६
 √प्हर २४६
 प्हरण ४४५
 १३

प्हरामणी ३३७, ४४४
 प्हर्यु ४४४
 प्हर्ल २२१
 प्हेलो ४०४
 प्हा २१७
 प्हाक्कु ४४८
 √प्हाक् २३६, २४३
 प्हायु २४३, ३१०
 प्हारि १५२
 प्हाडु १२८
 प्फर ४७
 प्फड ३२१ नो८ ७३
 प्फणस ३१४
 प्फरक २२१
 प्फराळ ३१६, ४४४
 प्फलद्रप ४०५
 प्फलावे ३२५, ३२५-
 नो८ ८६
 प्फळ ३६४
 प्फाकडो ३२१ नो८ ७३
 प्फाशी ४३७
 प्फासो ३१४, ३२३
 प्फिकर ४७, २२१
 प्फिक्कु ४४४
 प्फीण ४३७
 प्फूल १८२
 प्फोई २८८
 प्फोज १६४
 √प्फगड २४४
 प्फगड्यु ४३५
 प्फगडो ४८, ४४६
 प्फगलो २०५, ४४६
 प्फगाडो ७३
 प्फगाडु ४३५ ✓

वगीचो २१८
 वंगी ३८१, ३८५
 वचवु ४३५
 वचारो २२७
 वचु ३७०, ४०३, ४३३
 वनावु ३८१
 वटाटा ५८
 वडवो ४१८
 वडो ४३३
 वत्ती ४३४
 वदाम २२१
 वडु ४४४
 √वन ८३ नो८ २८
 वन्हेवी } २८५, ३३१
 वंधेवी }
 वन्हे ४४४
 वरफ २२१
 वरु ४१४
 वलाडो ४४४
 वलैयु ४३५
 वळे(छे) ४३३
 वसी ४३४
 वाग ४७, २१८
 वाजी ४८
 वाप १०१ नो८ ५०, ३८७,
 ३८७ नो८ १४५
 वाफ ४३४
 वायडी १२४
 वायणु ८०, ४५७
 वायलो १२४
 वार ३१६, ४३३
 वार(=वायणु) ८०
 वाणु ८०, ४३३
 वाराखडो ४५१

याली ४१५	व्हिन १२०, १७६, २२५,	मीत्य ३२२
यावरो १२५	२८७, २६६, ३६३,	मुके २७१
यावली १२५	४३२	मूख ३७४, ३७५, ३८७,
वाळ (=वाळा) ४३२	व्हरो १२८, २६६	४३२
विचारो २२१	भगत २७४	मूके ३१४, ३२२
विरज २२१	भट ३६७	भेरा ४६१
विराजवु ४३३	भडत ४५६	भेश ६०, २८८, २६५
विदाडो ४४४	भडवुं २६६	३३२, ४३६
विट्टी ४४४	भत्रीजो ४४१	भैयो १४८
विस्तरो २२१	मव्यु ३१३, ३१४ नो८४१	भी २१७, ४१६
वी ४१७	भमृती ८६	भोजाई १३४
वीजुं ४४२	भरखु ४३०	भीई ४४०
वीजो ४३३	भरत (=भडत) ४५६	मग ४६
वीडी ४३५	भलमनसाई ३६४	मगदळ ४४४, ४५५
वीयुं ३२४	भलुं ३६७	मगने (मगन ए) ४४२
वीयुं ४१७	भलेरुं १३६	मगर ४४४
वुटो ४०४, ४३३	√भाग् २३६	मॅकोडो ३२२
वुरज २२१	भाग्य ४०५	मच्छर ४४४, ४५६, ४५८
वे ४३३	भाग (=सॅमी) ५५	मछर ४४४, ४५८
व्हो १२८, ३७०	भाण्डु २८६, २६५, ३२०,	मछरां १६५
वेल १६४	४५१	मज्ज ३२४
वेवहुं २३०	भाडे ३२०	मझा ४३२
वेश ४३७	भात ३८६ /	मंछा ३३६
वेशी-ने ४३७	भायुं ३१३, ३८६	मठो ४१३ नो८ १८२
√वसि ८३, २४३	भादरवो ४०२	मडहुं २१६, ४५१, ४५६
वसे १२८, २४३, ३७०,	भायडो १२४	मडुं ४१६
४३३	भार १६०	मझुरां ३२३
वोक्डो १६२	भारजा ४००	मघ १८६, २२६
वोजो ३१६, ४३३	भारी ४१३	मघ्य ४०५
वोयडी ४५७	भारो १६०	मन ३६४
वोरसली ४४४	भाई ४४०	मरघालेणी (मृगनयनी)
मझचारी ४०५	भील ४३२	४५५
व्हिक ८८, ४५६	भीजवुं } ३७२	मरघी ४६
व्हेवाकळो ८६ नो८ ३६	भीजवुं }	मरघो ४६

मरद ४७ २१६	मावरो १२५	मौती २१५, ४१३
मराठो ३१६	माश्री ७७, ४३६	मोवदलो २२१
मरी ४१४	मासो ७७	मोर १२६, ४५५
मरेठो ३१६	माळ (=माळा) ४३२	मोळगु २६८
मलाजो ४५२, ४५५ ✓	मा ३२३	म्हारु २८७
महावत ३३१	माहि ३०७, ३२२	म्हावत ३३१
महावरो २२१	मिजाज } ४८	म्हावरो २२१
महाशय ५६ नो८ ५०	मिजास }	म्हें ३१०
महियर २८८, ४४२	मिहिरामण ४४५	म्ही ३२३
मही (=दहि) ४१३	मीड ३२०, ३३७, ४५१	म्होड २८७, ३२४, ४२३
महेरामण ३३७, ४४५ ✓	मींदडी ३३१	आदि, ४४२, ४५०
महेलो } २१६	मुण्ट २३०, ४४६	म्हाड १५२
महोळो }	मुज ३१६, ४४४	म्हारु २१६
मळ ३६७	मुनसफ २२१	म्हां १५२, ३२३
मळे २२६	मुबाईगरो ४४१	रगु ४५१
मा ४१५	✓मूक् २३६	रण (=कण) २२६
माग (=मार्ग) ३८८, ३८९	मूगो ४४६	रण (=रान) ३६२, ३७०,
मागशर ४३६	मूछ ४४४, ४५८	३६६
माकडो ७५, ३२१	मूतेर(छि) ४०२, ४०३	रताळ ४३३
माकण २३०, ३२१	मूर (=मण) ६०	रत्नागर ४४६
माळी ३२१, ४१५	मेख २२१	रखी (=रज्जु) ४३६
मागरोळ ४४४	मेगळ १३७	रखी (=रस) ४३७
मागलहूर ३११, ४४४	मेज ५८	रस १६०
माझम ३४५	मेदान १६४	रसियो ४३७
माढी ४१५	मेळ १२८, ३६६	रसीलो ४३७
माटे ३७४, ३७७, ३७८	मेधु १५२, ३२१	रखो १६०
माणस २२६	मोची ४१४ नो८ १८४	राक ०डो ३१६
माणसकृणस ८१ नो८ २६	मोजडी ४१४ नो८ १८४,	रावरचीळ ८१ नो८ २६
माणसा १६५	४४७	राज }
मात ४३२	मोजु ४१४ नो८ १८४,	राज्य } ४०५
माय २२५	४४७	राटोड १४१
मारग ३८८, ३८९, ४००	मोजो २१६	राड ३१६
मावडी १२५	मडि १२६	रातरे ४०२
मावत ३३१	मति १५३, २२६	रान ३६१, ३७०, ३६६

रामणदीवो ३७१
 रावी, ०वी, ३७२
 राश (=रज्जु) ४३६
 रासा, ०सो २०३
 रीखे ३२४
 रीछ १६४, ३२२
 रीत्य २२४
 रीस २४५
 रीसाय २४५
 रीसायो } २४५
 रीसान्यो }
 रीसावुं २४५
 रवे २३१
 रु ४१४
 रुमाल २२१
 रुं ४३८
 रोजो २१६
 र्ण १२८
 रोखुं ३७४, ३७७
 रोखो ४४१
 रानि १५६
 रूईट ३२२, ३७०
 लखमण ४४८
 लखे(छे) २२६
 लगन ४०१
 लगनगालो ४४, ४४६
 लंगर ४५५
 लडावे(छे) ४५६
 लणे ४६, २३१, २३५
 ल्वाड ५४
 लविंग २३२
 लाख ४३२
 लाखवुं ४५५
 √ लाग् २३६

लाचार ४५४
 लाज ४३२
 लाहुवो ४१८
 लाघवुं २३७
 लामणदीवो ३७१
 लालच ४५७
 लाववुं २४७
 लिखट ३८०
 लीयु ३२०, ४३३, ४५४
 लील ४५४
 लीलम ३८०
 लीलो ४५४
 लुल्लुं ४०४
 लुहार ४३८
 लुं ४०४, ४५५
 लण ४३८
 लेण (=वे) ६०
 ले(डु) २१५
 लोखंड ३१६, ४३६
 लोही २१५, ४१३
 ल्हवार ४३८
 ल्हावो ४१८
 ल्ह ३११
 वकट (=एक) ६०
 वकरो २२७, ४०१
 वखत ४८
 वखाण ३८६
 वगडो २२६
 वगरे (विगरे नहिं) २२७
 वगोव्युं ४१८
 वघन ४०१
 वंकावुं २६८
 वचकावुं २६८
 वछेरो १३६

बंसा ३४५
 बटाळ २२६, ३६५
 बढ ४४७
 बडीआई ५५
 ०वहुं २३०
 बडेहुं १३६
 बडो ३८७
 बडोदरा ७७, ८०
 बटमाण ३३१
 बण (=मिना) २२६, २२८
 बणज २२६, ४४२
 बणियर २३२, ३६३
 बदाय (विदाय नहिं) २२७
 बपारे ४१३, ४१३ नो।
 १८३
 बधारो ७३ नो। १४
 बन ३६४
 बनकुल ४५४
 बना ४६
 बनेहुं ३६३
 बनो २२६
 बमासण २२६
 बयडी ११२ नो। १
 बयर १२४
 बयरायी १२४
 बरख (=वर्ष) ४६१
 बरख (=वृषभराशि) ४६१
 बरही ११२ नो। १
 बरण ४०१
 बरवो २२६, २३०
 बरशासन ३८०
 बरशी ४१३
 बरस २२६
 बरसे(छे) २२६

वरु ४१४, ४३३, ४४१
 वलण ३६६
 वलोव्युं ४१८
 वदय ३७३
 वसपुं २२६
 वदार्ण २२६
 वद्व १२१ नो६ ८, ३०६
 वळवुं २२६
 वा(=वायु) ४१५
 वार्ह ४१६
 वाए २६५
 वागवु ४५२
 वाग्यु ४४६, ४५२
 वाघ ३८६
 वाङ्ग ३१६
 वार्जित ३२६, ४५२
 वारपुं ४४६, ४५२
 वाचवु ३१७ नो६ ५४
 वाचे(=वाडे) ३१७, ३२०
 वाज्ञणी ३१६, ३४५
 वाढाघाट ५६
 वाढ्य २२४
 वाणियो ४१८
 वात ३८८, ३८६, ४३२
 वान ३६१
 वात ३३१
 वादरो ३३०
 वागो ३२३, ४३५
 वाय २६५
 वास्ता ३८८, ३८६, ४००
 वारी(जाठ) ३७४
 वारु ४१०
 वालम २३१, २८७, ३१५,
 ३२४, ३३७
 वाव १०२ नो६ ५१

वासो ३८०
 वास १६०
 वासो १६०
 विख ४६१
 विगेरे २२७
 विण १८६, २०७, २२६
 विदाय २२७
 विधवा ७८
 विधविध ४३१
 विधुर ७८ नो६ २२
 विनति ३२६, ३६२
 विनंती ३६२, ३६६
 वियालु ४३३
 विशे ४३६
 विसामो ४३३
 वीगत २८१ ४२०, ४४६
 वीजळी २३०, ४१५
 वीछी ४१४
 वीझे ३१३
 √वीण् २४७
 वीटवुं ४३७
 वीटे ३२३
 √वीत् २३६
 वीलु ३१५, ४१६
 वीश ३२६
 वीशी ४३७
 वीसनगर ३८०
 वर्गण १२८, १५८
 वच् २४५
 वचवुं ४४८
 वेढो ४३८
 वर्ण १२८
 √वेर् २४३
 वर १२८

वेरे(छे) १३७, २४३
 वेल २२५, ४३२
 वेद ४०५
 वेद्य ४०५
 व्यापार ७४
 व्हाण २२६, २८८
 व्हाल्म २३१, २८७
 व्हालो २८७, ३८७
 व्हीलुं ३१५ ४१६
 व्ह २८७
 व्हण २८६
 व्हृत्य १५२, २८७, ३१७,
 ३२२
 व्हेवार ७४, ४२०
 व्हल १५७, २८७
 व्हलो ४०४
 व्हलो ४०४
 शके ३२५
 शमण ३३८, ४३६
 शळी २३३ ४१५
 शळेखम ४०१, ४६१
 शाणु(=स्वप्न) ४३७, ४४०
 शियाल १०७, ४३६
 शियालो ४३६
 शिवाय ४३७
 शीख ४३२
 शीखे(छे) ३८७, ४३६
 शीगड ४३६
 शीजे ३१६, ४३६
 शीसो २१६
 शीलु ३६५ ४३६ ४३६
 शीवलो ३३१
 शुक्र ४४४
 शु (प्रश्नार्थ) ३७४, ३७६
 ३७७, ४३५

शुं (=साधे) ३१६, ४३७	सरसुं २२७	सालुं २६७
शूर (=शौर्य) ४३७, ४३८	सरजनहार } २६८, ३११,	साव ३८६, ३८८
शेयडी } ४५१	सरजनार } ३१६	सानकुं ४५८
शेलडी }	सरप ३८८, ४००	सावज ४५२
शक्ति ८७, ८८ नो८ ३५,	सार ३८८ ४००	सावध ३७८
३८०, ४३७, ४५८	सरसुं २२६	सावरणी ३३१
श्राप ४३१	सराण ४३०	सावरुं २२८, ४१३ नो८
सइकुं १४६, १५१, ४१८	सरीयुं २२७	१८२
सठ १५१	सरीसुं २२७	साढा- ४०५
सकडावुं २६८	सलखणो ३८०	साळो ३६५
सखणो ३८०	सलाट ३८०	सिक्लगर ४४६
सगुं ४४६	सल्युं ३६२, ४२१, ४३८	सीस १६८
सगो ४४४	सवा ४१५	मुणे २३१, २३५
सण्डुं ३१२	सवार (=असवार) २० नो८	मुतार ३१६, ३८७, ४४३
संक्रान्ते(छे) २७०	१७	मुपारो ७३
संघरो २८८, ४०१	सदियर २३२	मुनार ३८७
सजा ४३२	सहु १८४, ३११, ४२१	मुरवाल २२१
>सतावू २४६	संसृत्य ४०८	मुँवाळो ४३८
सतावे ३२५	सांकळ ३१६, ३१८	सूकावुं-सूक्कवुं २४०
सत्तर ३१६, ४०३	साच १८०	✓संघ २४६
सत्तो ४०४	सावु १८०, ३८६	सुह्युं ४४६
संतोक ४६१	साघु ४४४	सुने १८६, ४२०
संतोख ४६१	सांचरे ३१८	सुर (=शौर्य) ४३७, ४३८
✓सपरमो ३३७, ४०२	सांझ ३१८, ३४५	सुर (=स्वर) २८१, ४१०
सम ३३७	सांझरे ४०२ नो८ ११४	सुरज ४००, ४२०
समबरी ३१७, ३३७, ४१३	साणशी } ३३६, ४५१	सेज ३४५, ४३७
✓समझ २४६	साडशी }	सरिय १५२
समझे ३३७	सायरो ३८६	सं १५२, ३२३
समरे(छे) २३०	साद ३८६	संधी ३१३, ३३१
समश्या ४०५	सान ३६१	संधो १५२, ३१३, ३३१
समूळगुं ४४६	साप ३८८	सिंकु १५१, ४१८
समो ४१६	सोपुं ४४०	सी १५२
संप २६८	✓सोमर २४६	सांझुं १५३, ३२१
संपीने २६८	सांगरे ३१८	

सोढम २८८, ३३७, ४५६
 √संप् २४४
 संपि १२६, १५८, २४४
 सीय १५२
 सोळ ३१६, ३६५
 सौ १५१, ३११, ४२१
 सहायुं २८८
 स्ह्लं १२८, २८७
 हरयुं १५१, ४१६, ४४२,
 ४४४
 हजी १२७, ३१०
 हज्जार ४४४
 हज्जाम ४४७, ४५६
 हं २४३ नो१८ ६६
 लवट ३२
 मणां २८८, २६८, ३२३,
 ३३६
 मारुं २८८, २६८

हमे } २८८, २६८
 हमो }
 हरख ४०१, ४६१
 हरदे ४१६
 हरण २२५
 हरस ३११
 हराट २८८, ४४४
 हवडां ३३२
 हवणां १२४, २६८
 हस्तक ३८०
 हळद ३६५
 हळदर ३६५, ४५५
 हळवद ७७
 हळयुं २२६
 हाय ४७, १६०
 हायणी २२५
 हायो ४७, १६०
 हास्तो ३४६, ४५८
 हांझुं ४५६

हांसी ३२३
 हिस्तो २१६
 हुं १२७
 हुं २८८, ३८८
 हेज ४६०
 हेत ४६०
 हेमने ३३८
 हंसान ४६
 हंली ३११, ४४२
 हेयुं १५१
 √हो २४३
 होजरी २८८
 होठ ३११, ३६०
 होडणुं २८८
 होडवुं २८८
 होय २२४
 होयणुं २८८
 हळिनु ३७३
 हांसीसो ४३७

सन्द अथ. ३४६ नोट ११४
 सैन्ति (=गीता) अथ ३४६ नोट ११४
 टोला अ. ३७४-३७५ नोट १३६, ४५०
 तामाकू अ. ६६
 तानवा म. ३५३
 तुम्बळ म. ३३३
 त्याज कडे (=त्याच कडे) म. ४४०
 त्सूर काश्मीरी ३४८
 थारो भा. २६८
 दम्पती स. ७८
 दह स. २६५ थी २६७ नोट
 दुक्तर डा. ३०४ नोट २५
 दुल्हा हिं ३७३
 नक्र स. ३८८
 नवो सिं ८१ नोट २५
 नागर म. ३२०
 निडळ कौ. ३८२
 नेइया छरिया २६५-२६६
 नेणें म. २६५-२६६
 न्हावी म. ५४ नोट ४२
 पत्र स. ३८७
 परखाना हिं २२८
 पर (=डिपर) हिं. ३७३
 पागार डा. ४४६
 पासन्द अथ ३४८ नोट ११४
 पाद स. ७, २२
 पापदिं स. ३६६
 पाय म. ७
 पव हिं ७
 पणें म. २३६ नोट ८२
 पना हिं २३६ नोट ८२
 १. ५६, ६३ नोट ३५, ४५६
 १. २२३
 १. ३७४

पूस म. ४५६
 पैछान हिं २६० नोट १३
 पैठा हिं. १६१ नोट ३६, ३७३
 पोली कौ. ३७४
 वचा हिं ३७३
 वडोदें म. ८०
 वन्धू सं. २६५-६७ नोट
 वुष् स. २६५ थी २८७ नोट
 वगन हिं १६१
 बैठा १६१ नोट ३६, ३७३
 मद्र स. ३६७
 भूत हिं २२८
 मोगना हिं ३७३
 मोजणें म. ३७३
 भीतर हिं ३७३
 मळगाळ डा. ४४६
 माडु(डू) सिं ३३२
 माती म. ४५२
 मावशी म. ७७
 मिनय सिं. ३३८
 मिंत हिं ३२६
 मिल्ना हिं २२३
 मेघ स. } ३०३ नोट
 मिघ, मिह स. }
 मीळणें म. २२३
 मोचे डा. ४१४ नोट १८४
 मोठें म. ४२५
 म्हण म. ८०
 यालकि डा. ६०
 रहाट म. हिं ३७३
 रान म. हिं ३७३
 लडते अ. २६६
 लळमण हिं ४४६
 लहान म. ८१

સૂચિ જ અન્ય ભાષાના શબ્દો (અ)

અચ, સિ. ૨૫૧
અછિ, અણુ ઉરિયા ૨૫૬
અગ્નુ, અણુ. સિ. ૨૬૪
અનદ્વાદ્-અનદુદ્ સં. ૪૦૨
અર્નાવા હિ. ૧૩૩ નોટ ૩૭૩
અપૂવ સ. ૩૭૪
અપ્તીમ હિ. ૭૧
અપ્યૂત હા. ૭૨
અમે અમતો મ. ૨૫૬
અદિકેન સં. ૭૧
આછિ-આછેન બ ૨૫૬
આજા મ ૭૭
આસેન્તિ (=ગ્રીકા). અવ. ૩૪૯
નોટ ૧૧૪
આફ્ર મ. ૭૭
આફ્રક સં. ૭૨ નોટ ૧૨
આમ મ. ૪૫૯
અલ્લાપાલ્લા મ. ૩૯૮
અર્થે મ. ૮૫
અસ મ. ૪૫૯
અક્ષુ, -અક્ષુસ મ. ૪૩૮
અસ સં. ૬૦
અસાયચી હિ ૬૦
ઓરુ તામિલ ૬૧
કટ્ટા હિ. ૩૭૩
કમ્મુ, કમુ સિ. ૩૯૪
કાઓફ (=ગ્રીકા) અવ. ૩૦૯
કાલુ હા. ૭
કિન્યા મા. ૨૨૩ નોટ ૭૭
કિર્વીદ મા. ૨૨૩ નોટ ૭૭

કો મ. ૧૧, ૧૭, ૧૩, ૨૦, ૨૧
કુલંત્રી મ. ૮૪, ૨૩૫ નોટ ૯૪,
૪૬૧
કુદ્ (=ગ્રીકા) હા. ૩૦૯
કે હા. ૧૩
કેલ્યે } મ. ૨૧૮
કેલે }
કોમિઝ હા. ૪૪૬
કોપ્ (=ગ્રીકા) પેદ્લત્રી ૩૦૯
કોદ્ (=ગ્રીકા) હિ. ૩૦૯
સિમા મા. ૨૨૩ નોટ ૭૭
ને બોઅપુરી ૨૫૬
ગીમ કે ગીમ, અરબી વર્ણ, ૩૪
ગુદ્ કે ગુદ્ અ. ૩૪
ગુદ્ સં. ૩૦૧ આદિ
ગુમ્ સં. ૩૦૩ નોટ
ગોપ }
ગોપાય્ } સં. ૩૦૧ નોટ, ૩૦૨ નોટ
ગોપીય }
ગેને મ. ૨૬૫, ૨૬૬
હૂ-હૌ કુમારિન ગારદવાલની ઉપ ૨૫૬
હુસ્, હુગ્, હેમ્, હેદ્ હારબીરી ૨૫૬
છી-છૂ-છે ચેથિલ ઉપમાયા ૨૫૬
ચવથા, ચૌથા મ. ૧૨૫
ચર્સ ફા. ૪૪૫, ૧૩૦ નોટ ૧૨
છન્દ્મ્ સં. ૩૪૯ નોટ ૧૧૪
જલના હિ. ૪૩૪
જલ્લે મ. ૪૩૪
ગીમ કે ગીમ, અરબી વર્ણ, ૩૪
જૂઝા હિ ૮૫, ૩૭૩

शब्द अथ. ३४६ नोट ११४
 क्षेन्ति (=रीडा) अथ. ३४६ नोट ११४
 टोला अं. ३७४-३७५ नोट १३६, ४५२
 तामाहू अ. ६६
 तावडा म. ३३३
 तुम्बळ म. ३३३
 त्याज कडे (=त्याच कडे) म. ४४०
 त्सूर डांभीरी ३४८
 थारो भा. २६८
 दम्पती सं. ७८
 दह सं. २६५ थी २६७ नोट
 दुस्तर डा. ३०४ नोट २५
 दूल्हा हिं. ३७३
 नक्र सं. ३८८
 नदो सिं ८१ नोट २५
 नागर म. ३२०
 निडळ डां. ३८२
 नेइचा उरिया. २६५-२६६
 नेणें म. २६५-२६६
 म्हावी म. ५४ नोट ४२
 पद्र सं. ३६७
 परखाना हिं. २२८
 पर (=उपर) हिं. ३७३
 पागार डा. ४४६
 पाहण्डू अथ. ३४६ नोट ११४
 पाद सं. ७, २२
 पापदि सं. ३६६
 पाय म.
 पाव हिं. ७
 पावणें म. २३६ नोट ६२
 पावना हिं. २४६ नोट ६२
 पुडे म. ५६, ६३ नोट ३५, ४५६
 पुळन डां २२३
 पूष सं. ३७४
 ६४

पूस म. ४५६
 पैगन हिं. २६० नोट १३
 पैठा हिं. १६१ नोट ३६, ३७३
 पोखो डां. ३७४
 वचा हिं. ३७३
 वडोदे म. ८०
 बन्ध सं. २६५-६७ नोट
 बुध सं. २६५ थी २६७ नोट
 बेगन हिं. १६१
 बैठा १६१ नोट ३६, ३७३
 मद्र सं. ३६७
 मद्रुत हिं. २२८
 मीगना हिं. ३७३
 मीजणें म. ३७३
 मीतर हिं. ३७३
 मळगाळ डा. ४४६
 माडु(ह) सिं ३३२
 माती म. ४५२
 मावशी म. ७७
 मिनय सिं. ३३८
 मित हिं. ३२६
 मिलना हिं. २२३
 मेघ सं. } ३०३ नोट
 मिष्ट, मिह सं. }
 मीळणे म. २२३
 मोथे डा. ४१४ नोट १८४
 मोठें म. ४२५
 म्हण म. ६०
 यालकि डा. ६०
 रहाट म. हिं. ३७३
 रान म. हिं. ३७३
 लडते अं. २६६
 लछमण हिं. ४४६
 लहान म. ८१

सहान सहान भ. ८१

उन् सं. ६०

खेजाना } दि. २१७
स्याना }

सदवा भं. ४१६

लोणी भ. ४१७

वता } भ. ३७२ नो८ १४५, ३७३
वसे }

घडर भ. ६१

घणिक सं. ३०२ नो८

घप्र } सं १०१, ३८७, ३८८
घसा } नो८ १४५
घापकः }

घर भ. ३७३

घरिस भ. ४४२

घस्ताद भ. ६१

घरत्रा भ. ६१

घटार भ. ६१

घाजकिने भ. २३६

घावणे भ. ४३५

घा (वह्य) भ. ४५२

घाहने भ. ३७३

विचारपूख भ. ४५६

विद्वन्, विदुस् सं. ४२२

विकेप् सि. २४६

विधवा } स. ७८
विधुर }

विनति भ. ७५, ७६

विलोहण सि. ४१८

सक्याल सिद्धी ३४६

सही भा ३५७

सण भा. ८१

सण्हो मि. ८१

सन्त ह. ३४६, ४५५

समुत्तना दि २४६

सवना दि ८८ नो८ ३५

साण हों. ८१

सादा पं. ३७४

सास भा. ३५७

सावत्र भ. ४५६

सुटणे भ. ४५६

सोहणे भ. ४५६

Pissaloi } શ્રી. ૩૫૯	Sandracottus } શ્રી. ૩૫૯ નોટ
Pazalai } ૧૧૭	Sandrokyptos }
Que ફ. ૧૨, ૧૩	Sandrocyptus }
Quid લ. ૧૨, ૧૩	Sandrokottos }
Quod લ. ૧૨,	Tag જ. ૩૦૫ નોટ ૨૮, ૩૦૮
Quum } લ. ૧૨,	Triastanes શ્રી. ૩૫૯
Cum }	Tobacco અં. ૬૯ નોટ ૬, ૭૦
Sandrocottus શ્રી. ૩૦૭ નોટ	Vidua } લ. ૭૮
૩૪૩ નોટ ૧૦૫	Viduus }
Sandrokuptos શ્રી. ૩૫૯	Widower અં. ૭૮
	Zandanon મી. ૩૫૯

સૂચિ દ્વ પ્રકીર્ણ

મશીણનો હિન્દુસ્તાનમાં પ્રવેશ ૭૧	ખજર અને માગ્યાર ભાષા ૩૫૧
મર્જુનદેવ ૪૦	ગાયકવાડ ૫૧
માધુનિક ભાષાઓનું સન્માન ૧	ગુજર ૩૪
મારખ, યમનના તથા મિસરના ૩૪	ગુજરાત નામ-ક્યારે પડ્યું ? ૩૧ આદિ
મારખો અને અશીણુ ૭૧	ગુર્જરાનું ભરતખંડમાં આગમન ૩૩,
માર્દવીસરનો મહેરવેશ ૩૯૮ નોટ	૩૫
૧૫૫	” વિદેશીય મૂળ ૩૭
માર્કિ ૬૨	ગ્રીક (બેક્ટ્રીઅન) સત્તા ૨૩
મોરિસ્સા ૬૨	ચરોતર-સીમા-૬૪ નોટ ૫૭
મૌરગજેબના મૃત્યુ પછી ગુજરાત ૪૩	ચન્દ્રગુપ્ત ૨જો ૩૬
મૌરના સ્વરૂપભાન માટે વાચિક	ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્યની ગુજરાતપર સત્તા ૨૩
પરંપરાની ઉપયોગિતા, ૨૭૬	ચાપવંશ } ૨૬, ૩૦
ઉવદાત, આહણ ધર્મનો સ્વીકાર ૪૧	ચાવડા }
કનિકનો સમય ૬૭	ચાવોટક ૩૦
કર્ણદેવ ૪૦	ચીનમાં અશીણુ ૭૧
કુમારગુપ્ત ૩૬	ચૌવોડાઓનું મૂળ વતન ૩૧
કુમારપાળ ૩૧, ૪૨	જ્યેષ્ઠ } ૩૩, ૩૪
કેળવણીખાતાએ ઉપજાવેલી જોડણીની	જ્યેષ્ઠ }
પદ્ધતિ ૨૪૧, ૨૪૨, ૪૦૫	જૈન ધર્મ અને જૈન પંડિતો ૩૦, ૩૧
ખજર અને ગુર્જર ૩૭	

જેન સપ્રદાય, પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિ

ત્વનો, હેની અસર ૧૬

કાથોસ્કારાધિસ, અરીજી વિશે, ૭૧

કેક, સર ક્રાન્સિસ, અને તમાકુ ૬૭

તમાકુનો દિન્દમા પ્રવેશ ૬૭ આદિ

તાજીક સેન્યની ચટાઇ (પુલકેશી જ ૧૧

અપનું દાનપત્ર) ૩૦

તામ્રકૂટ, ૬૬, ૬૭

તુફો ૨૬

તેજપાલ ૪૦

તોરમાણ ૨૬, ૨૮

ત્રિકૂટનગર (હાવનું જીભર) ૨૬

થિયોફેસ્ટસ, અરીજી વિશે, ૭૧

દહા ૧, ભરુચનો રાજ ૨૭

દહા ૩ ભરુચનો રાજ ૨૭

દક્ષિણાની પ્રથા ૫૨

દાહાડે ૫૧

દેશને પ્રભાનું નામ આપવાની પદ્ધતિની

અર્થપૂર્ણતા-૫

ધૂમરાતે ૬૭

નય, ઓના નાકની, એની ઉત્પત્તિ

૩૮૮ નોટ ૧૫૫

નદીઓ-મહી, નર્મદા અને તાપી-૨૮

પારસીઓની બાપા, ૧૬, ૩૮, ૨૦૭,

૨૪૪

પિ-લો-મો-લો (=બિનમાલ) ૩૩

પુનઃકેશી ખીજો ૨૮, ૩૦, ૩૬

પુલકેશી જનાથમ ૩૦

પૃથુ-પર્ણવ, } =પાર્થિવન અને

પાર્થવ, પર્થ } પાર્થિવન, ૨૪, ૨૫

પેશા ૫૧

પોર્ટુગીઝ લોક ૬૬

ખેત્રોપાલીમાં શિક્ષા ૨૩

ખેતખાજી ૪૫

બ્રાહ્મણામાદ એ જ મન્સુરા ? ૨૭

મટાર્ક ૨૭

માત-આર્ય પ્રકાર, માનવ જાતિનો,

૩૭

નીમએનના રાજ્યસમયમા ગુર્જરાએ

બિનમાલ તબ્દુ-૩૫

મગ બ્રાહ્મણો ૩૫

માગ્યાર બાપાની ઉત્પત્તિ-ખજર જોડે

સમય ૩૫૧

મન્સુરા, સિન્ધની રાજધાની; બ્રાહ્મણા

બાદ એ જ મન્સુરા ? ૨૭, ૨૭

નોટ ૬

મરાઠાઓનો અમલ ૫૦-૫૧

મહીપાળ ૩૩

માળવા અને ગુર્જરા ૩૬

માળવા, અને ગુજરાતનો વિસ્તાર, ૪૩

મિન્ટ-૩૨ } બોદ્ધ બનેલો ગ્રીક

મિન્ટ-ફોસ } ૨૩ ૪૧

મિતિન્દ } ૨૩ ૪૧

મૂળરાજ ૩૧, ૩૬

મુગલ બાદશાહોનું આધિપત્ય ૪૨

મુસલમાન સમયની અસર ૧૦ આદિ

મોર્ચોનું શાસન ૨૩

'વશુતિ', 'વશુતિ' એ સગાની અ

પદાર્થતા-૨૭૭

યવનદૂત, વૈષ્ણવ થયેલો ગ્રીક, ૪૧

યુઆન યુઆમ-રુએ દરુદું પિ-લો-

મો-લો એ જ બિનમાલ ૩૩

યુએલ્ડી ૪૦

રાજેન્દ્ર ચોલ ૬૦

રાષ્ટ્રકૂટ ૨૭, ૨૮, ૩૫

રદદામન ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૬૧

રદદામન, બ્રાહ્મણધર્મ અને દિન્દુ

ઓ ૪૧

રાણે, સર વૉલટર, અને તમાકુ, ૬૭
લવણપ્રસાદ, કીર્તિકૌમુદીકાર સોમે-
શ્વરનો શિષ્ય, ૪૦

લાટ-૩૩
લેઇન રાજુ અને તમાકુ, ૬૭

લોકભાષા, ગ્રીસની

આલ્બેનિયન ૬

લેલેકિયન ૬

લોકસંવાદ:-

આબીર ૧૦, ૨૬, ૪૧

ઉમિષ ૩૫૧

કુશાન ૧૦, ૪૧

ખંઝર ૩૭, ૩૫૦, ૩૫૧

ગુપ્ત ૨૬

ગુર્જર ૧૦, ૨૭, ૨૬, ૪૧, ૫૭,

૫૮, ૩૪૮

ગોહિલ ૨૪

ગ્રીક ૧૦

ચાલુક્ય ૨૬, ૨૭, ૨૬, ૩૦, ૩૩, ૩૬

ચાવડા ૨૬, ૩૦

ચાવોટક ૩૦

ચોહાણ ૨૪

જૈનૂટક ૨૬

ખરમાર ૨૪

ખર્જુ ૨૪-૨૫

પૃથુ કે પાર્થિવ ૨૪-૨૫

મરાઠા ૪૩

માલવ ૨૩, ૨૫

માલવ્ય ૨૫

મિહિર, મહેર, મેર, ૨૮

મૈત્રક ૪૧

મોંગોલ ૩૫૦, ૩૫૧

મૌર્ય ૪૧

યુવાન યુવાન ૨૬

યૌવિય ૨૩, ૨૪, ૨૫

વાઘેલા ૨૬, ૩૬, ૩૬

ચક ૧૦, ૪૦

સોલંકી ૨૬, ૩૦, ૩૬, ૪૨

હુણુ ૬, ૪૧, ૩૫૧

હુણ, ચેત, ૨૬, ૨૮, ૩૭, ૩૫૧

દેહવ ૧૦, ૨૬, ૪૧

ક્ષત્રપ ૨૩, ૨૬, ૪૧

સૌદ્રક્ય ૨૫

વનરાજ ૨૬

વલ્લીવંશ ૨૬

વસુપાલ ૪૦

વિશળદેવ ૪૦

વીરધવલ ૪૦

આદ્યમુખ ચાપ ૨૬, ૩૦, ૩૦ નોટ ૧૦

ચદ ચિહ્ન, અરખીમાં, ૩૬

શહેરો

અમદાવાદ ૨૬

અણહિલપુર ૨૬

અણહિલવાડ ૩૫ નોટ ૧૮

આનંદપુર (વડનગર) ૩૫

કનોજ

કાન્યકુબજ } ૨૭, ૩૧, ૩૩

કલ્યાણકુટક ૩૧

કુસ (=કુચ) નિહાર ૭૧

ખેડા ૨૭, ૩૫

ખલોર ૩૫, ૪૧

જુનર ૨૬

જુધપુર ૪૩

કુગરપુર ૪૩

ત્રિકુટ (=જુનર) ૨૬

દાંડારાજપુર ૪૩

દમણ ૪૩

મહેરો (ચાતુ)

નાગોર ૪૩

નન્દુરખાર ૪૩

પિ-લો-મો-મો (=ભિનમાલ) ૩૩

ખરુસ (=ખરુચ) ૨૩, ૩૫, ૩૬

ખાસવામ ૪૩

ખાલણાખાદ ૨૭ નોટ ૬

ખરુચ ૨૩, ૩૫, ૩૬

ભિનમાલ } ૨૭-૩૫

ભિનમાલ }

મન્સુરા (=માલણાખાદ ૧) ૨૭,

૨૭ નોટ ૬

મહોદય ૨૭

મુલ્હેર ૪૩

વડનગર ૨૬

વડોદરા ૨૧

વસઈ ૪૩

વિજય નગર ૨૬

શ્રીમાલ (ભિનમાલ) ૨૭

સંજય ૩૯

સાંભર ૩૬

સિરોલી ૪૩

શૌર્યદાક્ષિણ્ય (ohivairy) જેરી

સંસ્થા રાજસ્થાનમાં, ૮, ૯

શ્રીમાળા ખાલણો અને ભિનમાળ

૩૫

શક-દ્રાવિડીય પ્રકાર, માનવ જાતિનો

૩૭

સારનાય મઠો ૬૭

સારંગદેવ ૪૦

સિક્કા, બેક્ટ્રો-ખાલી બાપામાં, ૨૩

સિદ્ધરાજ ૩૦, ૪૨, ૬૨

સુરાટ ૪૦

સ્કન્દગુપ્ત ૨૬

હિસ્પાનિયોલામાં તમાકુનો ઉપયોગ

૭૦ નોટ ૬

શુએન ત્સ્યાંગ ૩૬

અશુદ્ધિશોધન

પૃષ્ઠ	પકિત	અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ
૪	૨	મૃતિમાન	મૃતિમાન
૭	૧૮	મિન્દુ	મિન્દુ
૧૨	૩	મળેછે ^૧	મળેછે ^૬
”	૨૧	સખાતો ^૨	સખાતો ^{૧૦}
”	કુટ નોટ	૧	૬
”	”	૨	૧૦
૧૪	કુટ નોટની પકિત ૩	આદિમ	આદિર્મા
૧૭	૧૬	અસ્તાવનાના	અસ્તાવનાના
૨૧	૭	મન્થો સખ્યા રમ્યાછે	મન્થો રમ્યાછે
૫૩	૨૦	પરતુ	પરતુ
૫૪	કુટ નોટ ૪૧ ની પકિત ૫	બહિતો	બહિ -
૬૫	છેલ્લેથી ૨ ૭	વાગબ્યા)	વાગબ્યા-
૭૭	શીર્ષક	ગુજરાતના ઇતિહાસનું અવસીકન	વાગબ્યાપારગત શક્તિયો
૬૬	”	”	”
૭૧	”	”	”
૮૪	૪	કાઠ્યાછે	કાઠ્યોછે
૯૧	૧	વર્ણવિષ્ણુતિયો	વર્ણુવિષ્ણુતિયો
૯૪	૧૭	લોભામાદનો	લોભામાદનો
૧૧૨	૮	સગ્રઓ	સગ્રાઓ
૧૧૬	૧૭	કામલતમ	કોમલતમ
૧૧૭	૭	ગુરુ	ગુરુ

પૃષ્ઠ	પદ્ધતિ	અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ
૧૨૬	છેલ્લેથી ૫ મી	વ્યારથુસિદ્ધ	વ્યારથુસિદ્ધ
૧૨૭	છેલ્લેથી ૮ મી	મધ્યર્તી	મધ્યર્તી
૧૪૯	૧૫	અવિ કૃતરૂપે	અવિકૃતરૂપે
૧૬૨	૪	કવચિત્	કવચિત્
૧૮૮	છેલ્લેથી હાસિયો	ઉત્સર્ગી	ઉત્સર્ગી
૧૯૯	છેલ્લેથી ૮ મી	Goparin	Guradan
૨૧૮	છેલ્લેથી ૫ મી	ગુજરાતીમ	ગુજરાતીમા
૨૧૯	૫	પુલ્લિંગ	પુલ્લિંગ
૨૭૭	છેલ્લેથી ૮ મી	પ્રાકૃતલક્ષણ	પ્રાકૃતલક્ષણ
૩૦૭	૯	ગુહ	ગુહ
૩૧૫	૧	હકારનો લો	હકારનો લોપ
૧૫૭	૧૧૬	ત્સોતર	ત્સોતર
૪૧૫	છેલ્લેથી બીજી	માતા માઈ અળૂજો	માતા માઈ મા
"	છેલ્લી ૧	(કડિયા.....	અળૂજો (કડિયા.....
૪૩૪	૫૪૧	૨૩૪	૪૩૪
૧૮	ઉદાહરણ (૧૭)	પરસેવો	પરસેવો
૪૩૮	૨૧	સલ્લણ	સલ્લણ
૪૪૨	૬	વિ. હિમાંથી	વિ, હિમાંથી
૪૪૩	૧૦	વિત્તાર	વિત્તાર
૪૪૪	૧૭	સકુન	સકુન
૪૪૪	છેલ્લેથી	વલ્કલ-વલ્કલ-	
	૬ ફી, ૭ મી	વનકુલ	